

ISSN 2411-345X (Print)
ISSN 2415-7198 (Online)

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

**МІЖНАРОДНІ
ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНИ:
НАУКОВІ ПОШУКИ
І ЗНАХІДКИ**

МІЖВІДОМЧИЙ ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

ЗАСНОВАНИЙ 1991 р.

Випуск 30

Київ – 2021

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2021.30>
УДК 94(477):[327+001.891]

Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Вип. 30: міжвідомчий збірник наукових праць. Відп. ред. С.В. Віднянський. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2021. 540 с.

Збірник наукових праць присвячено 30-річчю відновлення незалежності України. У ньому акцентовано увагу на актуальних питаннях історії міжнародних відносин та зовнішньої політики, місці й ролі в них України, внеску національних меншин у розвиток міжнародних зв'язків на українських землях, важливих аспектах дипломатичної історії, проблемах і перспективах розвитку партнерських відносин України з державами-членами ЄС. Розглядаються також актуальні проблеми теорії та методології історії, а з нагоди 85-річчя Інституту історії України НАН України спеціальну рубрику присвячено його внеску в розвиток досліджень із всесвітньої історії, міжнародних відносин та зовнішньої політики України.

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України, протокол №8 від 30 вересня 2021 р.

Р е д а к ц і й н а к о л е г і я :

С.В. Віднянський, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, Інститут історії України НАН України (*відповідальний редактор*);

О.А. Іваненко, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут історії України НАН України (*відповідальний секретар*);

О.Г. Бажан, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, доцент, Інститут історії України НАН України;

Є.В. Бевзюк, доктор історичних наук, доцент, ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Г.В. Боряк, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, Інститут історії України НАН України;

М.М. Вегеш, доктор історичних наук, професор, ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

М.М. Волошук, доктор історичних наук, доцент, ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»;

Любіца Гарбульова, кандидат історичних наук, доцент, Пряшівський університет (Пряшів, Словачька Республіка);

Н.Д. Городня, доктор історичних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка;

А.В. Грубінко, доктор історичних наук, професор, Західноукраїнський національний університет;

С.П. Качараба, доктор історичних наук, професор, Львівський національний університет імені Івана Франка;

Станіслав Конечни, кандидат історичних наук, доцент, Інститут суспільних наук Словацької академії наук (Кошице, Словачька Республіка);

А.І. Кудряченко, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»;

О.Є. Лисенко, доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України;

А.Ю. Мартинов, доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України;

І.Б. Матяш, доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України;

Д.В. Миколенко, доктор історичних наук, доцент, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна;

Дорота Міхалюк, доктор габілітований, професор, Університет Миколая Коперника (Торунь, Республіка Польща);

Ян Рихлік, доктор габілітований, професор, Карловий університет (Прага, Чеська Республіка);

В.Є. Снапковський, доктор історичних наук, професор, Білоруський державний університет (Мінськ, Республіка Білорусь);

Міхал Шмігель, кандидат історичних наук, доцент, Університет Матея Бела (Банська Бистриця, Словачька Республіка).

Рецензенти: **О.О. Кураєв**, доктор історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України;

О.С. Рубльов, доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України;

Г.В. Саган, доктор історичних наук, доцент, Київський університет імені Бориса Грінченка.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації: 04.02.2003 р., серія КВ № 6938.

Збірник включено до «Переліку наукових фахових видань України» (Наказ МОН України №1188 від 24.09.2020 р. «Історичні науки», категорія «Б»).

Реєстрація в міжнародних базах даних: Centrum Otwartej Nauki (CeON) (Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego, Polska Akademia Nauk i Konferencja Rektorów Akademickich Szkół Polskich); ERIH PLUS; Google Scholar; Slavic Humanities Index (Canada); The Central European Journal of Social Sciences and Humanities (Polska Akademia Nauk, Akademie Věd České Republiky, Magyar Tudományos Akadémia, Slovenská Akadémia Vied); Ulrich's Periodicals Directory (USA).

Адреса редакції: вул. М. Грушевського, 4, офіс 500, Київ, Україна, 01001
тел. +38 044 279 8704, факс +38 044 279 6362, e-mail: vsesvit_vid@ukr.net

Веб-сайти видання: <http://mzu.history.org.ua/index.php/MZU>
<https://mzu44.webnode.com.ua>

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2021.30>
UDC 94(477):[327+001.891]

International Relations of Ukraine: Scientific Searches and Findings. Issue 30: Interagency collected scientific papers. Ed. by S.V. Vidnyanskyj. Kyiv: Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine, 2021. 540 p.

The collection of scientific papers is dedicated to the 30th anniversary of the regaining of Ukraine's independence. It highlights topical issues of the history of international relations and foreign policy and Ukraine's role in them, the contribution of national minorities to the development of international communications in Ukrainian lands, important aspects of diplomatic history, problems and prospects of Ukraine's partnership with the European Union member States. Current problems of historical theory and methodology are also considered. On the occasion of the 85th anniversary of the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, a special section is devoted to its contribution to the development of studies on world history, international relations and foreign policy of Ukraine.

Recommended for publication by the Academic Senate of the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, Protocol No.8, September 30, 2021.

E d i t o r i a l b o a r d :

S.V. Vidnyanskyj, Doctor of History, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (*Executive Editor*);

O.A. Ivanenko, PhD in History, Senior Researcher, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (*Executive Secretary*);

O.H. Bazan, PhD in History, Senior Researcher, Associate Professor, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine;

E.V. Bevzyuk, Doctor of History, Associate Professor, Uzhhorod National University;

H.V. Boriak, Doctor of History, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine;

N.D. Gorodnia, Doctor of History, Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv;

Eubica Harbul'ová, PhD in History, Associate Professor, Prešov University (Prešov, the Slovak Republic);

A.V. Hrubinko, Doctor of History, Professor, West Ukrainian National University;

S.P. Kacharaba, Doctor of History, Professor, Ivan Franko National University of Lviv;

Stanislav Konečný, PhD in History, Associate Professor, Institute of Social Sciences of the Slovak Academy of Sciences (Košice, the Slovak Republic);

A.I. Kudryachenko, Doctor of History, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, the State Institution "Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine";

O.E. Lysenko, Doctor of History, Professor, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine;

A.Yu. Martynov, Doctor of History, Professor, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine;

I.B. Matiash, Doctor of History, Professor, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine;

Dorota Michaluk, Doctor Habilitatus, Professor UMK, Nicolaus Copernicus University (Toruń, the Republic of Poland);

D.V. Mykolenko, Doctor of History, Associate Professor, V.N. Karazin Kharkiv National University;

Jan Rychlík, Doctor Habilitatus, Professor, Charles University (Prague, the Czech Republic);

Michal Šmigel', PhD in History, Associate Professor, Matej Bel University (Banska Bystrica, the Slovak Republic);

V.E. Snapkovsky, Doctor of History, Professor, Belarusian State University (Minsk, the Republic of Belarus);

M.M. Vehesh, Doctor of History, Professor, Uzhhorod National University;

M.M. Voloshchuk, Doctor of History, Associate Professor, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University.

R e v i e w e r s : **O.O. Kurayev**, Doctor of History, Senior Researcher, M.S. Hrushevskyi Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine;

O.S. Rubliov, Doctor of History, Professor, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine;

H.V. Sahan, Doctor of History, Associate Professor, Borys Grinchenko Kyiv University.

Certificate on the state registration for the printed media: 04.02.2003, "KV" No. 6938.

Inclusion in the List of the academic publications of Ukraine: the Order No.1188, dated from September 24, 2020, of the Ministry of Education and Science of Ukraine ("History", Category "B").

Registration in the international databases: Centrum Otwartej Nauki (CeON) (Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego, Polska Akademia Nauk i Konferencja Rektorów Akademickich Szkół Polskich); ERIH PLUS; Google Scholar; Slavic Humanities Index (Canada); The Central European Journal of Social Sciences and Humanities (Polska Akademia Nauk, Akademie Věd České Republiky, Magyar Tudományos Akadémia, Slovenská Akadémia Vied); Ulrich's Periodicals Directory (USA).

Address of the editorial office: 4, Mykhailo Hrushevskyi Street, office 500, Kyiv, 01001, Ukraine

Tel. +38 044 279 87 04, fax +38 044 279 63 62, e-mail:vsesvit_vid@ukr.net

The publication websites: <http://mzu.history.org.ua/index.php/MZU>

<https://mzu44.webnode.com.ua>

ДО 30-РІЧЧЯ ВІДНОВЛЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

З М І С Т

Україна на міжнародній арені

<i>Solomiya Kozak.</i> On the Question of the Context of the Orava Meeting in 1289, its Participants and the “Eternal” Czech-Galician Union.	10
<i>Георгій Потульницький.</i> Спроби мазепинської еміграції залучити кримське питання до міжнародної політики Французької монархії у першій половині XVIII ст. . . .	26
<i>Юлія Вялова.</i> Леон Василевський на переговорах у Ризі: до сторіччя Ризького мирного договору 1921 р.	45
<i>Володимир Потульницький.</i> Проблема українсько-польського співіснування в українській консервативній політичній думці міжвоєнної доби: Липинський versus Томашівський у контексті епохи.	67
<i>Ірина Матяш.</i> Діяльність консульських установ соціалістичних країн у Києві (кінець 1940-х – 1980-ті рр.).	85
<i>Владимир Снапковский.</i> Сотрудничество СССР, Украинской ССР и Белорусской ССР в ООН в период советской перестройки.	113
<i>Рената Поладі.</i> 1991 рік: у джерел розбудови угорсько-українських міждержавних зв’язків.	141
<i>Степан Віднянський.</i> Розвиток та проблемні питання партнерських відносин України з сусідніми країнами-членами ЄС.	156

Проблеми теорії та методології історії

<i>Олег Горенко.</i> Людина в історії vs історія в людині – ч. 3: Ноосферна трансформація, емпатія і феномен когнітивної історії.	177
<i>Ярослава Верменич.</i> Глобалізація vs локалізація: діалектика взаємодії у сучасному світі.	207
<i>Андрій Мартинов.</i> Теоретичні засади й методологічні проблеми семіотики історії.	225

3 історії міжнародних відносин

<i>Yurii Chotari.</i> Written Heritage of Transylvanian Princes in the Archival Funds of Ukraine.	243
<i>Ігор Жалоба, Ігор Піддубний.</i> Внутрішньо- та зовнішньополітичне становище Румунії у першій половині 1921 року (за донесеннями австрійської дипломатичної місії у Бухаресті).	262
<i>Іван Боровець.</i> Словацьке питання в зовнішньополітичній візії владних кіл II Речі Посполитої (1938 – березень 1939 р.).	284

<i>Ákos Fóris.</i> “The Sacrificed Army” – the Hungarian 2nd Army Between Memory and History.	304
<i>Andrii Aftanas.</i> Wirtschaftspolitik der Deutschen Besatzungsbehörde im Bezirk Kolomyia (gemäss Zeitung “Volya Pokuttya” 1941–1944).	325
<i>Олена Антупова.</i> Відлуння Угорської революції 1956 року в Польщі.	342
<i>Oksana Cherevko.</i> Margaret Thatcher’s Vision on the Russian Factor in the International Relations System (Late Twentieth – Early Twenty-First Century).	363
<i>Олександр Горобець.</i> Арктична політика КНР: виклики регіональній безпеці (1990-ті – 2020-ті рр.).	377

Національні меншини в історії України

<i>Oksana Ivanenko.</i> Public Resistance in the National Liberation Movement of Poles in Right-Bank Ukraine in the First Half of the 1860s (From the Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv).	389
<i>Анна Уманська.</i> Видавнича діяльність Культур-Ліги в Києві у 1918–1931 рр.: періоди та жанри.	405
<i>Владислава Піскіжова.</i> Проблематика історії грецької присутності на українських теренах у сучасній вітчизняній історіографії.	428

До 85-річчя Інституту історії України НАН України

<i>Степан Віднянський.</i> Дослідження з всесвітньої історії, міжнародних відносин і зовнішньої політики України в Інституті історії України НАН України: традиції та сучасний розвиток.	451
<i>Оксана Іваненко.</i> Проблеми всесвітньо-історичного процесу й участі в ньому України на сторінках збірника наукових праць «Міжнародні зв’язки України: наукові пошуки і знахідки» (огляд змісту випусків 1-29 за 1991-2020 рр.).	477
<i>Показьчик</i> змісту випусків 1-29 за 1991-2020 рр. міжвідомчого збірника наукових праць «Міжнародні зв’язки України: наукові пошуки і знахідки».	495

Наші ювіляри

<i>Андрій Мартинов.</i> До 70-річчя відповідального редактора збірника, члена-кореспондента НАН України Степана Васильовича Віднянського.	525
<i>Степан Віднянський.</i> До ювілею членкині редколегії збірника, докторки історичних наук, професорки Ірини Борисівни Матяш.	533

DEDICATED TO THE 30th ANNIVERSARY OF THE REGAINING OF UKRAINE'S INDEPENDENCE

CONTENTS

Ukraine in the International Arena

<i>Solomiya Kozak</i> . On the Question of the Context of the Opava Meeting in 1289, its Participants and the “Eternal” Czech-Galician Union.	10
<i>Heorhii Potulnytskyi</i> . The Attempts of the Mazepian Emigration to involve the Crimean Question into the International Policy of French Kingdom in the First Half of the Eighteenth Century.	26
<i>Iuliia Vialova</i> . Leon Wasilewski at the Treaty of Riga Negotiations: to the Centenary of the Peace of Riga (1921).	45
<i>Volodymyr Potulnytskyi</i> . The Problem of Ukrainian-Polish Coexistence in the Ukrainian Conservative Political Thought of the Interwar Period: Lypynskyi Versus Tomashivskyi in the Framework of Epoch.	67
<i>Iryna Matiash</i> . Activities of Consulates of Socialist Countries in Kyiv (Late 1940s – 1980s).	85
<i>Uladzimir Snapkouski</i> . Cooperation of the USSR, the Ukrainian SSR and the Belarusian SSR in the UN during the Perestroika Period.	113
<i>Renata Paladi</i> . 1991: at the Origin of Building Hungarian-Ukrainian Inter-State Relations.	141
<i>Stepan Vidnyanskyj</i> . Development and Problematic Issues of Ukraine’s Partnership with the Neighbouring EU Member States.	156

Issues of the Theory and Methodology of History

<i>Oleg Gorenko</i> . Human Being in History vs History in Human Being – Part 3: Noospheric Transformation, Empathy and Phenomenon of Cognitive History.	177
<i>Yaroslava Vermenych</i> . Globalization vs Localization: the Dialectics of Interaction in the Modern World.	207
<i>Andriy Martynov</i> . Theoretical Foundations and Methodological Problems of the Semiotics of History.	225

From the History of International Relations

<i>Yurii Chotari</i> . Written Heritage of Transylvanian Princes in the Archival Funds of Ukraine.	243
<i>Ihor Zhaloba, Ihor Pidubnyi</i> . Romania’s Domestic and International Political Situation in the First Half of 1921 (According to the Reports of the Austrian Diplomatic Mission in Bucharest).	262
<i>Ivan Borovets</i> . The Slovak Question in Foreign Policy Vision of the Second Rzeczpospolita Authorities (1938 – March 1939).	284

<i>Ákos Fóris.</i> “The Sacrificed Army” – the Hungarian 2nd Army Between Memory and History.	304
<i>Andrii Aftanas.</i> Economic Policy of the German Occupational Authority in the Kolomyia Region (According to the “Vollia Pokuttya” Newspaper 1941–1944).	325
<i>Olena Antypova.</i> The 1956 Hungarian Revolution Echoes in Poland.	342
<i>Oksana Cherevko.</i> Margaret Thatcher’s Vision on the Russian Factor in the International Relations System (Late Twentieth – Early Twenty-First Century).	363
<i>Oleksandr Horobets.</i> China’s Arctic Policy: Challenges to Regional Security (1990s – 2020s).	377

National Minorities in the History of Ukraine

<i>Oksana Ivanenko.</i> Public Resistance in the National Liberation Movement of Poles in Right-Bank Ukraine in the First Half of the 1860s (From the Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv).	389
<i>Anna Umanska.</i> Publishing Activity of Kultur-Lige in Kyiv in 1918-1931: Phases and Genres.	405
<i>Vladyslava Piskizhova.</i> Issues of the History of the Greek Presence on Ukrainian Territory in Modern National Historiography.	428

For the 85th Anniversary of the Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine

<i>Stepan Vidnyanskyj.</i> Studies on World History, International Relations and Foreign Policy of Ukraine at the Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine: Traditions and Contemporary Development.	451
<i>Oksana Ivanenko.</i> Issues of World History and Ukraine’s Role in it on the Pages of “the International Relations of Ukraine: Scientific Searches and Findings” (a Content Review of Issues 1-29 from 1991 to 2020).	477
<i>The Content</i> Index of “the International Relations of Ukraine: Scientific Searches and Findings” (Issues 1-29 from 1991 to 2020).	495

Our jubilees

<i>Andriy Martynov.</i> For the Seventieth Anniversary of the Yearbook Executive Editor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine Stepan Vidnyanskyj.	525
<i>Stepan Vidnyanskyj.</i> For the Anniversary of a Member of the Yearbook Editorial Board, Doctor of History, Professor Iryna Matiash.	533

УКРАЇНА НА МІЖНАРОДНІЙ АРЕНІ UKRAINE IN THE INTERNATIONAL ARENA

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2021.30.010>

UDC [930.2:929.73(477.82/.86):061(437.32-21)]"1289"

Solomiya Kozak

Postgraduate Student

Ivan Kryp'yakevych Institute of Ukrainian Studies

the National Academy of Sciences of Ukraine

4, Kozelnytska Street, Lviv, 79000, Ukraine

Email: rapko.sol@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0900-4852>

ON THE QUESTION OF THE CONTEXT OF THE OPAVA MEETING IN 1289, ITS PARTICIPANTS AND THE "ETERNAL" CZECH-GALICIAN UNION

The article covers the circumstances of the meeting that took place in Opava in 1289 with the participation of the Czech king Wenceslaus II Přemyslid, Galician-Volynian suzerain Lev Danylovych and some Polish princes. As the Polish participants in the meeting are not named in the sources, there are still doubts in historiography as to who they were. An attempt was made to substantiate the version that one of the unnamed Polish participants in the meeting was Prince Władysław I Łokietek of Piast dynasty. This assumption is based on an analysis of the eventful context of the Opava meeting, which was part of the struggle for the Cracow heritage, as well as the matrimonial and dynastic ties that played a very important role in medieval international communication. It is noted that the union of Wenceslaus II, Lev Danylovych and Władysław I Łokietek repeatedly manifested itself shortly after the meeting in Opava and was based on existing dynastic ties and the conclusion of new marriage agreements. At the same time, the assumption that Prince Henryk IV Probus of Silesia may also have been present at the talks cannot be completely ruled out, although this hypothesis is currently less plausible. Lack of sources does not allow to definitively refute any of the versions. It is concluded that the Opava meeting was one of the key episodes of the Galician-Czech political union of the late XIIIth century and clearly

demonstrated how relevant international communication was in the struggle for the Kraków throne. Lev Danilovych's participation in the vicissitudes of the struggle for the Kraków throne is considered to be inextricably linked with the orientation towards an alliance with the Czech king and is connected with the importance of an ally of the Galician-Volynian ruler ruling in Kraków.

Keywords: *Opava meeting, Lev Danylovych, Wenceslaus II, Henryk IV Probus, Władysław I Lokietek, struggle for Kraków heritage.*

Соломія Козак

аспірант

Інститут українознавства імені

Івана Крип'якевича НАН України

79000, Україна, Львів, вул. Козельницька, 4

E-mail: rapko.sol@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0900-4852>

ДО ПИТАННЯ ПРО КОНТЕКСТ ОПАВСЬКОЇ ЗУСТРІЧІ 1289 РОКУ, ЇЇ УЧАСНИКІВ ТА «ВІЧНИЙ» ЧЕСЬКО-ГАЛИЦЬКИЙ СОЮЗ

У статті висвітлюються обставини зустрічі, яка відбулась в Опаві у 1289 р. за участі чеського короля Вацлава II Пришемисловича, галицько-волинського сюзерена Лева Даниловича та деяких польських князів. З огляду на те, що у джерелах польські учасники зустрічі не названі, в історіографії досі існують сумніви щодо того, хто ними був. На підставі аналізу подіє-вого контексту опавської зустрічі, яка була складовою боротьби за краківську спадщину, а також матримоніальних та династичних зв'язків, які відігравали дуже важливу роль у середньовічній міжнародній комунікації, було здійснено чергову спробу обґрунтувати версію, що одним із неназваних польських учасників зустрічі був саме ленченський і серадський князь Владислав I Локеток із династії П'ястів. Це вважаємо ймовірним з огляду на те, що союз Вацлава II, Лева Даниловича та Владислава I Локетка неодноразово виявляв себе невдовзі після зустрічі в Опаві та ґрунтувався на підставі існуючих династичних зв'язків та укладенні нових шлюбних угод. Водночас, нами не відкидається повністю припущення, що на переговорах міг також бути присутнім вроцлавський князь Генріх IV Пробус, хоч ця гіпотеза наразі менш вірогідна. Брак джерел не дає змоги остаточно спростувати жодну з версій. Зроблено висновок, що опавська зустріч була одним із ключових епізодів галицько-чеського політичного союзу кінця XIII ст.

і яскраво продемонструвала, наскільки актуальною в умовах боротьби за краківський трон була міжнародна комунікація. Участь Лева Даниловича в перипетіях боротьби за краківський трон розглянуто у невід'ємному зв'язку із орієнтацією на союз із чеським королем та пов'язувано із важливістю того, аби у Кракові правив союзник галицько-волинського володаря.

Ключові слова: *Опавська зустріч, Лев Данилович, Вацлав II, Генріх IV Пробус, Владислав I Локеток, боротьба за краківську спадщину.*

In the last quarter of the XIII century the suzerain of the kingdom of Rus' the Galician-Volynian prince Lev Danylovych (1225/29–1301) was one of the active participants in the struggle for the Krakow throne. First he competes personally, and later supports his lucrative contenders. The participation of the Galician prince in the political life of the Polish principalities is mentioned in the local Galician-Volynian chronicle (XIII century)¹ and in Latin chronicles, in particular by the chroniclers Jan Dlugosz (1415–1480)² and Ottokar von Steiermark (1260/65–1319/21)³. At the same time, the Galician-Volynian prince maintained friendly relations with the Czech king Wenceslaus II (1271–1305) of the Přemyslid dynasty. Having established himself on the Czech throne, he began to actively prepare for the coronation with the Polish crown. That is why we are talking about Czech-Rus' relations, the apogee of which fell on the last decade of the life and reign of Prince Lev Danylovych.

One of the important episodes of Rus'-Czech relations at that time was the meeting in Opava in 1289. It was aptly described by the Czech medievalist Vratislav Vaniček as a “congress of Slavic princes” of the “Czech, Lech and Rus”⁴ family. At this meeting, among other issues, the Galician-Czech union was formed “until the end of its life”. The Galician-Volyn chronicle eloquently testifies to this: *«тогда же Левъ . гъа в Чехы . на снемъ къ королеви . [Вацлава – S.K.] зане любовь держаше с нимъ великоу . и доконцавъ с нимъ миръ . до [скону – S.K.] своего живота . король же вдаривъ . Лва . дарми всакъыми дорогъми . и тако вѣпусти с великою чстѣю»*⁵.

The Opava meeting of 1289 remains in the field of view of researchers in view of the still open question about its participants, especially the unknown Polish ruler, who then met with Lev Danylovych and Wenceslaus II and promised them support against any enemy, as evidenced by the then source - records of the Prague bishop Tobiáš z Bechyně, or the so-called “formulář”⁶. In recent decades, this question has been raised by medievalists Norbert Mika⁷, Dariusz Dąbrowski⁸, Igor Lichteń⁹ and Leontii Voitovych¹⁰. We will mostly rely on the work of these researchers in the article. At the same time, often among researchers studying Czech-Polish relations in the second half of the 13th century¹¹, Lev Danylovych's participation in the events surrounding the meeting in Opava is not taken into account. Therefore, to pay attention to this aspect of Rus'-Czech-Polish relations

is one of the important tasks. Although the views of researchers on this issue differ somewhat, in general, there are two versions of possible participants in the meeting in Opava, to analyze which are the purpose of our intelligence. At the same time, we will try to outline the general event context of the Opava meeting of 1289 as one of the key episodes of Czech-Rus' communication.

First of all, we must turn to the events that prepared the ground for the allied Czech-Rus' relations of the last third of the XIII century. The conditions for this originated with the predecessor of Wenceslaus II - his father Ottokar II (1233–1278), and were associated with his search for allies against the German Emperor Rudolf I of Habsburg (1218–1291) in the war for the Austrian heritage (1246–1278).

Against the background of the formation of the Hungarian-German alliance during the 1270s, the King of Bohemia Ottokar II became increasingly close to his relatives – the Polish and Rus' princes. Between 1275 and 1277, the Galician-Czech alliance was confirmed¹² by a dynastic marriage between Casimir, the eldest son of Prince Vladislaus of Opole, and Olena of the Romanovychi family¹³. Evidence of the then union agreements was the fact that on the eve of January 21, 1278, a Czech diplomat (*venit de Russia*) Pardus, son of Neplach, came to Lev Danylovych¹⁴.

This was followed by the decisive events of the struggle for the heritage of the Austrian Babenbergs, because in the war that broke out in 1278 and ended on August 26 of that year with the bloody battle of Dürnkrut (*Suché Kruty*) on the Marchfeld near Vienna, the Czech suzerain was killed. As is known from several Czech, Austrian and Bavarian chronicles at the time, warriors from Rus' fought on the side of Přemysl Otakar II in this battle¹⁵. Lviv researcher Illia Parshyn analyzed the participation of Lev Danylovych's knights in this military campaign¹⁶.

The death of Ottokar II led to the extinction of the influence of the Czech Přemyslid dynasty and the entry of the Habsburg dynasty into the European political arena. At the same time, the Galician-Czech union faded away for a while, only to soon gain new relevance.

What was the political situation in Central and Eastern Europe under the successor of Ottokar II, King of Bohemia Wenceslaus II, and what was the place of the Kingdom of Rus'? Relations with the Czech king for Rus' were then determined primarily by relations with Polish rulers, and struggle for the Polish throne, which lasted from 1280 during the 80–90's of the XIII century. Lev Danylovych, who at first competed personally, having reason to do so as the husband of Constance, the sister of the wife of the deceased Kraków prince Bolesław V the Chaste (1226–1279) – Kunigunde (*Kinga*). A successful struggle for a free throne could restore political balance in Central and Eastern Europe, as the balance was ruined by the death of Ottokar II, a former ally of Lev Danylovych and

Bolesław V¹⁷. Actual in the 70's of the XIII century Czech-Polish-Rus' union had longevity in the next decade, when at a meeting in Opava in 1289 the rulers of Bohemia, Poland and Kingdom of Rus' had the opportunity to discuss controversial issues, which will be discussed later in the article.

Lev Danylovych, despite active hostilities aimed at seizing the throne of Kraków in the 80's of the XIII century, failed to achieve the desired. The ruler of Rus', realizing the mistakes of past campaigns, sought rather to normalize relations with neighbors, relying on the diplomatic method and not giving up their own interests. Therefore, in the future the situation was not in favor of Lev Danylovych's direct participation in these events, which created the basis for Rus'-Czech rapprochement¹⁸.

After the death of prince Leszek II the Black in 1288, a new round of struggle came, and the Czech King Wenceslaus II, duke Henryk IV Probus (~1258–1290) of Wrocław and prince Bolesław II of Mazovia-Płock, a cousin of the deceased Leszek, actively competed for the vacant throne. By then, Lev Danylovych was interested rather in having Kraków seized by his ally. He could't stand aside, but he had no reason to claim himself frankly, it remained to support the Płock prince Boleslaw II¹⁹. The latter was married (1290–1302) to the daughter of Ottokar II, the sister of Wenceslaus II Kunigunde (Kunguta)²⁰. This may have been one of the factors that further contributed to the rapprochement of the Galician prince Lev Danylovych with the Czech king, but also linked his policy to the open Polish question.

At the time of Leszek II the Black death, Wenceslaus II was occupied with his internal position in the lands of the Bohemian Crown, because in the autumn of 1288 or early 1289 he finally managed to take power into his own hands, imprisoning the then usurper, the leader of the Vítkovci noble clan, Zavis of Falkenstein. From that moment on, Wenceslaus's active assertion of his own position was inextricably linked to the struggle for the Kraków throne, which was then claimed by his relative and rival, prince Henryk IV Probus from Wrocław²¹. The fact is that shortly after the imprisonment of the Zavis, in the south of Bohemia the Vítkovci revolted, acting in alliance with the Hungarian king and Henryk IV Probus, offering the latter even the Czech throne²². In order to prevent another loss of power, as well as to avoid the unification of Wrocław land with Kraków land, the Czech king inevitably had to actively intervene in the struggle for the Kraków throne, trying to attract allies to his side. As the Czech medievalist Lukáš Reitinger aptly pointed out, the very idea of Polish subordination was decisive in monarchical representation of the last rulers of Přemyslid dynasty²³.

In this vein, the meeting of Central European rulers in Opava in August 1289 was very important for the Czech king. Meeting was designed to outline a further political alliance capable of resisting a possible coalition of the Vítkovci, Hungarian king Ladislaus IV Kun and Henryk IV Probus.

We find out about the Opava meeting from the already mentioned formulář of the Prague bishop Tobiáš z Bechyně, in which he congratulates Wenceslaus II on the successful negotiations²⁴. There is no discussion about the date of the meeting, and it is believed that it took place on August 15, 1289²⁵, but there is no final agreement among historians about the participants of the meeting. It is more or less clear about some of the participants, as about the Bytom duke Casimir II and Mieszko Władysławych of Cieszyn, Bolko I, duke of Świdnica and Lev Danylovych²⁶. But the figure of the Polish prince, unnamed in any source, is unexplained. Henryk IV Probus, as well as prince Władysław I Łokietek of Łęczyca and Sieradz, the brother of the late Leszek II the Black, could be this prince with a high probability. Next, we consider the researchers' arguments for these two likely candidates.

The version that Henryk IV Probus was an unnamed participant in the meeting in Opava was suggested by the Polish medievalist Bronisław Włodarski. His arguments boiled down to the fact that the “formulář” (however, only there) recorded the Czech king's promise to provide military support to the Wrocław duke²⁷. According to the researcher, it was important for Wenceslaus II to agree with Henryk IV his non-interference in the internal affairs of the Czech crown, so that he would't enter into agreements with opponents of the Czech king²⁸. However, the problem is that there is no source of evidence that such an agreement really existed. On the one hand, Henryk did claim the precedence among the Polish elite for a long time, so the assumption of his participation in the negotiations is partially justified.

What could have been another scenario of the Opava meeting, if among its participants was not Henryk IV Probus, but Władysław I Łokietek? It is this version that is gaining increasing support in research circles. As Dariusz Dąbrowski²⁹, Jan Tęgowski³⁰ and Leontiy Voytovych³¹ argued, the meeting in Opava was attended not only by Wenceslaus II and Lev Danylovych, but also by Casimir II and Mieszko III Władysławych's, possibly Bolko I of Świdnica, and Władysław I Łokietek. It was they who could sign the agreement on against Henryk IV Probus and his allies, and also decided to support Władysław I Łokietek's claim to the Kraków throne³².

The union that took place in Opava was based on dynastic-matrimonial prospects, as the agreement between Lev Danylovych and Władysław I Łokietek provided for the marriage of Lev's son Yuri with Łokietek's sister Euphemia (†1308)³³. At the same time, this would fit the Polish-Galician union into the already existing marriage and political alliance of other participants in the Opava meeting: Casimir II was son-in-law of Lev, vassal of Wenceslaus and cousin of Władysław³⁴. Therefore, the version that Władysław I Łokietek was the unnamed Polish prince-participant of the Opava meeting seems plausible.

Wenceslaus II really had reason to form a coalition of princes, directed against Henryk IV Probus. An additional argument in this direction is made by the Czech researcher Kateřina Charvátová and the Ukrainian medievalist Myroslav Voloshchuk, noting that Wenceslaus II could have been assisted in anti-Probus policy by his mother Kunigunde's sister (~1245–1285) – widow of Leszek II the Black, Princess Agrippina (Gryfina), aunt of the Czech king³⁵.

Another interesting fact follows from this dynastic connection, which is an additional explanation of the allied nature of relationship of Wenceslaus II with Lev Danylovych. The fact is that the mother of the Czech king Kunigunde was of Rus' origin, namely she was the daughter of Rus' prince Rostyslav Mykhailovych (1219 – after 1264), who for a long time fought for the Galician heritage with Danylo Romanovych (1201–1264), being his nephew³⁶. So Wenceslaus II was a relative for Lev Danylovych – a grand-nephew. And the mother of the Czech king and Princess Gryfina the widow of Leszek II the Black, were the daughters of the Rus' prince Rostyslav Mykhailovych. This, of course, created a favorable ground for the establishment of Rus'-Czech relations, as well as led to quite fair claims of Wenceslaus II to the throne of Kraków.

Returning to the course of events shortly after the death of Leszek Chorny, we will try to find out what can help us reveal the mystery of an unknown participant in the Opava meeting. At first, the brothers of the deceased Leszek II the Black, Prince Casimir of Kuyavia and Prince Władysław I Łokietek of Sieradz, forming a coalition, unequivocally sided with the contender close to them – Bolesław II of Mazovia and Płock. In late 1288 and early 1289, Lev Danylovych supported the Mazovian-Kuyavian coalition in the struggle for the Kraków throne against Henryk IV Probus, and in July 1289 already stood with his army under the walls of the Wawel, captured by the Prince of Wrocław and tried to storm it³⁷. At the end of July 1289, just before Opava, Galician troops devastated the Wrocław principality, the domain of the new prince of Kraków³⁸. On this basis, as L. Voitovych convincingly argues, there is no doubt that these allies, united against Henryk IV Probus, were present at the Opava meeting, and among them, most likely, was Władysław I Łokietek, recorded in the sources as “unnamed”³⁹.

If at the meeting in Opava Lev Danylovych did support Władysław I Łokietek in his plans to ascend the Kraków throne, then the further course of events may also confirm this. Shortly after the meeting, Yuri, son of Lev Danylovych, married Władysław's sister Euphemia, which has already been mentioned. This happened between September 1289 and June 23, 1291, which directly suggests that this marriage was preceded by a certain union agreement, and it is logical to connect it with the Opava meeting⁴⁰. Such a decision could help the Rus' prince to strengthen his position in the region and ensure a reliable alliance between the Rus' and Polish kingdoms.

The Czech researcher R. Antonín expressed a somewhat different view of the events in Opava. In his opinion, Henryk IV Probus could be one of the participants in the «meetings»: both the negotiations and the gifts received by Lev Danylovych from the Czech king aimed at could that the Galician prince would side with the prince of Wrocław, with whom then Wenceslaus II was in confrontation. Therefore Henryk himself, could be present at the meeting⁴¹.

Also leads to such conclusions the course of events shortly after Opava, which was unfavorable for Władysław I Łokietek. On August 24, 1289, Henryk Probus and Henry V the Fat, duke of Legnica, managed to defeat the enemys under the walls of Wawel⁴². As I. Lichtei noted, relying on the testimony of chroniclers Jan Długosz and Alexander Guagnini, Władysław I Łokietek barely managed to escape from Kraków, disguised as a Franciscan⁴³. Instead, his knights was much less fortunate: some were killed, others were taken prisoner⁴⁴. Thus, version to R. Antonín, such consequences for Władysław I Łokietek shortly after the Opava meeting suggest that it was Henryk IV Probus was the unnamed participant in the congress who promised to help Wenceslaus II and Lev Danylovych.

Can information about position of Lev Danylovych during the Kraków campaign of Henryk IV Probus at the end of August 1289 help answer this question? Unfortunately, it is not known for sure in favor of which prince the actions of the Lev Danylovych were. We have only information from the Galician-Volynian chronicle that warriors of Lev Danylovych near Kraków *«не оустыша ничтоже . и поиде Левъ . во своаси . с чстью великою вземь бесчисленое множество . полона . челдши и скота и конии . и товара . славице Бѣ и прчстоую его Мтрь . помогшоу емоу»*⁴⁵. Could this indicate that there was no agreement with Władysław I Łokietek, and the Galician prince with gifts from Wenceslaus II had just returned to the Rus' lands? Perhaps, this message reveals the failure of the Lev's army in alliance with Łokietek, so after this failure near Krakow, the Galician prince had more sense to return home.

However, it is known that the Galician prince did not stop there, and from the beginning of 1290 he together with the allied from the Golden Horde made a campaign in the Silesian lands⁴⁶ up to Racibórz⁴⁷, which was carefully studied by N. Mika. After the unsuccessful assault on Racibórz on January 16, Rus' troops abandoned the attempt to subdue the Racibórz prince to Wenceslaus II and moved on to the possession of their main adversary in Silesia, Henryk Probus⁴⁸. It turns out that there were hardly any allied agreements between Lev Danylovych and Henryk Probus in Opava, if the Galician prince fought against the prince of Wrocław shortly after their hypothetical meeting. However, a compromise peace between the rulers could have taken place as a result of the Silesian campaigns of the Galician prince. According to Austrian chroniclers, before his death, Henryk Probus gave the “king of Rus' ” lands and

city⁴⁹. It was, obviously, about the recognition of the Lublin land captured by Lev during the war of 1289–1290⁵⁰. In response, the Galician prince could recognize Henryk as the prince of Kraków – such an alliance would be beneficial to both.

Henryk IV Probus, inspired by the success in Kraków in 1289, do the following step: he tried to restore the Polish royal title with the help of the Roman Curia⁵¹. But fortune was not in favor of the Prince of Wrocław, and on June 23, 1290 he died suddenly, apparently poisoned⁵². Perhaps this turn of events is evidence that a coalition was formed against Henryk Probus, and that at the Opava meeting the unnamed Polish prince was not Henryk, but Władysław I Łokietek, who from that moment acted in alliance with Wenceslaus II and Lev Danylovych. The above-mentioned matrimonial grounds, which became apparent shortly after Opava, may serve as an argument here.

What was the content of Polish-Rus'-Czech relations shortly after the Opava meeting, and especially after the death of Henryk IV Probus? Lev Danylovych supported Władysław I Łokietek, who immediately after the death of the Silesian prince established himself in the Sandomierz principality⁵³. At the same time, the Galician suzerain could't actively interfere in Polish events, because the events surrounding the struggle for the Hungarian throne became more relevant for him at that time, when on the Hungarian throne with the establishment of Andrew III (1265–1301) and the Hungarian-Galician alliance appeared. In the conditions when in 1292 Wenceslaus II attacked the Sandomierz principality of Władysław I Łokietek, and in August of the same year the latter was forced to take a vassal oath of allegiance to the Czech king, Lev Danylovych openly did not interfere in the struggle, but later began to lean more and more. to the alliance with Wenceslaus II⁵⁴.

As we can see, the congress in Opava in 1289 demonstrated how important and ambiguous the communication of the Central European rulers was in the struggle for the Kraków throne. Its key participants were the Czech and Galician-Volynian suzerains, as well as some Polish princes. At the same time, the question of who the Polish prince was not named in the sources remains open, as there are arguments both in favor of the fact that Henryk IV Probus could be this prince and that it was Władysław I Łokietek, and the sources are not enough to finally accept one version. This requires a careful study of the events that preceded the Opava meetings and took place soon. The matrimonial connections of the explicit and hypothetical participants of the meeting – Wenceslaus II, Lev Danylovych and Władysław I Łokietek – are quite informative in this context, which may indicate that Prince Władysław was unnamed participants in Opava.

The events of the next decade will only confirm what was said when the union of three rulers – Wenceslaus II, Lev Danylovych and Władysław I Łokietek

– bound by agreements and matrimonial ties, more than once found its expression in the vicissitudes of power struggle in Central and Eastern Europe. And this for some time determined the close Czech-Polish-Rus' communication of the late XIII century.

¹ Полное собрание русских летописей. Т. 2. Ипатьевская летопись. СПб, 1908. стлб. 881, 933.

² Joannis Długossii seu Longini Canonici Cracoviensis Historiae Polonicae: Libri XII. *Ad Veterrimorum Librorum Manuscriptorum Fidem Recensuit, Variis Lectionibus Annotationibusque*. Ed. A. Przewdziecki. Tomus II. Libri V, VI, VII, VIII. Cracoviae: 1873. P. 455–456.

³ Ottokars Österreichische Reimchronik . Hrsg. J. Seemüller. *Monumenta Germaniae Historica. Deutsche Chroniken und andere Geschichtsbücher des Mittelalters*. Т. 5. Bd. 1. Hannoverae, 1890. P. 281, W. 21307–21311.

⁴ Vaníček V. Velké dějiny zemi Koruny české. Praha–Litomyšl: Paseka, 2002. Svazek III. 1250–1310. S. 410.

⁵ Полное собрание русских летописей. Т. 2. Ипатьевская летопись... стлб. 936.

⁶ Hlaváček I. Nový zlomek formuláře biskupa Tobiáše z Bechyně. *Československý časopis historický*. 1958. Ročník VI (56). Číslo 1. S. 545–561.

⁷ Mika N. Polityka czeska kniazia Lwa Daniłowicza. Z dziejów stosunków rusko–czeskich w drugiej połowie XIII w. *Przemysł i ziemia przemyska w strefie wpływów ruskich X–połowa XIV w.* Red. V. Nagirnyu, T. Pudłocki. (Colloquia Russica, ser. II, vol. 1). Kraków, 2013. S. 163–181. Його ж. Русь у сілезьких середньовічних джерелах (до кінця XIII ст.). *Середньовічна Русь: Проблеми термінології*. Ред. В. Нагірний, М. Волошук. (Colloquia Russica, ser. II, vol. 4). Івано-Франківськ–Краків, 2018. S. 227–249. Idem. Traktat w Opawie z 15 sierpnia 1289 roku. Przyczynek do pierwszego planu rozbiorowego Polski. *Pro pana profesora Libora Jana k životnímu jubileu*. Ed. B. Chochołáč, J. Malíř, L. Reitingger, M. Wihoda. Brno, 2020. S. 287–302.

⁸ Dąbrowski D. Stosunki polityczne Lwa Daniłowicza z sąsiedzami zachodnimi. *Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Історичні та культурологічні студії*. Т. 3. Львів, 2001. С. 42–69.

⁹ Ліхтей І. Суперництво польських князів за володіння Краковом у 80-х роках XIII ст. й позиція галицького правителя Лева Даниловича та чеського короля Вацлава II. *Ужгородські польські наукові читання: історія, культура, політика, право*. Ужгород, 2014. С. 7–27.

¹⁰ Войтович Л.В. Князь Лев Данилович. Львів: НАН України. Інститут українознавства ім.І.Крип'якевича, 2012. Його ж. Лев Данилович: «князь думен и хоробор на рати» чи «безчесний князь»? *Україна в Центрально-Східній Європі*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. Вип. 12–13. С. 148 –189. Його ж. Лев Данилович і боротьба за краківський престол в останній чверті XIII ст. *Проблеми слов'янознавства*. 2014. Вип. 63. С. 9–21. Його ж. Лев Данилович. Князь галицько-волинський (бл. 1225 – бл. 1301). Львів, 2014. Його ж. Галич у політичному житті Європи XI–XIV ст. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2015.

¹¹ Для прикладу, можна згадати праці авторитетних дослідників, у яких руський аспект чесько-польських відносин, зокрема участь Лева Даниловича в міжнародній комунікації, майже не береться до уваги: V. Vaníček, *Velké dějiny země Koruny české*. Praha-Litomyšl: Paseka. (Svazek III. 1250–1310). S. 410–411; R. Antonín, *Zahraniční politika krále Václava II. v letech 1283–1300*. Svazek 26. Brno: Matice Moravská, 2009, S. 114–121. Idem. *Malopolsko jako objekt zahraniční politiky Václava II. v letech 1289-1300*. *Mediaevalia Historica Bohemica*. Praha: Historický ústav AV ČR, 2007. Číslo 11. S. 95-116.

¹² Dąbrowski D. *Stosunki polityczne Lwa Daniłowicza...* S. 49.

¹³ Jasiński K. *Rodowyd Piastów śląskich*. T. 3. Wrocław, 1977. S. 35–38; Sroka S. *Z dziejów stosunków polsko-węgierskich w piątym średnowieczu*. Kraków, 1995. S. 34–36.

¹⁴ *Codex diplomaticus et epistolaris Regni Bohemiae*. Ed. J. Šebánek, S. Dušková. T. 5/1. Pragae, 1974. №50.

¹⁵ Ottokars Österreichische Reimchronik. Ed. J. Seemüller. *Monumenta Germaniae Historica. Deutsche Chroniken*. T. 5/1. Hannoverae, 1893. W. 15233–15234; Johannis abbatis Victoriensis Liber centanum historianum. Ed. F. Schneider. *Scriptores rerum germanicarum in usum scholarum*. T. 43. Hannoverae–Lipsiae, 1909. P. 231, 277; Heiling K.J. Leopold Stainreuter von Wien der Verfasser der sogenannten Österreichische Chronik von den 95 Herrschaften. *Mittheilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*. T. 47. Innsbruck, 1933. S. 257; Anonimi Leobensis chronicon. Ed. H. Pez. *Scriptores rerum Austriacarum veteres ac genuini*. T. 1. Lipsiae, 1721. P. 848; Ebendorfer Thomas. *Chronica Austriae*. Ed. A. Lhotski. *Monumenta Germanie Historica. Scriptores rerum Germanicarum*. Seriae Nova. T. 13. Berlin–Zürich, 1967. P. 146; Die Weltchronik des Mönchs Albert 1273/1277–1454/56. Ed. R. Sprandel. Id. T. 17. München, 1994. P. 179; Eberhardi archidiaconi Ratisbonensis annals. Ed. Ph. Jaffé. *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*. T. 17. Hannoverae, 1861. P. 593; Hermanni Altahensis annals. Ed. Ph. Jaffé. *Ibid.* P. 410.

¹⁶ Див.: Паршин І. Участь Лева Даниловича у битві при Дюрнкрюті 1278 року. *Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2012. Вип. 6. С. 187–192; Його ж. Галицькі війська у битві при Дюрнкрюті 1278 року: факти і здогади. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 2013. Вип. 48. С. 45–60. Його ж. Битва при Дюрнкрюте 26 августа 1278 г.: альянс Льва Даниловича и Пшемисла Оттокара. *Rossica Antiqua*. Санкт-Петербург, 2012. №1 (5). С. 95–106. Його ж. Leon rex ruthenorum на сторінках «Anonymi Leobensis Chronicon». *Średniowiecze Polskie i Powszechnie*. 2013. Zeszyt 5 (9). S. 86–93.

¹⁷ Войтович Л. Лев Данилович і боротьба за краківський престол в останній чверті XIII ст. *Проблеми слов'янознавства*. 2014. Вип. 63. С. 10.

¹⁸ Паршин І. Дипломатія Галицько-Волинської держави: європейські наративні джерела XIII–XV століть. Львів: 2018. С. 185.

¹⁹ Dąbrowski D. *Stosunki polityczne Lwa Daniłowicza...* S. 54.

²⁰ Флоровский А. Чехи и восточные славяне. Очерки по истории чешско-русских отношений (X–XVIII вв.). В 2-х томах. Прага: Slovansky ustav, 1935. T. 1. С. 255. J.Szymczak. *Genealogia Przemyślidów z przełomu XIII i XIV wieku spokrewnionych z Piastami*. *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Historia*. T. 8 (54). Toruń: 1973. S. 40–42.

²¹ Bar P. *Vratislavský vévoda Jindřich IV. Probus a poslední Přemyslovci*. *Český časopis historický*. 2008. Ročník 106. Číslo 4. S. 774.

²² Zbraslavská kronika. Chronicon aulae regiae. Překl. F. Heřmanský, verše přelož. R. Mertlík, historická revise Z. Fiala, spolupráce M. Bláhová. 2 oprav. vyd. Praha: Svoboda, 1976. S. 66; Ліхтей І. Суперництво польських князів... С. 19.

²³ Reitinger L. Polské země a originalnost piastovské monarchie jako inspirace a nástroj panovnické sebezprezentace Přemyslovců. [in:] Michałowski R., Pac, G. *Oryginalność czy wtórność? Studia poświęcone polskiej kulturze politycznej i religijnej (X–XIII wiek)*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2020. P. 233–290.

²⁴ Formulář biskupa Tobiáše z Bechyně (1279–1296). Vyd. J. B. Novák. *Historický archiv*. Č. 22. N. 192. Praha: Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1903. P. 152.

²⁵ Dąbrowski D. Stosunki polityczne Lwa Daniłowicza... S. 55; Jurek T. Plany koronacyjne Henryka Probusa. *Śląsk w czasach Henryka IV Prawego*. Wratislavia Antiqua 8. Studia z dziejów Wrocławia. Ed. K. Wachowski. Wrocław, 2005. S. 24; Vaníček V. Velké dějiny zemi Koruny české. Svazek III. 1250–1310. Praha–Litomyšl: Paseka, 2002. S. 410; Włodarski B. Polska i Czechy w drugiej połowie XIII i początkach XIV wieku (1250–1306). *Archiwum towarzystwa Naukowego we Lwowie*. Dz. 2. T. 7. Z. 3. Lwów: Towarzystwo Naukowe, 1931. S. 112.

²⁶ Ліхтей І. Суперництво польських князів... С. 20.

²⁷ Там само.

²⁸ Włodarski B. Polska i Czechy w drugiej połowie XIII i początkach XIV wieku... S. 112–113.

²⁹ Dąbrowski D. Stosunki polityczne Lwa Daniłowicza... S. 55; Idem. Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich. *Biblioteka Genealogiczna*. T. 6. Poznań; Wrocław: Wydawnictwo Historyczne, 2002. S. 211–212.

³⁰ Tęgowski J. Zabiegi księcia kujawskiego Władysława Łokietka o tron krakowski w latach 1288–1293. *Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie*. T. 6. Historia. Włocławek: Włocławskie Towarzystwo Naukowe, 1988. S. 48–49, 53–54.

³¹ Войтович Л.В. Князь Лев Данилович. Львів: НАН України. Інститут українознавства ім.І.Крип'якевича, 2012. С. 151.

³² Ліхтей І. Суперництво польських князів... С. 21.

³³ Dąbrowski D. Rodowód... S. 197–217. Войтович Л. Лев Данилович... С. 212.

³⁴ Dąbrowski D. Stosunki polityczne Lwa Daniłowicza... S. 55.

³⁵ Charvátová K. Václav II. Král český a polský. *Velké postavy českých dějin*. Svazek 7. Praha: Vyušehrad, 2007. S. 126. Волощук М. Княгиня Грифіна Ростиславівна, її польський шлюб та ймовірне руське оточення двору. *Галичина: науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис*. Івано-Франківськ: 2017. Вип. 28. С. 12–19.

³⁶ Козак С. Постать Кунегунди Ростиславни на тлі русько-чеських відносин другої половини XIII ст. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. 2018. Вип. 21. С. 7–12.

³⁷ ПСРЛ... Стлб. 935–936.

³⁸ Там же. Стлб. 936; Rocznik Cystersów Henrykowskich. *Monumenta Poloniae Historica: Pomniki dziejowe Polski*. T.3. Lwów, nakł. Akademii Umiejętności, 1878. S. 702.

³⁹ Войтович Л. Князь Лев Данилович... С. 150.

- ⁴⁰ Войтович Л. Лев Данилович... С. 212-213.
- ⁴¹ Antonín R. Zahraniční politika krále Václava II... S. 121.
- ⁴² Tęgowski J. Zabiegi księcia kujawskiego Władysława Łokietka... S. 54–55.
- ⁴³ Гваньїні Олександр. Хроніка європейської Сарматії. Упорядкув. та пер. з пол. о. Ю. Мицика. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. С. 115–116.; Joannis Długossii seu longini Canonici Cracoviensis Historiae Polonicae... P. 500. I. Ліхтей. Суперництво польських князів... С. 22–23.
- ⁴⁴ Ліхтей І. Там само. С. 23.
- ⁴⁵ ПСРЛ... Стлб. 937.
- ⁴⁶ Rocznik Cystersow Henrykowskich... P. 702.
- ⁴⁷ Міка Н. Racibyrz w obliczu najazdów tatarskich i zagrożenia wałaskiego. Racibyrz, 2002. S. 50–62. Idem. Polityka czeska kniazia Lwa Daniłowicza... S. 176–177. Idem. Dzieje ziemi raciborskiej. 2. wyd. Kraków: Avalon, 2012. S. 45–46.
- ⁴⁸ Міка Н. Русь у сілезьких... С. 247.
- ⁴⁹ Ottokars Österreichische Reimchronik... P. 284; Österreichische Chronik von den 95 Herrschaften. Hrsg. J. Seemüller. *Monumenta Germaniae Historica. Deutsche Chroniken*. T. 6. Hannoverae et Lipsae, 1909. P. 138; Ebendorfer Thomas. *Chronica Austriae*... P. 210–211.
- ⁵⁰ Rocznik krakowski. Ed. A. Bielowski. *Monumenta Poloniae Historica: Pomniki dziejowe Polski*. T. 2. Lwów: Druk. Zakł. Nar. im. Ossolińskich, 1872. P. 852.; Войтович Л. Лев Данилович... С. 214.
- ⁵¹ Ottokars Österreichische Reimchronik... P. 287, v.21710–21714.
- ⁵² Bar P. Vratislavský vévoda Jindřich IV. Probus.... S. 777. I. Ліхтей. Суперництво... С. 23.
- ⁵³ Войтович Л. Лев Данилович... С. 215.
- ⁵⁴ Там само. С. 216–217.

REFERENCES

1. Anonimi Leobienensis chronicon. (1721). H. Pez (Ed.). *Scriptores rerum Austriacarum veteres ac genuini*. (Vol. 1). Lipsiae [in Latin].
2. Antonín, R. (2007). Malopolsko jako objekt zahraniční politiky Václava II. v letech 1289–1300. *Mediaevalia Historica Bohemica*, 11, 95–116 [in Czech].
3. Antonín, R. (2009). *Zahraniční politika krále Václava II. v letech 1283–1300*. (Svazek 26). Brno: Matices Moravská [in Czech].
4. Bar, P. (2008). Vratislavský vévoda Jindřich IV. Probus a poslední Přemyslovci. *Český časopis historický*, 4, 753–787 [in Czech].
5. Charvátová, K. (2007). Václav II. Král český a polský. *Velké postavy českých dějin*. (Svazek 7). Praha: Vyšehrad [in Czech].
6. *Codex diplomaticus et epistolaris Regni Bohemiae*. (1974). J. Šebánek, S. Dušková (Ed.). (Vol. 5/1). Pragae [in Latin].
7. Dąbrowski, D. (2002). Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich. *Biblioteka Genealogiczna*. (Vol. 6.) Poznań; Wrocław: Wydawnictwo Historyczne [in Polish].

8. Dąbrowski, D. (2001). Stosunki polityczne Lwa Daniłowicza z sąsiadami zachodnimi. *Halychyna ta Volyn' u dobu seredn'ovichchia. Do 800-richchia z dnia narodzhennia Danyla Halyts'koho. Instytut ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy. Istorychni ta kul'turolohichni studii*, 3, 42–69 [in Ukrainian].

9. *Die Weltchronik des Mönchs Albert 1273/1277–1454/56* (1994). R. Sprandel (Ed.). (Vol. 17). München [in German].

10. Ebendorfer, Th. (1967). *Chronica Austriae*. A. Lhotski (Ed.). *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum rerum Germanicarum*. Seraes Nova. (Vol. 13). Berlin–Zürich [in Latin].

11. Eberhardi archidiaconi Ratisbonensis annals. (1861). Ph. Jaffé (Ed.). *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum*. (Vol. 17). Hannoverae [in Latin].

12. Florovskiy, A. (1935). *Chekhi i vostochnye slavyane. Ocherki po istorii cheshsko-russkikh otnosheniy (X–XVIII vv.)*. (Vol. 1). Praga: Slovansky ustav [in Russian].

13. Formulář biskupa Tobiáše z Bechyně (1279–1296). (1903). Vyd. J. B. Novák. *Historický archiv*. (Č. 22. N. 192). Praha: Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění [in Czech].

14. Heiling, K. J. (1933). Leopold Stainreuter von Wien der Verfasser der sogenannten Österreichische Chronik von den 95 Herrschaften. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*. (Vol. 47). Innsbruck [in German].

15. Hermanni Altahensis annals. (1861). Ph. Jaffé (Ed.). *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum*. (Vol. 17). Hannoverae [in Latin].

16. Hlaváček, I. (1958). Nový zlomek formuláře biskupa Tobiáše z Bechyně. *Československý časopis historický*, 1, 545–561 [in Czech].

17. Hvan'ini, O. (2007). *Khronika ievropejs'koi Sarmatii*. Kyiv: Vyd. dim Kyievo-Mohylians'ka akademiia [in Ukrainian].

18. Jasiński, K. (1997) *Rodowyd Piastyw śląskich*. (Vol. 3). Wrocław [in Polish].

19. Joannis Długossii seu Longini Canonici Cracoviensis Historiae Polonicae: Libri XII. (1873). *Ad Veterrimorum Librorum Manuscriptorum Fidem Recensuit, Variis Lectionibus Annotationibusque*. A. Przedziecki (Ed.). Tomus II. Libri V, VI, VII, VIII. Cracoviae [in Latin].

20. Joannis abbatis Victoriensis Liber centanum historianum. (1909). F. Schneider (Ed.). *Scriptores rerum germanicarum in usum scholarum*. (Vol. 43). Hannoverae–Lipsiae [in Latin].

21. Jurek, T. (2005). Plany koronacyjne Henryka Probusa. Śląsk w czasach Henryka IV Prawego. *Wratislavia Antiqua 8. Studia z dziejów Wrocławia*. K. Wachowski (Ed.). Wrocław [in Polish].

22. Kozak, S. (2018). Postat' Knehundy Rostyslavny na tli rus'ko-ches'kykh vidnosyn druhoi polovyny XIII st. *Aktual'ni problemy vitchyznianoï ta vsesvitn'oi istorii*, 21, 7–12 [in Ukrainian].

23. Likhtej, I. (2014). Supernytstvo pol's'kykh kniaziv za volodinnia Krakovom u 80-kh rokakh XIII st. j pozytsiia halyts'koho pravytelia Leva Danylovycha ta ches'koho korolia Vatslava II. *Uzhhorods'ki pol's'ki naukovi chytannia: istoriia, kul'tura, polityka, pravo*. Uzhhorod, 7–27 [in Ukrainian].

24. Mika, N. (2002). *Racibyrz w obliczu najazdyw tatarskich i zagrozenia walaskiego*. Racibyrz [in Polish].

25. Mika, N. (2012). *Dzieje ziemi raciborskiej*. Kraków: Avalon [in Polish].
26. Mika, N. (2013). Polityka czeska kniazia Lwa Daniłowicza. Z dziejów stosunków rusko–czeskich w drugiej połowie XIII w. *Przemysł i ziemia przemyska w strefie wpływów ruskich, X – połowa XIV w.* (Colloquia Russica, ser. II, vol. 1). Kraków, 163–181 [in Polish].
27. Mika, N. (2018). Rus' u silez'kykh seredn'ovichnykh dzherelakh (do kintsia XIII st.). *Seredn'ovichna Rus': Problemy terminolohii*. (Colloquia Russica, ser. II, vol. 4). Ivano-Frankivs'k–Krakiv, 227–249 [in Ukrainian].
28. Mika, N. (2020). Traktat w Opawie z 15 sierpnia 1289 roku. Przyczynek do pierwszego planu rozbiorowego Polski. *Pro pana profesora Libora Jana k životnímu jubileu*. Brno, 287–302 [in Polish].
29. Ottokars Österreichische Reimchronik. (1890). Hrsg. J. Seemüller. *Monumenta Germaniae Historica. Deutsche Chroniken und andere Geschichtsbücher des Mittelalters*. (T. 5. Bd. 1.). Hannoverae. W. 21307–21311 [in German].
30. Parshyn, I. (2012). Bytva pry Diurnkrute 26 avhusta 1278 h.: al'ians L'va Danylovycha y Pshemysla Ottokara. *Rossica Antiqua*, 1/5, 95–106 [in Ukrainian].
31. Parshyn, I. (2012). Uchast' Leva Danylovycha u bytvi pry Diurnkruti 1278 roku. *Kniazha doba: istoriia i kul'tura*, 6, 187–192 [in Ukrainian].
32. Parshyn, I. (2013). Halyts'ki vijs'ka u bytvi pry Diurnkruti 1278 roku: fakty i zdohady. *Visnyk L'vivs'koho universytetu. Serii istorychna*, 48, 45–60 [in Ukrainian].
33. Parshyn, I. (2013). Leon rex ruthenorum na storinkakh Anonymi Leobiensis Chronicon. *Średniowiecze Polskie i Powszechnie*, 5/9, 86–93 [in Ukrainian].
34. Parshyn, I. (2018). *Dyplomatiia Halyts'ko-Volyns'koi derzhavy: ievropejs'ki naratyvni dzherela XIII–XV stolit'*. L'viv [in Ukrainian].
35. *Polnoe sobranie russkikh letopisey*. (1908). (Vol. 2). Sankt-Peterburg [in Russian].
36. Reitinger, L. (2020). Polské země a originálnost piastovské monarchie jako inspirace a nástroj panovnické sebezprezentace Přemyslovců. In: Michałowski R., Pac, G. *Oryginalność czy wtórność? Studia poświęcone polskiej kulturze politycznej i religijnej (X–XIII wiek)*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 233–290 [in Czech].
37. Rocznik Cystersow Henrykowskich. (1878). *Monumenta Poloniae Historica: Pomniki dziejowe Polski*. (Vol. 3). Lwów: nakł. Akademii Umiejętności, 699–704 [in Latin].
38. Rocznik krakowski. (1872). A. Bielowski (Ed). *Monumenta Poloniae Historica: Pomniki dziejowe Polski*. (Vol. 2). Lwów: Druk. Zakł. Nar. im. Ossolińskich [in Latin].
39. Szymczak, J. (1973). Genealogia Przemyślidów z przelomu XIII i XIV wieku spokrewnionych z Piastami. *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Historia*, 8 (54), 39–54 [in Polish].
40. Sroka, S. (1995). *Z dziejów stosunków polsko-węgierskich w późnym średniowieczu*. Kraków [in Polish].
41. Tęgowski, J. (1988). Zabiegi księcia kujawskiego Władysława Łokietka o tron krakowski w latach 1288–1293. *Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie*. (Vol. 6). Włocławek: Włocławskie Towarzystwo Naukowe [in Polish].
42. Vaníček, V. (2002). *Velké dějiny zemi Koruny české*. Praha–Litomyšl: Paseka. (Svazek III. 1250–1310) [in Czech].

43. Vojtovych, L.V. (2012). *Kniaz' Lev Danylovych*. L'viv: NAN Ukrainy. Instytut ukrainoznavstva im. I.Kryp'iakevycha [in Ukrainian]
44. Vojtovych, L. (2013). Lev Danylovych: kniaz' dumen y khorobor na raty chy bezchesnyj kniaz'? *Ukraina v Tsentral'no-Skhidnij Yevropi*, 12–13, 148–189 [in Ukrainian].
45. Vojtovych, L. (2014). Lev Danylovych i borot'ba za krakivs'kyj prestol v ostannij chverti XIII st. *Problemy slov'ianoznavstva*, 63, 9–21 [in Ukrainian].
46. Vojtovych, L. (2014). *Lev Danylovych. Kniaz' halyts'ko-volyns'kyj (bl. 1225 – bl. 1301)*. L'viv [in Ukrainian].
47. Vojtovych, L. (2015). *Halych u politychnomu zhytti Yevropy XI–XIV st.* L'viv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha [in Ukrainian].
48. Voloschuk, M. (2017). Knychynia Gryfina Rostyslavivna, ii pol's'kyj shliub ta jmovirne rus'ke otchennia dvoru. *Halychyna: naukovyj i kul'turno-prosvitnij kraieznavchij chasopys*, 28, 12–19 [in Ukrainian].
49. Włodarski, B. (1931). Polska i Czechy w drugiej połowie XIII i początkach XIV wieku (1250–1306). *Archiwum towarzystwa Naukowego we Lwowie*. (Dz. 2. T. 7. Z. 3). Lwów: Towarzystwo Naukowe [in Polish].
50. *Zbraslavská kronika. Chronicon aulae regiae*. (1976). Praha: Svoboda [in Czech].

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2021.30.026>

УДК: 94(477.75):327(44)+341.215.4-054.72(=161.2)"17"

Георгій Потульніцький

канд. іст. наук, наук. співроб.

Інститут української археографії та джерелознавства

ім. М.С. Грушевського НАН України

01601, Україна, Київ, вул. Трьохсвятительська, 4

E-mail: potulnytski@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3385-7281>

СПРОБИ МАЗЕПИНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ ЗАЛУЧИТИ КРИМСЬКЕ ПИТАННЯ ДО МІЖНАРОДНОЇ ПОЛІТИКИ ФРАНЦУЗЬКОЇ МОНАРХІЇ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХVІІІ СТ.

Спираючись на джерела, віднайдені в архівах та бібліотеках Франції та України, автор відтворює політико-дипломатичну діяльність гетьманича та французького політичного діяча Григора Орлика і його сподвижників мазепинських емігрантів Федіра Мировича та Федіра Нахимовського в контексті залучення ними до розв'язання тогочасних проблем, пов'язаних із відновленням козацької державності та протистоянням планам Російської імперії, Кримського ханства. Автор доходить висновку, що на кожному з етапів своєї дипломатичної служби, виділених ним (відповідно 1730-ті, 1740-ві і 1750-ті роки), гетьманич ставив перед собою відмінні завдання щодо вирішення кримського питання, і, відповідно, намагався їх реалізувати. На думку автора статті, саме Григор Орлик своїми послідовними, перманентними та наполегливими діями забезпечив реальне постання традиційної для гетьманської України справи інтеграції до міжнародної політики Версальського кабінету поруч із козацьким і кримським чинниками. У 1750-х рр. дієвими помічниками Г. Орлика у справі політико-правового визнання козацького чинника як однієї з домінант зовнішньополітичної діяльності Версальського кабінету французькою політичною елітою стали його помічники Ф. Мирович та Ф. Нахимовський. Перебуваючи в Криму в 1750-х рр., вони виступають особливими емісарами Версальського кабінету та не лише підтримують гетьманича в реалізації справи налагодження військово-політичної співпраці Франції із Кримом та Портою, але принагідно намагаються пояснити і ханові, і запорозьким козакам, що перебувають у Криму, сутність російської політики, скерованої на припинення української самостійності. Своім дослідженням автор доводить, що

мазепинська еміграція не лише сприяла забезпеченню реального постання справи інтеграції козацького чинника до міжнародної політики Версальського кабінету як її складового елемента, але й допомагала його легітимізації та обґрунтуванню в історії концепцій залучення Туреччини та Криму в боротьбу за визволення України від російської домінації. На думку автора статті, саме представники мазепинської еміграції здійснили останню спробу залучити до тогочасних проблем, пов'язаних із відновленням козацької державності, Кримське ханство, у такий спосіб вирішуючи кримсько-козацьку проблему, яка мала тяглість ще з XVI ст.

Ключові слова: мазепинська еміграція, кримське питання, міжнародна політика, Версальський кабінет, козацький чинник.

Heorhii Potulnytskyi

PhD in History, Researcher

M.S. Hrushevskyy Institute of Ukrainian

Archaeography and Source Studies

the National Academy of Sciences of Ukraine

4, Triokhsviatytska Street, Kyiv, 01601, Ukraine

E-mail: potulnytski@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3385-7281>

THE ATTEMPTS OF THE MAZEPIAN EMIGRATION TO INVOLVE THE CRIMEAN QUESTION INTO THE INTERNATIONAL POLICY OF FRENCH KINGDOM IN THE FIRST HALF OF THE EIGHTEENTH CENTURY

Being at the political and diplomatic service of King of France Louis XV for more than three decades (from 1729 to 1759) Hryhor Orlyk, the son of the Ukrainian Hetman Pylyp Orlyk, was committed to furthering the cause of his father. Traditionally, in the context of the political tasks of the French kingdom, he addressed, on the one hand, the incorporation of the Cossack factor into the foreign policy of the Versailles Cabinet, and, on the other hand, the Crimean question. At every stage of his diplomatic service, which we have distinguished (the 1730s, 1740s, and 1750s respectively), the Hetman's son set different tasks to resolve the Crimean issue and, accordingly, tried to implement them. Through his consistent, permanent, and persistent actions, Hryhor Orlyk contributed to the traditional matter of Hetman's Ukraine integration into the international policy of the Versailles Cabinet, along with the Cossack and Crimean factors.

In the 1750s, one of the last representatives of the Mazepian emigration Fedir Myrovych and Fedir Nakhymovskyi joined the corps of Orlyk's son Hryhor. They

became his effective assistants in the matter of political and legal recognition of the Cossack factor as one of the dominant foreign policy activities of the Versailles Cabinet by the French political elite.

Being in Crimea in the 1750s, Myrovych and Nakhymovskyi acted as special emissaries of the Versailles Cabinet maintaining contacts with it directly through Hryhor Orlyk. They contributed in every way to the policy of the kingdom in Crimea in connection with the activation of the Cossack factor there. Old Mazepa's supporters assisted the Hetman's son in the implementation of the military and political cooperation between France and Crimea and the Ottoman Empire, but they also attempted to explain the essence of Russian policy aimed at terminating the independence of the Kosh both to the Khan and to Zaporozhian Cossacks in Crimea.

The author concludes that as the envoy of the French Crown in Crimea, Hryhor Orlyk made the last attempt to involve the Crimean Khanate to the problems related to the restoration of the Cossack statehood solving the Crimean-Cossack problem, which had been consistent since the sixteenth century. All Mazepa supporters by conducting their activities in Crimea not only contributed to raising the issue of integrating the Cossack factor as an integral part into the international policy of the Versailles Cabinet, but also helped to legitimize and substantiate the latter in the concept of involving Turkey and the Crimean Khanate into the struggle for Ukraine's liberation from Russian domination.

Keywords: *Mazepian Emigration, Crimean Question, International Policy, Versailles Cabinet, Cossack factor.*

Міцні підвалини для розгортання гетьманичем Григором Орликом кримського чинника у французькій зовнішній політиці другої чверті XVIII ст. заклав ще його батько – гетьман Пилип Орлик. У 1710 році в контексті пошуку міжнародної підтримки справи українського державотворення гетьман розробив бачення проблем кримської і турецької орієнтації. Після свого обрання гетьманом П. Орлик розпочинає активні перемовини з Кримським ханством. У жовтні 1710 р. він мав особисту зустріч із ханом Девлет-Гіреєм II, а наприкінці листопада чи на початку грудня до Бахчисарая вирушила українська делегація, очолювана полковником Дмитром Горленком, для ведення подальших переговорів. Договір між Кримською державою та Військом Запорозьким було підписано 23 січня 1711 р. поблизу броду Кайр на Дніпрі. За цим документом, складеним у формі привілею, Крим визнавав права Війська Запорозького на самовизначення та зобов'язувався не втручатися у справи останнього. На думку О. Прицака, еміграційний гетьман щиро вирів, що під спільним протекторатом Швеції і Порту та у співпраці з Кримом зможе постати вільна Україна¹.

Продовжили справу Пилипа Орлика в контексті реалізації східної політики Французького королівства в Криму його син Григор Орлик та молодші сподвижники екзильного гетьмана Федір Мирович і Федір Нахимовський. Їхня діяльність на французькій службі, присвячена боротьбі за українську незалежність від російської домінації, у контексті якої вони намагалися залучити Кримський Ханат до політичної стратегії Франції, як основного противника Росії, є предметом цієї статті. У ній ми послідовно розглянемо як політико-дипломатичну діяльність Григора Орлика, так і місію до Криму його сподвижників Ф. Мировича та Ф. Нахимовського, яку гетьманич особисто ініціював.

Необхідно зазначити, що ця проблематика частково розглядалася як у світовій, так і у вітчизняній історіографії. У зарубіжній історіографії серед дослідників політичної діяльності Г. Орлика виділяються імена О. Пріцака² та його учня О. Субтельного³, французької дослідниці І. Дмитришин⁴, а також польських науковців В. Конопчинського⁵ та Е. Чеслака⁶. Праці вищезгаданих істориків відрізняє багата джерельна та історіографічна база, ретельне опрацювання матеріалів французьких, турецьких та польських архівів.

Значну увагу зазначеним проблемам присвятили представники української історіографії, серед яких провідне місце належить історикам-емігрантам. Зокрема, І. Борщак, попри поєднання у своїх дослідженнях наукового аналізу з елементами публіцистики, і навіть художнього домислу, віднайшов і розглянув цілий комплекс джерел з історії французько-українських відносин XVIII ст., а також видав перші політичні біографії обох Орликів⁷. Інший еміграційний дослідник Б. Крупницький виділив основні етапи політичної діяльності гетьмана П. Орлика, в останньому з яких чільне місце відвів Г. Орлику⁸.

Новий етап історіографії проблеми пов'язаний із відродженням суверенної Української державності. Протягом двох останніх десятиліть з'явилися наукові праці (В. Смолій та В. Степанков, О. Путро, О. Кресін, С. Андреева, В. Адагуров), які висвітлюють окремі аспекти місій Г. Орлика в 1729–1732 рр. до Франції, Порту, Криму та Січі, зв'язки української політичної еміграції, зокрема Г. Орлика та Ф. Мировича, із запорозьким козацтвом, піддають аналізу низку документів Г. Орлика 1730-х рр.⁹

Північно-східна політика Версальського кабінету в 1720–1730 рр. оберталася навколо обмеження Габсбурзької могутності, з одного боку, та протидії проникненню до Європи Російської імперії, з іншого. Особливістю цієї політики була концентрація зусиль французьких дипломатів на шведському, польському й турецькому векторах з метою утворення так званого «Східного бар'єру». Оскільки поодиноці ані Швеція, ані Османська імперія, ані Польща не могли протистояти Росії, завданням дипломатичного відомства стало не тільки підбурити ці держави до протистояння Російській імперії, але й об'єднати їх.

Якщо у Швеції та Польщі необхідно було проводити активні дії, щоби повернути їх у русло власних міжнародних планів, то Порта вже перебувала у сфері політичних комбінацій Версальського двору. Османська імперія була готова атакувати Росію за умови укладення прямої угоди з Францією. Проте Версаль вирішив не підписувати договори з «невірними», що суттєво вдарило по французькій репутації у Константинополі. Було втрачено дорогоцінний час, і в Туреччині перемогли антивоєнні настрої. Через це Франція почала активізувати турецький і кримський напрями своєї політики не за допомогою договорів, а шляхом відновлення в цих державах своєї присутності наданням військової допомоги та розгортання конспіративно-розвідувальної діяльності, де важливу роль мала відіграти й мазепинська еміграція.

Вищезазначена політика Франції на протидію Росії, котра безпосередньо торкалася комплексу протиріч, що традиційно існували довкола українського питання (Швеція, Польща, Порта, Крим), не могла не спонукати українську політичну еміграцію піднімати перед Версальським кабінетом проблему козацької України, яка мала розв'язуватися в ході успішної реалізації стратегії королівства. Внаслідок зазначених вище факторів і тенденцій французької зовнішньої політики створилося сприятливе становище для інтеграції до її системи й козацького чинника.

Г. Орлик виходить на дипломатичну арену в грудні 1729 р., коли він прибув до Франції з рекомендаційними листами від французького посла у Варшаві маркіза де Монті. Одразу після прибуття він мав аудієнції у тестя короля Франції Людовіка XV колишнього і майбутнього польського короля Станіслава Лещинського та міністра закордонних справ маркіза де Шовелена¹⁰. З цього часу гетьманич перебуває на французькій службі, під час якої неодноразово проводить як офіційні, так і таємні місії у Центрально-Східні Європі, водночас не забуваючи за сприятливих політичних умов піднімати питання визволення козаків з-під влади Російської імперії та їх корисності для міжнародної політики Франції.

Діяльність Г. Орлика у справі інтеграції козацького питання, а разом з ним і кримського чинника, до зовнішньополітичної стратегії Версальського кабінету можна розділити на три етапи. Це, відповідно, 1730-ті, 1740-ві та 1750-ті рр. На першому етапі Г. Орлик діє в орбіті політики свого батька й заангажований у реалізації французько-українських інтересів на всіх трьох актуальних напрямках північно-східної політики Французької корони: польському (повернення трону Станіславу Лещинському), турецькому та кримському (активізація діяльності українського козацтва в союзі з татарами як допоміжного чинника османській армії напередодні російсько-турецької війни 1736-1739 рр.) та шведському (утвердження антиросійських настроїв у шведському уряді з метою залучити Швецію до війни проти Росії).

У 1740-х рр. гетьманич, перейнявши справу батька й вислуживши в 1742 р. генеральський чин у французькій армії, уже як член «Секретного кабінету» короля стає одним із головних радників Версаля в питаннях Північно-Східної Європи. Впроваджуючи козацький чинник до системи міжнародної політики Франції та наголошуючи на його історичній тягlostі з давніх часів, Григор Орлик надсилає до французького уряду низку меморандумів, у яких розглядає і кримське питання.

У 1750-х рр. Г. Орлик пише листи, коментарі та меморандуми до провідних тогочасних дипломатів Франції, знову наполегливо нагадуючи урядовцям про можливість залучення козацького чинника до міжнародної політики королівства в Центрально-Східній Європі, зокрема і в контексті турецько-кримського напрямку.

Слід зазначити, що на всіх трьох етапах своєї політико-дипломатичної діяльності у Французькому королівстві Григор Орлик, активно розробляючи кримський вектор політики Версальського кабінету, діє і як політик–практик, виконуючи дипломатичні місії безпосередньо у Криму, і як політик–теоретик, готуючи меморандуми та проекти, де розглядає під кутом зору протидії Російській імперії і кримське питання. Розглянемо ці етапи детальніше, тримаючи в полі зору саме кримський напрямок діяльності гетьманича.

Зі вступом на французьку дипломатичну службу Г. Орлик відразу був скерований на турецько-кримський напрям політики Версаля, оскільки Константинополь був на початку 1730-х рр., унаслідок ворожості і до Росії, і до Австрії, впливовим суперником Відня й Петербурга і водночас союзником Франції у реалізації північно-східної стратегії королівства. Вже через декілька місяців після прибуття до Франції Г. Орлика направляють із дипломатичною місією до столиці Оттоманської Порти, де він мав допомагати послові Франції маркізу де Вільньову схилити султана до підтримки справи тестя французького короля та домогтися звільнення батька з Салонік¹¹.

10 грудня 1729 р. Г. Орлик мав аудієнцію у С. Лещинського в його резиденції – замку Шамбор. Кандидат на престол Речі Посполитої надав гетьманичу рекомендаційні листи до міністра закордонних справ де Шовелена та своєї доньки – королеви Франції. Після нарад із де Шовеленом французький уряд погодився фінансувати подорож Г. Орлика до Порти – спочатку до Салонік для зустрічі з батьком, а згодом до Константинополя, аби домогтися з'єднання П. Орлика із запорожцями¹². У першій половині 1730-х рр. Г. Орлик неодноразово виїжджає з дипломатичними місіями до Константинополя й Бахчисарая.

15 травня 1730 р. Г. Орлик прибув до Салонік, а вже в середині червня він із листом від батька до великого візира Ібрагіма-паші та інструкціями для де Вільньова був у столиці Порти¹³. Французький посол та гетьманич марно намагалися переконати великого візира звільнити Пилипа Орлика.

Це було пов'язано, насамперед, як писав маркіз де Вільньов, із побоюваннями османського сановника, що еміграційний гетьман зможе або спровокувати війну з росіянами, або перейти на їхній бік¹⁴. Великий візир не міг дозволити загострення відносин із Росією, оскільки лише в 1730 р. розпочався черговий конфлікт Порти з Іраном. Тому, щоб уникнути війни на два фронти, в Константинополі вирішили притримуватися обережної політики щодо Петербурга.

У 1730 р. кримським ханом став Каплан-Гірей – давній знайомий П. Орлика та С. Лещинського по бендерському періоду. Під час подорожі до Криму із заслання на о. Хіос він мав зустріч у Константинополі з де Вільньовом. Хан пообіцяв надати 150-тисячне татарське військо на допомогу С. Лещинському, навіть якщо Порта відмовиться підтримувати тестя Людовіка XV. Також хан пообіцяв зробити все можливе, аби «один з його добрих друзів» гетьман Орлик з'єднався із запорожцями¹⁵.

Така позиція Каплан-Гірея робила кримський вектор французької політики доволі перспективним. Тому в жовтні 1731 р. Г. Орлик вирушив назад до Франції за подальшими інструкціями. 9 грудня він був із візитом у Шамборі, де подав С. Лещинському меморандум зі звітом про здійснену роботу та планами на майбутнє¹⁶.

Отримавши рекомендації від С. Лещинського, Г. Орлик направився до Версаля, де протягом останнього тижня грудня 1731 р. зустрічався з Шовеленом та прем'єр-міністром Франції кардиналом де Флері. Протягом цього часу на розгляд міністра та кардинала Г. Орлик подав шість меморандумів, у яких детально обґрунтував необхідність його місії до Криму¹⁷.

Аргументи Г. Орлика справили на французьких урядовців глибоко позитивне враження, оскільки вони не тільки надали йому втричі більше коштів порівняно з попередньою місією, але Г. Орлику також було надано королівського рекомендаційного листа до кримського хана¹⁸. Оцінюючи перші кроки Г. Орлика як французького дипломата, слід зазначити, що він домогся отримати від хана обіцянку підтримати С. Лещинського та сприяти перемовинам між Каплан-Гіреєм і Людовіком XV. Проте беручи до уваги той факт, що кримський хан був васалом Порти, а остання зволікала розпочинати війну проти Росії через війну з Іраном, Г. Орлик, вступивши на дипломатичну службу Франції, залишив на першому етапі своєї дипломатичної діяльності кримське питання в стані невирішеності, яке зможе в майбутньому активізуватися з інкорпорацією індивідуальних прагнень українського козацтва до системи французької політики як її складової.

Політико-дипломатичне забезпечення для Франції кримського вектора її зовнішньої політики неабияк посприяло Григору Орликові у вибудові його подальшої політичної кар'єри. У 1742 р. син гетьмана вже посідає значне становище серед еліти королівства. В 1740-ві роки Г. Орлик складає, зокрема,

три дуже важливих меморандуми, які хоча і не були безпосередньо присвячені розробці ним кримського вектора, але в загальному контексті торкалися і його. Акцентувавши свою увагу на тому факті, що багато московських царів, особливо Іван Васильович, завжди намагалися розширити свої володіння в обширі Балтійського, Чорного й Каспійського морів, гетьманич наголошує на необхідності підняття революції на українських землях, рушійним фактором якої вважає козацтво. Тому до меморандуму він додає копії привілеїв султана та шведського короля, наданих гетьману П. Орлику, і текст союзного договору між Військом Запорозьким і татарами, за яким сили Порти, Швеції і Криму гарантували збереження свободи та імунітет козацької нації, а також права батька Г. Орлика, який був їхнім очільником. «По цим документам Ви [міністр закордонних справ маркіз де Пюїзье. – *Авт.*] можете бачити зв'язок інтересів мого батька та козацької нації з інтересами Швеції, Польщі, Порти та татар, що є природними союзниками Франції»¹⁹.

У 1750-х рр. починається третій і останній з виділених нами етапів політико-дипломатичної діяльності гетьманича на французькій королівській службі. Г. Орлик складає листи, коментарі та меморандуми до представників дипломатичного відомства Франції, зокрема консула в Криму Ля Фаярді, одного з провідних чиновників Міністерства закордонних справ Ж.-П. Терсьє та міністра закордонних справ А.-Л. де Руйє, який обіймав цю посаду з липня 1754 р. по червень 1757 р. і був пов'язаний родинними зв'язками з дружиною гетьманича маркізою Дентевіль.

Як відомо, у 1750-х рр. Франція вступила в союз з Австрією, а незабаром до них приєдналася і Росія, сформувавши антипруську коаліцію. Проте й офіційно, і таємно Версальський кабінет не забував своїх старих союзників – Польщу, Швецію, Порту і Крим. Г. Орлик, не будучи задіяним у новій структурі дипломатичних відносин з Австрією, продовжував діяти на старих напрямках. Сконцентрувавши свій досвід на Оттоманській Порті та Кримському ханстві, він знову намагається впровадити козацький чинник до зовнішньої політики Франції і діє тут не лише як український легітиміст, а розкриває історичні перипетії варіантів пошуку можливості інкорпорувати українське питання до французької політики в Східній Європі.

Так, у 1753 р. Г. Орлик наголошує у своїх листах до французького консула в Бахчисараї Ля Фаярді про необхідність активізації козацького чинника, підкреслюючи волелюбність козацької нації та продемонстровану нею не раз у своїй історії готовність скинути російське ярмо. «Ви знаєте, – пише французький генерал та дипломат своєму респонденту у Бахчисараї, – наскільки козацька нація віддана своїй свободі. Її невтомний дух завжди готовий скористатися з нагоди аби здобути свої права від російської тиранії»²⁰. Г. Орлик наголошує, що основним завданням консула мала би стати спонука

Порти і татар підтримати повстання в Україні, завдавши рішучого удару по Російській імперії на південному напрямі бойових дій²¹.

Апелюючи до іншого дипломата – Ж.-П. Терсьє, гетьманич пропонує останньому вирвати запорозьких козаків з-під ярма Росії, використавши факт їхнього перманентного незадоволення утисками з боку імперських урядовців, та поставити їх під протекцію кримського хана. На переконання Г. Орлика, така акція може послужити безпосереднім приводом для розгортання в Україні повстання, яке допоможе позбутися російського гніту й суттєво послабити сили Петербурга²².

Дієвими помічниками Г. Орлика у справі політико-правового визнання українського чинника як однієї з домінант зовнішньополітичної діяльності Версальського кабінету французькою політичною елітою стали одні з останніх представників мазепинської еміграції – Федір Минович та Федір Нахимовський, які на декілька років пережили свого молодшого товариша Г. Орлика.

Щодо раннього етапу політичної та військової діяльності Федіра Мировича та Федіра Нахимовського відомо, що вони ще зовсім молодими у складі 45 старшин пішли з гетьманом І. Мазепою у вигнання і згодом поїхали за Карлом XII до Швеції²³. До виступу І. Мазепи Мирович закінчив Києво-Могилянську Академію, і в період між 1706 та 1710 роками обіймав низку відповідальних посад у гетьманському уряді – був бунчуковим товаришем, а згодом вийшов у генеральні старшини, ставши генеральним бунчужним та генеральним осавулом. Саме Федір Мирович у 1709 р. за дорученням гетьмана Івана Мазепи вів переговори із Запорожжям, які закінчилися переходом козаків на бік Швеції, а також і з Кримським ханством²⁴. Ставши прибічниками спадкоємця Івана Мазепи у володінні гетьманською булавою – екзильного гетьмана Пилипа Орлика та поділяючи його політичну лінію на створення привабливих вартостей для козацької України серед еліти європейських країн, обидва мазепинці після смерті Пилипа Орлика підтримували його сина Григора.

На ранньому етапі політичної кар'єри Ф. Мирович та Ф. Нахимовський ще з 1719 р. були задіяні разом із П. Орликом і у турецьких справах. Зокрема, Ф. Нахимовський, опинившись разом із гетьманом на турецькій території, доставив, як його уповноважений, у 1721 р. лист на Січ і спромігся здобути підтримку у козаків для можливих антиросійських заходів Порти²⁵. Під час еміграції обидва мазепинці проживали в Криму, Туреччині, Польщі, Швеції і виконували різні політичні доручення Григора Орлика, зокрема і на Запорожжі²⁶.

Вперше в орбіту французької уваги Ф. Мирович і Ф. Нахимовський потрапили наприкінці 1734 р. – на початку 1735 р., коли гетьман П. Орлик спробував організувати в Каушанах козацький військовий підрозділ у

зв'язку з очікуваною турецько-російською війною. До П. Орлика прибуло близько тисячі козаків із числа колишніх запорожців, серед яких були й давні сподвижники гетьмана – Ф. Нахимовський, Ф. Мирович та І. Герцик, котрі утворили кістяк гетьманського штабу. Слід зазначити, що кримський хан, висловлюючи задоволення діяльністю гетьмана та його штабу, написав про них схвальний відгук французькому королю²⁷.

Саме завдяки Г. Орлику обидва мазепинці вже персонально з'являються в орбіті французької політики в 1750-х рр. У листуванні з міністром закордонних справ А.-Л. де Руйє до турецького та кримського чинників у французькій політиці Г. Орлик додає чергову актуалізацію ним й інших напрямів північно-східної політики Франції – шведського та польського.

Аби посилити свої аргументи, Г. Орлик пересилає де Руйє переклад листа своїх сподвижників про стан справ на Січі і в Криму, додавши до листа власний коментар. У коментарі він нагадує про традиційність залучення до справи вирішення українського питання міжнародним шляхом шведського, польського й турецького чинників, які мали тяглість у контексті всієї історії України, починаючи від зародження козацтва. Він перераховує основні етапи української історії (повстання Б. Хмельницького, Гадяцька угода, Полтавська битва) та завершує аналіз політикою свого батька – гетьмана П. Орлика²⁸. Міністерські службовці Франції, даючи оцінку коментаря Г. Орлика щодо інформації своїх сподвижників, кваліфікували цей документ як міркування щодо походження і формування армії запорозьких козаків, надіслані де Руйє²⁹.

У 1753 р. гетьманич пише довірчого рекомендаційного листа іншому французькому дипломату Ж.-П. Терсьє щодо можливого використання Ф. Нахимовського у справі протидії Російській імперії у зв'язку з актуалізацією українського питання. «...Ви можете упевнено, – пише гетьманич, – використати його [Ф. Нахимовського. – *Авт.*] з метою довідатися про настрої серед запорозьких козаків і народу України, які можуть перебувати в очікуванні скинення ярма російської тиранії»³⁰.

У 1754 р. Г. Орлик відправляє Ф. Нахимовського і Ф. Мировича до Криму, щоби звідти вони, вже як представники Франції, зав'язали відносини із Запорожжям³¹. З цього приводу Г. Орлик спочатку пише з Версаля листа до французького консула в Бахчисарай: «...можливо свого часу та за певних сприятливих обставин вони [Ф. Мирович та Ф. Нахимовський. – *Авт.*] посприяли би Вам у справі завдання рішучого удару по російській потузі та спонуки Порти і Криму підтримати повстання в Україні»³².

Г. Орлик повідомляє Ля Фаярді, що обидва старшини можуть інформувати консула через белзького воеводу Антонія Потоцького про настрої в Україні та у Війську Запорозькому. Незабаром Ф. Мирович і Ф. Нахимовський опинилися в Криму з метою стати під захист хана й отримати від нього

матеріальну підтримку. Гетьманич вважав, що це уможливить для Версальського кабінету розширення бази збирання інформації про Крим і Порту, а також сприятиме актуалізації української справи шляхом повернення запорожців під протекцію султана³³.

З призначенням у 1755 р. нового посла при Порті графа де Вержена, Г. Орлик нагадує міністрові де Руйє про обох мазепинців та засвідчує, зокрема, що хан приязно прийняв їх у Бахчисараї та обіцяв подбати про їхнє забезпечення. «Прошу Вас наказати пану Вержену, – пише Г. Орлик, – аби він подбав про королівський захист для обох і підтримав їх складенням рекомендації на ім'я хана і Порти»³⁴. Результатом клопотання став лист де Вержена до міністра з пропозицією сплачувати обом колишнім козацьким старшинам за службу на користь Французької корони по 100 піастрів від французького уряду. Поява обох мазепинців при ханському дворі співвідноситься в часі з активізацією інтересу французької дипломатії до зазначеного регіону. Зокрема, французький агент у Петербурзі шевальє Дуглас отримав інструкцію розвідати стан українсько-російських відносин³⁵.

Діями соратників Г. Орлика керував французький консул у Смирні Ш.-К. де Пейссонель. У своїй депеші графу де Вержену він писав: «... я тримаюсь за килимом і керую паном Ф. Мировичем, який зняв маску 50 років тому і якому нічого втрачати»³⁶. Варто відзначити, що в 1755 р. французький дипломат подав своєму урядові документ під назвою «Записка про Малу Татарію», до якої увійшли відомості про торгівлю між Січчю та Кримом, почерпнуті, зокрема, і від Ф. Мировича³⁷.

Про дієву службу Ф. Мировича і Ф. Нахимовського з метою протидії Росії у Криму свідчить уже згаданий вище при характеристиці політичної діяльності Г. Орлика переклад одного з листів обох мазепинців до гетьманича з Бахчисарая. У коментарі, який Г. Орлик склав до цього листа, міститься й обґрунтування потреби подальшої підтримки Версальським кабінетом обох мазепинців у Криму. Син гетьмана згадує про обох сподвижників свого батька як про людей, котрі перебували в контексті французьких інтересів, також у своєму листі до графа де Руйє від 3 вересня 1756 р.

Після появи Мировича з Нахимовським у Криму в 1753 р. за ними було встановлено нагляд російської агентури³⁸. Відомо, що російська імперська адміністрація занепокоїлась щодо причин і мети перебування обох мазепинців у Криму вже у вересні 1755 р. Саме тоді секунд-майор Київського гарнізону Міронов після повернення з листами з Бахчисарая 21 вересня 1755 р. доповідав своєму керівництву про те, що він, перебуваючи при ханському дворі, дізнався про перебування при особі кримського хана двох «російських втікачів» Ф. Мировича і Ф. Нахимовського. Вони, за словами Міронова, буцім-то надіслані до Бахчисарая з Польщі для підбурювання татарських військ до нападу на російські кордони. Міронов додав, що водночас він не

спромігся зібрати інформації ані про мету та завдання, з якими обидва мазепинці перебувають у Криму, ані ким саме останні надіслані з Польщі до Бахчисарая³⁹.

У результаті інформації Міронова безпосередній начальник останнього генерал-майор Іван Костюрін оформив спеціальний ордер Київської губернської канцелярії від 24 вересня 1755 р. «про направлення до Бахчисарая розвідників» для з'ясування мети перебування при кримському ханові українських політичних емігрантів Федіра Мировича і Федіра Нахимовського. В цьому ордері, оформленому під грифом «таємної справи», генерал-майор Костюрін від імені імператриці звертається до кошового отамана Війська Запорозького Григорія Федорова з визначеним завданням – обрати з числа козаків двох-трьох найкращих, гідних і надійних воїнів і надіслати їх до Бахчисарая. Ці козаки мають не лише знати татарську мову, але й видавати себе в Криму за купців, аби легше втертися в довіру до Мировича та Нахимовського і розвідати, від кого саме останні були надіслані з Польщі до Криму, чи перебувають вони на становищі втікачів і з якою насправді метою прибули до Криму⁴⁰.

У відповідь на лист Костюріна кошовий отаман Григорій Федоров склав рапорт від 3 жовтня 1755 р., в якому повідомляв, що для виконання ордера Київської губернської канцелярії ним обраний знатний товариш Василь Романовський, котрий має у себе для продажу багато різного купецького товару і скерований Кошем до Криму із зобов'язанням намагатися якнайкраще виконати розвідувальну місію щодо діяльності Мировича і Нахимовського⁴¹.

Уже за два місяці – 6 грудня 1755 р. Василь Романовський доповідав про виконання завдання в окремому свідченні, де, зокрема, зазначав, що отримавши від свого брата військового писаря Коша Дмитра Романовського та за порадою російського майора Федцова певну кількість осетрової риби, знайшов у Бахчисараї помешкання Мировича з Нахимовським і подарував рибу особисто Мировичу. Для встановлення контактів із Мировичем Василем Романовським, за його свідченнями, була складена «легенда», що нібито писар Романовський передав своєму брату Василю лист від родичів Мировича з Малоросії, але не може вручити його особисто, бо був у дорозі пограбований гайдамаками, які лист відібрали. Мирович у відповідь передав свій лист до писаря, завірений його особистою печаткою. Окрім того, Василь Романовський доповів, що під час обідів у Мировича останній розповідав, що вони з Нахимовським мешкають у Польщі у відписаному Мировичу польським гетьманом Потоцьким селі Грабич під Хотиним. Свою платню вони отримували на основі листа турецького султана до волоського господаря. Після смерті султана виплата коштів обом мазепинцям волоським господарем припинилася. Тому обидва старшини прибули до Бахчисарая з

проханням про сприяння з боку кримського хана перед новим турецьким султаном щодо вирішення питання про поновлення їм платні через волозького господаря. Коли ж, за словами Романовського, він збирався від'їжджати на Січ, Мирович, прощаючись, висловив своє бажання щодо необхідності відірвати Військо Запорозьке від Російської держави і приєднати до Кримського ханства. Мирович просив передати цю інформацію кошовому отаману й товариству, оскільки, за його словами, Росія хоче знищити Кіш, забудовуючи з цією метою міста по той бік Дніпра і готуючи в такий спосіб для Коша так званий «мішок». Мирович також просив кошового зв'язатися з ним безпосередньо, оскільки часу гаяти, на його переконання, не слід, бо Росія на той час не з'ясувала для себе лише одне питання – в який саме спосіб цей «мішок» із Січчю зав'язати⁴².

Отримавши всю цю інформацію і вивчивши справу, генерал-майор Костюрін заборонив Василю Романовському підтримувати будь-які подальші контакти з Мировичем, а кошовому отаману запропонував будь-які подальші листи від Мировича відсилати відразу і якнайшвидше до Київської губернської канцелярії, не читаючи і не розкриваючи цих листів⁴³.

Антиросійська діяльність обох мазепинців на користь Франції у Криму викликала стурбованість не лише в Київській губернській канцелярії. З приводу небезпеки дій цих козацьких старшин для інтересів Петербурга російські урядовці навіть звернулися до чинного тоді гетьмана Кирила Розумовського. Проте останній, переславши в січні 1756 р. звіт В. Романовського імператриці Єлизаветі Петрівні, спростував думку про суттєву шкоду, яку послідовники І. Мазепи можуть заподіяти імперії своєю діяльністю⁴⁴.

Обидва мазепинці пережили свого очільника Г. Орлика приблизно на три-чотири роки, оскільки останню згадку про Ф. Нахимовського джерела датують лютим 1761 р., тоді як Ф. Мирович згадується востаннє в липні цього ж року. У кореспонденції 1762 р. імена обох мазепинців повністю зникають з політичного горизонту й ділової документації Французького королівства⁴⁵.

Отже, перші спроби розробки кримського вектора у справі легітимзації прав українців на власну державність перед елітою Французького королівства були здійснені гетьманом П. Орликом, який після розробки Конституції і договорів із Портою та Кримом зупинився після Суассонського конгресу на Франції, як на країні, інтереси якої з її заангажованістю в польських, кримських, турецьких і шведських справах, найбільше відповідали реалізації його планів.

Перебуваючи понад три десятиліття на політико-дипломатичній службі у короля Франції Людовіка XV (з 1729 р. по 1759 р.), український гетьман Григор Орлик, продовжуючи справу свого батька – гетьмана Пилипа Орлика, традиційно розглядав у контексті політичних завдань Французького

королівства, з одного боку, і інкорпорації українського козацького чинника у зовнішню політику Версальського кабінету, з іншого, і кримське питання. На кожному з етапів своєї дипломатичної служби, виділених нами (відповідно 1730-ті, 1740-ві і 1750-ті роки), гетьманич ставив перед собою відмінні завдання щодо вирішення кримського питання, і, відповідно, намагався їх реалізувати. У 1730-ті рр. він, виконуючи доручення прем'єр-міністра Франції кардинала Флері, неодноразово побував у столиці Кримського Ханату – Бахчисараї, намагаючись схилити кримського хана Каплан-Гірея підтримати тестя французького короля Станіслав Лещинського, і домогся поставленої мети. Цими поїздками гетьманич готував підвалини для розгортання широкомасштабної війни низки країн – союзників Франції – проти Росії. У 1740-ві Григор Орлик складає декілька меморандумів до міністерства закордонних справ Франції, розробляючи кримський вектор політики Франції теоретично. В 1750-ті рр. гетьманич знову здійснює спробу розробки кримського напрямку практичними заходами. У 1750-х рр. на службу до Французької корони за сприяння Г. Орлика поступили старі мазепинці Федір Мирович та Федір Нахимовський – соратники П. Орлика, які підтримали гетьманича в реалізації справи налагодження військово-політичної співпраці Франції із Кримом та Портою.

Сподвижники гетьманів Івана Мазепи та Пилипа Орлика, одні з останніх представників мазепинської еміграції – Федір Мирович і Федір Нахимовський – після смерті Пилипа Орлика в 1742 р. переходять на службу до його сина Григора. У 1750-х рр. вони стають дієвими помічниками гетьманича Г. Орлика у справі політико-правового визнання козацького чинника як однієї з домінант зовнішньополітичної діяльності Версальського кабінету французькою політичною елітою.

На початку 1750-х рр. Григор Орлик надсилає обох мазепинців до Криму, ставлячи перед останніми мету зав'язати із Кримом стосунки із Запорозжям і скласти інформацію про стан торгівельних відносин між Запорозькою Січчю та Кримом. Перебуваючи в Кримі в 1750-х рр., Мирович та Нахимовський виступають особливими емісарами Версальського кабінету, підтримуючи з ним контакти безпосередньо через Григора Орлика. Вони всіляко сприяють справі проведення політики королівства в Кримі у зв'язку з активізацією там козацького чинника. Старі мазепинці не лише підтримують гетьманича в реалізації справи налагодження військово-політичної співпраці Франції з Кримом та Портою, але й принагідно намагаються пояснити і ханові, і запорозьким козакам, що перебувають у Кримі, сутність російської політики, скерованої на припинення самостійницької діяльності Коша. Усвідомлюючи, що кримський хан веде подвійну політику – вивчає, з одного боку, перспективу налагодження відносин із Січчю, що перебуває під протекторатом Росії, і проводить активні перемовини з Францією, як

союзником свого сеньйора – Оттоманської Порти, з іншого, і враховуючи фактор російської присутності в Криму, мазепинці не піддають широкому розголосу ані завдання своєї місії в Криму, ані факт свого перебування на французькій службі. Про свій зв'язок із Версалем вони жодним чином не обмовляються при контактах із січовими емісарами, надісланими кошовим отаманом до них із розвідувальною метою. Натомість вони складають частково вірогідну легенду про себе й попереджають кошового про небезпеку інкорпорації Січі Росією. В результаті російські розвідники, які діяли у співпраці з запорозькими емісарами в Криму, нічого до пуття про місію Мировича й Нахимовського в Криму та їхню службу інтересам Франції так і не дізналися, хоча і склали для налагодження контактів із мазепинцями свою власну «легенду» з уявним листом. А втім, російська адміністрація заборонила кошовим розвідникам надалі підтримувати будь-які контакти з Мировичем, висловивши в такий спосіб недовіру і їм самим.

Обидва мазепинці своєю діяльністю в Криму, листуванням із Григором Орликом та наданням інформації для його меморандумів до провідних французьких дипломатів не лише сприяли забезпеченню реального постанову справи інтеграції козацького чинника до міжнародної політики Версальського кабінету як її складового елемента, але й допомагали його легітимізації та обґрунтуванню в історії концепції залучення Туреччини та Кримського ханства в боротьбу за визволення України від російської домінації.

Отже, українські емігранти, один з яких увійшов до лав найвищої французької аристократичної еліти та посів низку дипломатичних і військових посад на службі своєї нової батьківщини, зуміли продовжити самостійницькі прагнення Б. Хмельницького та І. Мазепи й забезпечити реальне постанову традиційної для гетьманської України справи інтеграції поруч з українським і кримським чинником до міжнародної політики Версальського кабінету. Саме Григор Орлик як посланець Французької корони та його сподвижники Мирович і Нахимовський зробили останню спробу залучити до тогочасних проблем, пов'язаних із відновленням української державності, Кримське ханство, у такий спосіб вирішуючи кримсько-козацьку проблему, яка мала тяглість ще з XVI ст.

¹ НаУКМА. Науковий архів. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 1329. Арк.111.

² Прицак О. Вступне слово до Ювілейного збірника на честь О. П. Оглоблина. *Збірник на пошану проф. д-ра О. Оглоблина*. Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США, 1977. С. 17-19; Pritsak O. The First Constitution of Ukraine (5 April 1710). *Harvard Ukrainian Studies*. 1998. Vol. 41. Pp. 471-496; Pritsak O. Introduction. *Kappeler A. Petite histoire de l'Ukraine*. Paris: Institut d'études slaves, 1997. Pp. 9-19.

³ Субтельний О. Мазепинці : український сепаратизм на початку XVIII століття. Київ: «Либідь», 1994. 40 с.; Subtelny O. Cossack Ukraine and the Turco-Islamic World.

Rethinking Ukrainian History. Edmonton: The University of Alberta, 1981. Pp. 120-134; Subtelny O. Mazepists and Stanisławists: The First Ukrainian and Polish Emigres. *Poland and Ukraine: Past and Present*. Edmonton – Toronto: The University of Alberta, 1980. Pp. 83-95; Subtelny O. "Peter I's Testament": A Reassessment. *Slavic Review*. 1974. Vol. 33. No. 4. Pp. 663-678; Subtelny O. Political Cooperation and Religious Antagonism: Aspects of Pylyp Orlyk's Relations with Turks and Tatars. *Збірник на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина*. Нью-Йорк: УВАН у США, 1977. С. 454-464.

⁴ Дмитришин І. Григор Орлик – польський патріот? *Od Kijowa do Rzymu: Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą*. Białystok, 2012. Str. 359-368; Дмитришин І. «Спільна справа», або мазепинці на французькій службі: невідомі Мирович і Нахимовський. *Пилип Орлик: життя, політика, тексти: матеріали Міжнарод. наук. конф. «Ad fontes» до 300-річчя Бендерської конституції 1710 р. (Київ, НАУКМА, 14-16 жовтня 2010 р.)*. Київ: Пульсари, 2011. С. 190-206; Dmytrychyn I. Grégoire Orlyk: un cosaque ukrainien au service de Louis XV. Paris: L'Harmattan, 2006. 370 p.

⁵ Konopczyński W. Polska a Turcja, 1683-1792. Warszawa: Instytut Wschodni w Warszawie, 1936. 316 str.; Konopczyński W. Polska a Szwecja: od pokoju oliwskiego do upadku Rzeczypospolitej 1660-1795. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Popierania Polskiej Twórczości Naukowej p. n. Kasa Mianowskiego, 1924. 390 str.

⁶ Cieślak E. Stanisław Leszczyński. Wrocław – Warszawa – Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1994. 281 str.

⁷ Борщак І. Великий мазепинець Григор Орлик, генерал-поручник Людовика 15-го (1742-1759). Львів: «Червона калина», 1932. 206 с.; Борщак І. Гетьман Пилип Орлик і Франція: сторінки дипломатичної діяльності. *Записки Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка*. Львів: Друкарня НТШ, 1924. Т. 134-135. С. 79-136; Борщак І. Мазепа, Орлик, Войнаровський: історичні есе. Львів: «Червона калина», 1991. 254 с.; Борщак І. Orlikiana. Нові документи про життя й акцію Пил. Орлика. *Стара Україна*. Львів: Друкарня НТШ, 1924. Ч. XII. С. 185-186; Борщак І. Orlikiana (Опись невиданих матеріялів про Гетьмана Орлика, його родину і оточення). *Хліборобська Україна*. Відень: Видання Українського союзу хліборобів-державників, 1922-1923. Кн. 4. Зб. VII-VIII. С. 342-371.

⁸ Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик (1672-1742): огляд його політичної діяльності. Варшава, 1938. 251 с.; Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик (1672-1742): його життя і доля. Київ: «Дніпро», 1991. 78 с.; Крупницький Б. З життя першої української еміграції. Прага: Видання Українського історично-філологічного товариства у Празі, 1940. 16 с.

⁹ Ададуrow В. Украинский казак на службе Людовика XV: документальная реконструкция исследования И. Борщака о П.-Г. Орлике. *Французский ежегодник*. 2014. С. 269-305; Андреева С. «Кримський» вектор зовнішньої політики коша Нової Запорозької січі в період між російсько-турецькими війнами 1734-1739 рр. та 1768-1774 рр. *Український історичний збірник*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. Вип. 13. С. 98-108; Андреева С. Французькі дипломатичні представники в Криму та запорозько-татарські відносини часів Нової Січі. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя: Просвіта, 2004. Вип. XVІІІ. С. 17-24.; Кресін О. Мазепинці. К., 1994. 112 с.; Кресін О. Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVІІІ століття. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. 468 с.; Кресін О. Політико-правові

аспекти відносин урядів Івана Мазепи та Пилипа Орлика з Кримським Ханством. *Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. Зб. наук. праць*. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2008. С. 48-71; Путро О. З історії зв'язків запорозького козацтва з українською політичною еміграцією (середина XVIII ст.). *Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості: Матеріали міжнародної наукової конференції*. Київ-Запоріжжя: Інститут історії України, 1997. С. 112-118; Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея XVII-XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. Київ: «Альтернативи», 1997. 368 с.

¹⁰ Dmytrychyn I. Grégoire Orlyk: un cosaque ukrainien au service de Louis XV. Paris: L'Harmattan, 2006. P. 109.

¹¹ Субтельний О. Мазепинці: український сепаратизм на початку XVIII століття. Київ: Либідь, 1994. С. 135.

¹² Там само. С. 133.

¹³ Орлик П. Діаріуш подорожній, який в ім'я Троїці найсвятішої, розпочатий в року 1720 місяця жовтня дня 10-го. Київ: Темпора, 2013. Т. V. С. 134-163.

¹⁴ Archives diplomatiques du Ministère des affaires étrangères de France. Correspondance politique Turquie. Vol. 82. Fol. 323.

¹⁵ Ibidem. Fol. 446, 449.

¹⁶ Орлик П. Діаріуш подорожній, який в ім'я Троїці найсвятішої, розпочатий в року 1720 місяця жовтня дня 10-го. Київ: Темпора, 2013. Т. V. С. 651-654.

¹⁷ Archives diplomatiques du Ministère des affaires étrangères de France. Correspondance politique Pologne. Vol. 180. Fol. 392.

¹⁸ Орлик П. Діаріуш подорожній, який в ім'я Троїці найсвятішої, розпочатий в року 1720 місяця жовтня дня 10-го. Київ: Темпора, 2013. Т. V. С. 634-635, 915-916.

¹⁹ Archives diplomatiques du Ministère des affaires étrangères de France. Mémoires et documents Pologne. Vol. 2. Fol. 221.

²⁰ Archives diplomatiques du Ministère des affaires étrangères de France. Correspondance politique Pologne. Vol. 239. Fol. 528-529.

²¹ Archives diplomatiques du Ministère des affaires étrangères de France. Correspondance politique Pologne. Vol. 240. Fol. 80-82.

²² Archives diplomatiques du Ministère des affaires étrangères de France. Correspondance politique Pologne. Vol. 241. Fol. 5-6.

²³ Субтельний О. Мазепинці : український сепаратизм на початку XVIII століття. Київ: Либідь, 1994. – С. 51.

²⁴ Архів Коша Нової Запорозької Січі. 1734-1775: корпус документів. Київ, 2000. Т. 2. С. 632.

²⁵ Субтельний О. Мазепинці : український сепаратизм на початку XVIII століття. Київ: Либідь, 1994. С. 110, 117.

²⁶ Архів Коша Нової Запорозької Січі. 1734-1775: корпус документів. Київ, 2000. Т. 2. С. 632.

²⁷ Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик (1672-1742): його життя і доля. Київ: Дніпро, 1991. С. 68.

²⁸ НаУКМА. Науковий архів. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 1582. Арк.1-29.

²⁹ Дмитришин І. «Спільна справа», або мазепинці на французькій службі: невідомі Мирович і Нахимовський. *Пилип Орлик: життя, політика, тексти: матеріали Міжнарод. наук. конф. «Ad fontes» до 300-річчя Бендерської конституції 1710 р. (Київ, НаУКМА, 14-16 жовтня 2010 р.)*. Київ: Пульсари, 2011. С. 201.

³⁰ Archives diplomatiques du Ministère des affaires étrangères de France. Correspondance politique Pologne. Vol. 239. Fol. 512-513.

³¹ Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик (1672-1742): його життя і доля. Київ: Дніпро, 1991. С. 70.

³² Archives diplomatiques du Ministère des affaires étrangères de France. Correspondance politique Pologne. Vol. 240. Fol. 80-82.

³³ Дмитришин І. «Спільна справа», або мазепинці на французькій службі: невідомі Мирович і Нахимовський. *Пилип Орлик: життя, політика, тексти: матеріали Міжнарод. наук. конф. «Ad fontes» до 300-річчя Бендерської конституції 1710 р. (Київ, НаУКМА, 14-16 жовтня 2010 р.)*. Київ: Пульсари, 2011. С. 192.

³⁴ Archives diplomatiques du Ministère des affaires étrangères de France. Correspondance politique Turquie. Vol. 127. Fol. 113-114.

³⁵ Андреева С. «Кримський» вектор зовнішньої політики коша Нової Запорозької Січі в період між російсько-турецькими війнами 1734-1739 рр. та 1768-1774 рр. *Український історичний збірник*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. Вип. 13. С. 102.

³⁶ Дмитришин І. «Спільна справа», або мазепинці на французькій службі: невідомі Мирович і Нахимовський. *Пилип Орлик: життя, політика, тексти: матеріали Міжнарод. наук. конф. «Ad fontes» до 300-річчя Бендерської конституції 1710 р. (Київ, НаУКМА, 14-16 жовтня 2010 р.)*. Київ: Пульсари, 2011. С. 200.

³⁷ Андреева С. «Кримський» вектор зовнішньої політики коша Нової Запорозької Січі в період між російсько-турецькими війнами 1734-1739 рр. та 1768-1774 рр. *Український історичний збірник*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. Вип. 13. С. 102.

³⁸ Архів Коша Нової Запорозької Січі. 1734-1775: корпус документів. Київ, 2000. Т. 2. С.632.

³⁹ Архів Коша Нової Запорозької Січі. 1734-1775: корпус документів. Київ, 2006. Т. 4. С. 97-98.

⁴⁰ Там само. С. 98.

⁴¹ Там само. С. 98-99.

⁴² Там само. С.100-102.

⁴³ Там само. С.103.

⁴⁴ Архів Коша Нової Запорозької Січі. 1734-1775: корпус документів. Київ, 2000. Т. 2. С.632-633; Костомаров Н. «Руїна», «Мазепа», «Мазепинці»: исторические монографии и исследования. Москва: «Чарли», 1995. С. 788.

⁴⁵ Дмитришин І. «Спільна справа», або мазепинці на французькій службі: невідомі Мирович і Нахимовський. *Пилип Орлик: життя, політика, тексти: матеріали Міжнарод. наук. конф. «Ad fontes» до 300-річчя Бендерської конституції 1710 р. (Київ, НаУКМА, 14-16 жовтня 2010 р.)*. Київ: Пульсари, 2011. С. 204-206.

REFERENCES

1. Andrieieva, S. (2010). Kryms'kyj vektor zovnishn'oi polityky kosha Novoi Zaporoz'koi sichi v period mizh rosij's'ko-turets'kymy vijnamy 1734-1739 rr. ta 1768-1774 rr. *Ukrains'kyj istorychnyj zbirnyk*, 13 [in Ukrainian].
2. *Arkhiv Kosha Novoi Zaporoz'koi Sichi. 1734-1775: korpus dokumentiv.* (2000). (Vol. 2). Kyiv [in Ukrainian].
3. *Arkhiv Kosha Novoi Zaporoz'koi Sichi. 1734-1775: korpus dokumentiv.* (2006). (Vol. 4). Kyiv [in Ukrainian].
4. Dmytrychyn, I. (2006). *Grégoire Orlyk: un cosaque ukrainien au service de Louis XV.* Paris [in French].
5. Dmytryshyn, I. (2011). Spil'na sprava, abo mazepyntsi na frantsuz'kij sluzhbi: nevidomi Myrovych i Nakhymovs'kyj. *Pylyp Orlyk : zhyttia, polityka, teksty: materialy Mizhnarod. nauk. konf. Ad fontes do 300-rychchia Benders'koi konstytutsii 1710 r. (Kyiv, NaUKMA, 14-16 zhovtnia 2010 r.)*. Kyiv [in Ukrainian].
6. Kostomarov, N. (1995). *Ruyna, Mazepa, Mazepyntsy: ystorycheskye monohrafiy y yssledovanyia.* Moskva [in Russian].
7. Krupnyts'kyj, B. (1991). *Het'man Pylyp Orlyk (1672-1742): joho zhyttia i dolia.* Kyiv [in Ukrainian].
8. Orlyk, P. (2013). *Diariush podorozhnij, iakyj v im'ia Troitsi najsviatishoi, rozpochatyj v roku 1720 misiatsia zhovtnia dnia 10-ho.* (Vol. 5). Kyiv [in Ukrainian].
9. Subtel'nyj, O. (1994). *Mazepyntsi: ukrains'kyj separatyzm na pochatku XVIII stolittia.* Kyiv [in Ukrainian].

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2021.30.045>

УДК 347.4(474.3)“1921”:Л. Василевський

Юлія Вялова

канд. іст. наук, наук. співроб.

Інститут історії України НАН України

01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

E-mail: vialova@history.org.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5849-4099>

ЛЕОН ВАСИЛЕВСЬКИЙ НА ПЕРЕГОВОРАХ У РИЗІ: ДО СТОРІЧЧЯ РИЗЬКОГО МИРНОГО ДОГОВОРУ 1921 р.

Стаття присвячена 100-річчю підписання Ризького мирного договору 1921 р., дискусії щодо наслідків якого не припиняються і сьогодні. Яке значення мав цей договір для історії Європи, а особливо для її політичної архітектури міжвоєнного періоду? Які наслідки цей договір мав для поляків, росіян, українців і білорусів? Оцінки підписаного сто років тому договору досі розходяться – одні вважають, що документ, який встановив кордони Польщі майже в межах другого поділу Речі Посполитої (1793 р.) був поразкою тогочасної польської еліти, інші – що він був виразом реального стану речей. У цій статті акцентовано увагу на перебігу польсько-радянських переговорів під час підписання трактату, боротьбі всередині польської делегації між прихильниками двох державних геополітичних концепцій («ендецької» інкорпоративної та «федералістичної» Ю. Пілсудського) та встановленні східного кордону Польської держави. Відомий польський дипломат і політичний діяч Л. Василевський відіграв одну з ключових ролей під час цих переговорів, дослідження його діяльності сприятиме з'ясуванню декількох спірних моментів під час переговорів.

Ризький мирний договір 1921 р. поставив крапку в польсько-більшовицькій війні, визначив польський кордон на сході і водночас перекреслив Варшавську угоду Петлюра-Пілсудський, що засвідчило крах федералістичної програми Ю. Пілсудського. Ба більше, політика польської влади щодо національних меншин у подальшому виявилася майже дискримінаційною, що послаблювало Польську державу зсередини. Для України та Білорусі цей договір виявився національною катастрофою, позбавивши їх перспектив державності. Цей мир можна назвати «ситуативним компромісом», який у короткотривалій перспективі розв'язував проблему закінчення війни, але не розв'язував жодної із геополітичних проблем Польщі: не гарантував безпеки, як і не гарантував стійкості східного кордону Польщі. Порушення цього миру з боку радянської Росії було питанням часу, що і сталося в 1939 році.

Ключові слова: Леон Василевський, Ризький мирний договір 1921 р., східний кордон Польської держави.

Iuliia Vialova

PhD in History, Researcher
Institute of History of Ukraine
the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskyyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: vialova@history.org.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5849-4099>

LEON WASILEWSKI AT THE TREATY OF RIGA NEGOTIATIONS: TO THE CENTENARY OF THE PEACE OF RIGA (1921)

The article is dedicated to the 100th anniversary of the signing of the Treaty of Riga (1921), discussions about the significance of which do not stop today. What significance did this treaty have for the history of Europe, and especially for its political architecture of the interwar period? What were the consequences of this agreement for Poles, Russians, Ukrainians and Belarusians? Estimated of the agreement signed a hundred years ago still differ – some believe that the document then established the borders of Poland almost within the Second Partition of Poland (1793) was the defeat of the then Polish elite, others – that it was an expression of the real state of affairs. This article focuses on the course of Polish-Soviet negotiations during the signing of the treaty, the struggle within the Polish delegation between supports of two state geopolitical concepts (National Democracy “incorporative” and “federal” J. Pilsudski) and establishment of the Eastern border of the Polish state. The well-known Polish diplomat and politician Leon Wasilewski played one of the key roles during these negotiations, and the study of his activities will help to clarify several controversial points during the negotiations.

The Treaty of Riga (1921) put an end to the Polish-Bolshevik war, defined the Polish border in the East and the same time cancelled the Petliura-Pilsudski Agreement, which testified to the defeat of the federalist program of J. Pilsudski. Further, the Polish government’s policy towards national minorities later proved to be almost discriminatory, weakening the Polish state from within. For Ukraine and Belarus, this agreement proved to be a national catastrophe, depriving them of the prospects of statehood. This peace can be called a “situational compromise”, which in the short term solved the problem of ending the war, but did not solve any of the geopolitical problems of Poland: neither guaranteed security nor guaranteed the stability of Poland’s Eastern border. The violation of this peace by Soviet Russia was a matter of time, as it happened in 1939.

Keywords: Leon Wasilewski, The Treaty of Riga (1921), The Eastern Border of the Second Polish Republic.

Сто років тому 18 березня 1921 р. був підписаний Ризький мирний договір, який звершив радянсько-польську війну 1918-1921 рр. Дискусії щодо його наслідків не припиняються до сьогодні. Яке значення мав цей договір для історії Європи, а особливо для її політичної архітектури міжвоєнного періоду? Якою була би післяверсальська Європа без Ризького договору? Чи не краще було би застосовувати термін Версальсько-Ризька система для політичного устрою Європи міжвоєнного періоду? Які наслідки цей договір мав для поляків, росіян, українців і білорусів? Відповіді на ці питання історики шукають майже століття. Беззаперечним залишається той факт, що Ризький договір де-юре поклав край польсько-радянській війні і призвів до розподілу українських та білоруських земель між Польщею та радянською Росією. Фактично ж цей договір поставив хрест на Варшавській угоді 1920 р. та поховав надії на створення Української держави.

Передумови, перебіг підписання та наслідки Ризького мирного договору продовжують досліджуватися вітчизняними¹ та зарубіжними, насамперед, польськими² істориками. У польській історіографії Ризький мир зазвичай розглядається як компроміс між Польщею та Росією, водночас в українській – як розчленування українських та білоруських територій між Польщею й Радянською Росією. Слід відзначити, що в обох історіографіях трактування цього договору має дискусійний, а іноді й ідеологізований характер. Оцінки підписаного сто років тому договору досі розходяться – одні вважають, що документ, який встановив кордони Польщі майже в межах другого поділу Речі Посполитої (1793 р.) був поразкою тогочасної польської еліти, інші – що він був виразом реального стану речей. У цій статті акцентовано увагу на перебігу польсько-радянських переговорів під час підписання трактату, боротьбі всередині польської делегації між прихильниками двох державних геополітичних концепцій («ендецької» інкорпоративної та «федералістичної» Ю. Пілсудського) та встановленні східного кордону Польської держави. Відомий польський дипломат і політичний діяч Л. Василевський відіграв одну з ключових ролей під час цих переговорів, дослідження його діяльності сприятиме з'ясуванню декількох спірних моментів під час переговорів.

Грудневий номер часопису “*Niepodległość*” за 1937 р. вийшов на пошану пам'яті Леона Василевського й містив широкий спектр оцінок його політичної, наукової та публіцистичної діяльності. Події, які супроводжували підписання Ризького мирного договору 1921 р., та роль, яку відіграв у цей час Л. Василевський, докладно описані в нарисі польського дипломата Александра Ладоса³ «Василевський на Ризьких переговорах»⁴.

Архівні справи особового фонду Л. Василевського Архіву нових актів у Варшаві (Archiwum Akt Nowych, Akta Leona Wasilewskiego)⁵ містять достатньо документів, які ознайомлюють нас із діяльністю Л. Василевського

під час підписання Ризького мирного договору 1921 р.⁶ У ньому зберігаються документи, які містять інформацію про завдання, які доручалися Л. Василевському, його роль під час підписання цього акта: заява прес-служби польської делегації⁷; окремі протоколи засідань⁸; листування Л. Василевського з міністром закордонних справ Польщі Є. Сапегою⁹; перелік повноважень МЗС для Л. Василевського¹⁰; листування з головою радянської територіальної комісії Е. Квірінгом¹¹ та інтерв'ю для видання «Naprzód»¹²; повноваження для Л. Василевського у справі цукрових заводів на Волині¹³.

Після відновлення незалежності молода Польська держава перебувала у стані глибокої економічної та фінансової кризи. На цьому тлі існували гострі протиріччя між урядом, так званим «бельведерським табором» і Сеймом, де провідну роль відігравали завзяті опоненти Ю. Пілсудського. Більшість політичних партій, представлених у Сеймі, на чолі з ендеками, вважали за потрібне закінчення війни та укладення миру з більшовиками, а також взагалі не визнавали зобов'язань союзу Пілсудський-Петлюра, вважаючи його таким, що був особисто укладений Ю. Пілсудським без повноважень Сейму та не був представлений для його ратифікації¹⁴. Ба більше, Ю. Пілсудський навіть не представив змісту цієї угоди, підписаної у квітні 1920 р. Поразки на польсько-радянському фронті від червня 1920 р. посилювали критику по відношенню до політики Ю. Пілсудського, і наслідком цього стало створення Ради захисту держави. Сейм перехопив ініціативу ведення переговорів із більшовиками, і до Мінська була направлена не делегація виконавчої влади, а парламентська делегація на чолі з Яном Домбським (представником Польської селянської партії). Формально Я. Домбський займав «нейтральну» позицію, але на нього мав великий вплив національно-демократичний табір в особі Станіслава Грабського.

На початку 1920-х років Л. Василевський продовжував виконувати доручення Ю. Пілсудського в напрямку східної політики. В березні 1920 р., як особистий представник начальника держави, провадив переговори з представниками Білоруської Народної Республіки¹⁵. У листопаді 1920 р. Л. Василевський на особисте прохання Ю. Пілсудського приєднався до польської делегації у Ризи¹⁶, де збирався «використати свої знання відносин із Росією та з кресових проблем»¹⁷.

Польсько-радянські переговори тривали близько пів року і розпочалися в серпні 1920 р. в Мінську, за умов, коли радянські війська загрожували незалежності Польщі, а виснажена війною держава не могла вести подальшої боротьби¹⁸. Після поразки більшовиків у так званій Варшавській битві, переговори були перенесені на нейтральну територію до Риги.

Л. Василевський, разом із В. Каменецьким, який був послом Польщі в Латвії, приєдналися до польської делегації 21 вересня, коли переговори були перенесені з Мінська до Риги¹⁹.

Л. Василевський своїми поглядами відрізнявся від інших членів делегації²⁰. Загалом польська делегація складалася з двох частин, члени однієї з них (С. Грабський, В. Кернік, Н. Барліцкій, А. Мечковський, Л. Вашкевич та М. Вішлінські) належали до праворадикального табору Сейму і були противниками створення польсько-білорусько-литовської федерації та незалежної України. Іншу частину складали фахівці, яких направив уряд: два дипломати (В. Каменецький, Л. Василевський). Інтереси Ю. Пілсудського у складі делегації представляли військовий генерал Мечислав Кулінський і полковник Ігнаци Матушевський із військової розвідки. Однак по суті, інтереси так званого «бельведерського табору» представляв лише Леон Василевський. Ця група не мала суттєвого впливу на перебіг переговорів, оскільки більшою мірою переговори велися таємно лише головами двох делегацій. Очолював делегацію Я. Домбський, член Сейму від «Пясту», віце-міністр закордонних справ Польщі²¹. Такий строкатий склад делегації став джерелом значних труднощів та внутрішніх непорозумінь, які були ще більш прикрими з огляду на те, що протилежна сторона це дуже скоро зрозуміла і повсякчас намагалась використати. До того ж, польська делегація не здобула чітких інструкцій від уряду, як діяти в тій чи іншій ситуації, і мала діяти на свій розсуд, з огляду на нестійку ситуацію на фронті та важкий економічний стан Польської держави. Майбутні кордони з радянською Росією делегація мала узгоджувати сама, користуючись можливостями, які треба буде з'ясувати під час переговорів²².

2 грудня 1919 р. Верховна Рада Паризької мирної конференції ухвалила рішення, яке встановлювало кордон етнічного розмежування між поляками, українцями та білорусами. Так звана «лінія Керзона» (таку назву вона отримала пізніше – в 1920 р.) проходила через Гродно – Ялівку – Немирів – Берестя – Дорогуськ – Устилуг – на схід від Грубешова – через Крилів – на схід від Рави Руської – на схід від Перемишля аж до Карпат. Польське керівництво всіляко ігнорувало це рішення²³. До того ж, поки в Росії йшла громадянська війна, питання про східний кордон Польщі залишалося суто теоретичним. Польща дістала свободу дій на Сході²⁴.

Погляди Л. Василевського на майбутній кордон ми можемо зрозуміти, звернувшись до його книжки «Про східний кордон Речі Посполитої»²⁵. Він вважав, що Польща повинна відігравати роль своєрідного оборонного валу проти російської експансії на Захід, а найбажанішою лінією кордону має бути лінія, яка поділяє дві культури: польсько-католицьку та російсько-православну. Окрім того, в кордонах Польщі мали би залишатися два найголовніших «вогника» західноєвропейської культури – Вільно та Мінськ. Своїми федералістичними поглядами він дуже відрізнявся від решти делегації. Як у польському тогочасному суспільстві та політикумі, так і у складі делегації тривали суперечки навколо двох основних концепцій. Федералістична

концепція Ю. Пілсудського вбачала вирішення питання про східний кордон держави у створенні кількох пов'язаних із Польщею демократичних республік – української, білоруської та литовської, які б обіймали етнічні території. Концепція Р. Дмовського надавала перевагу безпосередньому входженню (інкорпорації) територій зі змішаним етнічним населенням колишньої Речі Посполитої до складу відродженої Польської держави, згідно з засадами, сформульованими на Паризькій мирній конференції. Вони передбачали відновлення кордонів Польщі до першого поділу. Це була лише одна з причин розколу в лавах делегації. Іншою причиною стала відмінність поглядів на мирні переговори з більшовиками. Тільки невелика частина делегації на чолі з Я. Домбським вважала, що мир з більшовиками буде остаточний і довготривалий. Більша частина, з проф. С. Грабським на чолі, розглядала цей мирний договір як епізод, оскільки пізніше, коли закінчиться влада більшовиків, Польщі доведеться вести справу переговорів з іншою Росією – царською або демократичною. І якщо цілком було зрозумілим, що на переговорах Л. Василевський обстоюватиме концепцію федерації, то досить несподіваним виявилось, що він поділяв погляди Я. Домбського на довготривалість цього миру²⁶.

Основна його діяльність у період переговорів, як голови польської частини територіальної комісії, розгорнулася навколо встановлення кордону, в дискусіях на два фронти – з представниками Сейму серед польської делегації та з більшовицькою делегацією²⁷. Непорозуміння, які виникали між членами делегації, та зіткнення з більшовиками дуже часто доводилося залагоджувати Л. Василевському, який «шукав розумних компромісів там, де ситуація загрожувала цілковитим розколом делегації, був завжди спокійним, зібраним, врівноваженим, жорстким у відстоюванні своїх поглядів, але водночас взірцем поміркованості й такту»²⁸. Завжди ввічливо усміхнений, завжди готовий до дружньої поради, він став інструментом залагодження непорозумінь та суперечок, яких серед делегації, штабу експертів та секретаріату не бракувало. Неодноразово Я. Домбський як голова делегації користувався з цієї його особливості задля встановлення спокою під час засідань делегації, які не завжди протоколювалися²⁹.

Брак архівних матеріалів не дозволяє докладніше з'ясувати атмосферу, яка панувала серед членів делегації. Існують лише деякі протоколи засідань та кореспонденція Л. Василевського до міністра закордонних справ Є. Сапєги, яка доводить, що він не завжди міг діяти на власний розсуд і мав обов'язок інформувати МЗС Польщі про перебіг справ³⁰.

Велика різниця в поглядах на східний кордон спричиняла неодноразові конфлікти. С. Грабський під час переговорів погодився на створення радянської України та радянської Білорусі, чому опонував Л. Василевський, наголошуючи, що за всяку ціну треба запобігти створенню на північно-східному

радянському кордоні антипольських осередків³¹. Кульмінацією суперечки стосовно кордонів стала приналежність Мінська, який більшовики беззастережно віддавали Польщі без торгів, і від якого частина сеймової делегації відмовилась. Проти цієї відмови протестували Л. Василевський, В. Каменецький та Я. Домбський³². Обрис східного кордону Польщі, який був затверджений 12 жовтня 1920 р., не відповідав візії Василевського. Я. Домбський, який був прихильником федераційної концепції у вирішенні питань кордону (особисто брав участь у підписанні угоди з С. Петлюрою), не завжди так гаряче відстоював свою концепцію, як це доводилось робити Л. Василевському, якому його поведінка загрожувала навіть димісією. Однак він підпорядкувався волі більшості й навіть погодився очолити територіальну комісію, впорядковуючи на практиці визначення та докладне опрацювання лінії кордону, принциповим супротивником якого був³³. У результаті договору з більшовиками Польща отримала землі, які від весни 1919 р. були зайняті польськими військами: Гродненську та Віленську губернії; західні частини Волинської губернії з Луцьком та Рівним; частину Мінської губернії з містами Несвіж, Докшиці і Стовбці. РРФСР і УСРР відмовлялись від претензій на Східну Галичину³⁴. Польсько-радянський кордон пролягав майже уздовж лінії поділу Польщі 1793 р. (з корекцією на користь Польщі у вигляді частини Волині й Полісся та міста Пінськ), по лінії фактичного розмежування збройних сил напередодні війни³⁵. Польща фактично відмовилась від реалізації програми федеративного устрою держави.

На початку 1920 р. Україна опинилася у складній геополітичній ситуації. З одного боку, зусилля уряду УНР були спрямовані на те, щоби польська сторона визнала його легітимність і право на відновлення його влади в Україні. Водночас, умови Варшавського договору та військової конвенції для більшості українців були несподіваним і трагічним проявом позиції Симона Петлюри –трагедія полягала у поділі території Галичини й Поділля між Польщею та УНР³⁶.

Уже на початку перемовин польська делегація визнала УСРР як сторону переговорів, вилучаючи одночасно визнання УНР, з якою Польщу пов'язувала союзницька угода 1920 р.³⁷. Представники УНР зверталися із спеціальним меморандумом до польського уряду з приводу своєї участі в переговорному процесі. Проте країни Антанти відмовилися надати Польщі збройну допомогу й вимагали підписання мирної угоди з Радянською Росією та встановлення польського кордону по «лінії Керзона». У цій ситуації «проблема УНР» створювала для польської сторони додаткові труднощі, тим більше, що радянська сторона була досить непримиренною в питанні участі делегації УНР у переговорах, а до складу власної делегації вона включила представників УСРР. Делегації УНР (спочатку на чолі з А. Лівичким, а потім з С. Шелухіним) на засідання конференції допущені не були. Російська

сторона стояла на тому, що ніякої демократичної України взагалі не існує, тому що Україна є самостійною більшовицькою республікою, союзна Росії і бере участь у мирних переговорах³⁸. Цікавим є той факт, що представники як польської, так і російської делегацій так ніколи публічно і не згадали присутність у Ризі делегації від уряду УНР. Хоча під час переговорів «українське питання» неодноразово привертало до себе увагу, воно великою мірою було спекулятивним, обидві сторони використовували його лише з метою тиску на опонентів та досягнення вигідних для себе умов миру³⁹. Сам факт ведення переговорів із радянської Росією без участі представників УНР прямо порушував четверту статтю договору Польщі з УНР від 21 квітня 1920 р., за якою Польща зобов'язувалася не підписувати жодних міжнародних договорів, спрямованих проти України⁴⁰.

Свідок тих часів, полковник В. Кедровський⁴¹ так описує зустріч делегації УНР на чолі з С. Шелухіним із головою польської делегації Я. Домбським 7 жовтня 1920 р.: «Враження від того побачення в мене залишилося таке гнітюче, що годі його описати. Ясно було, що всі члени польської делегації зговорилися – різними аргументами доказувати нам, що поляки так поступили також в інтересах українських державників, бо, мовляв, ані армія, ані уряд УНР тепер не в стані продовжувати боротьбу, а треба їм мати певну передишку. Крім того, що головне, упадок большевиків в Росії, на їх думку, неминуче привів би до реставрації сильної центральної влади, яка в першу чергу постаралась би знову відновити велику Росію, що не лежить ні в українських, ні в польських інтересах. Далі, мовляв, большевики все одно довго не продержуться, а тим часом скріпиться Польща, відпочинуть українські активні елементи, що змагають до утворення державности, й у відповідний час зможуть знову стати до боротьби»⁴².

Однією з причин неможливості реалізації проекту федерації при укладенні Ризького миру можна також вважати відсутність підтримки делегації з боку основних суб'єктів, які в публічній думці вважалися патронами цієї доктрини⁴³. Ні начальник держави Ю. Пілсудський, ні Міністерство закордонних справ, ні армія не брали участі у вирішенні цього стратегічного питання. Головний військовий фігурант делегації генерал Мечислав Кулінський повсякчас демонстрував свою нейтральність⁴⁴. Невелика кількість репрезентантів цієї доктрини серед членів делегації не давала більшовикам зрозуміти, хто стоїть за планами федерації⁴⁵. Л. Василевський, за спогадами А. Ладоша, говорив про цю ідею як уже про задалегідь програну річ, боронив її відповідно до своїх поглядів, розуміючи її важливість, але вже без запалу, який надає надія на перемогу⁴⁶. З огляду на неможливість впровадження ідеї федерації на всіх східних територіях, а особливо після здачі згори «українського питання», яким завжди переймався найбільше і з яким найбільше був пов'язаний, Л. Василевський намагався хоча би зберегти якісь

можливості на майбутнє. Розумів, що новостворена Польська держава дуже виснажена і як ніколи потребує миру. За цих умов продовження війни з більшовиками, задля створення на уламках радянської держави багатонаціональної федерації, що спиралась би на Польщу, вже не мало сенсу. Він прагнув, щоб у кордонах Польщі та спираючись на її підтримку залишались осередки національних самостійницьких рухів українського й білоруського народів. Побоюючись, що в разі виникнення таких осередків по той бік польського кордону, вони становитимуть сильну загрозу для тієї частини польських земель, на яких будуть мешкати значні частини скупчення української чи білоруської національності й утворювати на них ірреденти, які би воліли з'єднатися з центрами руху, створеними при Росії. На той час не йшлося про приєднання до Польщі Києва або Харкова. Прагнули хоча би залишити в кордонах Польщі Мінськ, до якого вже переможно наближалося польське військо. З великої програми федерації на порядку денному чи не єдиним залишалось питання Мінська, яке цілком залежало від доброї волі польської делегації⁴⁷. Однак справу було програно: встановилася така лінія кордону, яка була сформована в прелімінарних договорах від 12 жовтня 1920 р.⁴⁸.

Технічне виконання постанов конференції вимагало часу. Стосувалося це особливо ретельного опрацювання лінії кордону, чим власне й керував Л. Василевський. Ця праця виявилась титанічною, яку Василевський разом із професорами Е. Ромером та Е. Малішевським виконали за кілька днів, узгоджуючи з комісією докладний територіальний опис лінії кордону⁴⁹. Завдання це було не з легких і дуже відповідальне. Л. Василевський займався цим з енергією та запалом. Добре знання української та білоруської мов дозволили йому здобути авторитет серед членів більшовицької делегації, які представляли Україну та Білорусь. Про те, як презентували інтереси України члени радянської делегації (серед яких був і син класика української літератури М. Коцюбинського – Юрій Коцюбинський), свідчить той факт, що зміст трактату українською мовою мусив скласти Л. Василевський⁵⁰.

Після підготовки прелімінарного договору Л. Василевський залишився в Ризі, очікуючи на прибуття нової делегації, яка далі мала проводити переговори. Як члену польської делегації, йому довелося відповідати на закиди більшовицької сторони, що стосувались загонів С. Петлюри та С. Булак-Балаховича⁵¹, які, на думку більшовиків, і надалі виконували накази польського командування, що перебувало в суперечності з прелімінарними статтями про припинення ведення воєнних дій однієї сторони проти іншої. Л. Василевський підготував у пресі заяву про помилковість таких закидів⁵².

На цьому не скінчилось. Голова більшовицької делегації А. Йоффе⁵³, зустрівшись із Л. Василевським 12 листопада 1920 р., закидав польській стороні, що затягування з приїздом делегації пов'язане з небажанням поляків

вирішувати складні питання. Йшлося, насамперед, про виконання постанови щодо вислання за кордони Польщі та роззброєння загонів С. Петлюри, С. Булак-Балаховича та Б. Савінкова, які, на думку більшовицької сторони, готували терористичні акти на російських або нейтральних територіях, за прихильного сприяння з боку Польщі⁵⁴. Така ситуація могла призвести до того, що більшовики відповідали би вогнем на будь-які збройні загони, які виступлять з польської сторони, і це було би подібним на зіткнення червоного та польського військ⁵⁵. З розмови відчувався неспокій та побоювання радянської сторони, що Польща може зірвати прелімінарні мирні домовленості. Звідси й погрози А. Йоффе: «карабіни можуть почати стріляти, тому що польські війська мають перебувати за 15 верст від кордону. Ті ж, що не дотримуються умов, будуть трактовані радянською стороною як військовополонені»⁵⁶. Л. Василевський категорично відкидав звинувачення в тому, що польське командування підтримувало С. Петлюру і С. Булак-Балаховича⁵⁷. Ще 21 жовтня 1920 р. верховне головнокомандування польської армії оголосило про розірвання відносин із військами С. Петлюри, С. Булак-Балаховича та інших антирадянських провідників і запропонувало їм у двотижневий термін залишити територію Польщі⁵⁸. Водночас претензії з більшовицької сторони часто були необґрунтовані, і ситуація на фронті описувалась у перебільшений спосіб. Під час розмови наголошувалося, що зіткнення вважаються небажаними для обох сторін⁵⁹. Звивистість відповідей співрозмовника змусили Л. Василевського до прямої постановки питання: що А. Йоффе пропонує? Голова радянської делегації зажадав представлення з польської сторони декларації, в якій би було зазначено, що не буде вважатися за ворожий крок із боку Росії, якщо трапляться небажані воєнні сутички. Василевський не мав таких повноважень і відмовився зробити заяву⁶⁰. Було домовлено про дату та час проведення зустрічі А. Йоффе з Я. Домбським.

Враженнями від цієї розмови Л. Василевський поділився в листі до міністра закордонних справ Польщі Є. Сапєги. Зауважив у ньому, що більшовики мають сумніви щодо мирних намірів Польщі. У цьому листуванні вони обговорювали те, що їх непокоїло: захоплення Мінська, те, що польські військові представники в Бердичеві не хотіли зробити виразних заяв у справі незалежності загонів С. Петлюри⁶¹. Без сумніву, Л. Василевський мав рацію, написавши: «Загалом я бачу варіанти – поза побоюваннями більшовиків, що не дотримаємось договору – намагання маленького дипломатичного шантажу»⁶². Весь час свого перебування у Ризі Василевський листувався з Є. Сапєгою, інформуючи його про перебіг переговорів, будь-які кроки радянської делегації та реакції з боку польської делегації⁶³.

Згідно з настановами МЗС Л. Василевський мав у Ризі повноваження у справі військовополонених та економічних питань, що стосувались цукрових заводів на Волині⁶⁴. Справи з цукровими заводами Л. Василевський мав

проводити з допомогою Романа Кнолла й Тадеуша Фудаковського⁶⁵. Йшлося про сім заводів, які були розташовані між лінією перемир'я та граничною лінією на території Волині, яким польське казначейство виділило навесні 1920 р. аванс на вирощування цукрових буряків та запуск заводу з переробки цукру⁶⁶. Аванс мав бути сплачений цукром. Тим часом заводи розташовувалися на території, яку польське військо мало звільнити, що означало, що вкладені кошти пропадають. Л. Василевський вів переговори про продовження терміну перебування польських військ на цих територіях на п'ять місяців, аби нормально відбулася компанія з вироблення цукру⁶⁷. Зрештою, 14 листопада 1920 р. обидві делегації зобов'язалися протягом чотирьох днів підписати угоду, яка би гарантувала закінчення цукрової кампанії 1920–1921 рр., визначала умови праці та дозвіл на вивезення з України до Польщі 70% загальної кількості цукру⁶⁸.

Під час переговорів дуже складною виявилася справа польсько-литовських відносин. Якщо вже не вдалося захистити незалежність України й Білорусі, Л. Василевський, як голова територіальної комісії, мав провести переговори, аби польсько-литовські відносини залежали лише від Литви й Польщі (йшлося про виключення можливості російсько-литовської угоди), з метою чіткого позначення українсько-білоруського кордону⁶⁹.

З приводу цієї останньої справи Л. Василевський написав до голови російсько-української територіальної комісії Е. Квірінга листа з проханням окреслити кордон усно та письмово⁷⁰. У відповіді 7 березня 1921 р. Е. Квірінг окреслив обрис кордону, наголошуючи, що на північному відрізку Польща межує з Росією, що викликає необхідність змінити відповідну статтю в мирному трактаті⁷¹. Таке розташування було некорисне для Польщі, але ці зміни були внесені за рішенням з'їзду білоруських комуністів, які встановили новий кордон радянської Білорусі. На думку Л. Василевського, це було «очевидним шахрайством, але в результаті цього шахрайства тепер ми межуємо по колишній Вітебській губернії з Росією»⁷². Слід зазначити, що в архівних матеріалах Л. Василевського відсутні документи, які би стосувалися справи проведення кордону⁷³.

18 березня 1921 було підписано мирний договір між Польщею, Радянською Росією та УСРР, за яким передбачалося: припинення стану війни та взаємне визнання сторін, декларування забезпечення вільного розвитку культурного життя національних меншин (мова, культура, релігійні обряди) та оголошувалася амністія громадянам протилежної сторони, які вчинили політичні злочини. У квітні 1921 р. договір ратифікували президія ВЦКВ, ВУЦВК та Польський Сейм. Після обміну ратифікаційними грамотами, що відбувся в Мінську 30 квітня 1921 р., договір набув чинності. Тобто, Польща визнала УСРР. Договір визначив кордон між УСРР і Польщею. Значна частина його проходила по р. Збруч.

Після підписання договору Василевський зазначав, що вочевидь польська делегація отримала те, чого жадала, а під час проведення мирних переговорів було введено ряд локальних поправок, «які покращили кордон зі стратегічного погляду й роблять його лінію менш звивистою»⁷⁴. Цей кордон «не надто багато захоплює територій, густонаселених переважно непольським елементом»⁷⁵. Л. Василевський не міг публічно критикувати положення договору, який сам підписав. На його думку, така лінія кордону дійсно могла задовольнити польську сторону, але лише в разі остаточної відмови від ідеї федерації. З цього погляду дійсно Польща здобула максимум того, що можна було. Він також наголошував, що більшовики підписували прелімінарну угоду, коли відступали, а мирний трактат – коли впоралися з громадянською війною та посилили свої позиції⁷⁶.

Пізніше він згадував про Ризький мирний трактат так: «Як би важко не було розглядати представників комуністичного уряду як справжніх представників сусідніх із Польщею народів – українського й білоруського – однак на той час не було жодного іншого контрагента, з яким можна було би говорити про усталення кордонів. А говорити про це треба було, тому що інакше не можна було би досягти миру, такого необхідного тоді не лише для Польщі, але й для решти Європи»⁷⁷.

Під час переговорів у Ризі Л. Василевський відіграв свою роль – провадив непрості переговори з найважливіших для Польщі справ, без сумніву, був найліпшим експертом зі східної політики. Його направили до Риги, розраховуючи на його досвід та обізнаність у політичних та суспільних відносинах із східними сусідами Польщі. Однак йому не вдалося оборонити східний кордон, який би дозволив Польщі створити федерацію з Україною та Білоруссю⁷⁸.

Із спогадів А. Ладоса, крім відомостей із таємних переговорів про умови припинення війни Росії проти Польщі,⁷⁹ можна також і отримати пояснення причин пасивності та нейтральності прихильників східної політики Ю. Пілсудського.⁸⁰ Зокрема зазначалося, що Л. Василевський прагнув припинення війни Польщі з Росією та все ж таки продовжував вірити у створення федерації народів на руїнах більшовицької держави. Однак умови ведення переговорів були такими, що питання програми федерації та приналежності Мінська були польською стороною програні⁸¹. Дійсна причина того, чому Ю. Пілсудський дав згоду на перекреслення в Ризькому мировому договорі своєї федералістичної концепції і прийняв концепцію польського націоналістичного табору, для його оточення була незрозумілою. Проте в колах «пілсудчиків» ширилася думка, що Ю. Пілсудський вважав Ризький договір епізодом, який триватиме недовго, бо «Польща неодмінно прийде до нової війни проти Советів. Ю. Пілсудський вбачав у Ризькому договорі «перепочинок» для Польщі. Насправді ж той

договір став «перепочинком» для Москви, яка приготувалась для підпорядкування собі Польщі, що прийшло під час і після Другої світової війни»⁸².

В основу остаточного варіанту Ризького мирного договору між Польщею та радянськими республіками лягли положення, вироблені територіальною, фінансово-економічною й іншими комісіями, та договір про прелімінарні умови миру й перемир'я від 12 жовтня 1920 р., які остаточно засвідчили поразку федералістичної концепції⁸³. Провал планів Ю. Пілсудського на практиці означав перемогу інкорпораційної концепції його політичного супротивника Р. Дмовського, що передбачала поділ українських земель між Польщею та Росією. Східні кордони Другої Речі Посполитої територіально майже відповідали задумам Р. Дмовського. Державний кордон між радянськими республіками та Польщею залишив за нею приблизно 180 тис. км на схід від «лінії Керзона» (за конфігурацією цей кордон майже збігався з кордоном, визначеним Варшавським договором 1920 р.). Так із переліку «східних кресів», що передбачав включення до складу Польщі Віленської, Гродненської, більшої частини Мінської губерній колишньої Російської імперії, а також Волині й Полісся, лише українське Поділля не увійшло до складу Польщі⁸⁴. До складу Другої Речі Посполитої увійшли 162 тисячі км² українських земель і 11 млн чоловік населення, що становило 1/3 всієї території цієї держави⁸⁵. VII стаття Ризького договору передбачала, що українці в Польщі мають право, у межах внутрішнього законодавства, культивувати свою мову, створювати й підтримувати свої школи, розвивати свою культуру, безперешкодно влаштовувати життя церкви та вільно виконувати релігійні обряди⁸⁶. Той факт, що під окупацією Польщі залишалася компактна територія, населена українцями, не враховувався, про необхідність надання їй територіальної автономії навіть не згадувалося, оскільки східногалицька проблема в Ризькому мирі не порушувалася⁸⁷. Концепція польсько-української співпраці пережила «випробування Ригю»⁸⁸.

Зі спогадів українського публіциста І. Кедрина-Рудницького можна дізнатися, що Л. Василевський зазвичай уникав обговорення теми його участі в підписанні Ризького миру, мотивуючи це тим, що ще не настав час для оголошення усіх матеріалів, які він має до цієї справи як колишній міністр закордонних справ⁸⁹. Напевно, він мав сумнів у правомірності результатів цього мирного договору. Як один із найкращих знавців міжнаціональних відносин та один з авторів федералістичної програми, він не мав жодного впливу на перебіг практичної політики⁹⁰.

Л. Василевський пророкував, що мирних відносин із Польщею Росія буде дотримуватись, поки залишатиметься слабкою. Політична та господарська криза змусять її врешті-решт зупинити експансію комунізму на Захід

та шукати з ним нових економічних відносин. На думку Л. Василевського, внутрішня боротьба в Росії та Ризький мир надавали Польщі шанс на зміцнення її позицій у Європі та посилення її як держави⁹¹.

Після ратифікації договору Л. Василевський безпосередньо керував польською частиною змішаної комісії, яка мала врегулювати питання демаркації кордону й розпочала свою роботу в Мінську 2 травня 1921 р.⁹² Однак остаточну лінію кордону було проведено лише в серпні 1924 р. Л. Василевський із зрозумілим почуттям задоволення стверджував, що Рада амбасадорів, яка визнала східний кордон Польщі 15 березня 1923 р., спиралася на мапу, опрацьовану безпосередньо під його керівництвом⁹³. Здається, що сумніви щодо східного кордону, які він мав ще під час переговорів у Ризі, під час проведення робіт із прокладення нового кордону лише посилювалися. У спогадах А. Ладоса можна зустріти відомості про скептицизм Л. Василевського щодо визначеної лінії кордону. Він наголошував, що властивий Василевському такт і лояльність зробили свою справу, і він цілком підпорядкувався волі більшості, проводячи на практиці демаркацію й детальну розробку лінії кордону, якої був принциповим противником⁹⁴.

Ризький мирний договір 1921 р. поставив крапку в польсько-більшовицькій війні, визначив польський кордон на сході та водночас перекреслив Варшавську угоду Петлюра-Пілсудський, що свідчило про крах федералістичної програми Пілсудського. Ба більше, політика польської влади щодо національних меншин у подальшому виявилася майже дискримінаційною, що послаблювало Польську державу зсередини. Для України й Білорусі цей договір виявився національною катастрофою, позбавивши їх перспектив державності. Цей мир можна назвати «ситуативним компромісом», який у короткотривалій перспективі вирішував проблему закінчення війни, але не вирішував жодної із геополітичних проблем Польщі: не гарантував безпеки, як і не гарантував стійкості східного кордону Польщі. Порушення цього миру з боку радянської Росії було питанням часу, що і сталося в 1939 році.

¹Гетьманчук М. П. «Українське питання» в радянсько-польських відносинах 1920–1939 рр. Львів: Світ, 1998. 428 с.; Галицька-Дідух Т. Ризький мирний договір 1921 р. і Східна Галичина. *Галичина. Науковий і культурно-просвітний часопис*. Івано-Франківськ. 2001. № 8. С.68–75; Версток В. Ризький мирний договір і завершення боротьби за Українську Народну республіку. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 років*. Київ, 2011. Вип. 6. С. 337–366; Кавунник В. Ризький прелімінарний договір від 12 жовтня 1920 року в документах Сергія Шелухіна. *Український археографічний щорічник*. 2013. Вип. 18. С.47–62; Кавунник В.Л. Ризький мир у дипломатичних документах урядів УНР і УСРР (серпень 1920 – березень 1921 років): автореф. дис.... канд.іст.наук. Київ, 2014. 16 с.

²Kumaniecki J. Pokój polsko-radziecki 1921. Geneza, rokowania, traktaty, komisje mieszane. Warszawa, 1985. 240 s.; Traktat Ryski 1921 roku po 75 latach. Studia pod redakcją

M. Wojciechowski. Toruń: Wyd. Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1998. 400 s.; Goclon J. Polsko-radziecki traktat pokojowy zawarty w Rydze w 1921 r. *Przegląd nauk historycznych*. 2009. R. VIII, nr. 1. P. 105-128; Borzecki J. Pokój ryski 1921 roku i kształtowanie się międzywojennej Europy Wschodniej. Warszawa, 2012. 429 s.; Zapomniany Pokój. Traktat ryski. Interpretacje i kontrowersje 90 lat później. Pod redakcją S. Dębskiego. Warszawa, 2013. 424 s.

³ *Łадось Олександр Вацлав* (27.12.1891 – 29.12.1963) – польський політик і дипломат. З квітня 1920 р. – керівник відділу преси польського МЗС у Варшаві. 1920–1921 рр. – секретар польської делегації на мирних переговорах з Радянською Росією в Мінську та Ризі. Під час Другої світової війни очолював представництво Польщі у Швейцарії. Був членом і фактичним лідером таємної організації польських дипломатів та єврейських організацій, які допомогли врятувати кілька сотень євреїв від Голокосту. Див. докладніше: Kto był kim w Drugiej Rzeczypospolitej. Pod red. J. Majchrowski przy współpracy G. Mazura i K. Stepana. Warszawa: Polska Oficyna Wydawnicza BGW, 1994. P. 103; Kulikowska I. Aleksander Ładoś – konsul generalny II RP w Monachium. *W nieustającej trosce o polską diasporę*. Gorzów Wielkopolski 2012. P.263-279; Haska A. “Proszę Pana Ministra o energiczna interwencję”. Aleksander Ładoś (1891-1963) i ratowanie Żydów przez Poselstwo PR w Bernie. *Zagłada Żydów. Studia i Materiały*. Warszawa 2015. Nr. 11. P. 299 – 309.

⁴ Ładoś A. Leon Wasilewski w rokowaniach ryskich (Wspomnienie osobiste). *Niepodległość*. T.XVI. Warszawa. 1937. S. 230–250.

⁵ Archiwum Akt Nowych, Akta 390 (Akta Leona Wasilewskiego), sygn. 1–83.

⁶ Ibid., sygn. 45–47.

⁷ Oświadczenie Biura Prasowego Polskiej Delegacji Pokojowej w Rydze. Ibid., sygn. 47, S. 20–21.

⁸ Protokół ze spotkania Wasilewski-Joffe z 12.11.1920. Ibid., sygn. 47, S. 70; Protokół ze spotkania Wasilewski-Joffe z 12.11.1920. Ibid., sygn. 47, S. 71.

⁹ List Wasilewskiego do Sapiehy, bez daty. Ibid., sygn. 47, S. 85.

¹⁰ Pełnomocnictwa MSZ dla L. Wasilewskiego z 29.10.1920. Ibid., sygn. 46, S. 3.

¹¹ Pismo L. Wasilewskiego do Quiringa z 3.3.1921. Ibid., sygn. 46, S. 21; Pismo Quiringa do L. Wasilewskiego z 7.3.1921. Ibid., sygn. 46, S. 23.

¹² Wywiad L. Wasilewskiego dla Naprzód z 7.IV.1921. Ibid., sygn. 46, S. 59.

¹³ Pełnomocnictwa MSZ dla L. Wasilewskiego z 29.10.1920. Ibid., sygn. 46, S. 3.

¹⁴ За словами І. Кедрина-Рудницького «Варшавський договір між Польщею й Україною охрищено, як «договір Пільсудського й Петлюри». Може трохи правди в такому окресленні, бо ані в польському ані в українському народі він не був популярний». Див. докладніше: Кедрин І. Паралелі в історії України. З нагоди 50-річчя Ризького миру. Нью-Йорк: Видавництво «Червона калина», 1971. С. 12.

¹⁵ Sprawozdanie z negocjacji z przedstawicielami Białorusi. Archiwum Akt Nowych, Akta Leona Wasilewskiego, sygn. 45, S. 124.

¹⁶ Pełnomocnictwa MSZ dla L. Wasilewskiego z 29.10.1920. Ibid., sygn. 46, S. 3.

¹⁷ Pobog-Malinowski W. Leon Wasilewski. Szkic biograficzny. *Niepodległość*. T. XVI. Warszawa. 1937. S. 103.

¹⁸ Алексієвець Л. Польща: утвердження незалежної держави 1918 – 1926. Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. С. 155.

¹⁹ Garlicki A. U źródeł obozu belwederskiego. Warszawa: PWN, 1981. S. 348–349.

²⁰ У фонді Леона Василевського Архіву нових актів у Варшаві серед особистих нотаток зберігається рукопис вірша, в якому Л. Василевській у жартівливій формі перерахував склад польської делегації:

Abecadłe Konferencyjne-Pokojewe
(wydanie dla nieletnich).

Altberg nię czesze przed zwiereadłem –
Antrykte jest niezgerszem jadłem.
Begelepowa Kauzik zjada –
Biegac bez ma jtek nie wypada.
Cynarski telegram pędzi –
Cikawosc częste pannem szkodzi.
Dąbski ugniata bolszewikow –
Delegat chce się ustrzedz bykow.
Endecja zwałcza Delegację
Eunuchem trudne przyznac rację.
Fizzman wciąż milczy jak zaklęty –
Futuryzm idzie muzem w piety.
Gujska Karola kokietuje –
Gulasz nieswiezy człaka struje.
Hamecki zywi mysli brudne.
Hemereidy są paskudne.
Joffe chce bronic praw kosciola –
«Jechał cię sęk» – Leszczynski wała.
Knoll wykupuja wszystkie sliwki,
Kasperski pyta: gdzie dziewczki?
Lorene chce nabrac przeciwnika,
Lepiej miec tyfus nizli bzika.
Łados jest wzerem sekretarza,
Łajne się rzadke w zupie zderza.
Miller się krztusi przy przykładzie.
Małpa jest piękna na ostradzie.
Norblina niena teraz w Rydze,
Napelsena tez nie widzę.
Obelenskigo trudna rola,
Ostroznie! – Nie rozdraszniac Knolla!
Piaszycki ma powazną brodę –
Plue nie nalezy nigdy w wodę.
Rundstien weiąz sprosno wiersze twerzy –

Rznąc w karty nie chce sługa boży.
Strasburger bolszewikow bije –
Straszne są maszynistok chryje.
Ter-Oganesow – ładnie brzmi to,
Tramwaj nie meze byc kobieta!
U bolszewikow są zasady,
U nas nie płaci się dekady.
Wyszynski strzeze kancelarji –
W zniosłą jest dusza Pani Marji.
Zalaski spiewa jak skowronek,
Za Panna Renią mknie ogonek.
Zet jest litera z abecadła,
Ce tu z statu sama spadła.

Ryga styczen 1921

Archiwum Akt Nowych, Akta Leona Wasilewskiego, sygn. 46, S. 26-29.

²¹ Ładoś A. Wasilewski w rokowaniach Ryskich (Wspomnienie osobiste). Niepodległość. T. XVI. Warszawa. 1937. S. 232.

²² Ibid. S. 233.

²³ Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2002. С. 453.

²⁴ Кульчицький С. Проблема кордону між Україною і Польщею в радянській політиці 1919 – 1921 рр. *Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. Київ: Либідь, 1993. С.190.

²⁵ Wasilewski L. O wschodnią granicę państwa polskiego. Warszawa, 1917. S. 16.

²⁶ Ładoś A. Wasilewski w rokowaniach Ryskich (Wspomnienie osobiste). 1937. S. 234.

²⁷ Ibid. S. 234.

²⁸ Pobog-Malinowski W. Leon Wasilewski. Szkic biograficzny. S. 550.

²⁹ Ładoś A. Wasilewski w rokowaniach Ryskich (Wspomnienie osobiste). S. 235.

³⁰ Pietrzak B. Leon Wasilewski na konferencji w Rydze. *Traktat ryski 1921 roku po 75 latach*. Studia pod redakcją M. Wojciechowskiego. Toruń, 1998. S. 348.

³¹ Pobog-Malinowski W. Najnowsza historia polityczna Polski. T. 2: 1919–1939. T. 2. Warszawa, 1991. S. 552.

³² Ładoś A. Wasilewski w rokowaniach Ryskich (Wspomnienie osobiste). 1937. S. 238.

³³ Ładoś A. Wasilewski w rokowaniach Ryskich (Wspomnienie osobiste). S. 236.

³⁴ Галицька-Дідух Т. Ризький мирний договір 1921 р. і Східна Галичина. *Галичина. Науковий і культурно-просвітний часопис*. Івано-Франківськ. 2001. № 8. С. 68–75; Галицька-Дідух Т. Українське питання на Ризькій мирній конференції (1920–1921 рр.). *Нова політика*. 1999. №5 (25). С. 43–47.

³⁵ Кульчицький С.В. Проблема кордону між Україною і Польщею в радянській політиці 1919–1921 рр. *Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. Київ: Либідь, 1993. С.198; Парнета О. Польща 1918–1923 рр.: усталення кордонів дер-

жави. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2008. Вип. 17. С.142.

³⁶ Гетьман Д.І. Ризький мирний договір 1921 року та питання повернення культурних цінностей у польсько-українських взаєминах. *Матістеріум*. 2004. Вип. 17. Історичні студії. Національний університет «Києво-Могилянська академія». С. 28.

³⁷ Pisuliński J. Polityka władz polskich wobec Centrum Państwowego Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie po preliminariach ryskich (1920–1923). *Biuletyn Ukrainoznawczy*. Przemysł. 2007. № 13. S.71–85.

³⁸ Кавунник В. Ризький прелімінарний договір від 12 жовтня 1920 року в документах Сергія Шелухіна. *Український археографічний щорічник*. 2013. Вип. 18. С. 55.

³⁹ Верстюк В. Ризький мирний договір 1921 р. і завершення боротьби за Українську Народну Республіку. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 років*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. Вип. 6. С. 353-354.

⁴⁰ Кавунник В. Ризький прелімінарний договір від 12 жовтня 1920 року в документах Сергія Шелухіна. С. 58.

⁴¹ *Кедровський Володимир Іванович* (13.08.1890 – 13.03.1970) – амбасадор Української Народної Республіки в Латвії, Естонії та Фінляндії, з офіційним титулом посла. Полковник Армії УНР. Делегат від УНР на російсько-польських мирних переговорах у Ризі.

⁴² Кедровський В. Рижське Андрусово. Вінніпег, 1926. Цит. за: Кедрин І. Паралелі в історії України. З нагоди 50-річчя Ризького миру. Нью-Йорк: Видавництво «Червона калина», 1971. С. 20.

⁴³ Wasilewski L. Piłsudski jakim go znałem. (Ze wstępem Andrzeja Friszke). Warszawa: Muzeum Historii Polski, 2013. S. 89.

⁴⁴ Kto był kim w Drugiej Rzeczypospolitej. Pod red. J. Majchrowski przy współpracy G. Mazura i K. Stepana. Warszawa: Polska Oficyna Wydawnicza BGW, 1994. 580 s.

⁴⁵ Ładoś A. Wasilewski w rokowaniach Ryskich (Wspomnienie osobiste). S. 237.

⁴⁶ Ibid. S. 237.

⁴⁷ Україна і Польща 1920–1939 рр.: З історії дипломатичних відносин УСРР з Другою Річчю Посполитою. Документи і матеріали. НАН України. Інститут історії України; упорядкування, коментарі, вступна стаття: Н. С. Рубльова, О.С. Рубльов. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2012. С.399–401.

⁴⁸ Ładoś A. Wasilewski w rokowaniach Ryskich (Wspomnienie osobiste). S. 238.

⁴⁹ Матеріали про заключення мирного договору з Польщею у Ризі. Протоколи засідань територіальної комісії від 22.XI., 28.XI., 30.XI. 2.XII 1920 р. ЦДАВО України. Ф.67. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 209–229.

⁵⁰ Ładoś A. Wasilewski w rokowaniach Ryskich (Wspomnienie osobiste). S. 248.

⁵¹ Тихомиров А. Проблемы определения восточной границы Польши в 1920 – начале 1921 г. *Белорусский журнал международного права и международных отношений*. Минск, 2004. №2. С. 56–57.

⁵² Oświadczenie Biura Prasowego Polskiej Delegacji Pokojowej w Rydze. Archiwum Akt Nowych, Akta Leona Wasilewskiego, sygn. 47, S. 20–21.

⁵³ Україна і Польща 1920–1939 рр.: З історії дипломатичних відносин УСРР з Другою Річчю Посполитою. Документи і матеріали. С. 69.

⁵⁴ Protokół ze spotkania Wasilewski-Joffe z 12.11.1920. Archiwum Akt Nowych, Akta Leona Wasilewskiego, sygn. 47, S. 71.

⁵⁵ Protokół ze spotkania Wasilewski-Joffe z 12.11.1920. Ibid., sygn. 47, S. 70.

⁵⁶ Protokół ze spotkania Wasilewski-Joffe z 12.11.1920. Ibid., sygn. 47, S. 71.

⁵⁷ Protokół ze spotkania Wasilewski-Joffe z 12.11.1920. Ibid., sygn. 47, S. 71.

⁵⁸ Ольшанский П. Н. Рижский мир. Из истории борьбы Советского правительства за установление мирных отношений с Польшей (конец 1918 – март 1921 г.). Москва, 1969. С. 159.

⁵⁹ Protokół ze spotkania Wasilewski-Joffe z 12.11.1920. Ibid., sygn. 47, S. 71–72.

⁶⁰ Protokół ze spotkania Wasilewski-Joffe z 12.11.1920. Ibid., sygn. 47, S. 72–73.

⁶¹ List Wasilewskiego do Sapiehy, bez daty. Ibid., sygn. 47, S. 85.

⁶² List Wasilewskiego do Sapiehy, bez daty. Ibid., sygn. 47, S. 85.

⁶³ Korespondencja między Wasilewskim a Sapiehą. Ibid., sygn. 47, SS. 13, 20–23, 79, 85.

⁶⁴ Pełnomocnictwa MSZ dla L. Wasilewskiego z 29.10.1920. Ibid., sygn. 46, S. 3.

⁶⁵ Pełnomocnictwa MSZ dla L. Wasilewskiego z 29.10.1920. Ibid., sygn. 46, S. 13.

⁶⁶ Матеріали про заключення мирного договору з Польщею у Ризі. Лист представника УССР на мирних переговорах у Ризі Е. Квірінга від 18 листопада 1920 р. голові РНК та наркому закордонних справ УССР Х. Раковському. ЦДАВО України. Ф. 67. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 21.

⁶⁷ Pismo o stanie cukrowni polskich na Wołyniu. Ibid., sygn. 46, S. 13–19.

⁶⁸ Oświadczenie obu delegacji z 14.11.1920. Ibid., sygn. 47, S. 19.

⁶⁹ Pismo MSZ do L. Wasilewskiego, bez daty. Ibid., sygn. 47, S. 22.

⁷⁰ Pismo L. Wasilewskiego do Quiringa z 3.3.1921. Ibid., sygn. 46, S. 21.

⁷¹ Pismo Quiringa do L. Wasilewskiego z 7.3.1921. Ibid., sygn. 46, S. 23.

⁷² Wywiad L. Wasilewskiego dla «Naprzód» z 7.IV.1921. Ibid., sygn. 46, S. 59.

⁷³ Pietrzak B. Leon Wasilewski na konferencji w Rydze. S. 351.

⁷⁴ Wywiad L. Wasilewskiego dla «Naprzód» z 7.IV.1921. Ibid., sygn. 46, S. 59.

⁷⁵ Wywiad L. Wasilewskiego dla «Naprzód» z 7.IV.1921. Ibid., sygn. 46, S. 59.

⁷⁶ Wywiad L. Wasilewskiego dla «Naprzód» z 7.IV.1921. Ibid., sygn. 46, S. 59.

⁷⁷ Wasilewski L. Granice Rzeczypospolitej Polskiej. Warszawa, 1926. S. 13.

⁷⁸ Pietrzak B. Leon Wasilewski na konferencji w Rydze. S. 352.

⁷⁹ Ładoś A. Leon Wasilewski w rokowaniach ryskich (Wspomnienie osobiste). S. 236.

⁸⁰ Ibid. S. 237.

⁸¹ Ibid. S. 239.

⁸² Кедрин І. Життя – події – люди. Спомини і коментарі. Нью-Йорк, вид-во «Червона калина», 1976. С. 136–137.

⁸³ Dzewandowski M. Józef Piłsudski a European Federalist 1918–1922. Stenford, 1969 379 s.; Hauzer P. Federacyjna wizja Rzeczypospolitej w poglądach Józefa Piłsudskiego i proba jej urzeczywistnienia w latach 1918–1921. *Polska i Ukraina: Sojusz 1920 roku i jego następstwa*. Red. Z. Karpus, W. Rezmer, E. Wiszka. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika, 1997. S. 17–39.; Nowak A. Polska i trzy Rosje. Studium polityki wschodniej Józefa Piłsudskiego (do kwietnia 1920 roku). Kraków, 2008. 646 s.

⁸⁴ Матеріали про заключення мирного договору з Польщею у Ризі. Протоколи засідання територіальної комісії від 22 та 28 лютого 1921 р. ЦДАВО України. Ф. 67. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 234–236.

⁸⁵ Галицька-Дідух Г. Ризький мирний договір 1921 р. і Східна Галичина. *Галичина. Науковий і культурно-просвітний часопис*. Івано-Франківськ. 2001. № 8. С. 69.

⁸⁶ Документи внешней политики СССР. Т. 1-21. Москва: Госполитиздат. 1957. Т. 3. С. 626–627.

⁸⁷ Галицька-Дідух Г. Ризький мирний договір 1921 р. і Східна Галичина. С. 70.

⁸⁸ Bruski J. Petlurowcy: Centrum Państwowe Ukrainńskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919–1924). Kraków, 2000. S. 153–165.

⁸⁹ Кедрин І. Леон Василевский: [Некролог]. *Діло*. 1936. 12 грудня.

⁹⁰ Україна і Польща 1920–1939 рр.: З історії дипломатичних відносин УСРР з Другою Річчю Посполитою. Документи і матеріали. С. 399.

⁹¹ Wywiad L. Wasilewskiego dla «Naprzód» z 7.IV.1921. Archiwum Akt Nowych, Akta Leona Wasilewskiego, sygn. 46, S. 59.

⁹² Kochanowski J. Od Dźwiny do Dniestru. Działalność Mieszanej Komisji Granicznej na Wschodzie 1921–1922. *Przegląd Historyczny*, 1994. Nr. 85/1–2. S. 59–74; Borzęcki J. Pokój ryski i kształtowanie się międzywojennej Europy Wschodniej. Warszawa. 2012. S. 350–354.

⁹³ Pobog-Malinowski W. Leon Wasilewski. Szkic biograficzny. S. 102.

⁹⁴ Ładoś A. Wasilewski w rokowaniach Ryskich (Wspomnienie osobiste). S. 236.

REFERENCES

1. Aleksiiets', L. (2006). *Pol'scha: utverzhennia nezalezhnoi derzhavy 1918–1926*. Ternopil': Pidruchnyky i posibnyky [in Ukrainian].

2. Borzecki, J. (2012). *Pokój ryski 1921 roku i kształtowanie się międzywojennej Europy Wschodniej*. Warszawa [in Polish].

3. Bruski J. (2000). *Petlurowcy: Centrum Państwowe Ukrainńskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919–1924)*. Kraków [in Polish].

4. Dzewardowski, M. (1969). *Józef Piłsudski a European Federalist 1918–1922*. Stenford [in Polish].

5. Garlicki, A. (1981). *U źródeł obozu belwederskiego*. Warszawa: PWN [in Polish].

6. Goclon, J. (2009). Polsko-radziecki traktat pokojowy zawarty w Rydze w 1921 r. *Przegląd nauk historycznych*, 1, 105–128 [in Polish].

7. Halyts'ka-Didukh, T. (2001). Ryz'kyj myrnyj dohovir 1921 r. i Skhidna Halychyna. *Halychyna. Naukovyj i kul'turno-prosvitnij chasopys*, 8, 68–75 [in Ukrainian].

8. Halyts'ka-Didukh, T. (1999). Ukrains'ke pyttannya na Ryz'kij myrnyj konferentsii (1920–1921 rr.). *Nova polityka*, 5, 43–47 [in Ukrainian].

9. Haska, A. (2015). Proszę Pana Ministra o energiczna interwencję. Aleksander Ładoś (1891-1963) i ratowanie Żydów przez Poselstwo PR w Bernie. *Zagłada Żydów. Studia i Materiały*, 11, 299-309 [in Polish].

10. Hauzer, P. (1997). Federacyjna wizja Rzeczypospolitej w poglądach Józefa Piłsudskiego i proba jej urzeczywistnienia w latach 1918–1921. *Polska i Ukraina: Sojusz 1920 roku i jego następstwa*. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika [in Polish].
11. Het'man, D.I. (2004). Ryz'kyj myrnyj dohovir 1921 roku ta pyttannia povnennia kul'turnykh tsinnostej u pol's'ko-ukrains'kykh vzaiemynakh. *Magisterium*, 17, 28–35 [in Ukrainian].
12. Het'manchuk, M.P. (1998). Ukrains'ke pyttannia v radians'ko-pol's'kykh vidnosynakh 1920–1939 rr. L'viv: Svit [in Ukrainian].
13. Kavunnyk, V. (2013). Ryz'kyj preliminarnyj dohovir vid 12 zhovtnia 1920 roku v dokumentakh Serhiiia Shelukhina. *Ukrains'kyj arkhoehrafichnyj schorichnyk*, 18, 47–62 [in Ukrainian].
14. Kavunnyk, V.L. (2014). Ryz'kyj myr u dyplomatychnykh dokumentakh uriadiv UNR i USRR (serpen' 1920 – berezen' 1921 rokov). *Extended abstract of PhD thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
15. Kedrovs'kyj, V. (1926). *Ryzhs'ke Andrusovo*. Vinnipeh [in Ukrainian].
16. Kedryn, I. (1936). Leon Vasylevskyj: Nekroloh. *Dilo*. 12 hrudnia [in Ukrainian].
17. Kedryn, I. (1971). *Paraleli v istorii Ukrainy. Z nahody 50-richchia Ryz'koho myru*. N'iu-Jork: Vydavnytstvo Chervona kalyna [in Ukrainian].
18. Kedryn, I. (1976). *Zhyttia – podii – liudy. Spomyny i komentari*. N'iu-Jork: vyd-vo Chervona kalyna [in Ukrainian].
19. Kochanowski, J. (1994). Od Dźwiny do Dniestru. Działalność Mieszanej Komisji Granicznej na Wschodzie 1921–1922. *Przegląd Historyczny*, 85/1–2, 59–74 [in Polish].
20. *Kto był kim w Drugiej Rzeczypospolitej*. (1994). Warszawa: Polska Oficyna Wydawnicza BGW [in Polish].
21. Kul'chyts'kyj, S. (1993). Problema kordonu mizh Ukrainoiu i Pol'scheiu v radians'kij politytsi 1919 – 1921 rr. *Ukraina–Pol'scha: istorychna spadschyna i suspil'na svidomist'*. Kyiv: Lybid' [in Ukrainian].
22. Kulikowska, I. (2012). Aleksander Ładoś – konsul generalny II RP w Monachium. *W nieustającej trosce o polską diasporę*. Gorzów Wielkopolski [in Polish].
23. Kumaniecki, J. (1985). *Pokój polsko-radziecki 1921. Geneza, rokowania, traktaty, komisje mieszane*. Warszawa [in Polish].
24. Ładoś, A. (1937). Leon Wasilewski w rokowaniach ryskich (Wspomnienie osobiste). *Niepodległość*, 16, 230–250 [in Polish].
25. Nowak, A. (2008). *Polska i trzy Rosje. Studium polityki wschodniej Józefa Piłsudskiego (do kwietnia 1920 roku)*. Kraków [in Polish].
26. Ol'shanskyj, P.N. (1969). *Ryzhskyj myr. Yz ystoryy bor'by Sovetskoho pravytel'stva za ustanovlenye myrnykh otnoshenij s Pol'shej (konets 1918 – mart 1921 h.)*. Moskva [in Russian].
27. Parneta, O. (2008). Pol'scha 1918–1923 rr.: ustalennia kordoniv derzhavy. *Ukraina: kul'turna spadschyna, natsional'na svidomist', derzhavnist'*, 17, 138–144 [in Ukrainian].
28. Pietrzak, B. (1998). Leon Wasilewski na konferencji w Rydze. *Traktat ryski 1921 roku po 75 latach*. *Studia pod redakcją M. Wojciechowskiego*. Toruń, 1998 [in Polish].

29. Pisuliński, J. (2007). Polityka władz polskich wobec Centrum Państwowego Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie po preliminariach ryskich (1920–1923). *Biuletyn Ukrainoznawczy*. Przemyśl, 13, 71–85 [in Polish].
30. Pobog-Malinowski, W. (1937). Leon Wasilewski. Szkic biograficzny. *Niepodległość*, 16, 11–106 [in Polish].
31. Pobog-Malinowski, W. (1991). *Najnowsza historia polityczna Polski*. (Vol.2). Warszawa [in Polish].
32. *Traktat Ryski 1921 roku po 75 latach. Studia pod redakcją M. Wojciechowskiego*. Toruń: Wyd. Uniwersytetu Mikołaja Kopernika [in Polish].
33. Tykhomyrov, A. (2004). Problemy opredeleniya vostochnoj hranytsy Pol'shy v 1920 – nachale 1921 h. *Belorusskij zhurnal mezhdunarodnoho prava y mezhdunarodnykh otnoshenij*, 2, 49–61 [in Russian].
34. *Ukraina i Pol'scha 1920–1939 rr.: Z istorii dyplomatychnykh vidnosyn USRR z Druhoiu Richchiu Pospolytoiu. Dokumenty i materialy*. (2012). Kyiv [in Ukrainian].
35. Verstiuk, V. (2011). Ryz'kyj myrnyj dohovir i zavershennia borot'by za Ukrains'ku Narodnu respubliku. *Problemy vyvchennia istorii Ukrains'koi revoliutsii 1917-1921 rokiv*, 6, 337–366 [in Ukrainian].
36. Wasilewski, L. (1917). *O wschodnią granicę państwa polskiego*. Warszawa. [in Polish].
37. Wasilewski, L. (2013). *Piłsudski jakim go znałem*. Warszawa: Muzeum Historii Polski [in Polish].
38. *Zapomniany Pokój. Traktat ryski. Interpretacje i kontrowersje 90 lat później*. (2013). Warszawa [in Polish].
39. Zashkil'niak, L.O., & Krykun, M.H. *Istoriia Pol'schi: Vid najdavnishykh chasiv do nashykh dniv*. L'viv [in Ukrainian].

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2021.30.067>
УДК 94[(477)+(438)]“1921/1939”

Володимир Потульніцький

д-р. іст. наук, проф., пров. наук. співроб.

Інститут української археографії та джерелознавства

ім. М.С. Грушевського НАН України

01601, Україна, Київ, вул. Трьохсвятительська, 4

E-mail: potulnytskyva@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0318-7424>

ПРОБЛЕМА УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО СПІВІСНУВАННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ КОНСЕРВАТИВНІЙ ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ МІЖВОЄННОЇ ДОБИ: ЛИПИНСЬКИЙ VERSUS ТОМАШІВСЬКИЙ У КОНТЕКСТІ ЕПОХИ

Автор статті, спираючись на джерела та методологію школи Анналів, вирізняє позиції двох провідних представників українського традиційного консерватизму як істориків, з одного боку, та політиків, з іншого, щодо ролі Польщі в історії українського народу та окреслення ними перспективи українсько-польських відносин. Автор виводить те спільне, що єднало обох мислителів у осмисленні ролі та місця Польщі в історії України та проектуванні перспективи взаємин між обома народами, так і акцентує увагу на тому відмінному, що в цьому питанні розводило обох монархістів по різні сторони дискурсу.

Автор визначає, що єднала обох мислителів як істориків насамперед визначена ними амбівалентна роль Польщі в історії українського народу. Польща, з одного боку, стала прикладом для України на шляху європеїзації та сприяла утворенню козацтва та гетьманства, а, з іншого, принесла Україні такі явища, як Гадяцька унія, шляхетська демократія та Варшавське перемир'я, які відіграли, на думку обох мислителів, негативну роль в історії України. Автор статті визначає і спільні погляди обох мислителів як чільних політиків монархічного напрямку на конструктивну роль ідеології українського консерватизму, який сприяв встановленню рівності у відносинах між обома народами. Спільні погляди обидва діячі виявили і на необхідність створення в Галичині консервативної територіальної групи, складеної з поляків та українців, що була би покликана сприяти налагодженню дружніх відносин між обома народами.

Серед відмінного в історичних позиціях обох українських мислителів щодо Польщі автор статті виділяє їхню характеристику польської політики українських гетьманів, зокрема Хмельницького. Відмінним для обох

мислителів як політиків стало трактування ними доречності орієнтації України на Польщу. Тут Липинський врівноважував роль Польщі та Москви, а Томашівський виразно протиставляв конструктивну, на його переконання, пропольську орієнтацію України усім іншим орієнтаційним напрямам. Автор відзначає, що Липинський пропонував сепарацію України від Польщі як ключову засаду української політики, в той час як Томашівський ставив Польщу Україні у приклад успішної реалізації прозахідного напрямку державної політики.

Ключові слова: українсько-польські відносини, український консерватизм, Липинський, Томашівський, школа Анналів.

Volodymyr Potulnytskyi

Doctor of History, Professor, Leading Researcher
M.S. Hrushevskyyi Institute of Ukrainian
Archaeography and Source Studies
the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Triokhsviatytska Street, Kyiv, 01601, Ukraine
E-mail: potulnytskyva@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0318-7424>

THE PROBLEM OF UKRAINIAN-POLISH COEXISTENCE IN THE UKRAINIAN CONSERVATIVE POLITICAL THOUGHT OF THE INTERWAR PERIOD: LYPYNSKYI VERSUS TOMASHIVSKYI IN THE FRAMEWORK OF EPOCH

While studying Polish-Ukrainian relations, outstanding Ukrainian conservative thinkers, namely Vjacheslav Lypynskyi and Stepan Tomashivskyi, focused mainly on the problem of distinguishing the role of Poland in the history of the Ukrainian people and on the issue of orientation towards Poland as a factor in the emergence of the Ukrainian state.

The role of Poland in the history of the Ukrainian people, according to conservatives, was twofold. On the one hand, it was Poland that paved the way for Ukraine to Europeanization, providing examples of state-style literature and culture. This constructive role of Poland was especially fruitful in comparison with the Asian influences of Moscow. In this context, the conservatives emphasized that these were the Poles who played a key role in the process of separating Ukrainians from Russia, promoting the rise and establishment of the Cossacks and the Hetmanate, as well as creating the very name "Ukraine".

Conversely, the conservatives negatively assessed the Treaty of Hadiach for Ukraine, which, in their opinion, was very rational, on the one hand, and contributed, on the other hand, to the extermination of the elite and aristocratic

democracy, and which disorganized the nobility and made it republican by eliminating its chivalrous essence and adding destructive anarchism instead. The conservatives also sharply assessed the Treaty of Warsaw between Petliura and Pilsudski.

Simultaneously, Ukrainian monarchists did not consider Poland a force that could play a role in the creation of the Ukrainian state, although they considered the territorial autonomy of Halychyna under Poland as the first stage in educating the citizens of Western Ukraine in the spirit of the state monarchical idea. They took the position of mutual understanding between Ukrainian conservatives and Halychyna Poles in achieving the autonomy of Ukrainian lands under Poland, although they condemned the concept of a federation of Poland and Ukraine in Halychyna under the conditions put forward by Halychyna Ukrainian National Democrats. Conservatives considered such a strategy doomed to failure without the creation of a conservative territorial group in Halychyna composed of local Poles and Ukrainians. Relying heavily on local Poles not affiliated with metropolitan Warsaw, they placed the main emphasis on the internal organization of the monarchists rather than on external allies, including Poland.

Keywords: *Ukrainian-Polish relations, Ukrainian Conservatism, Lypynskyi, Tomashivskyi, the Annales school.*

Попри значну кількість досліджень творчого доробку видатних українських мислителів В'ячеслава Липинського (1882-1931) та Степана Томашівського (1875-1930) лише окремі науковці намагались розглянути їхню спадщину із застосуванням певних методологічних конструкцій та підходів. Так, творчість засновника ідеології українського гетьманського консерватизму В'ячеслава Липинського вперше отримала методологічне осмислення в історіографії українського зарубіжжя у другій половині ХХ століття, коли низка американських діаспорних істориків українського походження розглянули надбання видатного мислителя на основі концептуалізації соціологічної теорії еліт (Ярослав Пеленський), авторської дефініції інтелектуальної історії як науки (Омелян Пріцак) і теорій нації і націоналізму (Євген Пизюр)¹. Починаючи з 1989 р. доробок обох мислителів почав розроблятися істориками в Україні і продовжує активно досліджуватись в українській пострадянській історіографії, де низка авторів здійснили спробу дослідити творчість видатного історика та політика на основі творчої імплементації концепцій політичної культури та соціології знання (Володимир Потульницький), теорії «історичних» та «неісторичних» народів (Віталій Масненко) та неоромантизму (Олексій Ясь)². Спадщина провідного галицького консервативного мислителя Степана Томашівського (1875-1930) діаспорними істориками на основі методологічних підходів не досліджувалась, проте отримала методологічне осмислення в українській пострадянській

історіографії, коли декілька істориків спробували застосувати до його творчості концепції традиційного консерватизму (Володимир Потульницький, Михайло Швагуляк) та неоромантизму (Олексій Ясь)³.

Окрім вищезгаданих дослідників, праці яких про В.Липинського та С.Томашівського мають теоретико-методологічне спрямування й історіософське підґрунтя, низка науковців зосереджувалась на фактографічній стороні діяльності обох теоретиків традиційного консерватизму. Серед них виділяються імена Юрія Терещенка й Тетяни Осташко, Ігоря Гирича, Надії Халак, Кирила Галушка, Степан Гелея та інших. Проте окреслити проблему, яка винесена у назву нашої статті, спробував лише Ігор Гирич, який у своїй монографії, присвяченій В.Липинському⁴, поєднав обидва компоненти дослідження: фактографічну історію та історію інтерпретаційну, хоча й не застосовував при своєму аналізі якоїсь методологічної складової. Дослідник схематично подав відмінності між позиціями В.Липинського та С.Томашівського щодо польського питання. Тут Ігор Гирич виділяє два засадничі пункти розходжень, за якими різнились погляди обох теоретиків на польсько-українські взаємини: 1. ставлення до ідеї будівництва нації у межах польської автономії; 2. вироблення в цьому контексті політики щодо польських урядових кіл⁵.

Не маючи розходжень з Ігорем Гиричем щодо обох виокремлених ним відмінностей у баченні В.Липинським та С.Томашівським суті українсько-польських взаємин, ми намагаємося подати в цій статті цілісну й мультиперспективну панораму цього питання й розглядаємо не лише те, що роз'єднувало мислителів, але й те, що їх об'єднувало у баченні проблеми та специфіки українсько-польського співіснування. У процесі аналізу на основі вивчення комплексу джерел ми виділяємо чотири засадничі пункти розходжень і три спільні ідеї, притаманні баченню обома теоретиками, як істориками, з одного боку, та як політиками, з іншого, досліджуваного в статті питання.

У цій праці здійснюється перша спроба в українській та зарубіжній історіографії розглянути творчість обох мислителів на основі методологічного впровадження ідей класиків французької школи Анналів. Тут методологічно важливою для автора є теорія П'єра Бурдьє (Pierre Bourdieu) про існування різних полів суспільного простору (наприклад, академічного, інтелектуального, політичного), кожне з яких характеризується своєю окремою своєрідністю, специфічним видом практики, відносною автономністю та можливостями⁶. У своїх дослідженнях П'єр Бурдьє розташовував роль інтелектуала між ролями вченого й політика й подав соціологічну диференціацію академічного та політичного полів у контексті дослідження суспільних структур.

У цьому сенсі, з огляду на відсутність одностайності щодо трактування ролі Польщі та поляків в українській історії серед різних представників ук-

раїнського консерватизму автор аналізуватиме погляди обох чільних представників цього напрямку на польську проблему, виокремлюючи їхні погляди і презентуючи їх як істориків українсько-польських відносин та як політиків, які ставили цю проблему у своєму проєктуванні майбутнього обох націй.

Автор статті визнає, що в обох мислителів були виразно присутні як академічне, так і політичне поле як сусідні сегменти суспільної дійсності (у сенсі П'єра Бурдьє). Вони обидва були істориками, але брали також активну участь у політичному житті. Варто відзначити, що в часи визвольних змагань і особливо в еміграції роль політика у обох переважала над роллю інтелектуала-науковця. Тому автор вважає за потрібне в цій статті виокремити їхні роздуми над історією Польщі й польсько-українських відносин як науковців-дослідників від здійснених ними історичних інтерпретацій цих взаємин під час проведення конкретної політичної діяльності. Для цього автор, проаналізувавши їхні погляди на проблему українсько-польських відносин, виокремлює основні засадничі ідеї, які вони висували в контексті дослідження тих чи інших аспектів історії обох народів та в обґрунтуванні власних проєкцій їхнього майбутнього.

І. В'ячеслав Липинський. Роздуми В'ячеслава Липинського щодо Польщі та поляків концентрувалися довкола розгляду ним таких основних тем, як: 1. Відносини України та Польщі в історичній ретроспективі; 2. Значення та роль Польщі у долі українського народу; 3. Розгляд орієнтації на Польщу в контексті проблем українського державотворення. Розглянемо ці роздуми детальніше.

1. В. Липинський як історик щодо відносин України та Польщі в історичній ретроспективі

Проповідуючи ідею монархії як консолідуючого чинника українського суспільства, В. Липинський посилається на існуючі історичні відмінності між народами поневоленими, які завжди лишаяться державними націями з тієї причини, що їх придушує і позбавляє незалежності чужоземна країна, і народами недержавними, на територію яких чужоземна влада приходиться, зазвичай, унаслідок запрошення її частиною цього народу. До перших можна віднести поляків, до других – українців. Перші не зв'язані органічно з чужоземною владою, відчувають поневолення цією владою, мають всі елементи, потрібні для побудови власної держави, і відразу її відбудовують, щойно ослабне зовнішній чужоземний натиск. Такі держави всю свою увагу й енергію зосереджують на зовнішній політиці, пошуках союзника, який допоміг би позбутися чужоземного гніту⁷.

Тому В. Липинський вважає, що у відносинах України з Польщею слід, насамперед, висувати на перший план момент політичний: «відділення від Варшави Української землі, що значить відділення від Польщі всіх украї-

нотворчих, польських або культурно полонізованих (=європеїзованих) верхів»⁸. Цю тезу він ілюструє прикладом Богдана Хмельницького. На думку науковця, перед гетьманом поставало два шляхи: «або скерувати всю національну енергію на боротьбу за зміну того внутрішнього державного устрою і справу будучини Речі Посполитої зробити українською національною справою, – або, пірвавши зовсім з Польщею, скерувати всю національну енергію на організацію власного державного життя поза межами Речі Посполитої»⁹. Богдан Хмельницький обрав другий шлях, і на переконання В. Липинського, не помилився. Тому-то гетьман «...вিনিщив як польських, так і українських, то плюючих собі в фізіономії, то цілуючихся демократів, і в той спосіб знищив до тла на Україні польські демократичні республіканські форми державного життя; в завойованій в той спосіб верху Україні він установив українську монархічну владу Гетьманську...»¹⁰.

Окрему роль у контексті встановлення відносин України та Польщі відіграла й відіграватиме, на переконання В. Липинського, Галичина. Водночас учений проводить розючу відмінність у відносинах Галичини та Польщі в епоху розвинутого середньовіччя, коли західноруські землі були на рівних із Польщею в паритетних державно-політичних династичних взаєминах, і в модерну добу, коли Галичина та Польща перейшли до стану взаємовідносин, які складаються між колонією та метрополією. В середньовічну епоху саме в «північно-західних окраїнах», куди входила й Галичина, відбувалась «боротьба старої «руської» культури з новою культурою польською, а не боротьба підданих з панами, не боротьба півдиких степових ухонників з розбещеними «кремовими королів'ятами». Причём стара «руська» культура має тут за собою симпатії навіть зверху спольщених і в більшості вже католицьких місцевих аристократичних елементів тому, що це культура консерватизму, культура традиції, культура предків і культура землі»¹¹. Тоді відносини між двома державно-політичними суб'єктами були паритетними й рівними, і від цього відштовхувались і витоків взаємин між ними.

Натомість у ХХ столітті, коли Галичина і Польща перетворились, відповідно, у колонію і метрополію, політика, на думку Липинського, вимагала застосування зовсім відмінної від епохи середньовіччя стратегії і тактики. У своєму листі від 3 лютого 1927 р. до українського політичного діяча, організатора Національно-Демократичної партії Галичини Володимира Бачинського (1880-1927), котрий стояв за проведення прямих перемовин своєї партії з Варшавою з метою втілити концепцію федерації Польщі та України, В. Липинський називає тактику галицького політика хибною, оскільки, на його думку, такий крок без попередньої підготовки в Галичині сильної консервативної територіальної групи, складеної з місцевих поляків та українців, був приречений на невдачу. «Без попереднього порозуміння з місцевими консервативними поляками, – пише вчений, – Ви від Варшави ніколи нічого не

доб'єтесь і, переговорюючи безпосередньо з нею, наразите себе тільки на великі прикrostі. Колонія від метрополії може добитись чогось тільки тоді, коли вона потрапить використати незадоволення з метрополії тих, хто владу метропольну в колонії представляє, а таке незадоволення з Варшави серед місцевих консервативних поляків тепер єсть»¹². Липинський, натомість, стояв на позиції порозуміння українських консерваторів з галицькими, а не варшавськими консерваторами у справі досягнення ними спільними зусиллями територіальної автономії для українських земель під Польщею¹³.

Успіх такої тактики має залежати, за Липинським, від належного врахування того факту, що поляки стосовно «кресів» завжди намагатимуться прилучити до Польщі, окрім Східної Галичини, ще й Волинь та Поділля¹⁴. «Війна за поширення польської «цивілізаційної місії» на Сході, – пише Липинський, – це одинока сила, якою держиться Пiлсудський і Польська республіка»¹⁵. Про свою підтримку незалежності Галичини В. Липинський зазначав ще в листі до Дмитра Дорошенка від 5 листопада 1918 р., де, зокрема, писав, що «ми війни з Польщею не хочемо, але зачеплені будемо оборонятись, а державно-суверенні права Галицьких Українців до їхньої землі вважаємо слухними і будемо їх піддержувати»¹⁶.

2. В. Липинський як чільний політик про значення та роль Польщі в долі українського народу

Значення, місце та роль Польщі в долі українського народу В. Липинський розглядає з двох основних перспектив: позитивної та негативної. Позитивом для України та українців він вважає приклад польської літератури, яка всіляко глорифікує своїх історичних діячів, описуючи їхні чесноти, вчинки та успіхи, здобуті на полі бою чи у справі державного будівництва. «Перегляньте, – пише науковець у листі від 22 лютого 1930 р. Дмитру Дорошенку, – тогочасну [часів ХІХ та ХХ століть. – Авт.] польську літературу. Скільки Ви знайдете різних видань, присвячених обороні тих чи інших провідників, скільки Ви знайдете боїв, що за «гонор» тих провідників велися. Бо державні народи дбають за честь своїх людей, а недержавні цього інстинкту не мають»¹⁷.

Особливо позитив, який В. Липинський приписує Польщі, виграє в порівнянні з Москвою, яку, як він вважає, ніколи не можливо європеїзувати, на противагу Польщі, яка є і була Європою й на шляху європеїзації може служити для України певним прикладом. «Як не європеїзувати Московщину, – зазначає він з цього приводу, – вона Московщиною і останеться. А тут на Україні на пограниччю двох культур – європеїзація все могла перейти в польщину, а боротьба з польщиною все могла довести до Московщини»¹⁸. Звичайно, Липинський усвідомлював, що обидві домінуючі нації – росіяни й поляки – чинять на Україну тиск і насильство, але проводив відмінність у цьому тиску, зазначаючи, що «в цім вся суть ріжниці відношення до Польщі, що слабо б'є, і до Москви, що лупить без пардону»¹⁹.

Негативна роль Польщі в українській історії розглядається вченим як у згубній ролі для України ідеї «триєдиної Польщі», висунутої певними польськими та українськими політичними колами в середині XVII ст., так і аналогічній деструктивній ролі шляхетської демократії, яка була основною ланкою політичного життя Речі Посполитої в епоху пізнього середньовіччя та ранньонового часу. Теорія «триєдиної Польщі» (Польща, Русь і Литва) стала згубною для України, оскільки, як пише Липинський, вона «йшла в парі з фізичним винищенням (засланням найбільш активної гетьманської старшини в Сибір, зведенням зі світу цілої плеяди Виговських і Богунів, яких розстріляла Польща), сильною політичною дегенерацією і національним упадком носителів цієї ідеї: української козацької та шляхетської верстви і викликала українську демократичну реформацію, яка тільки «в народі» стала бачити спасення української національної справи»²⁰. Він вважає цю теорію раціональною і виразно протиставляє їй стихійний переможний ірраціоналізм, який був притаманний діям Богдана Хмельницького.

Негативну роль, яку спричинила для історії обох народів – польського та українського – ідея шляхетської демократії, В. Липинський аналізує, виводячи цілу низку причин деструкції, яку, на його переконання, ця демократія спричинила і низку наслідків, до яких вона привела. Ось вони: а) саме під впливом демократизації шляхта перестала бути організованим класом лицарства, перетворилась на «розпорошену хаотичну масу вільних та свободолюбивих республіканців, що стали жити з необмеженого правління своєю республікою, перекинувши одночасно всю організацію продуктивної матеріальної праці – з одного боку на зовсім чужі для нації (переважно жидівські) елементи, а з другого – на пасивну масу, позбавлену в кінці (подібно як і демократії афінській, наприклад) всяких прав і тієї охорони закону...»; б) саме за панування шляхетської демократії необмежена влада суверенного «шляхетського народу» опинилась у руках вічно воюючих між собою «зажерливих і анархічних магнатів, що для своїх цілей суверенні голоси і симпатії цього «народу» у той чи інший спосіб купували.»; в) шляхетська демократія породила неприродний добір, коли в «креси» стала емігрувати, асимілюючись там, найбільш лицарська частина польської шляхти, і, навпаки, до лав шляхти польської стала вливатися «найбільш «індивідуалістична» і недисциплінована литовська, українська та білоруська шляхта, яка в польськості і в охороні чужої для неї польської держави шукала захисту для свого власного безсилля, своєї анархічності і своєї неорганізованості супроти своїх місцевих, сильніших ніж в Польщі, пасивних мас»²¹. У результаті саме шляхетська демократія, за Липинським, призвела до втрати шляхтою своєї єдності та лицарськості, до розкладу лицарсько-земельного класу, до анархії, і врешті-решт, – до падіння польської держави.

3. Розгляд В. Липинським як політиком орієнтації на Польщу в контексті проблем українського державотворення

Не міг оминати у своїх роздумах В. Липинський і проблеми зовнішньополітичної орієнтації, яка завжди поставала перед українськими державотворцями, вказавши на сутність та загрози, які зможе спричинити вибір орієнтації саме на Польщу. Липинський усвідомлює, що українці зазнавали від поляків тривалого гноблення, а Галичина в міжвоєнну добу так само продовжує перебувати під польським гнітом. Для визволення від польського гніту громадянам західноукраїнських земель необхідно завоювати територіальну автономію, яку вчений розглядає як перший етап для виховання громадянства цих земель у дусі державницької монархічної ідеї. Територіальна автономія, на думку Липинського, може бути здобута лише спільними зусиллями місцевого громадянства Галичини незалежно від національності. Порозуміння українців із місцевими поляками проти централістичного панування Варшави – єдиний шлях, яким може відбутись політичне визволення західноукраїнських земель.

Загалом Липинський не вважав Польщу силою, яка зможе відіграти якусь роль у майбутньому творенні української держави. Навіть здобуття територіальної автономії від Польщі він розцінював як бажаний, але далеко не першорядний і вирішальний крок у майбутніх подіях. «Не від Польщі, – пише В. Липинський О. Назаруку, – залежатиме майбутня доля України, тому на якусь особливу тактику тут розраховувати не варто. Ви собі уявляєте, що ми напередодні війни Польщі з більшовиками. Я в це не вірю. А друге: хай історик професор Томашівський скаже: чи здійснилася хоч одна згода з Польщею. Які дані, що тепер має бути інакше?»²². Липинський радив українським консерваторам не наслідувати політичних методів поневолених, але державних націй – поляків та чехів, бо це лише загальмує процес визрівання політичної свідомості українців. «...Хто каже, що нас як Чехів або Поляків може визволити якась «Антанта», той готує руїну Україні. Процес створення влади, процес завоювання, через який не пройшла, а мусить пройти всяка недержавна нація, не може бути замінений для неї так, як для нації колишніх місцевих завойовників. Таких завойовників недержавна нація ще не має і, щоб стати нацією державною, вона їх мусить сама на місці (а не десь «в Версалі») мати. Без цього перемога сторонніх сил над місцевою чужоземною владою визволить тільки нашу внутрішню анархію»²³.

Водночас Липинський покладав великі надії в українському державотворенні на місцевих, зв'язаних з метропольною Варшавою, поляків. Він застерігав українців від нерозважливих закликів до їхнього винищення, замість того, щоб заохочувати ці сили до створення на українській землі своєї власної держави. «Нації поневолені, – зазначає мислитель, – маючи в собі свої власні державницькі консервативні елементи, можуть собі позво-

лити на винищування «чужинців». Нації недержавні, яких вся організуюча державно-творча здатність завойована власне в оцих місцевих «чужинців», нищать разом з ними в самім зародку всю власну націю і державу»²⁴.

Липинський виділив три політичні орієнтації для України: орієнтація на Польщу, орієнтація на Росію контрреволюційну й орієнтація на світову революцію та Росію більшовицьку. Кожна з цих орієнтацій пов'язана з надією на допомогу Антанти або ж на допомогу Німеччини, і кожна має своїх прибічників. «І Польща, і російські антибільшовики, і російські більшовики, всі вже мають своїх «самотверженних малороссиян», а конкурувати з тим типом наших земляків, це справа безнадійна... Ані Польща, ані більшовицька, ані протибільшовицька Росія не будуть будувати Україну, бо їм ніякої України не потрібно. Їм тільки треба в даний мент використати фікцію України при допомозі зорієнтованих на них українців»²⁵.

Липинський вважає, що замість орієнтації на Польщу потрібна від Польщі рішуча сепарація. Аргументи, які він кладе в основу визначення політичного шляху, скерованого на відсепарування від Польщі, пояснюються виникненням українського державно-національного руху як явища суто європейського, але аж ніяк не азійського. Всі інші подібні рухи, що знайшли своє оформлення на Заході та в Польщі – так само європейські за походженням. Без такої сепарації, Україна, на переконання Липинського, ніколи не реалізується як державно-політичний проєкт. «Без політичної сепарації від Польщі, – пише вчений, – не може бути України. Так само, як не могло бути Польщі без політичної сепарації, без одрізання в другій половині XII ст. пуповиння від її матері – Німеччини. Доки Україна політично не одсепарується від Польщі, всі йдучі з Польщі або через Польщу українотворчі елементи, чуючи за собою піддержку Варшавської метрополії, не будуть в стані вповні українізуватись, тобто злитись в одну цілість з малоруською народною масою і перетворити цю племінну масу в націю. Україна, через свої творчі верхи в одно політичне тіло з Польщею зв'язана, буде гнити і умирати разом з Польщею, як умирає мати з дитиною, що не може від неї народитись. Одсепаруватись од Польщі, але так, щоб не утопитись в руськім морі – ось проблем, остаточного розв'язання якого не знайшло українство в протязі тисячі літ»²⁶.

ІІ. Степан Томашівський. На відміну від Липинського, Степан Томашівський у своїх поглядах на Польщу та її роль в українській історії і політиці зосереджувався довкола двох інших питань. Вони стосувалися, по-перше, з'ясування суті як негативної, так і позитивної ролі поляків в українській історії; по-друге, виокремлення тенденцій до зближення обох народів, які себе виявили в минулому і можуть відіграти певну роль у майбутньому, зокрема питання автономії українських земель під Польщею, яке порушував, як зазначалось вище, і Липинський.

1. З'ясування С. Томашівським як істориком суті амбівалентної (негативної і позитивної) ролі поляків в українській історії

Розкриваючи перше питання, слід зазначити, що Томашівський загалом негативно оцінював анексію українських земель Польщею, яка мала місце у XIV ст. Історик стверджував, що під владою Польщі становище українського народу було досить важким у всіх сферах життєдіяльності: економічній, політичній та національній. Причини цього важкого, а подекуди нестерпного становища вчений вбачав у внутрішній політиці Речі Посполитої: накладення панщини, непосильних податків на зубожіле населення, перетворення Галичини на джерело сировини, недопущення самостійного економічного розвитку українських земель і скріплення власного самозахисту. Все це, на його переконання, унеможливило спроби українського народу добитися самостійного державно-політичного розвитку та впорядкувати на цих основах власне життя. «Без великої пересади, – пише він, – можна сказати, що Польща при кінці XVIII ст. відступила українські землі чужим державам у мало-що сильнішим стані, аніж їх набула»²⁷.

Деструктивна внутрішня політика Речі Посполитої щодо українських територій і захисту її населення особливо виявила себе в середині XVII ст. У цей час, за підрахунками історика, демографічні втрати Львівської землі становили 60 відсотків населення. «Стан перед катастрофою, – зазначає Томашівський з цього приводу, – подамо найнижчий 100 тисяч, а по ній як найвищий 40 тисяч. З того виходить загальне зменшення людності на 60 тисяч чоловік»²⁸. Такі колосальні демографічні втрати вчений пояснював наслідком польсько-української війни, руйнівних переміщень польських військ та внутрішньої політики Речі Посполитої, яка була скерована своїм вістрям на тотальне недопущення будь-якого конструктивного розвитку українського народу та унеможливлення його державного життя у будь-якій формі.

Негативну роль для розгортання польсько-українських відносин відіграли, на думку Томашівського, і політичні плани та дії Симона Петлюри. Називаючи Польщу «відвічним ворогом України», історик всі пропольські заходи Петлюри, його мир з Пілсудським, спільні дії з поляками проти більшовиків і перехід західноукраїнських земель до складу Польщі записує тільки в негатив, на якому аж ніяк не можна будувати подальші відносини між обома народами. До таких деструктивних воєнних та дипломатичних заходів Петлюри вчений записує «віддання Західних українських Земель відвічному ворогові України – Польщі, запроторення великої частини української армії в польські табори, розстріл українського патріота-героя полковника Української Армії – Болбочана»²⁹. Проте головну вину, яку Томашівський покладає на Петлюру, він вбачає в ініційованому останнім Варшавському порозумінні між поляками та українцями від 20 квітня 1920 р.,

яке, за його словами, було підписане «розпаленим залізом на спині західного відлому української нації». Історик впевнений, що з остаточною поразкою С. Петлюри Польща втратить політичне і моральне право на володіння західноукраїнськими землями³⁰.

Негативно для польсько-українського розуміння Томашівський оцінює й відому Гадяцьку унію, яка була запроєктована й укладена між гетьманом Виговським та Річчю Посполитою 16 вересня 1658 р. Попри те, що в цій угоді найкраще виявилась державницька течія, оскільки тут існувала концепція відновлення князівства Руського з ясною політичною конституцією та з чітко окресленою територією, Томашівський вважає, що насправді ця угода була вигідна лише Польщі. Хоча ратифікація Річчю Посполитою цієї угоди стала символом зміни самої Польщі у ставленні до України, яка була визнана поляками як держава шляхти, де теж існує нобілітет (властиво руський, який прагне до реставрації цього князівства Руського, тобто свого князівства як держави) рівний їхній шляхті, у галицького консерватора ця угода отримує зовсім протилежну оцінку. «...В принципових справах, – пише історик, – Польща виявила давню непоступливість. Українці домагалися, щоб утворене було окреме Велике Князівство Руське – на зразок Великого Князівства Литовського, щоб у склад його входили також західноукраїнські землі... Але всі ті домагання поляки відкинули – не погодилися на державну рівноправність України, а дали тільки автономію, і то лише для самої Наддніпрянщини, усуваючи все те, що нагадувало б українську державність. Так Гадяцький договір у самій своїй основі не міг вдовольнити українських державників; це була тільки хвилинна комбінація, що не могла розраховувати на довговічність»³¹.

У своїй оцінці Томашівський настільки перейнятий ігноруванням угодою долі західноукраїнських земель, що навіть не акцентує увагу на тому, що з польської сторони Гадяцька унія була ратифікована, і що це знаменувало той факт, що Польська Річ Посполита станом на 1658 рік стала іншою державою, яка визнала Україну собі рівною.

Водночас Томашівський відзначав і позитивну роль, яку поляки, на його думку, відіграли в українській історії. Він вважав, що саме поляки зіграли основну роль у процесі відокремлення українців від Русі. Якщо, за Томашівським, Україна часів визвольних змагань взяла від часів удільних князівств XIII ст. з символіки лише тризуб, який став гербом УНР, то з історією Польщі були пов'язані козацька і гетьманська традиції, вже не кажучи про те, що польська історія витворила й саму назву Україна. «...Ідеал історичної козацької України, – пише він із цього приводу, – припадає в дійсності на добу, коли всі майже українські землі входили в склад Речі Посполитої. Найліпший доказ маємо у виборі українських історичних героїв. Маємо, що правда, на чолі тих героїв Хмельницького, людину, як на минуле України,

будь-що-будь гігантчну, та побіч нього бачимо такі постаті як Сагайдачний, як Виговський, як Дорошенко, як Мазепа, як Орлик, а з історії культури як Могила, – людей, що не персоніфікують антитези і суперечності між змаганнями української людності та історичною місією Речі Посполитої. Одним словом, засіб історико-політичних уявлень сучасного українця в 9/10 узятих з історії Польщі, є продуктом її розвитку – проява, що її поляки дивним способом не досягнули»³². Ця проблема великого впливу на Україну з боку Польщі, котрий поляки здійснювали упродовж середньовічної та новочасної доби, іноді несвідомо, науково, на думку історика, ще не розроблена. Тому широкий загаль не уявляє собі розмірів польського впливу на Україну.

Під впливом польської дійсності, на переконання Томашівського, формувалася й українська національна психіка. Цей вплив був цілком природним та органічним, якщо брати до уваги ту обставину, що процес формування національної індивідуальності українців ще не був остаточно завершеним. Тому твердження низки польських істориків, політиків та публіцистів про українство як про витвір австрійської інтриги вчений вважав історичною нісенітницею. «Якщо українська національна думка необхідно вже мусить мати печатку чужої інтриги, – пише він, – то хіба в першій мірі польської...»³³. У підкріплення свого твердження вчений згадує сутність політичної програми Хмельницького. Він відзначає, що провідною ідеєю гетьмана була широка політична й культурна автономія України в межах польсько-литовської Речі Посполитої, тобто той факт, що орієнтація гетьмана була польська. Цій ідеї гетьман, на його думку, залишався вірним до кінця життя³⁴.

2. Виокремлення С. Томашівським як політиком тенденцій до зближення обох народів

На ґрунті позитивного впливу поляків на Україну, який слід, на думку Томашівського, ніколи не забувати, та впливу деструктивного, який не слід повторювати, історик виокремлював тенденції до зближення обох народів, які на основі традицій минулого можуть повстати. Тенденції до зближення диктуються для нього, насамперед, тим фактом, що поляки, нарешті, виявили себе на початку ХХ століття як раціоналісти та вмілі тактики. Як позитивний приклад гострого відчуття політичної ситуації і відповідно правильного вибору установок С. Томашівський наводив приклад повоєнної Польщі. За його словами, близько дев'яноста відсотків поляків до війни були монархістами, орієнтувалися на три династії та вірили в успіх монархічної ідеї. Монархічній польській ідеї були підпорядковані величезні зусилля та жертви, яких зазнали поляки під час обох невдалих повстань 1830-х і 1860-х рр. Проте настав час і всі вони за 24 години стали республіканцями, оскільки зрозуміли, що за цих обставин інша, не республіканська, Польща

є абсолютно неможливою. Натомість українці в 1917-1919 рр. завзято боролися між собою за програми. Отже, добрими тактиками є ті, що не лише вдало використовують політичну програму, а й, що нерідко буває, діють, незважаючи на теоретичні настанови, а інколи й усупереч їм³⁵.

С. Томашівський ставив питання, в якому напрямі і в якій площині можна сподіватися деякого зближення позицій взаємно ворогуючих сторін, і хто має започатковувати зближення. На це питання він давав однозначну відповідь: ініціатива має виходити виключно від польського уряду. «Маю глибоке переконання, – писав він, – що безпосереднім наслідком такого кроку була-б значна поправа в теперішніх польсько-українських взаєминах. Не доведе воно, очевидно, до ідилії, боротьба, йтиме, звісно, і далі, одначе вона вийде з зачарованого кола негачії, переміниться в легальне суперництво і ступнями творитиме нові форми політичної симбіози, для якої провідним ідеалом для обох громадянств повинна бути міжнародна солідарність обох народів і їхня спільна історична місія»³⁶. Першим кроком на шляху до зближення обох народів має стати, за Томашівським, здобуття необхідної автономії західноукраїнських земель від Польщі та утвердження в ній власних законодавства, адміністрації, освіти й армії³⁷.

Висновки

Відмінне.

А. Історична оцінка ролі гетьманів. Відмінними були погляди обох консервативних мислителів і на оцінку історичної ролі гетьманів в історії українсько-польських відносин. Так, В'ячеслав Липинський називає курс Хмельницького на розрив із Польщею стратегічно правильним. У розумінні Томашівського Хмельницький символізує ворожу й хибну проросійську орієнтацію. Якщо Липинський звинувачує Польщу у знищенні Виговського та Богуна, то Томашівський постаті Сагайдачного, Виговського, Дорошенка, Мазепи та Орлика характеризує як репрезентантів прозахідної орієнтації та як особистостей, що не персоніфікують антитези й суперечності між змаганнями української нації та історичною місією Речі Посполитої.

Б. Цивілізаційний вимір відносин із Польщею. В. Липинський виразно протиставляв Захід, куди включав папство, та інші латинські держави, серед яких і Польщу, Сходові, де він розміщував осередки православ'я, зокрема Візантію, балканські держави та Росію. Обидва цивілізаційні ареали в минулому України він трактував не як взаємовиключні, а як такі, що можуть згодом інтегруватися як джерела українського культурного типу. Прагнення знайти діалектичну розв'язку між сепарацією від Польщі в такий спосіб, щоби водночас не потрапити під згубний вплив Москви, він вважав основною проблемою, яка має бути розв'язана українством. Натомість Томашівський відводив польській державі ледь не ключове місце в налагодженні зв'язків між Заходом та Україною. Визнаючи, що тривала належність

України до Польщі допомагала відокремленню українського народу від російського, він водночас стверджував, що боротьба з Польщею скріплювала відносини зі Сходом.

В. Орієнтація на Польщу. Липинський не вважав Польщу силою, яка зможе відіграти якусь роль у майбутньому творенні української держави. Він не радив українцям наслідувати шлях Польщі та її політичні методи на шляху до державності, бо це, на його думку, гальмує визрівання національної свідомості українців. Вважав, що замість орієнтації на Польщу потрібне від неї рішуче відсепакування. Томашівський, натомість, вважав приклад повоєнної Польщі для України гідним для наслідування в раціональному й тактичному вимірах, коли більшість поляків за добу стали республіканцями й залишили позаду свої колишні монархічні вподобання.

Г. Налагодження відносин із Польщею. Липинський як політик категорично виступав проти будь-яких перемовин із Польщею. Вже в 1920 р. він виступає з відкритою критикою угоди між Пілсудським та Петлюрою, висловившись, що війна за поширення польської «цивілізаційної місії» на Сході – це одинока сила, якої тримається Пілсудський і Польська республіка, і яка по суті є деструктивною для України. Як монархіст та головний ідеолог українського традиційного консервативного руху Липинський орієнтувався на союзників гетьманської держави 1918 року – Німеччину та Австрію. Натомість Томашівський у 1929 р. висловився за необхідність пошуку політичного компромісу українців з Польщею в обмін на встановлення автономії для Східної Галичини в межах Другої Речі Посполитої, а також за створення Українського університету у Львові. На переконання галицького консерватора така автономія буде допоміжною в майбутній боротьбі за об'єднану Україну, якій має передувати «політика дрібної праці», тобто інтенсивна робота, скерована своїм вістрям на зміцнення національних сил у межах польської держави.

Спільне.

А. Роль Польщі в історії українського народу. Цю роль обидва консерватори оцінювали двояко. Позитивну оцінку в них отримала роль польської літератури, європейський характер самої Польщі як держави та її шлях до європеїзації, які, на думку консерваторів, мають бути зразком для українців. Особливо цей приклад виграє порівняно з впливами московськими. Консерватори вважали, що саме поляки відіграли основну роль у процесі відокремлення українців від Русі, сприяли постанню та утвердженню козацтва й гетьманства, витворили саму назву «Україна». Політичними поляками були й основні українські герої, національна психіка яких формувалася під впливом польської дійсності. Водночас консерватори негативно оцінювали для України Гадяцьку унію, котра, на їх переконання, була дуже раціональною, з одного боку, і сприяла винищенню еліти, з іншого, та шляхетську демократію, яка дезорганізувала шляхту і

зробила її республіканською, вихолостивши з неї лицарську сутність, і, на томість, додавши згубного анархізму. Різко негативно консерватори оцінювали і Варшавське порозуміння між Петлюрою й Пілсудським.

Б. Погляди на конструктивну роль традиційного консерватизму в історії польсько-українських взаємин. Високо підносячи Богдана Хмельницького та вважаючи створену ним державність зразком для встановлення в Україні монархічної державної гетьманської влади, українські монархісти покладали гетьману в заслугу винищення польських та українських демократів та польських демократичних форм державного життя. Не менш високо оцінювали консерватори й боротьбу старої руської культури з польською на теренах Галичини, де перша виступала культурою консерватизму і традиції. Саме український консерватизм, на їхнє переконання, забезпечив паритетність і рівність у відносинах між обома народами.

В. Місце Галичини в налагодженні українсько-польських взаємин. Хоча українські монархісти не вважали Польщу силою, яка зможе відіграти якусь роль при творенні української держави, вони розглядали територіальну автономію Галичини під Польщею як перший етап для виховання громадянства західноукраїнських земель у дусі державницької монархічної ідеї. Вони стояли на позиції порозуміння українських консерваторів із галицькими поляками у справі досягнення автономії українських земель під Польщею, хоча і засуджували концепцію федерації Польщі та України на галицьких теренах у новітніх умовах, яку висували галицькі українські націонал-демократи. Консерватори вважали таку стратегію приреченою на невдачу без попереднього створення в Галичині консервативної територіальної групи, складеної з місцевих поляків та українців. Покладаючи великі надії на місцевих, з метропольною Варшавою не зв'язаних поляків, вони зосереджували основну вагу на внутрішній організації монархістів, а не на зовнішніх союзниках, включно з Польщею.

¹ Див.: Pelenski J. Geschichtliches Denken und Politische Ideen V.Lypyns'kyjs. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. Marburg, 1961. No.2. S.223-246; Idem. V.Lypyns'kyj's and the Problem of the Elite. *Harvard Ukrainian Studies*. Special Issue. Vol.IX.no.3/4/ December 1985. Pp.326-341; Pritsak O. V.Lypyns'kyj's Place in Ukrainian Intellectual History. *Ibid*. Pp.245-262; Pyziur E. V.Lypyns'kyj's Idea of Nation. *Ibid*. Pp.302-325.

² Див.: Потульницький В. А. В'ячеслав Казимирович Липинський і проблема політичної культури. *Останній гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського*. Київ, 1993. С. 123-138; Його ж. Діалектика ідеології та політики в українській монархічній традиції ХХ століття. *Красназнавство*. Київ, 2018. №. 2. С. 29-40; Масненко В.В. Від «неісторичного» народу до «історичної» нації: спроба окреслення ідентифікаційного потенціалу української національної історіографії. *Historia-mentalnosctozsamosc: Studia z historii, historii historiografii i metodologii historii*. Poznan, 2010. S.39-51; Ясь О.В.В.Липинський та неоромантизм (до 125-річчя від дня народження).

Український історичний журнал. 2007. №.5. С.75-95; Його ж. Матеріальний світ у неоромантичній концептуалізації В.Липинського. *Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки*. Київ, 2011/2012. Вип.6. С.160-174.

³ Див.: Потульницький В.А. Історія української політології. Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці. 1918-1939. Київ, 1992. С.119-126,152-162; Його ж. Чи все щастя в соборності? Степан Томашівський та його державницька консервативна концепція. *Старожитності*. Київ, 1994. №. 5/6. С. 6-8; Швагуляк М. Українські консерватори і справа українсько-польських взаємин (1921-1939 рр.). *Pol-ska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa*. Torun, 1997. S.371-394; Його ж. Степан Томашівський і західноукраїнський консерватизм: від ідеологічного гурту до політичної партії. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 1997. Вип.3-4. С.309-338; Ясь О.В. Неоромантизм в історичній візії С.Томашівського. *Український історичний журнал*. 2011. №.4. С.195-214.

⁴ Гирич І. В'ячеслав Липинський: хлібороб і жовнір. Київ, 2019. 310 с.

⁵ Там само. С.237-238, 240.

⁶ Див.: Bourdieu P. *Der Tote Packt den Lebenden*. Schriften zu Politik & Kultur 2. Hamburg, 1997. S.68-75. Встановлення правил гри між учасниками інтелектуального поля, ідентифікація групових інтересів його учасників та аналіз їхньої тактики представлений в іншій монографії видатного соціолога, написаній у співавторстві. Див.: Bourdieu P., Wacquant L. *An Invitation to Reflexive Sociology*. Chicago 1992.

⁷ Липинський В. Народи поневолені і народи недержавні. *Політика*. 1925. Ч. 1. С.4.

⁸ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Київ – Філадельфія, 1995. С.ХХVI.

⁹ Липинський В. Україна на переломі. Філадельфія, 1991. С. 18-19.

¹⁰ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. С. 218.

¹¹ Липинський В. Україна на переломі. С. 207.

¹² Липинський В. Листування. Київ-Філадельфія, 2003. Т. 1 (А-Ж). С. 194.

¹³ Там само. С. 195.

¹⁴ Там само. С. 604.

¹⁵ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. С. 38.

¹⁶ Липинський В. Листування. Т. 1 (А-Ж). С. 606.

¹⁷ Там само. С. 641.

¹⁸ Липинський В. Україна на переломі. С. 136.

¹⁹ ЦДІА України, м. Львів. Ф. 359. Оп. I. Спр. 266. Арк. 80 зв.

²⁰ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. С. 123.

²¹ Там само. С.312.

²² ЦДІА України, м. Львів. Ф.359. Оп.1. Спр. 266. Арк. 84,91.

²³ Липинський В. Народи поневолені і народи недержавні. *Політика*. 1925. Ч. I. С. 4.

²⁴ Там само. С. 4-5.

²⁵ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. С. 66.

²⁶ Там само. С. ХХV.

²⁷ Томашівський С. Погляд на стан людності Львівської землі в половині 18 ст. *Жерела до історії України-Руси*. Львів, 1901. Т. 5. С. 4.

- ²⁸ Там само. Т. 5. С. 50.
- ²⁹ Див.: Томашівський С. Симон Петлюра. 1976. С. 3.
- ³⁰ Томашівський С. Під колесами історії. Нариси і статті. Берлін, 1922. С. 28-29.
- ³¹ Томашівський С. Українська історія. Нарис. Львів, 1919. Т. 1: Старинні і середні віки. С.223.
- ³² Томашівський С. Десять літ українського питання в Польщі: переклад стенограми відчиту улаженого «Інститутом дослідів національних справ» у Варшаві 12.04.1929 р. Львів, 1929. С.12.
- ³³ Там само. С. 23.
- ³⁴ Див. ширше.: Томашівський С. Війна і Україна. *Вісник Союзу Визволення України*. Відень, 1915. Ч. 29-30. С.2-3; Ч. 47-48. С. 1-2; Ч. 51-52. С. 1-2; Ч. 53-54. С.1-2; Ч. 59-60. С. 1-2.
- ³⁵ Томашівський С. Про ідею, героїв і політику: відкритий лист до В. Липинського з додатками. Львів, 1929. С. 93.
- ³⁶ Томашівський С. Десять літ українського питання в Польщі. С. 28.
- ³⁷ Томашівський С. Драгоманов і Галичина. *Політика*. 1925. Ч. 1-6. С.83-84.

REFERENCES

1. Bourdieu, P. (1997). *Der Tote Packt den Lebenden. Schriften zu Politik & Kultur 2*. Hamburg [in German].
2. Bourdieu, P., & Wacquant, L. (1992). *An Invitation to Reflexive Sociology*. Chicago [in English].
3. Лупын's'kyj, V. (2003). *Lystuvannia*. (Vol. 1). Kyiv – Filadel'fiiia [in Ukrainian].
4. Лупын's'kyj, V. (1995). *Lysty do brativ-khliborobiv*. Kyiv – Filadel'fiiia [in Ukrainian].
5. Лупын's'kyj, V. (1925). Narody ponevoleni i narody nederzhavni. *Polityka*, 1 [in Ukrainian].
6. Лупын's'kyj, V. (1991). *Ukraina na perelomi*. Filadel'fiiia [in Ukrainian].
7. Tomashivs'kyj, S. (1929). *Desiat' lit ukrains'koho pytannia v Pol'schi: pereklad stenohramy vidchytu ulazhenoho Instytutom doslidiv natsional'nykh sprav u Varshavi 12.04.1929 r.* L'viv [in Ukrainian].
8. Tomashivs'kyj, S. (1925). Drahomanov i Halychyna. *Polityka*, 1-6 [in Ukrainian].
9. Tomashivs'kyj, S. (1922). *Pid kolesamy istorii. Narysy i statti*. Berlin [in Ukrainian].
10. Tomashivs'kyj, S. (1901). Pohliad na stan liudnosti L'vivs'koi zemli v polovyni 18 st. *Zherela do istorii Ukrainy-Rusy*, 5. L'viv [in Ukrainian].
11. Tomashivs'kyj, S. (1929). *Pro ideiu, heroiv i polityku: vidkrytyj lyst do V. Lypyn's'koho z dodatkami*. L'viv [in Ukrainian].
12. Tomashivs'kyj, S. (1919). *Ukrains'ka istoriia. Narys*, 1. L'viv [in Ukrainian].

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2021.30.085>
УДК 94(4)341.231(1-664)(477-25)“1945/1991”

Ірина Матяш

д-р. іст. наук, проф., пров. наук. співроб.

Інститут історії України НАН України

01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

E-mail: matio@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7565-1866>

ДІЯЛЬНІСТЬ КОНСУЛЬСЬКИХ УСТАНОВ СОЦІАЛІСТИЧНИХ КРАЇН У КИЄВІ (кінець 1940-х – 1980-ті рр.)

Мета дослідження полягає в з'ясуванні основних напрямів діяльності іноземних консульських установ у Києві в період після Другої світової війни до відновлення державної незалежності України 1991 року та визначенні особливостей їхньої взаємодії з органами державної влади і громадськими організаціями УРСР. Методологія дослідження спирається на принципи науковості, історизму, системності. Використано загальнонаукові та спеціальнонаукові методи, зокрема архівної евристики, потестарної імагології, просопографії. Наукова новизна результатів дослідження полягає в реконструкції на підставі виявленої автором у опублікованих і неопублікованих джерелах архівної інформації діяльності іноземних консульських установ у Києві в досліджуваній період, створенні колективного портрета іноземних представників у Києві, з'ясуванні персоналій генконсулів та особливостей їхньої взаємодії з органами державної влади і громадськими організаціями УРСР. Висновки: Право Української РСР на зовнішньополітичну діяльність було відновлено 1 лютого 1944 р., однак радянське керівництво не мало намірів дати республіці реальні повноваження. Таке рішення зумовлювалося прагненням СРСР отримати можливість максимально численного представництва у створюваній ООН. Центром формування організаційних і правових засад взаємодії українського зовнішньополітичного відомства був апарат радянського наркомату (згодом – міністерства) зовнішніх справ, контроль за виконанням рішень центру здійснював Центральний Комітет КПУ. У містах призначення іноземні представництва перебували під постійним наглядом зовнішньополітичного відомства, партійних органів та радянських спецслужб, що зумовлювало їх балансування між офіційною співпрацею та завуальованим ідеологічним протистоянням. З огляду на підпорядкований статус УРСР у її політико-адміністративному центрі Києві створювалися не дипломатичні представництва (посольства), а консульські

установи (генеральні консульства і консульства). Іноземні консули були переважно кар'єрними дипломатами з досвідом роботи або навчання в СРСР або партійними працівниками.

Ключові слова: іноземне представництво, генеральне консульство, Київ, МЗС УРСР.

Iryna Matiash

Doctor of History, Professor, Leading Researcher
Institute of History of Ukraine
the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskiyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: matio@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7565-1866>

ACTIVITIES OF CONSULATES OF SOCIALIST COUNTRIES IN KYIV (late 1940s – 1980s)

The purpose of the study is to clarify the main activities of foreign consulates in Kyiv in the period after World War II to the restoration of state independence of Ukraine in 1991 and to determine the features of their interaction with public authorities and NGOs of the Ukrainian SSR. The research methodology is based on the principles of scientificity, historicism, systematization. General scientific and special scientific methods are used, in particular archival heuristics, potestar imagology, prosopography. The scientific novelty of the research results consists in the reconstruction of activities of foreign consulates in Kyiv during the researched period, the creation of a collective portrait of foreign representatives in Kyiv, the clarification of the personalities of consuls general and features of their interaction with the state government and public organizations of the Ukrainian SSR based on the archival information found in published and unpublished sources by the author. Conclusions: The right of the Ukrainian SSR to foreign policy was restored on February 1, 1944, but the Soviet leadership did not intend to give the republic real powers. This decision was due to the desire of the USSR to get the opportunity for the largest possible representation in the emerging UN. The center of the formation of organizational and legal bases of the interaction of the Ukrainian foreign policy department was the Soviet People's Commissariat (later - the Ministry of Foreign Affairs), the Central Committee of the CPU exercised control over the implementation of the center's decisions. In the cities of destination, foreign missions were under the triple supervision of the foreign ministry, party bodies and the soviet KGB structures, which led to their balancing between official cooperation and veiled ideological confrontation. Given the subordinate status of the Ukrainian Soviet Socialist Republic, there were established not diplomatic

missions (embassies), but consular offices (consulates general and consulates) in its administrative center Kyiv. Foreign consuls were mostly career diplomats with work or study experience in the USSR or party workers.

Keywords: *foreign mission, Kyiv, Ministry of Foreign Affairs of the Ukrainian SSR.*

Перебування України у складі «радянської імперії» є специфічним періодом української дипломатичної історії, принципово відмінним за підходами до ведення зовнішньої політики та рівнем самостійності ухвалення рішень керівництвом УРСР від часу творення української дипломатичної служби в УНР та часу формування рівноправних двосторонніх відносин незалежної України з зарубіжними державами як міжнародного актора. Втрачене зі вступом УСРР до складу Союзу соціалістичних радянських республік у грудні 1922 р. право на самостійну зовнішньополітичну діяльність було відновлено відповідно до Закону «Про надання союзним республікам повноважень у галузі зовнішніх зносин та про перетворення у зв'язку з цим Народного комісаріату закордонних справ із загальносоюзного в союзно-республіканський народний комісаріат» від 1 лютого 1944 р. Ухвалення цього акта Верховної Радою СРСР зумовлювалося прагненням Голови РНК СРСР Й. Сталіна отримати можливість ширшого представництва у створюваній ООН шляхом входження до складу членів-засновників УРСР і БРСР¹. Проте радянське керівництво не мало намірів давати республікам реальні повноваження. Проявом дозволеної дипломатичної активності радянської України стало забезпечення новоствореним союзно-республіканським зовнішньополітичним відомством взаємодії з іноземними представництвами, які почали прибувати в Київ після завершення Другої світової війни.

Завдання цієї статті полягає у відтворенні на підставі виявленої в історичних джерелах інформації та реконструюванні процесу створення в Києві консульських установ соціалістичних країн у другій половині 1940-х – 1980-х рр., дослідженні їхніх завдань і функцій, особливостей взаємодії з радянською владою, з'ясуванні вимог до кандидатур очільників генеральних консульств та їхнього ставлення до країни, в якій довелося працювати.

Під час опрацювання досліджуваної проблеми враховано здобутки української і зарубіжної історіографії. Такі дослідження в УРСР набули розвитку в 1950-х рр., коли МЗС СРСР, а за ним і союзні республіки розпочали активну публікаційну діяльність, розглядаючи її як істотний внесок у пропаганду радянської «миролюбної зовнішньої політики»². Праці радянського часу за методологічними засадами, джерельною базою, ідеологічною заангажованістю принципово відмінні від досліджень пострадянської доби. Сучасні українські науковці досліджують дипломатичну діяльність більшовицького уряду УСРР, двосторонні відносини УСРР – УРСР, серед іншого звертаючи

увагу на питання організації іноземних дипломатичних представництв та діяльності зовнішньополітичного відомства УРСР. Іноземні дослідники вивчають діяльність представництв своєї держави, звертаючись у сегменті дипломатичної присутності цієї держави в Україні до українських архівів. Загалом у кількісному вимірі переважають праці, присвячені добі УНР/Українській Державі та міжвоєнному періоду, тоді як малодослідженими залишалися особливості функціонування генеральних консульств соціалістичних країн у Києві впродовж 1944–1991 рр. та персоналії їх очільників. Проекти утворення НКЗС УРСР 1944 р., його завдання та особливості існування на першому етапі досліджували Л. Гайдуков, В. Головченко, В. Гриневич, А. Дмитренко та ін.³. У працях цих науковців є згадки про створення іноземних представництв у Києві. Діяльність болгарських консульств в Одесі цього періоду досліджує О. Каковкіна⁴, різні аспекти діяльності, повсякденність побуту іноземних консулів в УРСР та особливості організації їх взаємодії з українськими державними органами відображені у працях Р. Агстнера (Австрійська Республіка)⁵, М. Дорнфельда та Е. Зеєвальда (ФРН)⁶, І. Матяш⁷, Л. Ревякіної і Т. Добріянова (Болгарія)⁸, Т. Чисельського та В. Скура (Республіка Польща)⁹, причини нагляду за іноземними представниками висвітлюють у своїй працях через призму розтаєнених документів ГДА СБУ О. Бажан, В. Дмитрук¹⁰ та ін. Досліджувана проблема зберігає актуальність як з погляду ролі консульських установ у формуванні двосторонніх відносин України після відновлення державної незалежності з зарубіжними країнами, так і з точки зору апробації інструментарію культурної дипломатії.

Основу джерельної бази дослідження склали архівні документи, що зберігаються у фондах ЦДАГО України, ЦДКФФА України імені Г. Пшеничного, Держархіві Київської області, ГДА СБУ, ГДА МЗС України. Для розуміння особливостей взаємодії партійних органів з іноземними представництвами в 1944–1991 рр. важливі документи ЦДАГО України, зосереджені передусім у ф. 1 «Центральний Комітет Компартії України». Зокрема, в документах описів 23 і 25 зберігаються звіти та повідомлення ЦК КП(б)У та МЗС СРСР про діяльність консульств іноземних держав в УРСР; про культурні зв'язки із зарубіжними країнами; про перебування в Україні іноземних делегацій; зарубіжних представників (банкірів, науковців, діячів культури); роботу з іноземними туристами. Копії вихідних листів до ЦК КПКР, довідки ЦК, обкомів КПУ про встановлення та розвиток дружніх зв'язків, поріднення українських і зарубіжних міст; про розвиток співробітництва із соціалістичними країнами, участь у святкуванні річниць соціалістичних країн тощо. Особливість інформації, що міститься в партійних документах полягає в тому, що вона дублює відомості, які відклялися у фондах ГДА МЗС України, оскільки зовнішньополітичне відомство скеровувало до ЦК КПУ звіти й доповідні та аналітичні записки.

Цінне джерельне значення мають аудіовізуальні документи, що зберігаються у фондах ЦДККФА України. Зокрема у збірках телесюжетів, знятих Київською студією телебачення, збереглася інформація про участь іноземних консулів у заходах, що проводилися радянським і партійним керівництвом республіки, та в ініційованих генконсульствами подіях.

Окрема група джерел до вивчення історії іноземних представництв в Україні, що сформувалася через постійний нагляд за діяльністю іноземних представництв у радянській Україні з боку спецслужб, відклалися в Галузевому державному архіві СБУ¹¹. Наприклад, у ф. 16 «Доклады, представления и специальные сообщения органов госбезопасности в партийные и государственные органы» відклалися інформаційні повідомлення КДБ при Раді Міністрів УРСР до ЦК КПУ про позицію щодо вторгнення СРСР до ЧСР 1968 р. чехословацького генконсула Й. Горака та звернення П. Шелеста щодо його відкликання.

У ГДА МЗС України зберігаються нотне листування консульств з МЗС УРСР, списки співробітників консульств Польщі, Угорщини, Чехословаччини, Німеччини, Румунії та інших соціалістичних країн, плани культурних заходів для іноземних представництв, записи бесід посадових осіб МЗС з іноземними консулами та інформації про зустрічі тощо¹². Важливу інформацію містять також фонди ГДА МЗС щодо персоналій консулів і співробітників консульських установ, проведення урочистих заходів у генеральних консульствах і зустрічі іноземних представників зі співробітниками МЗС УРСР, що дають підстави для відтворення процесу переговорів про підготовку приміщень для генконсульств, організацію охорони тощо, побутове забезпечення співробітників тощо. Ці та інші документальні комплекси, що зберігаються в українських та зарубіжних архівах і недостатньо залучені до наукового обігу, дають підстави для реконструкції діяльності іноземних представництв у Києві після завершення Другої світової війни.

Поява у столиці радянської України іноземних консульських установ у той час зумовлювалася геополітичними пріоритетами СРСР та прагненням лідерства серед держав антигітлерівської коаліції у межах системи міжнародних відносин, сформованої за результатами Ялтинської і Потсдамської конференцій (17 липня – 2 серпня 1945 р.). Попри викладені в «Декларації про звільнену Європу» та Заяві «Єдність в організації миру, як і у веденні війни» принципи політики держав-учасниць конференції щодо вирішення економічних та політичних проблем визволених європейських країн, ознакою майбутньої організації повоєнної системи міжнародних відносин стало двополосне розмежування світу на соціалістичний (східний) і капіталістичний (західний) блоки¹³. На МЗС УРСР (реорганізований 15 березня 1946 р. з НКЗС УРСР) покладалася представницька та інформаційно-пропагандистська робота з іноземними представництвами, що запроваджувалася з урахуванням

політичного значення, яке надавав радянський уряд поглибленню всебічного співробітництва насамперед із соціалістичними країнами, відповідно до узгоджених з ЦК КПУ планів.

Створення в УРСР іноземних представництв у статусі генеральних консульств розпочалося у другій половині 1940-х рр. Першим відрядила свого представника до Києва Польща. Генеральний консул ПНР Александр Хлонд розповідав, що призначення в радянську республіку обрав свідомо, відмовившись від скерування до Лондона через бажання «працювати серед друзів, а не там, де будуть оточувати вороги»¹⁴. Він володів російською мовою і планував вивчити в Києві українську. Приватним мотивом вибору міста відрядження був стан здоров'я генконсула, через який кліматичні умови Києва йому імпонували більше. Межі консульського округу ГК ПНР охоплювали всю територію УРСР. У штатному розпису установи були ще дипломатичні посади віце-консула (обійняв Павел Влонський) і референта для взаємодії із пресою (обійняв Генріх Гордон). Офіційно діяльність генконсульства почалася 1948 р. у буд. № 29 на вул. К. Лібкнехта.

З відкриттям установи «робота з консульством Польщі» набула ключового значення в діяльності протокольно-консульського відділу НКЗС УРСР, який відповідав за взаємодію з іноземними представництвами і працював відповідно до положень та інструкцій із консульських питань, вироблених у МЗС СРСР. Основні завдання польського генконсульства відповідно до консульської угоди ПНР і СРСР полягали в розвитку торговельних, економічних, науково-технічних і культурних зв'язків ПНР з СРСР, в яких відносини в різних сферах з УРСР розглядалися лише в окреслених межах. Окремий напрям діяльності установи склав захист інтересів польських громадян. Взаємодію з державними органами республіки генконсульство здійснювало за посередництва протокольно-консульського відділу МЗС УРСР, який скеровував запити консульства до РАГС, архівного управління, ВВІР, міністерств, Ін'юрколегії, навчальних закладів. Консульство брало участь в організації повернення в Польщу культурних цінностей. У результаті численних консультацій і тривалого переговорного процесу до Варшави було передано бібліотеку уродженця Львова, польського літературознавця проф. Юліуша Клейнера – випускника й багатолітнього професора Львівського університету; картини пензля польського живописця і графіка, уродженця Тернополя, члена Краківської групи Станіслава Вітольда Осостовича та пам'ятник польського драматурга і почесного громадянина Львова, рідного діда Андрія Шептицького графа Александра Фредро авторства Леонарда Марконі, встановлений 1897 р. на Академічній площі у Львові¹⁵; пам'ятник королю Яну III Собеському¹⁶.

Після ротації 1950 року посаду генконсула ПНР у Києві обійняв Маріан Цеслік. Тоді активізувалася співпраця з пресою. Ці обов'язки продовжував виконувати Г. Гордон уже на посаді аташе. Зважаючи на те, що встановлювати

контакти із закладами культури іноземні представництва могли лише через Всесоюзне товариство культурних зв'язків з закордоном (далі – УТД), Г. Гордон пропонував надати в розпорядження заступника голови українського відділення УТД О. Полторацького (штатного співробітника НКВС СРСР) фотоматеріали про Польщу з метою публікації їх у журналі «Україна» та газеті «Радянське мистецтво» і просив організувати зустріч із головними редакторами цих видань та сприяти в отриманні інформації про тематику і статистичні відомості про доповіді, прочитані на периферії УРСР про Польщу. Необхідні відомості у відповідь на письмове прохання погодилося дати Українське товариство з поширення політичних і наукових знань¹⁷. Тим самим було зроблено перші кроки до співпраці. Не без залучення дипломатів підписувався також 1951 р. документ про встановлення статусу поріднених міст між Києвом і Краковом. Підписання таких угод мало засвідчити тісну співпрацю соціалістичних країн. В умовах нестійкої рівноваги світобудови, чіткого розмежування і протистояння країн соціалістичного й капіталістичного таборів СРСР використовував усі можливості й засоби для згуртування навколо себе соціалістичних країн.

У рік підписання Варшавського договору (1955), який оформив створення військового союзу – Організації Варшавського договору з провідною роллю в ньому СРСР і остаточно закріпив біполярність світу, генконсульство ПНР очолила жінка. Ванда Гелена Міхалевська закінчила юридичний факультет Білоруського державного університету, була секретарем комсомольського осередку в Барановичах, перебувала в ув'язненні в Білостоку в 1928 – 1936 рр., під час Другої світової війни працювала в Союзі польських патріотів у Оренбурзі. Дипломатична кар'єра В. Міхалевської розпочалася 1944 р., після її повернення до Варшави і вступу до Польської робітничої партії. Упродовж 1946 – 1953 рр. вона служила на посаді першого секретаря в Посольстві ПНР в СРСР, у комітеті з культурного співробітництва з зарубіжними країнами¹⁸. Стримана і професійна В. Міхалевська протрималася на посаді понад 10 років, засвідчуючи прихильність ПНР до СРСР.

Однак наполегливі прагнення СРСР до лідерства спричинили помилки в зовнішній політиці, які завдали шкоди іміджу радянської держави. Втручання в розв'язання суспільно-політичної кризи в ПНР, кульмінаційні події якої припали на жовтень 1956 р., та придушення Угорської революції, що розпочалася 23 жовтня 1956 р., похитнули довіру союзників до держави-переможниці. Відтак СРСР виправляв ситуацію засобами «м'якої сили». 30 жовтня 1956 р. радянський уряд ухвалив декларацію «Про основи розвитку і подальшого зміцнення дружби і співробітництва між Радянським Союзом та іншими соціалістичними країнами», визнаючи їхню національну суверенність. Для забезпечення міжкультурного обміну було запропоновано взаємне проведення Днів культури СРСР із соціалістичними країнами. В контексті

загальносоюзних свят планувалося проведення Днів культури на рівні республік. Підготовка таких заходів покладалася на Міністерство культури УРСР, УТД. У межах своєї компетенції долучалося також Міністерство закордонних справ УРСР.

У цей час було відкрито друге іноземне представництво в Києві – Генеральне консульство Чехословацької Республіки. Його очолив Рудольф Шміц. Генконсул мав досить молодий вік (йому виповнилося 30 років), але вже встиг попрацювати в секретаріаті Всесвітньої федерації демократичної молоді (в Угорщині) та завідував сектором економічних зв'язків радянського відділу МЗС Чехословацької Республіки¹⁹. В перші місяці своєї роботи Р. Шміц сприяв створенню Українського відділення радянсько-чехословацької дружби, а 12 грудня 1958 р. влаштував прийняття з нагоди 15-річчя підписання Договору про дружбу, взаємну допомогу і повоєнне співробітництво СРСР і Чехословаччини. З промовами на урочистостях виступили генконсул і перший заступник Голови РМ УРСР М. Гречуха²⁰, апелюючи насамперед до формальної сторони питання й наголошуючи на значенні цього акта як першого союзного договору, без обговорення долі Підкарпатської України. Відтоді офіційні прийняття до цієї дати в чехословацькому генконсульстві стали обов'язковим пунктом планів його діяльності.

Велику увагу генконсул приділяв розвитку культурного співробітництва. Кілька масштабних акцій у цій сфері він організував 1960 р. – знакового для країни завдяки ухваленню 11 липня нової Конституції Чехословацької Республіки, в якій проголошувалося створення основ соціалізму, й відповідній зміні офіційної її назви на Чехословацька Соціалістична Республіка²¹. У серпні у Першотравневому парку відбувся виступ Центрального військового оркестру ЧССР, у вересні відкрилася виставка «Чехословаччина 1960 року» за участі А. Підгорного та В. Щербицького. На початку 1962 р. Р. Шміц організував літературний вечір, присвячений Б. Немцовой.

У вересні 1962 р. після ротації його змінив Йозеф Горак, віце-консулом став Ярослав Доубрава. Кар'єрний дипломат, Й. Горак продовжив розпочату попередником активну діяльність у сфері культурного співробітництва: проводив урочисті збори з нагоди роковин Договору про дружбу, взаємну допомогу і повоєнне співробітництво між СРСР і ЧСР, започаткував проведення Місячника чехословацько-радянської дружби, провів виставку Чехословацького національного об'єднання по імпорту і експорту «Будімпорт» у Будинку культури Київського заводу верстатів-автоматів ім. М. Горького та промислових швейних машин «Інвеста» в клубі Київської швейної фірми «Україна», вручав пам'ятні медалі, випущені урядом Чехословаччини, групі українських партизанів – учасників Словацького народного повстання – на честь річниці повстання.

Не менш ефективно в цьому напрямку працювало генконсульство ПНР. Замість «зборів трудящих» на відзначення спільних із СРСР пам'ятних дат В. Михалевська організувала фестивалі польських фільмів, виставки творів польських художників XVII-XIX ст., зустрічі українських читачів із польськими письменниками, відкрила бюст видатному польському поету Ю. Словацькому в Кременці на Тернопільщині, де він народився, та меморіальну дошку В. Василевської в Києві, провела виставки польських ліків, вручила польські урядові нагороди групі колишніх українських партизанів та провела мітинг із нагоди вшанування польських солдатів, що загинули під час звільнення Києва в ході Другої світової війни.

Після завершення кількох каденцій В. Михалевську змінив Штепан Стец. Посаду віце-консула обійняв Ян Коцелінський, аташе – Тадеуш Вуйцик. Новий генконсул повернувся до практики проведення урочистих зборів представників громадськості. Такий захід із нагоди 22-х роковин Польської Народної Республіки та 1000-ліття Польської держави відбувся особливо урочисто за участі міністра закордонних справ УРСР Д. Білоколоса, інших членів уряду, відомих письменників, митців, науковців. Напередодні заходу відбулася в УТД прес-конференція, під час якої виступили голова правління Українського відділення Товариства радянсько-польської дружби М. Скачко та Ш. Стец.

У жовтні 1966 р. у Києві відкрилася Декада польської книги, а у книгарні «Дружба» на Хрещатику відбувалася книжкова виставка, у відкритті якої взяв участь генконсул, представники Українського товариства дружби та культурного зв'язку з зарубіжними країнами, офіційні особи УРСР. Для участі в ній прибули директор Державного наукового видавництва ПНР Кароль Курилюк і письменник та публіцист Леслав Бартельський²². Гості представили виставку також у Вінниці і Львові, побували у Спілці письменників УРСР, середніх школах Києва, відвідали місто Кременець, колгосп імені Олександра Суворова Тульчинського району, де від імені Головного управління Товариства польсько-радянської дружби вручили місцевим відділенням медалі «1000 років Польської держави»²³. В поїздках польську делегацію супроводжував аташе Т. Вуйцик. Розвитку співпраці у сфері культури і освіти сприяли запроваджені 1967 р. зв'язки між міністерствами освіти УРСР і ПНР. Тоді Київський педінститут почав приймати щорічно 20 учителів української мови польських шкіл на курси підвищення кваліфікації, а книгарня «Дружба» стала традиційним місцем проведення книжкових виставок зарубіжних країн.

29 листопада 1966 р. у Києві відкрилося Генеральне консульство НДР²⁴. Його очолила Ірмгард Зіккерт²⁵, донька німецького комуніста, учасника Громадянської війни в Іспанії 1936–1939 рр., випускниця Московського державного інституту іноземних мов. Вона проживала в СРСР від 1933 р., куди

емігрувала з приходом до влади нацистів. Переживши Другу світову війну в евакуації у Караганді, 1947 р. І. Зіккерт повернулася до НДР. Отримала другу освіту в Лейпцігському університеті, де вивчала суспільні науки, а 1951 р. розпочала дипломатичну кар'єру. Очолювала відділи преси, зарубіжної пропаганди в МЗС НДР, працювала в посольствах НДР у Чехословаччині та Китаї на посадах прес-аташе і другого секретаря. На посаду генерального консула в Києві отримала призначення з посади заступника керівника відділу Далекого Сходу МЗС НДР.

Консульський округ очолюваного І. Зіккерт генконсульства формально складався лише з Києва, однак на установу покладалося завдання розвитку українсько-німецьких відносин. Завершення в той час організаційного оформлення міжнародного руху поріднених міст дало підстави для запровадження нових форм співпраці міст-побратимів Києва і Лейпцига. В Києві з'явилися Лейпцігська вулиця, кінотеатр «Лейпциг». У Лейпцигу було створено Дім дружби, де почали працювали гуртки з вивчення російської (не української!) мови, кабінети дружби створювалися на великих підприємствах, у кооперативах та установах. Там відбувалися зустрічі німецьких і «радянських» громадян, проводилися заняття з вивчення російської мови, «радянської» культури. На тому етапі навіть в адресному побратимстві Україна ховалася за радянською ширмою. 1967 року задля розвитку контактів між містами-побратимами у сфері культури, науки, освіти за активної участі генконсульства НДР розпочався щорічний обмін «потягами дружби» та взаємне проведення Днів Києва в Лейпцигу і Днів Лейпцига в Києві. Учасники «потягів дружби» оглядали історичні пам'ятки, брали участь у вечорах дружби, відвідували споріднені підприємства, німецькі діти в літній період виїздили в українські піонерські табори²⁶. Позитив цієї ініціативи полягав попри ідеологічне забарвлення в залученні іноземних туристів до відвідання українських міст.

Консульські установи долучалися до організації візитів в українські міста урядових делегацій своїх країн, груп та окремих спеціалістів у галузі промисловості та сільського господарства, спортивних колективів, діячів культури та науки. Й. Горак у травні 1967 р. провів на площі біля Верховної Ради УРСР мітинг із нагоди прибуття до Києва мотоциклістів-учасників естафети Радянський Союз – Чехословаччина, присвяченої 22-м роковинам звільнення Чехословаччини від нацистів, а Ш. Стец – у кінотеатрі «Київ» Фестиваль польських фільмів із прем'єрним показом фільму «Вестер-платте».

Культурні заходи радянське керівництво використовувало як «димову завісу» для своїх утручань у внутрішню політику соціалістичних країн. Таким прикриттям «допомоги» СРСР у придушенні Празької весни в серпні 1968 р., засудженому Радою Безпеки ООН, стали організовані того року

різноманітні заходи радянсько-чехословацької дружби: Дні культури УРСР у Чехословаччині та Дні Чехословацької культури і мистецтва в УРСР у 1968 – 1969 рр.²⁷. Водночас спецслужби ретельно відстежували реакцію українців на закордонні події.

У лютому 1968 р. об'єктом уваги КДБ став генконсул ЧССР Й. Горак. Під час подорожі експресом «Москва-Прага» він розпочав «недипломатичну розмову» з провідниками вагону, критикував перемогу радянської хокейної збірної на Олімпійських іграх у Греноблі, доводив, що чехословацька команда сильніша за радянську, сварив радянський лад, про що провідники одразу повідомили за відповідною адресою²⁸. Через деякий час дипломат відчув, що за ним стежать, і звернувся до МЗС УРСР. Отримавши кілька подібних заяв, заступник міністра М. Полянничко змушений був реагувати. На звернення КБД дало лаконічну відповідь: «В связи с изложенным докладываем, что никакой оперативной работы в отношении Консульства ЧСР в Киеве КГБ при СМ УССР не проводит»²⁹. Проте невдовзі перший секретар ЦК КПУ П. Шелест ініціював його відкликання. До призначення нового генконсула установою керував віце-консул Ярослав Добрава.

Інструментом розширення культурного й економічного співробітництва залишалися виставки, що готувалися і відкривалися за участі консульських установ. У Павільйоні на ВДНГ УРСР експонувалася виставка «Elektrim», експонатами якої були польські електричні прилади. А в книгарні «Дружба» відбулася вже традиційна «Декада з розповсюдження польської книги». Ш. Стец відкрив декаду і взяв участь у церемонії підписання протоколу про передання Міністерству культури і мистецтв ПНР польських видань 1814–1839 рр. як дарунок українського народу. Під час декади відбувалися зустрічі книголюбів, українських письменників, працівників книжкової торгівлі з польськими письменниками. Того ж року було започатковано проведення Декади книги ЧССР. Відкрили захід заступник голови Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР Г. Шаблій, письменник В. Петльований та віце-консул Генерального консульства ЧССР у Києві Я. Добрава.

До кінця 1960-х рр. у Києві відкрилося четверте генконсульство. 18 квітня 1969 р. усі київські газети й урядова будапештська газета «Népszabadság» вмістили повідомлення про відкриття Генерального консульства Угорської Народної Республіки³⁰. Його очолив Вілмош Кочиш, посаду консула обійняв Йожеф Уграї, віце-консула – Іштван Леваї. Як стверджував згодом Надзвичайний і Повноважний Посол Угорщини в Україні в 2014 – 2019 рр. Ерньо Кешкенй, важливим чинником для угорського уряду в УРСР була географічна близькість та її стратегічне значення для імпорту енергії Угорщини, економічний потенціал республіки та проживання на українській території великої кількості етнічних угорців³¹.

Збільшення кількості іноземних представництв у Києві потребувало відповідного реагування з боку українського уряду. 15 жовтня 1969 р. Рада Міністрів УРСР ухвалила постанову «Про поліпшення обслуговування генеральних консульств соціалістичних країн, акредитованих у м. Києві», відповідно до якої передбачалося будівництво 5 садиб і житлового будинку на 45 квартир для співробітників генконсульств соціалістичних країн³².

До пріоритетних напрямів діяльності угорської консульської установи поспіль із захистом інтересів своїх громадян, сприянням їм у з'ясуванні інформації про родичів, отриманні дозволу на відвідання могил родичів було віднесено налагодження торговельно-економічних відносин з Українською РСР. Зокрема генконсульство опікувалася питаннями роботи в м. Ізмаїлі угорського судноплавного агентства «Махарт» – судновласника, експедитора вантажів, брокера та експедитора іноземних судів у портах Угорщини, сприяло тіснішій співпраці між українським міністерством та угорською фірмою «Могюрт», організації постачання обладнання для ремонту автобусів марки «Ікарус» на Дніпродзержинський автомобільно-ремонтний завод та обміну спеціалістами в галузі ремонту автобусів³³.

У напрямку поглиблення економічних відносин працювали інші генконсульства. Генеральне консульство ЧССР здійснювало нагляд за будівництвом заводу білкової ковбаси «Білокозин» у м. Прилуки Чернігівської області. З цієї метою співробітниця генконсульства В. Микулашкова систематично виїжджала на місце будівництва³⁴. Генконсульство ПНР задля мотивації українських інженерів та робітників, що брали участь у спільних проєктах, ініціювало нагородження їх польськими державними нагородами.

1969 року за участі генконсульства відбулися взаємні Дні культури і Дні міст з ЧСР. Під час Днів Чехословацької культури і мистецтва в УРСР 23 вересня – 6 жовтня 1969 р. у Києві, Харкові, Донецьку, Луганську, Львові, Запоріжжі, Кіровограді, Сімферополі гастролювали провідні чехословацькі колективи (Опери Словацького національного театру, Чехословацького державного ансамблю пісні і танцю, Музичного духового ансамблю з м. Праги «Чеські музики», Дитячого лялькового театру дядька Єдлічка та ін.); експонувалися виставки живопису, графіки і скульптури словацької художньої групи «Живот» у приміщенні Харківського художнього музею, Чехословацького декоративно-прикладного мистецтва у приміщенні Київського музею західного і східного мистецтва, чехословацької графіки у приміщенні Київського музею російського мистецтва; експонувалися фотовиставки «Чехословаччина», «Чехословацький фольклор», «Прага», «Національний театр у Празі», «Гірські сарни у Татрах», «Чехословацький цирк», «Мостецький край», книжкові виставки, відбувся фестиваль художніх, науково-популярних і документальних фільмів, який знайомив українських глядачів із роботами чехословацьких кінематографістів. Новаціями в організації цієї

масштабної культурної події стали проведення напередодні відкриття прес-конференції делегації та урядового прийняття на 500 осіб, а родзинкою – презентація чеської і словацькою кухні. Відтоді організатори намагалися продемонструвати свою «родзинку» у програмі заходів.

Активізацію співробітництва соціалістичних країн передбачала ухвалена в Бухаресті у липні 1971 р. XXV сесією РЕВ Комплексна програма розвитку і дальшого поглиблення соціалістичної економічної інтеграції³⁵. Заходи, зафіксовані в програмі, розраховувалися на поетапну реалізацію впродовж 15–20 років. Оскільки розвиток економічних відносин у багатьох позиціях залежав від Української РСР, союзне керівництво продовжувало розширення консульського корпусу в її столиці. В другій половині 1971 р. у Києві відкрилися генконсульства Народної Республіки Болгарія, Соціалістичної Федеративної Республіки Югославія та Соціалістичної Республіки Румунія.

Найбільшим за штатною кількістю дипломатів (7 осіб) було Генеральне консульство НРБ³⁶. Нову болгарську консульську установу очолив Кристю Євтимов. Він мав правничу освіту – закінчив Софійський університет Св. Климента Охридського. Дуаеном консульського корпусу в Києві став генконсул Румунії Александру Унгур.

Посилення уваги генконсульств до економічних питань вимагала реалізація Комплексної програми розвитку і дальшого поглиблення соціалістичної економічної інтеграції та початок 1975 р. будівництва газогону «Союз» (Оренбург – Західний кордон СРСР) за участі СРСР, Болгарії, НДР, Угорщини, Польщі та Чехословаччини. З Оренбурзького газоконденсатного родовища газ мав транспортуватися через територію УРСР у Центральну та Західну Європу. Кожна країна надавала свої бригади будівельників газопроводу, опікуватися якими мали відповідні консульські установи. В середині 1970-х рр. на розвиток руху поріднених міст між Краковом і Києвом почав курсувати «потяг дружби». Його учасниками були передовики виробництва, робітники та інженерно-технічні працівники промислових підприємств Кракова, які змагалися і співпрацювали з підприємствами Києва.

Упродовж 1974 – 1975 років змінилися керівники генконсульств НДР, ПНР, ЧСРСР і СФРЮ. Після багаторічного керування генконсульством НДР І. Зіккерт передала посаду Рудольфу Рошеру, польську консульську установу очолив Леон Томашевський, чехословацьку – Богуміл Поспішил, югославську – Славомир Алексич.

Генконсул СФРЮ наголошував, що головна мета, заради якої він прибув у Київ, полягає у зміцненні співробітництва, розширенні економічних, науково-технічних і культурних зв'язків між СФРЮ і СРСР³⁷, розпочав пошуки можливостей встановлення прямих торгово-економічних зв'язків між югославськими фірмами і УРСР. Однак як представник позаблокової

держави він неодноразово залишався осторонь узгоджених у консульському корпусі думок. У дискусіях про радянську централізовану систему управління народним господарством та доцільність проведення міжнародних соціалістичних змагань С. Алексичу, котрий намагався довести переваги югославської системи «самоуправління», опонували Генконсули НРБ, НДР і ЧССР. Проте у середовищі дипломатичного корпусу представник Югославії, яка ще з кінця 1949 р. відійшла від радянських форм і методів господарювання, спричинивши загострення міжнародних відносин на Балканах³⁸, не роздмухував ці дискусії до небезпечного рівня.

Представляючи 14 жовтня 1977 р. у ЦК КПУ нових консулів С. Стойчича і В. Блажевски, він наголосив, що зв'язки між партіями і країнами розвиваються добре, на засадах, закладених візитом у СФРЮ Л. Брежнєва і в СРСР – Й. Броза Тіто. Завдання генконсульства С. Алексич вбачав у організації якнайшвидшого підписання між Українською РСР та Республікою Хорватією договору про співпрацю в економічній, науковій і культурній сферах. З великим успіхом у Києві пройшла югославська фотовиставка, було узгоджено терміни і розпочалася підготовка великої виставки товарів народного споживання Югославії, розпочалася підготовка до проведення Днів культури України в Хорватії.

Новий генконсул ЧСР стикнувся з труднощами в роботі через серйозний брак кадрів, зумовлений не лише несвоєчасною їх заміною, а й відсутністю досвідчених і кваліфікованих працівників. Чехословацьке керівництво розглядало своє генконсульство в Києві як «випробувальний» майданчик для молодих дипломатів перед призначенням до капіталістичних країн. Недосвідчених працівників вважалося досить небезпечно посилати на роботу у західні країни. Тому для набуття дипломатичного і політичного досвіду їх спочатку скеровували в соціалістичні країни³⁹. В штаті генконсульства було лише чотири дипломати, тому Б. Поспішилу доводилося звикати до праці «практично наодинці»⁴⁰. Однак він намагався працювати активно та брати участь у всіх культурних заходах. 27 серпня 1976 р. він провів прийняття в генконсульстві з нагоди 32-річчя Словацького національного повстання із запрошенням представників державних органів, консульського корпусу, громадських діячів. Очільники генконсульств використовували дипломатичні прийняття для з'ясування поточних питань своєї роботи. Під час зустрічі в генконсульстві ЧСР К. Євтимов неофіційно обговорив із завідувачем протокольного відділу МЗС В. Осначем питання про можливість погодження з В. Щербицьким відзначення 65-річчя Тодора Живкова та організаційні питання прийняття з нагоди річчя соціалістичної революції у Болгарії, яке він планував провести у вересні⁴¹. Разом із Головою Уряду Словаччини Ю. Ганусом Б. Поспішил взяв участь в урочистому відкритті 26 жовтня в залі клубу Управління справами Ради Міністрів УРСР Днів

чехословацької економіки і техніки, організованих Чехословацькою торговою палатою за сприяння торгово-промислових палат СРСР і УРСР⁴². Новацією заходів, що тривали з 27 жовтня по 4 листопада 1976 р., стали виступи експертів – провідних спеціалістів ЧСР – перед українськими колегами з доповідями про досягнення ряду галузей народного господарства ЧСР.

Проведення днів науки і техніки, днів поріднених міст, днів культури зарубіжних країн у другій половині 1970-х рр. усталилося як форма культурного співробітництва. Такі заходи зазвичай відкривалися урочисто, в них брали участь зарубіжні делегації, у межах проведення заходів вручалися нагороди. Традицію нагородження активістів німецько-радянської дружби продовжувало Генеральне консульство НДР. У жовтні 1976 р. у приміщенні генконсульства відбулося вручення нагород уряду НДР і Товариства німецько-радянської дружби групі громадян СРСР⁴³. Орден «Прапор Праці» першого ступеня вручений віце-президентові АН УРСР, директорів Інституту кібернетики АН УРСР академікові В. Глушкову, заступнику директора цього інституту Г. Доброву, завідувачу лабораторії прогнозування Л. Смирнову. Вони були удостоєні нагороди за внесок у співробітництво спеціалістів СРСР і НДР у розробленні прогнозу розвитку технічних засобів електронних інформаційних систем.

З важливіших питань основної діяльності генконсули мали можливість контактувати з міністром закордонних справ, поточні питання вирішувалися у відповідних відділах міністерства та ЦК КПУ. Для поліпшення обслуговування іноземних дипломатів за рішенням Київського міськвиконкому було відкрито спеціальний промтоварний і овочевий магазини, організовано продаж продуктів харчування за замовленнями, виділено стоянку для автомобілів, завершувалася підготовка приміщення для продуктового магазину.

ЦК КПУ систематично проводив для консульського корпусу ідеологічні заходи. Генконсули позаблокових країн намагалися уникати участі в таких імпрезах. За негласним принципом «участі в події других осіб» вони скеровували туди своїх співробітників. У бесіді 18 лютого 1976 р. завідувача відділу організаційно-партійної роботи ЦК КПУ Г.К. Крючкова з генконсулами про підсумки XXV з'їзду КПУ і обласних партійних конференцій не брали участі за офіційною версією «через хворобу» генконсул ЧСР Б. Посішил і СФРЮ С. Алексич. Їхні установи представляли віце-консул ЧСР Я. Приганц та консул СФРЮ Р. Пайкович. Натомість генконсул НДР Р. Рошер прибув на зустріч разом із консулом В. Вінтруффом, генконсульства НРБ, ПНР, УНР і СРР були представлені на рівні перших осіб: К. Євтимова, Л. Томашевського, Л. Ваца, А. Унгура⁴⁴.

Після чергової ротації у Генеральному консульстві ЧСР установу очолив Олдржих Могельський. Він раніше працював помічником члена Президії ЦК КПЧ В. Біляка, мав досвід дипломатичної роботи в Посольстві ЧССР в Угорщині і в апараті МЗС ЧССР. На посаду консула прибув Міхал Колбаса, який

до призначення п'ять років працював у апараті КЦ Компартії ЧСР. До обов'язків нового консула належала співпраця з громадськими організаціями та об'єднаннями УРСР: Укрпрофрадою, УТД, Комітетом молодіжних організацій тощо⁴⁵. Приїзд призначеного на посаду заступника генконсула співробітника МЗС ЧССР Палечека затримувався через його хворобу. На нього планувалося покласти всю консульську роботу. Відтак О. Могельському доводилося організовувати роботу установи в умовах обмеженої кількості штатних дипломатів. Для досягнення більшої її оперативності він запровадив 30-денний термін розгляду листів і заяв громадян, що надходили до генконсульства⁴⁶.

У першій половині 1978 року відбулися ротації генконсулів ПНР і УНР. Генконсул ПНР Леон Томашевський повернувся до Варшави на посаду в центральному апараті МЗС ПНР. Новим очільником консульської установи став член ПОРП Владислав Новак⁴⁷. Він мав великий досвід партійної і молодіжної роботи: під час навчання у Варшавському університеті 1958 р. був обраний головою окружної ради студентів Варшави, 1961 р. став секретарем Всепольського союзу студентів. По закінченні навчання В. Новак працював старшим інструктором Варшавського міського комітету ПОРП Варшава-Жолібок, 1972 р. – завідувачем сектору соціалістичних країн Міжнародного відділу ЦК ПОРП, неодноразово відвідував СРСР, був у Києві, разом з урядовою делегацією брав участь у XXV з'їзді КПРС⁴⁸. На початку вересня 1978 р. новий генконсул прибув до Києва⁴⁹.

Передав свої повноваження і генконсул УНР Ласло Ваці, повернувшись до Будапешта на посаду заступника завідувача радянського відділу МЗС УНР. Його змінив кар'єрний дипломат Дьєрдь Макларі. В 1959–1963 рр. він перебував на дипломатичній службі в Белграді, в 1968–1973 рр. – у Москві, де відповідав за зв'язки з громадськими організаціями СРСР. З 1976 р. працював заступником завідувача першого територіального відділу МЗС УНР⁵⁰. За його керівництва співробітники генконсульства продовжили участь у підготовці зустрічей українських і угорських експертів із питань розроблення напрямів співпраці між міністерствами, відомствами, установами і організаціями УРСР і УНР. Як стверджував Д. Макларі згодом, у Києві всюди і завжди він відчував любов і товариське ставлення, тому хотів відповісти на них своєю діяльністю⁵¹. Важливим напрямом діяльності консульської установи новий генконсул вважав економічну сферу, вбачаючи конкретний її сегмент у спорудженні газогону «Союз» (Оренбург – Західний кордон СРСР). Участь у ньому угорських робітників разом із радянськими людьми видавалася йому доброю політичною школою, яка відіграла особливу роль у вихованні в душі пролетарського інтернаціоналізму молодих робітників, оскільки на цій будові працювала переважно молодь. Крім того, угорські спеціалісти розпочали спорудження двох великих птахокомбінатів у Київській і Запорізькій областях.

У другій половині 1970-х рр. генконсульства активно долучалися до організації культурних заходів. Нові форми в цій сфері пропонувало зокрема генконсульство Болгарії. У межах Днів болгарської культури в СРСР у травні 1978 р. за участі генконсула НРБ М. Минкова в Музеї західного і східного мистецтва було відкрито виставку «Болгарська прикладна графіка-78», що знайомила з творчістю болгарських художників у галузі плаката, реклами, графічного дизайну. 30-річчю Договору про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу між СРСР і НРБ було присвячено наукову сесію, організовану Комісією істориків СРСР – НРБ⁵².

За сприяння генконсульства ЧСР у червні 1978 р. яскраво відзначалися Дні Братислави в Києві. Напередодні їх відкриття «Правда України» опублікувала спеціально написану для цієї газети статтю першого секретаря Братиславського міського компартії Словаччини Гейзи Шлапки «Знакомьтесь: Братислава»⁵³, в якій наголошувалося на нерозривній дружбі з СРСР та Братислави з містом-побратимом Києвом. Урочисте відкриття відбулося в залі Київського театру опери і балету імені Т.Г. Шевченка, родзинкою якого стала прем'єра пісні Мілана Новака на слова Павела Койша «Київ, прими Открытое сердце Братиславы». Концерт транслювався по телебаченню⁵⁴. Впродовж культурної акції у Києві діяли виставки «Столиця Словаччини Братислава – місто-побратим столиці УРСР Києва» та «Годы борьбы и побед в словацком изобразительном искусстве», відбувся тиждень фільмів кіностудії «Колиба», виступали художні колективи.

Активно працювало у сфері розвитку культурного співробітництва Генконсульство ПНР. Його зусиллями було організовано гастролі у квітні 1979 р. у палаці культури «Україна» Державного ансамблю народної пісні і танцю «Шльонськ»⁵⁵, відзначеного Золотою медаллю Всесвітньої Ради Миру за заслуги у справі зближення народів і зміцнення миру. В чотирьох кінотеатрах пройшов тиждень польського кіно. 17 червня відбувся концерт у палаці «Україна».

Нові зміни у складі консульського корпусу відбулися у вересні – жовтні 1979 р. Завершив каденцію дуаен консульського корпусу Александру Унгур, передавши свою почесну місію Генконсулу ЧСР О. Могельському. Того року Генконсульство НДР очолив Зігфрід Хьольдке⁵⁶. Виходець із робітничої родини, член СЕПГ з 1947 р., він мав профільну освіту і був кар'єрним дипломатом: працював з 1952 р. у МЗС НДР, посольствах НДР у ЧСР і СФРЮ, Постійному представництві НДР у ФРН⁵⁷. У 1972–1974 рр. З. Хьольдке навчався в Дипломатичній академії СРСР, призначення генконсулом у Києві отримав із посади завідувача відділом друку МЗС НДР.

8 квітня 1982 р. МЗС СРСР підтвердило згоду на призначення генконсулом МНР у Києві партійного діяча Білегтїйна Банзрагча⁵⁸. Генконсул народився в сім'ї скотаря, був педагогом за освітою (за фахом не працював) і

зовсім не мав досвіду дипломатичної роботи. Він розпочав трудову діяльність із посади співробітника Державної бібліотеки при Академії наук МНР. 1951 року вступив до Монгольського державного університету і став членом МНРП. Після закінчення навчання присвятив себе партійній роботі: працював в апараті ЦК МНРП (1955–1956 рр.), завідував відділом в Улан-Баторському міському комітеті МНРП (1957–1959) і очолював там міський комітет Ревсомолу, в 196–1963 рр. перебував на навчанні в СРСР. Потому був першим секретарем Південно-Гобійського і Селенгинського аймачних комітетів МНРП. Від 1970 р. аж до призначення Б. Банзрагч очолював відділ у Міністерстві громадської безпеки МНР⁵⁹. Своїм завданням генконсул вважав налагодження торговельно-економічних зв'язків і розширення співробітництва МНР та УРСР у галузі освіти й науки. Як кандидат у члени ЦК Монгольської народно-революційної партії Б. Банзрагч використовував свою консульську каденцію для поглиблення монгольсько-радянських міжпартійних зв'язків. Він систематично бував у ЦК КПУ, а також брав участь у заходах для консульського корпусу, що їх проводили МЗС УРСР і ЦК КПУ, співпрацював із товариством радянсько-монгольської дружби. Консульськими питаннями, зокрема захистом інтересів монгольських студентів, які навчалися у вишах УРСР, та реєстрацією шлюбів монгольських громадян із громадянами СРСР і третіх країн, що проживали на території СРСР, займався консул Борин Тулгатого⁶⁰.

У вересні 1982 р. залишив Київ дуаен консульського корпусу. О. Могельського змінив на посаді генконсула ЧСР у Києві Юрай Варголік⁶¹. До його консульського округу входили окрім УРСР, Молдавська РСР. Ю. Варголік не був кар'єрним дипломатом і не мав досвіду дипломатичної роботи. Він приїхав до Києва після стажування в МЗС ЧСР 30 вересня 1982 р. і розпочав свою діяльність зі знайомства з посадовцями, що належали до сфери інтересів консульської установи, і візитів до партійних та державних органів. За перші пів року роботи генконсул побував у низці відділів ЦК КПУ, відвідав 17 міністерств і відомств, 6 областей республіки, мав бесіди в Уккрадпрофі, ЦК ЛКСМ УРСР, Академії наук УРСР, семи її інститутах⁶². Головну увагу Ю. Варголік, на відміну від свого попередника, зосередив на вивченні досвіду організаційно-партійної та ідейно-виховної роботи КПРС, діяльності партії щодо розвитку народного господарства. Його особливо цікавили питання прискорення науково-технічного прогресу, зміцнення зв'язків науки з виробництвом, удосконалення господарського механізму. Генконсул вважав одним із головних своїх завдань активне сприяння інтеграції економіки ЧСР і СРСР, об'єднання наукових сил. На його думку, багато можливостей недостатньо використовувалися, зокрема щодо зв'язків підприємств і наукових установ УРСР і ЧСР. Він пропонував активніше налагоджувати взаємну інформацію, розширяти ділові контакти на різних

рівнях, зокрема по лінії місцевих партійних організацій⁶³. З цією метою пробував запровадити в генконсульстві регулярні зустрічі керівників міністерств і відомств, громадських організацій, наукових та інших установ, преси, співробітників відділу ЦК КПУ.

У першій половині 1983 р. у Києві працювали консульські установи восьми соціалістичних країн: Болгарії, Німеччини, Монголії, Польщі, Румунії, Угорщини, Чехословаччини, Югославії. Генеральне консульство Угорщини очолив у цей час кар'єрний дипломат Іштван Монорі. Випускник Інституту культурних відносин у Ленінграді, у своїй дипломатичній діяльності він спеціалізувався у східному напрямку: працював у Посольстві УНР в СРСР, у центральному апараті МЗС Угорщини. З 1975 року очолював відділ планування та аналізу зовнішньої політики. Новопризначений генконсул мав дипломатичний ранг посла і повноважного міністра. Його повноваження поширювалися на УРСР і Молдавську РСР. За відгуками відомого українського дипломата Д. І. Ткача, це був «професіонал високого гатунку та просто гарна людина», він «зробив дуже багато для становлення українсько-угорських стосунків»⁶⁴.

Як офіційні представництва своїх держав, генконсульства ухвалювали рішення про видавання віз, в'їзд до країни, реєстрацію актів громадянського стану. Зокрема генконсульство НРБ 1983 р. з консульських питань прийняло понад 4,5 тис. відвідувачів, а генконсульство ПНР лише в період зимових канікул обслуговувало до 1,5 тис. іноземних студентів із питань отримання транзитних віз⁶⁵. На консульство ПНР припадало 80% всіх вистребуваних іноземними консульствами документів. Деякі генконсульства зверталися до МЗС УРСР з питань шлюбу між іноземцями та радянськими громадянами. До всіх генконсульств МЗС УРСР скеровувало списки їхніх громадян, які порушили режим перебування іноземців у СРСР. Генконсульство СРР у відповідь повідомило, що румунська влада, отримавши відомості про порушення своїми громадянами режиму перебування за кордоном, позбавляла їх права на виїзд із СРР на 2-3 роки⁶⁶. Генконсульства ПНР і МНР висловили думку, що компетентні органи УРСР ставляться до порушників-іноземців недостатньо суворо і запропонували застосовувати до них повною мірою заходи, передбачені радянським законодавством.

Позитивним прикладом взаємодії генконсульств із консульським відділом МЗС УРСР стало досягнення домовленості з генконсульством НДР про запровадження чергування співробітників ВВІР у вихідні дні з метою надання термінової допомоги туристам, які загубили паспорти⁶⁷. Завдяки таким змінам у графіку роботи відповідних органів у разі втрати документів одним із членів туристичної групи вся група не змушена була затримуватися в Києві, очікуючи оформлення документів.

Генконсульства Угорщини, МНР, НРБ, Куби, ПНР активно займалися організацією візитів до УРСР партійно-державних і урядових делегацій, послів і окремих офіційних осіб. За рік республіку відвідали 8 партійно-радянських і урядових делегацій, 8 міністрів і послів зарубіжних країн, 379 зарубіжних журналістів⁶⁸. Через посередництво зовнішньополітичного відомства організовувалися зустрічі генконсулів у Президії Верховної Ради УРСР і Ради Міністрів УРСР, з керівниками міністерств і відомств; поїздки територією республіки; здійснювалося проведення протокольних заходів з нагоди національних свят та знаменних дат, покладання вінків до пам'ятників тощо. Поїздки співробітників генконсульств зумовлювалися питаннями реалізації торговельно-економічних угод, навчання іноземних студентів, участі робітників соцкраїн у будівництві об'єктів народного господарства. Найбільше візитів упродовж 1983 р. відбулося до Одеської, Львівської, Донецької, Івано-Франківської, Кримської і Харківської областей⁶⁹.

Важливим напрямком роботи генконсульств була робота зі студентами їхніх країн, які навчалися в українських вишах. З цих питань консульські установи співпрацювали з Мінвузом УРСР та навчальними закладами республіки. В 1983 р. в українських вишах навчалося 3383 громадянина Куби, 1628 громадян – МНР, 873 – ПНР, 750 – НДР, 646 – НРБ⁷⁰. Забезпечення перебування і навчання студентів із їхніх країн складало, на відміну від інших генконсульств, основне завдання консульських установ МНР і Республіки Куба. Їм доводилося вирішувати інші питання, що виникали під час навчання цих громадян: оформляти шлюб, забезпечувати захист інтересів громадян, які вчинили злочини тощо.

Щодо розширення співробітництва в галузі культури і мистецтва, організації гастрольних поїздок художніх колективів і окремих виконавців генконсульства ЧССР, УНР, ПНР, НРБ зверталися до Міністерства культури⁷¹, активно контактували з УТД. За участі генконсульства НДР провели заходи, присвячені 165-річчю від дня народження і 100-річчю від дня смерті Карла Маркса. З іншими генконсульствами відзначали річниці Сухе-Батора (генконсульство МНР), Ярослава Гашека та Юліуса Фучика (генконсульство ЧСР), Йоганеса Брамса (генконсульство НДР), Адама Міцкевича (генконсульство ПНР). Генконсульство ЧСР провело заходи з нагоди 40-річчя підписання Договору про дружбу і співробітництво між СРСР і ЧСР, місячник чехословацько-радянської дружби. Генконсульства УНР і НДР відзначили 65-річчя створення компартій Угорщини і Німеччини. З ініціативи генконсульств НРБ, УНР, НДР, ПНР і ЧСР група активістів радянських товариств була нагороджена почесними знаками і дипломами товариств дружби соціалістичних країн з СРСР.

Більшість генконсульств практикували проведення книжкових виставок. Декада болгарської книги супроводжувалася іншими культурними заходами: художньою виставкою «Болгарія – країна друзів» в УТД; вечором

кіномистецтва НРБ у Республіканському будинку кіно за участі генконсула А. Тонєва та режисера театру «Сльоза і сміх» Х. Кричмарова. 40-річчю національного свята НРБ – Дню свободи – присвячувалася Ювілейна виставка книги НРБ⁷². Фотовиставку «Соціалістична Болгарія – 40 років» у кінотеатрі «Київська Русь» урочисто відкрили заступник голови президії Українського товариства дружби і культурного зв'язку із зарубіжними країнами Л. Бондаренко, генконсул А. Тонєв та консул Ц. Ночєв⁷³. Для участі у відкритті «Декади румунської книги», присвяченої 40-річчю визволення Румунії від нацистів, спеціально прибув Посол Румунії у СРСР Троян Дудаш. Разом із головою правління Українського відділення Товариства радянсько-румунської дружби, міністром легкої промисловості УРСР О. Касьяненком він взяв участь у зборах представників київських трудових колективів з цієї нагоди⁷⁴. До тієї ж дати було приурочено фотовиставку «Нове обличчя міст Румунії», до відкриття якої долучився виконувач обов'язків генконсула СРР Н. Ніцу⁷⁵.

До таких ювілеїв приурочувалися науково-практичні конференції, фотовиставки, зустрічі генконсулів із молоддю. Науково-практична конференція, присвячена 40-річчю Словацького національного повстання, відбулася за участі історика В. Нем'ятого, генконсула ЧССР Ю. Варголіка та ін.⁷⁶ Роль і значення повстання розглядалися з притаманних радянській історіографії позицій, де його основною рушійною силою вважалися чехословацькі та словацькі комуністичні організації, наголошувалося на всебічній допомозі СРСР у збройній боротьбі й тісному контакті з командуванням Червоної армії, ефективності партизанських дій, а відповідальність за невдачу повстання пов'язувалася з нерішучістю словацького вищого армійського командування, яке не змогло забезпечити переходу найбоєздатніших частин словацького війська на бік повсталих⁷⁷.

40-річчю соціалістичної революції у НРБ було присвячено Науково-теоретичну конференцію болгарських студентів, які навчалися в УРСР. Для участі в конференції до Києва прибув посол НРБ у СРСР М. Делев. Конференція супроводжувалася пропагандистськими акціями: спільним покладанням квітів до пам'ятників В. Леніну в Києві та Рівному, братської могили в урочищі Лопатино, зустріччю з членами інтернаціонального клубу «Глобус» ім. Лілії Карастоянної у Клеванській школі-інтернаті⁷⁸.

У межах проведення Днів польської культури в СРСР до Києва приїздили відомі польські виконавці. Гастролі зарубіжних митців, за задумом їх організаторів, не лише сприяли культурному зближенню народів, але й мали зацікавити «радянський народ» «правильним» зарубіжним мистецтвом. 1984 року Київ зустрічав польського композитора й диригента Роберта Сатановського⁷⁹. З великим успіхом у цьому контексті відбувалися в Києві гастролі болгарської співачки – народної артистки НРБ Лілі Іванової⁸⁰. З метою

популяризації туристичної привабливості Болгарії Головне управління УРСР з іноземного туризму та Болгарська асоціація з туризму і відпочинку в м. Києві за участі генконсульства НРБ організували конкурс “Болгарія – країна туризму” та фотовиставку “Болгарія – країна туризму, країна друзів”⁸¹.

* * *

Загалом упродовж другої половини 1940-х – першої половини 1980-х рр. у Києві розпочали діяльність представництва соціалістичних країн: ПНР, НРБ, НДР, МНР, Республіка Куба, СРР, СФРЮ, ЧСР, УНР. З огляду на підпорядкований статус УСРР/УРСР у її політико-адміністративному центрі Києві створювалися не дипломатичні представництва (посольства), а консульські установи (генеральні консульства і консульства). Право Української РСР на зовнішньополітичну діяльність, відновлене 1 лютого 1944 р., було умовним, оскільки радянське керівництво не мало намірів дати республіці реальні повноваження, прямі контакти «не віталися», а заходи будь-якого рівня кваліфікувалися як участь української сторони у співпраці СРСР. Центром формування організаційних і правових засад взаємодії українського зовнішньополітичного відомства був апарат радянського наркомату (згодом – міністерства) зовнішніх справ, контроль за виконанням рішень центру здійснював Центральний Комітет КПУ. У містах призначення іноземні представництва перебували під потрійним наглядом зовнішньополітичного відомства, партійних органів та радянських спецслужб, що зумовлювало їх балансуювання між офіційною співпрацею та завуальованим ідеологічним протистоянням.

Основні завдання консульських установ відповідно до консульських угод їхніх країн з СРСР полягали в питаннях розвитку торговельних, економічних, науково-технічних і культурних зв’язків країн саме з СРСР, в яких розвиток відносин у різних сферах з УРСР був складовою їхньої основної місії. В українській столиці вони опікувалися питаннями навчання студентів, підготовки аспірантів і стажерів своїх країн у вишах і технікумах УРСР, захистом громадян і юридичних осіб громадян своїх країн, представляли інтереси своїх країн, забезпечували виконання двосторонніх договорів на території УРСР та планів науково-технічного й економічного співробітництва країн РЕВ. У сфері розвитку культурного співробітництва генконсульства долучалися до організації контактів міст-побратимів, проведення Днів культури, Днів міст, організації книжкових і мистецьких виставок, перекладу літературних творів, творчих обмінів театрів і художніх колективів, шукали нові інструменти культурної співпраці, не виходячи з ідеологічних обмежень усієї наукової, творчої і мистецької діяльності.

З огляду на пряму підпорядкованість і підзвітність МЗС УРСР зовнішньополітичному відомству Радянського Союзу та партійний контроль з боку

ЦК КПУ генконсули погоджували свої плани з відповідними підрозділами МЗС УРСР та відділом зарубіжних зв'язків ЦК КПУ. Для вирішення важливих питань до Києва приїздили послы їхніх країн у СРСР.

Зі свого боку МЗС УРСР організовувало для генеральних консулів та всього консульського корпусу урочисті заходи міського і республіканського масштабу, відвідання сесій Верховної Ради УРСР, бесіди в Раді Міністрів УРСР, Київському міськкомі КПУ, Уккрудпрофі, відвідання підприємств, об'єктів сільського господарства, науково-дослідних інститутів АН УРСР; проводило роботу з роз'яснення нових положень законодавства, що регулювало в СРСР та УРСР права і обов'язки іноземців; організовувало зустрічі співробітників генконсульств, які займалися консульсько-правовими питаннями, з працівниками ВВІР, МВС УРСР, УДАІ МВС УРСР, Індержстраха, уповноваженими Ін'юрколегії по УРСР. Іноземні консули брали участь у відзначенні практично всіх важливих подій та співпрацювали з делегаціями своїх країн. Водночас вони систематично контактували з консульським відділом МЗС УРСР щодо питань, які виникали у процесі виконання ними основної діяльності.

Іноземні консули були переважно кар'єрними дипломатами з досвідом роботи або навчання в СРСР або партійними працівниками. У призначенні генконсулів принципову роль відігравала їх партійна належність – вони всі були членами комуністичних/робітничих/соціалістичних партій своїх країн. Практично всі мали дипломатичний досвід роботи в СРСР або працювали в центральному апараті своїх зовнішньополітичних відомств у відповідних відділах, володіли російською мовою. Окремі дипломати починали вивчати в Києві українську мову і розуміти, що Українська РСР – не просто республіка, а держава, яка зможе відновити свою незалежність. Виявлення генконсулами свого ставлення до помилок у зовнішній політиці СРСР коштувало їм посади.

¹ Див.: Віднянський С.В. Чому та як Українська РСР стала однією з країн-засновниць ООН? (до 70-річчя Організації Об'єднаних Націй і членства в ній України). *Український історичний журнал*. 2015. № 5 (254). С.172-185.

² Головка М.К. Вклад Радянської України в боротьбу волелюбних народів за мир і безпеку. Київ, 1957.

³ Головченко В.І. Вихід Української РСР на арену міжнародної діяльності. *Актуальні проблеми міжнародних відносин: Зб. наук. пр.* Київ, 2011. Вип. 99, ч. 1. С. 36-51; Гриневиц В. А. Утворення Народного комісаріату закордонних справ Української РСР: проекти і реалії (1944–1945 рр.). *Український історичний журнал*. 1995. № 3 (402). С. 35-46; Дмитренко А.А. Утворення та діяльність Народного комісаріату закордонних справ УРСР у мемуарній літературі (1944–1945 рр.). *Гуржіївські читання*. 2014. Вип. 7. С.76-79; Гайдуков Л.Ф. Народний комісаріат закордонних справ УРСР: утворення та розгортання діяльності (1944–1945 рр.). *Вісник Київського університету ім. Т. Г. Шевченка*. 1997. Вип. 6. С. 51-70.

⁴ Каковкіна О.М. Дипломатична діяльність Народної Республіки Болгарії за матеріалами Центрального державного архіву громадських об'єднань України. *Універсум історії та археології*. 2018. Вип. 1(26). № 1-2. С. 68-80.

⁵ Агстнер Р. Про цісарів, консулів і купців. Австрія і Україна 1785-2010. Wien-Berlin: Lit Verlag GmbH&Co. KG, 2011. 409 с.

⁶ Dornfeld M., Seewald E. Deutschland – Ukraine. Hundert Jahre diplomatische Beziehungen. Berlin, Dezember 2017. Arbeitspapier № 50. 92 s.

⁷ Матяш І. Іноземні представництва в радянській Україні (1919–1991 рр.): протистояння і співпраця. Київ: Інститут історії України НАН України, 2020. 503 с.

⁸ Ревякіна Л. Рух Болгарії за укладання договору про мир і дружбу з Радянським Союзом. *Дорогами дружби: Дослідження і спогади*. Упоряд.: Л.Л. Горіловський, Ц. Генев. Київ: Політвидав, 1989. С. 129-143; Добріянов Т. У спільній боротьбі за мир і роззброєння. Там само. С. 201-216.

⁹ Ciesielski T. Konsulat polski w Odessie 1919-1920. *Polska dyplomacja na Wschodzie w XX – początkach XXI wieku*. Red. H. Stroński i G. Seroczyński. Olsztyn–Charków, 2010. S. 81– 101; Чесельський Т. Консульство Польщі в Одесі і 1918 – 1920 рр. та його архів. *Зовнішні справи*. 2017. № 12. С. 18-21; Skóra W. Organizacja i działalność służby konsularnej Drugiej Rzeczypospolitej naterenach Rosji, Ukrainy i ZSRR w dwudziestolecium międzywojennym (1918-1939). *Stosunki polityczne, wojskowe i gospodarcze Rzeczypospolitej Polskiej i Związku Radzieckiego w okresie międzywojennym*. Red. J.z Gmitruk, W. Włodarkiewicz. Warszawa-Siedlce 2012. S. 259-283.

¹⁰ Дмитрук В. І. Україна не мовчала: Реакція українського суспільства на події 1968 р. в Чехословаччині. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2004. 314 с.; Його ж. Реакція українського суспільства на події 1968 року в Чехословаччині. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2018. Вип. 27. С.84-105; Його ж. Незгодні: події 1968 року через призму архівно-слідчих справ КДБ УРСР. С.298-312; Його ж. «Празька весна» і Україна. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2008. № ½ (30/31). С.7-36; Бажан О. Суспільні настрої в Україні у ході чехословацької кризи 1968 року за донесеннями радянських спецслужб. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2008. № ½ (30/31). С.37-53; «ПРАЗЬКА ВЕСНА» у документах Галузевого державного архіву Служби безпеки України. (Упорядник О. Бажан). Там само. С. 54-137 та ін.

¹¹ Галузевий державний архів СБУ: Путівник. Автори-упоряд.: В. М. Даниленко (відп. упоряд.) та ін. Харків: Права людини, 2009. 136 с.

¹² Архівні установи України: Довідник. Т. 1/Держкомархів України. УНДІАСД; Редкол.: Г.В. Боряк (голова), І. Б. Матяш, Г.В. Папакін. 2-е вид. доп. Київ, 2005. С. 569.

¹³ Пархомчук О. С. Ялтинсько-потсдамська система міжнародних відносин. *Українська дипломатична енциклопедія: У 2 т*. Л. В. Губерський (голова). Київ: Знання України, 2004. Т. 2 : М - Я. С. 764-765.

¹⁴ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп.1. Спр. 145. Арк. 47.

¹⁵ 1956 року цей пам'ятник було встановлено на Ринковій площі у Вроцлаві.

¹⁶ 7 березня 1950 р. пам'ятник було перевезено до Варшави, а 1965 р. – до Гданська.

¹⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 5823. Арк. 102.

¹⁸ Wanda Michalewska(nekrolog). *Trybuna Ludu*. 1986, 10 marca. № 58. S. 5

¹⁹ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп.2. Спр. 763. Арк. 7.

²⁰ Прийом у Генеральному консульстві Чехословацької Республіки. *Радянська Україна*. 1958, 13 грудня. № 287 (11 334). С. 1.

²¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп.25. Спр. 1772. Арк. 120.

²² Декада польської книги. *Радянська Україна*. 1966, 16 жовтня. № 239 (13717). С. 3.

²³ Гості з Народної Польщі. *Радянська Україна*. 1966, 20 жовтня. № 242 (13720). С. 1.

²⁴ Відкриття в Києві Генерального консульства НДР. *Рад. Україна*. 1966, 30 листопада. № 275 (13753). С. 3; Günther Buch: Namen und Daten wichtiger Personen der DDR. 4. Auflage. Dietz, Berlin (West)/Bonn 1987. S. 301; Gabriele Baumgartner, Dieter Hebig (Hrsg.): Biographisches Handbuch der SBZ/DDR. 1945 1990. Band 2: Maassen – Zylla. K. G. Saur, München 1997. S. 859.

²⁵ Dornfeld M., Seewald E. Deutschland – Ukraine. Hundert Jahre diplomatische Beziehungen. Berlin, Dezember 2017. Arbeitspapier № 50. S. 77.

²⁶ Озеров М. Киев-Лейпциг – города-побратимы. *Культура и жизнь*. 1975. № 2. С. 43.

²⁷ ЦДАМЛІМ України. Ф. 504. Оп. 1. Спр. 203. Арк. 1; Спр. 243. Арк. 1.

²⁸ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 970. Арк. 114.

²⁹ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 971. Арк. 318.

³⁰ Відкриття в Києві Генерального консульства УНР. *Рад. Україна*. 1969, 18 квітня. №92(14480). С. 1.

³¹ *Keskeny Ernő: A magyar–orosz kapcsolatok 1989-2002 [Hungarian–Russian Relations, 198-2002]*. Budapest: Századvég Kiadó, 2012. P. 82

³² ГДА МЗС. Ф. 1. Оп.2. Спр. 2136. Арк. 174.

³³ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп.2. Спр. 2102. Арк. 65.

³⁴ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 3875. Арк. 79.

³⁵ Комплексная программа дальнейшего углубления и совершенствования сотрудничества и развития социалистической экономической интеграции стран-членов СЭВ. Москва: Политиздат, 1972. 120 с.

³⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1583. Арк. 172.

³⁷ ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 25. Спр. 1431. Арк. 82.

³⁸ Див.: Матьовка Л.М. Радянсько-югославський конфлікт (1948–1956 рр.): передумови, етапи і наслідки: автореф. дис.... канд. істор. наук. Ужгород 2007. С.10.

³⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп.25. Спр. 1583. Арк. 133.

⁴⁰ Там само. Арк. 136.

⁴¹ ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 25. Спр. 1431. Арк. 98.

⁴² Нагороди братньої країни. *Рад. Україна*. 1976, 27 жовтня. № 250 (16759). С. 3.

⁴³ Нагороди братньої країни. *Рад. Україна*. 1976, 12 жовтня. № 238 (16747). С. 3.

⁴⁴ ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 25. Спр. 1431. Арк. 26.

⁴⁵ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 3700. Арк.1.

⁴⁶ Там само. Арк. 77.

⁴⁷ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 3700 л. Арк.5-6.

- ⁴⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1772. Арк. 61.
- ⁴⁹ Там само. Арк. 178.
- ⁵⁰ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 3700 л. Арк.5-6.
- ⁵¹ Дієвість дружби. Генеральний консул Угорської Народної Республіки в Києві товариш Дьєрдь Макларі відповідає на запитання журналу «Всесвіт». *Всесвіт*. 1982 № 1. Київ: Радянський письменник. 184 с.
- ⁵² Дни болгарской культуры в СССР. *Правда Украины*. 1978, 20 мая. № 117 (10997). С. 3.
- ⁵³ Шлапка Гейза. Знакомьтесь, Братислава. *Правда Украины*. 1978, 11 июня. № 134 (11014). С.3.
- ⁵⁴ Открытое сердце Братиславы. *Правда Украины*. 1978, 14 июня. № 136 (11016). С. 3.
- ⁵⁵ «Шльонськ» на київській сцені. *Радянська Україна*. 1979, 7 квітня. № 81 (17494). С. 3.
- ⁵⁶ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 4588. Арк. 11.
- ⁵⁷ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 4588. Арк. 12.
- ⁵⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2890. Арк. 31.
- ⁵⁹ Там само. Арк. 23.
- ⁶⁰ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 4611д. Арк. 4.
- ⁶¹ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 4610. Арк. 16.
- ⁶² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2605. Арк. 14.
- ⁶³ Там само.
- ⁶⁴ Ткач Д.І. Українсько-угорські стосунки: погляд дипломата. *Персонал: журнал інтелектуальної еліти*. URL: <https://web.archive.org/web/20171201042838/http://www.persona-l.pp.ua/rubrics/ekonomka-poltika1/ukransko-ugorsk-stosunki-poglyad-diplomata>
- ⁶⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2605. Арк. 6.
- ⁶⁶ Там само.
- ⁶⁷ ГДА МЗС. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 3873. Арк. 38.
- ⁶⁸ Там само.
- ⁶⁹ Там само. Арк. 5.
- ⁷⁰ Там само. Арк. 8.
- ⁷¹ Там само.
- ⁷² Кінолітопис: Анотований каталог кіножурналів, документальних фільмів і кіно-і телесюжетів (1975 – 1985). Упорядники: І. М. Закринична, Т.О. Ємельянова та ін. Державний комітет архівів України. Центральний державний кінофотофоноархів України ім. Г.С. Пшеничного. Київ, 2015. С. 924 (Серія “Архівні зібрання України: Спеціальні довідники”).
- ⁷³ Там само. С. 947.
- ⁷⁴ Там само.
- ⁷⁵ Кінолітопис: Анотований каталог кіножурналів... С. 913.

⁷⁶ Там само. С. 897.

⁷⁷ Див.: Петерс И.А. Словацкое национальное восстание и современность: (К 40-летию). *Український історичний журнал*. 1984. № 8. С.127-135; Репін В. Словацьке національне повстання – передумова проведення військами Червоної Армії Східнокарпатської операції. *Військово-наук. вісник*. 2009. № 11. С. 165-176.

⁷⁸ Кінолітопис: Анотований каталог кіножурналів... С. 957.

⁷⁹ Там само. С. 922.

⁸⁰ Там само. С. 914.

⁸¹ Там само.

REFERENCES

1. Baumgartner, G. & Hebig, D. (1997). *Biographisches Handbuch der SBZ/DDR*. 1945-1990. 2: Maassen – Zylla [in German].
2. Bazhan, O. (2008). Suspilni nastroi v Ukraini u khodi chekhoslovatskoi kryzy 1968 roku za donesenniamy radianskykh spetssluzhb. *Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB*, 30/31, 37-53. [in Ukrainian].
3. Bazhan, O. (Comp.). (2008). PRAZKA VESNA u dokumentakh Haluzevoho derzhavnogo arkhivu Sluzhby bezpeky Ukrainy. *Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB*, 30/31, 54-137 [in Ukrainian].
4. Boriak, H.V., Matiash, I.B. & Papakin, H.V. (Comps.). (2005). *Arkhivni ustanovy Ukrainy: Dovidnyk*. Kyiv [in Ukrainian].
5. Buch, G. (1987). *Namen und Daten wichtiger Personen der DDR*. Dietz, Berlin (West)/Bonn, 4, 301 [in German].
6. Ciesielski, T. (2010). Konsulat polski w Odessie 1919–1920. *Polska dyplomacja na Wschodzie w XX – początkach XXI wieku*. Olsztyn–Charków, 81–101 [in Polish].
7. Danylenko, V.M. (Comp.). (2009). *Haluzevyi derzhavnyi arkhiv SBU: Putivnyk*. Kharkiv: Prava liudyny [in Ukrainian].
8. Dmytrenko, A.A. (2014). Utvorennia ta diialnist Narodnoho komisariatu zakordonnykh sprav URSR u memuaranii literatury (1944 – 1945 rr.). *Hurzhiivski chytannia*, 7, 76-79 [in Ukrainian].
9. Dmytruk, V.I. (2004). *Ukraina ne movchala: Reaktsiia ukrainskoho suspilstva na podii 1968 r. v Chekhoslovachchyni*. Kyiv [in Ukrainian].
10. Dmytruk, V.I. (2008). Prazka vesna i Ukraina. *Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB*, 30/31, 7-36 [in Ukrainian].
11. Dmytruk, V.I. (2018). Reaktsiia ukrainskoho suspilstva na podii 1968 roku v Chekhoslovachchyni. *Mizhnarodni zviazky Ukrainy: naukovi poshuky i znakhidky – International Relations of Ukraine: Scientific Searches and Findings*, 27, 84-105 [in Ukrainian].
12. Dobriianov, T. (1989). U spilnii borotbi za myr i rozzbroiennia. *Dorohamy druzhby: Doslidzhennia i spohady*. Kyiv, 201-216 [in Ukrainian].
13. Dornfeld, M., & Seewald, E. (2017). *Deutschland – Ukraine. Hundert Jahre diplomatische Beziehungen*. Berlin [in German].

14. Haidukov, L.F. (1997). Narodnyi komisariat zakordonnykh sprav URSS: utvorennia ta rozghortannia diialnosti (1944–1945 rr.). *Visnyk Kyivskoho universytetu im. T. H. Shevchenka*, 6, 51-70 [in Ukrainian].
15. Holovchenko, V.I. (2011). Vykhid Ukrainskoi RSR na arenu mizhnarodnoi diialnosti. *Aktualni problemy mizhnarodnykh vidnosyn: Zb. nauk. pr.*, 99, 36-51 [in Ukrainian].
16. Holovko, M.K. (1957). *Vklad Radianskoi Ukrainy v borotbu voleliubnykh narodiv za myr i bezpeku*. Kyiv [in Ukrainian].
17. Hrynevych, V.A. (1995). Utvorennia Narodnoho komisariatu zakordonnykh sprav Ukrainskoi RSR: proekty i realii (1944 – 1945 rr.). *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*, 3, 35-46 [in Ukrainian].
18. Huberskyi, L.V. (Ed.). (2004). *Ukrainska dyplomatychna entsyklopediia*. (Vols. 1–2). Kyiv: Znannia Ukrainy [in Ukrainian].
19. Kakovkina, O.M. (2018). Dyplomatychna diialnist Narodnoi Respubliky Bolharii za materialamy Tsentralnoho derzhavnoho arkhivu hromadskykh obiednan Ukrainy. *Univer-sum istorii ta arkheolohii*, 1(26), 68-80. [in Ukrainian].
20. Keskeny, E. (2012). *A magyar–orosz kapcsolatok 1989-2002 [Hungarian–Russian Relations, 198-2002]*, 82. Budapest [in Hungarian].
21. Matiash, I. (2020). *Inozemni predstavnytstva v radianskii Ukraini (1919 – 1991 rr.): protystoiannia i spivpratsia*. Kyiv [in Ukrainian].
22. Matovka, L.M. (2007). Radiansko-yuhoslavskyi konflikt (1948-1956 rr.). *Extended abstract of Candidate's thesis*. Uzhhorod [in Ukrainian].
23. Peters, Y.A. (1984). Slovatskoe natsionalnoe vosstanye y sovremennost: (K 40-letiu). *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*, 8, 127-135 [in Ukrainian].
24. Reviakina, L. (1989). Rukh Bolharii zv ukladannia dohovoru pro myr i druzhbu z Radianskym Soiuzom. *Dorohamy druzhby: Doslidzhennia i spohady* Kyiv [in Ukrainian].
25. Riepin, V. (2009). Slovatske natsionalne povstannia – peredumova provedennia viiskamy Chervonoii Armii Skhidnokarpatskoi operatsii. *Viiskovo-naukovyi visnyk*, 11, 165-176 [in Ukrainian].
26. Skóra, W. (2012). Organizacja i działalność służby konsularnej Drugiej Rzeczypospolitej naterenach Rosji, Ukrainy i ZSRR w dwudziestoleciu międzywojennym (1918-1939). *Stosunki polityczne, wojskowe i gospodarcze Rzeczypospolitej Polskiej i Związku Radzieckiego w okresie międzywojennym*. Warszawa-Siedlce, 259-283 [in Polish].
27. Vidnyanskyj, S.V. (2015). Chomu ta yak Ukrainaska RSR stala odniieiu z krain-zasnovnyts OON? (do 70-ricchhia Orhanizatsii Obiednanykh Natsii i chlenstva v nii Ukrainy). *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*, 5, 172-185 [in Ukrainian].

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2021.30.113>
УДК 327.7(47+57)(476)(477)“1985/1991”+(930)

Владимир Снаповский

д-р. ист. наук, проф.

Белорусский государственный университет
220006, Беларусь, Минск, ул. Ленинградская, 20-511

E-mail: ulsnap44@inbox.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7133-8549>

СОТРУДНИЧЕСТВО СССР, УКРАИНСКОЙ ССР И БЕЛОРУССКОЙ ССР В ООН В ПЕРИОД СОВЕТСКОЙ ПЕРЕСТРОЙКИ

В статье исследуются основные направления деятельности и формы взаимодействия СССР, УССР и БССР в ООН и ее специализированных учреждениях в годы перестройки (1985–1991). Для раскрытия темы использованы материалы журнала «Международная жизнь» (обзоры МИД СССР о внешнеполитической деятельности СССР, статьи министров иностранных дел союзных республик, в первую очередь Украины и Беларуси), книжные и журнальные публикации союзных/российских, украинских и белорусских ученых, документы ООН и внешней политики СССР, УССР и БССР. Сознательный акцент автора на союзном уровне отражает реальную ситуацию во взаимоотношениях между союзным центром и республиками в СССР в перестроечный период, когда эти отношения быстро эволюционировали от внешнеполитического диктата центра к самостоятельности республик на международной арене, что в конечном счете привело к распаду СССР и провозглашению независимости всех союзных республик. В статье проанализированы такие вопросы, как новый подход Советского Союза к ООН в годы перестройки, формирование новых отношений между союзными республиками и центром, дипломатическое сотрудничество советских делегаций и представителей социалистических стран в ООН, белорусские инициативы на 45-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН (1990). В годы перестройки советское руководство, союзный МИД проделали огромную работу по расчистке завалов «холодной войны», развитию широкого международного сотрудничества и интеграции СССР в мировую экономику. Свой немалый вклад в эту деятельность в рамках ООН и ее специализированных учреждений внесли белорусские и украинские дипломатические службы, получившие значительно более широкие возможности

реализации национальных интересов и потребностей своих народов в рамках радикально обновляемых отношений между союзным центром и республиками. Статья является одной из первых попыток в постсоветской историографии исследовать деятельность СССР, УССР и БССР в ООН и ее специализированных учреждениях в период перестройки.

Ключевые слова: Советский Союз, Украинская ССР, Белорусская ССР, Организация Объединенных Наций, перестройка, новое мышление, Министерство иностранных дел, внешняя политика, дипломатия, внешнеполитическая деятельность союзных республик.

Володимир Снапковський

д-р. іст. наук, проф.

Білоруський державний університет

220006, Білорусь, Мінськ, вул. Ленінградська, 20-511

E-mail: ulsnap44@inbox.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7133-8549>

СПІВРОБІТНИЦТВО СРСР, УКРАЇНСЬКОЇ РСР І БІЛОРУСЬКОЇ РСР В ООН У ПЕРІОД РАДЯНСЬКОЇ ПЕРЕБУДОВИ

У статті досліджуються основні напрями діяльності й форми взаємодії СРСР, УРСР і БРСР в ООН та її спеціалізованих установах у роки перебудови (1985 – 1991). Для розкриття теми використано матеріали журналу «Міжнародне життя» (огляди МЗС СРСР щодо зовнішньополітичної діяльності СРСР, статті міністрів закордонних справ союзних республік, насамперед України й Білорусі), книжкові й журнальні публікації союзних/російських, українських і білоруських учених, документи ООН і зовнішньої політики СРСР, УРСР і БРСР. Свідомий акцент автора на союзному рівні відображає реальну ситуацію у взаємовідносинах між союзним центром і республіками в СРСР у перебудовний період, коли ці відносини швидко еволюціонували від зовнішньополітичного диктату центру до самостійності республік на міжнародній арені, що зрештою призвело до розпаду СРСР і проголошення незалежності всіх союзних республік. У статті проаналізовано такі питання, як новий підхід Радянського Союзу до ООН у роки перебудови, формування нових відносин між союзними республіками й центром, дипломатична співпраця радянських делегацій і представників соціалістичних країн в ООН, білоруські ініціативи на 45-й сесії Генеральної Асамблеї ООН (1990). У роки перебудови радянське керівництво, союзне МЗС здійснили велику роботу з розчищення завалів «холодної війни», розвитку широкої міжнародної співпраці й інтеграції

СРСР до світової економіки. Свій вагомий внесок у цю діяльність у рамках ООН і її спеціалізованих установ здійснили білоруські й українські дипломатичні служби, які отримали ширші можливості реалізації національних інтересів і потреб своїх народів у рамках радикально оновлених відносин між союзним центром і республіками. Стаття є однією з перших спроб у пострадянській історіографії дослідити діяльність СРСР, УРСР і БРСР в ООН і її спеціалізованих установах у період перебудови.

Ключові слова: *Радянський Союз, Українська РСР, Білоруська РСР, Організація Об'єднаних Націй, перебудова, нове мислення, Міністерство закордонних справ, зовнішня політика, дипломатія, зовнішньополітична діяльність союзних республік.*

Uladzimir Snapkouski

Doctor of History, Professor
the Belarusian State University

20-511, Leningradskaya Street, Minsk, 220006, Belarus

E-mail: ulsnap44@inbox.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7133-8549>

COOPERATION OF THE USSR, THE UKRAINIAN SSR AND THE BELARUSIAN SSR IN THE UN DURING THE PERESTROIKA PERIOD

The article examines the main directions of activity and forms of interaction between the USSR, the Ukrainian SSR and the Belarusian SSR in the UN and its specialized institutions during the years of perestroika (1985 - 1991). To disclose the topic, materials from the journal "International Affair" were used (reviews of the USSR Ministry of Foreign Affairs on the foreign policy of the USSR, articles by the foreign ministers of the Union republics, primarily Ukraine and Belarus), book and journal publications of Union / Russian, Ukrainian and Belarusian scientists, documents of the United Nations and foreign policy of the USSR, the Ukrainian SSR and the Belarusian SSR. The author's conscious emphasis on the union level reflects the real situation in relations between the Union Center and the republics in the Soviet federation during the perestroika period, when these relations rapidly evolved from the foreign policy dictate of the Center to greater autonomy of the republics in the international arena, which ultimately has led to the collapse of the USSR and the proclamation of independence all union republics. The article analyzes such issues as the new approach of the Soviet Union to the UN in the years of perestroika, the formation of new relations between the Union republics and the Center, diplomatic cooperation of Soviet delegations and representatives of socialist countries in the UN, Belarusian initiatives at the 45th session of the UN General Assembly (1990). During the years of perestroika, the

Soviet leadership and the union Foreign Ministry did a tremendous job of clearing the rubble of the Cold War, developing broad international cooperation and integration the USSR into the world economy. The Belarusian and Ukrainian diplomatic services have made a significant contribution to this activity within the framework of the UN and its specialized agencies and have received much broader opportunities for realizing the national interests and needs of their peoples within the framework of radically renewed relations between the Union Center and the republics. The article is one of the first attempts in post-Soviet historiography to investigate the activities of the USSR, the Ukrainian SSR and the BSSR in the UN and its specialized institutions during the period of perestroika.

Keywords: *Soviet Union, Ukrainian SSR, Belarusian SSR, United Nations, perestroika, new thinking, Ministry of foreign affairs, foreign policy, diplomacy, foreign policy activity of the union republics.*

В советской и постсоветской историографии деятельность СССР, УССР и БССР в ООН в период перестройки отражена недостаточно как с точки зрения полноты (широты), так и всесторонности (глубины) проникновения в объект и предмет исследования. Полнота освещения данной тематики страдала от того, что публикация задуманного многотомного труда о деятельности Советского Союза, в том числе разумеется и УССР, и БССР в ООН, прекратилась в 1989 г. на 6-м томе, охватывающем 1976–1980 гг.¹ В следующем году я, докторант Института истории АН БССР, проходивший стажировку в отделе истории внешней политики Советского государства Института истории СССР АН СССР, задал вопрос сотруднику отдела, одному из членов редколлегии тома, известному исследователю политики СССР в ООН А. С. Протопопову*, почему книга вышла с большим опозданием (предыдущая была издана в 1981 г.), и почему в ней почти не видно следов перестройки и нового политического мышления. Мне был дан искренний ответ со стороны этого уважаемого специалиста: авторы, редколлегия и вышестоящее академическое и мидовское начальство оказались в нелегкой ситуации в связи с тем, как показывать (или не показывать) международную изоляцию СССР и его немногочисленных союзников из числа социалистических и развивающихся стран при обсуждении в ООН афганского и кампучийского вопросов. О сложном положении советской дипломатии, как и о критическом отношении к ее деятельности в предшествующие десятилетия было слегка сказано во введении к 6-му тому, хотя критические оценки отсутствовали у авторов других разделов книги². Отсутствие комплексного исследования политики СССР в ООН в 80-е гг. представители союзного центра, московские ученые компенсировали публикацией монографий об отдельных аспектах деятельности всемирной организации (А.В. Козырев, И.Н. Куклина, Р.Г. Соловьева, Д.К. Утегенова, В.Н. Федоров и др.)³.

Что касается глубины освещения указанной тематики, то конечно ее трудно было достичь по свежим следам событий, тем более исторического значения. При этом ученым следовало использовать новые подходы и оценки, критически осмысливать советскую внешнюю политику и дипломатию с позиций перестройки и нового мышления. И если исследователи в чем-то обоснованно отставали, то тон задавали политики и дипломаты на союзном уровне, который затем подхватили руководители МИДов союзных республик. В 1989 и 1991 гг. журнал «Международная жизнь» опубликовал два обширных обзора МИД СССР о внешнеполитической и дипломатической деятельности СССР в 1985–1990 гг., в которых специальными разделами были выделены вопросы взаимодействия союзного и республиканских МИДов⁴. Журнал стал трибуной обмена мнениями между министрами иностранных дел союзных республик, к которому затем присоединились исследователи-международники ведущих академических институтов и вузов СССР. Интересные и содержательные публикации о деятельности УССР и БССР в ООН преимущественно документального характера появились в Киеве и Минске⁵.

В настоящей статье автор исследует основные направления и формы взаимодействия СССР, УССР и БССР в ООН и ее специализированных учреждениях в годы перестройки. Для раскрытия темы использованы материалы журнала «Международная жизнь» (обзоры МИД СССР, статьи министров иностранных дел союзных республик), книжные и журнальные публикации союзных/российских, украинских и белорусских ученых, документы ООН и внешней политики СССР, УССР и БССР за 1985–1991 гг. Наш сознательный акцент на союзном уровне отражает реальную ситуацию во взаимоотношениях между союзным центром и республиками в СССР в перестроечный период, когда эти отношения быстро эволюционировали от внешнеполитического диктата центра к самостоятельности республик на международной арене, что в конечном счете привело к распаду СССР и провозглашению независимости всех союзных республик.

Новый подход Советского Союза к ООН. Обновление внешнеполитического курса СССР в годы перестройки выразительно проявилось в изменении отношения к ООН. В обзоре МИД СССР «Внешнеполитическая и дипломатическая деятельность СССР (апрель 1985 г. – октябрь 1989 г.)» отмечалось: «Новый подход Советского Союза к ООН состоит в том, чтобы в полной мере вернуть Организации Объединенных Наций ту роль инструмента поддержания мира, укрепления международной безопасности и развития широкого сотрудничества государств, которая была заложена в ее Уставе»⁶. Пересмотр стратегических и тактических установок советского руководства в области многосторонней дипломатии способствовал возрождению ООН, ее превращению в универсальный центр координации практических действий государств, совместного поиска новой модели межгосударственных отношений.

Советская дипломатия переходила на конструктивные и реалистические позиции и в такой сложной политико-идеологической проблеме, как права человека. Делегации СССР, УССР и БССР стали делать большую ставку на международных форумах не на конфронтационный подход, а на корректные и уважительные высказывания и оценки, учитывавшие опыт других государств в области прав человека. Советский Союз заявил о безоговорочной поддержке Всеобщей декларации прав человека, подтвердил приверженность международным пактам о правах человека, хельсинкскому Заключительному акту и другим основополагающим документам⁷.

Сдержанная до середины 80-х гг. позиция СССР в отношении некоторых форм международного контроля и проверки в области прав человека подверглась коренному пересмотру⁸. В выступлении в ООН 7 декабря 1988 г. генеральный секретарь ЦК КПСС, председатель Президиума Верховного Совета СССР М. Горбачев заявил: «Мы намерены расширить участие Советского Союза в контрольных механизмах по правам человека при ООН и в рамках общеевропейского процесса»⁹. Реализуя этот тезис, СССР, УССР и БССР присоединились к Факультативному протоколу к Международному пакту о гражданских и политических правах и признали механизмы контроля, предусмотренные этим пактом, Конвенцией о ликвидации всех форм расовой дискриминации и Конвенцией против пыток. СССР, УССР и БССР стали на путь признания юрисдикции Международного Суда по тем соглашениям, по которым раньше были сделаны оговорки. Указом Президиума Верховного Совета СССР от 10 февраля 1989 г. были сняты оговорки по шести международным конвенциям по правам человека, в том числе Конвенции о предупреждении преступления геноцида и наказании за него, Конвенции о политических правах женщин, Конвенции о ликвидации всех форм расовой дискриминации, Конвенции против пыток¹⁰.

СССР ратифицировал Конвенцию против пыток и принял активное участие в работе соответствующего комитета, внес конструктивный вклад в разработку Конвенции о правах ребёнка, принятой на 44-й сессии Генеральной Ассамблеи, начал сотрудничество с ООН в решении проблемы афганских беженцев и налаживании международной гуманитарной помощи Афганистану. В 1989 г. Верховные Советы СССР, УССР и БССР ратифицировали Дополнительные протоколы 1977 г. к Женевским конвенциям 1949 г. о защите жертв войны. Советское государство заявило о признании на основе взаимности компетенции соответствующей Международной комиссии¹¹.

На 45-й сессии Генеральной Ассамблеи делегация СССР представила меморандум «ООН в постконфронтационном мире», в котором изложила свое видение организации как центра взаимодействия государств-членов и как гаранта международного порядка в период глубокой трансформации международных отношений. В октябре 1990 г. СССР и США опубликовали

совместное заявление «Ответственность за мир и безопасность в меняющемся мире», нацеленное на наращивание потенциала ООН в укрепление международного мира и безопасности.

Формирование новых отношений между союзными республиками и центром. Перемены во внутренней и внешней политике страны, задачи, связанные с обновлением отношений между союзными республиками и центром, потребовали новых подходов к вопросу об участии республик в формировании и осуществлении внешней политики СССР. Ряд мер, с тем чтобы наделить республиканские МИД более широкими полномочиями, был принят после совещания министров иностранных дел республик летом 1987 г. Совещание способствовало повышению авторитета республиканских министерств, дало импульс к активизации их деятельности. Несколько улучшилось обеспечение МИД союзных республик информацией из подразделений МИД СССР и совзагранучреждений, в республиках начали проводиться научно-практические конференции по международным проблемам. Союзный МИД принимал меры с целью расширения практики командирования сотрудников республиканских МИД в совзагранучреждения на длительные сроки, во временные командировки и на стажировку. Все больше представителей республик стало включаться в состав союзных делегаций, участвующих в переговорах и консультациях. В обзоре МИД СССР за 1985–1989 гг. отмечалось: «Принципиально новые задачи в плане координации внешнеполитической деятельности союзных республик встают перед министерством в этой области в связи с перестройкой федеративной системы Советского государства. Работа тут предстоит большая и взаимответственная»¹².

В следующем обзоре МИД за 1989–1990 гг. появился специальный раздел «Вопросы углубления взаимодействия МИД СССР и МИД союзных республик», в котором говорилось о различных мероприятиях и новшествах, направленных на более интенсивное включение во внешнеполитический процесс представителей союзных республик. Эффективным органом сотрудничества и согласования действий всех субъектов Союза во внешнеполитической сфере был призван стать Консультативный Совет министров иностранных дел Союза и республик. С целью оперативной координации и взаимодействия по тем вопросам, которые относятся к непосредственным интересам республик, в союзном МИД было создано Управление по союзным республикам. В мае 1990 г. Коллегия МИД СССР утвердила план мероприятий, нацеливающий МИД на достижение качественно нового уровня сотрудничества с республиками по всем основным направлениям внешнеполитической деятельности. В соответствии с планом в 40 посольствах и совпредставительствах за рубежом были выделены сотрудники, специально отвечающие за республиканские вопросы. Руководителям загранучреждений поручено активно содействовать реализации прав республик¹³.

После совещания министров иностранных дел союзных республик в 1987 г. ряд из них выступил со статьями на страницах журнала «Международная жизнь». В ходе состоявшегося откровенного обмена мнениями была дана в целом довольно критическая оценка тому, в каком положении находились республиканские внешнеполитические министерства, придавленные диктатом и контролем союзных органов власти. По признанию министров, МИД СССР, Верховные Советы и Советы Министров союзных республик уделяли недостаточное внимание деятельности республиканских МИД, удовлетворению их запросов и нужд¹⁴. Министр иностранных дел РСФСР В.М. Виноградов указывал, что такое положение «было глубоко ошибочным и даже вредным, оно наносило ущерб нашей внешнеполитической деятельности...», «наши центральные общественные органы не использовали весьма большие возможности союзных республик в подкреплении общесоюзной внешнеполитической линии весьма конкретными делами – внешними связями республики»¹⁵. Ещё категоричнее высказался министр иностранных дел Литовской ССР В.К. Микучяускас, отметивший, что за более чем 40-летний период существования республиканских МИД они «в основном владели формальное существование»¹⁶. В 1987 г. его предшественник В. Зенкявичус отмечал, что в «недавнем прошлом МИД СССР перегружал себя разными функциями, которые по существу входили в компетенцию МИД союзных республик»¹⁷.

Министр иностранных дел БССР А.Е. Гуринович в своей статье (1988) предпочел иную тональность в оценке исторических и современных форм отношений республики с союзными органами во внешнеполитической сфере, которой придерживались белорусские представители в своих выступлениях в ООН. Он говорил об их гордости за достижения своей Родины, оптимизме, с которым они смотрят в будущее, преимущества социализма и результатах созидательного труда, ставших возможными благодаря братскому сотрудничеству народов Страны Советов. В статье министр отразил соответствующий тому времени уровень внешнеполитической деятельности БССР как в области многосторонней дипломатии, так и развитии зарубежных связей с правительственными и общественными организациями иностранных государств, в том числе в налаживании связей с соотечественниками за рубежом. Особое внимание было обращено на новые формы и методы внешнеэкономической деятельности, которая осуществлялась через общесоюзные внешнеторговые органы, а также посредством приграничной торговли¹⁸.

Отражая новые веяния в риторике и подходах советской дипломатии с акцентами на моральные принципы, А. Гуринович емко сформулировал морально-политическое кредо белорусского МИД времен перестройки и нового мышления: «Внешнеполитической деятельности Белорусской ССР присущи последовательность и принципиальность, нетерпимость к несправедливости,

а соответственно и аргументированный, деловой отпор тем, кто подменяет принципы сотрудничества конфронтацией и нападениями»¹⁹. Новым словом в политическом лексиконе был термин «белорусская дипломатия», пожалуй впервые употребленный министром в публичном дискурсе. Хотя в принятом в том же 1988 г. Положении о МИД БССР подобного выражения не использовалось, а дипломатическая служба БССР называлась «составной частью дипломатической службы СССР»²⁰. По словам министра, «усилия белорусской дипломатии подчинены активному участию в осуществлении главных целей и направлений международной политики КПСС и Советского государства»²¹.

В таком же ключе, но опубликованная годом раньше, выдержана статья министра иностранных дел УССР В.А. Кравца в «Дипломатическом вестнике» Дипломатической академии МИД СССР (1987). Автор рассказал о деятельности УССР в Совете Безопасности в 1984–1985 гг., а также отметил членство республики в органах ООН, в которых не участвовал СССР (Специальный комитет против апартеида и Комитет по осуществлению неотъемлемых прав палестинского народа), подчеркнув твердый курс УССР на отстаивание принципов советской внешней политики²². Характеризуя договорно-правовую практику УССР, В. Кравец указал, что на 1 января 1987 г. она была участницей 144 международных договоров²³. Для сравнения отметим, что БССР на 1 января 1988 г. была участницей 156 международных договоров²⁴.

В завершении дискуссии о роли республик в союзной дипломатии в конце 1990 г. выступил министр иностранных дел УССР А.М. Зленко²⁵. К тому времени Советский Союз уже вступил в период дезинтеграции, балтийские республики приняли акты о восстановлении независимости, а РСФСР, УССР и БССР – декларации о государственном суверенитете. И хотя УССР была в авангарде этого процесса, высказывания министра, который занял должность несколько месяцев назад, были корректными и осторожными. Он однако не мог не отметить тот факт, что полноценное использование всеми союзными республиками своих внешнеполитических полномочий с самого начала не только не противоречило интересам Советского Союза в прошлом, но и уберегло бы его от многих сложностей сегодняшнего дня. А. Зленко говорил о новых задачах украинского МИД, направленных прежде всего на установление двусторонних отношений с иностранными государствами, участие республики в общеевропейском процессе, международное сотрудничество в минимизации последствий чернобыльской аварии, установление новых отношений с украинской диаспорой²⁶. В целом его видение роли и места «республиканской дипломатии» выглядело достаточно взвешенным, продиктованным тогдашними политическими реалиями, без излишнего забегания вперед. Однако, отвечая на вопрос, какой будет украинская дипломатия в 1995 г., министр сказал, что Украина будет вести «полнокровную внешнюю политику», у нее появятся

дипломатические и консульские отношения с соседними государствами, будут активно развиваться внешнеэкономические связи, расширяться участие в международных организациях, а республика будет включена в общеевропейский процесс²⁷. Как показало будущее, этот прогноз, который сам А. Зленко назвал мечтаниями, сбылся.

Дипломатическое сотрудничество советских делегаций и представителей социалистических стран. Внешнеполитические принципы нового мышления, выдвинутые и внедряемые Советским Союзом с апреля 1985 г., стали пробивать себе дорогу в отношениях с социалистическими странами. Освобождаясь от идеологизированных подходов, эти отношения становились на твердую основу общепризнанных демократических норм международного права. Общая, согласованная линия государств Организации Варшавского Договора была направлена на повышение роли ООН и других международных организаций в решении ключевых проблем современности. ООН стала тем форумом, где в 1986 г. по инициативе делегаций СССР, БССР, УССР, других социалистических стран началось обсуждение концепции всеобщей системы международной безопасности, выдвинутой XXVII съездом КПСС. Соответствующие резолюции на 41–44-й сессиях Генеральной Ассамблеи (1986–1989) были поддержаны возросшим количеством развивающихся стран, а на 43-й сессии впервые получили одобрение ряда западных государств. В частности в резолюции 43/90 от 7 декабря 1988 г. Генеральная Ассамблея призвала все государства внести свой вклад в международный диалог, прежде всего в рамках ООН, с целью поиска приемлемых для всех путей, средств и координации практических мер по укреплению на всеобщей основе системы безопасности, определенной в Уставе ООН, а также повышения роли и эффективности ООН в поддержании международного мира и безопасности во всех аспектах. Основные положения этой резолюции были воспроизведены и конкретизированы в резолюции 44/21 от 15 ноября 1989 г.²⁸.

Делегация УССР на 41-й сессии Генеральной Ассамблеи выступила соавтором 12 проектов резолюций по важнейшим аспектам политики международной безопасности и разоружения. Сессия одобрила 70 решений по этим вопросам, и все они были поддержаны украинской делегацией. На 42-й сессии Генеральной Ассамблеи делегации 10 социалистических стран, в том числе СССР, УССР и БССР, выступили с меморандумом и принятым проектом резолюции о всеобъемлющей системе международного мира и безопасности. В дополнение к ним украинская делегация внесла два рабочих документа, которые обеспечивали принципиальный подход к вопросам повышения роли ООН в области совершенствования механизма реализации меморандума. В Первом комитете 43-й сессии стала соавтором 10 резолюций по вопросам международной безопасности и разоружения. Во Втором комитете вместе с Чехословакией она выступила с инициативой по укреплению

международной экологической безопасности. В Третьем комитете стала инициатором принятия резолюции о международном сотрудничестве в области прав человека. Всего украинская делегация выступила соавтором более 40 резолюций и сделала 60 выступлений по главным вопросам, обсуждавшимся на этой сессии²⁹. На 42-й сессии Генеральной Ассамблеи по инициативе белорусской делегации были приняты резолюции о запрещении разработки и производства новых видов оружия массового уничтожения и новых систем такого оружия, о правах человека и научно-техническом прогрессе, другие документы. БССР была в числе соавторов 29 других принятых на сессии резолюций, в том числе по вопросам ядерного, химического разоружения, запрета других видов оружия, вопросам укрепления мер доверия, резолюций по вопросам деколонизации и борьбе с апартеидом³⁰.

Белорусские и украинские представители продолжали активное сотрудничество в ООН с делегацией Польши, первой из восточноевропейских стран, ставшей на путь посткоммунистической трансформации. Приоритетным направлением их взаимодействия в международных организациях стало объединение усилий международного сообщества для смягчения последствий аварии на Чернобыльской АЭС. Не случайно, что в ходе визита министра иностранных дел Польской Республики К. Скубишевского в Минск в октябре 1990 г. и его переговоров с министром иностранных дел БССР П.К. Кравченко оба политика были едиными в оценке масштабов катастрофы на Чернобыльской АЭС и отметили, что для минимизации ее последствий необходима помощь международного сообщества³¹. Польша поддержала все решения, принятые в рамках системы ООН, включая МАГАТЭ, о международном сотрудничестве по преодолению последствий чернобыльской катастрофы, в том числе и соответствующую резолюцию 45-й сессии Генеральной Ассамблеи.

На этой сессии делегация БССР выступила с инициативой о создании безъядерного пояса в составе Беларуси, Украины и республик Балтии, к которому могли бы присоединиться страны Центральной Европы. Это предложение с учетом выдвинутой Польшей в 1987 г. мирной инициативы о сокращении вооружений и укрепления доверия в Центральной Европе («план Ярузельского») открывало широкое поле для белорусско-украинско-польского взаимодействия в решении одной из ключевых проблем европейской безопасности – создании безъядерных зон или зон пониженной военной активности.

В ходе работы 45-й сессии Генеральной Ассамблеи министр иностранных дел СССР Э.А. Шеварднадзе провел переговоры с министром иностранных дел Польши К. Скубишевским. Высказав удовлетворение развитием советско-польских отношений, которые начали строиться на новых принципах добрососедства, министры отметили, что «в условиях демократизации

открываются новые возможности для расширения советско-польских связей, в частности, за счет развития контактов Польши с Украиной, Беларусью, другими республиками Советского Союза»³². При обсуждении общеевропейских проблем, особенно в связи с объединением Германии, К. Скубишевский высоко отозвался о линии советской дипломатии при урегулировании внешних аспектов строительства немецкого единства, прежде всего в решения вопроса о границах. Польский министр назвал «абсурдными» некоторые утверждения о наличии каких-то проблем с границами в отношениях между Польшей и Советским Союзом. «Польское правительство и народ, – заявил он, – принимает границу, которая существует»³³.

Белорусско-украинско-польское дипломатическое сотрудничество осуществлялось в общем русле согласованной международной политики стран социалистического содружества. Координация внешнеполитической деятельности этой группы государств реализовывалась путем консультаций по основным международным вопросам, взаимного обмена информацией, совместной выработки и проведения согласованного внешнеполитического курса, тесного взаимодействия на международной арене, в том числе в международных организациях.

Широко распространенной практикой, в особенности в 70–80-е гг., стало опубликование в качестве официальных документов ООН совместных заявлений социалистических стран по самым разным вопросам, согласование позиций и точек зрения практически по всем пунктам повестки дня сессий Генеральной Ассамблеи, подготовка совместных документов, разработка и внесение новых пунктов повестки дня. Представители миссий социалистических стран и сотрудники делегаций этих стран на сессиях разных органов ООН регулярно проводили совещания, обменивались мыслями о ходе рассмотрения вопросов повестки дня, участвовали в разработке соответствующих проектов резолюций, договоров и других документов³⁴.

Накануне и во время сессий Генеральной Ассамблеи руководители или другие представители министерств иностранных дел СССР, УССР, БССР, других социалистических стран встречались для уточнения позиций своих государств и согласования единой политики в этой организации. Например, в ходе 42-й сессии Генеральной Ассамблеи (1987) состоялась встреча руководителей делегаций социалистических стран, на которой произошел обмен мнениями относительно выдвижения совместных инициатив этих стран³⁵. В апреле 1989 г. прошло совещание экспертов министерств иностранных дел социалистических стран по продвижению совместной инициативы в ООН о всеобщей системе международной безопасности³⁶.

В 80-е гг. в Минске неоднократно проходили совещания представителей социалистических стран по вопросам совместных действий на международной арене. В 1981 г. в столице БССР прошло совещание заведующих

отделами международных организаций МИДов социалистических стран. В 1986 г. было проведено XXIV координационное совещание Национальных комиссий социалистических стран по делам ЮНЕСКО. В июле 1989 г. в Минске прошло совещание заместителей министров иностранных дел социалистических стран, на котором делегации БССР, НРБ, ВНР, СРВ, ГДР, КНДР, Кубы, ЛНДР, МНР, ПНР, СРР, УССР, ЧССР, а также делегация СЭВ (наблюдатель) рассмотрели наиболее важные международные вопросы предстоящей 44-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН³⁷.

Эта встреча оказалась последним координационным совещанием стран социалистического содружества по вопросам подготовки к очередной сессии Генеральной Ассамблеи. Пришедшие к власти в странах Центральной и Юго-Восточной Европы в 1989–1990 гг. новые политические режимы не проявили заинтересованности в тесной координации своих внешнеполитических действий с СССР и другими членами бывшего «социалистического содружества», стремясь обеспечить себе максимум свободы действий на международной арене и в выборе новых союзников. В 1991 г. ОВД и СЭВ были распущены, а их бывшие страны-участницы начали поиск и реализацию новых форм внешнеполитического сотрудничества, прежде всего на двусторонней и региональной основе. В связи с этим особое значение приобретало продолжение и наполнение новым качеством белорусско-польского взаимодействия на международной арене. Во время визита К. Скубишевского в Минск в октябре 1990 г. с обеих сторон была подчеркнута важность продолжения консультаций между внешнеполитическими ведомствами БССР и Польши³⁸.

Белорусские инициативы на 45-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН. В 1990 г. после принятия балтийскими республиками актов о восстановлении суверенитета и независимости в Советском Союзе усилились центробежные тенденции. 12 июня Декларацию о государственном суверенитете РСФСР принял Первый съезд народных депутатов РСФСР, которую уже тогда ряд прозорливых политиков и наблюдателей называли «выходом основной советской республики из состава СССР». 16 июля Верховный Совет УССР принял Декларацию о государственном суверенитете УССР (Украины). Она провозглашала суверенитет Украины как «верховенство, самостоятельность, полноту и неделимость власти республики в пределах её территории, независимость и равноправие во внешних отношениях»³⁹.

Важнейшим событием на пути белорусского народа к созданию собственного государства стала Декларация о государственном суверенитете БССР (Республики Беларусь), принятая Верховным Советом БССР 27 июля 1990 г. Этот документ закрепил неотъемлемое право белорусской нации на самоопределение и объявил полный государственный суверенитет Белорусской ССР как самостоятельность и полноту государственной власти республики в

пределах её территории, важным элементом которого зафиксирована «независимость республики во внешних отношениях». Декларация содержала ряд положений, которые касались международного положения Беларуси и её внешнеполитической деятельности. Впервые на государственном уровне было заявлено о том, что республика является «полноправным и независимым членом мирового сообщества» (преамбула). Ставилась цель преобразования республики в безъядерную зону и нейтральное государство (ст. 10). Декларация заявляла, что БССР самостоятельно осуществляет права на добровольные союзы с другими государствами и свободный выход из этих союзов. Республика предлагала неотложно начать разработку Договора о союзе суверенных социалистических государств (ст. 11)⁴⁰.

Реализация Декларации о государственном суверенитете предусматривалась путём принятия новой Конституции и законов республики. Но пока что она имела характер торжественного заявления о намерениях. Продолжали действовать Конституция СССР и Конституция БССР, которым противоречили практически все положения Декларации. Наполнение её конкретным содержанием, материализация статей, которые относились к внешнеполитическим и оборонным вопросам, осуществлялось медленно и непоследовательно.

Тем не менее республиканский МИД, который в июле 1990 г. возглавил П. Кравченко, уже нацеливался на выдвижение смелых инициатив на международной арене и ознакомление мирового сообщества с приоритетами внешнеполитической деятельности, соответствующими национальным потребностям и интересам республики⁴¹. Правительство и МИД БССР в качестве стратегических целей участия в 45-й сессии Генеральной Ассамблеи определили принятие специальной резолюции ООН, посвященной аварии на Чернобыльской АЭС, и выдвижение инициативы о создании безъядерной зоны в Центральной и Восточной Европе⁴².

До 1990 г. белорусские представители не осмеливались ставить на международном уровне вопрос об оказании помощи в преодолении последствий чернобыльской катастрофы, учитывая позицию союзного МИД, что мол негоже великой державе кланяться и просить деньги у международного сообщества. Пришлось преодолевать инерцию и сопротивление московских дипломатов, чтобы поставить этот вопрос на форуме наций. Прорыв был сделан обращением президиума Верховного Совета и Совета Министров БССР к парламентам, правительствам, международным организациям, соотечественникам, всем людям доброй воли 13 февраля 1990 г. с призывом об оказании всемерного содействия и всех видов помощи Белорусской ССР в предпринимаемых усилиях по ликвидации последствий аварии на ЧАЭС⁴³.

26 сентября 1990 г. на пленарном заседании 45-й сессии председатель Совета Министров БССР В.Ф. Кебич выступил с речью, в которой подчеркнул, что «наш народ становится действительным хозяином в своем доме,

открывает широкие возможности для полноценного участия Белоруссии в деятельности международного сообщества». Он заявил, что белорусское государство берет курс на безъядерность и нейтралитет и первым шагом на этом пути стало участие БССР в августе 1990 г. в работе Конференции государств-участников Договора о нераспространении ядерного оружия в качестве наблюдателя. Глава белорусского правительства призвал мировое сообщество к оказанию помощи республике в деле ликвидации последствий аварии на ЧАЭС. Для этой цели предлагалось принятие специальной резолюции, в которой нашло бы отражение понимание планетарного характера случившейся катастрофы и были бы сформулированы шаги по координации действий специализированных учреждений системы ООН для преодоления глобальных и локальных последствий катастрофы. В. Кебич также внес предложение о переводе Белорусской ССР из категории страны-донора в категорию страны-получателя технической помощи ООН на восстановительный период⁴⁴.

29 сентября в штаб-квартире ООН состоялась встреча В. Кебича с генеральным секретарем ООН Х.П. де Куэльяром, основной темой которой стало обсуждение чернобыльской проблемы. Глава белорусского правительства высоко оценил личные усилия генсека ООН, а также поддержку ЭКОСОС в развитии сотрудничества по преодолению последствий чернобыльской катастрофы и отметил необходимость предприятия дальнейших мер в этом направлении. Он указал на особую важность принятия чернобыльской резолюции и попросил у генерального секретаря ООН содействия в продвижении проекта резолюции. Х.П. де Куэльяр согласился с необходимостью повышения уровня информированности международной общественности о чернобыльской катастрофе и ее последствиях, признал необходимость конкретных шагов со стороны ООН и обещал оказать необходимую поддержку белорусским предложениям⁴⁵.

23 октября состоялось выступление министра иностранных дел П. Кравченко в ЭКОСОС по вопросу «Доклад Международного агентства по атомной энергии», в котором вновь была обоснована просьба о принятии специальной резолюции, посвященной минимизации последствий аварии на Чернобыльской АЭС. Вторым ключевым положением выступления была постановка вопроса о создании безъядерного пояса в регионе Центральной и Восточной Европы. Белорусская инициатива предполагала заключение договора, который должен обеспечивать не только полное отсутствие ядерного оружия, но и международную систему проверок с целью контроля приверженности обязательствам такого договора. Идея создания безъядерного пояса от Балтийского до Черного морей основывалась на положениях о нейтралитете Декларации о государственном суверенитете Беларуси, аналогичных положениях Декларации о государственном суверенитете Украины, а также расчете на то, что страны Балтии захотят избавиться от

ядерного оружия как от наследия советской эпохи. Потенциальными участниками зоны должны были также стать такие страны Восточной Европы, как Польша, Чехословакия, Венгрия, Румыния, Болгария⁴⁶.

Белорусская инициатива вызвала неподдельный интерес среди политиков и экспертов, занимающихся разоруженческой проблематикой. Впервые за 45-летнюю историю участия в ООН белорусская делегация выступила с самостоятельным предложением по одной из важнейших проблем международной безопасности и контроля над вооружениями. Как вспоминает об этом сам П. Кравченко: «Делегация Беларуси вдруг в полный голос заявила о своих приоритетах и национальных интересах, которые явно диссонировали с известными подходами делегации СССР». Для западных аналитиков было трудно представить, как делегация БССР, входящая в состав великой ядерной державы, осмелилась неадекватно последнему обсуждать такую острую проблему. Для обоснования своих позиций белорусская делегация ввела в дипломатический обиход тезис о «безъядерной части ядерного целого» (по примеру региональных пацифистских инициатив и решений местных органов власти, решений мэрий некоторых японских портовых городов). Следует отметить, что выдвижение Минском безъядерной инициативы было спокойно воспринято руководством делегации СССР, в том числе постоянным представителем СССР при ООН Ю.М. Воронцовым, и активно поддержано украинской делегацией⁴⁷.

Но главным событием для белорусской делегации стало принятие 45-й сессией Генеральной Ассамблеи специальной чернобыльской резолюции, чему предшествовали упорные и напряженные дипломатические консультации. Рабочую группу по проведению консультаций и подготовке резолюции возглавил П. Кравченко, а в ее состав вошли постоянные представители СССР, УССР и БССР при ООН соответственно Ю. Воронцов, Г. Удовенко и Г. Буравкин, а также эксперты трех делегаций. Предметом споров стал вопрос о последовательности перечисления стран, пострадавших от аварии на ЧАЭС. Во многих официальных источниках оно выглядело так: УССР, БССР, РСФСР. Однако белорусская делегация имела полное право утверждать, что БССР должна стать страной, нуждающейся в первоочередной помощи. Был проведен сравнительный анализ удельного веса загрязненных районов к общей площади страны, который выявил, что в Беларуси территория, пораженная радионуклидами, охватывает 23%, тогда как показатель Украины – 4%, в России – 1%. Далее проект резолюции был представлен на обсуждение экспертов примерно 140 делегаций. Во время консультаций вскрывались все новые статистические данные о последствиях аварии. Стало ясно, что понятие «ликвидация» последствий аварии просто неупотребительно в данном контексте и должно быть заменено на понятие «минимизация» последствий аварии на ЧАЭС⁴⁸.

Проект резолюции был представлен главой делегации БССР П. Кравченко 28 ноября на заседании Второго комитета 45-й сессии от имени трех делегации, а также 116 соавторов. Он основывался на докладе генерального секретаря ООН, заключениях международных миссий, побывавших в пораженных районах, а также предложениях, изложенных в ходе дискуссии. Основным содержанием проекта являлась необходимость улучшить координацию усилий для изучения и минимизации последствий Чернобыля, придать им большую динамичность, а также призыв ко всем государствам и отдельным лицам о продолжении оказания помощи для преодоления последствий трагедии. Резолюция № 45/90 «Международное сотрудничество в деле смягчения и преодоления последствий аварии на Чернобыльской АЭС» была принята 21 декабря 1990 г. консенсусом, что стало дипломатическим успехом слаженной работы трех советских делегаций⁴⁹. «Дух общечеловеческой поддержки и солидарности, который мы ощущали на протяжении всей работы по этому вопросу, — знак надежды для нас и наших народов», так описал белорусский министр волнующую обстановку на сессии Генеральной Ассамблеи после принятия этого документа⁵⁰.

В связи с принятием резолюции Верховный Совет БССР 6 февраля 1991 г. выступил с заявлением и высказал благодарность мировому сообществу и генеральному секретарю ООН за плодотворное сотрудничество на площадке организации. В нем говорилось о серьезной тяжести последствий аварии и важности принятия данного решения для Беларуси, а также выражалась надежда на отклик со стороны мирового сообщества. Верховный Совет предложил объявить 26 апреля Международным днем предотвращения ядерных и других промышленно-технологических катастроф⁵¹. На базе сложившихся международных договоренностей по чернобыльской проблематике началось непосредственное сотрудничество Беларуси, России и Украины с мировым сообществом в деле минимизации последствий на ЧАЭС.

Новый курс в специализированных учреждениях ООН. В рассматриваемый период были приняты меры с целью повышения эффективности и практической отдачи от участия СССР, УССР и БССР в специализированных учреждениях системы ООН. Советский Союз активно поддержал деятельность Организации Объединенных Наций в области образования, науки и культуры (ЮНЕСКО), направленную на освобождение ее от заидеологизированных в прошлом подходов и практическую отдачу от решения задач, присущих самому предмету деятельности этой организации. В последний раз тезис о политическом характере ЮНЕСКО прозвучал в выступлении советской делегации на 23-й сессии Генеральной конференции в 1985 г.⁵². Вопросы усиления взаимодействия были обсуждены во время встречи генерального директора ЮНЕСКО Ф. Майора с советским руководством в ходе его официального визита в СССР в июле 1989 г. Руководство союзного МИД отмечало

непосредственную пользу, приносимую сотрудничеством с организацией в вопросах образования и культуры, а также обмена мировым опытом в области науки и техники. Такие сферы взаимодействия, как охрана окружающей среды, ресурсы Мирового океана и земной коры, прикладная микробиология и биотехнология, информатика, энергетика, предупреждение стихийных бедствий отвечали задачам социально-экономического развития СССР.

Ряд сложившихся в ЮНЕСКО крупных международных программ и проектов, таких как экологическая программа «Человек и биосфера», океанографическая программа, программа геологической корреляций и др., являлись источниками получения важной научно-технической информации, что позволяло сокращать расходы на проведение аналогичных научно-исследовательских работ в СССР в результате применения уже готовых технологических решений. Серьезные сдвиги наметились в участии в программах ЮНЕСКО в области культуры, что содействовало защите культурного наследия народов СССР⁵³. В 1988 г. президиумы Верховных Советов СССР, УССР и БССР ратифицировали две конвенции ЮНЕСКО: Конвенцию о мерах, направленных на запрещение и предупреждение незаконного ввоза, вывоза и передачи права собственности на культурные ценности и Конвенцию об охране всемирного культурного и природного наследия⁵⁴.

К 1989 г. ЮНЕСКО перестала испытывать влияние противоречий между капиталистическим и социалистическим лагерями и начала активную деятельность по расширению общеевропейского сотрудничества в рамках СБСЕ, а также связей между национальными комиссиями по делам ЮНЕСКО. Новый этап развития сотрудничества на региональной европейской основе привел к установлению и развитию контактов ЮНЕСКО с Советом Европы, особенно в сфере образования. В 1990 г. под руководством генерального директора Ф. Майора состоялось совместное заседание западноевропейских и восточноевропейских стран, что явилось знаковым событием, свидетельствующем о разрядке в отношениях противоборствующих лагерей⁵⁵.

Трансформация ЮНЕСКО в сторону дальнейшей деполитизации и выдвижение на первый план в ее работе проблем, ради которых она была создана, отмечались в отчете МИД СССР за 1989–1990 гг. Перестроечные процессы требовали создания внутрисоюзной инфраструктуры, формирования сети «опорных баз» участия СССР в ЮНЕСКО, прежде всего на республиканском уровне, а также в регионах, центрах науки и культуры, университетских городах. Относительно новым направлением работы союзного и республиканских МИД стало налаживание прямого сотрудничества республиканских и региональных структур с международными региональными бюро ЮНЕСКО в Азии и Европе. Имелось в виду формирование региональных сетей сотрудничества в сферах компетенции ЮНЕСКО, которые функционировали бы на самостоятельном уровне. Союзный МИД стал

практиковать и такие новые формы работы с союзными республиками, не представленными в ЮНЕСКО, как стажировки в Комиссии СССР при ЮНЕСКО республиканских представителей, их включение в состав союзных делегаций на сессии руководящих органов ЮНЕСКО, а также на различных форумах и мероприятиях по линии Организации, проведение мероприятий ЮНЕСКО в республиках⁵⁶.

Укреплялась и тенденция к большей самостоятельности белорусских представителей в ЮНЕСКО. Первой несогласованной с союзным центром инициативой белорусской дипломатии стало выступление на 25-й сессии Генеральной конференции (1989) по активизации международного сотрудничества в преодолении последствий чернобыльской катастрофы и принятие Исполнительным комитетом соответствующей резолюции. В 1989–1993 гг. БССР являлась членом Исполнительного совета ЮНЕСКО, что благотворно повлияло на продвижения собственных инициатив и приобретение нового лица в организации после провозглашения независимости. С другой стороны на плечи независимой Беларуси с 1991 г. легли членские взносы в ООН и ее специализированных учреждениях, некоторые из которых после распада СССР даже увеличились. С 1990 г. союзный центр прекратил вносить членские взносы в бюджет ЮНЕСКО, поэтому Беларусь вынуждена была в течение 10 лет выплачивать долг за 1990–1991 гг.⁵⁷.

Расширилось участие Советского Союза в деятельности Международной организации труда (МОТ), которое давало доступ к опыту различных стран в решении социально-трудовых вопросов, включая конвенции и рекомендации по вопросам труда и прав профсоюзов. По состоянию на 1990 г. СССР участвовал в 48 конвенциях МОТ⁵⁸. По всей вероятности, эта цифра распространяется на БССР и УССР. При этом следует отметить, что из 47 конвенций, ратифицированных БССР по состоянию на 1990 г., 6 конвенций были денонсированы и действующими для БССР на тот момент являлась 41 конвенция⁵⁹. В 1980-е гг. она присоединилась лишь к одной конвенции № 160 (1985 г.) о статистике труда, которая вступила в силу для БССР 28 октября 1990 г.⁶⁰.

Материалы МОТ по вопросам правового регулирования, отпусков, сопоставления стоимости жизни и социальных нормативов, региональной дифференциации оплаты труда, пенсионного обеспечения использовались в СССР при разработке различных нормативных актов и проектов будущих постановлений и законов. Продолжалась практика направления в МОТ на экспертизу проектов союзных законов. Были получены ее заключения о проектах законов о занятости населения, социальной защищенности инвалидов, правах профсоюзов. В октябре 1990 г. был подписан документ о сотрудничестве СССР и МОТ в области совершенствования советского трудового законодательства, решения проблем занятости, подготовки кадров и других вопросов социально-трудовых отношений⁶¹.

Оценивая взаимодействие БССР и УССР с МОТ, необходимо отметить, что оно осуществлялась в соответствии с внешнеполитической линией Советского Союза и было детерминировано установками идеологического характера. Ратификации подлежали лишь те конвенции МОТ, которые вписывались в концепцию «социалистического трудового права», влияние советских представителей на нормотворческую работу МОТ имело ограниченный характер. В свою очередь МОТ, используя свои механизмы контроля, не оказывала существенного воздействия на советские республики в плане исполнения взятых обязательств⁶².

Советский Союз активно поддерживал деятельность Международного агентства по мирному использованию атомной энергии (МАГАТЭ). В качестве акта доброй воли СССР поставил под ее гарантии часть своей мирной ядерной деятельности. МАГАТЭ сыграло позитивную роль в продвижении на международной арене выдвинутой СССР в 1986 г. Программы по созданию международного режима безопасного развития ядерной энергетики. В результате удалось выработать проекты конвенций об оперативном оповещении о ядерной аварии и об оказании помощи в случае такой аварии. Между СССР и МАГАТЭ начался обмен мнениями по вопросам возможных форм и финансовых условий организации международных исследований в предложенном советской стороной исследовательском центре на базе Чернобыльской АЭС⁶³. В сентябре 1990 г. состоялось подписание соглашения между СССР, БССР, УССР и МАГАТЭ о проведении таких исследований в Научном центре «Припять»⁶⁴.

Белорусское видение перспектив дальнейшего развития МАГАТЭ в системе ООН было сформулировано министром иностранных дел П. Кравченко в ряде выступлений на 45-й сессии Генеральной Ассамблеи и в ЭКОСОС. Во-первых, белорусское правительство поддержало курс на активизацию контрольно-инспекционных функций организации, ставящих за собой отвлечению ядерных материалов на военные цели. Во-вторых, Белорусская ССР заявила о поддержке ратификации СССР и США их двусторонних договоров об ограничении мощности подземных испытаний ядерного оружия. В связи с заявленным стремлением к достижению статуса безъядерной зоны для своей территории республика изучала возможность присоединения к ДНЯО. В-третьих, БССР поставила вопрос о расширении Агентством программ по безопасности ядерных установок и прежде всего электростанций. Была высказана озабоченность проблемой проверки АЭС, чей срок эксплуатации достиг 20 лет, и одновременно поддержка созданию информационной системы по инцидентам на АЭС, которая была бы доступна не только узкому кругу профессионалов⁶⁵.

Белорусская и украинская позиции относительно МАГАТЭ в определенной степени отличалась от общесоюзной, особенно после принятия Генеральной Ассамблеей чернобыльской резолюции. Мировое ядерное

лобби, организованное вокруг МАГЭТЭ, понимая опасность этой резолюции для развития ядерной энергетики, оценивало чернобыльскую катастрофу как фантом, придуманный политиками. Летом 1991 г. в результате усилий трех советских делегаций на заседаниях ЭКОСОС удалось принять резолюцию о серьезности аварии на ЧАЭС, содержащую поручения органам и организациям ООН по оказанию помощи пострадавшим районам БССР, РСФСР и УССР⁶⁶.

Большое значение для решения глобальных проблем сохранения здоровья человека, ликвидации эпидемических болезней, профилактики различных заболеваний, а также для советского здравоохранения и медицинской науки имело сотрудничество СССР с Всемирной организацией здравоохранения (ВОЗ). На базе 65 советских научно-исследовательских учреждений в СССР были созданы и функционировали 130 центров и проектов ВОЗ, которые частично финансировались за счет средств ВОЗ, что включало в себя поставку медицинского оборудования, вакцин, штаммов, эталонных (справочных) препаратов, лекарственных и других средств. Советский Союз в случае необходимости получал по линии ВОЗ квалифицированную экспертную помощь⁶⁷. Страна участвовала в осуществляемой под эгидой ВОЗ долгосрочной международной программе по минимизации медицинских последствий чернобыльской аварии. С этой целью велась активная работа по созданию в Обнинске Международного центра ВОЗ по радиационно-медицинским проблемам с участием всех заинтересованных стран с филиалами в Беларуси и Украине⁶⁸.

С провозглашением независимости Украины 24 августа 1991 г. и принятием законов о придании конституционного статуса Декларации о государственном суверенитете БССР и политической и экономической независимости республики 25 августа 1991 г. начался качественно новый этап деятельности двух новых независимых государств на международной арене. Большую роль в полном международном политическом и дипломатическом признании Беларуси и Украины сыграла ООН.

В выступлении председателя Верховной Рады Украины Л. Кравчука на 46-й сессии Генеральной Ассамблеи 1 октября 1991 г. подчеркивалось, что его страна, несмотря на свой ядерный статус, намерена придерживаться политики нейтралитета и выступает за нераспространение ядерного оружия. Украина не просто поменяла табличку со своим названием в зале заседаний ООН, а в корне изменила отношение к ряду международных проблем. Такую позицию независимого украинского государства одобрило и поддержало международное сообщество. Основные принципы внешней политики Украины были провозглашены в обращении Верховной Рады «К парламентам и народам мира» 5 декабря 1991 г.⁶⁹

Министр иностранных дел Республики Беларусь П. Кравченко в речи на 46-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН 26 сентября 1991 г. изложил принципы и приоритеты внешней политики Республики Беларусь. Они

были сформулированы в виде восьми следующих положений: 1) достижение Беларусью реальной независимости и суверенитета; 2) взаимодействие с другими республиками СССР и создание единого экономического пространства и нового Союза суверенных государств; 3) мобилизация международной поддержки в решении чернобыльской проблемы; 4) преобразование Беларуси в безъядерную зону и нейтральное государство; 5) включение Республики Беларусь в общеевропейский процесс; 6) создание условий для формирования рыночной экономики в республике; 7) обеспечение экологической безопасности; 8) обеспечение свободного взаимодействия культур. С трибуны ООН было заявлено, что основой внешнеполитического курса государства являются жизненные интересы белорусского народа⁷⁰. Речь П. Кравченко можно считать первым концептуальным изложением целей, задач и приоритетных направлений внешней политики Республики Беларусь на этапе получения полной независимости. Годы спустя он оценивал свое выступление как провозглашение первой внешнеполитической доктрины Республики Беларусь⁷¹.

Министр подчеркнул исключительную заинтересованность Беларуси в деятельности учреждений и органов системы ООН, которая долгие годы была для республики единственным окном во внешний мир. Беларусь приветствовала благотворный процесс возрождения или ренессанса ООН, которую она рассматривала как важный инструмент взаимодействия и взаимотворчества всех ее государств-членов, больших, средних и малых. Была высказана готовность вместе со всеми продолжать работу над укреплением авторитета этой уникальной организации, в которой тогда формировался консенсус относительно ее новой роли в поддержании мира после завершения эпохи холодной войны, а сама ООН «стала вровень с эпохой». Исторический перелом, переживаемый Беларусью, дипломат назвал «национально-государственным ренессансом», временем воплощения многовековых чаяний белорусского народа, который начинает ощущать себя частью всемирного сообщества наций⁷².

В заключении следует отметить, что в 6-летний период перестройки внешнеполитический статус союзных республик существенно изменился от роли республиканских отрядов советской дипломатии до независимых субъектов международных отношений, которыми они стали после распада СССР. Инициированная М. Горбачевым перестройка политической системы привела к реформе, которая проявилась в частности в ослаблении внешнеполитического диктата центра (союзных органов власти) и усилении активности республик в международной сфере. Наиболее заметно это проявилось в отношении двух «основных союзных республик» (Украины и Беларуси), накопивших благодаря членству в ООН значительный опыт участия в международной политике.

Активным проводником горбачевской политики выступил союзный МИД, возглавляемый членом политбюро ЦК КПСС Э. Шеварнадзе. Министерство подготовило два обзора о внешнеполитической и дипломатической деятельности СССР, представленные для рассмотрения съездам народных депутатов СССР. В них были проанализированы достижения и недостатки в реализации внешней политики советского руководства, выявлен и поставлен ряд новых для советской политической теории и практики проблем, в том числе о национально-государственных интересах СССР как федеративного государства, реальном распределении внешнеполитических компетенций между союзным центром и республиками, взаимодействии между союзным и республиканскими МИДа, полномасштабном участии союзных республик в развитии политического, экономического и культурного сотрудничества СССР с зарубежными государствами.

Как было отмечено, реакция министров иностранных дел УССР и БССР (В. Кравца и А. Гуриновича) на новый курс Москвы была довольно сдержанной. В конце 1990 г. украинский министр А. Зленко уже высказывался и действовал более смело, имея за плечами Декларацию о государственном суверенитете Украины. В июле того же года белорусский МИД возглавил энергичный партийный работник П. Кравченко, не обремененный профессиональной дипломатической карьерой⁷³. Его дебют на 45-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН ознаменовался двумя крупными инициативами (чернобыльской и о безъядерной зоне в Центральной и Восточной Европе), а также смелой постановкой трудных вопросов перед польским министром К. Скубишевским. В июле 1991 г. по инициативе П. Кравченко в Минске состоялось совещание министров иностранных дел СССР и союзных республик. Белорусский МИД решительно выходил из тени союзного министерства и даже немного опережал в дипломатическом позиционировании своих украинских коллег.

В годы перестройки советское руководство, союзный МИД проделали огромную работу по расчистке завалов «холодной войны», развитию широкого международного сотрудничества и интеграции СССР в мировую экономику. Свой немалый вклад в эту деятельность в рамках ООН и ее специализированных учреждений внесли белорусские и украинские дипломатические службы, получившие значительно более широкие возможности реализации национальных интересов и потребностей своих народов в рамках радикально обновляемых отношений между союзным центром и республиками.

* Главный научный сотрудник этого отдела, доктор исторических наук, профессор Анатолий Сергеевич Протопопов был моим научным консультантом по докторской диссертации «Внешиполитическая деятельность Белорусской ССР (1944-1953 годы)».

¹ Советский Союз и Организация Объединенных Наций (1976–1980 гг.). Отв. ред. А. Л. Нарочницкий. Москва: Наука, 1989. 363 с.

² Там же. С. 4-5.

³ Козырев А.В. Мы и мир в зеркале ООН. Москва: Международные отношения, 1991. 173 с.; Куклина И.Н. ООН и проблемы южноафриканского региона. Москва: Наука, 1990. 323 с.; Соловьева Р.Г. ООН: Расстановка сил и дипломатия в 80-е годы. Москва: Наука, 1990. 172 с.; Утегенова Д.К. ООН и движение неприсоединения. Москва: Наука, 1991. 186 с.; Федоров В.Н. ООН и проблемы войны и мира. Москва: Международные отношения, 1988. 263 с.

⁴ Внешнеполитическая и дипломатическая деятельность СССР (апрель 1985 г. – октябрь 1989 г.). Обзор МИД СССР. *Международная жизнь*. 1989. № 12; Внешнеполитическая и дипломатическая деятельность СССР (ноябрь 1989 г. – декабрь 1990 г.). Обзор МИД СССР. *Международная жизнь*. 1991. № 3.

⁵ За мир и сотрудничество между народами: Участие Белорусской ССР в 40-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН. Сост. С.Н. Мартынов, вступит. ст. А.Е. Гуриновича. Минск: Беларусь, 1986. 197 с.; Белоруссия и Чернобыль: К итогам деятельности делегации БССР на 45-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН. Минск: Беларусь, 1991. 77 с.; Україна на міжнародній арені. Збірник документів і матеріалів. 1986–1990 рр. Київ: Україна, 1993. 552 с.; Віднянський С.В., Мартинов А.Ю. Україна в Організації Об'єднаних Націй: 60 років участі у розв'язанні найважливіших міжнародних проблем. Київ: Генеза, 2006. 240 с.

⁶ Внешнеполитическая и дипломатическая деятельность СССР (апрель 1985 г. - октябрь 1989 г.). С. 58.

⁷ Там же. С. 43.

⁸ Всеобщая международная безопасность. Международно-правовые принципы и нормы: Справочник. Отв. ред. Б.М. Клименко. Москва: Международные отношения, 1990. С.299-301.

⁹ Выступление г-на М.С. Горбачева, Генерального секретаря Центрального Комитета Коммунистической партии Советского Союза, Председателя Президиума Верховного Совета Союза Советских Социалистических Республик на 43-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН 7 декабря 1988 г. URL: <https://undocs.org/pdf?symbol=ru/A/43/PV.72>. С. 26.

¹⁰ Всеобщая международная безопасность. С. 299.

¹¹ Верховна Рада України. Законодавство України. Статус Женевських конвенцій 1949 года и Дополнительных протоколов к ним 1977 года (по состоянию на 19 ноября 1999 г.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c23#Text

¹² Внешнеполитическая и дипломатическая деятельность СССР (апрель 1985 г. - октябрь 1989 г.). С. 110.

¹³ Внешнеполитическая и дипломатическая деятельность СССР (ноябрь 1989 г. – декабрь 1990 г.). С. 172 - 174.

¹⁴ Шмагин Е., Братчиков И. На Смоленской площади – перемены. *Международная жизнь*. 1989. № 2. С. 53 - 55.

¹⁵ Виноградов В. Дипломатия России. *Международная жизнь*. 1989. № 1. С. 62, см. также его высказывания о деятельности МИД союзных республик. С. 66-68.

¹⁶ Микучяускас В. Выступление на конференции консульских работников МИД СССР 28 декабря 1988 г. *Международная жизнь*. 1989. № 2. С. 24.

¹⁷ Зенкячвичус В., Григутис Ю. Деловые контакты. *Аргументы и факты*. 1987. № 49. С. 2.

¹⁸ Гуринович А.Е. Дипломатия Белоруссии. *Международная жизнь*. 1988. № 4. С. 68–69. URL: <https://naukaprava.ru/catalog/435/840/56238/60926?view=1>

¹⁹ Там же. С. 70.

²⁰ Знешняя палітыка Беларусі: Зб. дакументаў і матэрыялаў у 10 т. Т. 6 (1976 г. – верасень 1991 г.). Склад. У.К. Ракашэвіч, А.В. Шарапа. Мінск: Выд. цэнтр БДУ, 2003. С. 275.

²¹ Гуринович, А.Е. Ук. соч. С. 70.

²² Кравец В.А. Украинская ССР в международных отношениях. *Дипломатический вестник. Год 1987*. Москва: Международные отношения, 1988. С. 97–99.

²³ Там же. С. 105.

²⁴ Гуринович, А.Е. Ук. соч. С. 65.

²⁵ Зленко А. Украина, ООН, мировая дипломатия. *Международная жизнь*. 1990. № 11. С. 5–17. Он поделился своими взглядами и размышлениями с главным редактором журнала Б. Пядышевым.

²⁶ Там же. С. 6, 11–15.

²⁷ Там же. С. 12.

²⁸ Всеобщая международная безопасность. С. 11–12.

²⁹ Україна у міжнародних відносинах ХХ століття. 1. Участь України в Організації Об'єднаних Націй. URL: <https://library.if.ua/book/10/1062.html>

³⁰ Гуринович, А.Е. Ук. соч. С. 67.

³¹ Сов. Белоруссия. 1990. 17 окт.

³² Вестник Министерства иностранных дел СССР. 1990. № 20. С. 19.

³³ Там же.

³⁴ Фёдоров, В.Н. Ук. соч. С. 106.

³⁵ Вестник Министерства иностранных дел СССР. 1987. № 6. С. 22.

³⁶ Там же. 1988. № 8. С. 56.

³⁷ Сов. Белоруссия. 1989. 15 июля. Как пишет П.Кравченко, это совещание Москва санкционировала “весьма неохотно”. – Кравченко П.К. Беларусь на переломе: дипломатический прорыв в мир: выступления, статьи, интервью, беседы, дипломатические документы и переписка. Минск: БИП-С Плюс, 2009. С. 8.

³⁸ Сов. Белоруссия. 1990. 17 окт.

³⁹ Декларація про державний суверенітет України 1990 г. Відомості Верховної Ради УРСР, 1990, № 31, ст. 429. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text>

⁴⁰ Дэкларацыя аб дзяржаўным суверэнітэце Беларускай ССР. Документы по новейшей истории Беларуси. URL: <http://dakumenty.com/archives/3>

⁴¹ Снапковскі В.Е., Фядотаў Л.А. Беларуская ССР у ААН у 1990–1991 гг.: ад саюзнай рэспублікі да незалежнай дзяржавы. *Беларусь в современном мире = Беларусь у сучасным свеце: материалы XIX Междунар. науч. конф., посвящ. 99-летию образования Белорус. гос. ун-та, Минск, 29 октября 2020 г.* Редкол.: В.Г. Шадурский (гл. ред.) [и др.]. Минск: Изд. центр БГУ, 2020. С. 748–754.

⁴² Кравченко, П. К. Беларусь на распутье, или Правда о Беловежском соглашении. Записки дипломата и политика. Москва: Время, 2006. С. 51.

⁴³ Знешняя палітыка Беларусі. Т. 6. С. 281.

⁴⁴ Белоруссия и Чернобыль. С. 10-17.

⁴⁵ Беларусь. Свой посад меж народами. Факты и документы внешних связей в XX веке. Беларусь. Минск: МИД РБ, ГУ Белорусский научно-исследовательский центр электронной документации. 2008. Эл. Документ № Е 05 78-01-02.

⁴⁶ Кравченко П.К. Беларусь на переломе. С. 311–314.

⁴⁷ Там же. С. 13.

⁴⁸ Там же. С. 14–15, 323.

⁴⁹ Резолюции 45-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН 1990 г. URL: <http://www.un.org/ru/events/chernobyl/docs/r45-190.htm>; Кравченко, П.К. Беларусь на переломе. С. 14-16.

⁵⁰ Там же. С. 322–324.

⁵¹ Знешняя палітыка Беларусі. Т. 6. С. 289-290.

⁵² Пермьякова Л.Г. Из истории взаимоотношений России и ЮНЕСКО: советский период. *Вестник Томского государственного университета. Сер. История*. 2012. № 2. С.131-132. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/iz-istorii-razvitiya-vzaimootnosheniy-rossii-i-yunesko-sovetskiy-period/viewer>

⁵³ Внешнеполитическая и дипломатическая деятельность СССР (апрель 1985 г. – октябрь 1989 г.). С. 60.

⁵⁴ Знешняя палітыка Беларусі. Т. 6. С. 267.

⁵⁵ Романовский Р.Г. БССР і ЮНЕСКА на пераломе эпох: 1985-1991 гг. *Белорусский журнал международного права и международных отношений*. 2004. № 2. С. 29–33.

⁵⁶ Внешнеполитическая и дипломатическая деятельность СССР (ноябрь 1989 г. – декабрь 1990 г.). С. 78-79.

⁵⁷ Романовский Р.Г. Проблемы участия БССР в деятельности ЮНЕСКО во второй половине 1980-х – нач. 1990-х гг. *Беларусь в современном мире: материалы III Республиканской научной конференции, 28 - 29 октября 2004 г.* Ред. кол. А.В. Шарапо и др. Минск: РИВШ, 2004. С. 160-162.

⁵⁸ Внешнеполитическая и дипломатическая деятельность СССР (апрель 1985 г. – октябрь 1989 г.). С. 61-62.

⁵⁹ Международная организация труда и права человека. Авт.-сост. А.А.Войтик; рук. проекта А.Е.Вашкевич. Минск: Тесей, 2002. С. 4, 74–78.

⁶⁰ Список ратифицированных Беларусью конвенций МОТ. URL:<http://www.ilo.org/ilolex/cgi-lex/pqconv.pl?host=status01&textbase=iloeng&querytype=bool&hitdirection=1&hitstart=0&hitsrange=2000&sortmacro=sortconv&query=Belarus@ref&chspec=19>

⁶¹ Внешнеполитическая и дипломатическая деятельность СССР (ноябрь 1989 г. – декабрь 1990 г.). С. 61-62, 80.

⁶² Русакович А.В. Международная организация труда и Беларусь: 50 лет взаимодействия. *Журнал международного права и международных отношений*. 2006. № 4. С.49-50 URL:https://pdf2doc.com/ru/download/pmz404hqewu2vc1v/o_1e5vljtoutf31uu61j7p1ksfl1uqsb/2006_4_JLIR_rusakovich_r.doc?rnd=0.5797612477909924

⁶³ Внешнеполитическая и дипломатическая деятельность СССР (апрель 1985 г. – октябрь 1989 г.). С. 61-62.

⁶⁴ Внешнеполитическая и дипломатическая деятельность СССР (ноябрь 1989 г. – декабрь 1990 г.). С. 78.

⁶⁵ Кравченко П.К. . Беларусь на переломе. С. 311-314.

⁶⁶ Там же. С. 329–337.

⁶⁷ Внешнеполитическая и дипломатическая деятельность СССР (апрель 1985 г. – октябрь 1989 г.). С. 61–62.

⁶⁸ Внешнеполитическая и дипломатическая деятельность СССР (ноябрь 1989 г. – декабрь 1990 г.). С. 80.

⁶⁹ Обращение Верховного Совета Украины «К парламентам и народам мира». URL:<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1927-12>

⁷⁰ Кравченко, П.К. Беларусь на переломе. С. 276–285.

⁷¹ Снапкоўскі У. Калі б не выступаў на мітынгах, не стаў бы міністрам: Вялікая гутарка з Пятром Краўчанкам. *Рэгіянальная газета*. Маладзечна. 2020. 4 верасня. С. 18–19.

⁷² Кравченко П.К. Беларусь на переломе. С. 284–285.

⁷³ Снапкоўскі У. Калі б не выступаў на мітынгах. С. 18.

REFERENCES

1. Belarus'. *Svoi posad mezh narodami. Fakty i dokumenty vneshnikh svyazey v XX veke*. (2008). Minsk: MID RB, GU Belorusskiy nauchno-issledovatel'skiy tsentr elektronnoy dokumentatsii [in Russian, Belarusian].

2. Fedorov, V.N. (1988). *OON i problemy voyny i mira*. Moskva: Mezhdunarodnyye otnosheniya [in Russian].

3. Gurinovich, A. Ye. (1988). Diplomatiya Belorussii. *Mezhdunarodnaya zhizn'*, 4, 62–70 [in Russian].

4. Klimenko, B.M. (Ed.) (1990). *Vseobshchaya mezhdunarodnaya bezopasnost'. Mezhdunarodno-pravovyye printsipy i normy: Spravochnik*. Moskva: Mezhdunarodnyye otnosheniya [in Russian].

5. Kozyrev, A. (1990). O novom podkhode SSSR k OON. *Mezhdunarodnaya zhizn'*, 6, 14 - 22 [in Russian].

6. Kravchenko, P.K. (2009). *Belarus' na perelome: diplomateskiy proryv v mir: vystupleniya, stat'i, interv'yu, besedy, diplomateskiye dokumenty i perepiska*. Minsk : BIP-S Plyus [in Russian, Belarusian].

7. Kravchenko, P.K. (2006). *Belarus' na rasput'ye, ili Pravda o Belovezhskom so-glashenii. Zapiski diplomata i politika*. Moskva: Vremya [in Russian].

8. Kravets, V.A. (1988). Ukrainskaya SSR v mezhdunarodnykh otnosheniyakh. *Diplomateskiy vestnik. God 1987*. Moskva: Mezhdunarodnyye otnosheniya [in Russian].

9. MID BSSR. (Ed.) (1991). *Belorussiya i Chernobyl': K itogam deyatel'nosti delegatsii BSSR na 45-y sessii General'noy Assamblei OON*. Minsk: Belarus' [in Russian].

10. MID SSSR. (Ed.) (1989). Vneshnepoliticheskaia i diplomateskaia deiatelnost' SSSR (aprel' 1985-oktiabr' 1989 gg.). Obzor MID SSSR. *Mezhdunarodnaia zhizn'*, 12 3–117 [in Russian].

11. MID SSSR. (Ed.) (1991). Vneshnepoliticheskaia i diplomateskaia deiatelnost' SSSR (noyabr' 1989 g. – dekabr' 1990 g.). Obzor MID SSSR. *Mezhdunarodnaia zhizn'*, 3, 3-181 [in Russian].

12. Mikuchauskas, V. (1989). Vystupeniye na konferentsii konsul'skikh rabotnikov MID SSSR 28 dekabrya 1988 g. *Mezhdunarodnaya zhizn'*, 2, 24–26 [in Russian].

13. Narochnitskij, A.L. (ed.) (1989). *Sovetskij Soyuz i Organizatsiya Ob'yedinennykh Natsij (1976 - 1980 gg.)*. Moskva: Nauka [in Russian].
14. Permyakova, L.G. (2012). Iz istorii vzaimootnosheniy Rossii i UNESCO: sovetskij period. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Ser. Istoria*, 2, 129–132 [in Russian].
15. Rakashievich, U.K., & Sharapa, A.V. (Comps.) (2003). *Zneshniaia palityka Belarusi. Zbornik dokumentau i materyialau Vol. 6 (1976–1991 gg.)*. Minsk: Wyd. tsentr BDU [in Belarusian].
16. Romanovskiy, R.G. (2004). BSSR i UNESCA na peralome epokh: 1985–1991 gg. *Belorusskiy zhurnal mezhdunarodnogo prava i mezhdunarodnykh otnoshen*, 2, 29–33 [in Belarusian].
17. Romanovskiy, R.G. (2004). Problemy uchastiya BSSR v deyatelnosti UNESCO vo vtoroy polovine 1980-kh – nach. 1990-kh gg. *Belarus' v sovremennom mire: materialy III Respublikanskoj nauchnoy konferentsii, 28–29 oktyabrya 2004 g.* Minsk: RIVSH [in Russian].
18. Rusakovich, A.V. (2006). Mezhdunarodnaya organizatsiya truda i Belarus': 50 let vzaimodeystviya. *Zhurnal mezhdunarodnogo prava i mezhdunarodnykh otnosheniy*, 4, 47–55 [in Russian].
19. Shmagin, Ye., Bratchikov, I. (1989). Na Smolenskoy ploschadi – peremeny. *Mezhdunarodnaya zhizn'*, 2, 45–56 [in Russian].
20. Snapkouski, U. (2020). Kali b nie vystupaŭ na mitynhach, nie staŭ by ministram: Vialikaja hutarka z Piatrom Kraŭčankam. *Rehijanal'naja hazieta*. Maladziečna. 4 vierasnia, 18–19 [in Belarusian].
21. Snapkouski, U.Ye., Fyadotaŭ, L.A. (2020). Belaruskaya SSR u AAN u 1990–1991 gg.: ad sayuznay respublikí da nezalezhnay dzyarzhavy. *Belarus' v sovremennom mire = Belarus' u suchasnym svetse: materialy XIX Mezhdunar. nauch. konf., posvyashch. 99-letiyu obrazovaniya Belorus. gos. un-ta, Minsk, 29 oktyabrya 2020 g.* Minsk: Izd. tsentr BGU, 748–754 [in Belarusian].
22. Vidnyanskyj, S.V., & Martynov, A.Yu. (2006). *Ukraina v Orhanizatsiyi Ob'yednanykh Natsiy: 60 rokov uchasti u rozv'yazanni nayvazhlyvishykh mizhnarodnykh problem*. Kyiv: Heneza [in Ukrainian].
23. Vinogradov, V. (1989). Diplomatija Rossii. *Mezhdunarodnaya zhizn'*, 1, 61–68 [in Russian].
24. Voytik, A.A. (comp.), & Vashkevich, A.Ye. (ed.) (2002). *Mezhdunarodnaya organizatsiya truda i prava cheloveka*. Minsk: Tesei [in Russian].
25. Zlenko, A. (1990). Ukraina, OON, mirovaya diplomatija. *Mezhdunarodnaya zhizn'*, 11, 5–17 [in Russian].

Рената Поладі

аспірант

Університет ім. Етвеша Лоранда (ELTE)
1088, Угорщина, Будапешт, Múzeum krt. 4., 6–8
Email: paladi.renata92@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7667-0882>

1991 РІК: У ДЖЕРЕЛ РОЗБУДОВИ УГОРСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ МІЖДЕРЖАВНИХ ЗВ'ЯЗКІВ

31 травня 1991 р. в рамках триденного візиту керівництва Української РСР до Будапешта було підписано дев'ять документів, що в підсумку мали вирішальне значення для розбудови угорсько-українських двосторонніх відносин. Робочому візиту української делегації на чолі з головою Верховної Ради УРСР Леонідом Кравчуком передувала багатомісячна інтенсивна підготовча робота з обох сторін. У цій статті автор здійснює спробу дати огляд цього процесу на основі розсекречених архівних документів Міністерства закордонних справ Угорщини та, насамперед, посилаючись на угорську бібліографію.

На початку дослідження автор дає коротку характеристику зовнішньополітичних цілей Угорської Республіки щодо Української РСР на межі 90-х років. Далі подається короткий опис змісту основних зустрічей угорської та української сторін, а також висвітлюється реакція керівництва СРСР на взаємне зближення двох сусідніх держав. На основі аналізу архівних матеріалів автор акцентує особливу увагу на питаннях, що мали велике значення в розвитку і регулюванні угорсько-українських двосторонніх відносин, а саме: 1) Договір про добросусідство та співробітництво, 2) Декларація про національні меншини та 3) Консульська конвенція. Завершується розвідка коротким оглядом і оцінкою візиту української делегації у Будапешт у травні–червні 1991 року, також подається короткий контент та умови всіх дев'яти підписаних документів.

Ключові слова: Угорщина, Україна, СРСР, двосторонні відносини, дипломатія.

Renata Paladi

Postgraduate Student

Eötvös Loránd University (ELTE)

Múzeum krt. 4., 6–8, Budapest, 1088, Hungary

Email: paladi.renata92@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7667-0882>

1991: AT THE ORIGIN OF BUILDING HUNGARIAN-UKRAINIAN INTER-STATE RELATIONS

On 31 May 1991, during the three-day visit of the leadership of the Ukrainian SSR to Budapest, there were signed nine documents, which ultimately were crucial for the development of Hungarian-Ukrainian bilateral relations. The working visit of the Ukrainian delegation, headed by the Speaker of the Ukrainian Parliament Leonid Kravchuk, was preceded by many months of intensive preparatory work on both sides. In this study, the author tries to give an overview of this process based on declassified archival documents of the Ministry of Foreign Affairs of Hungary and primarily referring to the Hungarian bibliography.

At the beginning of the study, the author gives a brief description of the foreign policy goals of the Republic of Hungary to the Ukrainian SSR on the verge of the 90s. Then will be given a brief description of the content of the main meetings that were organized between the Hungarian and Ukrainian sides, as well as the reaction of the Soviet leadership to the mutual rapprochement of the two neighbouring states. Based on archival materials, the author pays special attention to issues that were of great importance in the development and regulation of Hungarian-Ukrainian bilateral relations, namely 1) the Treaty of Good Neighborliness and Cooperation, 2) the Declaration on National Minorities and 3) the Consular Convention. The paper concludes with a brief review and assessment of the visit of the Ukrainian delegation to Budapest in May-June 1991 and gives a summary of the content and the terms of all nine signed documents.

Keywords: Hungary, Ukraine, Soviet Union, bilateral relations, diplomacy.

У лютому 1990 року, напередодні остаточного падіння комуністичного, режиму в Угорщині, з одного боку, та розпаду Рядянського Союзу, з іншого, в зовнішньополітичних планах Міністерства закордонних справ Угорщини, на чолі якого тоді був Дюла Горн¹, відносини з Українською РСР ще не відігравали значної ролі. Серед визначених завдань на 1990-ий рік зазначалося тільки створення консульства в Ужгороді, що, між іншим, вже з листопада 1988 року стояло на порядку денному, а також спрощення виїзду громадян за кордон. До останнього включали й імплементацію Конвенції про малий прикордонний рух². Однак, створений у травні 1990 року уряд

Йожефа Анталла³ вже ставив набагато значиміші й суттєво різноманітніші цілі щодо УРСР. Окрім питань відкриття консульства в Ужгороді⁴ та налагодження малого прикордонного руху, угорська сторона сформулювала мету, яка полягала в установленні безпосередніх двосторонніх зв'язків із тоді ще союзною республікою, Україною. Ця мета нового угорського уряду впливала насамперед із зовнішньополітичних цілей Угорської Республіки, згідно з якими вона в раціональних межах підтримувала процеси самовизначення союзних республік тоді ще існуючого СРСР та його народів, а також намагання не підкорятися радянським відносинам так, як це робило попереднє керівництво держави. Що ж стосується актуальності питання національних меншин, то воно зумовлювалось невпорядкованим юридичним статусом тієї великої кількості угорців, що проживала поза межами країни⁵.

Упродовж 1990 року найважливішими етапами розбудови двосторонніх відносин були двосторонні зустрічі, а також розробка готових до підписання проєктів документів та угод. У рамках саме таких цілей, зокрема в серпні, у Будапешті відбулася зустріч Міністра закордонних справ Угорської Республіки Гези Єсенскі⁶ й Міністра закордонних справ тоді ще УРСР Анатолія Зленка⁷. Ця зустріч була водночас і першим робочим візитом між двома країнами на рівні міністрів закордонних справ⁸.

Отже, на запрошення свого угорського колеги Г. Єсенскі, протягом 23–26 серпня 1990 року А. Зленко з робочим візитом відвідав угорську столицю. За час свого перебування в Угорщині – що могло відбутися тільки після затвердження нового українського уряду⁹ – Зленко мав зустріч і з Прем'єр-міністром Угорської Республіки Йожефом Анталлом. Останній назвав «розвиток прямих відносин із сусідньою Україною бажаним і своєчасним, відповідно до трансформацій, що відбуваються в Радянському Союзі»¹⁰. Після зустрічі з главою угорського уряду 24 серпня міністр закордонних справ УРСР також вів перемовини з Гезом Єсенскі¹¹, із державним секретарем МЗС Угорщини Тамашем Катона та заступником державного секретаря МЗС Угорщини Імрем Сокаї¹². Під час свого перебування у Угорщині Зленко запросив Гезу Єсенскі здійснити візит-відповідь¹³.

Візит міністра закордонних справ України до Будапешта справив великий вплив на міжнародній арені, особливо в сусідніх країнах регіону. Згідно з переказом глави українського МЗС від 5 вересня, «ніби розпочалися змагання за першість у розбудові відносин з Україною»¹⁴. Робоча поїздка Міністра закордонних справ України до Будапешта у серпні 1990 року, окрім початку роботи над різними проєктами документів, мала на меті ґрунтовно підготувати візит Президента Угорської Республіки Арпада Генца до Києва. Робоча поїздка останнього в Київ була запланована на вересень того ж року – майже через місяць¹⁵. Офіційний візит глави Угорщини в Україну, врешті, мав місце 27–29 вересня 1990 року¹⁶. З обговорюваних під час зустрічі

питань, а також з того, як реагували сторони перемовин, можна зробити висновок: обидві сторони були зацікавлені в успішній співпраці¹⁷. Під час свого візиту до Києва угорський президент офіційно запросив на візит-відповідь Леоніда Кравчука – Голову Верховної Ради УРСР. Останній прийняв запрошення, однак пізніше запропонував перенести цю зустріч на весну наступного, 1991 року.¹⁸

Підготовка угорсько-українського саміту

Питання подальшого поглиблення взаємовідносин постало восени 1990 року. 14 листопада Анатолій Зленко, посилаючись на досягнуті у вересні того ж року домовленості в Будапешті, офіційно запросив Міністра закордонних справ Угорщини Гезу Єсенскі відвідати Україну. Український дипломат рекомендував запланувати зустріч на кінець листопада або початок грудня, однак визначення точної дати візиту ставилося в залежність від угорської сторони.

В офіційній записці про запрошення зазначалося, що це буде не просто протокольна зустріч, а йтиметься про підготовку договорів, що матимуть визначальну роль для обох країн: «[...] зустріч може бути значущою, оскільки будуть підготовлені три готові до підписання документи: Кодекс про національні меншини, Консульська Конвенція та Угода про співпрацю між двома міністерствами закордонних справ»¹⁹.

Чергову зустріч міністрів закордонних справ двох сторін підтримував і глава Третього територіального департаменту радянської рефератури Міністерства закордонних справ Угорщини Ференц Контра²⁰. Глава департаменту пропонував Міністру закордонних справ Угорщини, щоб «8 чи 9 грудня пан Єсенскі здійснив одноденний візит до Києва»²¹. За результатами переговорів угорсько-українських експертів, що завершилися 21 листопада, Ф. Контра бачив можливість підписання трьох вищезгаданих документів. Він зазначив, що «згідно з нашою погодженою із Департаментом з питань закордонних угорців думкою, Декларація про принципи співробітництва у сфері забезпечення прав національних меншин сама собою слугувала би достатньою підставою для поїздки пана Міністра у Київ. Цей візит також відповідає духу паризького саміту Анталла–Горбачова»²². Напевно, варто кількома словами окреслити обставини та зміст згаданої у цитаті зустрічі, що мала місце в Парижі. 21 листопада 1990 року в будівлі радянського посольства у французькій столиці відбулися важливі переговори між Михайлом Горбачовим та Йозефом Анталлом. Найважливішими питаннями, що тоді стояли на порядку денному, було започаткування розпаду Варшавського договору та роз'яснення умов розбудови подальших відносин із радянськими союзними республіками. Стосовно останнього, то Прем'єр-міністр Угорської Республіки повідомив про систематичне надходження запитів такого контенту до

Будапешта. Й. Анталл говорив насамперед про балтійські країни, а також оголосив свою особисту та офіційну угорську урядову позицію щодо самовизначення цих республік. Угорщина визнавала це їхнє право²³. Одночасно з цими питаннями йшлося і про Україну.

Йожеф Анталл розповів Михайлу Горбачову про те, що серед інших радянських республік Україна теж має намір встановити дипломатичні відносини та відкрити консульське представництво в Угорщині. З відповіді генсека СРСР відчувалося, що Москва – принаймні вербально – не була категорично проти подібних ініціатив республік, що входили до його складу. Хоча зрозуміло, звичайно, що розпаду Союзу там зовсім не бажали, скоріше навпаки. Як слушно зауважує І. Касьянов, владні кола Росії, що на словах визнавали самостійність України та її право на самовизначення, по суті подібні претензії сприймали як «трагічне непорозуміння». Свої відносини з Україною вони ніколи не сприймали як питання зовнішньої політики²⁴. «Треба обміркувати питання співпраці з країнами Східної Європи. Відчуваємо складності – ми не хочемо, щоб вони були, але насамперед слід добре обдумати, потрібно більше реалізму, варто визнати, що необхідно співпрацювати. Відносини потребують юридичного оновлення, щоб відповідати новим процесам. Ми засуджуємо втручання, ніде не маніпулюємо цим. Є той, хто швидше розпочав свій рух у напрямку Заходу. Хай спробує, переконається сам. Ми не схвалюємо того, хто орієнтується цілковито на Захід і повністю відкидає все, що належить до східних зв'язків. Можливо, ці зв'язки були деформовані, та вони мали широкі можливості. Треба передумати, треба підготувати [Підкреслення в тексті від автора]»²⁵. На запитання Анталла, чи можуть міністри закордонних справ двох сторін розпочати відповідні перемовини, Горбачов відповів: «Так. Оголошуймо»²⁶. Щодо України, вирішення обговорюваних питань М. Горбачов уважав можливим у такий спосіб, щоби ця союзна ще тоді республіка мала представництво в Будапешті в рамках радянського посольства. Серед планів було озвучено, що радянське Генеральне консульство в Дебрецені буде реорганізоване в українське представництво²⁷.

Водночас багатообіцяюча підготовка, врешті-решт, не привела до очікуваних результатів. Візит І. Єсенскі, запланований на листопад 1990 року, і який мав відбутися одночасно з поїздкою Міністра закордонних справ Угорщини до Москви, врешті, був відстрочований²⁸. Незважаючи на те, що на паризькій зустрічі Анталла з Горбачовим²⁹ останній погодився на встановлення Угорщиною зв'язків із союзними республіками, під час переговорів він усе-таки давав відтерміновуючі відповіді на деталізуючі запитання глави угорського уряду. 26 листопада, через п'ять днів після паризького саміту, радянський дипломат та керівник одного з департаментів МЗС СРСР М. Сенкевич, «особливо акцентуючи, передав» прохання радянського керівництва Посольству Угорщини в Москві, щоб угорська сторона не відправляла

жодну делегацію, а також не підписувала подальших двосторонніх документів із союзними республіками, допоки у грудні не відбудеться ратифікація нового союзного договору. Подібний імператив радянська влада обґрунтовувала тим, що “ці дії тепер можуть мати руйнівний вплив на підписання союзного договору”, а окремі союзні республіки могли б укласти такі угоди, що суперечили би йому.³⁰

Окрім цього, українська сторона зі свого боку хотіла змінити список запланованих до підписання документів. У шифротелеграмі від 29 листопада 1990 р. разом із запевненням, що А. Зленко залюбки зустрінеться зі своїм угорським колегою хоч 8, хоч 9 грудня, вказувалося й те, що з-поміж трьох документів готові підписати тільки Консульську конвенцію та протокол про співробітництво двох МЗС, але не документ про принципи співробітництва у сфері забезпечення прав національних меншин. Згідно з телеграмою, міністр закордонних справ України таке рішення обґрунтував наступним чином: «Стосовно тексту кодексу про нацменшини – насамперед із боку організацій, що не належать до МЗС – були озвучені заперечення. Не хочуть визнавати домовленості щодо колективних прав нацменшин та пункт, де вказується зв'язок нацменшин зі своєю нацією»³¹. Одночасно з цим українська сторона повідомила, що й «візит Л. Кравчука наприкінці грудня був тільки ідеєю. Відповідно до рішення глави [Верховної Ради], візит в Угорщину відкладено до весни наступного року»³².

На початку 1991 року консультації та узгодження продовжилися там, де у грудні були призупинені. 10 січня Генеральний консул Угорщини в Києві Андраш Палді³³ відвідав главу Секретаріату МЗС України Бориса Тарасюка з метою узгодити подальший перебіг переговорів експертів двох сторін. Український дипломат підтримав ініціативу свого угорського колеги і спонукав до якомога швидшого початку консультацій³⁴. Б. Тарасюк зауважив, що найдоцільніше було б, якби угорські експерти прибули до Києва 20 січня й розпочали роботу вже наступного дня. Він також зазначив, що зі свого боку українська сторона готова до остаточного узгодження всіх трьох вказаних вище документів. Глава Секретаріату МЗС УРСР також наголосив, що «оскільки міністр А. Зленко почне працювати з 27 [січня], починаючи з цього дня вони будуть готові в будь-який час прийняти пана міністра Єсенскі. Готові також адаптуватися до можливої московської програми міністра»³⁵.

Незважаючи на те, що поворотним пунктом у розбудові угорсько-українських двосторонніх зв'язків стали ті документи, що були підписані у травні 1991 року, ще до цього моменту – точніше, паралельно з підготовкою цих документів – відбувалася підготовка візиту в Україну Міністра закордонних справ УР І. Єсенскі. Відповідно до змісту січневої шифротелеграми показово, що на запланований на травень візит угорського міністра найважливішими для перемовин темами виступали не договори про нацменшини,

Консульська конвенція чи Договір про добросусідство, дружні відносини і співробітництво між Українською РСР та Угорською Республікою – про них навіть згадки нема. Приймаюча сторона мала на меті поставити на порядок денний такі важливі, хоч на той час і другорядні питання, як встановлення пам'ятника збройним силам Угорщини та створення українсько-угорського фонду для підготовки керівників (менеджерів)³⁶. Ймовірно, такий крок був обумовлений подальшим розпадом Радянського Союзу та викликаного цим наростаючою внутрішньополітичною кризою³⁷.

З огляду на політичні події, що мали місце в Радянському Союзі, підготовка до угорсько-української зустрічі прискорилося на початку травня 1991 року. Хоч під час попередніх переговорів і йшлося про візит Міністра закордонних справ Угорщини до Києва (який, зрештою, так і не відбувся), проте документи, що становили предмет двосторонніх переговорів, врешті були підписані в Будапешті під час офіційного візиту української делегації на чолі з Леонідом Кравчуком у травні 1991 року.

Процес підготовки тексту договорів, утім, не можна назвати простим. Під час попередніх перемовин їхній зміст також був предметом суперечок. 7 травня з боку угорського МЗС А. Зленка повідомили, що «потрібно би підписати договір про нацменшини та протокол про співробітництво двох МЗС»³⁸. Стосовно ж Консульської конвенції, угорська сторона повідомила, що «її глави департаментів [тільки] парафують, оскільки при підписанні документа як угорська, так і українська сторони порушили б умови угорсько–радянської консульської домовленості. Якщо українська та радянська сторони можуть змінити строк чинності угорсько–радянської консульської домовленості, то з угорської сторони відразу підпишемо [Консульську конвенцію], уже під час візиту президента»³⁹. У своїй відповіді глава МЗС України схвально відповів щодо підписання в Києві Консульської конвенції і протоколу про співробітництво МЗС України та Угорщини. Однак підписання документа про нацменшини Зленко відхилив, оскільки він – «документ міжнародного значення», а отже його правильно було би ратифікувати під час будапештської зустрічі Й. Анталла й Л. Кравчука. «Якщо ж такий варіант для угорської сторони не є прийнятним, то [...] відкладемо підписання документів»⁴⁰. Очевидно, що формулювання таких умов з обох сторін пояснюється дещо різними першочерговими державними цілями.

Із повідомлення Анатолія Зленка стало відомо, що українська сторона вже розробила текст Консульської конвенції і з Польщею, але, зважаючи на те, що Угорська Республіка була першою, котра запросила його до робочого візиту, а також угорський Президент здійснив першим офіційну робочу поїздку до України, що розцінюється як дуже важливий політичний жест, – польський документ «він не хоче підписувати до того часу, поки це не відбудеться з Угорщиною»⁴¹. Згодом Дмитро Ткач – тоді ще співробітник радянського посольства

в Будапешті з українських питань – також мав зустріч із главою МЗС Угорщини та від імені А. Зленка повторно запросив його на робочий візит до Києва. Угорська сторона відреагувала позитивно.

Напередодні візитів делегацій для угорської сторони суттєву проблему складало вирішення того, як можна підписати Договір про добросусідство, дружні відносини і співробітництво з Україною, котра на той час ще перебувала у складі СРСР. З боку Третього територіального департаменту МЗС Угорщини, ймовірно, саме через це рекомендували до уточнення та ратифікації радянсько-угорського міждержавного договору підписувати не готові угорсько-українські міждержавні договори, а лише декларації про намір їх підписання, бо «поспіх може більше зашкодити, ніж користі принести»⁴². Нездіяльність обачності угорської сторони підсилювало й те, що 29 травня, у переддень прибуття української делегації до Будапешта, Посол СРСР в Угорщині Іван Абоїмов передав співробітникам угорського МЗС: «УРСР не має необмеженої міжнародної правосуб'єктності й може формувати свої зовнішні відносини лише відповідно до радянської Конституції, законів та міжнародних зобов'язань. Згідно із загальноприйнятими нормами міжнародного права, повноправними учасниками міжнародних відносин визнаються лише незалежні держави. Між Українською РСР чи іншою союзною республікою та певною третьою державою, як от і Угорщина, може йтися лише про такі відносини, що є співставними з існуючими між Угорською Республікою та Радянським Союзом правовими рамками та доповнюють їх»⁴³.

Угорсько-українська зустріч

Очолована Леонідом Кравчуком українська делегація перебувала в угорській столиці між 30 травня – 1 червня 1991 року⁴⁴. Основним партнером Л. Кравчука в переговорах був президент Угорської Республіки Арпад Генц, котрий і запросив главу Верховної Ради УРСР. Серед інших партнерів, із ким велися перемовини, були Прем'єр-міністр Угорщини Йозеф Анталл, міністр закордонних справ Геза Єсенскі, спікер парламенту Дьордь Сабад та міністр фінансів Міхай Купа. Крім перерахованих високоповажностей у переговорних процесах з угорського боку брали участь також заступник держсекретаря МЗС Угорщини Імре Сокаї, посол Угорщини у СРСР Шандор Дьорке та генеральний консул Угорщини Андраш Палді. З українського боку серед дванадцяти членів делегації у переговорах взяли участь голова МЗС Анатолій Зленко, державний міністр з питань оборонного комплексу і конверсії України Віктор Антонов, уповноважений Верховної Ради із закордонних справ Дмитро Павличко та голова обласної ради Закарпатської області Михайло Волощук⁴⁵.

Як зазначав у своїй доповіді про візит Геза Єсенскі, особливу важливість зустрічі надавав факт, що «в історії угорсько-українських відносин це була перша зустріч такого високого рівня. Вперше випала можливість організувати

серію переговорів, що охоплювали б усі сфери взаємовідносин між двома країнами. Президентський візит став підтвердженням того, що Угорщина першою запевнила Україну у своїй підтримці стосовно проголошення нею свого суверенітету. Для Угорщини значення відносин полягає в тому, що з-поміж усіх радянських республік із сусідньою Україною вони найглибші. Це вірно відображається і безпрецедентною кількістю документів, що були підписані під час візиту Л. Кравчука»⁴⁶.

Для угорської сторони з-поміж дев'яти підписаних тоді документів найвизначнішим була декларація про намір – угорською мовою «szándéknyilatkozat» – укладення Договору про добросусідство, дружні відносини і співробітництво між Українською РСР та Угорською Республікою. Як про це йдеться у звіті Міністра закордонних справ Угорщини, «основна ідея Декларації полягає в тому, що Угорщина й Україна відповідно до своїх національних інтересів, спираючись на європейські цінності та згідно з документами про європейський мир і безпеку розвивають та зміцнюють свої дружні відносини, добросусідство та взаємовигідну співпрацю в політичній, економічній, торговельній, екологічній, культурній, гуманітарній та інших сферах»⁴⁷. Пізніше, 6 грудня 1991 року, в Києві на основі саме цього документа був підписаний українсько-угорський договір про добросусідство⁴⁸.

Другим дуже важливим документом став ініційований угорською стороною договір, основною метою якого було забезпечення прав національних меншин. Документ окреслив принципи співпраці й виявився зразковим серед країн регіону у сфері забезпечення прав нацменшин. Зокрема, Декларація про меншини підтвердила необхідність взаємної гарантії прав національних меншин як на індивідуальному, так і на колективному рівні, а також сприяла збереженню етнічної, культурної, мовної та релігійної ідентичності меншин⁴⁹.

Варто зазначити, що у процесі ухвалення цього документа проблеми виникли вже майже безпосередньо перед приїздом української делегації. Імре Сокаї, заступник державного секретаря Міністерства закордонних справ, повідомив Йожефу Анталлу, що «вдень 28 травня – абсолютно несподівано – голова української експертної групи подав поправку до одного з пунктів Декларації. У ній він відкликає свою попередню згоду про визнання колективних прав національних меншин. Таким кроком відступає ще далі, ніж було досягнуто ухваленням принципів Паризької хартії»⁵⁰. Угорська сторона категорично відхилила спробу експертів іншої сторони змінити текст договору, обґрунтовуючи це тим, що «підготовлені документи разом являються компромісним пакетом, а зміна цього пункту змінила би рівновагу цього компромісу»⁵¹. До незмінності тексту угорська сторона ставилася настільки серйозно, що готова була зберегти його навіть ціною провалу угорсько-української робочої зустрічі⁵². У підсумку, українська сторона прийняла декларацію про нацменшини без змін.

Не менш важливий документ був підписаний і міністрами закордонних справ двох країн, а саме: угорсько–українська консульська домовленість. З угорського боку цей документ, незважаючи на його підписання, був ратифікований тільки після змін територіальної дії угорсько–радянської консульської домовленості. Виокремлення цього факту є важливим, оскільки попри те, що на той час парламент України вже ухвалив Декларацію про державний суверенітет⁵³, відповідно до умов ще діючого угорсько–радянською документа, підписання подібної консульської домовленості з Українською РСР, а також її ратифікація, з боку Москви трактувалося би рівносильним втручанням у внутрішні справи Радянського Союзу і могло би стати великим фактором ризику для угорців – як про це попередив радянський посол І. Абоїмов⁵⁴. У ситуації, коли виведення радянських військ із території Угорщини все ще тривало, подібний крок міг би мати непередбачувані наслідки.

Крім вказаних вище документів також були підписані Декларація про гуманітарне співробітництво між Україною та Угорщиною, Конвенції про торговельно-економічні відносини та науково-технічне співробітництво, а також про фізичне виховання і спорт. Строком на 1991–1992 роки була підписана Угода про співробітництво між Міністерством культури та народної освіти Угорської Республіки й Міністерством народної, вищої та середньої професійної освіти УРСР. Сторони також взаємно скріпили підписами Меморандум про намір взаєморозуміння у сфері охорони здоров'я й медичного співробітництва, а також спільний Меморандум про намір взаєморозуміння щодо екологічного співробітництва. Останній передбачав до вересня 1991 року підготовку двосторонньої угоди про співпрацю в галузі екології⁵⁵.

Підписання дев'яти угорсько-українських двосторонніх документів стало безпрецедентним не тільки з огляду на їхню кількість. Вони стали взірцем для підписання угод із подібним змістом та сферою застосування з іншими країнами. Наприклад, при підготовці Декларації про національні меншини, Декларації про основи угорсько–литовських відносин та розвиток економічних відносин між двома державами за взірць мали саме угорсько-українські угоди⁵⁶. Під час зустрічі литовська сторона навіть отримала копії документів про підписані угорсько-українські угоди, щоби безпосередньо відштовхуватися від них⁵⁷.

Висновки

Документи, що були підписані під час триденного робочого візиту Голови Верховної Ради УРСР Л. Кравчука до Угорської Республіки в травні–червні 1991 р., стали віхою у побудові добросусідських відносин між Україною та Угорщиною. Це чітко простежується під час усього періоду

падіння комуністичного режиму у країнах соціалістичного табору, а також позначилося на взаємовідносинах 1990-х років. Підписані у травні 1991 року документи не лише офіційно засвідчували відокремлення подальшої політики двох країн від Москви (з боку України ця тенденція невдовзі утвердилася і проголошенням незалежності країни), а й заклали основу українсько-угорським двостороннім відносинам, розвиток яких після розпаду СРСР активізувався. На тлі цього не є помилкою констатувати, що Угорщина була першою країною, котра після Всеукраїнського референдуму, що відбувся 1 грудня 1991 року, 3 грудня організувала діяльність свого Посольства у Києві, а 6 грудня підписала двосторонній Договір про добросусідство, дружні відносини і співробітництво з Україною⁵⁸. Водночас укладені міжнародно-правові документи мали й ширше значення, що виходило за межі суто угорсько-українських двосторонніх відносин. Їх підписання стало прикладом укладення подібних за змістом і сферою застосування угод і з іншими країнами регіону.

¹ Упродовж 10 травня 1989 р. – 23 травня 1990 р. Міністром закордонних справ Угорської Народної Республіки, а згодом уже Угорської Республіки був Дюла Горн. Після створення першого незалежно обраного уряду Угорської Республіки на посаді міністра закордонних справ країни його змінив Геза Єсенскі.

² MNL OL XIX-J-1-j. 1990. 78. dob. 145-93-1243. A kijevi főkonzulátus jelentése az 1989. évi tevékenységéről. Kijev, 1990. február 23.

³ *Йожеф Анталл* (угор. Antall József, 8 квітня 1932 р., Будапешт – 12 грудня 1993 р., Будапешт) – угорський політик, перший Прем'єр-міністр незалежної Угорської Республіки (з 23 травня 1990 р. – по 12 грудня 1993 р.). З 21 жовтня 1989 року і до своєї смерті очолював урядову партію «Угорський демократичний форум» (угорською: Magyar Demokrata Fórum, MDF).

⁴ Keskeny Ernő. A magyar–oroszc kapcsolatok 1989–2002. Budapest: Századvég, 2012. P. 85.

⁵ За офіційними даними перепису населення станом на 1989 рік на території Української РСР проживало 163 111 осіб угорської національності. *Розподіл населення за національністю та рідною мовою*. URL: <http://database.ukrcensus.gov.ua/MULT/Dialog/Saveshow.asp> (2021.04.18).

⁶ *Геза Єсенскі* (угорською: *Jeszszky Géza*, нар. 10 листопада 1941 р., м. Будапешт, Угорщина) – видатний історик, дипломат, політик. За урядування Йожефа Анталла, протягом 1990–1994 років Міністр закордонних справ Угорської Республіки. Упродовж 1998–2002 років Посол Угорської Республіки у Вашингтоні, згодом між 2011–2014 роками – у Норвегії та Ісландії.

⁷ *Анатолій Максимович Зленко* (2 червня 1938, смт Ставище, Київська область, Українська РСР, СРСР – 1 березня 2021) – український дипломат, перший Міністр закордонних справ України (1990–1994, 2000–2003). Детальніше про біографію та дипломатичну кар'єру А.М. Зленка див.: Зленко А.М. Зовнішня політика України: від романтизму до прагматизму. Виступи, промови та статті. Київ, 2001; Його ж. Дипломатія

і політика. Україна в процесі динамічних геополітичних змін. Харків, 2003; Табачник Д.В. Історія становлення і розвитку дипломатії України. Київ: «Либідь», 2009. С.728.; Віднянський С.В. Анатолій Зленко і формування зовнішньої політики незалежної України. *Зовнішні справи*. 2016. № 1. С.26-31; Йоґо ж. Анатолій Зленко: біля витоків становлення зовнішньої політики й дипломатичної служби незалежної України. *Дипломатична та консульська служба у вимірі особистості*. Київ: Генеральна дирекція з обслуговування іноземних представництв, 2016. С.293-305; Paládi R. (2021). Anatolij Zlenko, a független Ukrajna első külügyminisztere. *Újkor.hu* [online]. URL: <https://ujkor.hu/content/anatolij-zlenko-fuggetlen-ukrajna-első-kulugyminisztere> (2021.04.04.)

⁸MNL OL XIX-J-1-k 1990. 89. dob. 145-1-6114-5. Feljegyzés Jeszenszky Géza és Anatolij Zlenko megbeszéléseiről. Budapest, 1990. szeptember 3.; Páldi András: *Egyre távolabb Moszkvától. Egy diplomata kijevei emlékei 1986–1992*. Budapest: Belvárosi Könyvkiadó, 1996., p. 199–200.; Jeszenszky Géza: *Kísérletek a trianoni trauma orvoslására. Magyarország szomszédsági politikája a rendszerváltás éveiben*. Osiris Kiadó, Budapest, 2016., p. 163.

⁹MNL OL XIX-J-1-j. 1990. 72. dob. 145-13-002473/1990. Göncz Árpád kijevei utazása. 1990. július 2.

¹⁰MNL OL, XIX-J-1-j. 1990. 71. dob. 002916/1/1990. Jelentés a Kormánynak A.M. Zlenko ukrán külügyminiszter magyarországi látogatásáról. 1990. szeptember 7.

¹¹MNL OL XIX-J-1-j. 1990. 72. dob. 145-13-002526/1/1990. Tárgyalási témavázlat Jeszenszky Géza külügyminiszter úrnak az Anatolij Zlenko ukrán külügyminiszterrel folytatandó tárgyalásokhoz. 1990. augusztus 22. Див.: Jeszenszky, Op. cit., p. 163.

¹²MNL OL XIX-J-1-j. 1990. 71. dob. 002916/2/1990. Tárgyalási témavázlat Szokai Imre úr részére az A. M. Zlenko ukrán külügyminiszterrel folytatandó megbeszéléshez. 1990. szeptember 6.

¹³Див.: MNL OL XIX-J-1-j. 1990. 72. dob. 145-13-003153/1990. Jeszenszky Géza kijevei látogatása. 1990. október 1.

¹⁴MNL OL XIX-J-1-j 1990. 71. dob. 145-114-002916/3/1990. Zlenko látogatásának nemzetközi vonzatai. 1990. szeptember 6.; Páldi: Op. cit., p. 200–201.

¹⁵Див.: MNL OL XIX-J-1-j. 1990. 72. dob. 145-13-002526/1990. Magyar–ukrán magas szintű látogatások. 1990. július 4.

¹⁶Magyar Külpolitikai Évkönyv (МКÉ), 1990., p. 51.

¹⁷90. dob. 145-1-6113. Feljegyzés Göncz Árpád kijevei látogatásáról. Budapest, 1990. június 26.

MNL OL XIX-J-1-k 1990. Спільне комюніке сторін більш детально тут: МКЕ, 1990., p. 247–250.

¹⁸MNL OL XIX-J-1-j. 1990. 72. dob. 145-13-003153/3/1990. Jeszenszky úr kijevei látogatása. Kijevei Főkonzulátus rejtjel távirat. 1990. november 29.

¹⁹MNL OL XIX-J-1-j. 1990. 72. dob. 145-13-003153/1/1990. Zlenko meghívása a magyar külügyminiszter számára. 1990. november 14.

²⁰Ференц Контра з 1977 року був співробітником угорського Міністерства закордонних справ. З березня 1989 року – секретар I категорії при Першому територіальному департаменті. В 1990 році був переведений до Третього територіального департаменту. З 1 червня 1991 року – заступник глави Третього територіального департаменту.

²¹ MNL OL XIX–J–1–j. 1990. 72. dob. 145-13-003153/2/1990. Javaslat Jeszenszky Géza külügyminiszter úr kijeви látogatására. 1990. november 22.

²² Ibidem.

²³ *OTM Antall-hagyaték 24. doboz*. Tárgyalási emlékeztető Mihail Gorbacsov és Antall József párizsi tárgyalásáról. 1990. november 21. Közli: Sáringer János: Iratok az Antall-kormány külpolitikájához és diplomáciájához (1990. május – 1990. december). I. kötet. Budapest: Veritas Történetkutató Intézet–Magyar Napló, 2015. P. 165–167. Про погляди Й. Анталла щодо місця падіння комуністичного режиму в Угорщині в міжнародних відносинах та національних історіях, про перші кроки на шляху до мирного переходу до ринкової економіки детальніше: Erdődy Gábor: *Antall József a rendszerváltoztatás sajátosságairól*. In: Cservák Csaba–Hoppál K. Bulcsú (szerk.): *Antall József, a rendszerváltoztató miniszterelnök*. Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2015. pp. 57–82.; Про політичні погляди Й. Анталла детальніше: Pritz Pál: *Antall József politikai nézetei*. In: Cservák Csaba–Hoppál K. Bulcsú (szerk.). Op. cit., pp. 197–214.

²⁴ Касьянов Г. Україна 1991–2007. Нариси новітньої історії. Київ: Наш Час, 2008. P. 105.

²⁵ *OTM Antall-hagyaték 24. doboz*. Tárgyalási emlékeztető Mihail Gorbacsov és Antall József párizsi tárgyalásáról. 1990. november 21. Közli: Sáringer János: Iratok az Antall-kormány külpolitikájához és diplomáciájához (1990. május – 1990. december). I. kötet. Budapest: Veritas Történetkutató Intézet–Magyar Napló, 2015., p. 165.

²⁶ Ibidem., p. 166.

²⁷ Ibidem., p. 42–43.

²⁸ MNL OL XIX–J–1–j. 1990. 72. dob. 145-13-003007/5/1990. Jeszenszky Géza moszkvai útja.

²⁹ МКЕ, 1990., p. 62.

³⁰ MNL OL, XIX–J–1–j. 1990. 72. dob. 145-13-3007/5. Moszkvai Nagykövetség Rejtjel távirat. 1990. november 26.

³¹ MNL OL XIX–J–1–j. 1990. 72. dob. 145-13-003153/3/1990. Javaslat Jeszenszky Géza külügyminiszter úr kijeви látogatására. 1990. november 29.

³² Ibidem.

³³ *Андраш Палді* (угорською: Páldi András, нар. 14 лютого 1927 р., с. Ракоціфалва, Угорщина) – за спеціальністю економіст, протягом 1986–1992 років виконував обов'язки Генерального консула, а згодом Посла Угорської Республіки. У березні 1992 року був відкликаний у Будапешт. Наступником Палді на посаді Посла УР в Україні став Іштван Варга.

³⁴ MNL OL XIX–J–1–j. 1991. 60. dob. 145-13-00218/1990. Megbeszélés B. Taraszjukkal a szakértői egyeztetés folytatásáról.

³⁵ Ibidem.

³⁶ MNL OL XIX–J–1–j. 1991. 60. dob. 145-13-00218/1/1990. Jeszenszky Géza ukrajnai látogatásának előkészítése. 1991. január 25.

³⁷ Касьянов Г. Вказана праця. С. 24–25.

³⁸ MNL OL XIX–J–1–j. 1991. 60. dob. 145-13-00218/2/1991. Rejtjeltávirat. Zlenko ukrán külügyminiszter megjegyzései. 1991. május 8.

³⁹ Ibidem.

⁴⁰ Ibidem.

⁴¹ MNL OL XIX–J–1–j. 1991. 145-13-00218/5/1991. Feljegyzése Dmitro Tkacs szovjet nagykövetség I. titkárral való találkozóóról (meghívás kijevei munkalátogatásra). 1991. május 8.

⁴² MNL OL XIX–J–1–j. 1991. 145-13-00712/3/1991. Ukrán javaslatok magyar–ukrán közös dokumentumok aláírására. 1991. május 10. p. 1–2. Див.: Jeszenszky, Op.cit., 2016. p. 163.

⁴³ MNL OL XIX–J–1–j. 1991. 60. dob. 00712/7/1991. Feljegyzés Aboimov szovjet nagykövet Kravcsuk látogatásával kapcsolatos felvetése tárgyában. 1991. május 29. Публ.: Sáringer János: Iratok az Antall-kormány külpolitikájához és diplomáciájához (1991. január – 1991. december). II. kötet. Budapest: Veritas Történetkutató Intézet–Magyar Napló, 2018. pp. 293–294.

⁴⁴ МКÉ, 1991. p. 34.

⁴⁵ МКÉ, 1991., p. 34.; Див.: MNL OL XIX–J–1–j. 1991. 60. d. 00712/9/1991. Jeszenszky Géza jelentése Antall Józsefnek Leonyid Kravcsuk ukrán elnök magyarországi látogatásáról. 1991. június 6. Публ.: Sáringer, Op. cit., 2018., p. 300–307.

⁴⁶ MNL OL XIX–J–1–j. 1991. 60. d. 00712/9/1991. Jeszenszky Géza jelentése Antall Józsefnek Leonyid Kravcsuk ukrán elnök magyarországi látogatásáról. 1991. június 6. Публ.: Sáringer, Op. cit., 2018., p. 301.

⁴⁷ Ibidem, pp. 304–305.

⁴⁸ МКÉ, 1991., p. 390.

⁴⁹ Sáringer, Op. cit., 2018., p. 305.

⁵⁰ MNL OL XIX–J–1–j. 1991. 60. dob. 145-13-00712/5/1991. Szokai Imre külügyminiszeri helyettes államtitkár értesítése Antall József miniszterelnök úrnak. 1991. május 29.

⁵¹ Ibidem.

⁵² Ibidem.

⁵³ Декларация про державний суверенітет України. № 55-ХІІ від 16.07.1990 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text> (2021-03-19)

⁵⁴ MNL OL XIX–J–1–j. 1991. 62. d. 00185/1991. Feljegyzés. Megbeszélés Andrej Aboimov szovjet nagykövettel. 1991. január 11. Публ.: Sáringer, Op. cit., 2018., p. 121.

⁵⁵ MNL OL XIX–J–1–j. 1991. 60. d. 00712/9/1991. Jeszenszky Géza jelentése Antall Józsefnek Leonyid Kravcsuk ukrán elnök magyarországi látogatásáról. 1991. június 6. Публ.: Sáringer, Op. cit., 2018., pp. 305–307.

⁵⁶ MNL OL XIX–J–1–j 1991. 58. d. Feljegyzés Valdemar Katkus litván külügyminiszter-helyettes magyarországi látogatása tárgyában. 1991. július 29. Публ.: Sáringer, Op. cit., 2018., p. 312.

⁵⁷ MNL OL XIX–J–1–j 1991. 58. d. Feljegyzés Valdemar Katkus litván külügyminiszter-helyettes magyarországi látogatása tárgyában. 1991. július 29. Публ.: Sáringer, Op. cit., 2018., p. 313.

⁵⁸ A diplomáciai kapcsolatok létesítésének, illetve a Magyarország és Ukrajna közötti jószomszédságról és együttműködésről szóló alapszerződés aláírásának 25. évfordulójára. Kyiv: Magyarország Nagykövetsége, 2016. P. 23–25.

REFERENCES

1. *A diplomáciai kapcsolatok létesítésének, illetve a Magyarország és Ukrajna közötti jószomszédságról és együttműködésről szóló alapszerződés aláírásának 25. évfordulójára.* (2016). Kyiv: Magyarország Nagykövetsége [in Hungarian].
2. Baráth, M. Önök mostantól független országok vezetői! Szovjet csapatkivonás Magyarországról. *Századok* 149/1, 121–165 [in Hungarian].
3. *Deklaratsiia pro derzhavnyj suverenitet Ukrainy.* (1990). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text> (2021-03-19) [in Ukrainian].
4. Erdődy, G. (2015). Antall József a rendszerváltoztatás sajátosságairól. *Antall József, a rendszerváltoztató miniszterelnök.* Budapest: L'Harmattan Kiadó [in Hungarian].
5. Jeszenszky, G. (2016). *Kísérletek a trianoni trauma orvoslására. Magyarország szomszédsági politikája a rendszerváltás éveiben.* Osiris Kiadó, Budapest [in Hungarian].
6. Kas'ianov, H. (2008). *Ukraina 1991–2007. Narysy novitn'oi istorii.* Kyiv: Nash Chas [in Ukrainian].
7. Keskeny E. (2012). *A magyar–orosz kapcsolatok 1989–2002.* Budapest: Századvég [in Hungarian].
8. Paládi, R. (2021). Anatolij Zlenko, a független Ukrajna első külügyminisztere. *Újkor.hu.* Retrieved from <https://ujkor.hu/content/anatolij-zlenko-fuggetlen-ukrajna-elso-ku-lugyminisztere> (2021.04.04.) [in Hungarian].
9. Páldi, A. (1996). *Egyre távolabb Moszkvától. Egy diplomata kijevei emlékei 1986–1992.* Budapest: Belvárosi Könyvkiadó [in Hungarian].
10. Sáringer, J. (2015). *Iratok az Antall-kormány külpolitikájához és diplomáciájához (1990. május – 1990. december). I. kötet.* Budapest: Veritas Történetkutató Intézet–Magyar Napló [in Hungarian].
11. Sáringer, J. (2018). *Iratok az Antall-kormány külpolitikájához és diplomáciájához (1991. január – 1991. december). II. kötet.* Budapest: Veritas Történetkutató Intézet–Magyar Napló [in Hungarian].
12. Tabachnyk (2009). D.V. *Istoriia stanovlennia i rozvytku dyplomatii Ukrainy.* Kyiv: Lybid' [in Ukrainian].
13. Vidnyanskyj, S.V. (2016). Anatolij Zlenko: bilia vytokiv stanovlennia zovnishn'oi polityky j dyplomatychnoi sluzhby nezaleznoi Ukrainy. *Dyplomatychna ta konsul's'ka sluzhba u vymiri osobystosti.* Kyiv: Heneral'na dyrektsiia z obsluhovuvannia inozemnykh predstavnyststv [in Ukrainian].
14. Vidnyanskyj, S.V. (2016). Anatolij Zlenko i formuvannia zovnishn'oi polityky nezaleznoi Ukrainy. *Zovnishni spravy*, 1, 26-31 [in Ukrainian].
15. Zlenko, A.M. (2003). *Dyplomatiia i polityka. Ukraina v protsesi dynamichnykh heopolitychnykh zmin.* Kharkiv [in Ukrainian].
16. Zlenko, A.M. (2001). *Zovnishnia polityka Ukrainy: vid romantyzmu do prahmatyzmu. Vystupy, promovy ta statti.* Kyiv [in Ukrainian].

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2021.30.156>
УДК 94(4)327(477+4)

Степан Віднянський

д-р. іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України
зав. від. історії міжнародних відносин
і зовнішньої політики України

Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

E-mail: stepanvid@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8825-7024>

РОЗВИТОК ТА ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ПАРТНЕРСЬКИХ ВІДНОСИН УКРАЇНИ З СУСІДНІМИ КРАЇНАМИ-ЧЛЕНАМИ ЄС

У статті висвітлюються розвиток і окремі проблемні питання взаємовідносин України та сусідніх країн-членів Європейського Союзу – Республіки Польща, Угорщини, Румунії і Словацької Республіки, які час від часу загострюються та підживлюються й використовуються Російською Федерацією, що становить потенційну загрозу для України та міжнародної безпеки в Карпатському регіоні зокрема, і які потребують якнайшвидшого вирішення. Йдеться, насамперед, про загострення українсько-угорських відносин після приходу до влади в Угорщині консервативного й по суті авторитарного уряду В. Орбана в 2010 р., особливо у зв'язку з ухваленням Закону України «Про освіту» в 2017 р. і навколо угорської національної меншини в Закарпатті, а також про українсько-польське протистояння в питаннях історичної пам'яті та проблеми українських мігрантів у Польщі, українсько-румунські територіальні суперечки й деякі проблеми українсько-словацьких відносин, зокрема навколо «русинського питання» тощо. Наголошується, що Україна географічно й політично належить до Центральної Європи, тому держави цього регіону є найприроднішими її друзями та партнерами, і завданням урядових, регіональних, експертних та громадських структур, міжнародних організацій та прикордонних регіональних об'єднань є спільними активними й послідовними зусиллями подолати існуючі конфліктні ситуації і проблеми у взаємовідносинах. Потужним важелем для цього, а також для поглиблення міждержавного партнерства й добросусідської співпраці та взаєморозуміння між народами Карпатського регіону є євроінтеграційний чинник, економічна

співпраця і взаємозалежність сусідніх країн, безпекові виклики агресії Росії та новітні загрози сучасних міжнародних відносин.

Ключові слова: Україна, Польща, Словаччина, Угорщина, Румунія, відносини, проблеми добросусідства, конфліктні ситуації, національні меншини, історична пам'ять, європейська інтеграція.

Stepan Vidnyanskyj

Doctor of History, Professor, Corresponding Member
of the National Academy of Sciences of Ukraine
Head of the Department of the History of International
Relations and Foreign Policy of Ukraine
Institute of History of Ukraine
the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: stepanvid@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8825-7024>

DEVELOPMENT AND PROBLEMATIC ISSUES OF UKRAINE'S PARTNERSHIP WITH THE NEIGHBOURING EU MEMBER STATES

The paper highlights development and some problematic issues of Ukraine's relations with the neighbouring European Union Member States – the Republic of Poland, Hungary, Romania and the Slovak Republic, that have been escalated and exploited from time to time by the Russian Federation. This situation poses a potential threat to Ukraine and international security in the Carpathian region and needs to be resolved as soon as possible. This also emphasizes the aggravation of Ukrainian-Hungarian relations after a conservative and essentially authoritarian government, headed by Prime Minister Viktor Orbán, had come into power in 2010. A perceptible increase in tension between the parties is related to Ukraine's 2017 Education Act and the situation of the Hungarian national minority in Transcarpathia. Additionally, the paper focuses on Ukrainian-Polish contradictions in issues of historical memory and problems of Ukrainian migrants in Poland, Ukrainian-Romanian territorial disputes and some problems of Ukrainian-Slovak relations, in particular regarding the "Rusyns question" and so on. The author stresses that Ukraine belongs geographically and politically to Central Europe, therefore the states of this region are its most obvious friends and partners, and the task of governmental, regional and public institutions, international organisations and regional groupings is to overcome existing conflict situations and problems in mutual relations by joint active and consistent efforts. The factor of European integration, economic cooperation

and interdependence of neighbouring countries, security challenges in Europe from Russia's aggression and the latest threats in contemporary international relations are strong levers for this, as well as for deepening interstate partnership and neighbourly, mutually beneficial cooperation between peoples of the Carpathian region.

Keywords: *Ukraine, Poland, Slovakia, Hungary, Romania, relations, neighbourhood problems, conflict situations, national minorities, historical memory, European integration.*

При розгляді сучасних проблем міжнародної, зокрема європейської безпеки, особливо важливим є аналіз еволюції взаємовідносин України та сусідніх держав Центрально-Східної Європи, адже на тлі активного обговорення політикумом, експертами, громадськістю і ЗМІ гібридної агресії РФ проти України значно менше уваги приділяється викликам і потенційним загрозам Україні, які виникають на її західному геополітичному напрямі. А на думку міжнародних експертів, «криза у відносинах між Україною та її західними сусідами стала однією з найпомітніших подій у 2017 році, підтвердивши, що в Україні існує криза як її зовнішньополітичної ідентичності загалом, так і української політики сусідства зокрема. Розбіжності між Україною та Угорщиною, Польщею є лише відображенням глибоко вкоріненої кризи добросусідства, в той час як проблеми двосторонніх відносин є набагато складнішими... Теперішня ситуація є регіональним викликом, який потребує вирішення шляхом застосування нового підходу до політики добросусідства»¹.

Після краху комуністичних режимів, розпаду Радянського Союзу й закінчення «холодної війни» взаємовідносини між країнами т. зв. «нової демократії» Центральної Європи та незалежною Україною склалися й розвивалися досить інтенсивно й обнадійливо. Акт проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р., а також результати всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р. на його підтвердження створили необхідні правові й політичні передумови для становлення незалежної Української держави, а отже і для утвердження України як повноправного суб'єкта міжнародних відносин. Саме результати референдуму стали ключовим моментом у процесі міжнародного визнання України, що розпочався відразу після вільного народного волевиявлення. Хвиля визнання і встановлення дипломатичних відносин з іноземними державами була безпрецедентною: лише впродовж грудня 1991 р. Україну як повноправний суб'єкт міжнародних відносин визнали 68 держав світу, а до першої річниці проголошення незалежності статус відродженої Української держави визнали 132 країни, з них 110 встановили з нею дипломатичні відносини. Це стало показником того, що міжнародне співтовариство розглядало незалежну

Україну як запоруку стабільності на теренах колишнього СРСР і гарантію незворотності демократичних процесів і геополітичних змін у Східній Європі, що, водночас, закріплювало перемогу колективного Заходу над СРСР у «холодній війні».

Дійсно, у тодішній однополярній структурі міжнародних відносин Україна стала складовою системи стримування реваншистських амбіцій Росії. У цьому контексті незалежність України сприймалася її найближчими західними сусідами: Польщею, Чехо-Словаччиною (з 1993 р. – Словаччиною та Чехією), Румунією, Угорщиною. У сприйнятті посткомуністичних країн Центральної та Південно-Східної Європи незалежна Україна відокремлювала їх від Росії та забезпечувала умови стабільності для суспільно-економічних змін, необхідних для інтеграції до Європейського Союзу й НАТО. Причому в період становлення двосторонніх відносин України з державами цього регіону прикметною рисою був довірливий, хоч подекуди й гострий, політичний діалог вищого національного істеблішменту та формування інституційно-нормативного каркасу взаємовідносин у 1990–1999 рр., у наступний період – у 2000–2013 рр. – актуалізація євроінтеграційного та євроатлантичного порядку денного міждержавного діалогу, а з 2014 р. – проблеми зміцнення стабільності й безпеки в регіоні Центральної та Східної Європи, підтримка територіальної цілісності України державами регіону й солідаризація з міжнародними організаціями щодо політики стосовно тимчасової окупації АРК Росією та російсько-українського збройного конфлікту на Сході України, зокрема щодо запровадження санкцій проти РФ.

Отже, не випадково Україна в розвитку двосторонніх відносин першочергового значення надавала налагодженню безпосередніх контактів саме із сусідніми європейськими державами. Вона виходила з того незаперечного факту, що географічно й політично Україна належить до Центральної Європи, тому нашими найприроднішими партнерами і друзями мають бути країни цього регіону, зокрема Польща, Словаччина, Угорщина, Румунія, а також Балтійські держави, Молдова, Болгарія. Ще 27 липня 1990 р. при затвердженні на посаді міністра закордонних справ УРСР Верховною Радою А. Зленко виклав концепцію діяльності МЗС у нових історичних умовах і серед пріоритетних напрямів зовнішньополітичної діяльності України наголосив на «розвитку нормальних відносин з усіма країнами, але особливо це стосується безпосередніх сусідів України. Важливою передумовою таких взаємовідносин є підтвердження принципу недоторканності кордонів у повоєнній Європі, що історично склалися і знайшли своє закріплення у Гельсінському Заключному Акті. Україна виступає за закріплення цього принципу у двосторонніх відносинах із країнами Європейського континенту. Із сусідніми державами – укладення на певному етапі договорів про добросусідство, дружбу і співпрацю»².

Успішний початок у цьому процесі розвитку двосторонніх міждержавних відносин із країнами Європи, який домінував у зовнішній політиці України в перші роки незалежності, було покладено у взаємовідносинах з Угорською Республікою (з 2012 р. – Угорщиною), нове демократичне керівництво якої виявляло надзвичайно велику зацікавленість щодо набуття Україною державного суверенітету і сміливо підтримувало й заохочувало всі її починання у зміцненні незалежності. Історія становлення новітніх українсько-угорських відносин бере свій початок ще з кінця 1989 р., коли в Угорщину прибула українська делегація, очолювана міністром культури УРСР Ю. Олененком. Уперше в сучасній історії України було підписано двосторонній протокол про співпрацю сусідніх країн у галузі культури³.

У серпні 1990 р. на запрошення міністра закордонних справ Угорщини Г. Єсенські відбувся робочий візит міністра закордонних справ УРСР А. Зленка до Угорської Республіки. До речі, як згадував згодом А. Зленко, «цьому намагалось зашкодити Посольство СРСР в Угорщині, яке відстежувало кожний наш крок і навіть попереджало, що «не допустить будь-яких дій», які не узгоджувалися б із союзними відомствами»⁴. Водночас зустріч міністрів закордонних справ стала підготовкою до відвідування України Президентом Угорської Республіки.

27 вересня 1990 р. в Києві відбулася зустріч Голови Верховної Ради УРСР Л. Кравчука і Президента Угорської Республіки А. Гьонца, який прибув в Україну з офіційним візитом. Слід наголосити, що це був перший офіційний візит до нашої республіки глави іншої держави після ухвалення Верховною Радою Декларації про державний суверенітет України. Відбулися українсько-угорські переговори з широкого кола питань двосторонніх відносин, у результаті яких було ухвалено Спільну Заяву.

У цьому важливому міжнародно-правовому документі Українська РСР та Угорська Республіка підтверджували своє прагнення підтримувати й розвивати взаємовигідну співпрацю й добросусідські відносини, що відповідають їхнім національним інтересам і не спрямовані проти третіх сторін, ґрунтуються на Статуті ООН, документах Наради з питань безпеки та співробітництва в Європі, загально визнаних принципах і нормах міжнародного права. Це було дуже важливо з огляду на легітимацію Декларації про державний суверенітет України. Сторони також заявляли про невід’ємне право народів України та Угорщини визначати свій внутрішній і зовнішній статус без втручання ззовні та здійснювати свій політичний, економічний, соціальний і культурний розвиток⁵.

Серед інших документів, що закладали основи якісно нових, прямих двосторонніх відносин України з сусідніми східноєвропейськими країнами, була і Декларація про принципи та основні напрями розвитку українсько-польських відносин, підписана 13 жовтня 1990 р. під час офіційного візиту

в Україну міністра закордонних справ Республіки Польща К. Скубішевського. У ній Україна й Польща заявляли про своє прагнення до утвердження між ними як суверенними державами добросусідських відносин і підтримання й розвитку взаємовигідної співпраці, що відповідають їхнім національним інтересам. Основою цих відносин, наголошувалось у Декларації, є принципи Статуту ООН, Гельсінського Заключного акта та інших документів Наради з питань безпеки та співробітництва в Європі, зокрема принципи суверенної рівності, непорушності кордонів, територіальної цілісності, невтручання у внутрішні справи, мирного врегулювання спорів.

Українська РСР і Республіка Польща заявили, що вони не мають одна до одної жодних територіальних претензій, розглядають існуючий між ними державний кордон як непорушний тепер і в майбутньому і вважають це важливим елементом миру і стабільності в Європі. У Декларації наголошувалось, що Україна й Польща будуть всебічно заохочувати українсько-польські зв'язки, усвідомлюючи етнічну й культурну спорідненість українського й польського народів і дбаючи про збереження позитивної спадщини їхніх багатовікових відносин⁶. Отже, був зроблений перший, важливий, крок на шляху до українсько-польського примирення після досить складної історії взаємовідносин двох сусідніх народів, що мало стати важливою опорою нової Східної Європи, а в ширшому сенсі – гарантом геополітичної стабільності в цій частині світу.

Невипадково Польща була серед перших держав світу, яка слідом за Канадою 2 грудня 1991 р. офіційно визнала незалежність України й 4 січня 1992 р. встановила з нею дипломатичні відносини, а 18 травня 1992 р. під час візиту до Польщі Президента України Л. Кравчука було підписано Договір між Україною і Республікою Польщею про добросусідство, дружні відносини і співробітництво, а також низку двосторонніх угод. Через два роки було підписано Декларацію про принципи взаємовідносин, що підкреслила стратегічну важливість країн одна для одної. Польща відіграла важливу конструктивну роль у подіях «Помаранчевої революції» в Україні в 2004 р. Після розширення Європейського Союзу в 2004 і 2007 роках у дусі стратегічного партнерства Польща добровільно взяла на себе низку моральних зобов'язань перед Україною щодо захисту її інтересів у рамках ЄС, підтримки суверенітету, територіальної цілісності та її євроінтеграційних прагнень. Зокрема, Польща за підтримки Швеції ініціювала перегляд стратегії східноєвропейської політики ЄС і висунула ідею проєкту «Східного партнерства», офіційно започаткованого у травні 2009 р. на пражському саміті ЄС за участю України. Польща залишається одним із ключових постачальників військово-технічної допомоги Україні, беручи участь у спільних навчаннях і тренуваннях. Наприкінці 2013 – у першій половині 2014 рр., коли російська «гібридна війна» проти України втілилася в анексії Криму та

агресії на Донбасі, Польща ініціювала прискорення підписання угод ЄС з Україною про асоціацію та зону вільної торгівлі.

Мабуть не випадково Польща та інші держави регіону – найближчі сусіди України – були одними з перших, хто ратифікував Угоду про асоціацію між Україною та Європейським Союзом 2014 р.: Румунія ратифікувала цю угоду першою з країн-членів ЄС 3 липня 2014 р., Словаччина – 27 вересня (17 жовтня закон про ратифікацію підписав Президент СР), Польща й Угорщина – в листопаді-грудні 2014 р. Адже, попри існуючі проблеми у двосторонніх відносинах, в національних інтересах цих держав якомога швидше інтегрувати Україну як в ЄС, так і в НАТО.

Проте з часом у взаєминах України з державами Центрально-Східної Європи, особливо після здобуття ними повноправного членства в ЄС і НАТО, виникли певні проблеми. Визнаючи їх наявність, міністр закордонних справ України Д. Кулеба переконаний, що «із жодною зі зазначених держав Україна не має фундаментальних розбіжностей, які неможливо подолати. Треба лікувати рани минулого, де вони стають на заваді, та рухатися вперед. Тільки вперед»⁷. Утім, усе ж проблеми у відносинах України з цими сусідніми державами, на жаль, існують і навіть загострюються час від часу, зокрема зовсім несподівано ускладнилися з 2017 р., та підживлюються й використовуються Росією, що становить певну загрозу для України та міжнародної безпеки в Карпатському регіоні. А отже, вони потребують якнайшвидшого розв'язання.

На думку фахівців-міжнародників, ці проблеми обумовлені двома основними чинниками: «Один із них стосується регіональних тенденцій та останніх подій, а інший – внутрішніх соціальних та політичних перетворень в Україні. У Центральній Європі зростання націоналізму, ослаблення демократії та погіршення регіональної безпеки визначають основні поточні події та впливають на відносини між регіональними державами. В Україні інтенсивний процес побудови нації викликає більше уваги до історичних наративів, символів та мови, а також сприяє націоналізму. Це супроводжується масовою міграцією, що формує більш національно-орієнтований політичний порядок денний не тільки в Україні, але і в сусідніх країнах і призводить до появи старих конфліктів. Суперечності з приводу історії та мови йдуть пліч-о-пліч з партнерством у сферах безпеки та енергетики, що разом створює складну модель поточної політики в регіоні»⁸.

Наприклад, говорячи про українсько-польські відносини, які часто характеризують гучними заявами про стратегічне партнерство, не можна не згадати про безпрецедентний конфлікт між країнами в питаннях історичної пам'яті, зокрема про відродження старої історичної дискусії (синдромів) та спроби польської сторони на тлі історичного спору між Польщею і РФ нав'язати Україні своє бачення історії, насамперед подій часів Другої світової

війни (Волинська трагедія, щодо людських втрат України й Польщі часів Другої світової війни) та перших повоєнних років (етнічні чистки, примусові обміни населенням (евакуація польських громадян до УРСР в 1944–1946 рр. та акція «Вісла» тощо). Це супроводжується глибокими емоційними реакціями й посідає помітне місце в історичній політиці Польщі та підживлює конфлікт між обома сусідніми державами в контексті історичної пам'яті, що стало ледь не ключовим питанням у відносинах між Україною та Польщею на сучасному етапі. Досить згадати, наприклад, тривале польсько-українське протистояння навколо пошуково-ексгумаційних робіт щодо загиблих на території України поляків або відновлення зруйнованих українських монументів на території Польщі (зокрема, пам'ятника на горі Монастир у Польщі учасникам УПА, що загинули в боях із військами НКВС), чи навколо питання про вшанування пам'яті карпатських січовиків на Верецькому перевалі в Закарпатті, розстріляних угорськими військовиками та польськими прикордонниками в березні 1939 р.

Якщо в період становлення новітніх українсько-польських відносин, які у другій половині 1990-х років дійсно набули стратегічного характеру, за їх основу, зокрема, були взяті формули «вбачаємо і просимо вибачень» та «пам'ятати минуле, але думати про майбутнє», і навіть 21 травня 1997 р. Президенти України й Польщі Л. Кучма та А. Квасневський підписали спільну заяву «До порозуміння і єднання», то згодом про неї мабуть забули, і українсько-польські відносини опинилися по суті у кризовому стані насамперед унаслідок політики пам'яті, здійснюваної новою українською владою після подій Євромайдану, а також консервативним польським урядом. Невипадково майже три роки – з грудня 2017, коли Президент Польщі, оминаючи Київ, демонстративно відвідав лише Харків для вшанування могил убитих сталінськими спецслужбами польських офіцерів, по жовтень 2020 року – не було офіційного візиту в Україну Президента Республіки Польща А. Дуди. Однак і цей візит до Києва польського президента не призвів до суттєвого прориву у відносинах між двома сусідніми країнами. Хоча після зміни влади в Україні в 2019 р. і, зокрема, після обіцянок нового українського президента В. Зеленського скасувати мораторій на пошуково-ексгумаційні роботи щодо останків поляків, які втратили життя на території України, в українсько-польських відносинах відбулося помітне потепління: у травні 2021 р., наприклад, Президенти України й Польщі В. Зеленський та А. Дуда підписали спільну декларацію про підтримку Варшавою європейських прагнень України, у серпні, напередодні 30-ї річниці відновлення незалежності України, вони опублікували спільну статтю, в якій наголосили, що Україна в майбутньому повинна стати членом ЄС, а у вересні 2021 р. А. Дуда на неформальній зустрічі Президентів парламентських та парламентсько-президентських держав-членів ЄС виступив за розширення

Європейського Союзу, заявивши, що Україна, Молдова та інші держави, що модернізуються й намагаються стати членами ЄС, повинні отримати таку можливість.

Доволі гострою останніми роками стала проблема українських мігрантів у Польщі: загальна кількість українців, які працюють у РП, оцінюється від одного до двох мільйонів, вони отримують щорічно близько 80% всіх польських робочих віз, а загальна вартість грошових переказів українців із Польщі складає близько 3 млрд дол. США. Це питання потребує особливої уваги з боку урядових структур обох держав із метою захисту прав українських заробітчан, їхньої честі та гідності, мінімізації ризиків негативного сприйняття українців у Польщі та ксенофобії, а також щодо прикордонного контролю і транскордонного співробітництва⁹.

До початку 2010-х рр. українсько-угорські відносини можна було вважати зразковими з погляду європейської політики добросусідства, примирення й солідарності. Угорщина дійсно, як наголошував Надзвичайний і Повноважний Посол Угорщини в Україні (2014-2019 рр.) Е. Кешкень, багато в чому була першою серед інших держав світу щодо налагоджування та розвитку добросусідських відносин з Україною¹⁰. Наприклад, сформована впродовж 1991–2009 рр. договірно-правова база українсько-угорського співробітництва складалася з 75 міжнародних документів різного статусу – від міждержавних до міжвідомчих, які охоплювали весь діапазон співпраці в політичній, економічній, соціальній, військовій та гуманітарній сферах¹¹.

Хоча варто згадати, що підписавши першою серед сусідніх держав з Україною базовий Договір про основи добросусідства та співробітництва 6 грудня 1991 р., Угорська Республіка упродовж тривалого часу затягувала його ратифікацію Державними Зборами, через сильний опір частини угорського парламенту щодо ст. 2 цього Договору, в якій зафіксовано надзвичайно важливе положення про те, що «сторони поважають територіальну цілісність одна одної і заявляють, що не мають і не матимуть територіальних претензій одна до одної». Це затримало набуття чинності Договору: якщо українською стороною він був ратифікований 1 липня 1992 р., то угорською – лише 11 травня 1993, а обмін ратифікаційними грамотами відбувся 16 червня 1993 р.¹²

1 травня 2004 р. Угорщина стала членом Європейського Союзу, де з часом перетворилась на приклад проблемної для брюссельської бюрократії країни. Невипадково у травні 2021 р. в ЄС навіть постало питання про можливість робити заяви від імені 26 держав-членів, а не усіх 27, після серії вето Угорщини з низки питань європейської політики. Дійсно, політика прем'єр-міністра В. Орбана, який очолює угорський уряд з 2010 р., все виразніше свідчить про демонстративне протиставлення угорської суб'єктності європейській солідарності. Зокрема, за період його правління було

ухвалено низку рішень, які суперечать принципам ліберальної демократії та обмежують діяльність правоохоронних органів, роботу журналістів і засобів масової інформації, функціонування неурядових організацій та університетів тощо. Мабуть не випадково за версією міжнародної неурядової організації Freedom House Угорщина у 2019 р. набула статусу напівконсолідованої демократії, а на 2020 рік – країни з гібридним або перехідним режимом, по суті авторитарним. Праві партії Угорщини, кількість та чисельність яких зростають, і на які спирається угорський уряд, об'єднані ідеєю повернення до «Великої Угорщини», що означає об'єднання земель Румунії, Словаччини, України, Сербії, Словенії та Хорватії. Занепокоєння Європейського Союзу також викликає співпраця Угорщини з Російською Федерацією¹³.

За умов російської агресії проти України В. Орбан намагається зберегти «нормальні відносини з В. Путіним», а його зближення з Росією, критика санкцій і опортунізм у просуванні економічних інтересів РФ в Угорщині створюють проблеми й підривають європейську єдність. МЗС Угорщини також часто розглядає війну на сході України так, ніби це заморожений конфлікт, і взаємодія з Росією є неминучою, а угорські ЗМІ, починаючи фактично з 2014 р., подекуди тиражують російські пропагандистські фейки щодо суб'єктності України¹⁴. І сам В. Орбан, як вважає один з авторитетних фахівців з українсько-угорських відносин, директор Інституту центрально-європейської стратегії Д. Тужанський, «не сприймає Україну як суверенну державу, не вірить в Україну як самостійну, незалежну від Росії державу і вважає її штучною державою»¹⁵.

Проявами цього курсу є, наприклад, реалізація спільного проєкту з побудови «Росатомом» угорської атомної станції «Вахш» за рахунок російського кредиту, шантаж Євросоюзу можливістю угорського вотування рішення про економічні санкції проти РФ, відмова від прийому національної квоти нелегальних мігрантів до ЄС і, зрештою, протистояння Угорщини та України. Одним з останніх прикладів загострення українсько-угорських відносин стало підписання Угорщиною 27 вересня 2021 р. нового довготривалого контракту з російським концерном «Газпром» на поставку газу в обхід України, що викликало негативну реакцію Міністерства закордонних справ України, яке, зокрема, ініціювало перенесення запланованого на 29–30 вересня засідання міжурядової українсько-угорської комісії з питань економічного співробітництва в Будапешті і звернулося до Єврокомісії з роз'ясненням позиції України. Угорщина, своєю чергою, звинуватила Україну в порушенні її суверенітету.

Проте одним із головних пріоритетів зовнішньої політики угорського уряду в останнє десятиліття стала підвищена увага до прав етнічних меншин у сусідніх державах і всебічна підтримка закордонної діаспори. Зокрема, упродовж 2010–2018 рр. урядом В. Orbana була створена розгалужена

система державних органів управління, які сприяють використанню угорської діаспори в реалізації зовнішньої та внутрішньополітичної стратегії Угорщини¹⁶. Великого розголосу, наприклад, набуло рішення Угорщини щодо залучення до виборів того угорськомовного населення, яке мешкає на території Румунії, Словаччини та України. Дослідження «м'якого впливу» Угорщини на діяльність угорських меншин на території вищезазначених країн, зокрема України, визначає мету угорського уряду щодо консолідації угорської нації¹⁷.

Щодо українсько-угорських відносин, то їх радикальне погіршення у 2017–2021 рр. пов'язане з дискурсом довкола прав угорської національної меншини в українському Закарпатті, вимогою надання їм права на подвійне громадянство, створення угорської національно-культурної автономії в Україні, намірами угорського уряду щодо призначення «уповноваженого міністра, відповідального за розвиток Закарпатської області», роздачею громадянам України паспортів Угорщини у консульствах Угорщини в Україні і особливо – з ухваленням 5 вересня 2017 р. Закону України «Про освіту», що визначає використання державної української мови в навчальних закладах України (7-ма стаття). Прояв української суб'єктності спровокував неадекватну реакцію Будапешта, що призвело до взаємної висилки дипломатів, оголошення топ-посадовців персонами нон грата, звинувачень у втручанні у вибори та фінансуванні сепаратизму тощо. Угорщина, зокрема, заблокувала нормальну планову роботу Комісії Україна – НАТО. Також вона регулярно відкидає українські пропозиції щодо вирішення конфліктних питань національної політики: лише у 2018 р., наприклад, міністр закордонних справ України П. Клімкін провів шість зустрічей у різних форматах зі своїм угорським колегою П. Сіярто, в тому числі за участю міністрів освіти двох сусідніх держав, переважна більшість з яких була присвячена пошуку шляхів вирішення мовного питання при організації освітнього процесу в Закарпатській області.

Також Угорщина наполягає, як уже зазначалося, на створенні угорського анклаву (автономії) на території України (в Закарпатті), подвійному громадянстві (масова роздача закарпатцям угорських паспортів), оновленні українського законодавства про національні меншини, на праві угорської меншини користуватися своєю мовою у всіх сферах, включаючи державне управління, що є втручанням у внутрішньополітичні справи України, як і агітація серед угорців Закарпаття під час виборів в Україні або мобілізація громадян України з угорськими паспортами для участі в загальнонаціональних та місцевих виборах в Угорщині тощо¹⁸. Минулого року, наприклад, у ЗМІ Угорщини правлячою націоналістичною партією «Фідес», що активно пропагує ідею «Великої Угорщини», була розгорнута масштабна, по суті ревізійницька кампанія з відзначення 100-річчя Тріанонського мирного договору як найбільшої трагедії в історії Угорщини.

Загалом, свої подальші відносини з Україною угорська сторона ставить у залежність від її гуманітарної політики, вимагаючи від неї коригування цієї політики, зокрема щодо угорців Закарпаття, згідно з угорським баченням розв'язання конфліктних гуманітарних проблем. Все це можна розглядати як наявність серйозної кризи в угорсько-українських відносинах, а також загрозу для України й безпеки в Карпатському регіоні загалом. Отже, необхідні спільні, нестандартні зусилля з обох сторін, щоби зняти наявне у багатьох українців відчуття небезпеки, що нібито на Закарпатті можливе якщо не повторення кримського чи донбаського сценаріїв, то розігрування угорської карти задля дестабілізації України, а в закарпатських угорців – розвіяти гнітюче відчуття щодо позбавлення прав і можливої асиміляції, навіть якщо вони є хибними. Адже в демократичних державах національні меншини є насправді мостом порозуміння та зближення, а не предметом міждержавних суперечок і конфліктів. А затяжний угорсько-український конфлікт у нинішній геополітичній ситуації лише шкодить іміджу обох сусідніх держав, ослаблює їхні можливості й перспективи на міжнародній арені. Загалом, на думку багатьох фахівців, Угорщина для України, так само як і Україна для Угорщини, є «недооціненими» партнерами, і цю ситуацію треба якнайшвидше виправляти.

Румунія визнала незалежність України в числі останніх сусідніх країн – 8 січня 1992 р., а 1 лютого 1992 р. були встановленні дипломатичні відносини між Україною та Румунією. Ще в період суверенізації України радикальні націоналістичні і праві сили Румунії часто використовували український чинник у інтересах внутрішньополітичної боротьби. Ними пропонувалося, зокрема, проводити політику «малих кроків» щодо Бессарабії та Північної Буковини з метою культурної, економічної, а потім і політичної інтеграції цих територій до складу «Великої Румунії». Неврегульована, на думку румунської сторони, територіальна проблема була центральною перешкодою в українсько-румунських відносинах упродовж першої половини 1990-х років. Досить згадати заяву румунського парламенту «Про пакт Ріббентропа-Молотова та його наслідки для Румунії» (липень 1991 р.), в якій фактично були висунуті територіальні претензії до України, і відповідну заяву Верховної Ради УРСР про те, що «визнання названого пакту незаконним не є підставою для виправдання претензій на українські землі ні в минулому, ні в сучасному, ні в майбутньому», або той факт, що Румунією не були визнані результати всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р. на підтвердження незалежності України на території Бессарабії та Північної Буковини. А у 1993 р. Румунія в односторонньому порядку денонсувала радянсько-румунську угоду 1961 р., що була юридичною основою лінії українсько-румунського кордону.

Взаємне визнання суб'єктності відбулося лише завдяки підписанню Договору про відносини добросусідства і співробітництва між Україною та Румунією 2 червня 1997 року, хоча цьому передували складні переговори

процес із 1993 р. Київ і Бухарест визнали незмінність національно-державних кордонів. Водночас, за наполяганням румунської сторони було включено до тексту Договору окрему, найбільшу, 13-у статтю, присвячену взаємній співпраці в захисті прав національних меншин у обох державах. Також у ній наголошується, що меншини мають не тільки права, а й обов'язки, зокрема, зберігати лояльність до країни свого громадянства й поважати права інших осіб, які належать і до більшості населення, і до меншин. З цією метою в 1998 р. була створена змішана міжурядова українсько-румунська комісія з питань забезпечення прав осіб, які належать до національних меншин, а згодом – також два єврорегіони – «Нижній Дунай» та «Верхній Прут», діяльність яких Румунія мала намір використовувати насамперед із метою посилення чинника румунської національної меншини в політиці й житті України. А вирішення спірного питання делімітації континентального шельфу й виключних економічних зон України й Румунії у Чорному морі покладалося на Міжнародний Суд ООН, що було зафіксовано в додатковій угоді до договору у формі обміну листами міністрів закордонних справ України та Румунії¹⁹. У підсумку згідно з відповідним рішенням 2009 р. підтверджено приналежність Україні острову Зміїний, але більша частина нафтоносного спірного шельфу Чорного моря відійшла до Румунії. Визнання Україною рішення Міжнародного Суду досі залишається предметом критики як згода на зміну національних кордонів.

Загалом, підписання двостороннього політичного договору відіграло важливу роль у динаміці міждержавних відносин України та Румунії, які, як уже зазначалося, були доволі прохолодними від початку здобуття Україною незалежності через спірні питання та серйозні суперечки між двома сусідніми державами, зокрема щодо морського кордону. У складних політичних умовах відбувалася в липні 1997 р. й ратифікація цього договору парламентом Румунії насамперед через жорстку критику і спротив йому з боку колишніх комуністів на чолі з І. Гієску та радикальних націоналістів із партії «Велика Румунія». Лише завдяки зусиллям правоцентристського уряду, очолюваного Президентом Е. Константінеску, договір був ратифікований: у Сенаті за нього проголосували 65 депутатів, а 50 були проти і троє утрималися, а серед депутатів нижньої палати парламенту 165 проголосували «за» і 92 «проти» ратифікації договору²⁰. Загалом, українсько-румунські відносини й після підписання Великого політичного договору залишалися доволі контрверсійними, і обидві сторони часто-густо концентрувалися на проблемних аспектах двосторонніх відносин.

Після вступу Румунії до ЄС і НАТО у 2004 р. політична еліта держави доклала чимало зусиль для того, щоби саме Румунію сприймали як надійного, стабільного, активного й передбачуваного члена цих міжнародних об'єднань у Чорноморському регіоні. Зокрема, поблизу порту Констанца

було створено військову базу США з елементами американської ПРО, а на озброєнні румунської армії є американські винищувачі F16 та зенітно-ракетні комплекси Patriot. Водночас пом'якшала риторика Бухареста щодо конфлікту з Угорщиною (щодо статусу угорської національної меншини у Трансильванії) та щодо територіальних претензій на Бессарабію й Буковину. Однак румунські націоналісти, які є прихильниками проекту створення «Великої Румунії», продовжують висувати територіальні претензії до України. Наприклад, влітку 2018 р. у рамках Днів української дипломатії у Європі в Бухарестському університеті відбувся міжнародний «круглий стіл», де окремі румунські науковці у своїх виступах безапеляційно стверджували, що Північна Буковина цілком законно була включена до складу Румунського королівства у 1918 р., а у 1940 р. її неправомірно й насильно приєднав до України Сталін, що в Україні живе єдина цілісна меншина – близько пів мільйона румун, а молдовани – це штучна нація і т. п., та навіть демонстрували й передали представникам Посольства України в Румунії мапу «Великої Румунії»²¹. Загалом, після початку агресії з боку Росії і де-факто війни на сході України загострилися складні питання історичної пам'яті й низка спірних питань щодо національних меншин у трикутнику Україна – Молдова – Румунія (видача румунських паспортів громадянам України, негативний вплив на українців регіону Української православної церкви Московського патріархату тощо).

Однак усі ці претензії та проблеми певною мірою нейтралізуються включенням румунської суб'єктності до системи зобов'язань у форматі ЄС і НАТО. Румунія з початку незаконної тимчасової окупації Криму підтримує європейські санкції, запроваджені через порушення територіальної цілісності України, поглиблює двосторонні відносини: з 2017 по 2019 рр., наприклад, між урядами двох сусідніх держав було підписано 12 угод про співпрацю в різних сферах, у тому числі у військовій. А для ефективного подолання наявних проблем у румунсько-українських відносинах необхідні подальші активні й послідовні зусилля урядових і громадських структур обох сусідніх держав.

Щодо українсько-словацьких відносин, то насамперед слід наголосити, що Україна була першою серед держав світу, яка визнала незалежність Словацької Республіки в день її офіційного проголошення – 1 січня 1993 р., того ж дня Київ та Братислава встановили дипломатичні відносини. А через пів року, 29 червня 1993 р. під час офіційного візиту в Україну Президента СР М. Ковача був підписаний базовий Договір про добросусідство, дружні відносини і співробітництво між Україною та Словацькою Республікою.

Територіальна близькість, наявність української та словацької національних меншин у двох сусідніх державах, спільність історичної долі та інтересів у Карпатському регіоні, відсутність конфліктогенних чинників між

країнами в минулому й у політичному порядку денному стали стимулом для інтенсивного розвитку всіх сфер українсько-словацької співпраці. Найшвидшу віддачу дає саме прикордонне співробітництво, хоча тут існують певні проблеми, пов'язані насамперед із контрабандою, незаконною торгівлею й візовим режимом. Упродовж другої половини 1990-х років тривав процес розбудови міжнародно-правового забезпечення двосторонніх відносин, насамперед у галузі економічної співпраці. На 2001 рік, наприклад, між Україною та Словаччиною було укладено близько 60 двосторонніх договорів і угод. Українсько-словацька співпраця значно активізувалася після подій 2014 р. в Україні і через потреби вирішення ключових питань європейської безпеки, зокрема питання енергетичної безпеки України та Європи (Словаччина зміцнила свою роль регіонального центру постачання російського газу та нафти), та претендує, особливо після перемоги ліберальних сил на президентських 2018 р. і парламентських 2019 р. виборах у Словацькій Республіці, на думку фахівців, на відносини стратегічного значення в регіоні Центрально-Східної Європи²².

Водночас, вільні від історичних тягарів та серйозних проблемних питань українсько-словацькі відносини, на жаль, не набули системного характеру, а радше є, на думку експертів, історією недооцінених можливостей. Україна та Словаччина багато в чому залишаються «terra incognita» одна для одної: «забутий сусід» – так часто, зокрема, посилаються на Україну в Словаччині. А словацько-українські відносини загалом є доволі прагматичними. До того ж, багато словаків, наприклад, залишаються симпатиками ідей панславізму, а для частини словацького політикуму досить близька російська призма сприйняття України. Якщо для України Росія є основною загрозою безпеці, то для Словаччини Росія часто є можливістю й довгостроковим партнером, адже вона є основним постачальником енергоресурсів і величезним ринком для словацьких товарів. Уряд СР на початку 1990-х років визнав існування окремої від українців, т. зв. русинської нації на своїй території (Пряшівщина), підтримує русинські організації, шкільництво тощо, що на думку багатьох словаків, зокрема й науковців, було з боку Словаччини «великодушним і водночас справедливим кроком»²³. Утім, наслідком такої політики стало, зокрема, те, що якщо у 2001 р. у цій сусідній державі вже ідентифікували себе русинами 24 тис. осіб, а українцями – 11 тис. осіб, то через 10 років, не в останню чергу через активну пропагандистську діяльність прибічників русинства, уже 33,4 тис. осіб уважали себе русинами, а українцями – лише 7,4 тис.²⁴

Так звана русинська проблема – окрема і складна тема, але важливо усвідомлювати, що вона не лише існує, але й є, на нашу думку, однією з потенційних загроз для України, адже русинський рух у Закарпатті та в інших державах регіону, по своїй суті – українофобський, антиукраїнський,

фактично підтримується нашими західними сусідами – країнами-членами ЄС і НАТО, зокрема Словаччиною й Угорщиною. Підтвердженням цього є, наприклад, відкриття й активна діяльність Інституту русинської мови й культури при Пряшівському університеті у Словаччині або діяльність Закарпатського угорського інституту ім. Ференца Ракоці II в українському місті Берегово, який фінансується урядом Угорщини, у публікаціях та публічних виступах викладачів якого озвучується позиція офіційного Будапешта щодо України, зокрема щодо т. зв. русинського населення Закарпаття та його спільного історичного минулого з угорцями²⁵.

Загалом, псевдонакову кампанію, що триває від початку 1990-х років і названа «політичним русинством», намагання його adeptів етнічно протиставити закарпатських русинів українцям не слід недооцінювати, особливо тепер, коли це протиставлення набуває дещо іншої аргументації – довести тотожність русинів і «руських», тобто концептуально перетворити Закарпаття на історичну частину Росії, «руського мира», що потребує «захисту співвітчизників». Пропагандисти Кремля (П. Шорніков, С. Суляк та ін.) на цьому не зупиняються й поширюють концепцію, за якою феномен «русинства» охоплює не тільки корінних мешканців Закарпаття, а й ширшу й довшу територіальну смугу, зокрема придністровську територію Молдови, – все це є безпековим викликом у Карпатському регіоні.

Насамкінець слід відзначити, що вирішення складних питань етнонаціонального характеру має вагоме значення для налагодження партнерських відносин України із сусідніми державами-членами ЄС, а відтак і ефективного розвитку співпраці в Карпатському регіоні. Це передбачає удосконалення нормативно-правового поля та посилення інституційної спроможності державної політики забезпечення прав національних меншин. Зокрема, захист освітньо-культурних та інформаційних прав національних меншин в Україні полягає, з одного боку, у забезпеченні їхніх прав на доступ до навчання та інформації рідною мовою, а з іншого – у їхній інтеграції до вітчизняного освітньо-культурно-інформаційного простору, а отже – активному залученні національних меншин до національного державотворення в Україні.

Успіх у цій сфері насамперед залежить від конструктивної регіональної співпраці, спрямованої на вирішення питань етнонаціонального характеру, зокрема, як щодо задоволення інформаційних, культурних та освітніх прав національних меншин в Україні, так і щодо українських діаспор у сусідніх державах. Зокрема, необхідно посилити гуманітарну складову під час реалізації чотирьох програм транскордонної співпраці з Європейським Союзом, які фінансуються ЄС, а саме: «Польща – Білорусь – Україна», «Угорщина – Словаччина – Румунія – Україна», «Румунія – Україна» та Дунайська транскордонна програма, а також активізувати роботу створеної у 2008 р. Асоціації «Єврорегіон Карпати – Україна», що є національним представництвом Карпатського

еврорегіону, який об'єднує 16 млн осіб п'яти країн Центрально-Східної Європи – України, Польщі, Румунії, Словаччини та Угорщини. Важливим для України є також посилення співпраці з таким успішним регіональним об'єднанням, яким залишається Вишеградська четвірка, зокрема у форматі «V4+», який визначений пріоритетним у діяльності об'єднання після досягнення головної мети країн-учасниць – вступу до НАТО і ЄС у 2004 р.

Також необхідно розширити консультативний діалог на державному рівні з нашими західними сусідами зі спірних проблем наших взаємовідносин, активізувати міжпарламентську співпрацю і швидко превентивну дипломатію, а також вектор публічної дипломатії на рівні громадських організацій, регіональних та експертних інституцій і широкої громадськості, прискорити процес децентралізації в Україні. Виходячи зі спільності національних інтересів держав регіону щодо розвитку європейської інтеграції та поглиблення кращого взаєморозуміння й добросусідських відносин, доцільною видається розробка стратегічної концепції і довгострокового плану співпраці України й сусідніх держав Центрально-Східної Європи в нових геополітичних умовах. У цьому ж ряду лежить необхідність відновлення раніше ліквідованих і відкриття нових консульських установ України у країнах регіону та навпаки.

Нарешті, далеко не останнім є посилення економічної співпраці та взаємозалежності України й сусідніх країн-членів Європейського Союзу з тим, щоби, наприклад, спільні економічні інтереси переважали над мотивами ескалації міжнаціональної конфронтації. Про незначний рівень економічної взаємозалежності й торгівлі свідчать, наприклад, такі дані: Польща є другим найбільшим торговельним партнером України і найбільшим за обсягом експорту, водночас Україна посідає 14 місце у списку найбільших торговельних партнерів Польщі; частка Угорщини в зовнішній торгівлі України становить всього близько 3%, а частка України в зовнішній торгівлі Угорщини є майже вдвічі меншою. Трохи кращими є показники двостороннього товарообігу між Україною та Словаччиною, який у 2018 р. складав майже 1,4 млрд дол., а також між Україною та Румунією²⁶.

Не менш важливим для покращення взаєморозуміння й добросусідства між народами й державами Карпатського регіону є максимальне використання Україною нових форматів регіональної співпраці, якими є т. зв. «Люблінський трикутник», заснований влітку 2020 р. Україною, Польщею та Литвою, з можливим його розширенням, наприклад, за рахунок Румунії, Латвії та Естонії і наповненням його діяльності не тільки військово-політичним, а й торговельно-економічним, інвестиційним, соціокультурним змістом, а також поглиблення співпраці у сфері регіональної, безпекової та оборонної політики з перспективою долучення до т. зв. «Бухарестської дев'ятки», започаткованої у 2015 р. з ініціативи Румунії та Польщі за участю інших країн

Вишеградської четвірки (Чехія, Угорщина, Словаччина), держав Балтії (Естонія, Латвія, Литва) і Болгарії, та з ініціативою «Тримор'я», яка поєднує держави Балтії, Чорномор'я та Адріатики, що входять до Європейського Союзу.

Новими регіональними альянсами, створеними за участю України, є також «Асоційоване тріо» з Грузією й Молдовою, «Квадрига» з Туреччиною, «Кримська платформа» з 46 державами та міжнародними організаціями «Додаткові гнучкі регіональні альянси – це новий тренд у міжнародних відносинах, – зазначав міністр закордонних справ України Д. Кулеба 21 жовтня 2021 р. у своєму виступі на Форумі асоціацій у Києві, що зібрав посадовців та експертів із держав «Асоційованого тріо» – України, Молдови та Грузії. – А Україна з «Люблінським трикутником», «Асоційованим тріо», «Квадригою» і «Кримською платформою» не просто наслідує тренд – ці альянси значно ефективніші, аніж традиційні старі, тому що вони об'єднують країн-однодумців довкола дуже практичних завдань і кроків у їхньому регіоні. Коли члени такого альянсу мають спільне бачення минулого, теперішнього і майбутнього, це дозволяє їм швидко приймати рішення і діяти ефективно, натомість великим усталеним блокам знадобились би місяці для того, щоб обміркувати і згладити розбіжності у своїх позиціях»²⁷.

Нарешті, важливим є також як використання позитивного, так і врахування негативного досвіду участі України в таких давно діючих міжнародних регіональних об'єднаннях, як Дунайська комісія, ОЧЕС і ГУАМ, активізація взаємодії держав-партнерів у двосторонньому та багатосторонньому вимірах у рамках Балто-Чорноморської співпраці за рахунок повноцінного долучення, крім Литви, ще й Латвії та Естонії, з можливим виходом на Скандинавські держави. Загалом, євроінтеграційний чинник, безпекові виклики агресії Російської Федерації є потужним важелем для поглиблення міждержавного партнерства в Карпатському регіоні.

Все це, безумовно, сприятиме динамічнішому й ефективнішому впровадженню системних реформ і руху України в напрямі європейської та євроатлантичної інтеграції. І що успішнішою та сильнішою економічно і стабільнішою політично буде Україна, активнішою її зовнішня політика, то з більшою повагою й зацікавленістю в поглибленні рівноправної і взаємокорисної співпраці будуть ставитися до неї наші найближчі сусіди й партнери.

¹ URL:<http://icps.com.ua/nashi-proekty/aktualni-proekty-ntspd/ukrayina-ta-krayiny-vyshehradskoyi-chetvirky-na-shlyakhu-do-kraschoho-vzamorozuminnya/>

² Віднянський С. Особливості становлення зовнішньої політики незалежної України. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Київ, 2011. Вип. 20. С. 27.

³ Ткач Д.І. Угорщина в контексті суспільних трансформацій: монографія. Київ, 2004. С. 414.

⁴Зленко А.М. Дипломатія і політика. Україна в процесі динамічних геополітичних змін. Харків, 2003. С. 65.

⁵Україна на міжнародній арені. Зб. документів і матеріалів. 1986–1990 рр. Київ, 1993. С. 20–21.

⁶Там само. С. 27–30.

⁷Кулеба Дмитро. Криза – це привід стати сильнішими. *Україна дипломатична. Науковий щорічник*. Київ, 2020. Вип.21. С. 10–11.

⁸Політика України щодо країн Вишеградської четвірки: на шляху до кращого взаєморозуміння та добросусідства. Київ: Міжнародний центр перспективних досліджень, 2019. С. 2.

⁹Див.: Політика України щодо країн Вишеградської четвірки: на шляху до кращого взаєморозуміння та добросусідства... С. 9.

¹⁰Ерно Кешкенъ. Ми були першими (до 25-річчя встановлення дипломатичних відносин і підписання Договору про основи добросусідства і співробітництва між Угорщиною і Україною). *Україна дипломатична. Науковий щорічник*. Київ, 2016. Вип.17. С. 416–429.

¹¹Україна в історії Європи ХІХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси: монографія. Київ, 2020. С. 630.

¹²Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник. Випуск 2. Предметно-тематична частина: Д-Й. Київ, 2010. С. 68.

¹³Див.: Рішко Л. Аналіз антидемократичної політичної доктрини уряду Віктора Орбана в Угорщині. *Політичні перетворення в країнах Центральної та Східної Європи: історико-політичні, етнонаціональні, електоральні та державно-управлінські аспекти. Матеріали наукової конференції, присвяченої 30-річчю від дня утворення кафедри політології і державного управління ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*. Ужгород, 2021. С.112–120.

¹⁴Див.: Віднянський С.В. Українсько-угорські відносини: проблемні питання та роль історичної науки. *Стратегічні пріоритети. Науково-аналітичний щоквартальний збірник*. 2018. № 1 (46). С. 19.

¹⁵Див.: Інтерв'ю С. Сидоренка з Д. Тужанським. *Європейська правда*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=daBD-Zz-JSs&t=1>

¹⁶Див.: Берталон О. Сучасні інституційно-правові засади діяльності Угорщини з підтримки закордонної діаспори. *Політичні перетворення в країнах Центральної та Східної Європи: історико-політичні, етнонаціональні, електоральні та державно-управлінські аспекти. Матеріали наукової конференції...* . С.85–89.

¹⁷Див.: Метелешко Ю. Політика «м'якої сили» Угорщини на Закарпатті: цілі, суб'єкти, напрями. *Геополітика України: історія і сучасність*. Випуск 2 (21). 2018. С. 154-164.

¹⁸Див.: Лозовий В.С. Гуманітарна політика Угорщини на Закарпатті: історичні ви-токи та сучасна реалізація. *Стратегічні пріоритети. Науково-аналітичний щоквартальний збірник*. 2019. № 3-4 (51). С. 15-21; Максак Г., Герасимчук С. Історія відносин Україна – Угорщина як динаміка та зміст політичного діалогу. *Українська призма. Рада зовнішньої політики*. URL: <http://prismua.org/%D1%96%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F-%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%BD%D0%BE%D1%>

[81%D0%B8%D0%BD-%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B0-%D1%83%D0%B3%D0%BE%D1%80%D1%89%D0%B8%D0%BD%D0%B0-%D1%8F/](#)

¹⁹ Див.: Румунська та молдавська національні меншини в Україні: стан, тенденції та можливості співпраці: зб. наук.-експерт. матеріалів. Ред. Ю.А. Тищенко. Київ, 2019. С. 63; Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник. Випуск 2. Предметно-тематична частина: Д-Й. К., 2010. С. 47–49.

²⁰ Румунська та молдавська національні меншини в Україні: стан, тенденції та можливості співпраці. С. 64.

²¹ День. 17.07 2018.

²² Див.: Іванов М.С. Динаміка українсько-словацьких міждержавних відносин на сучасному етапі. *Стратегічні пріоритети*. 2018. № 2 (47). С. 39–46.

²³ Див.: Dennik N. 13.05 2021.

²⁴ Див.: Віднянський С.В. Актуалізація «русинського питання» в Закарпатті та за її межами в контексті анексії Криму і війни на Сході України. *Стратегічні пріоритети. Науково-аналітичний щоквартальний збірник. Серія «Політика»*. 2017. № 1 (42). С. 15.

²⁵ Див.: Русинство в Україні: сепаратизм чи політичні маніпуляції? Стратегічні пріоритети. *Науково-аналітичний щоквартальний збірник. Серія «Політика»*. 2017. № 1 (42). С.5–93; Віднянський С. Щодо т. зв. «дискримінації підкарпатських русинів за національною ознакою»: аналітична довідка. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Київ, 2020. Вип. 29. С. 294–315.

²⁶ Див.: Політика України щодо країн Вишеградської четвірки: на шляху до кращого взаєморозуміння та добросусідства... С. 8-9, 16; Левонюк Т. Братислава відкриває вікно можностей: що означає візит президента Чапутової до Києва. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2019/09/13/7100661/>

²⁷ «Украина войдет в следующую волну расширения ЕС». Программная речь министра Кулебы. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/rus/articles/2021/10/21/7129294/>

REFERENCES

1. Ivanov, M.S. (2018). Dynamika ukrains'ko-slovats'kykh mizhderzhavnykh vidnosyn na suchasnomu etapi. *Stratehichni priorytety*, 2 (47), 39-46 [in Ukrainian].
2. Keshken', E. (2016). My buly pershymy (do 25-richchia vstanovlennia dyplomatychnykh vidnosyn i pidpysannia Dohovoru pro osnovy dobrosusidstva i spivrobotnytstva mizh Uhorschynoiu i Ukrainoiu). *Ukraina dyplomatychna. Naukovyj schorichnyk*, 17, 416–429 [in Ukrainian].
3. Kuleba, D. (2020). Kriza – ce pryvid staty syljnisimy. *Ukraina dyplomatychna. Naukovyj schorichnyk*, 21 [in Ukrainian].
4. Levoniuk, T. Bratyslava vidkryvaie vikno mozhnostej: scho oznachaie vizyt prezydenta Chaputovoi do Kyieva. Retrieved from <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2019/09/13/7100661/>
5. Lozovyj, V.S. (2019). Humanitarna polityka Uhorschyny na Zakarpatti: istorychni vytoky ta suchasna realizatsiia. *Stratehichni priorytety. Naukovo-analitychnyj schokvartal'nyj zbirnyk*, 3–4 (51), 15–21 [in Ukrainian].

6. Meteleshko, Yu. (2018). Polityka m'iakoi syly Uhorschyny na Zakarpatti: tsili, sub'iekty, napriamy. *Heopolityka Ukrainy: istoriia i suchasnist'*, 2, 154–164 [in Ukrainian].
7. Politychni peretvorennia v krainakh Tsentral'noi ta Skhidnoi Yevropy: istoryko-politychni, etnonatsional'ni, elektoral'ni ta derzhavno-upravlins'ki aspekty. (2021). Uzhhorod [in Ukrainian].
8. Polityka Ukrainy schodo krain Vyshehrads'koi chetvirky: na shliakhu do kraschoho vzaiemorozuminnia ta dobrosusidstva. (2019). Kyiv: Mizhnarodnyj tsentr perspektyvnykh doslidzhen' [in Ukrainian].
9. Tkach, D.I. (2004). Uhorschyna v konteksti suspil'nykh transformatsij: monohrafiia. Kyiv [in Ukrainian].
10. Rumuns'ka ta moldavs'ka natsional'ni menshyny v Ukraini: stan, tendentsii ta mozlyvosti spivpratsi. (2019). Kyiv [in Ukrainian].
11. Rusynstvo v Ukraini: separatyzm chy politychni manipuliatsii? (2017). *Stratehichni priorityty. Naukovo-analitychnyj schokvartal'nyj zbirnyk*, 1 (42), 5–93 [in Ukrainian].
12. Ukraina na mizhnarodnij areni. Zb. dokumentiv i materialiv. 1986–1990 rr. (1993). Kyiv [in Ukrainian].
13. Ukraina v mizhnarodnykh vidnosynakh. *Entsyklopedychnyj slovnyk-dovidnyk*. (2010). (Vol.2). Kyiv [in Ukrainian].
14. Vidnyanskyj, S.V. (2017). Aktualizatsiia rusyns'koho pytannia v Zakarpatti ta za ii mezhamy v konteksti aneksii Krymu i vijny na Skhodi Ukrainy. *Stratehichni priorityty. Naukovo-analitychnyj schokvartal'nyj zbirnyk*, 1 (42), 8–17 [in Ukrainian].
15. Vidnyanskyj, S.V. (2011). Osoblyvosti stanovlennia zovnishn'oi polityky nezaleznoi Ukrainy. *Mizhnarodni zv'iazky Ukrainy: naukovi poshuky i znakhidky – International Relations of Ukraine: Scientific Searches and Findings*, 20, 18–40 [in Ukrainian].
16. Vidnyanskyj, S.V. (2020). Schodo t. zv. dyskryminatsii pidkarpats'kykh rusyniv za natsional'noi oznakoiu: analitychna dovidka. *Mizhnarodni zv'iazky Ukrainy: naukovi poshuky i znakhidky – International Relations of Ukraine: Scientific Searches and Findings*, 29, 294–315 [in Ukrainian].
17. Vidnyanskyj, S.V. (Ed.). (2020). *Ukraina v istorii Yevropy XIX – pochatku XXI st.: istorychni narysy: monohrafiia*. Kyiv [in Ukrainian].
18. Vidnyanskyj, S.V. (2018). Ukrains'ko-uhors'ki vidnosyny: problemni pytannia ta rol' istorychnoi nauky. *Stratehichni priorityty. Naukovo-analitychnyj schokvartal'nyj zbirnyk*, 1(46), 16–25 [in Ukrainian].
19. Zlenko, A.M. (2003). *Dyplomatiia i polityka. Ukraina v protsesi dynamichnykh heopolitychnykh zmin*. Kharkiv [in Ukrainian].

ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА МЕТОДОЛОГІЇ ІСТОРІЇ

ISSUES OF THE THEORY AND METHODOLOGY OF HISTORY

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2021.30.177>
УДК (930.1+159.9)

Олег Горенко

канд. іст. наук, старш. наук. співроб.
Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4
E-mail: vsesvit_vid@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5943-5111>

ЛЮДИНА В ІСТОРІЇ VS ІСТОРІЯ В ЛЮДИНІ – ч.3: Ноосферна трансформація, емпатія і феномен когнітивної історії

Стаття є продовженням попередніх авторських спроб дослідження глибинного зв'язку історії та психології. У цій розвідці аналізуються перспективи збагачення когнітивного потенціалу сучасного історіописання, можливості використання здобутків когнітивної науки й, зокрема, когнітивної психології. Висвітлюються особливості феномена когнітивної історії, специфіка його тлумачення та наукового функціонування у просторі інформаційного суспільства. Розглядається концепція когнітивної історії, розроблена О.М. Медушевською, пропонується оцінка її інформаціологічної спрямованості та пізнавальних пріоритетів. Констатується неухильне зростання когнітивної конкуренції на глобальному та національному рівнях на сучасному етапі переходу від біосфери до ноосфери та епістемологічна актуальність класичних підходів В.І. Вернадського та П. Тейяра де Шардена. Акцентується глобальна потреба переосмислення базових підходів гармонізації біосферних процесів з урахуванням потреб сталого розвитку й окреслюються когнітивні аспекти взаємозв'язку всесвітньої та національної історії. Наголошується на назрілості посилення когнітологічного виміру загального процесу вдосконалення теоретико-методологічного інструментарію сучасного історіописання як ключового напрямку акумуляції історичного досвіду. Підкреслюється нагальна необхідність нової історико-методологічної рефлексії поняття емпатії як в інтересах продуктивного дослідницького сприйняття історичної реальності задля гуманістичного діалогу поколінь, так і з метою адекватної адаптації до викликів ноосферної цивілізації.

Ключові слова: ноосфера, ноосферна цивілізація, емпатія, інформація, інформаційне суспільство, знання, свідомість, когнітивістика, когнітивна історія, мислення.

Oleg Gorenko

PhD in History, Senior Researcher

Institute of History of Ukraine

the National Academy of Sciences of Ukraine

4, Mykhailo Hrushevskiy Street, Kyiv, 01001, Ukraine

E-mail: vsesvit_vid@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5943-5111>

HUMAN BEING IN HISTORY VS HISTORY IN HUMAN BEING – Part 3: Noospheric Transformation, Empathy and Phenomenon of Cognitive History

The article is a continuation of the author's previous attempts to investigate profound ties between history and psychology. The perspectives to enrich cognitive potential of modern historiography as well as possibilities to apply cognitive science achievements and, in particular, cognitive psychology, are being analysed in this study. Special attention is paid to so called "cognitive history", peculiarity of its interpretation and scientific functioning in the paradigm of Information society. The concept of cognitive history, put forward by O. Medushevskya is studied; the estimation of its informational goals and cognitive priorities is proposed. Steady growth of cognitive competition on global and national levels in the period of transition from biosphere to noosphere as well as epistemological topicality of classic approach of V. Vernadsky and P.T. de Chardin are stated here. The necessity to reconsider basic approaches of harmonizing biospheric processes with consideration of steady development requirements is accentuated and cognitive aspects of interaction between world and national history are outlined. The need to significantly strengthen the cognitive dimension of the general process of updating the theoretical and methodological tools of modern historiography as a key area of accumulation of historical experience is emphasized. The urgent need for a new historical and methodological reflection on the concept of empathy is emphasized both in the interests of productive research perception of historical reality and in order to adequately adapt to the challenges of noosphere civilization.

Keywords: *noosphere, noospheric civilization, empathy, information, information society, knowledge, consciousness, cognitivism, cognitive history, thinking.*

* * *

Інтелектуальний вимір славнозвісної «іронії історії» стає більш ніж очевидним, коли після трьох десятиліть української національної незалежності раптово актуалізується вікопомна теза часів «перебудови» недобудованого СРСР про необхідність «нового мислення для нашої країни й усього світу». Здатність мислити по-новому в кожній новій історичній ситуації –

важлива ознака виду *Homo Sapiens*. Саме ця здатність, у підсумку, й забезпечила кроманьйонцям перемогу над неандертальцями. І в умовах нинішнього етапу складної цивілізаційної трансформації вже від нас самих залежить те, у розряді яких *Homo* опиняться майбутні покоління українських громадян. Серед нових кроманьйонців чи серед нових неандертальців? Нації і народи, кожний на свій манер, здійснюють рішучий колективний стрибок у загадковий простір ноосфери, простір людської думки, що настирливо перетворює всю планету. Здійснюють або не здійснюють. Або залишаються знесиленими спостерігачами. З урахуванням можливостей сучасної інформаційної доби, когнітивна конкуренція націй, народів і особистостей набуває небаченої гостроти. З боку професійної наукової спільноти істориків це вимагає адекватного осмислення зростаючого впливу когнітивних чинників цивілізаційного поступу і предметного дослідження ключових когнітивних аспектів історіописання та історичної освіти. Одним із можливих і логічних кроків на цьому шляху видається уважніша ревізія методологічного потенціалу «когнітивної історії». Пандемія коронавірусу лише радикально загострила проблему згаданої вище глобальної когнітивної конкуренції. Перепустку у світле Царство Глобального Розуму отримують лише розумні. Ті народи, які не мають високоякісного людського капіталу, які зухвало нехтують розвитком власного науково-технічного потенціалу, приречені на убоге животіння у статусі прохача й попихача. Вони заціпеніють на порозі несподіваного нового гетто й будуть змушені великою кров'ю купувати жалюгідну крихту свободи. Як слушно зауважив видатний американський психолог В. Джемс, «свідомість ніколи не малюється самій собі подрібненою на шматки. Вирази на кшталт «ланцюга» або «ряду» не малюють свідомість так, як вона уявляється самій собі. У ній немає нічого, що могло би зв'язуватися, вона тече. Тому метафора «річка» або «потік» найприроднішим чином змальовує свідомість»¹. Одне лише врахування цієї обставини демонструє, наскільки складним є процес спостереження й усвідомлення «великого ланцюга буття», який люди називають історією. Адже випадає налагодити взаємодію двох нестримних потоків – внутрішнього й зовнішнього, причому за допомогою інструменту, який сам зазнає постійних змін.

Ноосферна трансформація й доля гуманістичного антропоцентризму

У своєму черговому цікавому дослідженні проблематики цивілізаційного вибору України відомі українські вчені С. І. Пирожков та Н. В. Хамітов абсолютно слушно наголошують на потребі досягнення «стану соціальної емпатії та партнерства» як визначальної передумови формування атмосфери вільної інноваційної діяльності громадян, котра, своєю чергою, є наріжним чинником цивілізаційної суб'єктності в умовах демократії². І навряд чи

найзавзятішим прихильникам прискореної європеїзації, євразіїзації, українізації або русифікації вдасться спростувати цю очевидну істину глобальної конкуренції. Адже, як переконливо довела прадавня спроба реалізації інноваційного будівельного проєкту в біблійному Вавилоні, без прийнятного взаєморозуміння у трудовому колективі нічого оригінального ніколи не збудуєш.

Автори дослідження вже вкотре протягом останніх років акцентують потребу досягнення нового рівня зрілості світоглядної суб'єктності. Надзвичайно важливо, на їхню думку, правильно розуміти «закон взаємодії національної безпеки країни та її цивілізаційної суб'єктності в сучасному світі – національна безпека країни є тим більшою, чим більшою є її суб'єктність – за умови усвідомлення меж суб'єктності, за якими вона породжує міжнародні конфлікти або ж означає дисбаланси внутрішнього розвитку»³. Межами, за якими формальна суб'єктність як модель втрачає історичну перспективу, цивілізаційну конкурентоспроможність і практичний соціальний сенс, дослідники вважають «інноваційність» і «гуманістичність». «Руйнація цих меж (і параметрів)», на переконання вчених, руйнує суб'єктність України, породжуючи «імітаційні й утопічні форми суб'єктності, а тому нищить безпекові можливості нації»⁴. Адже, як слушно зазначається в підсумку, «справжня безпека й суб'єктність країни – це гармонійне здійснення національних інтересів і національних цінностей. При цьому належить розуміти, що національна безпека існує заради збереження та розвитку цивілізаційної суб'єктності країни, а остання – заради вільної самореалізації громадян. Зміна такого світоглядного порядку смислів і цінностей може призводити до дегуманізації суб'єктності й відродження небезпечних проявів авторитаризму та до втрати як суб'єктності, так і безпеки»⁵.

Ноосферна трансформація України розгортається попри усі соціально-економічні негаразди та заплутані політичні ігрища як частина глобального, планетарного процесу «інтелектуального олюднення» біосфери. Як не фантастично виглядає вона за нинішніх надскладних внутрішньополітичних, економічних, соціальних, безпекових та й загалом геополітичних обставин, але схоже, що таки і справді це не лише історичний виклик, який потребує адекватної відповіді, а й, можливо, наш єдиний реальний шанс не танцювати під чужу гармошку, дудку, волинку або навіть солодкоголосу арфу. Набір інструментів оркестру зовнішнього політичного навіювання втрачає життєву актуальність, коли ганебно велика кількість українських громадян занадто довго залишається голою як бубен і чує тільки барабани. Тож є більш ніж серйозні резони в тому, щоби мобілізувати залишки вітчизняної науки, реформувати й суттєво наростити власний науково-технічний потенціал та здійснити справжній глобальний прорив. Адже з нами чи без нас глобальна ноосферна цивілізація неодмінно утвердиться на планеті. І автори дослідження цілком слушно пропонують заздалегідь подбати про гідне

місце України у її конкурентному лоні. Без тверезого врахування специфіки загального історичного процесу будь-які амбітні національні проєкти виявляться недостатньо реалістичними.

Глибинний логічний взаємозв'язок понять «емпатії» та «суб'єктності» у просторі ноосферної цивілізації є незаперечним фактом реального історичного буття людських спільнот. Не менш очевидно є й потреба уважнішого врахування взаємодії «чистого» та «практичного розуму» у процесі освоєння потужних масивів історичного досвіду. Адже дуже важливо на етапі інтеграції до глобальної ноосферної спільноти таки зберегти свою персональну суб'єктність, не заціпеніти в полоні стрімко прогресуючого трансгуманізму. Ноосфера – це не якийсь фантазмагоричний Солярис далекоглядного письменника-фантаста, а цілком реальний плід еволюції колективної розумової діяльності людства.

Коли Мейнеке розмірковував про виникнення історизму, він перебував у безмежному морі неідентифікованої історичної інформації. Для того, щоби зрозуміти те або інше явище, потрібно було самому докопуватися до його прадавнього коріння, до його походження. Історизм став стилем мислення цілих поколінь, які прагнули завдяки такому стилю мислення визначити наявний потенціал розвитку, розгледіти закони й тенденції і, за можливості, самостійно здійснити той або інший «історичний вибір». У додатку до праці Мейнеке можна знайти його меморіальну промову, виголошену 23 січня 1936 р. у стінах Пруської академії наук. Характерно, що тогочасний історичний момент характеризувався промовцем як епоха «нечуваних історичних і духовних сил». Окрім того, на той момент патріотичними німецькими інтелектуалами ще не була втрачена надія на консолідацію цивілізованого європейського Заходу у рамках оригінальної «романо-германської нації». Інтеграційні і глобалістичні ілюзії ще теплилися у закутках свідомості колективного європейського розуму.

Цікаво, що на думку дослідників спадщини В.І. Вернадського (див., зокрема, цікаву монографію Л. В. Воробйової «Володимир Вернадський і фізична економія». Київ: КНЕУ, 2019), саме в цей час, також у 1936 р. він уперше використав термін «ноосфера» у своїй кореспонденції (у листі до Б.Л. Личкова від 7 вересня 1936р. з Карлсбада). Він, зокрема, писав: «Я приймаю ідею Леруа про ноосферу. Він розвинув глибше мою біосферу. Ноосфера утворилася у постпліоценову епоху – людська думка охопила біосферу й змінює усі процеси по-новому, а в результаті енергія, активна, біосфери збільшується». Вже у 1937 р. він уперше публічно використав цей термін у доповіді «Про значення радіогеології для сучасної геології» на 17 сесії Міжнародного Геологічного конгресу. У цій доповіді вчений зазначив наступне: «Ми живемо в епоху, коли людство вперше охопило у бутті планети всю Землю. Біосфера, як вдало висловився Леруа, перейшла у новий

стан – у ноосферу». У 1945 р., після смерті вченого, у журналі «American-Scientist» вийшла його стаття «Біосфера і ноосфера», котра мала широкий резонанс у наукових колах. Однак найповніше уявлення В.І. Вернадського про ноосферу презентуються в його праці «Наукова думка як планетне явище» (уперше опублікована в 1977 р.)⁶.

У працях В.І. Вернадського ми знаходимо системне авторське бачення передумов становлення ноосфери: 1. Заселення людиною усієї планети; 2. Радикальне оновлення засобів зв'язку й обміну між різними країнами; посилення зв'язків, у тому числі політичних, між усіма державами Землі; 4. Домінування геологічної ролі людини над іншими геологічними процесами, що відбуваються в біосфері; 5. Розширення кордонів біосфери й вихід у Космос; 6. Відкриття нових джерел енергії; 7. Рівність усіх рас і релігій; 8. Збільшення ролі народних мас у вирішенні питань зовнішньої і внутрішньої політики; 9. Свобода наукової думки й наукового пошуку від тиску релігійних, філософських та політичних конструкцій і створення в межах суспільного й державного ладу умов, сприятливих для вільної наукової думки; 10. Підвищення добробуту трудящих. Створення реальних можливостей для недопущення недоїдання й голоду, зубожіння, для послаблення впливу хвороб; 11. Розумне перетворення первісної природи Землі в інтересах задоволення усіх матеріальних, естетичних та духовних потреб чисельно зростаючого населення; 12. Усунення війни з життя суспільства⁷. До речі, останню передумову вчений вважав особливо важливою.

Безперечно, мають рацію зацікавлені читачі вже згаданого нами дослідження С.І. Пирожкова та Н.В. Хамітова про актуальні проблеми цивілізаційної суб'єктності України, коли звертають увагу на перспективність авторської пропозиції щодо діалектичного поєднання концептів «ноосферної цивілізації» та «метаантропологічного потенціалізму» (Див. розділ 8.2 «Феномен ноосферної цивілізації в контексті метаантропологічного потенціалізму»)⁸. Зазначимо одразу, що спеціальний окремий аналіз цих двох концептів не є метою нашої статті. Адже такі питання є надто складними й багатоаспектними, аби зачіпати їх мимохідь. Навіть просте визначення цих двох понять (а скоріше складних ідей) невідворотно залишає відчуття недовершеної рефлексії, зухвало обірваної на пів слові. З огляду на потреби оцінки перспектив посилення когнітивної складової вітчизняного історіописання видається доцільним більшу увагу звернути на внутрішній взаємозв'язок цих понять, акцентований авторами з далекосяжною метою адаптації багатовимірною теоретичного пошуку до реалій історичного етапу еволюції глобального людського суспільства.

Дослідники, зокрема, пропонують наступне визначення «ноосферної цивілізації»⁹:

Ноосферна цивілізація – це нова якість діяльності та життя людства на засадах гармонійних відносин з природою, гуманістичних наукових, духовно-культурних і технологічних інновацій, консенсусу і всесвітньої консолідації задля подолання глобальних проблем і війн в ім'я гідного розвитку й самореалізації людини. Така цивілізація означає більшу цілісність людства, яке сьогодні поділене на цивілізаційні світи, що частогусто перебувають у стані протистояння. І це не просто більша кількість цілісності, яку ми могли б визначити як планетарну цілісність, це нова якість цілісності – гуманістична цілісність. Очевидно, що перший крок до такої цілісності – в подоланні проблем війн і голоду, про що писав ще В. Вернадський. Другим кроком може стати реальна, а не декларована консолідована позиція світу щодо вирішення екологічних проблем. Третім кроком стає подолання бідності у світі та створення умов для гідної освіти й креативної самореалізації будь-якої людини.

Фундаментальне значення для концептуалізації адекватного історичним вимогам цивілізаційного проєкту України має, у розумінні авторів, і поняття «метаантропологічного потенціалізму»¹⁰:

Метаантропологічний потенціалізм постає як методологія розвитку життєвого потенціалу і посилення суб'єктності особистості, нації, людства від буденних до вищих граничних та метаграничних проявів.

(...) Якщо мова йде про самостійний і свідомий вибір шляху розвитку в координатах метаантропологічного потенціалізму в тріаді «буденне, граничне, метаграничне», категорію «буденне» доцільно замінити на категорію «наявне». На цьому підґрунті маємо такі принципи (етапи реалізації) даної методології в осмисленні потенцій тієї чи іншої соціальної системи й людини в цій системі відносно розкриття цих потенцій до стану суб'єктності:

1. Аналіз параметрів наявного (теперішнього) буття тієї чи іншої соціальної системи та людини в цій системі, а також оцінка їхніх потенцій.

2. Побудова проєкту метаграничного (поза межного) буття соціальної системи, який принципово виходить за межі наявного, але відображає його потенції і при цьому є гуманістичним – гідна самореалізація людини в цьому проєкті є метою, а не засобом. Це є модель бажаного стану суб'єктності, яка одночасно виражає реально можливий стан.

3. Оформлення цілісної стратегії втілення проєкту метаграничного (поза межного) буття соціальної системи та людини в ній через перехід потенціального в актуальне, можливого в дійсне, а тому практичного набуття стану суб'єктності, що передбачає граничне буття цієї системи.

Відповісти на питання, які потенції соціальної системи та людини в ній можуть бути реальними, а які – утопічними, можна лише завдяки ґрунтовному компаративістському аналізу результатів першого і другого теоретичних етапів. Такий аналіз має бути концептуально скерованим категоріями «можливість – дійсність», «потенціальне – актуальне», «суще – належне». При цьому саме пара «наявне – метагранічне (поза межне)» дає змогу усвідомити світоглядно-ціннісний, людиновимірний вектор трансформації потенцій у реальність суб'єктності, створивши такий проєкт і образ оновлення буття людини в суспільстві, який дозволить витримати всі граничні випробування на шляху оновлення (...).

Однак, як відомо, на базі однієї лише «історії понять» реальна історія не твориться. Потрібна поява суб'єктів історичного процесу, які розуміють характер взаємодії цих понять, і які в принципі здатні до системного історіотворчого мислення. Та ще й такі, які не втрачають почуття гумору, коли славнозвісній «іронії історії» вкотре вдається зіграти з ними якийсь свій черговий злий жарт. До адекватнішого розуміння історичних перспектив «ноосферної цивілізації» підводить, на нашу думку, наступний фрагмент дослідження С.І. Пирожкова та Н.В. Хамітова, у якому окреслюється взаємозв'язок «ноосферного підходу» та «метаантропологічного потенціалізму»¹¹:

Поєднання запропонованого нами метаантропологічного потенціалізму з ноосферним підходом В. Вернадського дає змогу усвідомити процес набуття метагранічного буття людини й філософського світогляду як закономірний етап еволюції нашої планети. Є виразна кореляція усвідомленого таким чином підходу метаантропологічного потенціалізму та останніх розробок Римського клубу. Зокрема, в Ювілейній доповіді 2017 р., написаній двома президентами клубу – Ернстом Вайцеккером і Андерсом Війкманом, в якій, за словами авторів, досліджуються передусім «філософські корені поточного стану світу», йдеться про необхідність фундаментальної трансформації мислення, результатом якої «має стати цілісний світогляд» [19]. Цей світогляд має бути гуманістичним, проте вільним від антропоцентризму, відкритим розвитку, але таким, що «цінує стійкість і піклується про майбутнє» [19]. (Див.: <https://politcom.org.ua/rimskij-klub-ju-bilejnyj-doklad-verdik>)

Як на нашу думку, у контексті ключової ідеї доповіді Римського клубу про необхідність «нового Просвітництва», потребує додаткового прояснення наведена вище оригінальна пропозиція щодо формування світогляду, який «має бути гуманістичним, проте вільним від антропоцентризму». На пересічного читача ця теза справляє враження загадкової «людяності, котра звільняється від орієнтації на людину». Проте С.І. Пирожков та Н.В. Хамітов у наведеному нижче фрагменті конкретизують бачення можливостей розширення звичних рамок наявної суперечливої антропоцентричності¹²:

Метаантропологічний потенціалізм, який ставить проблему розвитку за межі наявних «антропоцентричних» проявів людського, в цьому контексті може не лише виступити варіантом такого нового світогляду, а й бути дієвим методологічним інструментом його досягнення, а на цій основі – інструментом гуманістичної трансформації людства. (...) По суті, мова йде про необхідність «примирення протилежностей і баланс» у всіх сферах людського буття – від політичної й економічної до духовно-культурної й особистісної. Подібне «примирення протилежностей» (на відміну від антагонізмів і боротьби) є фундаментальною ознакою того виміру людського буття, який у координатах метаантропологічного потенціалізму називається «метаграницне (поза межне) буття людини» (...), і який характеризується волею до толерантності, партнерства й співтворчості.

Як далі слушно наголошують дослідники¹³: *...метаантропологічний потенціалізм, який доповнюється концептом і концепцією ноосфери, набуває нового, глобального звучання, ноосфера, своєю чергою, усвідомлюється в контексті глибинних потенцій комунікативно-цивілізаційних вимірів людського буття. (...) Гуманістичний, духовний і душевний розвиток людини, яка здатна бути відкритою до всього суцього, постає і метою, і сенсом ноосферної цивілізації. Це зумовлює процес консолідації людства без примусового об'єднання через війни, політичний та економічний тиск. Ноосферна цивілізація значною мірою означає гуманістичність консолідації будь-якої країни й розумну «відкритість проектам консолідації інших країн» (...).*

У професійних істориків невідворотно виникає питання про долю й сенс історичної науки у специфічному просторі ноосферної трансформації. Одним із цікавих варіантів інтелектуальної відповіді на виклики новітнього етапу глобалізації видається радикальне посилення загального когнітивного потенціалу і загалом когнітивної функції історичної науки. У цьому плані на більшу дослідницьку увагу безперечно заслуговує феномен «когнітивної історії». По-перше, її фундатор, відома російська дослідниця О.М. Медушевська центральним сюжетом свого підходу проголошує т.зв. «інформаціосферу», котрій надається рівнозначний статусу із біосферою та ноосферою. Характерно, що здійснюючи такий крок, авторка не пропонує його, здавалося б цілком логічного, обґрунтування в контексті підходів В.І. Вернадського або П. Тейяра де Шардена (хоча назва першого розділу монографії О.М. Медушевської «Теорія і методологія когнітивної історії» є абсолютно ідентичною назві класичної праці П'єра Тейяра де Шардена – «Феномен людини»).

2. Когнітивна історія як дзеркало ноосферної еволюції

Так само, як популярний герой Мольєра, пан Журден був страшенно вражений інформацією про те, що він, геть того не відаючи, усе своє свідома життя розмовляв прозою, так і невгамовні новатори історичного цеху

нещодавно відкрили для себе, що їхній професійний процес наполегливого й послідовного осмислення минулого насправді є когнітивним процесом. Замінивши давно знайоме, а тому вже відчутно рутинізоване, слово «знання» на мелодійніше й безперечно більш звабливіше слово «cognitio», сміливі дослідники розгледіли чергові якісно нові горизонти в царині історіописання. У підсумку навіть проголошено цілий новий напрямок теоретико-методологічної рефлексії історичного процесу – «когнітивну історію».

Попри певний скепсис щодо сучасних понятійних ігрищ із перевдяганням старих істин, сьогодні, як на нашу думку, існує достатньо підстав для уважної ревізії наявного когнітивного потенціалу історичної науки (послуговуючись широким тлумаченням феномена когнітивності). У вирі постмодерної свободи єдине річище професійної історичної рефлексії уже тривалий час розпадається на безліч струмків і струмочків. Великою мірою, у цьому не має нічого поганого, коли до цього прагматично ставитися як до певного епістемологічного акценту, зручного дослідницького «кута атаки» на цілісний історичний матеріал. Однак, коли історичний матеріал втрачає свою цілісність і прагматичну людську цінність, то чи не втрачає сам процес історичного мислення свій головний сенс унаслідок того, що вже не народжує живого людського досвіду в інтересах виживання. Причому, чи такою вже самодостатньою й повноцінною з погляду формування функціональної історичної свідомості є безперечно цікава для логічного розуму інтелектуальна історія, відокремлена від історії живих людських емоцій? Адже, зрештою, чого насправді варті видатні ідеї, які «не оволодівають масами»? Хіба навіть найдотепніші інтелектуали здатні перетворити історію вельми багатоманітної і неоднозначної людської поведінки на гуманітарний аналог генетики?

У цьому сенсі використання істориками накопиченого потенціалу когнітивної науки видається достатньо симптоматичним явищем на тлі нинішньої вільної трансформації теоретико-методологічних засад історіописання. На нашу думку, це ще одна спроба пошуку нової людської цілісності історичного процесу у якісно новому інформаційному середовищі, у якісно новій, радикально глобалізованій і технологічно трансформованій пізнавальній ситуації. Питання лише в тому, наскільки адекватно буде, зрештою, розтлумачений та задіяний зазначений потенціал у процесі наукового виробництва й наступного розповсюдження якісного історичного знання.

Коли протягом буремних 1941–1943рр. Карл Поланьї наполегливо працював у Сполучених Штатах над своєю «Великою трансформацією», він безперечно відчував особливий когнітивний зміст нової епохи, епохи соціогуманітаристики більш радикального міждисциплінарного синтезу. І це, на його думку, потребувало перегляду та реконфігурації усіх базових теорій¹⁴.

Адже склалася парадоксальна ситуація: на теренах ноосферної цивілізації радикально загострилася проблема довіри до самого розуму. Світова війна стала справжнім «горем з розуму» нечуваних масштабів.

Для адекватнішої оцінки сучасного дискурсу когнітивістики у просторі історичної науки видається корисним нагадати деякі важливі, на нашу думку, міркування добре відомого історикам Ж.-Ф. Ліотара про новітню роль «знання» і деякі особливості його функціонування у просторі постмодерну. Зазначені міркування, особливо висновки щодо інформаційного виміру постмодерну, видаються важливими для формування більш адекватного уявлення про когнітивні перспективи сучасного історіописання.

Акцентована Ж.-Ф. Ліотаром проблема легітимації є багатовимірною і стосується не лише влади. Історична наука на новому етапі «глобалізованої націоналізації» у епоху постмодерну також покликана значно переконливіше доводити свою «корисність для життя». Причому не лише за рахунок радикального посилення традиційного ідейно-виховного сегменту соціальної взаємодії. Багатоаспектність проблеми суспільної легітимації давно стала об'єктом предметної уваги європейських науковців. Ж.-Ф. Ліотар у своєму «Стані постмодерну» тверезо констатує, що сама віра в панування розуму, правову свободу й соціальний прогрес виявилась суттєво підірваною.

На думку реалістичних епістемологів, спроба Ліотара наділити один лише дискурс усіма владними повноваженнями є продовженням лінії метафізики. У цьому сенсі, перетворення історичного нарративу на самодостатній і всевладний дискурс, концентрація всієї уваги на його функції конструювання минулої соціальної реальності – це своєрідний добровільний метафізичний полон історичної думки. На нашу думку, значно більшу методологічну перспективу має заклик філософа до самостійного переосмислення статусу знання. Це питання є суто практичним, оскільки йдеться не про автоматичне визнання дискурсу науковим знанням, а про додатковий поглиблений аналіз наукового знання як дискурсу. Дискурс ще має завоювати статус знання. Сучасні претензії на статус знання, що декларуються з боку «розкручених», але малозмістовних за своєю суттю загальносуспільних дискурсів, є лише претензіями їхніх ініціаторів і спонсорів на легітимацію власного впливу в дезорієнтованому суспільстві. У цьому контексті для майбутнього вітчизняної історичної науки особливого значення набуває проблематика «ефективності питання», «ефектів дискурсу» і, безперечно, «ефективності держави»¹⁵.

За будь-якої напруги нищівної критики історизму існують можливості для дієвого опору славнозвісній «параної» здорового глузду (М. Горкгаймер). Однак, як слушно зауважує Ж.-Ф. Ліотар, не варто ігнорувати «реальне існування систематичної саморегуляції системи» або «замкненого кола явищ та інтерпретацій» на підставі сповідування якогось прихованого

(можливо надуманого) погляду¹⁶. Нам видається симптоматичним, що філософ звертає спеціальну увагу на історичну ситуацію, за якої держава просто змушена відмовлятися від «ідеалістичної або гуманістичної легітимуючої оповіді» в інтересах продуктивності.

Радикально «нарративізована» Україна у своїх амбітних євроінтеграційних планах на диво майстерно уникає важливого дискурсу продуктивності. Так само, як і переконливих оцінок небезпеки дискурсу з позиції сили, завдяки якому люди опиняються «у царині терору, де соціальний зв'язок руйнується». Ж.-Ф. Ліотар вважає цілком слушними міркування Н. Лумана про «заміщення нормативності законами ефективності процедур у постіндустріальних суспільствах» і наводить у цьому зв'язку важливий коментар К. Мюллера про те, що «у розвинутих індустріальних суспільствах законно-раціональна легітимація замінена технократичною легітимацією, що не надає жодного значення (significance) ні переконанням громадян, ні самій моральності»¹⁷.

Описуючи процедуру взаємодії науки з буттям, Ж.-Ф. Ліотар наголошує, що «реальність» забезпечує докази для наукової аргументації і результати для «приписів і обіцянок правового, етичного і політичного порядку». На його думку, саме тоді, коли стають «хазяїном реальності», оволодівають і науковою аргументацією, і згаданими приписами. Посилюючи технічні прийоми, «посилюють» реальність, а значить і шанси бути справедливим і правим. І навпаки: технічні прийоми посилюються тим краще, чим більше є в розпорядженні знань і можливості ухвалювати рішення. Власне у такий спосіб легітимація й оформлюється через продуктивність. Продуктивність як така є, у цьому разі, не лише гарною результативністю, а ще й гарною верифікацією та гарним заключенням. Саме у такій іпостасі вона легітимує науки через їхню ефективність. Окрім того це є також система, налаштована на оптимізацію своїх результатів. Філософ вважає це формою «контролю над контекстом, який має забезпечувати узагальнену інформатизацію». На його думку, нині продуктивність та її самолегітимація проходять через «виробництво, збереження, доступність та операційність інформації»¹⁸.

Аналізуючи «прагматику нарративного знання», Ж.-Ф. Ліотар наводить два аргументи проти «некритичного сприйняття концепції інструментального знання» у найрозвинутіших суспільствах. Він наголошує на тому, що «знання» – це не наука, особливо у її сучасній формі. На його думку, знання не зводиться навіть взагалі до пізнання. Пізнання він тлумачить як сукупність висловлювань, що вказують на предмети або описують їх, і по відношенню до яких можна сказати, що вони є істинними або хибними. Наука у цьому сенсі є, на його думку, сферою пізнання. Зауважується, що однією з найголовніших рис знання є «творення» компетенції. Тобто, знанням є те, що робить когось «здатним». Окрім усього іншого консенсус у

цьому питанні дозволяє розрізнити того, хто знає, від того, хто не знає. Отже, знання може виступати і як освіта, і як культура¹⁹. Прагматика наративного знання передбачає врахування тієї обставини, що «мовні акти» здійснюються не лише тим, хто говорить, але й тим, до кого звертаються, а також третьою особою, про яку говориться. Йдеться про «потрійну компетенцію» – вміння говорити, слухати й робити.

Саме через наративи передається комплекс тих прагматичних правил, що конструюють соціальний зв'язок. Наративи визначають критерії компетенції і/або ілюструють її застосування. Вони, у такий спосіб, визначають, що має право говоритися й робитися в культурі, і оскільки вони самі становлять її частину, то тим самим виявляються легітимними. Це що стосується наративного знання.

Прагматиці наукового знання Ж.-Ф. Ліотар присвятив окремий розділ. У класичній концепції прагматики наукового знання розрізняють дослідницьку гру і навчальну гру. Історичне знання підкорюється вимогам обох типів прагматики, оскільки є наратологічним здобутком науки і науковою іпостассю наративу одночасно. Тож головне методологічне завдання історичної науки полягає у ефективному поєднанні згаданих типів прагматики. Воно стосується не лише власне прагматичного історіописання, а всіх без виключення його типів. У цьому сенсі поглиблене розуміння когнітивних аспектів історичного пізнання є, на нашу думку, важливим кроком на шляху інтелектуальної адаптації до якісно нових історичних умов суперечливої інформаційної доби, доби нових викликів і можливостей.

Повертаючись від ліотарівського аналізу проблеми «знання» в епоху постмодерну до нашого аналізу перспектив когнітивної актуалізації історичного знання, вважаємо за необхідне коротко зупинитися на деяких загальновідомих понятійних характеристиках сучасної когнітивістики. Вважається, що поняття «когнітивні (лат. *cognitio* – «знання») можливості» є вищими функціями мозку, які забезпечують людині можливість бути людиною. Сюди відносять мислення, просторову орієнтацію, розуміння, розрахунки, навчання, мову, здатність формулювати судження. Першими ознаками зниження цих спроможностей медики вважають порушення уваги й пам'яті. Якщо стан продовжує погіршуватися, то можуть з'явитися ознаки, котрі свідчатимуть про певні когнітивні порушення, і згодом справа може навіть дійти до розвитку деменції (слабоумства). (Загальновідомою є при цьому особлива шкідливість вільних радикалів, які викликають пошкодження клітин головного мозку...!)

Сучасному гуманітарію варто уважніше ставитися до методологічних пропозицій когнітивної психології, котра є достатньо перспективною галуззю багатоманітної психологічної науки. Когнітивні психологи орієнтуються на експеримент та математичне моделювання мислення, наполегливо

досліджують пізнавальні процеси (такі, як пам'ять, увага, почуття, уявлення інформації, логічне мислення, уява, здатність до ухвалення рішень). Ключові положення когнітивної психології слугують методологічним фундаментом психолінгвістики, використовуються в царині соціальної психології, психології особистості, психології освіти й, зрештою, швидко прогресуючих напрацювань у сфері систем штучного інтелекту. Одним із цікавих для історика методологічних набутків когнітивної психології є, зокрема, такий інструмент як «когнітивна мапа». Когнітивне мапування – це прикладна методика, що дозволяє з'ясувати структуру міркувань автора політичного тексту (що чому сприяє/перешкоджає, що з чого впливає, і т.п.) і на підставі цього зробити висновок про мислення автора тексту та його бачення політичної ситуації. Ця методика фактично дозволяє визначити фактори, які враховує той чи інший політик під час ухвалення рішень. Стратегія вибору чинників задає можливу типологію політичного мислення. Фактори обираються на підставі загального смислу представленого тексту або окремих ключових фраз.

Усе більшої популярності набуває й так звана «когнітивістика» у ширшому сенсі, «когнітивна наука», котра є динамічним міждисциплінарним науковим напрямком, який поєднує *теорію пізнання, когнітивну психологію, нейрофізіологію, когнітивну лінгвістику, невербальну комунікацію і теорію штучного інтелекту*. Нині в когнітивній науці послуговуються двома основними підходами до моделювання когнітивних систем: символіцизм (що вважається класичним варіантом) і пізніший метод – коннекціонізм. Символіцизм ґрунтується на припущенні про подібність людського мислення до мислення комп'ютера з центральним процесором, котрий послідовно обробляє одиниці символної інформації. Коннекціонізм, навпаки, спирається на припущення, що людське мислення не може бути уподібненим центральному цифровому процесору внаслідок несумісності з даними нейробіології, а може імітуватися за допомогою штучних нейронних мереж, котрі складаються з «формальних» нейронів, що виконують паралельну обробку даних.

Після такого занадто побіжного, але концептуально необхідного знайомства з поняттям когнітивного наші подальші міркування щодо феномена когнітивної історії можливо виглядатимуть більш зрозумілими та обґрунтованими. Інтелектуальною опорою дискурсу щодо когнітивної історії як нового перспективного напрямку розвитку історичної теорії на сьогодні слугує солідна праця відомого російського джерелознавця, нині покійної професорки РДГУ (колишнього Історико-архівного інституту) О.М. Медушевської «Теорія і методологія когнітивної історії» (М., 2015)²⁰. Згадана праця фактично є системним узагальненням багаторічних авторських досліджень низки фундаментальних проблем історичного знання й,

зокрема, безпосередньо методології аналізу та інтерпретації історичних джерел. Для нас особливо цікавим є те, що предметом головного інтересу дослідниці і своєрідним концептуальним стрижнем було класичне питання самої можливості отримання достовірного знання про людину. Насамперед ідеться про знання про когнітивні характеристики людини та роль історичної науки у їх вдосконаленні.

Послідовники та наукові шанувальники О.М. Медушевської висловлюють переконання, що саме у її концепції когнітивної історії обґрунтовується поняття «емпірична реальність історичного світу». Одночасно наголошується на значній ролі, яку відіграли новаторські праці О.М. Медушевської у справі рецепції неокантіанської епістемології історичного пізнання у Росії, традицію якої справедливо пов'язують з іменем А.С. Лаппо-Данилевського. У науковому просторі побутує думка, що саме А.С. Лаппо-Данилевський свого часу розвинув концепцію А.І. Введенського про зовнішнє, матеріальне, тобто, об'єктивне оприявлення чужого душевного життя. Не менш симптоматичним видається, у цьому разі, і поважне ставлення О.М. Медушевської до міркувань представника Баденської школи неокантіанства Г. Ріккерта про шляхи пошуку особливої ідеографічної логіки історичного дослідження (оскільки, на думку останнього, саме «логіка історії є вихідним пунктом і основою усіх філософсько-історичних міркувань взагалі»). Відповідним чином питання про суб'єкт історичного пізнання набуває суттєвого значення для адекватного розуміння загального концепту когнітивної історії. (Навіть попри те, що, на думку М.Ф. Румянцеві, самі новітні фундатори концепції когнітивної історії не встигли приділити цьому питанню достатньої уваги.) Більшість дослідників переконані, що синтезуючи у свій спосіб етичну та епістемологічну складові наукового знання, когнітивна історія невідворотно залишається у загальному річищі сучасної гуманітаристики. Не менш слушними видаються й зауваження дослідників про суттєвий світоглядний вплив феноменології Е. Гуссерля на сам процес формування методологічної ідеології когнітивної історії. Невипадково О.М. Медушевська у своїх працях звертала спеціальну увагу на традиційне протиборство наративної логіки історіописання та історії як суворої науки²¹.

Варто зауважити, що запропонована концепція когнітивної історії має не лише широке коло поціновувачів, але й певну кількість уважних критиків. Як на нашу думку, з огляду на відомі вимоги попперіанського фальсифікаціонізму, для будь-якої теорії або комплексної ідеї таке випробування на міцність шляхом спроби спростування є абсолютно нормальним, навіть необхідним. Приміром, у своїх історико-філософських міркуваннях щодо когнітивної історії та застосування інформаційно-когнітивного підходу російський дослідник К.А. Юдин звертає увагу на суперечливий характер самого походження когнітивістики як напрямку історичних досліджень. Адже

з одного боку, це поняття є достатньо новим і «відбиває сучасні можливості, пов'язані з комп'ютерними технологіями, способами швидкої, комплексної аналітичної діяльності, обробки інформації». Проте з іншого боку, сам когнітивний підхід «як певний формат інтелектуальної активності, що передбачає схильність до віднайдення загальних тенденцій, закономірностей, виявлення констант в історичному процесі», має тривалу історію, незалежну від штучного операційного інструментарію. Завдяки цьому, на думку дослідника, когнітивний підхід також презентує не лише суто «інформаційну», а й фундаментальну «історико-філософську призму мислення, спрямовану на витворення цілісної картини сприйняття». Таке тлумачення передбачає, своєю чергою, подальше з'ясування феномена людського мислення, аналіз функціонування свідомості в різних умовах та ситуаціях. Тобто «когнітивна історія – це наука про людину мислячу, творчу. Наука про таку людину, котра формує свою «другу культуру», антропогенну, інтелектуальну реальність, відмінну від природної. Когнітивна історія в цьому контексті фактично стає тотожною філософії історії, «філософією людського буття в історії». К.А. Юдін при цьому акцентує ключову роль, яку відіграла у формуванні концепції когнітивної історії О.М. Медушевської загальновідома теза Лаппо-Данилевського – «історичне джерело – реалізований продукт людської психіки»²². Звісно, що О.М. Медушевська розвинула й універсалізувала зазначений постулат, включивши до розряду такого роду «продуктів» будь-яку діяльність людини, як у формі інтелектуального самовираження у вигляді ідей або концепцій, так і у формі безпосередньої матеріалізації у вигляді витворів мистецтва, архітектури, живопису тощо. Уся ця діяльність, незалежно від її рівня, якості та інтенсивності, залишає по собі сліди, треки, які є продуктами життєдіяльності. Й ці сліди, згідно з концепцією О.М. Медушевської, у своїй сукупності «формують інформаційне поле, або інформаційно-сферу, по аналогії з біо- або ноосферою»²³. У подібному авторському тлумаченні специфіки об'єкта історичного спостереження дослідники теоретико-методологічної спадщини О.М. Медушевської вбачають осердя її інформаційно-когнітивної концепції історіописання. Водночас, як уже зазначалося вище, лунають і критичні міркування з приводу такого підходу. (Хоча, на нашу думку, великим питанням залишається те, наскільки правомірними є, приміром, звинувачення дослідниці у гріхах надмірної сциентизації. Особисто в нас складається враження, що насправді скоріше навпаки – базовій концепції когнітивної історії ще й досі бракує справжньої глибини епістемологічного опрацювання у просторі міждисциплінарного синтезу).

На окрему увагу безперечно заслуговують закиди критиків щодо вибору О.М. Медушевською як критерія прогресу в історії посилення інформаційного обміну як такого. На переконання того ж К.А. Юдіна, за такого підходу

метою дослідників минулого стає інформація заради інформації. Хоча, чесно кажучи, нам не зовсім зрозуміло, чому це раптом такою вже ганебною (як на погляд деяких критиків) має вважатися задеклароване «когнітивістами» прагнення історичної науки до «виявлення нової інформації про феномен людини й людства, життєво необхідної людині для визначення перспектив свого місця у всесвіті, своєї долі і шляхів виживання»²⁴? З часів Геродота предметна увага до «незліченних експериментів індивідуальних доль» завжди була фундаментом ідеографічного підходу. І таки дійсно «єдиним реальним матеріалом для осмислення феномену людини у світі живого». Насправді, геть безглуздо заперечувати, що «у світі живого» йдеться про живих людей, які залишаються дуже різними, попри будь-яке насильство з боку «психології мас». Можливо, тому ці самі «маси» так часто й розвіювалися немов пісок у глибинах історії, полишаючи по собі лише окремішні індивідуальні поховання, покликані збуджувати жадібний інтерес у прийдешніх копачів історичної істини. Будь-який дослідник історії давно переконався на власному досвіді, що номотетичний підхід «виймає» людину з «живого світу» й на крилах науки логіки переносить у світ феноменології Духу. І хіба ці два класичних підходи історіописання колись виявлялися абсолютно несумісними у найкращих зразках професійного історичного мислення?

Можна констатувати, що поява концепції когнітивної історії, м'яко кажучи, не викликала завеликого ажіотажу у середовищі українських дослідників теорії та методології історичної науки. Ключові її аспекти й досі залишаються недостатньо відрефлектованими. Однією з причин є, очевидно, справжня навала свіжих методологічних пропозицій у царині сучасного історіописання й очевидна конкурентність вільного вибору дослідницьких пріоритетів. Концепція когнітивної історії виявилася лише одним з багатьох новаторських починань, осмислення яких відбувається, на жаль, «мимохідь», у широкому річищі теоретико-методологічної трансформації. Певною мірою, до критичного сприйняття цієї методологічної пропозиції спонукала і її внутрішньосистемна незбалансованість. Приміром, В.Г. Косміна, відомий український дослідник «історії як зв'язного процесу» і визнаний фахівець у царині системної теорії Н. Лумана, з приводу концепції когнітивної історії лаконічно висловився наступним чином:

«Цікавий джерелознавчий проект висунула О.М. Медушевська. На її погляд, макрооб'єктом історичної науки є вся сукупність інтелектуальних продуктів (речей), створених у ході «цілеспрямованої людської діяльності протягом еволюційно й глобально цілісного історичного процесу». Але пропонована нею когнітивна історія – це лише «наука про людське мислення, котре проявляє себе створенням інтелектуального продукту зовні». З огляду ж на неможливість прямо аналізувати чужу свідомість, не є дивним,

що розроблена автором методологія нової науки в практичній площині не йде далі «побудови гіпотез інтерпретації смислу» створення вказаного продукту»²⁵.

Відаючи належне дипломатичній делікатності наведеної вище загальної оцінки концепції когнітивної історії з боку системно мислячого українського дослідника, усе ж, на нашу думку, когнітивний вимір історіописання вартує суттєво більшої уваги. Головна «когнітивна» праця О.М. Медушевської залишає тонкий присмак «фундаментальної самотності». Складається враження, що для дослідниці під час написання основних розділів монографії практично не існувало абсолютної більшості дотичних до її постановки проблеми фундаментальних «інтелектуальних продуктів», вироблених цілою плеядою непересічних представників мислячого людства, які тривалий час уперто напружували свої треновані мізки у царині теорії пізнання, психології, теорії інформації і, зрештою, різних видів логіки (й, зрештою, філософії науки, історії філософії та, зрозуміло, вже абсолютно банальної в умовах постмодерну філософії історії). Адже скупа згадка декількох шанованих мислителів (без супутнього вдумливого аналізу особливостей впливу їхніх теорій) далеко не вичерпує інтелектуальну генетику когнітивістики. Та навіть цей недолік можна було б легко пробачити самотійно теоретизуючому автору, коли б у ході розлогих і насичених оригінальною термінологією теоретичних міркувань принаймні відбулася реалізація задекларованого у Вступі цієї праці достатньо логічного авторського підходу до з'ясування унікальної ролі когнітивних чинників у справі пізнання минулого та у процесі раціонального використання колективного історичного досвіду. Як на наш погляд, цього, на жаль, не сталося. Ще більш «самотньою» виглядає та обставина, що й послідовні прихильники підходу О.М. Медушевської також цього не зробили протягом наступних років, віддавши перевагу наполегливій популяризації готового інтелектуального бренду когнітивної історії як такої.

Однак, на нашу думку, сучасне професійна історична спільнота не має морального права отак просто «забалакати» когнітивну специфіку якісно нової епохи. Колись таки варто виконати важливу роботу щодо переосмислення й радикального зміцнення реального когнітивного потенціалу історичної науки та, відповідно, її когнітивного впливу на процес витворення вільної особистості й нової демократичної спільноти. Й, можливо, нічого страшного немає в тому, що реалізацію такого складного міждисциплінарного проекту в царину теорії та методології історичної науки випадає розпочинати практично з самого початку. Таке «герменевтичне коло» піде на користь історичній думці.

Тим більше, що, як вже нами зазначалося, у Вступі до «Теорії і методології когнітивної історії» О.М. Медушевської декларуються цілком адекватні стартові постулати дослідження когнітивного виміру історіописання.

Відзначається, зокрема, що «філософія, наука і повсякденне знання, при всій різниці способів судження і дій, спрямовані на досягнення загальної мети – осягнення властивостей і параметрів світового універсуму, системних зв'язків навколишнього світу. Усі вони виходять із властивості світового універсуму, котрий передбачає наявність і функціонування в ньому людини, здатної мислити й пізнавати. ... людське мислення як особливий феномен, своєю чергою, виступає як наукова проблема, дослідження якої потребує взаємодії наук про природу, наук про життя і наук про людину». Далі констатується, що ці науки отримали назву «когнітивні» й у підсумку сформували спільний дослідницький простір когнітивістики. До розряду таких наук авторка цілком обґрунтовано зараховує когнітивну психологію, когнітивну лінгвістику, комп'ютерні науки, теорію інформації, інформаційні науки, галузь дослідження штучного інтелекту, низку нових підходів природничих наук. Як не менш слушно наголошується далі, «проблема людського мислення – центральна проблема філософії та емпіричних наук, насамперед наук про людину». Наголошуючи, що «когнітивістика, когнітивні науки окреслюють міждисциплінарний простір наук, котрі розглядають феномен людського мислення з різних сторін», авторка висловлює цікаві міркування про особливості пізнавального потенціалу різних наук цього циклу і про об'єктивні причини певної обмеженості їхньої експериментальної бази, а отже й обмеженості їхньої реальної репрезентативності. У підсумку таких міркувань авторка оголошує науку історію єдиною наукою, «об'єктом якої є в принципі весь рід людський, від його початку до сучасності, у його еволюційній і глобальній єдності». Історична наука, на переконання дослідниці, єдина є «адекватною людству». А історичний процес визначається при цьому як «місце і час реалізації людського мислення і поведінки як універсального явища». Тож, підсумовує далі дослідниця, «лише в разі залучення історичної науки когнітивістика зможе отримати адекватний своїй меті об'єкт». Як далі наголошується, «спільнота, що поділяє ідею гуманітарного знання як істинно суворого знання, опиняється перед необхідністю визначити свою позицію подвійним чином: з одного боку, як філософської проблеми людини, людської природи і з іншого боку – як проблеми меж і можливостей емпіричного знання про людину (тобто знання, що ґрунтується на безпосередньому спостереженні та експерименті). Точніше кажучи, знайти шляхи поєднання й логічно несуперечливого переходу від філософії до емпіричного знання й від нього – до філософського узагальнення, тобто вишукувати, розпізнавати в реальних об'єктах, доступних безпосередньому систематичному вивченню, ті ознаки і властивості, які вказують на глибинний механізм функціонування реальних процесів. Щодо історичної науки ця позиція усвідомлюється як філософська проблема про загальні (універсальні) константні параметри

людської діяльності й, відповідно, історичного процесу у його єдності й цілісності. Своєю чергою, питання про діяльність є питанням про феномен людського мислення, людського способу пізнання. (...) Відповідно, коли підходити до проблеми в такий спосіб, то в центрі уваги історичної науки опиняється людська діяльність як прояв способів людського мислення, дії і поведінки. Отже, вона опиняється у просторі когнітивних наук». Авторка цілком слушно далі наголошує, що «історія й досі не розкрила своїх можливостей діяльної участі в метадисциплінарних дослідницьких проєктах у просторі когнітивістики»²⁶.

Із таким висновком О.М. Медушевської важко не погодитися. Ба більше, у середовищі українських теоретиків і методологів історії ще у «буремні 90-ті» визрівало розуміння необхідності нового осмислення ролі когнітивних чинників у дослідженні історичних явищ і процесів. Як, зокрема, слушно наголошував Л.О. Зашкільняк у своїй цікавій узагальнюючій праці, присвяченій методологічним проблемам історіописання, на пострадянських теренах уже усвідомлювалася необхідність загальноісторичної теорії, котра би, «не маючи метафізичного змісту, давала синтетичне уявлення про історичний розвиток і зміни. Така теорія, в центрі якої стоїть Людина у всіх її життєвих проявах в часі і просторі, повинна синтезувати дані багатьох наук». За підсумками Всеукраїнської наукової конференції «Історична наука на порозі XXI століття: підсумки і перспективи» (Харків, листопад 1995 р.) учений із сумом констатував очевидний брак теоретичної історії в Україні. На його переконання, цей факт негативно впливав на розвиток історичної думки наприкінці XX ст., «змушуючи її, в кращому випадку, тупцювати на місці, наслідуючи зразки минулого, а в гіршому – творити нову міфологізовану етноісторію». Невипадково цей досвідчений методолог і викладач апелює до цікавого зарубіжного досвіду й пише про впливи «когнітивної соціології» на історичний світогляд Ю. Габермаса та приділяє предметну увагу проблематиці взаємодії історії й інформатики, ролі та методологічному потенціалу популярного концепту «інформаційного суспільства», перспективам використання нових інформаційних технологій, необхідності аналізу проблематики «штучного інтелекту». Ще тоді вчений акцентував увагу вітчизняної наукової спільноти на евристичних можливостях новонародженої науки «соціальної когнітології», прихильники якої вважають, що «дослідження інформаційних механізмів людської творчості змушує переглянути й переосмислити вихідні методологічні положення соціальної та історичної діяльності в цілому»²⁷. У цьому сенсі, можна констатувати, що на вітчизняних теренах основні епістемологічні виклики «когнітивного повороту» є вже давно артикульованими, й лише інерційність теоретичної думки стоїть на заваді назрілих теоретико-методологічних зрушень.

Нова духовна ситуація часу створює нестандартні виклики в царині історичної епістемології. Поінформованого гуманітарія інколи навіть починає тривожити дурне питання: «А чи, бува, не означає епоха ноосфери реінкарнації найгіршого історизму в умовах нового тотального контролю свідомості?»

Саме тому, на нашу думку, не завадить трохи картезіанського реалізму у ставленні до самого історичного мислення. Відчутно актуалізується потреба нового осмислення його емоційної та логічної складових. За нових умов радикально зростає роль «емоційного інтелекту». У цьому сенсі акцентуація дослідниками нової суспільної ролі емпатії є абсолютно до речною і своєчасною. Адже саме від цього феномена вже в найближчому майбутньому багато в чому залежатиме існування незалежної української спільноти громадян. Власне, непересічний вплив цього феномена на політичну історію є очевидним уже сьогодні.

Добре відомий теоретикам комплекс питань, пов'язаних із т.з. «логікою історії» та «чинником людських емоцій в історичному процесі» набуває якісно нового методологічного значення в умовах стрімкого поступу інформаційного суспільства. Саме питання про «людину в історії» та «історію в людині» стає дедалі умовнішим. Ці два виміри нині не просто взаємодіють як дві сполучені ємності, не просто перетікають один в одного, досягаючи тимчасової рівноваги, а вже фактично існують в одній посудині. Концентрація і співвідношення обох феноменів, обох «розчинів історичного часу» набуває вирішального значення. Сприйняття історичного часу людиною має залишатися свідомим і динамічним. Перевантажений людський мозок і людська совість повинні встигати переробляти набуту історичну інформацію, піддавати її критичному осмисленню й після такої перевірки правильно розподіляти її на «полицях» пам'яті, формуючи у такий спосіб свій власний зручний каталог персонального історичного досвіду.

Із психологічного погляду надзвичайно важливо зберегти прийнятні пропорції відрефлексованої історичної інформації. Адже якщо у клінічній психології існує поняття «філософської інтоксикації», то з не меншими підставами можна, мабуть, говорити і про «історичну інтоксикацію». Тим більше, що саме на основі масового сполучення цих двох типів «інтоксикації» і формується, на нашу думку, славнозвісний «історизм» як гріховна пропаганда диктатури долі, свята віра в погано відрефлексовані закони історичного поступу й черговий заклик до бездумної фаталістичної жертвності. Йдеться про «історичистську диктатуру», котра підступно підмінює собою здоровий «історизм», а саме: форму зваженого осмислення історичного досвіду як передумову раціональної поведінки. Така підміна зазвичай і призводить до чергових етапів безглуздох, часом смертельно небезпечних історичних експериментів збитих з пантелику індивідів і мас.

Характерно, що демократична відкритість історичної інформації та незвична свобода інтерпретацій породила величезну масу політично ангажованих «істориків-фрілансерів» практично в усіх сферах суспільного життя. Чимало є прикладів, коли навіть вузькі фахівці з якихось конкретних питань державного управління або цілком конкретного напрямку забезпечення життєдіяльності соціуму замість того, аби представити і професійно реалізувати чітку та зрозумілу стратегію в конкретній галузі, раптово перетворюються на джерело животрепетних коментарів із найрізноманітніших питань контроверсійної історичної минувшини. Багато століть тому Лукіан із Самосати у відомій розвідці «Як потрібно писати історію» описав схожу ситуацію: «... з того часу, як розпочалися теперішні події, війна з варварами, поразка у Вірменії та постійні перемоги, немає людини, яка б не писала історії, – ба більше, усі в нас стали Фулідідами, Геродотами і Ксенофонтами, тож, мабуть, вірно було сказано, що «війна – мати всього», коли вона одним рухом породила стільки істориків. (...) Щоправда, більшість вважає, що не потрібно ніяких настанов у цій справі, так само як не потрібно вміння для того, щоби ходити, дивитися або їсти, і вважає, що писати історію – справа зовсім легка, проста й доступна будь-кому, хто тільки спроможний викласти усе, що прийде йому в голову»²⁸.

Нещасну Клію досить часто змушують заповнювати актуальні інформаційні дірки в головах заклопотаних громадян, які когнітивно не встигають за швидкими змінами правил гри в царині економіки, права, науки й технологій, культурно-мистецької комунікації, багатоаспектних міжнародних відносин тощо. У своїх знаменитих «Міркуваннях про метод» іронічний раціоналіст Рене Декарт цілком слушно акцентував увагу на тій обставині, що «принадність вигадок оживлює розум; що пам'ятні історичні діяння його вивищують, і що знайомство з ними в розумних межах розвиває здатність судження». Словосполучення «в розумних межах» нам видається, у цьому разі, вельми симптоматичним. На переконання фундатора картезіанства, «читання гарних книг і є ніби бесідою з їхніми авторами – найдостойнішими людьми минулих століть, і при цьому бесідою змістовною», а «вести бесіду з письменниками інших століть – те саме, що й подорожувати» задля корисного знайомства зі звичаями інших народів. Однак, водночас, філософ попереджає, що «коли витратити забагато часу на подорожі, можна в кінцевому підсумку стати чужим своїй країні, а той, хто занадто цікавиться справами минулих століть, зазвичай сам стає невігласом у тому, що відбувається у його час». На думку філософа, варто зважати на те, що навіть у найдостовірніших історичних описах автори, аби привернути увагу читачів, «майже завжди замовчують принизливе та менш гідне слави, й унаслідок цього решта постає не такою, як була насправді. Тому ті, хто співвідносить свою моральність із такими зразками, може легко вдатися до навіженості лицарів наших романів і замишляти справи, що перевищують їхні сили».

Як чесно зізнавався Декарт, найбільшою користю, котру він отримав у період ознайомлення з досвідом інших народів, було те, що він навчився «не дуже довіряти тому, що було йому передано лише з допомогою прикладу та звичаю». Витративши певний час на вивчення книги світу і спробувавши здобути певний запас досвіду, одного дня він ухвалив рішення «вивчити самого себе й використати усі сили розуму, аби обрати шляхи, якими йому потрібно рухатися далі»²⁹. Саме таке рішення й дозволило Декарту вибудувати класичну модель філософії раціоналізму як універсального методу пізнання. У рамках цієї моделі розум має критично оцінювати дослідні дані й виводити з них приховані істинні закони, що формуються математичною мовою. Хоча іншою складовою картезіанського підходу виявився механіцизм тлумачення світу як сукупності елементарних часток. Третім ключовим моментом системи став, як відомо, скептицизм у вигляді критики попередньої схоластичної традиції.

Нам видається, що сучасні спроби ноосферної концептуалізації цивілізаційного поступу є намаганням скористатися інтелектуальними здобутками раціоналізму у справі осмислення глобальних процесів та їхнього впливу на формування нової національної спільноти в межах нової української державності. У цьому сенсі доопрацювання, «домислення» концепції когнітивної історії є своєчасним кроком у напрямку збільшення корисності історії для життя. Звісно що майбутній новий варіант когнітивної історії має продемонструвати більше розуміння безглуздості механістичної перемоги розуму над серцем, безперспективність інтерпретацій людського мислення у відриві від людських емоцій і почуттів, які насправді в кінцевому підсумку і визначають рух історії у кожній окремий момент історичного часу. Адже будь-який схоластично досконалий аналіз людського мислення за межами аксіологічного простору людського буття ніколи не дозволить сформувати адекватний масив історичного досвіду. У цьому сенсі українська концепція гуманістичного антропоцентризму, як самобутня філософська інтерпретація класичної ідеї прав людини, ще далеко не вичерпала свій теоретико-методологічний потенціал у царині сучасного історіописання.

Наостанок, повертаючись до особливого значення мирного співіснування народів у ноосферному концепті В.І. Вернадського, варто згадати класичний трактат І. Канта «До вічного миру». Відштовхуючись від назви свого твору, філософ іронічно запитує, а до кого ж, власне, звернений «цей сатиричний напис на вивісці одного голландського трактирника поряд із зображенням на цій вивісці кладовищем? Чи то взагалі до людей, чи зокрема, до голів, які ніколи не можуть пересититися війною, чи може тільки до філософів, яким сниться цей солодкий сон?»³⁰ На думку Канта, питання так і залишається відкритим. Водночас, на глибоке переконання В.І. Вернадського, питання миру між народами було й завжди буде ключовим для продуктивної реалізації ноосферного проекту невгамовного людства.

Приклад Канта є переконливим свідченням невмирущості людського духовного досвіду, вкрай важливого на етапі ноосферизації історичного поступу людства. Гуманізація ноосфери потребує консолідації представників гуманітарних і природничих дисциплін, свавільно розкиданих історією у мерехтливому часо-просторі. Розумні люди – це головний скарб будь-якої цивілізації і головна надія прийнятеного ноосферного майбутнього. Адже гострота логічного мислення і здатність до повноцінного розуміння – це і рідкісний дар природи, і наслідок наполегливого суспільного виховання та самовиховання. Тож, і не варто занадто соромитися, а тим більше особливо жахатися уявної зради свого звичного наукового цеху або ж свого традиційного інструментарію в разі обґрунтованої потреби застосування міждисциплінарних підходів. Не личить уникати використання кращих думок золотоголових і чесних представників інших наук. Зрештою, істина одна, і вона є спільною метою. Історики усе більше усвідомлюють, що звичний поділ на науки про природу й науки про культуру нині стрімко втрачає сенс, а в окремих випадках навіть прямо шкодить розумінню реалій вельми тимчасового перебування людини у світі. Між біосферою та ноосферою немає нездоланної прірви. Тим більше за часів, коли нова інформаційна доба радикально полегшила доступ до загальнолюдської інтелектуальної скарбниці, відкрила нові горизонти у справі досягнення недосяжної раніше свободи синтезу й аналізу проблем буття та часу. Головне завдання нинішнього етапу – виробити спільні правила продуктивної комунікаційної взаємодії і одночасно сформувані ефективну модель адекватного розвитку когнітивного потенціалу окремої особистості. На етапі становлення ноосферної цивілізації це стає ключовим моментом практичного втілення універсальної ідеї прав людини. Це є свідченням чесного ставлення до нащадків.

Торкаючись питання сучасної потреби нового глобального етосу, варто згадати про повчальний приклад кантіанства, доля якого на початку ХХ ст. виявилася не дуже щасливою. Рішучий наступ матеріалістів давався взнаки. Особливо в періоди революційних потрясінь та військових конфліктів. При цьому цікаво, що найзавзятіші матеріалісти зробили так багато для утвердження схематизованого ідеалізму у свідомості широких трудящих мас, скільки не вдалося зробити усім попереднім ідеалістам, разом узятим. Одним із тих мислителів, які розгледіли історично небезпеку подібної духовної ситуації часу, був Густав Шпет. Як він зізнався у вступі своєї оригінальної праці «Історія як проблема логіки», «ми вступали до університету зачаровані радикалізмом і простотою того розв'язанні історичної проблеми, яке обіцяв привабливий тоді історичний матеріалізм. (...) Більш поглиблене вивчення історії, ознайомлення з джерелами історичної науки та методами обробки історичного матеріалу розбивало багато схем, але найголовніше – наочно виявляло ту бідність та обмеженість, котрі вносилися в науку їх удаваною «простотою».³¹

Як нам видається, на порозі ноосферної цивілізації дослідники, котрі серйозно захопилися пошуками логіки історії та відповідної логіки самої історичної науки, опинилися у дещо схожій пізнавальній ситуації. Очевидною є гостра потреба в такій суміші матеріалізму та ідеалізму, котра дозволяла б, стоячи обома ногами на усе більш грішний землі, підніматися, водночас, до нових висот узагальнення незвичних абстракцій сучасної інформаційної сфери, прискореними темпами засвоювати якісно нову і значно більш динамічну модель семіотики історії.

Ноосферний виклик радикально актуалізує класичну кантіанську проблематику оптимального співвідношення чистого і практичного розуму, загострює і без того гостре питання якості критичного мислення та суспільних можливостей його використання для своєчасної корекції історичного розвитку не завжди обачного людства. Приміром, згадуваний нами Г. Шпет вважав, що дійсність усе ж таки не варто зводити до сурогату у «предметі». Філософ не визнавав постулату, згідно з яким «істинне пізнання рухається цілковито у сфері «утворення понять», всередині кола суджень, не лише відокремленого точними кордонами від дійсності, а ще й такого, що усе більше від неї віддаляється в міру наближення до істини»³². Нам видається, що «ноосферна цивілізація» як перспективний концепт потребує швидкого й переконливого аналізу сучасної та майбутньої ролі теоретичного розуму, саме завдяки якому людина й опинилася в центрі природи. І попередній досвід осмислення кожної історично нової пізнавальної ситуації безперечно буде в нагоді, враховуючи високий рівень логічної культури та наукового й філософського рівня багатьох цікавих напрацювань. Від якості вирішення цього складного завдання ревізії інтелектуального й морально-етичного спадку залежатиме, у підсумку, нова роль людського розуму в новому, ноосферному просторі майбутнього, конкурентоспроможність індивідуального й колективного людського мислення в умовах усе ширшого використання можливостей штучного інтелекту. Від цього залежатиме реальний «людський зміст» ноосферної цивілізації, ступінь її реальної людяності як головної гарантії людської свободи.

Сучасна криза біосфери потребує радикально нових підходів до регулювання суперечливих ноосферних впливів. Акцентована Г. Шпетом думка Ш.-Л. Монтеск'є про «багато речей, які правлять людьми: клімат, релігія, закони, максими уряду, приклади минулого, устої, звичаї: звідкіля утворюється загальний дух (*un esprit général*), як результируюча» набуває сьогодні якісно нового змісту, оскільки відчутно змінюється конфігурація факторів впливу. Якщо за часів Монтеск'є і навіть за часів самого Шпета ще можна було з певною умовністю стверджувати, що «природа та клімат майже одні панують у дикунів», то на сьогодні ми маємо ситуацію, коли зазначені чинники усе частіше визначають долю начебто вже давно цивілізованих

народів. Народів, які у процесі невпинного задоволення своїх зростаючих матеріальних потреб поводяться з природою та собі подібними значно гірше за дикунів.

У цьому сенсі на окрему увагу безперечно заслуговують міркування Г. Шпета щодо філософсько-історичних поглядів Й.-Г. Гердера. Гердерівська інтенція до поєднання історії природи та історії людини за нинішніх умов непростих взаємовідносин біосфери та ноосфери виглядає значно прагматичнішою, ніж вишукані дильтеївські проекти побудови історичного світу на засадах повної суверенності. Хоча суто з теоретичного погляду концепт В. Дильтея зберігає свій пізнавальний потенціал і в умовах становлення ноосферної цивілізації. Адже схоже, що історичний світ – це така цікава штука, яку людський розум має змогу змінювати на свій розсуд коли завгодно і як завгодно. У періоди чергового розгулу «волі та уявлення» вкотре переконуєшся, що ноосферизм релігійного філософа П. Тейяра де Шардена виник далеко не на порожньому місці, а з глибокої релігійної традиції тверезого гносеологічного скептицизму. Адже якщо вірити Книзі Буття, досконала ноосфера Божественного Розуму існувала задовго до створення природи й людини. І потім не було меж могутності Думки у справі зміни пропорцій та характеристик свіжовитвореного буттєвого простору... У своїй класичній праці Шарден говорить про недооцінку людини і її планетарної ролі: «Попри незначний масштаб анатомічного стрибка, із гомінізацією розпочинається нова ера. Земля «змінює шкіру». Ба більше, вона отримує душу. (...) Історична сходина рефлексії має важливіше значення, ніж будь-який зоологічний розрив...»³³.

Актуальна демографічна ситуація в Україні свідчить про вельми небезпечну «дегомінізацію» мальовничих просторів нашої Батьківщини. Тож у який спосіб ми, зрештою, впишемося у «ноосферний сектор Європи» після остаточної і безповоротної євроінтеграції, якщо ми до того «телепортуємо» за межі держави усіх здатних до рефлексії? Або ж якщо задля сумнівної політичної гармонії раптом розпочнемо вкривати мокрим рядом вільну людську думку? Чи не будемо ми у пудсумку приречені тихо конати в ганебній «ноосферній дірці»? Деінтелектуалізація етногенезу в умовах сучасної карколомної еволюції непередбачуваного світового Логосу – це концептуально глухий кут будь-якого націотворення.

Найщиріші патріоти мають розуміти, що ноосферна перспектива очікує на окремі національні спільноти так само, як і на все людство. Ці спільноти лише частини цілого, хай для конкретних людей і наймиліші. Як би патріоти не повставали проти ідеї пошуку глобальної гармонії, перебуваючи під впливом ілюзії цілковитої незалежності від глобальних процесів та природних явищ, невтішна еволюція біосфери триває. Час зрозуміти, що усвідомлення вже існуючої глибокої ноосферної кризи (констатованої, зокрема,

авторитетними міжнародними експертами), небезпеки послідовної руйнації біосфери силою «ніби-то вільної думки», спрямованої на необмежене споживання дарів природи, – таке усвідомлення і є, у кінцевому підсумку, проявом справжнього, а не декларативного патріотизму. У цьому сенсі справжнім патріотам варто було би значно уважніше ставитися до усе помітніших стигматів національної когнітивної катастрофи. Хоча би, приміром, до ганебних результатів ЗНО з математики юних представників молоді європейської нації, відчутної деградації шкільної математичної освіти та й загалом до незадовільного стану засвоєння молодим поколінням логічного спадку природничих дисциплін. Не за горами часи, коли мізки вільної людини почнуть вважатися перепорою для розширення виробництва та освоєння територій. Чи усі люди виявляться конкурентоспроможними у порівнянні з андроїдами? І чи не з'явиться десь новий Урфін Джус, якому вже не потрібно буде стругати дерев'яних солдатів для задоволення своєї жаги до світового панування? Чи не стане ноосферна цивілізація – за існуючого стану суспільної моралі, етики і права – увертурою до славнозвісного «кінця історії» (а значить, і кінця істориків)?

Ноосферна доба вимагає поглиблення як власне ноосферного, так і вже добре знайомого цивілізаційного дискурсу в царині теорії історії. Когнітивний потенціал історичної науки своєю чергою потребує суттєвого зміцнення. Історична наука має можливості для активної стимуляції людського розвитку, але для цього потрібно розвивати власний когнітивний потенціал. Якщо вірити Роберту Солсо, «навіть в епоху, коли інформаційні можливості комп'ютерів просто вражають, здатність людського мозку зберігати детальну інформацію протягом тривалого часу (і у настільки невеликому об'ємі) залишається неперевершеною»³⁴. Однак, чи буде ситуація такою завжди? І чи навчиться людина по-справжньому використовувати свої інтелектуальні ресурси? І що може запропонувати незвичному майбутньому наука, яка займається минулим? Певний досвід поглибленого тлумачення людини в минулому й минулого в людині вже накопичений. Достатньо згадати автора вельми популярної свого часу «Історії Англії», який для «розминки» написав два непересічних трактати яскраво вираженого когнітивного спрямування – «Трактат про людську природу» і «Трактат про людське розуміння».

¹ Джемс У. Научные основы психологии. Мн.: Харвест, 2003. С. 165.

² Пирожков С.І., Хамітов Н.В. Цивілізаційна суб'єктність України: від потенцій до нового світогляду і буття людини. Київ, Науково-виробниче підприємство «Вид-во “Наукова думка” НАН України», 2020. С. 203.

³ Там само. С. 253.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

⁶ Переписка В.И. Вернадского с Б.Л. Личковым. Москва: Наука, 1976. С. 182; Див. Вернадский В.И. Очерки и речи: в 2-х вып. Петроград: Науч. хим.-техн. изд-во, 1922. Вып. 1. 123 с.; Вып. 2. 158 с. Цит. за: Воробйова Л.В. Володимир Вернадський і фізична економія: монографія. Київ : КНЕУ, 2019. С. 37.

⁷ Див. Сова А. Вчення В.І. Вернадського про біосферу та перехід, становлення її в ноосферу. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Геологія*. 2013. Вип. 3. С.49-50. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKNU_geol_2013_3_14

⁸ Пирожков С.І., Хамітов Н.В. Згадана праця. С. 233–247.

⁹ Там само. С. 246.

¹⁰ Там само. С. 50-51.

¹¹ Там само. С. 234.

¹² Там само. С. 234-235.

¹³ Там само. С. 235.

¹⁴ Див.: Поланьї К. Великая тра нсформация. СПб.:Алетейя, 2002. 320 с.

¹⁵ Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна. Пер. с фр. Н.А. Шматко. Москва: ИЭС; СПб.: АЛЕТЕЙЯ, 1998. С. 32. URL: <http://www.philosophy.ru/library/lyotard/postmoderne.html>

¹⁶ Там само. С. 38.

¹⁷ Там само. С. 112–113.

¹⁸ Там само. С. 114.

¹⁹ Там само. С. 51–53.

²⁰ Медушевская О.М. Теория и методология когнитивной истории. Москва: Директ-Медиа, 2015. 434 с.

²¹ Румянцева М.Ф. Концепция когнитивной истории Ольги Михайловны Медушевской. Приглашение к дискуссии. *Материалы круглого стола «Концепция когнитивной истории: интеллектуальные источники, место в структуре современного гуманитарного знания, перспективы развития», посвященный 90-летию со дня рождения профессора Ольги Михайловны Медушевской (1922–2007). 13 октября 2012 г.* Москва: РГГУ. С. 6–15.

²² Див.: Юдин К.А. Когнитивная история и применение информационно-когнитивного подхода к истории сталинизма в новейшей историографии. URL: <https://www.academia.edu/29058298/>; Медушевская О.М. Згадана праця. С. 163.

²³ Медушевская О.М. Згадана праця. С. 345–358.

²⁴ Медушевский А.Н. Теория когнитивной истории и формирование научной картины мира. *Диалог со временем*. 2013. Вып. 44. С. 23.

²⁵ Космина В.Г. Методологія історії: Етапи становлення та невирішені проблеми. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2012. Вип. XXXII. С. 59.

²⁶ Медушевская О.М. Згадана праця. С. 7–9.

²⁷ Зашкільняк Л.О. Методологія історії від давнини до сучасності. Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 1999. С. 192–196, 208–209.

²⁸ Лукиан из Самосаты. Как следует писать историю. Сочинения. Т. 2. Москва: Алетея, 2001 г. URL: http://Annales.info/ant_lit/lukian/history.htm

²⁹ Декарт Р. Рассуждение о методе, чтобы верно направлять свой разум и отыскивать истину в науках. URL: https://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/dekart/rass_met.php

³⁰ Кант И. К вечному миру. Электронная библиотека «Гражданское общество». URL: <http://www.civisbook.ru/>

³¹ Шпет Г.Г. История как проблема логики. Критические и методологические исследования. Часть первая. Материалы. М.; СПб.: Лань, 2014. 485 с. URL: <https://ua1lib.org/book/2896852/9efe49>

³² Там само.

³³ Шарден, Пьер Тейяр де. Феномен человека. Перевод и прим. Н.А. Садовского. Москва: "Прогресс", 1965. С. 74. URL: <http://bdn-steiner.ru>

³⁴ Солсо Р. Когнитивная психология. 6-е изд. СПб.: Питер, 2006. С.190. URL: <http://yanko.lib.ru>

REFERENCES

1. Charden, P.T. de. (1965). Fenomen Cheloveka. Moskva: Progress. Retrieved from <http://bdn-steiner.ru> [in Russian].

2. Descartes, R. *Rassuzhdenie o metode, chtoby verno napravlyat svoj razum i otyskivat istinu v naukah*. Retrieved from https://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/dekart/rass_met.php

3. James, W. (2003). *Nauchnye osnovy psihologii*. Minsk: Harvest [in Russian].

4. Kant, I. *K vechnomu miru. Elektronnaya biblioteka Grazhdanskoe obshestvo*. Retrieved from <http://www.civisbook.ru/> [in Russian].

5. Kosmina, V.G. (2012). Metodologiya istoriyi: Etapi stanovlennya ta nevirisheni problemi. *Naukovi praci istorichnogo fakultetu Zaporizkogo nacionalnogo universitetu*, 22 [in Ukrainian].

6. Lyotard, J.-F. (1998). *Sostoyanie postmoderna*. Moskva. Retrieved from <http://www.philosophy.ru/library/lyotard/postmoderne.html> [in Russian].

7. Lukian iz Samosaty. (2001). *Kak sleduet pisat istoriyu. Lukian. Sochineniya*. (Vol.2). Moskva: Aletejya. Retrieved from: http://Annales.info/ant_lit/lukian/history.htm [in Russian].

8. Medushevskaya, O.M. (2015). *Teoriya i metodologiya kognitivnoj istorii*. Moskva: Direkt-Media [in Russian].

9. Medushevskij, A.N. (2013). Teoriya kognitivnoї istorii i formirovanie nauchnoї kartiny mira. *Dialog so vremenem*, 44 [in Russian].

10. *Perepiska V.I. Vernadskogo s B.L. Lichkovym*. (1976). Moskva: Nauka [in Russian].

11. Polanyi, K. (2002). *Velikaya transformaciya*. Sankt-Peterburg: Aletejya [in Russian].

12. Py`rozhkov, S.I., & Hamitov, N.V. (2020). *Cy`vilizacijna sub'yechnist` Ukrayiny` : vidpotencij do novogo svitoglyadu i butya lyudy`ny`*. Ky`yiv [in Ukrainian].

13. Rumyanceva, M.F. (2012). *Koncepciya kognitivnoj istorii Olgi Mihajlovny Medushevskoj. Priglasenie k diskussii. Materialy kruglogo stola Koncepciya kognitivnoj istorii*:

intellektualnye istochniki, mesto v strukture sovremennogo gumanitarnogo znaniya, perspektivy razvitiya, posvyashennyj 90-letiyu so dnya rozhdeniya professora Olgi Mihajlovny Medushevskoj. Moskva: RGGU [in Russian].

14. Shpet, G.G. (2014). *Istoriya kak problema logiki. Kriticheskie i metodologicheskie issledovaniya.* Moskva: Lan. Retrieved from <https://ua1lib.org/book/2896852/9efe49> [in Russian].

15. Solso, R. (2006). *Kognitivnaya psihologiya.* Sankt-Peterburg: Piter, 2006. Retrieved from <http://yanko.lib.ru> [in Russian].

16. Sova, A. (2013). Vchennya V.I. Vernads' kogo pro biosferu ta perehid, stanovlennya yiyi v noosferu. *Visny`k Ky`yivs`kogo nacional`nogo universy`tetu imeni Tarasa Shevchenka. Geologiya*, 3. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKNU_geol_2013_3_14 [in Ukrainian].

17. Vernadskij, V.I. (1922). *Ocherki i rechi.* (Vol.1-2). Petrograd [in Russian].

18. Vorobjova, L.V. (2019). *Volody`my`r Vernads`ky`j i fizy`chna ekonomiya: monografiya.* Ky`yiv: KNEU [in Ukrainian].

19. Yudin, K.A. *Kognitivnaya istoriya i primenenie informacionno-kognitivnogo podhoda k istorii stalinizma v novejshej istoriografii.* Retrieved from <https://www.academia.edu/29058298/> [in Russian].

20. Zashkil`nyak, L.O. (1999). *Metodologiya istoriyi vid davny`ny` do suchasnosti.* L`viv [in Ukrainian].

Ярослава Верменич

д-р. іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України
зав. відділу історичної регіоналістики
Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4
E-mail: verrosla@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4445-9492>

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ VS ЛОКАЛІЗАЦІЯ: ДІАЛЕКТИКА ВЗАЄМОДІЇ У СУЧАСНОМУ СВІТІ

Активізація інтересу до локальної історії і явищ регіоналізму відбувається в усьому світі в міру того, як глобалізаційні процеси ставлять під удар специфічність розвитку окремих країн та їх частин. Ослаблення внутрішніх суспільних структур сучасних держав знаходить свій прояв у руйнуванні старих і пошуках нових джерел ідентифікації. У контексті методологічних підходів «просторової парадигми» у статті досліджено вплив глобалізаційних процесів на динаміку та структуру регіоналізації та локалізації сучасних соціумів. Розширюючи сферу людських контактів, глобалізація створює додаткові резерви для соціально-економічного розвитку більшості країн світу. Проте водночас вона породжує нові ризики й небезпеки, бо передбачає звуження можливості вибору особливого, специфічного шляху поступу. Двоїстість процесу глобалізації виявляється в тому, що він небачено розширює й водночас звужує простір життя людини. У той час як економіка руйнує національні кордони, люди, не бажаючи втрачати відчуття «дому», відшукують локальні простори із стійкими зв'язками. Глобалізація і локалізація стають паралельними процесами, що відбивається в новому понятті «глокалізація».

Доведено, що загальна тенденція впливу глобалізації на світ-системну структуру полягає у збільшенні потенціалу взаємопов'язаності та взаємозалежності. Частково стертими виявляються грані між внутрішнім і зовнішнім просторами держав, а отже, і між внутрішньою та зовнішньою політикою. Зустрічні потоки інноваційності й інерційності, стандартизації і культурної диференціації створюють неповторну палітру міжцивілізаційних обмінів і взаємовпливів – із відповідним розширенням «простору можливостей». У відповідь на культурну уніфікацію та натиск стандарту дедалі більша кількість людей намагається обстоювати свою самобутність, демонструє прихильність до традиційних норм і цінностей. Тому універсальній тенденції до глобалізації протистоїть локальна тенденція

до диверсифікації, яка знаходить свій прояв у плеканні власного простору існування, обстоюванні пріоритетів культурної, етнічної, релігійної та інших групових ідентичностей.

Ключові слова: глобалізація, глокалізація, регіоналізація, локалізація, інтеграція, децентралізація.

Yaroslava Vermenych

Doctor of History, Professor, Corresponding Member
of the National Academy of Sciences of Ukraine
Head of the Department of Historical Regional Studies
Institute of History of Ukraine
the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: verrosla@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4445-9492>

GLOBALIZATION VS LOCALIZATION: THE DIALECTICS OF INTERACTION IN THE MODERN WORLD

The intensification of interest in the local history and regionalism is happening all over the world as globalization processes undermine the specific development of individual countries and their parts. The weakening of the internal social structures of modern states is manifested in the destruction of old and the search for new sources of identification. In the context of methodological approaches to the "spatial paradigm" the article examines the impact of globalization processes on the dynamics and structure of regionalization and localization of modern societies. By expanding the scope of human contacts, globalization creates additional reserves for the socio-economic development of most countries. But at the same time it creates new risks and dangers, because it involves narrowing the possibility of choosing a special, specific path of development. The duality of the process of globalization is manifested in the fact that it unprecedentedly expands and at the same time narrows the space of human life. While the economy is destroying national borders, people, not wanting to lose the feeling of "home", are looking for local spaces with strong ties. Globalization and localization are becoming parallel processes, which is reflected in the new concept of "glocalization".

It is proved that the general tendency of globalization to influence the world-system structure is to increase the potential for interconnectedness and interdependence. The boundaries between the internal and external spaces of states, and hence between domestic and foreign policy, are partially blurred. The counterflows of innovation and inertia, standardization and cultural differentiation create a unique palette of intercivilizational exchanges and interactions – with a corre-

sponding expansion of the "space of opportunities". In response to cultural unification and the pressure of the standard, more and more people are trying to defend their identity, demonstrating a commitment to traditional norms and values. Therefore, the universal tendency to globalization is opposed by the tendency to diversify, which is manifested in the cultivation of their own space of existence, advocating the priorities of cultural, ethnic, religious and other group identities.

Keywords: *globalization, glocalization, regionalization, localization, integration, decentralization.*

Парадокси глобалізації і локалізації уже близько десяти років перебувають у епіцентрі теоретичних дискусій. Людство поступово починає усвідомлювати свою включеність у світовий мегаполітичний процес, зникає до транснаціоналізації політики. Об'єктивний процес інтернаціоналізації технологій і культур докорінно змінює уявлення про глобальний і локальний простір, глобалізація доходить до глибин усіх соціальних структур, різко знижуючи значення вертикальних ієрархій і водночас збільшуючи потенціал горизонтальних взаємовпливів. Зменшення ролі національно-державного фактора супроводиться зростанням ролі локалітетів і регіоналізму. Нові принципи концептуалізації, пов'язані зі складною діалектикою глобального й локального, стимулюють відмову від однобічних лінійних трактувань модернізації як руху до наперед визначеної універсальної мети. Доводиться враховувати явища флуктуації і точки біфуркації, варіанти зміни напрямів руху під впливом локальних чинників. Роль соціокультурної традиції у цьому процесі може бути як стимулюючою, так і гальмівною. Зрештою не виключаються можливості тривалого варіативного розвитку з поєднанням явищ відкочування, спровокованих неадекватною поведінкою регіональних та місцевих еліт. Усвідомлення того, що зберегти локальну специфіку в житті народів так само важливо, як і дбати про підтримання генетичних програм (кодів) для одиниць біологічної еволюції, приходить паралельно з осмисленням руйнівних наслідків наступу стандартизованої «масової культури» на традиційні форми суспільної організації і народну мораль.

Категорія «глобалізація» сьогодні в усіх на устах, і, здається, все, що можна сказати про неї, вже сказане. Однак однозначного й усталеного розуміння того, що таке глобалізація й коли вона виникла, немає навіть у «проросунутому» науковому середовищі. Її визначають і як процес, і як стадію історичної динаміки чи етап розвитку цивілізації, і як нову ідеологію. Датують цей процес у діапазоні від III століття до кінця XX. Найпоширенішим є набір тверджень про те, що глобалізація характеризується «стисненням часу і простору» в результаті розвитку нових засобів комунікації і є порівняно новим феноменом, продуктом останніх століть¹. Загалом же, у баченні автора книги «Глобалізація, нації й націоналізм» Ю.Граніна в оцінках глобалізації

конкурують як мінімум 10 різних підходів – «універсально-еволюціоністський», «соціально-синергетичний», «світ-системний», «соціокультурний (цивілізаційний)», «соціоекономічний (формаційний)», «техніцистський», «модерністський», «геополітичний», «геоекономічний» та «інтегральний». Всі вони, однак, зводять реальну багатогранність глобалізації до якоїсь або кількох із багатьох її сторін, виходячи при цьому з «безсуб'єктності» процесу глобалізації. Проте особливості глобалізації, вважає Ю.Гранін, неможливо з'ясувати поза зв'язком з еволюцією інтересів, світоглядів, форм свідомості, які, взаємодіючи у просторі, зазнають різних трансформацій і набувають нових властивостей. Глобалізацію автор пропонує розуміти як мегатенденцію до поетапного об'єднання розмежованого людства в потенційно можливу глобальну (планетарну) спільноту на основі принципів нового гуманізму і глобальної етики. Однак доводиться враховувати і вплив на світову динаміку багатоликого націоналізму, який є водночас і рушійною силою глобалізації, і її гальмівною та трансформуючою контртенденцією².

У з'ясуванні сутності феномена глобалізації вбачають своє завдання представники як природничих, так і соціогуманітарних наук. Багато хто трактує її як природно-історичний процес, фазу розвитку людства, що лише незначною мірою залежить від його колективних зусиль. Цьому лінійно-прогресистському у своїй основі погляду виразно протистоїть нелінійний, згідно з яким глобалізація розглядається як один із можливих варіантів розвитку, що піддаються коригуванню. Радше йдеться про одну з тенденцій, яку потрібно вивчати задля того, щоб уникнути пов'язаних із нею ризиків або принаймні мінімізувати їх. Обидва підходи правомірні, хоч висновки, які на їхній основі робляться, зазвичай суперечать один одному. У тлумаченні одних науковців глобалізація постає як загальнолюдська цінність, яка відкриває нові можливості на шляху поступу людства до взаємодії у глобальному масштабі. Інші розглядають її як антигуманний чинник, як загрозу втрати можливостей самовизначення для національних культур, ймовірність суцільної технократизації сучасних суспільств, уніфікації та ігнорування традиційних цінностей, історичної спадщини тощо.

Оскільки істина, як уявляється, лежить десь посередині, на уважне наукове вивчення заслуговують як позитивні, так і негативні тенденції, пов'язані з впливом глобалізаційних процесів. Якщо говорити конкретно про сферу зіткнення регіональних інтересів і відповідних ідентичностей, то увагу варто сфокусувати насамперед на тих проявах сучасної соціотрансформаційної динаміки, які стосуються закладеної у них орієнтації на самодостатність чи автономію периферійних просторів у політичному, економічному, культурному аспектах. Така логіка аналізу неминуче введе на розрізнення політичного, економічного, культурного регіоналізму (ціла низка дослідників виділяє ще й конституційний регіоналізм як модель політичної і адміністративної

децентралізації). З іншого боку, варто зважати на те, що орієнтована на критерій корисності глобалізація таїть у собі ризики абсолютизації техногенних підходів і розмивання національних цінностей. Утім, від самих соціумів залежить, де ці ризики перетворяться на реальну загрозу. Відкритість до діалогу і толерантність – надійні запобіжники на шляху мінімізації впливу як уніфікаторських, так і відцентрових тенденцій у міждержавній, міжетнічній, будь-якій міжгруповій взаємодії.

Здійснивши переведення на рівень багатофакторної складності соціальних практик, політики та суспільного життя, глобалізація до невпізнання змінила сучасний світ. Одним із найочікуваніших її наслідків стало бурхливе зростання регіоналізму, найрізноманітніші прояви якого характеризуються домінуванням локально орієнтованих цінностей і пріоритетів. У такій орієнтації виявляється чимало позитивів, пов'язаних з ускладненням культурно-цивілізаційних ландшафтів, здоровою конкуренцією укладів і способів життя, стилів мислення й поведінки. Виявилися й негативи – насамперед розширення сфери дії радикального націоналізму, расизму, ксенофобії, прогресуюче зростання сепаратистських і трайбалістських рухів, збільшення кількості «гарячих точок» на планеті. Якщо раніше, розмірковує французький письменник і філософ О.Монжен, ми спиралися на гегелівське протиставлення загального й окремого, сьогодні головним протиставленням є глобальне й локальне. «Глобальне завжди є антецедентом, ми завжди є зацикленими у глобальні економічні потоки, потоки інформації, потоки комунікації тощо». З цього погляду філософа особливо турбує втрата відчуття співвідношення між простором і часом. Світ дуже ущільнився, ми перевантажені інформацією. Попри великий запит на філософію наявна криза репрезентації, остання часто є негативною, зокрема і в Україні. Що більше ми глобалізуємося, то більше фрагментованим стає світ. Тому недостатньо сказати: «ми мусимо краще знати Україну». Треба відходити від популістських реакцій, «віднайти певне співвіднесення з історією, з простором і часом»³.

Баланс сил і дисбаланс загроз у сучасному світі складається під впливом інтеграційних і дивергентних процесів. За традицією сучасні держави міряються силою одна з одною, але водночас доволі виразніше дається взнаки тенденція пошуку моделей координації зусиль із метою ефективнішого управління ресурсами й гарантування безпеки. Синергетичний ефект дії «жорстких» сил виникає на ґрунті самоорганізації останніх, що фактично виключає можливість управління світовим розвитком з якогось єдиного центру. З цієї ж причини не може йтися про «єдино правильну» пізнавальну настанову: позицію дослідника постійно коригують політичні реалії. Фахівці слушно наголошують на необхідності спільних зусиль із вироблення концептуальних стратегій дослідження мегатрендів глобального розвитку й тенденцій нового світового порядку⁴.

У сучасній глобалістиці співіснують дві шкали оцінок, які умовно кваліфікують як суто глобальну й регіонально-культурну. Перша претендує на своєрідний «нейтрально-загальнолюдський» статус, створюючи різні «центризми» («євроцентризм», «панмонголізм», «панславізм» тощо). Друга зосереджується на процесах «десуверенізації» і «постсуверенізації», простежуючи долі держав, що утворилися після розпаду імперій і формування нових інтегративних одиниць. У дещо спрощеному вигляді вони можуть вкладатися у формулу конкуренції «параімперськості» й «параізоляціонізму» або, простіше кажучи, «притягання – відштовхування». Створення множинностей ієрархій у сучасній світовій системі – прямий наслідок регіоналізації. І зовсім не випадково концепт глобалізації сьогодні уже неможливо уявити без його істотного доповнення – теорії глокалізації. Р.Робертсон першим підмітив суттєву особливість глобалізаційних процесів: парадоксальним чином універсалізація зв'язків між людьми стимулює локальні ідентифікації, специфічні місцеві форми культури, відцентрові прояви. За Р.Робертсоном, глобалізація відбувається на двох рівнях – на рівні економіки, політики, ідеології домінують інтеграційні процеси, а на масовому рівні – регіоналізація та архаїзація. Внаслідок цього формування універсалістської глобальної культури проходить паралельно з консервацією широкого й різноманітного, інколи конфліктного, набору локальних культур. Цей процес стає непередбачуваним: людство може створити глобальне суспільство, а може спонтанно сповзти у «нове варварство»⁵.

Щоб розвиток подій не пішов за другим, катастрофічним сценарієм, теоретики регіоналізму всюди у світі шукають формули впливу на перебіг світових процесів. Як зазначає дослідник регіональної політики Європейського Союзу А.Ландабасо, сучасна регіоналістика еволюціонує від пріоритетного інтересу до феноменології, раціоналізму і плюралізму в напрямі стимулювання взаємодії таких різних дисциплін, як економіка, юриспруденція, етнологія, релігія, демографія. Нині вона наскрізь пронизана антропоцентризмом; водночас їй притаманний відхід від націєцентризму і владноправовий контекст. Запропоновані в межах регіоналістики підходи дають змогу по-новому подивитися на проблеми, що ними традиційно займається соціальна психологія та конфліктологія. Оскільки останні стали, по суті, міждисциплінарними, їм підвладні не лише короткострокові проекти регіонального планування, але й середньострокові, навіть довгострокові прогнози⁶.

Те, що раніше репрезентувалося як пізнавальна проблема в контексті передбачень Мертона, констатує польський соціолог Д.Вояковський, «сьогодні стало істотною функцією суспільних наук у досліджуваному ними суспільстві як інституалізована рефлексивність». Відштовхуючись від уведеної в обіг В.Тернером категорії суспільного поля, він відокремлює два рівні таких полів – глобальний, сфокусований навколо загальносвітових

економічних і політичних зв'язків, масової культури, техніки, інформативної мережі, і локальний – із великою кількістю субрівнів (державний, регіональний, власне локальний). Об'єкт аналізу на глобальному рівні у його баченні – це, насамперед, «витвори сучасної «інституалізованої рефлексивності» – соціологічні теорії сучасності/новочасності, глобалізації, культурного канону, тощо. Акцент на рефлексіях у такому підході істотно модифікував у 90-х рр. минулого століття цілу низку «конструктивних парадигм» у суспільних науках, зокрема, проблематику ідентичності, специфіку сучасної просторової мобільності. Це дало змогу подивитися з цілком іншої перспективи на сучасний «суспільний геопростір», що розширюється. А також на явища «різномірності», які зазвичай вкладаються в такі поняття, як плюралізм, фрагментаризація, багатокультурність, багатозначність. Культура при цьому постає не стільки як певна цілість (чи недоозначена спадщина), а через мережі, кордони, центри, домінуючі символи, інтерпретаційні проекти.

Локальний рівень суспільного поля, у баченні Д.Вояковського, створюється його щоденним символічним «одомашненням». Тут постійно з'являються елементи інших суспільних полів – не лише державно-національного чи релігійного, але і глобального. «Сценографія середовища» особливо ускладнена на пограниччях. Сила поля при цьому проявляється не стільки у його просторових діапазонах, скільки в багатобарвності його впливу. «В конкретних ситуаціях, середовищах, у мисленні конкретних осіб ті різні поля – і конкретно монтовані на них реляції, символи, значення – перебувають у дуже складних зв'язках». Поняття «свій» і «чужий» при цьому уявляються автору універсальнішими, ніж ідентичність і етнічність. Спосіб сприймання цих категорій у нього має вигляд «великої дихотомії свого й чужого», представленої як дуальність ідентичності та групової границі. Це означає, що границі витворюються в людських умах та є зоною рефлексії. Символічні й конструйовані в суспільних процесах інтеракції кордону водночас обумовлюють суспільну ідентичність особистостей. Поняття «свій» і «чужий» перетворюються на універсальну супрареальність, «яка визначає правила в суспільному й символічному світі, як математика стосовно фізичного світу»⁷.

Поняття в соціогуманітаристиці можна порівняти з живими субстанціями – вони не просто існують, а постійно трансформуються. Специфіка термінологічної «кухні» знаходить свій прояв у тому, що процес «старіння» дефініцій легко уживається з оновленням, доволі часто кардинальним. Ще у 30-х рр. минулого століття американський філософ А.Лавджой пропонував колегам частіше замислюватися над психологічною природою процесів, які позначаються на змістовному наповненні й популярності тих чи інших понять. Така «філософська семантика» потрібна, вважав він, насамперед для «прояснення двозначностей і різних смислових відтінків». Його цікавило, «у який спосіб неясні асоціації, що виникають із цих двозначностей,

впливають на розвиток доктрин або прискорюють процес перетворення одного способу мислення на інший, можливо, на протилежний»⁸.

Поняття «глобалізація» стало доміантним у дискурсі соціогуманітаристики у 80-х рр. минулого століття. Згідно з іронічним зауваженням І.Валлрестайна, це «модне словечко» прийшло на зміну популярному в суспільних дискурсах поняттю «криза», бо «звучало більш оптимістично»⁹. Здається, однак, що чіткіше визначення специфіки кінця ХХ століття диктувалося об'єктивними – як практичними, так і гносеологічними – потребами. Адже розвиток уже сам собою передбачає нерівномірність, детерміновану певним суспільним контекстом. Саме ця контекст-залежність зумовлює необхідність постійного переосмислення парадигми регіонального розвитку. На межі тисячоліть якісні видозміни ситуації відчувалися насамперед у сфері соціогуманітаристики. Основними каналами проникнення нового терміна зі сфери менеджменту й бізнесу в систему суспільних наук виявилися географія та соціологія, а у гуманітарну сферу – культурна антропологія.

Терміном «глобалізація» прийнято позначати всеосяжний світовий масштаб діяльності глобальних корпорацій, який створив безпрецедентні обсяги руху товарів, фінансів, людей та уявлень через державні кордони, а також відповідні системи грошового нагромадження. Вихід на міжнародну арену гігантських транснаціональних корпорацій, швидкий прогрес у галузі транспортних, комунікаційних та інформаційних технологій, віртуалізація економіки шляхом комп'ютерної революції, вільний обмін інформацією через Інтернет створили умови для інтеграції не лише національних економік, але й культурно-ціннісного простору. Проте глобалізація має і чимало від'ємних рис, і проявляються вони не лише в поглибленні прірви між бідністю й багатством. Стандартизація умов і форм життєдіяльності, засобів передачі інформації таїть у собі відчутну загрозу локальним спільнотам, загрожує збідненням етнокультурного фонду людства. У своєму сучасному вигляді глобалізація орієнтована переважно на критерій корисності, а функції головних інструментів рентабельності й раціональності відведені техніці і технологіям. Домінуючим стає техногенний підхід, а він неминуче звужує сферу духовного споживання. Культури з відповідними традиціями реагують на цей наступ обстоюванням принципів свободи і плюралізму думок. Маючи певну свободу вибору, нації та етноси чинять спротив уніфікації обстоюванням звичних для себе цінностей і моральних норм.

Осмисленням процесів глобалізації успішно займається нова галузь міждисциплінарних знань – глобалістика. Хоч у якому широкому діапазоні трактується сутність глобалізації – від акцентів на інтенсифікації світових соціальних відносин у Е.Гідденса до наголошення на стисканні світу у Р.Робертсона – майже всі дослідники сходяться на тому, що старі географічні обмежувачі слабшають, замінюючись мережами нових зв'язків на всіх,

у тому числі й локальних, рівнях. Своєрідність сучасного етапу глобалізації визначається в набутті нею вигляду регіональної і субрегіональної інтеграції. Це дає підстави говорити про другу хвилю регіоналізму чи про «новий регіоналізм». Цей термін з'явився на початку 90-х рр. ХХ ст. – як відповідь на економічні й політичні виклики глобалізації. Відмітна риса прокламованої «новизни» – кут зору на регіон не стільки як на об'єкт, скільки як на суб'єкт системи міжнародних відносин із виразною відмовою від «державоцентричного» підходу. Регіони нині розглядаються як частини міжнародної системи з власною універсальною активністю. На основі поєднання «старих» і «нових» поглядів на регіоналізм сформувалися концепції порівняльного (компаративного) регіоналізму.

Теорія «великих регіонів» – це інновація, яка з'явилася у глобалістиці наприкінці ХХ століття. З нею пов'язуються не тільки праобрази нових управлінських моделей, але й поява нового, зі значними параметрами автономності, територіального рівня управління, що тяжіє до власної політичної легітимності. Стає реальністю управління поза урядовими структурами, через політичні мережі, у зв'язку з чим можна констатувати відносну вичерпаність потенціалу державоцентричної («вестфальської») моделі світоустрою. І зовсім не безпідставно багато хто вбачає у глобалізації таке продовження процесів інтернаціоналізації (транснаціоналізації) різних аспектів суспільного життя, яке створює відповідну активність і на рівні місцевого й регіонального управління. У «транснаціональних моделях» вбачаються альтернативи і «ринковій», і «ієрархічній» управлінським системам.

Загальною тенденцією світового розвитку є рух від державного монополізму через своєрідний корпоративний лібералізм до регіоналізації на основі використання переваг ресурсної бази, механізмів протекціонізму, врахування викликів глобалізації, з одного боку, і традицій соціонормативної культури, з іншого. А отже, на порядок денний скрізь виходить концепт децентралізації, хоч у різних країнах, на різних континентах він набуває настільки відмінних форм, що інколи стає «янусоподібним». Регіони водночас інтегруються й диверсифікуються, кордони зміщуються й розмиваються, міграційні процеси відкривають нові можливості та провокують нові ризики. Переосмислення «філософії глобалізму» йде «в ногу» з усвідомленням очевидної істини: якщо ері «глобального насильства» в найближчому майбутньому не буде покладено край, світ знову може поринути в безодню глобальних катаклізмів.

Чималий евристичний потенціал мають і трактування глобалізації як тривалого в часі процесу, який уже в XVII – XVIII ст. зіштовхнувся з викликами з боку державного й етнічного націоналізмів. За Ю.Граніним, «просторова і супутня їй політична, економічна й культурна експансія соціумів, що виходили на авансцену регіональної історії», мала своїм наслідком утворення ширших територіальних утворень, зміну географічних масштабів

і структури взаємодій між ними. Історична діалектика глобалізації і націоналізму в баченні цього автора набуває вигляду зіткнення вестернізованого державного націоналізму, з одного боку, і етнічного націоналізму й ізоляціонізму як контртенденції, з іншого. На сучасному етапі глобалізації взаємозв'язок інтегративних і дезінтегративних процесів помітно ускладнюється, що потребує додаткових зусиль щодо аналізу «багатоликого націоналізму» і пов'язаних із ним загроз для демократії¹⁰. Неонаціоналізм нашого часу має багато рис, які відрізняють його від «класичного» націоналізму XIX – початку XX ст. Його можна розглядати і як реакцію на глобалізацію, і як колапс багатьох соціальних експериментів. Поєднання цих двох підходів у баченні багатьох теоретиків неонаціоналізму створило ситуацію «другого світового історичного глухого кута»¹¹. Сучасний націоналізм часто виступає в обличчі антиглобалізму; на відміну від класичного націоналізму еліт, це переважно націоналізм зневіреної в ідеалах лібералізму маси. Саме тому націоналізм у сучасному світі дедалі частіше набуває вигляду сепаратизму.

З глобалізаційними процесами більшість експертів схильна пов'язувати явища, які передаються в термінах звуження, ослаблення, девальвації суверенітету. Йдеться при цьому і про економічний, і про політичний суверенітет, хоч очевидно, що межі «звуження» того й іншого у різних суб'єктів надто відмінні. Глобалізація похитнула не так підвалини національних інтересів і суверенітети (бо міждержавні суперечності існували завжди), скільки імператив націоналізму – безумовний пріоритет принципу нації у пояснювальних схемах. Звідси і спроби ідеологів націоналізму зберегти перспективу ізоляціонізму посиленнями на загрози «духовній безпеці».

Доволі часто глобалізацію ототожнюють із небезпекою зменшення ролі кордонів чи навіть їх руйнуванням. Насправді ж спостерігається не зменшення ролі територіальних меж, а певна видозміна їхніх функцій; із традиційними адміністративними кордонами конкурують «невидимі». Роль регіоналізму при цьому значно зростає: цивілізаційні розмежування часто відбуваються на метарегіональній основі, поза традиційними кордонами локальних цивілізацій. На думку Е.Гідденса, започаткована нарощенням динамічної системи електронних комунікацій глобалізація призвела до того, що нині вже немає чіткої межі між поняттями локального чи глобального, периферійного та центрального¹². Інтегральне ціле формується з окремих функціональних частин, кожна з яких тяжіє до вищого ступеня організації. Тому глобалізацію пропонують розглядати як своєрідний еволюційний процес, спеціалізованими «органами» якого виступають регіони¹³.

Аналізуючи співвідношення понять «глобалізація», «нація», «громадянське суспільство», науковці звертають увагу на два різновиди небезпек, які супроводять процес глобалізації: небезпека неточності визначення самого явища й небезпека ейфорії від нього. Двоїстість процесу глобалізації

виявляється в тому, що він небачено розширює й водночас звужує простір життя людини. У сучасному «глобальному дискурсі» висловлюються навіть судження щодо того, що поняття «локальне» витісняє притаманне мисленню епохи модерну поняття «інакшості» (*the otherness*). Класична опозиція «універсалізм – партикуляризм» набуває вигляду «глобальне – локальне» з явними ознаками гібридності. Багато хто пише про «життя серед хаосу» чи «новий світовий безлад», декому, щоправда, вдається відшукати «локальний порядок на тлі глобального хаосу»¹⁴.

Подобається це комусь чи ні, але втягнутими у процес глобалізації виявилися практично усі суб'єкти суспільних відносин на всіх континентах, і у зв'язку з цим про неї можна говорити як про транснаціоналізацію усього суцього. Однак це буде надто спрощене визначення дуже складного процесу – неоднозначного, варіативного, з високим ступенем невизначеності. Глобалізація, за К.Ейком, «концентрує і децентралізує, уніформує і диференціює; вона узагальнює подробиці і розкладає на частини щось універсальне. Глобалізація – одночасно і лінійний процес, і ієрархічний». Результати глобалізації неможливо точно передбачити, бо вплив на них історичних умов буває визначальним. Хоч це писалося в середині 90-х років вихідцем з Африки, на той час ще не глибоко ураженої глобалізаційними процесами, не можна не віддати належне авторові – поліморфність і невизначеність, властиві процесам глобалізації, ним передані напрочуд точно. Глобальні процеси викликали синдром ізоляції і десоціалізації, атмосфера, яку вони створюють, «занадто розріджена й занадто аморфна, щоб бути спроможною дати відчуття спільності в соціумі». Прогрес, раціональність та демократія поступаються місцем ворожості¹⁵.

Невипадково формула «турбулентні часи» (девиз конференції Європейської соціологічної асоціації 2011 р.) поширюється як символ-код якісних змін у світоустрої, які віщують настання ери загальної нестабільності. «Ефект доміно», продемонстрований у Північній Африці на початку 2011 р., дав підставу для висновку про набуття ним метаболічного характеру – нестабільність не лише поширюється територіально, але й породжує ланцюг переходу одних критичних станів в інші. На переконання російського соціолога В.Яницького, «світ-система перебуває у стадії загального ризику. Епоха «відносного спокою» закінчилася. Світ загалом дедалі більше охоплюється викидами вандалізму, варварства й масового невдоволення. «Турбулентність» примножує бюрократію, бо кількість установ та їхнього персоналу, що обслуговують її різні форми, нестримно зростає»¹⁶.

На тлі притаманної сучасному світу турбулентності загострюється й набуває практичного смислу проблема співвідношення глобалізму й регіоналізму. Зазвичай глобалізм розглядається як ідеологія глобалізації, неоліберальна модель останньої. Глобалізм прагне до уніфікації життєвих світів і поширення на увесь набір цінностей західних стандартів. Саме на

цих принципах формуються підвалини сучасної геополітики. Проте на наших очах відбувається становлення як мінімум чотирьох глобальних полюсів – європейського, американського, близькосхідного й азійсько-тихоокеанського. Цікаво, що моделі «великих регіонів» вибудовуються на основі подібного членування світового простору. Тому глобалізм і регіоналізм доцільно розглядати не стільки як антиподи, скільки як взаємодоповнювані категорії. Власне, ці дві конкуруючі форми модернізації однаковою мірою визначають контури сучасного суспільного простору.

У трактуваннях теоретиків новітньої глобалістики як фундамент геополітики розглядається просторова (спатіальна) парадигма, а її найрухоміша частина аналізується у параметрах темпоральності. В останній виділяють історичні періоди, згідно з якими відповідні моделі суспільства зазвичай поділяються на аграрні (премодерн), індустріальні (модерн) та постіндустріальні (постмодерн). На цьому фундаменті досліджуються конкретні прояви взаємодії регіоналізації й інтеграції. За М.Долішнім, «це дві сторони процесу висхідного розвитку, два взаємопов'язаних прояви його динамічного розгортання. Вони завжди складають пару, як чорне і біле, добро і зло, і завжди пов'язані з процесами, що є не лише конструктивними, але й деструктивними»¹⁷. Таку ж пару складають поняття «глобалізація» та «регіоналізм». В останньому одні вбачають захисну реакцію на виклики глобалізації, інші – перешкоду на їхньому шляху. Існує і погляд, який значною мірою руйнує прямиї зв'язок між цими процесами¹⁸.

Об'єктивно притаманна процесам інтеграції та пов'язаної із регіоналізмом диверсифікації суперечність диктує необхідність істотної модифікації тих наукових уявлень, які сформувалися в суспільних науках в умовах модерну. Рівною мірою виявилися дискредитованими й ідеї мондіалізму включно зі світовим урядом, і проекти, побудовані в ключі ізоляціонізму. Оскільки, за Ю.Павленком, «сутністю глобалізації є перетворення людства в єдину структурно-функціональну систему»¹⁹, на перший план в соціальному аналізі поряд із соціальними виходять морально-етичні проблеми. Глобалізація загострює й виводить назовні іманентно присутню в ліберальній моделі національного громадянства суперечність між загальними правами людини і принципами самовизначення націй-держав, між вимогами проникності кордонів і правом суверенної держави визначати політику інкорпорування. Величезні маси детериторіалізованих мігрантів («нових кочівників», за Ж.Атталі), перебуваючи поза межами певних ціннісно-культурних матриць, далеко не завжди готові адаптуватися до нового соціокультурного середовища, а безпорадність урядів країн, що їх приймають, породжує виникнення алармістських сценаріїв розвитку подій. Прямим наслідком цієї суперечності є повсюдне наростання протестних настроїв, що виливаються у форми антиглобалізму.

У баченні угорського історика Е.Петраш та німецького фахівця з історії Центральної та Східної Європи Н.Шпанненберга, глобалізація створила небачений прогрес у сфері комунікації та інформатизації, відкрила нові перспективи в економіці, що виходять далеко за межі національних кордонів. Результатом технологічного прогресу стало мережеве співтовариство. «Однак паралельно з кінцем національної держави і втратою суверенітету національних урядів спостерігається зростаюча тенденція убік заново інтерпретованого й часто фундаментального неонаціоналізму, що прийшов до тями». Зокрема, вони звертають увагу на інтерпретації Р.Брубейкера, який розрізняє в націоналізмі три різні форми. «Ці три форми – націоналізм держав, що націоналізуються, національних меншин і зовнішніх національних споріднених держав (*homeland*) або «материнських держав» – ведуть у глобалізованому контексті трипартійну інтерактивну гру»²⁰.

Україна в контексті глобалізації має доволі непривабливий вигляд. Перейти в розряд «глобалізованих держав» їй заважають, окрім збройного конфлікту, розшарування суспільства, високий ступінь корупції і «тінізації» економіки, диспропорції регіонального розвитку, різні орієнтири регіоналізації за вектором «Схід – Захід» тощо, а також відсутність належної взаємодії між владою і громадянським суспільством. Утім, хоч і в ролі об'єкта, Україна включена у глобальні цивілізаційні процеси, і ця включеність зумовлює нову систему залежностей – не стільки від природних, історичних, мовно-культурних чинників, скільки від комунікацій, інформаційних технологій. Низку негативних наслідків тягне за собою активізація міграційних потоків, особливо в регіонах пограниччя. За батьками, що виїхали з України в пошуках кращих умов працевлаштування, виїздять і діти, що становить проблему скорочення працездатного населення в майбутньому. Зовсім нову ситуацію створили вимушені переселенці з Криму та Донбасу.

Отже, якщо повернутися до понятійної новації Р.Робертсона, не можна не відзначити, що його концепція глобального поля витримала перевірку часом. Попри те, що його цікавили переважно процеси, об'єкти, «колективні актори», він точно схопив взаємопов'язаність процесів інтеграції і диверсифікації. Його наступники пішли, зрозуміло, значно далі, сфокусувавши дослідницьку увагу на мережах і символах. Завдяки цьому було досягнуто істотного переосмислення проблем культури, ідентичності, соціологічної рефлексії, усталення діахронічного способу мислення про час і простір. Зображення глобальних і локальних процесів як проявів взаємодії різних, але тісно взаємодіючих суспільних полів відкрило шлях до пояснень плинності, різнорівневості суспільних практик.

Теоретичне розв'язання суперечностей глобалізації і локалізації суспільна думка шукає на шляхах конструювання гібридних понять, зокрема неологізму «глокалізація». Поняття «глокальний» увійшло в міжнародний

обіг з японської мови і спочатку використовувалося у сфері бізнесу й маркетингу. З часом, у 80-х рр. минулого століття, ним почали позначати успішну стратегію японського бізнесу – «глобальну локалізацію», тобто перенесення на місцевий, локальний рівень глобальних цілей і перспектив. Так локальне стало глобальним, і в такому сенсі термін «глокалізація» (вперше запропонований керівником корпорації «Соні» А.Моріата) увійшов в англійську та інші мови. Застосування його у сфері політичної географії пов'язують з іменем Д.Елазара, який перевів популярне гасло «жити разом нарізно» в терміни «глокалізація» і «глокальний». Про глокалізацію, як процес, що об'єднує тенденції глобалізації і локалізації, збільшуючи поляризацію між багатством і бідністю і створюючи «новий світовий безлад», ще у 90-х рр. ХХ ст. писав З.Бауман²¹.

Авторами, які ввели поняття «глокалізація» у термінологічне поле соціогуманітаристики, вважають В.Рудометтофа та Р.Робертсона. Вони переконливо довели, що сучасний процес глобалізації спричиняє багатоманітні й різноспрямовані видозміни регіональних форм життєдіяльності людини. На такій основі відбувається не лише подолання місцевих культурних традицій, але і їх відродження, крайнім проявом якого виступають явища фундаменталізму²². Діалектика складної взаємодії понять «глобалізація» й «локалізація», вкладена у гібридний термін «глокалізація», зводиться по суті до включення локальних співтовариств і територій в розгалужену мережу світового господарства й відповідної політики. На практиці це означає, що регіональна політика на рівні держави й мобілізація ресурсів на рівні регіону органічно вписуються в систему міжнародного господарського регулювання, зовнішньоекономічних і дипломатичних відносин. Тому дискурс трансграничності уже неможливо собі уявити без використання терміна «глокалізація» й похідних від нього. Все частіше доводиться робити висновок, констатує У.Бек, що всі ми живемо «глокально» (тобто глобально-локально)²³.

Модель «глоболокалізму» активно використовується в соціогуманітарній аналітиці в контексті осмислення регіональної ідентичності України та дослідження таких «локальних понять», як традиції, звички, місцеві спільноти. Нові глобальні реалії радикально видозмінюють навіть найконсервативніші і тривкі структури соціальної свідомості й поведінки, які потребують застосування міждисциплінарної методології для їх всебічного вивчення. Сучасний часо-простір характеризується виникненням безлічі різних глобальних і локальних «соціокультурних гібридів» з властивою їм нестабільністю. У руслі таких підходів традиційні аспекти аналізу регіональної специфіки крізь призму категорій економічної географії і теорії управління визнаються недостатніми. Оскільки регіони можуть розглядатися і як ментальні конструкції, на перший план виходить ідея концептуалізації просторових одиниць через концепт «уявленої спільноти». А це, своєю чергою, актуалізує потребу в пошуку спільних, культурних у своїй основі, внутрішньогрупових

ознак та найрізноманітніших проявів людської діяльності в різних соціумах. При цьому завдання їхньої історичної реконструкції співвідносяться із налаштованістю на поліваріантність підходів, а зосередження уваги на геополітичних та цивілізаційних впливах виступає тлом для відтворення ментальностей, ідентичностей, поліетнічності й полікультурності²⁴.

Переосмислення ролі й місця локальності у глобалізаційних процесах сьогодні йде по лінії аналізу співвідношення тенденцій до делокалізації й регіоналізації. Йдеться про появу в локалітетів нових економічних і політичних ресурсів, які дають їм змогу виживати в умовах інтенсифікації транснаціональних зв'язків. Надбання локалітетами ресурсів для відносно самостійного існування оцінюється як фактичне настання стадії їхнього політичного розкріпачення. На цій основі складається принципово новий тип внутрішньодержавних зв'язків, а водночас і нова модель регіональності, в основі якої лежить визнання свободи багатоманітності і неперехідного значення ідей полікультурності. Врахування багатоманітності розглядається як фундамент для переосмислення усієї системи центр-периферійних, міжрегіональних, міжетнічних та інших відносин.

Сучасне розуміння локальності й локалізації найчастіше стосується процесу, в рамках якого певні системи самообмежуються у просторі. Локалізація також розглядається як запорука упорядкування відносин всередині систем різного рангу. Оскільки локальне у його сучасному баченні виступає не як антипод, а як елемент глобального, рамки локалізації навряд чи вірно обмежувати констатацією наявності певних, бодай умовних, кордонів між частинами системи. Значно продуктивнішим є підхід, коли локальне вмонтовується у те, що називають «глобально-локальною динамікою». Усе, що називають глобальною культурою, на думку Т.Заславської та В.Ядова, «лишається гранично локальним, причому ядра національних культур виявляють незрівнянно більшу стійкість до нав'язуваних іззовні стереотипів, ніж їхня периферія»²⁵.

Отже, глобалізація виступає як багатоаспектне явище і виявляється не тільки в економічній і політичній, але й культурній, соціальній, військовій галузях. Власне, цим поняттям об'єднуються три параметри міжнародної взаємодії: об'єктивне зближення держав на ґрунті спільних інтересів, відповідний дискурс із обґрунтуванням вільного руху капіталів і товарів і діяльність агентів глобалізму – транснаціональних корпорацій та міжнародних фінансових інститутів. У такий спосіб глобалізація революціонує інформаційну сферу (швидкості глобальних комунікацій наблизилися до миттєвих), активізує міграції, сприяє поширенню стереотипів «масової культури». Під її впливом виникає нова конфігурація соціального й політичного простору, відбувається своєрідна детериторіалізація. З'явилось навіть нове поняття «віртуальні локальності», яке стосується локалітетів, не прив'язаних до певної території. Власне, саме детериторіалізація соціальних процесів

сприяла розширенню змісту поняття «локальність» за межі певних територій. Зустрічні потоки інноваційності й інерційності, стандартизації і культурної диференціації створюють неповторну палітру міжцивілізаційних обмінів і взаємовпливів – із відповідним розширенням «простору можливостей». У відповідь на культурну уніфікацію та натиск стандарту дедалі більша кількість людей намагається обстоювати свою самобутність, демонструє прихильність до традиційних норм і цінностей. Тому універсальній тенденції до глобалізації протистоїть тенденція до диверсифікації, яка знаходить свій прояв у плеканні власного простору існування, обстоюванні пріоритетів культурної, етнічної, релігійної та інших групових ідентичностей. Все це, хочемо ми цього чи ні, поглиблює іманентно існуючий конфлікт між глобальним і локальним. Проте цей конфлікт у своєму розвитку створює ефект не стільки взаємозаперечення, скільки взаємопроникнення.

Дискурс регіоналізму – оптимальна концептуальна рамка соціального аналізу глоболокалізаційних процесів. Дослідження різних аспектів територіальних, міждержавних, центр-периферійних відносин, особливо в осмисленні інтеграційних процесів у сучасному світі, має стати пріоритетним напрямом вітчизняної соціогуманітаристики. Регіоналізм виявився не перешкодою на шляху глобалізації, а, навпаки, ефективним засобом відновлення рівноваги, поставленої під загрозу ймовірною втратою певних опор стабільності національних держав. Поступовий, хоч і небезпроблемний процес формування моделей регіональної інтеграції у контексті збалансування регіональних і державних інтересів в умовах суспільних трансформацій та геополітичних криз ХХ – початку ХХІ ст. є переконливим свідченням того, що багатоярусна конструкція регіоналізму вже стала невід'ємним елементом глобальної архітектури сучасного світу.

¹ Holton R.J. Globalization and the nation state. New York, 1998. P.8.

² Гранин Ю.Д. Глобализация, нации и национализм. История и современность. Москва: Медиаиндустрия, 2013. С. 66–91.

³ Політичний простір і філософський дискурс. Круглий стіл "Філософської думки". *Філософська думка*. 2014. № 3. С. 8–19.

⁴ Коппель О.А. Глобальні тренди світової політики. *Регіональні студії*. 2020. № 20. С. 109–113.

⁵ Robertson R. Globalization: social theory and global culture. London, 1992. 211 p.

⁶ Ландабасо А.И. Теория регионалистики: европейский опыт исследования. *Регионы и регионализм в странах Запада и России*. Москва: ИВИ РАН, 2001. С. 91–92.

⁷ Вояковський Д. Ментальні кордони в Європі без кордонів. Київ: Ніка-Центр, 2015. С. 35–107.

⁸ Lovejoy A.O. The great chain of being. A study of the history of an idea. Cambridge, 1936. P. 14–20.

⁹ Валлерстайн И. Динамика (незавершенного) глобального кризиса: тридцять лет спустя. *Union magazin*. 2009. № 1. С. 5.

¹⁰ Гранин Ю.Д. Глобализация, нации и национализм. С. 177–178.

¹¹ Bayer J., Jensen J. From transition to globalization. New challenges for politics, the media and society. Budapest, 2007. P. 12–13.

¹² Гіденс Е. Нестримний світ: як глобалізація перетворює наше життя. Київ: Альтерпрес, 2004. 97 с.

¹³ Андерсон В. Регіоналістика і регіональний вимір глобалізації. *Агора*. Вип. 1. Київ, 2005. С.109.

¹⁴ Бауман З. Индивидуализированное общество. Москва: Логос, 2002. С. 39–51.

¹⁵ Ейк К. Небезпечні зв'язки: взаємодія глобалізації і демократії. *Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика. Хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів*. Луганськ, 2002. С. 11–25.

¹⁶ Яницкий О.Н. "Турбулентные времена" как проблема общества риска *Общественные науки и современность*. 2011. № 6. С. 155–157.

¹⁷ Долішній М. Регіональна політика на рубежі ХХ – ХІ століть: нові пріоритети. Київ: Наукова думка, 2006. С. 11.

¹⁸ Песцов С.К. Архитектоника современного мира: регионализм и система международных отношений. *Журнал социологии и социальной антропологии*. 2006. Т.9. № 2.

¹⁹ Павленко Ю.В. История мировой цивилизации. Киев: Феникс, 2002. С. 652.

²⁰ Петраш Е., Шпанненберг Н. Непрерывность венгерского национализма под знаком системной трансформации. *Национализм в поздне- и посткоммунистической Европе*. Т.2. Москва: РОССПЭН, 2010. С. 429–433.

²¹ Bauman Z. Glocalizacja, chili komu globalizacja, a komu localizacja. *Studia sociologiczne*. 1997. №3. S. 55–61.

²² Ионов Н.Н. Историческая глобалистика: предмет и метод. *Общественные науки и современность*. 2001. № 4. С. 129–130.

²³ Бек У. Что такое глобализация? Ошибки глобализма – ответы на глобализацию. Москва: Прогресс-Традиция, 2001. С. 132.

²⁴ Пирожков С., Хамітов Н. Цивілізаційна суб'єктність України: від потенцій до нового світогляду і буття людини. Київ: Наукова думка, 2020. С. 117–130.

²⁵ Заславская Т.И., Ядов В.А. Социальные трансформации в России в эпоху глобальных изменений. *Социологический журнал*. 2008. № 4. С. 9.

REFERENCES

1. Anderson, V. (2005). Rehionalistyka i rehional'nyy vymir hlobalizatsiyi. *Ahora*, 1, 109 [in Ukrainian].
2. Bauman, Z. (1997). Glocalizacja, chili komu globalizacja, a komu localizacja. *Studia sociologiczne*, 3, 55–61 [in Polish].
3. Bauman, Z. (2002). *Individualizirovannoye obshchestvo*. Moskva: Logos [in Russian].
4. Bayer, J., & Jensen, J. (2007). *From transition to globalization. New challenges for politics, the media and society*. Budapest [in English].

5. Bek, U. (2001). *Chto takoye globalizatsiya? Oshibki globalizma – otvety na globalizatsiyu*. Moskva: Progress-Traditsiya [in Russian].
6. Dolishniy, M. (2006). *Rehional'na polityka na rubezhi XX – XXI stolit': novi priorityety*. – Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
7. Eyk, K. (2002). *Nebezpechni zv'yazky: vzayemodiya hlobalizatsiyi i demokratiyi. Hlobalizatsiya. Rehionalizatsiya. Rehional'na polityka. Khrestomatiya z suchasnoyi zaru-bizhnoyi sotsiologiyi rehioniv. Luhans'k* [in Ukrainian].
8. Granin, Yu.D. (2013). *Globalizatsiya, natsii i natsionalizm. Istoriya i sovremennost'*. Moskva: Mediaindustriya [in Russian].
9. Hidens, E. (2004). *Nestrymnyy svit: yak hlobalizatsiya peretvoryuye nashe zhyttya*. Kyiv: Al'terpres [in Ukrainian].
10. Holton, R.J. (1998). *Globalization and the nation state*. New York [in English].
11. Ionov, N.N. (2001). Istoricheskaya globalistika: predmet i metod. *Obshchestvennyye nauki i sovremennost'*, 129-130 [in Russian].
12. Koppel', O.A. (2020). Hlobal'ni trendy svitovoyi polityky. *Rehional'ni studiyi*, 20, 109–113 [in Ukrainian].
13. Landabaso, A.I. (2001). *Teoriya regionalistiki: yevropeyskiy opyt issledovaniya. Regiony i regionalizm v stranakh Zapada i Rossii*. Moskva: IVI RAN [in Russian].
14. Lovejoy, A.O. (1936). *The great chain of being. A study of the history of an idea*. Cambridge [in English].
15. Pavlenko, Yu.V. (2002). *Istoriya mirovoy tsivilizatsii*. Kiev: Feniks [in Russian].
16. Pestsov, S.K. (2006). Arkhitektonika sovremennogo mira: regionalizm i sistema mezhdunarodnykh otnosheniy. *Zhurnal sotsiologii i sotsial'noy antropologii*, 9, 2 [in Russian].
17. Petrash, Ye., & Shpannenberg, N. (2010). *Nepreryvnost' vengerskogo natsionalizma pod znakom sistemnoy transformatsii. Natsionalizm v pozdne- i postkommunisticheskoy Yevrope*. (Vol.2). Moskva: ROSSPEN [in Russian].
18. Politychnyy prostir i filosof's'kyy diskurs. (2014). Kruhlyy stil "Filosofs'koyi dumky". *Filosofs'ka dumka*, 3, 8–19 [in Ukrainian].
19. Pyrozhekov, S., & Khamitov, N. (2020). *Tsyvilizatsiyina sub'yektnist' Ukrayiny: vid potentsiy do novoho svitohlyadu i buttya lyudyny*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
20. Robertson, R. (1992). *Globalization: social theory and global culture*. London [in English].
21. Vallersteyn, I. (2009). Dinamika (nezavershennogo) global'nogo krizisa: tridtsyat' let spustya. *Union magazin*, 1, 5 [in Russian].
22. Voyakovs'ky, D.(2015). *Mental'ni kordony v Yevropi bez kordoniv*. Kyiv: Nika-Tsentr [in Ukrainian].
23. Yanitskiy, O.N. (2011). "Turbulentnyye vremena" kak problema obshchestva riska *Obshchestvennyye nauki i sovremennost'*, 6, 155-157 [in Russian].
24. Zaslavskaya, T.I., & Yadov, V.A. (2008). Sotsial'nyye transformatsii v Rossii v epokhu global'nykh izmeneniy. *Sotsiologicheskyy zhurnal*, 4, 9 [in Russian].

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2021.30.225>

УДК 303.01.81'2.930.1

Андрій Мартинов

д-р. іст. наук, проф., пров. наук. співроб.

Інститут історії України НАН України

01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

E-mail: martynov.andriy15@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7754-5549>

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ Й МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СЕМІОТИКИ ІСТОРІЇ

У статті висвітлюються теоретичні й методологічні проблеми семіотики історії як трансформації системи знаків у часово-просторовому континуумі. Цією системою користуються люди з метою передання знань та інформації. Сучасне управління є семіотичним. Окремий факт може перетворитись на знак-символ. Знак живе своїм життям у віртуальному просторі, залишивши інформаційний простір. Інформаційна цивілізація керується системою знаків різного походження. Семантика змінює епістемологічний режим. Код забезпечує систему комунікації. Будь-який код потребує декодування. Коди культурного простору є багатозначними. Семіотика історії активно взаємодіє з історією ідеологій. Питання істинності доктрини націоналізму не може бути вирішене наукою, позаяк належить ідеології. У психіатрії є поняття семантичної деменції, коли хвора людина не розуміє значення слів. Інформація розповсюджується серед людей, а відтак і набуває свого суспільного значення лише тоді, коли вона сприймається людьми, тільки за цієї умови вона стає знанням. Знання допомагають діяти. Передумовою для цього є достовірна інформація. У форматі семіотики історії можна виділити концепції та засади «інформаційного суспільства». Образи сильніше впливають на людей, аніж тексти. Негативна інформація поширюється швидше за позитивну. Віртуальність створює образ бажаного світу. Образи майбутнього не нейтральні. Певний образ майбутнього задає сучасне. Семантика історії розвивається в загальному руслі лінгвістичного повороту в історичній науці. У цьому сенсі методологічні й теоретичні проблеми семіотики історії пов'язані з лінгвістичними глухими кутами свідомості, обумовленими недосконалістю будь-якої мови та способів її публічного використання.

Ключові слова: семіотика, семіотика історії, знак, знання, інформація, ідеологія, код, семантика, текст, образ.

Andriy Martynov

Doctor of History, Professor, Leading Researcher
Institute of History of Ukraine
the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskiyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: martynov.andriy15@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7754-5549>

THEORETICAL FOUNDATIONS AND METHODOLOGICAL PROBLEMS OF THE SEMIOTICS OF HISTORY

The article deals with the theoretical and methodological problems of the semiotics of history. Semiotics is the science that studies the sign system. This system is used by people to transfer knowledge and information. Modern governance is semiotic. A separate fact can turn into a sign-symbol. The sign lives its own life in the virtual space, leaving the information space. The modern world is governed by language. The revolution starts with the language. Semiotics changes the epistemological regime. The code provides a communication system. Any code requires decoding. Cultural space codes are ambiguous. The semiotics of history actively interacts with the history of ideologies. The question of the truth of the nationalism doctrine cannot be solved by science, because it belongs to ideology. The name is the essence. In psychiatry, there is the concept of semiotic dementia, when the patient does not understand the meaning of words. Information is distributed among people, therefore it acquires its social significance when it is perceived by people, only under this condition it becomes knowledge. Knowledge helps to act. A prerequisite for this is correct information. Concepts of the information society can be distinguished in the format of semiotics of history. Images have a stronger effect on people than texts. Negative information spreads faster than texts. Virtuality creates the image of the desired world. The images of the future are not neutral. A certain image of the future is set by the present. No one can escape the human prejudice. The semantics of history develops in the general line of the linguistic turn in historical science. In this sense, the methodological and theoretical problems of the semiotics of history are associated with the linguistic problems of consciousness, caused by the imperfection of any language and the ways of its public use.

Keywords: *semiotics, semiotics of history, symbol, knowledge, information, ideology, code, semantics, text, image.*

Завжди існувала можливість присвоєння тільки матеріальних продуктів, відповідного їх відокремлення та захисту, але не їх символічних та суб'єктивних властивостей. Априорі це створює практичну й наукову проблему семіотики як системи знаків, якою користуються люди, аби зберігати й передавати знання та інформацію. Сучасне управління є семіотичним.

Епістеміологічний режим встановлюють інтелектуали, які визначають, за яку точку зору платитимуть на кафедрі. Будь-яка людська писемність являє собою спосіб зберігання інформації за допомогою матеріальних знаків. Окремий факт може перетворитись на знак-символ. Знак живе своїм життям у віртуальному просторі, залишивши інформаційний простір. Дезінформація здатна деформувати фізичний простір. Семантика змінює епістеміологічний режим, завдяки чому впливає на соціально-історичний процес.

Коди пам'яті – це система умовних знаків, назв, сигналів для передавання, збереження, обробки та відтворення інформації пам'яттєвого дискурсу; спосіб організації простору пам'яті. Код забезпечує систему комунікації. Будь-який код потребує декодування. Використання семіотичного підходу та методів герменевтики висвітлено у працях М.Бахтіна, Р.Барта, М. Бубера, Г.Гадамера, Ю.Крістєвої, Ю.Лотмана, П.Рікера, Ю.Габермаса. Коди культурного простору є багатозначними. Пам'ять – це непрямі свідчення про все, що було втрачено, немовні артикуляції культури минулого. Я. Буркгардт визначав свій проєкт культурної історії через протиставлення між «текстами» і «слідами». Під «текстами» він розумів кодовані свідчення, а також усвідомлені артикуляції епохи разом з усіма її оманами, які з цим пов'язані. Під «слідами» він розумів непрямую інформацію, в якій задокументована нестилізована пам'ять епохи, що не підлягає цензурі або викривленню¹.

Французький семіотик Р. Барт сформував концепцію семіотичного тлумачення тексту². Французький соціолог Ж.Бодрійяр розглядав суспільство споживання як кінцеве споживання знакових систем³. У СРСР ще на початку 1980-х років перекладали наукову літературу, яка стосується теорії знаків⁴. Вітчизняний дослідник Г.Почепцов систематизував та виклав історію розвитку семіотичних знань у Росії до 1917 року⁵. Класиком досліджень у сфері семіотики є італієць У.Еко. В 1972–1979 рр. У. Еко був генеральним секретарем «Міжнародної асоціації семіотичних досліджень», а в 1979-1982 рр. він – віце-президент цієї організації. У 1974 р. у Мілані У. Еко провів перший міжнародний конгрес із семіотики. Він активно друкував наукові праці, зокрема «Відкритий твір» (1962), «Відсутня структура» (1968), «Трактат із загальної семіотики» (1975), «Інтерпретація і надінтерпретація» (1995), «Семіотика і філософія мови» (1997). У 2006 р. вийшла остання збірка «Кроком рака. Гарячі війни та медійний популізм». Роман «Ім'я рози» став класичним текстом семіотичного мислення і тлумачення постмодерністських течій у філософії та сучасній гуманітаристиці.

В.Агеєв у своїй монографії розглядає семіотику як науку про різні знакові системи⁶. Популярним напрямком у сучасній лінгвістиці є так звана когнітивна лінгвістика, яка розглядає семіотику як когнітивний аналіз мови⁷. Традиція адаптації семіотики до історичних досліджень має тривалу історію. Італійський філософ Б. Кроче пов'язав філософію історії та історичну

семіотику⁸. А.Мегілл зробив предметом історичної семіотики саме історичне мислення⁹. У монографії І.Деміна здійснено обґрунтування онтологічних підстав семіотики історії¹⁰. Б.Успенський розглядає семіотику історії крізь призму семіотики культури¹¹. Найдавніші семіологічні дослідження стосувалися проблематики ролі міфу в історії. «Міфи – це комплексні, але раціонально повністю не обґрунтовані, а часом зовсім нераціональні або навіть зовсім трансцендентально здобуті мислевиявлення / структурні компоненти або уявні світи для з'ясування нез'ясованих відносин, які потребують обмірковування для їх розуміння; досить часто міфи набувають безперечного характеру догм», – зазначається у вступі праці Х.-Д. Кюблера «Міфи про суспільство знань»¹². Згадування за принципом буття передбачає відтворення в пам'яті того, що людина колись бачила або чула. Натомість «згадування, доручене паперу, є іншою формою відчуженої пам'яті. Нотуючи те, що я бажаю запам'ятати, – зазначав Е. Фромм, – я набуваю впевненості, що володію інформацією, і тому не роблю спроб утримати її у власній голові. Я впевнений у своїй власності, але лише доти, доки не загублю нотатки, бо тоді я втрачаю і пам'ять про цю інформацію. Я втрачаю також здатність до стійкого запам'ятовування, бо мій банк пам'яті перетворився на екстерналізовану у вигляді нотаток частину мене самого»¹³. Отже, існують різні міждисциплінарні теоретичні підходи до розвитку семіотики. Одним із найплідніших напрямків, на нашу думку, є семіотика історії.

Метою статті є висвітлення ключових теоретичних засад і методологічних проблем семіотики історії.

Семіотика історії активно взаємодіє з історією ідеологій. Американський соціолог І.Валлерстайн зазначає, що «ніколи не було остаточної версії жодної із ідеологій, завжди було чимало плутанини з демаркаційними лініями між ними»¹⁴. Еклектика ідеологій обумовлена суперечливістю масової свідомості, у якій співіснують протилежні очікування і прагнення. Питання істинності доктрини націоналізму не може бути вирішене наукою, позаяк належить ідеології. Використання націоналізму – це питання політичної практики. Може працювати як на інтеграцію, так і на дезінтеграцію держави. Націоналізм – це ідеологія політизованої ідентичності. Основна функція будь-якої ідеології – це колективна мобілізація. Зміст націоналістичної ідеології визначається функціями, які вона виконує, особливостями соціально-історичної ситуації, специфікою політичних сил, які в цій ситуації діють від імені нації. Нація є насамперед політичним об'єднанням. Більшість сучасних націй поліетнічні.

У Західній Європі династичні держави переросли в національні. Тут поширилася політична (громадянська) модель нації. У Центральній і Східній Європі, де межі держав упродовж тривалого часу не співпадали з культурними кордонами, утвердилася культурно-етнічна модель нації. Також у

німецькому випадку нація не могла до 1870 р. ототожнюватися з єдиною державою. Нація – це інстанція суверенітету. Масова національна мобілізація – це феномен ХХ століття. На Сході Європи народи болісно реагують на власне відставання в модернізації. У масовій свідомості, як і у свідомості політичних еліт, поширене уявлення про етнічну основу державності. Національна свідомість формується лише за умов інтенсивної суспільної комунікації, яка неможлива без ефективних систем транспорту і зв'язку.

Французький мислитель Е. Ренан зазначав, що певну групу людей робить нацією не лише те, що вони мають між собою багато спільного, а й те, що вони разом багато чого забули.

Важливий внесок у розробку теоретичних і методологічних проблем семіотики історії зробив Р.Козеллек – німецький теоретик, дослідник фундаментальних історичних понять. Він очолював Центр міждисциплінарних досліджень при Білефельдському університеті. Основоположник «історії понять». Зробив вагомий внесок у підготовку 9-томного словника політичної і соціальної мови Німеччини «Основні поняття історичної науки» (*Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*). Зокрема, Р.Козеллек застерігав від осмислення минулого за допомогою сучасних їм понять і вбачав у використанні понять індикатор політичних і соціальних змін. Праву людини на індивідуальну пам'ять загрожують: професори, політики, пресвітери, педагоги, поети, публіцисти, піар-спеціалісти. Час історії будується всупереч часу пам'яті. Завдання історії не у черговому переживанні минулого, а в розумінні цього минулого.

Французький історик, антрополог та демограф Е. Тодд констатує, що «Фукуяма не вирізняє освітній фактор як головну рушійну силу історії і мало цікавиться демографією. Він не бачить, що масова грамотність – це незалежна пояснювальна зміна величини в осерді демократично-індивідуалістичного пориву, який він розкриває. В цьому й полягає його помилка: виведення кінця історії із повсюдного поширення ліберальної демократії. Але якщо демократія – це не лише політична суперструктура якогось культурного етапу, то початкова освіта і продовження навчання завдяки розвитку середньої і вищої освіти можуть її лише дестабілізувати там, де вона вперше виникла, у той самий момент, коли вона утверджується в країнах, що лише підійшли до стадії масової грамотності. У ментально-ідеологічну організацію розвинутих суспільств середня й особливо вища освіта знову впроваджують поняття нерівності. Цьому новому класу дедалі важче терпіти примус загального виборчого права»¹⁵.

«Навчившись читати, писати й рахувати, – пише Е. Тодд, – люди майже закономірно починають контролювати матеріальний світ, що їх оточує. Люди інтелектуально стають готові до зміни звичного середовища»¹⁶. «Сьогодні подолання неграмотності й керування народжуваністю виступають як

людські універсалії. Тож ці два аспекти прогресу легко поєднати з наростанням «індивідуалізму» (індивідами, які завдяки грамотності стали свідомими й рівними, не можна безкінечно правити авторитарно), результатом якого може стати лише утвердження індивіду в політичній сфері. Одне з перших визначень демократії дав Аристотель, який бувши цілком модерним, поєднував свободу з рівністю, аби людина могла «жити так, як хоче»¹⁷. «Коли Європа чогось хоче, тобто коли німці, британці і французи досягають згоди, вона може»¹⁸. Але європейці так і не зробили вибору між інтеграцією в американську систему й емансипацією. Європа стала вразливою через брак єдності й демографічну кризу.

Головною відмінністю індустріального суспільства від традиційного є не лише перехід від аграрного до промислового виробництва, а й перехід від виробництва речей до виробництва знаків (інформації). Це є перехід від матеріального виробництва та обміну до семантичного – від циркуляції товарів до циркуляції знання (М.Кастельс). Дискурс – це закріплений у мові спосіб впорядкування соціальної реальності. П. Бурдьє запровадив поняття «символічний капітал». Нації є уявними спільнотами, позаяк кожен їхній член ніколи не знатиме особисто усіх інших, але це не заважає йому ототожнювати себе з ними. Криза латини настала через «друкарський капіталізм» (Б.Андерсон) та поширення книгодрукування. Це не лише сприяло розвитку національних мов, а й забезпечило поширення уніфікованих систем знань у межах певних політичних кордонів. Андерсон веде мову про креольський націоналізм у Латинській Америці, лінгвістичний націоналізм у Центрально-Східній Європі, офіційний націоналізм, властивий старим націям, які сформувались задовго до виникнення ідеології націоналізму. Національні міфи й символи, якими користуються націоналісти заради обґрунтування винятковості своєї нації, найчастіше націоналістами і сконструйовані.

У психіатрії є поняття семантичної деменції, коли хвора людина не розуміє значення слів. Професійний пропагандист здатен вдаватися до «селективної правди», тобто він вміє вибирати правдиві повідомлення для аргументації своїх слів. Цікавою семіологічною проблемою є тлумачення концептуальних категорій сучасного суспільства. Політика повинна за допомогою наукової підтримки та логічної раціональності, яка має застосовуватись відповідно до обставин, служити загальному добробуту та реалізації найкращих рішень. Інформація розповсюджується серед людей, а відтак і набуває свого суспільного значення лише тоді, коли вона сприймається людьми, тільки за цієї умови вона стає знанням. Знання допомагають діяти. Передумовою для цього є достовірна інформація.

Технологічне формування інформаційного суспільства має свою хронологію. У 1983 р. Пентагон передав Інтернет для цивільного використання. У 1992 р. поява браузерів зробила Інтернет зручним для користувача.

У 1997 р. створено Explorer від Microsoft. Французький соціолог Ж. Фурастьє (1907–1990) запровадив поняття «суспільство послуг» або «суспільство дозвілля». Також семіотично визначається поняття «постіндустріальне суспільство» як фазовий перехід від практичного вироблення товарів до економіки зі сферою послуг. Це може бути суспільство засобів масової інформації та / або комунікаційне суспільство. Отже, існує комунікація, репрезентована у трьох різних варіантах, а саме: інформації (як вибір з обсягу, який охоплює те, що виражається поведінкою, мовою або символікою), повідомлення (як форми відомостей) та розуміння (спостерігається як вибір, як різниця між повідомленням та інформацією на усвідомленому рівні). Кожен із цих компонентів завжди існує тільки у відносному зв'язку з обома іншими, ніколи не може виступати ізольованим; тільки їх синтез формує комунікацію як єднання. Засоби масової інформації конструюють реальність іншу, таку, що відрізняється від власне реальності. Системи засобів масової інформації та комунікації узагалі здійснюють відповідний вплив на суспільні інтереси та стратегії чи більш індивідуально, чи за допомогою організованого системного підбору спеціально обраних осіб. Національна держава разом з її початковою монополією на регулювання інформації на своїй території поступово втрачає позиції.

У форматі семіотики історії можна виділити концепції та засади «інформаційного суспільства». Як історичне джерело інформація може розглядатись як тип відносин між подіями. Інформація відрізняється від інших товарів тим, що її фактично не можна витратити; інформація позиціонує себе однаково як сировина, товар, фактор виробництва, культурне надбання, зразок інтерпретації, та можна більше не турбуватися стосовно неточності значення її вартості. Інформація розуміється як суб'єктивна величина, що не існує без відносин конкретних людей. Логічно допустити, що суспільство знань продукує економіку знань. Знання є продуктом нашої праці та предметом зі сфери послуг. За М. Кастельсом, мережі утворюють нову соціальну морфологію нашого суспільства, а поширення мережевої системи суттєво змінює функцію та результати процесів виробництва, досвід, владу та культуру. Економічне зростання в майбутньому співіснуватиме поруч із втратою повної зайнятості, однією з основних ознак економічної системи, де знання стають найважливішим джерелом збільшення вартості, і де стає можливим підвищення продуктивності при незначних затратах праці. Поряд із грошима та владою тепер рівноправним ресурсом суспільного відтворення вважаються інформація, знання та творчий потенціал. Епістемологічне (абстрактне узагальнення) – це знання про будь-що, технічне знання (здатність виконати завдання), фонезіс (практична соціальна мудрість), розуміння суспільних інтересів та політики, інтелект, який базується на припущеннях. За семіотикою ознаки сприймаються як щонайменше діадичне

співвідношення між характерним та визначеним, що визначає його функціональність у синтаксичній, семантичній та прагматичній кореляції, у такий спосіб формується відповідне значення.

Ключовим є «міф про суспільство знань», адже «ми не знаємо більше, ніж попередні генерації, у нас тільки більша кількість варіантів знання»; «Міф про всесвітнє інформаційне суспільство»: «Війна культур – це війна непорозуміння та опір проти культурної гегемонії»; «Міф про інформаційне самовизначення»: складно запобігти критичній інформації, яка не відповідає ринковим вимогам. Гонитва за сенсацією щонайменше вимагає уваги, інформація подається фрагментарно, поділена на шматочки, спрощена, виконана у невимушеній формі, скорочена до голих фактів та напівправди, позбавлена звичайних та обґрунтованих оцінок, отже, є неповною.

За умов глобалізації «транснаціональна держава» більше не обмежена територіально. Викликають побоювання також різноманітні опції контролю та перевірки, які неминуче наявні там, де є цифрове забезпечення як латентне супроводження, але є такими, що погано сприймаються пересічним громадянином. Економічна концентрація можливостей глобальних медіамагнатів не контролюється суспільними інстанціями. Засоби масової інформації є наймогутнішими, найчестолюбнішими організаторами й розповсюджувачами міфів усілякого роду. Отже, засоби масової інформації та соціальні міфи достатньо сильно взаємодіють, постійно набувають нової сили та майже не дають можливості розрізнити реальну субстанцію та уявну, проєкційну віртуальність.

Звичайно, якщо у вас є мільйон фотографій, кожна окрема з них не так і дорога. Інша справа, якщо у вас десяток фото. Так само Інтернет провокує інфляцію слова. Якщо кожному окремому слову читач готовий приділяти дедалі менше уваги, так само діють письменник і редактор. Поступово люди втрачають здатність спілкуватися за допомогою писемних текстів. Унаслідок цього під загрозою опиняються наука, мистецтво, все людське за визначенням. Настав диктат пошукових систем. Їхні судження встановлюють межі для нашого розуміння. Раніше значення було доступне лише людському мозку. Тепер воно закладено і в програму інструментів, які дають нам інформацію. Інтернет руйнує приватність і загрожує свободі. Чи будуть добре поінформовані люди менш придатними для маніпуляцій і контролю? Чи зі свободою інформації настає демократія? Люди, навпаки, втрачають здатність встановлювати пріоритети.

Гірше, якщо кандидати на посаду президента були нездатні наводити обґрунтовані аргументи. Вони говорять бездоказовими тезами. А їхні прихильники не можуть логічно пояснити, чому саме їх підтримують. Українці втратили здатність запитувати «чому» і необхідність давати відповіді. Тому влада й суспільство ухвалюють безглузді рішення. Державні службовці ігнорують стратегічні проблеми, тому що зобов'язані потурати тактичним

інтересам виборців. Банкіри йдуть на ризики для економіки, тому що отримують за це бонуси й не караються за помилки. Юристи захищають винних і карають невинних, позаяк їхня кар'єра залежить від кількості виграних процесів. Соціальні інститути й чинні культурні норми не роблять нас мудрішими й моральнішими.

Важко змінити історичний імідж бренду, який неможливо повністю контролювати. Неможливо повністю відсторонити споживача від його культури. Найбільше амнезія загрожує пам'яті зсередини. Ви не зможете приховати свою історію.

Йдеться про незавершеність формування української модерної нації, спадщину неоколоніалізму, українська ідентичність розвивається зсередини, не доведено до кінця інформаційну деколонізацію, існують проблеми з фальшивою історичною пам'яттю. Правда історії найчастіше є комерційною таємницею. К. Юнг сприймав особисте позасвідоме як частину колективного позасвідомого – успадкованої частини людської психіки, яка розвинулася не з особистого досвіду. Колективне позасвідоме виражається через архетипи – універсальні форми мислення або ментальні образи, які впливають на почуття особи та її вчинки.

Народна мудрість говорить, що краще раз побачити, аніж сто разів почути. Ми не бачимо речі такими, як вони є; вони для нас такі, якими є ми. Образи сильніше впливають на людей, аніж тексти. Негативна інформація поширюється швидше за позитивну. Прості рішення краще розуміються переважно більшістю суспільства, аніж складні. Інформація – це нейтральне викладання факту. Відбирається така інформація, яка віддзеркалює певну модель світу. Віртуальність створює образ бажаного світу. Образи майбутнього не нейтральні. Певний образ майбутнього задає сучасне. Фрейм – це рамки світогляду, які визначають інтерпретацію фактів. За умов інформаційної монополії держави статус будь-якої альтернативної інформації в уяві населення максимально посилюється. Мінімальне відхилення від офіційної лінії привертає до себе максимальну увагу. Колективна свідомість має когнітивні упередження, тобто їй властиве систематичне шаблонне відхилення від раціональної думки. Людський розум більше пристосований для виграшу в суперечках та формування груп однодумців, ніж для пошуку істини. Ми схильні приймати свідчення, що підтримують наші вже існуючі погляди. Судження перетворюються на упередження, якщо вони не змінюються після отримання нових даних. Г.Олпорт пише про п'ять основних рівнів упереджень: антилокування – висловлення упереджень, зазвичай у колі однодумців; уникнення – вжиття заходів, щоб не конкурувати з небажаною групою людей, навіть якщо це не створює незручності; дискримінація – активні кроки, які обмежують доступ членів певної групи до роботи, навчання, тощо; фізичні атаки – до упереджень додаються сильні емоції, знищення – геноцид¹⁹.

Соціальні психологи говорять про упередження доступності, коли яскраві події вважаються імовірнішими, ніж рутинні. Відбувається також емоційне зараження, і спрацьовує ефект попереднього ставлення. Те, як люди оцінюють інформацію, значною мірою залежить від того, як ця інформація була представлена. Психологи називають це ефектом фреймінгу. Цей ефект може подолати тиск соціального оточення та авторитет. Людей можна змусити заперечувати прості очевидні свідчення прямо через тиск із боку оточення.

Часто індивідууми використовують групове мислення, аби уникнути необхідності виборювати персональну думку й переконання. Йдучи цим шляхом, можна відмовитись від реальності на користь теорії. Суспільні інститути стають своєрідними ехо-камерами, які просувають у масову та індивідуальну свідомість стереотипи групового мислення. Опишемо деякі упередження: 1) ми схильні довіряти точці зору груп людей більше, ніж думці однієї людини; 2) ми погано оцінюємо ймовірність; 3) ми завжди вважаємо, що минулі події впливають на майбутні, навіть якщо вони ніяк не пов'язані між собою; 4) ми вважаємо, що події, на які очікуємо, відбуваються ймовірніше, ніж інші; 5) ми схильні вважати, що могли би спрогнозувати, навіть якщо в дійсності нічого подібного раніше не робили; 6) що частіше ми чуємо чийось думку, то правильнішою вона видається; 7) ми впевнено робимо висновки, маючи обмежену інформацію; 8) ми застосовуємо стереотипи щодо інших груп людей до окремих представників цих груп; 9) нам важко відокремити факти від оціночних суджень; 10) важко перевіряти достовірність фактів і бачити, чи висновок є загальним правилом, або унікальним випадком. Існують певні фрейми, тобто параметри або межі обговорення конкретних фактів чи подій. Зміни інформаційних потоків можуть змінювати соціальне середовище, а його трансформація впливає на індивідуальну й суспільну поведінку.

Історичний досвід засвідчує, що розвиток гуманітарних наук значною мірою пов'язаний із постійним пошуком консенсусу щодо фундаментальних категорій, від розуміння і тлумачення яких залежить визначення предметного поля, завдань і методів досліджень. Серед таких гносеологічних проблем, які формують структуру всієї багатоповерхової будівлі наук про людину, ключове місце посідає визначення поняття «соціальне». При цьому не лише теоретичний, а і практичний інтерес становить огляд руху семантики, тобто смислових значень названої категорії на різних етапах історичного розвитку. Заради методологічної зручності можна умовно виділити чітко диференційовані три великі епохи – традиціоналізму, модерну і постмодерну. Складність життя суспільства наростає з кожним новим етапом його розвитку. Для людини суттєве значення мають різноманітні цикли, які стають змістом її діяльності. Звідси, наголошує російський дослідник А.С.Ахієзер, походить потреба аналізу циклів, властивих мисленню і діям

людини. Все життя людини традиційного суспільства є безкінечною системою циклів, які вона відтворює як ритуали. При цьому різні види діяльності ще не були предметно диференційовані, щоправда вже на цьому етапі формуються дуальні опозиції, як інструменти аналізу та синтезу життєвого досвіду. Зокрема, А.С.Ахієзер розглядає дуальну опозицію як результат диференціації недиференційованого. Формування сенсу певного явища відбувається внаслідок переходу думки суб'єкта від одного полюсу до іншого²⁰. Сенсотворення соціального відбувалось одночасно з розгортанням антропосоціогенезу. Розвиток норм, стереотипів, комунікацій, статусних ознак відбувався паралельно з формуванням людини як суб'єкта предметно-практичної діяльності. Отже, вже на світанку історії Homo sapiens відокремлювався від стадних тварин, які мають соціальні інстинкти, завдяки наявності нормативно-ціннісної системи, тобто специфічної культури, яка регулює індивідуальну поведінку. У цьому сенсі не мавпа створила людину своєю наполегливою працею. Навпаки, людина розумна піднялася над тваринним світом, насамперед, завдяки розвитку мовної комунікації. З виникненням спеціалізованої інформаційно-знакової діяльності матеріальний світ вже був приречений на ідеалізацію внаслідок дії магії Слова. З того часу, між тваринним та соціальним світами з'явилась психологічна прірва, адже тварина бажає лише того, що їй потрібно в кожний конкретний момент, а людині завжди потрібно те, чого вона бажає.

Важливим фактором антропосоціогенезу стали морально-соціальні заборони – табу, роль яких у розвитку людини та суспільства розкрив З.Фрейд. Зв'язок між соціальним і психологічним було виявлено в теоретичних побудовах К.-Г. Юнга, зокрема, в його концепції колективного позасвідомого²¹.

На етапі розвитку традиційних суспільств особливо показовою була єдність біологічного й соціального в людині. Наприклад, Аристотель, наголошуючи на наявності в людині як частині природи рис тваринного (біологічного) та соціального (політичного), називав членів суспільства «політичними тваринами». Платон уважав, що індивіди об'єднуються в соціум аби забезпечити свої головні потреби. Найкраще зробити це може лише ідеальне суспільство, оскільки соціальне життя є природною сутністю людини.

По суті заперечення біологічного в людині на користь соціального пов'язано з релігійною традицією, яка різко протиставляє тілесне – гріхове духовному. Біологічне забезпечує функціонування інстинктів. Соціальне відповідає за культурні цінності та норми. Антрополог К.Лоренц, наприклад, вважає, що деякі вищі цінності, такі як співчуття, солідарність, альтруїзм прямо взаємодіють із інстинктами. Водночас соціальне дозволяє контролювати прояви біологічного. З іншого боку, культурні цінності не успадковуються біологічно, а є набутими соціально.

Загалом зв'язок між соціальним та сакральним є надзвичайно важливим. У цьому проявляється ієрархічність соціального світу²². Соціальне виконує вітально важливі сакральні функції. По-перше, це стосується проблем зв'язку зі світом Абсолюту, духовності, функціонуванням механізмів психологічної компенсації, по-друге, соціальне та сакральне сприяють інтеграції, тобто об'єднанню членів певного соціуму навколо санкціонованого світогляду, морально-етичних норм, по-третє, сакралізація соціального у традиційному суспільстві легітимізувала механізми соціального контролю, формувала стереотипи масової поведінки, по-четверте, сакралізоване соціальне сприяє розв'язанню екзистенційних проблем через продукування нових сенсів суспільної діяльності на певних історичних етапах, нарешті, по-п'яте, традиційна легітимізація влади, як це довів М. Вебер, здійснюється через її сакралізацію²³.

З погляду історичної соціології суттєвий інтерес становить рух семантики поняття «соціальне» в існуючих світових релігійних системах. У цьому контексті суттєве значення мають праці класика соціологічної думки М. Вебера, присвячені компаративному аналізу господарської етики світових релігій. Зокрема, він наголошує, що зовні схожі форми економічної організації можуть поєднуватися з цілком відмінною за своїм характером господарською етикою, і, залежно від її специфіки, мати зовсім різний історичний вплив. Для кожної із релігій здебільшого можна вирізнити ті верстви, чия життєва поведінка хоч певною мірою буде для неї визначальною. Іслам спершу був релігією завойовників світу, релігією лицарського ордену дисциплінованих борців за віру. Християнство було спочатку вченням мандрівних ремісників і за своїм характером релігією суто міською²⁴.

Загалом слід зазначити, що уявлення про категорію «соціальне» у світових релігійних системах є досить спорідненим. Зокрема, християнство, яке багатьма генетичними коріннями сягає соціокультурної системи Стародавнього Сходу, врешті сформувалось як найбільш поширена світова релігія, коли весь близькосхідно-середземноморський ареал було об'єднано під владою наднаціональної Римської імперії. Християнські соціальні норми увійшли до багатьох соціально-політичних учень, зокрема, соціалізму. Це стосується, насамперед, проблеми ставлення до багатства та праці. Справжній переворот у цьому сенсі було зроблено за часів Реформації. З часів М. Лютера та Ж. Кальвіна багатство стало сприйматись як свідокство богообраності.

Реформація в Західній Європі стала справжньою революцією в уявленні про соціальне. Насамперед, заперечувався постулат про можливість колективного порятунку віруючих. З'являється феномен вільного індивіду, який отримує у приватну власність, насамперед, власне тіло. Капіталістичні відносини руйнують общину як головну матрицю традиційного суспільства. Виникає ринок купівлі-продажу робочої сили. З метою уникнення війни всіх

проти всіх вільні індивіди утворюють громадянське суспільство. Основним соціальним механізмом стає конкуренція, тобто такий стан, коли свобода одного індивіду обмежується сферою свободи іншого. З цього часу західний антропологічний міф визнає людину злого за її соціальною природою. Традиційні культури продовжували вважати, що людина створена за образом та подобою Бога і втратила рай унаслідок гріхопадіння. Етика ісламу не закликає до активної зміни соціального порядку. Водночас майнова диференціація в Корані пояснюється волею Аллаха. Проте все це лише мінливе користування²⁵. Аналогічні мотиви можна також знайти в буддизмі та конфуціанстві.

Починаючи з «осьового часу», виділеного К.Ясперсом, у період між 800 – 200 рр. до н.е., коли відбувалось активне усвідомлення відмінності індивіда та його етики від колективу та водночас взаємозалежності між індивідом і соціумом, чітко визначились принципові відмінності між Сходом та Заходом. У античній Греції приватна власність стала структуроутворюючим чинником, який сприяв утворенню полісної демократії, правових громадянських гарантій, емансипації індивіда від соціуму. Традиційні східні цивілізації намагались контролювати приватного власника. В конфуціанстві та ісламі це робить держава, в буддизмі – кастова система. Отже, цивілізації Сходу розвивались на засадах підпорядкування індивіда колективу. Східні соціальні інститути послідовно заперечували соціальні інновації, які в історичній перспективі могли підірвати традиційні соціальні відносини. Зокрема, в ісламі цьому сприяла релігійно детермінована соціальна поведінка. Ставка робилась на дисциплінований та підпорядкований харизматичному лідеру соціум. При цьому історія мусульманських країн переконливо доводить, що там існував досить високий ступінь вертикальної соціальної мобільності. Оскільки перед Аллахом всі рівні, то талановитий вчорашній раб за сприятливих обставин міг стати еміром, селянин – військовим начальником, бідняк – знавцем ісламу.

У буддизмі визначальною є релігійно детермінована індивідуальна поведінка. Тут, зважаючи на принцип індивідуальної карми, не визнається характерний для православ'я принцип колективного порятунку. При цьому віруючі усвідомлювали, що в сьогоденному житті вони мають шанс закласти фундамент своєї майбутньої карми, аби мати шанс народитися знову з чистою свідомістю та шансами здобути стан нірвани, вирватись із циклічного кола перероджень.

Китайська конфуціанська традиція базується на цінності оптимально організованого соціального буття, джерелом якого є постійне самовдосконалення людини, яка має стати мудрецем, аби керувати державою. Остання своєю чергою теж має спрямовувати соціум на досягнення вищої внутрішньої гармонії. Саме цій меті у традиційних східних цивілізаціях слугувало поняття «соціальне», яке насамперед тлумачилось як колективне, освячене всім досвідом історичного буття соціуму.

Отже, приблизно до часу Великих географічних відкриттів та їхнього продовження – колоніальних захватів – на Заході й на Сході склались принципово різні сенсові характеристики поняття «соціальне». Ще в античній Греції та Стародавньому Римі, які були колыскою середньовічної Західної цивілізації, склався індивідуалістичний стереотип соціальної поведінки, який віддає пріоритет особистим цілям перед інтересами певної соціальної групи. При цьому самоідентифікація здійснюється на основі особистих атрибутів, а не через ототожнення себе з групою. Традиційні Східні цивілізації віддають перевагу колективним цінностям, які мають пріоритет перед індивідуальними інтересами. При цьому людина Сходу ідентифікує себе насамперед із певним соціумом²⁶.

Поступове заперечення традиційних уявлень про соціальне, як таке, що дане від Бога, тому керується Вищим Розумом, здійснюється у ХУІІ-ХУІІІ ст. в європейську епоху Просвітництва. Для Аристотеля соціальний Космос був замкнутою системою. Завдяки вченню Дж. Бруно поступово стверджується уявлення про нескінченність Всесвіту. Тепер навколишній світ у принципі став для людини предметом наукового та експериментального пізнання. Починаючи з ХУІІІ ст. час стає лінійним та незворотнім. Замість циклічних історичних уявлень стверджуються ідеї нескінченного історичного прогресу.

Суттєвий внесок у цей процес зробив Ж.-Ж. Руссо, котрий висунув гіпотезу виникнення цивілізованого стану, якому притаманна наявність громадянського суспільства, внаслідок укладання суспільного договору. З часів Великої французької революції відкривається новий великий соціальний цикл історії, сенс якого полягає не лише в перетворенні людини на невірющого скептика, а й на співтворця Деміурга. На цих амбіціях розвивається соціальне в умовах модерну.

Суттєві зміни в семантиці поняття «соціальне» сталися за часів Просвітництва. Поступово відбувалась десакралізація соціального світу як Космосу, що було характерним для відчуття традиційного суспільства. Реформація ХУІ-ХУІІІ ст. у Європі породила громадянське суспільство, чії структури функціонують у міській цивілізації. Протестантське уявлення про поділ людей на обраних (власників) та ізгоїв (пролетарів, тобто за традицією римського права тих, хто у власності має лише своїх нащадків) спричинило до переходу від станової диференціації суспільства, властивої для традиційних соціумів, до класової. Раціоналізм звільняв людину від традиційних табу. Одним із наслідків цього став расизм. При цьому колонізація змусила відійти від християнського уявлення про загальне братство людей, адже дикунів інших соціумів треба було цивілізувати. Модерна глобальна цивілізація формувалась у ХУІІІ-ХІХ ст. зусиллями західних раціоналістів як складна система багатьох культур і локальних цивілізацій.

По суті модерну парадигму для поняття «соціальне» в 1845 р. подав К.Маркс, який наголошував, що сутність людини не є певним абстрактом, властивим окремому індивіду. У своїй дійсності вона є сукупністю всіх суспільних відносин. Тобто дії індивідів породжують суспільство, однак соціум та індивід є неподільними та створюють один одного. Феномен соціального ідентифікується за межами особистих контактів і функціонує за допомогою соціальних інститутів.

Відомий історик та соціальний мислитель А.Тойнбі розглядав суспільство як інститут вищого порядку, який включає в себе всі інші інститути, але сам не належить до жодного з них²⁷. Він наголошував, що джерелом соціальної дії не може бути суспільство, але ним може бути окремий індивід або група індивідів, дія яких і створюють суспільство. Останнє є посередником, за допомогою якого індивіди взаємодіють між собою. Особистості, а не суспільства творять людську історію.

Водночас дуальна опозиція індивідуального та колективного дає підстави стверджувати про неможливість заперечення масового чинника в історичному процесі. З особливою силою ця тенденція почала проявлятися із формуванням так званого масового суспільства, діагноз якому дав іспанський філософ Х.Ортега-і-Гасет у праці «Бунт мас». При цьому в соціально-історичних процесах вирішальними стають не суто кількісні характеристики певної соціальної групи, а її чисельність помножена на соціальну активність. Так у 60-ті рр. XX ст. на Заході розгорнулася конкуренція за соціальний вплив між класом професійних політиків та рухом різноманітних громадянських ініціатив. Демократія участі вимагає підвищеної соціальної активності за межами виробничої сфери у громадсько-політичних справах. Однак масове споживацьке суспільство дедалі більше підпорядковує своїм інтересам соціокультурну та політичну сфери. А відтак, поступово відбувається дегуманізація поняття «соціальне».

Засновник соціології О. Конт визначав за предмет цієї науки майбутнє суспільство, яке охопить та об'єднає все людство²⁸. Така установка на модерністську глобалізацію була провідною за часів конкуренції у XX ст. соціалістичної та ліберальної соціальних парадигм. Тогочасний модернізм спирався на формаційне бачення спільної всесвітньої історії, для розвитку якої характерним був поступовий прогрес. На межі XXI ст. стає зрозумілим, що розвинуте споживацьке суспільство є монопольним продуктом лише західної цивілізації.

Російський політолог А.Панарін зазначає, що сучасні суспільства не просто відтворюють себе в історії, вони залучені до процесу створення мега-суспільства. Тому вирішальними соціальними відносинами сьогодні є не відносини з приводу власності, а відносини з приводу стратегії формування майбутнього²⁹. Ідеологія постмодерну заперечує сталі норми та процедури

соціального життя, тотально критикують «великі сенси» та проекти. Втрачається віра в месіанські історичні перспективи. Постмодернізм позбавляє історію вектора майбутнього. З часів К.Поппера історичне проектування оголошено «злиденністю історизму»³⁰. Соціально-історична методологія доби модернізму навпаки існувала на засадах формування об'єктивних законів та тенденцій. Провідними цінностями модерну були демократія, рівність і прогрес. Ліберали постмодерну, навпаки, стверджують рівнозначність будь-яких проміжків часу і пропонують залишити турботи про сенс і спрямованість соціального часу³¹.

Найсимптоматичнішим для постмодерну у тлумаченні соціального є повернення до концепцій, які віддають пріоритет біологічній складовій людини. Йдеться про расизм та соціал-дарвінізм, які виводять соціум на арену боротьби за існування, в якій перемагають лише найадаптованіші. Спільний історичний час початку й кінця історії замінюється на глобальну сегрегацію народів, яких поділили на обраних та ізгоїв, могутній центр як глобальне Місто експлуатує бідну провінційну периферію.

Закінчення соціального циклу, розпочатого Великою французькою революцією кінця XVIII ст., буде пов'язано з пошуком нового сенсу поняття соціального глобалізму. Отже, історичний рух семантики поняття «соціальне» дає підстави зробити спробу типологізувати найвживаніші визначення. Перше – це *описові визначення*. Соціальне – сукупність певних властивостей і особливостей суспільних відносин, інтегрована індивідом чи спільнотою у процесі спільної діяльності в конкретних умовах, яка виявляється в їхніх стосунках, ставленні до свого місця в суспільстві, явищ і процесів суспільного життя. Поле реалізації соціального сфокусоване на взаємодії та співіснуванні індивідуального й суспільного. Друге – це *історичні визначення*. Соціальне є продуктом традицій, усього попереднього розвитку людства. У цьому сенсі також слід розглядати проблему історичного зв'язку різних поколінь. Третє – це *нормативні визначення*, зазвичай, вони акцентують увагу на соціальному житті індивіда та соціуму через систему нормативних правил та контролю за їх виконанням. При цьому звертається увага на роль ідей, символів, структур у соціальному житті. Четверте стосується визначення *соціального* через *психологічне*, і навпаки. Тобто психологічне в цій парадигмі розкривається через соціальне. Однак, оскільки по суті соціальне та психологічне є неподільними та мають спільний предмет – людину, то можна казати, що у світі постматеріальних цінностей, навпаки, соціальне доречно тлумачити через психологічне³². Семантика історії розвивається в загальному руслі лінгвістичного повороту в історичній науці. У цьому сенсі методологічні й теоретичні проблеми семіотики історії пов'язані з лінгвістичними глухими кутами свідомості, обумовленими недосконалістю будь-якої мови та способів її публічного використання.

- ¹ Киридон А. Пам'яті сліди (пам'ять – слід). *Національна та історична пам'ять: словник ключових термінів*. Київ, 2013. С.259.
- ² Барт Р. Семиотика, поэтика. Избранные произведения. Москва, 2004. С.14.
- ³ Бодрийяр Ж. Общество потребления. Москва, 2006. С.18.
- ⁴ Моррис Ч. Основания теории знаков. Москва, 1982. С.11.
- ⁵ Почепцов Г. История русской семиотики. Москва, 1998. С.32.
- ⁶ Агеев В. Семиотика. Москва, 2002. С.14.
- ⁷ Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. Москва, 2007. С.12.
- ⁸ Кроче Б. Теория и историография истории. Москва, 1998. С.19.
- ⁹ Мегилл А. Историческая эпистемология. Москва, 2007. С.11.
- ¹⁰ Дёмин И.В. Семиотика истории и герменевтика исторического опыта. Самара, 2017. С.4.
- ¹¹ Успенский Б.А. Семиотика истории, семиотика культуры. Москва, 1994. С.43.
- ¹² Кюблер Х.-Д. Міфи про суспільство знань. Київ, 2010. С.11.
- ¹³ Фромм Е. Мати чи бути? Київ, 2010. С.44-45.
- ¹⁴ Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире. Петербург, 2001. С.305.
- ¹⁵ Тодд Е. Після імперії. Есе про загнивання американської системи. Львів, 2006. С.21-22.
- ¹⁶ Там само. С.30.
- ¹⁷ Там само. С.46.
- ¹⁸ Там само. С.156.
- ¹⁹ Батлер-Боудон Т. Психологія. Київ, 2020. С.141-142.
- ²⁰ Ахиезер А.С. Между циклами мышления и циклами истории. *Общественные науки и современность*. 2002. №3. С.124.
- ²¹ Юнг К.-Г. Психология бессознательного. Москва, 1998. С.14.
- ²² Генон Р. Кризис современного мира. Москва, 1991. С.18.
- ²³ Мосс М. Социальные функции священного. Петербург, 2000. С.44.
- ²⁴ Вебер М. Господарська етика світових релігій. Вступ. *Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика*. Київ, 1998. С.397-399.
- ²⁵ Васильев Л.С. История религий Востока. Москва, 1988. С.135.
- ²⁶ Майерс Д. Социальная психология. Петербург, 1998. С.250.
- ²⁷ Тойнби А. Постигание истории. Москва, 1991. С. 252.
- ²⁸ История теоретической социологии. Москва, 1997. Т.1. С.80.
- ²⁹ Панарин А.С. Политология. Москва, 1999. С.112.
- ³⁰ Поппер К. Злиденність історизму. Київ, 1994. С.89.
- ³¹ Панарин А.С. Искушение глобализмом. Москва, 2000. С.21.
- ³² Московичи С. Машина, творящая богов. Москва, 1998. С.6.

REFERENCES

1. Ageev, V. (2002). *Semiotika*. Moskva [in Russian].
2. Ahiezer, A.S. (2002). Mezhdru ciklami myshlenija i ciklami istorii. *Obshhestvennye nauki i sovremennost'*, 3, 124 [in Russian].
3. Barthes, R. (2004). *Semiotika, pojetika. Izbrannye proizvedenija*. Moskva [in Russian].
4. Butler-Bowdon, T. (2020). *Psykhologhiia*. Kyiv [in Ukrainian].
5. Baudrillard, J. (2006). *Obshhestvo potreblenija*. Moskva [in Russian].
6. Croce, B. (1998). *Teorija i istoriografija istorii*. Moskva [in Russian].
7. Djomin, I.V. (2017). *Semiotika istorii i germenevtika istoricheskogo opyta*. Samara [in Russian].
8. Fromm, E. (2010). *Maty chy buty?* Kyiv [in Ukrainian].
9. Guénon, R. (1991). *Krizis sovremennogo mira*. Moskva [in Russian].
10. *Istorija teoreticheskoi sociologii*. (1997). (Vol.1). Moskva [in Russian].
11. Jung, C.-G. (1998). *Psihologija bessoznatel'nogo*. Moskva [in Russian].
12. Kübler, H.-D. (2010). *Mify pro suspil'stvo znan'*. Kyiv [in Ukrainian].
13. Kyrydon, A. (2013). Pam'iaty slidy (pam'iat' – slid). *Natsional'na ta istorychna pam'iat': slovnyk kliuchovykh terminiv*. Kyiv [in Ukrainian].
14. Mauss, M. (2000). *Social'nye funkcii svjashhennogo*. Peterburg [in Russian].
15. Megill, A. (2007). *Istoricheskaja jepistemologija*. Moskva [in Russian].
16. Morris, Ch. (1982). *Osnovaniya teorii znakov*. Moskva [in Russian].
17. Moskovichi, S. (1998). *Mashina, tvorjashhaja bogov*. Moskva [in Russian].
18. Myers, D. (1998). *Social'naja psihologija*. Peterburg [in Russian].
19. Panarin, A.S. (2000). *Iskushenie globalizmom*. Moskva [in Russian].
20. Panarin, A.S. (1999). *Politologija*. Moskva [in Russian].
21. Pochepcov, G. (1998). *Istorija russkoj semiotiki*. Moskva [in Russian].
22. Popova, Z.D., Sternin, I.A. (2007). *Kognitivnaja lingvistika*. Moskva [in Russian].
23. Popper, K. (1994). *Zlydennist' istorytsyzmu*. Kyiv [in Ukrainian].
24. Todd, E. (2006). *Pislia imperii. Ese pro zahnyvannia amerykans'koi systemy*. L'viv [in Ukrainian].
25. Toynbee, A. (1991). *Postizhenie istorii*. Moskva [in Russian].
26. Uspenskij, B.A. (1994). *Semiotika istorii, semiotika kul'tury*. Moskva [in Russian].
27. Vasil'ev, L.S. (1988). *Istorija religij Vostoka*. Moskva [in Russian].
28. Wallerstein, I. (2001). *Analiz mirovykh sistem i situacija v sovremennom mire*. Peterburg [in Russian].
29. Weber, M. (1998). *Hospodars'ka etyka svitovykh relihij. Vstup. Sotsiologhiia. Zaha-l'noistorychni analyzy. Polityka*. Kyiv, 1998 [in Ukrainian].

З ІСТОРИЇ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН FROM THE HISTORY OF INTERNATIONAL RELATIONS

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2021.30.243>

UDC: 930.253(439.21)

Yurii Chotari

PhD in History, Associate Professor

Head of the Department

Ferenc Rákóczi II Transcarpathian Hungarian

College of Higher Education

6, Kossuth Square, Berehove, 90202, Ukraine

E-mail: csatary@kmf.org.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7265-1273>

WRITTEN HERITAGE OF TRANSYLVANIAN PRINCES IN THE ARCHIVAL FUNDS OF UKRAINE

The written legacy of the Transylvanian princes preserved in Ukrainian archival funds is a less researched area. The aim of the article is to shed light on the documentary heritage of two Transylvanian princes preserved by the archival funds of Ukraine. The methodology of the research is based on the description of the sources, with the help of which new data is introduced into the scientific stream. Archival-descriptive methods were applied that can be used to exploit the historical data in the records. The scientific novelty of the article is about exploring sources that have not been published so far or have already been mentioned in the foreign literature, but are less known in the historical literature of Ukraine. Conclusions: The present study covers the documentary legacy of two princes, György Rákóczi I (1593-1648) and his great-grandson Ferenc Rákóczi II (1676-1735), examining the letters in the State Archives of the Transcarpathian Region, which were signed by them. Although the Transylvanian princes were not independent rulers, they left a significant mark in European history in the administrative, military and political spheres. Their military-political careers had an impact on the peoples of the region, the Ukrainians, the Hungarians, the Poles and the Germans alike. Of all the princes of the Rákóczi dynasty, the documentary legacy of the princes mentioned above is the richest in the State Archives of the Transcarpathian Region. The princes in question were suffering in the European space between the two great powers of the time, the Habsburgs

and the Turkish Empire, and could succeed only with great effort. Letters, decrees, and other orders written or issued in the princely chancelleries, the description of which appears in this article, are essentially the result of the present research. These expand the image of the relationship between the peoples living in the principality and the Rákóczi, who often acted in political coercion. A detailed examination of the princes' letters of donation, the treaties with the rulers, or the relations with the poor peasantry may be of interest for further research.

Keywords: Transylvanian princes, archives, Rákóczi, Mukachevo, documentary legacy, war of independence, the Kurucs, bishopric, union.

Юрій Чотарі

канд. іст. наук, доц., зав. каф.

Закарпатський угорський інститут

ім. Ференца Ракоці II

90202, Україна, Берегово, площа Кошута, 6

E-mail: csatary@kmf.org.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7265-1273>

ПИСЕМНА СПАДЩИНА ТРАНСІЛЬВАНСЬКИХ КНЯЗІВ У АРХІВНИХ ФОНДАХ УКРАЇНИ

Писемна спадщина трансільванських князів, яка зберігається в Україні, на сьогодні є малодослідженою. Метою нашої публікації є висвітлити документи, авторство яких належать двом трансільванським князям, і які зберігаються в українських архівних фондах. Методика дослідження ґрунтується на описі джерел, завдяки чому в науковий обіг введено нові факти та дані. Наукова новизна публікації полягає в тому, що в ній вперше публікуються та аналізуються джерела, які зарубіжними науковцями вже згадувалися, але у вітчизняній історичній науковій літературі залишалися невідомими. Висновки: У статті розглянуто документальну спадщину двох князів – Дердя I Ракоці (1593-1648) та його правнука Ференца II Ракоці (1676-1735), вивчено ті листи, що зберігаються в Державному архіві Закарпатської області й підписані ними власноруч. Хоча трансільванські князі не були незалежними правителями, але в адміністративній, військовій та політичній сферах залишили по собі в європейській історії значний слід. Їхня військово-політична діяльність мала вплив на більшість народів регіону – українців, угорців, поляків, німців та ін.

З-поміж представників династії Ракоці саме стосовно двох згаданих осіб у Державному архіві Закарпатської області маємо найбільшу кількість писемних пам'яток. Цим князям доводилося лавірувати між двома могутніми державами того часу – Габсбурзькою та Османською імперіями, тож

успіхів вони досягли ціною надзвичайних зусиль. Опис листів, указів та інших розпоряджень, що виходили з князівських канцелярій, є по суті результатом нашої дослідницької роботи, представленої у публікації. Завдяки цьому ми отримуємо ширшу картину відносин між народами, що проживали в князівстві, та родом Ракоці, представники якого змушені були діяти, виходячи з тогочасних політичних обставин. У подальшому дослідження можна продовжити, детальніше вивчаючи княжі дарчі листи, угоди, укладені з правителями, або відносини з селянством.

Ключові слова: трансільванські князі, архів, Ракоці, Мукачево, писемна спадщина, визвольна боротьба, куруци, єпископство, унія.

The diverse history of the peoples of Europe, together with the history of the currently functioning states, can be best understood by studying the former provinces, limited state formations and regions. Such a state formation was Transylvania, which belongs to the territory of today's Romania, and whose past may be of interest to several European nations. The province under Turkish rule was recognized by King Miksa of Habsburg on 6 August 1570 in Speyer. With the permission of the Turkish sultan, they were able to elect a prince who was given a letter of credence to rule¹. Despite its dependence on foreign policy and finance, Transylvania had many features of independent statehood. In the 16th, 17th and 18th centuries, out of the Transylvanian princes, the Rákóczi gained significant political and economic influence.

The topic that has been formulated is less known in the Ukrainian literature, therefore it currently contains new data on the written heritage of the Rákóczi family. Exploring the sources, including analysing them and making them public, is the key to the development of our historiography. The research done so far only touches, but does not discuss in detail, the resources we have described that are available in Ukraine².

The aim of our study is to present the activities of two Transylvanian princes, György Rákóczi I³ (1593-1648) and his great-grandson Ferenc Rákóczi II⁴ (1676-1735) with the help of their rich documentary legacy preserved in the State Archives of the Transcarpathian Region. György Rákóczi I's written legacy is primarily connected to today's Transcarpathian region, especially to the area of Mukachevo, and is associated with the castle and the city. This time, the events and consequences of the Thirty Years' Great European War (1618-1648) are revived with the help of county and prince decrees. The legacy of the documents was researched according to the funds (or collections) and their analysis was carried out on this basis, including these sources in the Ukrainian scientific circulation.

The State Archives of the Transcarpathian Region concentrate the surviving documents of the offices of the regions and counties that once belonged to Transylvania, which also preserved the decrees, circulars, letters and other records of

the princes of Transylvania. The collections (funds) examined in this article contain the largest number of valuable sources about the two princes, most of which have not been published so far. One is György Rákóczi I, the other is Ferenc Rákóczi II. The documentary legacy of these two significant historical personalities is the most richly documented, from which we can learn about the social relations of the time. There is no separate collection of these persons in the archives, but in the document funds of Uzh, Bereg⁵, and Uhocha counties⁶, the five crown towns of Maramures, as well as the funds of the Greek Catholic bishopric of Mukachevo, the chief judge⁷ of Mukachevo, there are several documents signed by the princes personally. Historiography disproportionately remembers the two princes: György Rákóczi I, an economically precise lord who was considered a school and church builder, is recorded less by posterity than Ferenc Rákóczi II, whose name is entwined with the longest war of independence against the Habsburgs (1703-1711). It can also be seen that the conscious, humble builder is valued less than the freedom fighter⁸.

It should be noted about György Rákóczi I that his father, Zsigmond Rákóczi, the creator of the dynasty, left him a huge fortune. He was Upper Hungary's richest landowner and possessor. At the age of twenty-two, he was appointed lord-sheriff of Borsod County. He married the Protestant Zsuzsanna Lorántffy, who was famous for her successful church and cultural patronage⁹. In 1630, György Rákóczi I was elected prince of Transylvania with the help of the Turkish sultan. The prince was always strict with his soldiers and court judges. However, he was very sensitive to requests from the peasantry, and when he became aware of military or other abuses, he always took orderly measures¹⁰. Undoubtedly, György Rákóczi I did the most for the creation of the status of the Transylvanian ruler, which manifested itself in the dynastic marriage policy, in the representation of the rulers, and in the establishment of the European federal system. He was characterized by fear of God and parental respect, which accompanied him throughout his career as a politician and prince as a fundamental principle of his life. Even as a Calvinist, he sincerely believed in the Rákóczi family's political mission, to be a firm member of the European nations, which he partly achieved in the Peace of Westphalia in 1648¹¹.

The Habsburg ruler was busy with the 30-year war and the sultan with the Janissary rebellions, which is why the prince's eighteen years of rule provided peaceful development for Transylvania. He still considered the land to be the basis of princely power, although financial management was already characteristic of his age¹². The Protestant prince made contact with the Swedish and French diplomatic circles against the Habsburgs. In his proclamation of February 1644, he stressed that he was going to war to restore the freedom of the country¹³. However, the Catholic aristocracy withdrew its support, as did the Sultan, so he ended his campaign without success¹⁴. Thanks to Rákóczi's policy, Transylvania strengthened and planned to secede from the Turkish Porta. Increasing his fam-

ily's wealth, however, he ultimately gained relief for his subjects with his great wealth: as his family estates grew, he gradually freed his subjects' trade. He first allowed the retail distribution of honey and wax, then that of the other export items, which had a very positive effect¹⁵.

One can find nineteen original letters written by György Rákóczi I and six copies of his letters in the State Archives of the Transcarpathian Region. These documents can be found in five collections, including the archives of the Chief Justice of the city of Mukachevo¹⁶. As prince of Transylvania, his life was connected to Mukachevo and today's Transcarpathian region in many ways. Katalin Brandenburg, who inherited the principality from her husband Gábor Bethlen, handed over Mukachevo Castle to Rákóczi in a letter dated 13 April 1631. This agreement was finally recognized by Emperor Ferdinand II in 1633, but he handed over the town and its villages to Rákóczi only in case he paid 200,000 forints. Since then, he was landowner of 140 villages around Mukachevo and 33 settlements of the Chynadiyev estate¹⁷. At that time, according to the 1645 census¹⁸, Mukachevo was inhabited by 59 serfs, 61 infantry, 41 widows, 60 city officers, 41 craftsmen, 21 peasants, two beggars, and a gypsy farmer. It also included 44 noble houses, 18 new houses and 10 sheer places¹⁹.

György Rákóczi I received French ambassadors in Mukachevo on April 23, 1645, with whom he discussed the anti-Habsburg campaign. The prince had the lower fortifications of Mukachevo Castle and the defensive walls with shooting openings built by two French engineers²⁰.

Four decrees of the prince in connection with the castle and town of Mukachevo are kept in Transcarpathia. These documents are part of a collection of documents compiled by László Váry, a notary in Mukachevo, in the 1820s. It is clear from these writings that the prince played a firm role in personal and litigation matters. In his instructions, he regulated the use of meadows around the castle for people of different ranks. According to the decree dated March 31, 1645 in Mukachevo Castle, the prince learned from the report of the town judges of Mukachevo that on the meadows around the castle the cattle was still grazing at Pentecost, though it should have been driven away already at St. George's Day. The prince ordered that from that day on whoever grazed a horse or cattle in the mentioned meadows, his goods should be ruthlessly collected and he himself fined. He specifically mentioned the nobles: if one may have trampled the sowing with his horse, only his horse can be taken away. However, if a peasant committed such a crime, he could be captured²¹. He took the patronage of the owners of the newly purchased houses, whose peace was the duty of the court judge. He forbade the nobles to buy farmhouses²². He made orders about protracted inheritance lawsuits, and made efforts to close court cases²³. In August 1648, he last ordered from Mukachevo Castle about the affairs of the town, which was also connected to justice, specifically the observance of the order of court proceedings, even under the penalty of punishment²⁴.

In addition to the correspondence and decrees, the Uzh County collection contains the treaty of Rákóczi with the Habsburg ruler, Ferdinand II, signed on April 3, 1631, where he ensured the recognition of the principality of Transylvania. The contract signed in Košice set out the positions of the two parties in 19 points. The prince committed himself to disarm his soldiers and receive an imperial guard into the Castle of Ónód (Northern Hungary)²⁵.

From the time of the campaign against Vienna in 1644²⁶, we can find additional letters addressed to Uzh County in which György Rákóczi made monetary and in-kind taxes obligatory. The fifteen original letters addressed to the county are valuable from the point of view of military supply. Despite the difficulties, the Uzh County leadership sent soldiers, carts, food and fodder to Rákóczi. It is characteristic of the letters that the same problem is raised in them several times due to incomplete fulfilment of claims. The costs of the campaign, which began in February 1644, were largely laid upon the counties, so the princely letters report about the difficulties of military supply²⁷. An important topic in the orders is military supply, as troops also had to be provided from the counties²⁸. August 11, 1644, he instructed Uzh County from Košice to equip and send 100 cavalry to Szendrő under the command of Mátyás Huszár²⁹. He also provided military forecasts about front lines³⁰. In addition, he issued decrees about the arrest of escaped soldiers³¹. The escaped soldier was a common phenomenon during the campaigns. The prince could not always prevent the excesses of his soldiers against the peasantry. The shortage of weapons was constant. Knowing the military equipment of the prince, it can be stated that György Rákóczi I always maneuvered luckily against a trained, well-equipped and mostly numerically superior enemy³². It can be stated that the counties of the Northeast contributed to the cost of the campaign, though not in the desired amount.

Last but not least, the prince's struggle was for the spread of the Reformed religion. In his decree issued in Szécsény on May 4, 1644, he acted decisively in the interests of the Reformed, ordering the return of the Reformed property confiscated by the Catholics³³. Furthermore, he defended the property rights of his faithful subjects³⁴.

At the beginning of the 17th century, simultaneously the Rákóczis got hold of the property of the Mukachevo manor and the Mukachevo monastery was given Reformed supervision. The neighbouring Uzhhorod manor was owned by the Homonnais who had returned to Catholicism. Typically, Catholic rivalry in the area extended to those of the Orthodox religion, too. The Catholic, led by Jesuit monks, also dealt with converting practitioners of the Byzantine rite to the Catholic religion³⁵. One of the important pillars of the prince's religious policy was having good relations with believers of other religions. In addition to the Reformed and Roman Catholic denominations in the area, the Greek Catholic and Orthodox Churches had a large number of believers. After the death of the Greek

Catholic bishop John Gregori in 1633, his nominatee Basil Tarasovich became the first candidate for the bishopric. The monks of the Mukachevo monastery respected the will of their predecessor, so he was nominated for the appointment to Prince György Rákóczi I. Related to this event is the decree of György Rákóczi I dated 5 January 1634 in Alba Iulia (Romania), in which he gave the vacant bishopric to Tarasovich. The document on this is kept in the form of a copy in the archives of the Greek Catholic Bishopric of Mukachevo³⁶. However, due to his union aspirations, the bishop dropped out of the graces of the Reformed Rákóczi and was arrested by János Balling³⁷, Captain of Mukachevo Castle, on the prince's order. Tarasovich was imprisoned for eight months, from where he could only be freed under pressure from the Catholic Church³⁸. His punishment was not caused by the Orthodox and pro-union opposition, but rather by the Protestant Catholic opposition and, of course, political interests. The appointment letter received from Rákóczi contained the same encouragements that were given when the previous bishops were appointed: visiting the parishes, examining the priests, correcting the mistakes, eliminating the abuses, restoring the old conditions, and so on³⁹. Rákóczi continued to support Tarasovich, as evidenced by his letter dated August 1, 1648, in Mukachevo, in which, at Tarasovich's request, he instructed his manorial officers to allow the bishop to fish over the Davydkovo dam and to cut wood in the forest with written permission⁴⁰.

György Rákóczi I's policy of donating rights and privileges was supported by the diploma issued to the population of Chynadijeve on February 6, 1648 in Nyzhi Vorota. Here the prince granted privileges to the inhabitants of the mentioned settlement for their participation in the campaigns he organized⁴¹. Chynadijeve became a settlement of the prince's loyal soldiers as an accessory of Mukachevo Castle, their privileges were the same as those of the Hajdús, which were so popular at the time.

Few letters remained from Bereg County where his princely estates were spread. Two letters can be found among the documents of Bereg County lord-sheriff. One of them is a response letter addressed to István Kegiosi, who in his letter to the prince on May 23, 1644, reclaimed his property, which had been unlawfully confiscated during the campaigns. Rákóczi replied much later, on June 23 in Sárospatak, where he ordered the reimbursement of claims⁴². The next letter was dated in Mukachevo on April 24, 1645. In this document, the prince took patronage of the potters of Mukachevo, protecting them from illegal orders. He regulated the taxation of town masters. The potters were only obliged to pay tax to the lord of Mukachevo Castle and the prince, while other noble people were obliged to pay for their work⁴³.

Uhocha County, located further from the Mukachevo manor, also obtained Rákóczi letters, but only one of these remained for posterity. The letter dated May 2, 1646 in Alba Iulia (Romania) notified the county of the appointment of

Transylvanian judges. The election of new judges was a significant event in the princely court, so letters of notification were sent regularly to the surrounding counties⁴⁴.

At the end of his life, Rákóczi focused on gaining the Polish throne. However, due to his death in 1648, this failed. The assessment of the domestic policy of Prince György Rákóczi I still provokes controversy due to his peculiar selfish economic policy and foreign policy ambitions⁴⁵. At the same time, the brief peaceful development he ensured made it possible to support education and the boom in book printing in Transylvania. In addition to the Hebrew and Greek letters, he had documents printed also in Cyrillic letters⁴⁶.

Our research continues because, in the absence of resources, we cannot give a reassuring answer about Ukrainian-Hungarian relations, especially in the last year of György Rákóczi I's life, when he established contact with the Ukrainian Cossacks, seeking allies to gain the Polish throne⁴⁷. However, his early death prevented the implementation of his plan in Poland.

Among the Transylvanian princes, the written legacy of Ferenc Rákóczi II is the richest in the archival funds of Ukraine. The prince entered European history as the leader of the longest European War of Independence (1703-1711). Typically, the plan for the anti-Habsburg movement itself was formulated in a Ukrainian town. Berezhany Castle (then part of Poland) gave refuge to Ferenc Rákóczi II, who fled the Viennese captivity, and Miklós Bercsényi, who had escaped the capture. They were patronized by the Polish great hetman Adam Sieniawska⁴⁸ and his wife Elisabetha, with their patronage they were able to stay incognito in Berezhany. The secret peasant delegations from the Hungarian county of Bereg arrived in this castle with the aim of winning the prince for the cause of the war of independence⁴⁹. The first document of the War of Independence, the Berezhany manifesto⁵⁰, was also formulated here on May 6, 1703, in which Ferenc Rákóczi II called the multinational population of Hungary into arms against the Habsburg monarchy. With a small number of escorts, the prince crossed the Polish-Hungarian border on June 16, 1703, where he was already received by the insurgents. In his memoirs, Rákóczi commemorates the Ukrainian / Ruthenian people surrounding him at this time, who supported him among the mountain ranges of the Carpathians⁵¹.

In the following, the letters, decrees and circulars signed by Ferenc Rákóczi II himself, are going to be dealt with. They also include the documents whose copies only are left to us, although they occur in small numbers in the State Archives of the Transcarpathian Region. The period of examination was extended to the prince's pre-war letters, but much of the correspondence was, of course, written during the war of independence. The number of letters signed by Rákóczi according to the current state of the present research is 131 original documents and 16 copies. In the following, the princely writings will be studied according to the collections (funds) in the archives for easier reference.

Ferenc Rákóczi II returned to Hungary in 1694 after his upbringing in Austria and his appointment as lord-sheriff of Sáros County. Leopold I regulated the ownership⁵² of Rákóczi and his sister Julia in a royal decree, with which Rákóczi could secure his place among the nobility. From then on, he set about arranging and developing his estates, which is also reflected in his letters. In a decree written to Bereg County on October 1, 1695, he demanded the consolidation of public order⁵³, on January 9, 1697, he confirmed the privileges of the merchants of Mukachevo⁵⁴, a year later he donated nobility to his steward⁵⁵. He appointed his trustee for economic matters related to Bereg County⁵⁶. It is clear from Rákóczi's decrees issued during the War of Independence in 1703–1711, that he settled the petition of the inhabitants of the town of Berehove about their debt and the income of the priesthood⁵⁷. Rákóczi's circular on the preservation of the value of the copper coin, for example, reached Bereg County in 1708⁵⁸. In the last year of the war of independence, some documents of the negotiations between the Commander-in-Chief of the Prince, Sándor Károlyi, and the Commander-in-Chief of Austria, János Pálffy, and the documents concerning the amnesty of Ferenc Rákóczi II were sent to Bereg County⁵⁹.

The Rákóczi War of Independence is not considered a religious war, but the settlement of church relations was a central theme at the beginning of the establishment of Rákóczi's state. The prince had to deal with the Reformed vs. Roman Catholic conflicts, and he had to pay attention to meeting the demands of the Greek Catholic and Orthodox people⁶⁰. His letters to the Greek Catholics confirm his efforts in this direction.

In one of the letters left to us in the archives of the Greek Catholic Bishopric, Rákóczi ordered the Greek Catholic priests living on his estate to obey⁶¹ Bishop József De Camelis⁶². De Camelis was an apostolic vicar of Mukachevo by papal appointment, subordinated to the bishop of Eger by Emperor Leopold I⁶³. On April 9, 1705, Ferenc Rákóczi II issued a letter of protection for the defence of the property of the Greek Catholic priests of Mukachevo⁶⁴. Rákóczi received the parochus György Bizánczi from Kálló (Hungary), who had lodged a complaint against the harassment of the war⁶⁵. Emperor and King Joseph, on the other hand, countered this by issuing a decree on August 20, 1707, granting privileges to the Ukrainians / Ruthenians for their loyalty to him⁶⁶. It is known that these privileges were not redeemed by the emperor⁶⁷.

After De Camelis' death, in 1707, Ferenc Rákóczi II appointed Péter Kaminszki⁶⁸ as the bishop of the Greek Catholics in Mukachevo by virtue of his right as archbishop. He was the Kaminszki who Rákóczi also mentions in his Memoirs⁶⁹. By appointing Kaminszki and strengthening his economic power, he prevented the episcopal activities of Joseph Hodermarszki⁷⁰, who was recognized by King Joseph I⁷¹. Pope Clement XI did not confirm these bishops. Rather, with the notification of April 7, 1707, he entrusted György Vinniczky, Bishop of Przemisli,

with the management of the bishopric of Mukachevo, who made Polikarp Filipovich his deputy⁷².

During the Rákóczi War of Independence, three bishops “worked” at the same time, but due to the power triangle (emperor, pope, landlord) they could not perform significant activities. At the time of Rákóczi's reign, of course, the position of power was favourable to the prince's candidate, Kaminszki, who could actually hold an episcopal office until his death in September 1710.

Throughout the war of independence, Rákóczi sought to establish religious patience. However, the resolution of tensions between the denominations could have taken place only within the framework of an independent Hungarian state. He had realistic plans, as the legal background of inter-religious tolerance in Transylvania provided a strong basis for this transformation⁷³.

Ferenc Rákóczi II was in contact with the counties in parallel with the towns of special status, such as the five crown towns of Maramures (Tyachiv, Vyshkove, Khust, Campulung la Tisa and Sighetu Marmatiei), whose administrative centre was Tyachiv. Three of these towns today are in Transcarpathia and two in Romania. These towns already had privileges due to the extraction of salt in 1329. These towns acted in an organized manner during the War of Independence to protect their own privileges. Referring to the diplomas given by the 'old kings', the provision of compulsory food or military, which was considered illegal, was denied in many cases. During the war of independence, the prince managed to put the towns on his side and protect them, for example from the excesses of the captain of Khust Castle. The population of the crown towns turned to the prince several times to defend their prerogatives⁷⁴. The question of just bearing the burden and the grievances were present throughout the correspondence between the five crown towns and the prince⁷⁵. A similar question in the letters is the issue of providing soldiers. Due to the continuous recruitment of regiments of the war of independence, the prince could not make an exception with the towns concerning this issue⁷⁶. In his brief responses to the appeals of the towns, the prince always sought a compromise, taking into account the economic capacity of the towns. In the last years of the war of independence, the issue of refugees from Transylvania, who flooded the region due to the unfortunate battles, was also discussed in the dialogue between the crown towns and the prince⁷⁷. Last but not least, the correspondence shows the difficulties of transporting the salt produced and taken to the designated places by the five crown towns⁷⁸.

In the following, the archival funds of Uzh and Uhocha counties will be examined, in which the largest number of documents containing the signatures of Ferenc Rákóczi II are kept. History has left us the most sources about the Rákóczi era in Uhocha County. The description of the documents as a whole would require more space; therefore, the letters that enrich the universal and Ukrainian cultural history are only presented here along the main subject lines.

The decrees, letters and instructions of Ferenc Rákóczi II were freely distributed to today's Transcarpathia, for example, the Berezhany manifesto dated May 6, 1703 (though only one copy remained) for us⁷⁹. Letters delivered between the end of 1699 and August 1703, due to political circumstances, were not included in the archives of the offices examined within the frame of the present research. However, the surviving correspondence of the prince can be considered regular from August 1703 until 1711. The letters can be divided into four major groups according to their subject matter: political, economic, military and private donation-type letters. These sources are also related to the management of the estate and the war of independence.

The first document from the time of the War of Independence, which Rákóczi signed in person, was a donation letter granting the population of Cămărzana (now Romania) tax exemptions and protection rights⁸⁰, and then the prince extended the number of privileged settlements with ones such as Tarpa (now Hungary). The further letters are basically about the provision of soldiers and the feeding of the army, which clearly proves that the contemporary population of the present-day Transcarpathian territory took a large part in the organization and supply of the army⁸¹. The prince asked the county leaders and the military commanders to account for the supply of fodder and draught animals⁸², as well as for the restoration or even destruction of the castles⁸³. In addition to providing soldiers for the war, Rákóczi's primary military goal was to occupy the fortifications in the region – Khust, Mukachevo, Uzhhorod, Satu Mare (now Romania) –, which took many months⁸⁴. Much of the princely correspondence was aimed at settling the disintegrated regiments after the lost battles. The county authorities received the relevant regulations and instructions. Proceedings against soldiers were formulated in order for them to return to the army. Rákóczi wanted to strengthen military discipline at all costs. He sent special envoys to counties to curb disorder, violations and abuses⁸⁵. He regularly notified the counties on the international political situation, the success of his efforts at the European level, for example with the king of France or the Anglo-Dutch rulers, the House of Habsburgs. The prince usually asked the county to express an opinion on both the peace talks and the affairs of the country⁸⁶. With this Rákóczi also ensured the support of his decrees and built the confederate state he had envisioned according to the Polish model. A recurring theme in the princely letters is the information about the peace talks with the imperial commissioners, which began as early as 1704 and continued with more or less intensity for years⁸⁷.

The introduction of the copper coin minted by Rákóczi initially benefited the country, but as it began to become devalued around 1705, it became a burden on financial accounts and gave rise to a number of abuses. In addition to the copper coin, other means of payment, e.g. the Rhenish guilder, was also in circulation. The prince wanted his regulations to prevent devaluation, which became

impossible due to the economic recession. He moved the mint of Baia Mare to a safe place in Mukachevo. From January 1706, the mint was already operating in Mukachevo Castle⁸⁸. The prince imposed strict restrictions on foreign merchants who bought the valuable money in the country, thus weakening Rákóczi's economy⁸⁹.

During the war of independence, the smooth operation of connecting points, communications and postal traffic were important. In the questions of the connecting points and the courier service, the military commanders made decisions in addition to the prince himself⁹⁰.

The documents also point to Rákóczi's social policy, as he repeatedly defended the war widows, trying to help them with their financial difficulties⁹¹. In his decrees, he called for the fair sharing of the burdens of the war of independence not only by the peasants, but also by the nobility⁹². He issued separate decrees for the protection of the so-called Russian priests⁹³, and for the benefit of ecclesiastical personalities of other religions; he considered that the priesthood also belonged to the nobility⁹⁴.

Due to the prolonged state of war, it became difficult to provide the food supplies required of the military, which could also be explained by the lack of manpower due to the prolonged state of war. The supply stalled, which the prince and his generals repeatedly articulated in their decrees⁹⁵. Tax collection gradually stalled, and the economically and humanly exhausted settlements were no longer able to comply with orders demanding large amounts of supplies at the end of the war of independence⁹⁶.

One of the unsolvable problems of the Rákóczi War of Independence is the issue of refugees from Transylvania to the territory of today's Transcarpathia. They covered the territories conquered by Rákóczi from 1706, when the prince's army withdrew from the Transylvanian territories under the pressure of the enemy. The accommodation of people, peasants and nobles fleeing the enemy, leaving their homes, was the prince's responsibility. He provided them with accommodation, pasture, and animals relative to scarce facilities. Thousands of people were forced into what is now Transcarpathia, waiting for a favourable military situation⁹⁷.

There are also entries in the State Archives of the Transcarpathian Region concerning the linguistic tolerance of the prince. In the written heritage there is a decree in which Rákóczi called the head of Uzh County to publish the decrees in the language of the population⁹⁸. By arranging the documents in chronological order, we get an incomplete but realistic picture of the battlefield events and their consequences. From the addresses and dating, the locations of the prince and the movement of the Kuruc camp sites can be determined.

The State Archives of the Transcarpathian Region has a rich and less researched source base on the Transylvanian principality of the Rákóczi family.

It is intended to examine separately letters of donation, military lists, responses written to the requests of peasants, as well as diplomatic negotiations of the princes as future research perspectives. It is hoped that the results of these further investigations will be made available for researchers and those interested in the topic.

¹ Чухліб Т. Український гетьманат – Трансільванське князівство: міжнародне утвердження за допомогою політики полівасалітетності (XVII ст.). *Україна-Угорщина: спільне минуле та сьогодення*. Київ, 2006. С. 159–161.

² Balassa I. I. Rákóczi György gazdálkodásának néhány vonása. *Rákóczi évfordulók. Történelmi tanulmányok*. Sárospatak: Rákóczi Múzeum Baráti Köre, 1994. P. 67-72; Makkai L. I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai, 1631-1648. Budapest, 1954; Csorba Cs. 'Számos dicsőségű első Rákóczi György' A nagy fejedelem. Szerencs, 1993.

³ Szilágyi S. Magyar történeti életrajzok. I. Rákóczi György 1593–1648. Budapest, 1893.

⁴ Köpeczi B., R. Várkonyi Á. II. Rákóczi Ferenc. Budapest, 1976.

⁵ Henzsel Á. Bereg vármegyei főispán iratai. 1342–1800. Nyíregyháza: OKTESZT Kiadó, 1998. P.12, 22–26.

⁶ Administrative units of the Hungarian Kingdom that correspond to today's region/oblast.

⁷ Csatáry Gy. A máramarosi öt koronaváros levéltára, 1326-1910. Ungvár-Beregszász: PoliPrint. P.19–20, 120.

⁸ Віднянський С.В. Ракоці Дердь І. *Енциклопедія історії України*. Київ, 2012. Т. 9. С. 130–131.

⁹ Komlósi S. Lorántffy Zsuzsanna iskolákat támogató tevékenysége. *Erdély és Patak fejedelemszövege. Lórántffy Zsuzsanna*. Sárospatak: Sárospataki Rákóczi Múzeum, 2000. P. 145–160; Füle S. 350 év a művelt Magyarorszáért. Lorántffy Zsuzsanna, Comenius és a magyar pedagógusok szellemi öröksége. *Erdély és Patak fejedelemszövege. Lórántffy Zsuzsanna*. Sárospatak: Sárospataki Rákóczi Múzeum, 2000. P.161-180.

¹⁰ Nagy L. A „bibliás őrálló” fejedelem. I. Rákóczi György a históriában. Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1984. P. 140–141.

¹¹ Várkonyi G. Egy közép-európai dinasztia: Rákócziak Erdélyben. *Rákócziak öröksége*. Sárospatak: Kapitális Nyomdaipari Kft, 2018. P. 201, 203.

¹² Sebestyén M. Erdélyi fejedelmek. Marosvásárhely: Mentor Könyvkiadó, 1993. P. 40.

¹³ Balogh J., Dienes D., Szabadi I. Rákóczi-iratok a Sárospataki Református Kollégium Levéltárában 1607-1710. Sárospatak: Debreceni Református Kollégium Nyomdája, 1999. P. 41–45.

¹⁴ Cseh-Szombathy L. I. Rákóczy György 1644-es hadjárata. *Hadtörténelmi Közlemények*. 1956. No. 1-2. P.43-76.

¹⁵ Удвари І. Коротка історія Угорщини. Ньиредьгаза, 1997. С. 48–50.

¹⁶ Державний архів Закарпатської області (далі – ДАЗО). Ф.1589. Оп.1–3. Спр.1-4036.

¹⁷ Tabódy J. Munkács múltja és jelene Magyarország történetében. Pest, 1860. P. 39.

¹⁸ The data was collected by manorial officers Márton Vizaknai and Mihály Cseh.

- ¹⁹ Lehoczky T. Beregvármegye monographiája. I. kötet. Ungvár, 1881. C. 434.
- ²⁰ Tabódy J. Munkács múltja és jelene Magyarország történetében. Pest, 1860. C. 40
- ²¹ ДАЗО. Ф.1589. Оп.1. Спр.53. Арк.1-8.
- ²² ДАЗО. Ф.1589. Оп.1. Спр.54. Арк.1.
- ²³ ДАЗО. Ф.1589. Оп.1. Спр.55. Арк.1.
- ²⁴ ДАЗО. Ф.1589. Оп.1. Спр.56. Арк.1.
- ²⁵ ДАЗО. Ф.4. Оп.2. Спр.484. Арк.1-6.
- ²⁶ György Rákóczi I goes to war against the emperor of Austria in February 1644, the attack was finally successful, as he occupied significant areas in Upper Hungary. Later, however, he lost a battle and the Swedish help also arrived late. On December 1, 1645, he concluded the Peace of Linz with Vienna. Cf. Czigány I. I. Rákóczi György erdélyi fejedelem királyellenes hadjárata a harmincéves háborúban (1644–1645). *Acta Academiae Agriensis, Sectio Historiae*. XLIV, 2017. P.75–96.
- ²⁷ ДАЗО. Ф.4. Оп.2. Спр.557. Арк.1–3.
- ²⁸ Там само. Арк.4, 5, 7, 9.
- ²⁹ Там само. Арк.11, 13, 15.
- ³⁰ Там само. Арк.17, 19.
- ³¹ Там само. Арк.21.
- ³² Nagy L. A „bibliás őrálló” fejedelem. I. Rákóczi György a históriában. Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1984. P.157–158.
- ³³ ДАЗО. Ф.4. Оп.2. Спр.561. Арк.1.
- ³⁴ ДАЗО. Ф.4. Оп.15. Спр.108. Арк.1.
- ³⁵ Gradosh Yu. Uzhhorods'ka uniia z 24 kvitnia 1646 roku u svitli ii dokumentu. *Naukovi Zapysky Uzhhorods'koho Universytetu. Seria: istorychno-relihijni studii*. Uzhhorod, 2016. Vyp. 5. P. 16–25.
- ³⁶ ДАЗО. Ф.151. Оп.25. Спр.61–62. Арк.1–3.
- ³⁷ Поп И. Энциклопедия Подкарпатской Руси. Ужгород, 2001. С. 318.
- ³⁸ Véghseő T. Unió, integráció, modernizáció. A Rómával való egység háttere a munkácsi püspökségben (17. század közepe). URL: <https://www.byzantinohungarica.com/index.php/tortenelem-01/veghseo-tamas-unio-integracio-modernizacio-a-romaval-valo-egyseg-hattere-a-munkacsi-puspoksegben-17-szazad-kozepe>.
- ³⁹ Hodinka A. A Munkácsi gör. szert. püspökség okmánytára. Ungvár, 1911. C. 63–65.
- ⁴⁰ ДАЗО. Ф.151. Оп.1. Спр.8. Арк.1–2.
- ⁴¹ ДАЗО. Ф.151. Оп.1. Спр.6. Арк.1.
- ⁴² ДАЗО. Ф.10. Оп.1. Спр.104. Арк.1–4.
- ⁴³ ДАЗО. Ф.10. Оп.1. Спр.105. Арк.1–2.
- ⁴⁴ ДАЗО. Ф.674. Оп.6. Спр.17. Арк.1–2.
- ⁴⁵ Nagy L. A „bibliás őrálló” fejedelem. I. Rákóczi György a históriában. Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1984. P. 190–197.
- ⁴⁶ Dienes D. I. Rákóczi György és Lorantffy Zsuzsanna bibliás kegyessége. *A bibliás Rákócziak*. Budapest, 2006. P 97–102.

⁴⁷ Гебеї Ш. Дипломатичні зносини між Трансільванським князівством та запорізьким військом у 1648 році. *Україна – Угорщина: спільне минуле та сьогодення. Матеріали міжнародної наукової конференції*. Київ, 2006. С. 106-107; Смолій В., Степанков В., Горобець В., Чухліб Т. Дипломатія на 'Межі світу'. *Міжнародні відносини та зовнішня політика Української держави (XVII ст. – 1750-ті рр.)*. Київ, 2016. С. 117–118.

⁴⁸ Gebei S. Rákóczi Ferenc és a Sieniawski-házaspár. *A hazáért és a szabadságért. (Tanulmányok II. Rákóczi Ferencről, koráról és emlékezetéről)*. Szeged, 2013. P. 147–162.

⁴⁹ R. Várkonyi Á. II. Rákóczi Ferenc 1676–1735. Vaja, 2004. P. 40.

⁵⁰ Esze T. II. Rákóczi Ferenc breznai kiáltványa. *Századok*. Budapest, 1954. Vyr. 88. P. 285–316.

⁵¹ II. Rákóczi Ferenc fejedelem emlékiratai a magyarországi háborúról, 1703-tól annak végéig. Budapest, 1979. P. 18–19.

⁵² ДАЗО. Ф.10. Оп.1. Спр.324. Арк.1.

⁵³ ДАЗО. Ф.10. Оп.1. Спр.313. Арк.1–2.

⁵⁴ ДАЗО. Ф.1589. Оп.1. Спр.57. Арк.1.

⁵⁵ ДАЗО. Ф.10. Оп.1. Спр.328. Арк.1–2.

⁵⁶ ДАЗО. Ф.10. Оп.1. Спр.337. Арк.1; ДАЗО. Ф.10. Оп.1. Спр.338. Арк.1–2.

⁵⁷ ДАЗО. Ф.10. Оп.1. Спр.366. Арк.1; ДАЗО. Ф.10. Оп.1. Спр.368. Арк.1–2; ДАЗО. Ф.10. Оп.1. Спр.375. Арк.1–4.

⁵⁸ ДАЗО. Ф.10. Оп.1. Спр.372. Арк.1–2.

⁵⁹ ДАЗО. Ф.10. Оп.1. Спр.380. Арк.1; ДАЗО. Ф.10. Оп.1. Спр.381. Арк.1–2; ДАЗО. Ф.10. Оп.1. Спр.382. Арк.1–12.

⁶⁰ Csatóry Gy. Katolikusok és protestánsok II. Rákóczi Ferenc államában. *Mercurius Veridicus Novus*. Vyr. 1. Berehove, 2015. P. 61–75.

⁶¹ ДАЗО. Ф.151. Оп.1. Спр.182. Арк.1.

⁶² József De Camelis (b. 1641 – d. 1706), he was bishop from 1690. See the description of his life and activity: Udvari I. A ruszinok a 18. században. *Nyíregyháza*. 1994. P. 175–177; Жаткович Ю. Иоанн Йосиф де Камелис. *Месяцеслов*. Ужгород, 1893. Вып. 28. С. 111–119.

⁶³ Misóczki L. Vallás- és egyházügy a Rákóczi-szabadságharc idején. Gyöngyös, 2009. С. 143.

⁶⁴ ДАЗО. Ф.151. Оп.1. Спр.190. Арк.1.

⁶⁵ ДАЗО. Ф.151. Оп.1. Спр.186. Арк.1.

⁶⁶ ДАЗО. Ф.151. Оп.1. Спр.202. Арк.1.

⁶⁷ Hodinka A. II. Rákóczi Ferenc és a 'Gens fidelissima'. Pécs, 1937. P. 1–60.

⁶⁸ Péter Kaminszki (b. ? – d. September 1710) He was the superior of the Mukachevo monastery. Rákóczi entrusted him with diplomatic missions to Poland and Russia. He was appointed bishop by Rákóczi on February 28, 1707, but his appointment was not recognized by either the pope or the king. Regardless, he acted as bishop in the prince's state. The pope then appointed Bishop György Vinniczky from Przemysl, to the episcopal seat of Mukachevo as a counterweight to Kaminszki. In addition, according to Tivadar Lehoczky, the pope even appointed a bishop, Polikarp Filipovich. See: Lehoczky T. A beregmezei görögyszertartású katolikus lelkészségek története a XIX. század végéig. Munkács, 1904. P. 21.

⁶⁹ II. Rákóczi Ferenc fejedelem emlékiratai a magyarországi háborúról, 1703-tól annak végéig. Budapest, 1979. P. 18.

⁷⁰ József Hodermarszky (b. ? – d. 1716) was consecrated in 1701 after his training in Trnava, when he became a member of the Basilian order. The appointment of the bishop of Mukachevo in 1707 was not recognized by the bishop of Eger either, which led to many conflicts. He was officially replaced on December 15, 1715, but it was not until 1706 when he was already seriously ill that he resigned in favour of Bishop György Bizánczi (1637–1733).

⁷¹ Fabiny T. Rákóczi és az evangélikusok. *Rákóczi tanulmányok*. Budapest, 1980. P. 379.

⁷² Hodermarszky was appointed bishop by the emperor with the intention of inciting the Ruthenians against the Kurucs. See: Esze T. Rákóczi valláspolitikája. *Európa és a Rákóczi-szabadságharc*. Budapest, 1980. P. 291.

⁷³ Misóczki L. Vallás- és egyházügy a Rákóczi-szabadságharc idején. Gyöngyös, 2009. P. 103–119.

⁷⁴ ДАЗО. Ф.61. Оп.1. Спр.125. Арк.1–2.

⁷⁵ ДАЗО. Ф.61. Оп.1. Спр.126. Арк.1–4; ДАЗО. Ф.61. Оп.1. Спр.136. Арк.1–2; ДАЗО. Ф.61. Оп.1. Спр.131. Арк.1–2; ДАЗО. Ф.61. Оп.1. Спр.135. Арк.1–2.

⁷⁶ ДАЗО. Ф.61. Оп.1. Спр.128. Арк.1–2.

⁷⁷ ДАЗО. Ф.61. Оп.1. Спр.138. Арк.1–2.

⁷⁸ ДАЗО. Ф.61. Оп.1. Спр.140. Арк.1.

⁷⁹ Esze T. II. Rákóczi Ferenc breznai kiáltványa. *Századok*. Budapest, 1954. Vyp. 88. P. 285–316.

⁸⁰ ДАЗО. Ф.151. Оп.1. Спр.179. Арк.1.

⁸¹ *Csatáry Gy.* Ugocsa vármegye II. Rákóczi Ferenc államában. Ungvár-Beregszász, 2008. 276 c.

⁸² ДАЗО. Ф.674. Оп.8. Спр.408. Арк.9.

⁸³ ДАЗО. Ф.674. Оп.13. Спр.135. Арк.1; ДАЗО. Ф.674. Оп.8. Спр.459. Арк.1, 3; Там само. Арк.4–5; ДАЗО. Ф.4. Оп.2. Спр.1527. Арк.11–12; ДАЗО. Ф.4. Оп.16. Спр.122. Арк.1.

⁸⁴ ДАЗО. Ф.674. Оп.8. Спр.417. Арк.5, 9; ДАЗО. Ф.674. Оп.8. Спр.418. Арк.5.; Váradí Sternberg J. Az ungvári vár ostroma 1703–1704-ben. *Századok öröksége. Tanulmányok az orosz-magyar és ukrán-magyar kapcsolatokról*. Budapest-Uzhgorod, 1981. C. 129-138.

⁸⁵ ДАЗО. Ф.674. Оп.8. Спр.408. Арк.3; ДАЗО. Ф.4. Оп.2. Спр.1531. Арк.3; ДАЗО. Ф.4. Оп.16. Спр.127. Арк.10.

⁸⁶ ДАЗО. Ф.674. Оп.8. Спр.436. Арк.5-6, 14–15; ДАЗО. Ф.674. Оп.8. Спр.416. Арк.1.

⁸⁷ ДАЗО. Ф.4. Оп.2. Спр.1527. Арк.21; ДАЗО. Ф.674. Оп.8. Спр.499. Арк.1–2; ДАЗО. Ф.674. Оп.8. Спр.416. Арк.1.

⁸⁸ Lehoczky T. Munkács város új monografiája. Munkács, 1907. C. 288–293.

⁸⁹ ДАЗО. Ф.4. Оп.16. Спр.127. Арк.1; ДАЗО. Ф.10. Оп.1. Спр.372. Арк.1; ДАЗО. Ф.4. Оп.16. Спр.167. Арк.1; ДАЗО. Ф.674. Оп.8. Спр.463. Арк.1.

⁹⁰ ДАЗО. Ф.4. Оп.16. Спр.96. Арк.1; ДАЗО. Ф.4. Оп.16. Спр.134. Арк.9.

⁹¹ ДАЗО. Ф.674. Оп.13. Спр.135. Арк.1; ДАЗО. Ф.674. Оп.8. Спр.482. Арк.5.

⁹² ДАЗО. Ф.674. Оп.8. Спр.482. Арк.21.

⁹³ ДАЗО. Ф.674. Оп.8. Спр.531. Арк.1, 8.

⁹⁴ ДА30. Ф.4. Оп.16. Спр.101. Арк.7; See: Esze T. Rákóczi valláspolitikája. *Európa és a Rákóczi-szabadságharc*. Budapest, 1980. P. 285-296.

⁹⁵ ДА30. Ф.674. Оп.8. Спр.436. Арк.20.

⁹⁶ ДА30. Ф.4. Оп.16. Спр.101. Арк.9; Bánkúti I. A kuruc függetlenségi háború gazdasági problémái, 1703–1711. Budapest, 1991. P. 99–113.

⁹⁷ ДА30. Ф.674. Оп.8. Спр.530. Арк.3; ДА30. Ф.4. Оп.2. Спр.1527. Арк.23; ДА30. Ф.4. Оп.16. Спр.95. Арк.1; ДА30. Ф.674. Оп.8. Спр.505. Арк. 2.

⁹⁸ ДА30. Ф.4. Оп.16. Спр.128. Арк. 2.

REFERENCES

1. Balassa, I. (1994). I. Rákóczi György gazdálkodásának néhány vonása. In: E. Tamás (Ed.) *Rákóczi évfordulók. Történelmi tanulmányok* (pp. 67–72). Sárospatak: Rákóczi Múzeum Baráti Köre [in Hungarian].

2. Balogh, J., Dienes, D., & Szabadi, I. (1999). *Rákóczi-iratok a Sárospataki Református Kollégium Levéltárában 1607-1710*. Sárospatak: Debreceni Református Kollégium Nyomdája [in Hungarian].

3. Bánkúti, I. (1991). *A kuruc függetlenségi háború gazdasági problémái, 1703–1711*. Budapest: Akadémiai Kiadó [in Hungarian].

4. Chukhlib, T. (2006). Ukrains'kyj het'manat - Transil'vans'ke kniazivstvo: mizhnarodne utverdzhennia za dopomohoiu polityky polivasalitetnosti (XVII st.). *Ukraina - Uhorschyna: spil'ne mynule ta s'ohodennia. Materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii (Kyiv, 14–16 kvitnia 2005 r.)* (pp. 154–176). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].

5. Czígány, I. (2017). I. Rákóczi György erdélyi fejedelem királyellenes hadjárata a harmincéves háborúban (1644–1645). *Acta Academiae Agriensis, Sectio Historiae*, 44, 75–96. Retrieved from http://publikacio.uni-eszterhazy.hu/3639/1/Czigany_75-96.pdf [in Hungarian].

6. Csátáry, Gy. (2008). *Ugocsa vármegye II. Rákóczi Ferenc államában*. Ungvár-Beregszász: PoliPrint [in Hungarian].

7. Csátáry, Gy. (2015). Katolikusok és protestánsok II. Rákóczi Ferenc államában. *Mercurius Veridicus Novus*, 1, 61–75 [in Hungarian].

8. Csátáry, Gy. (Ed.) (2011). *A máramarosi öt koronaváros levéltára, 1326–1910*. Ungvár-Beregszász: PoliPrint [in Hungarian].

9. Cseh-Szombathy, L. (1956). I. Rákóczy György 1644-es hadjárata. *Hadtörténelmi Közlemények*, 4(1–2), 43–76. Retrieved from https://epa.oszk.hu/00000/00018/00212/pdf/EPA00018_hadtortenelmi_1956_01_043-076.pdf [in Hungarian].

10. Csorba, Cs. (1993). "Számos dicsőségű első Rákóczi György". *A nagy fejedelem*. Szerencs: Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár [in Hungarian].

11. Dienes, D. (2006). I. Rákóczi György és Lorantffy Zsuzsanna bibliás kegyessége. In: I. Monok, & J. Hapák (Eds.). *A bibliás Rákócziak* (pp. 97-102). Budapest: Kossuth Kiadó [in Hungarian].

12. Esze, T. (1954). II. Rákóczi Ferenc breznai kiáltványa. *Századok*, 88, 285–316 [in Hungarian].

13. Esze, T. (1980). Rákóczi valláspolitikája. In: K. Benda (Ed.). *Európa és a Rákóczi-szabadságharc* (pp. 285-296). Budapest: Akadémiai Kiadó [in Hungarian].

14. Fabiny, T. (1980). Rákóczi és az evangélikusok. In: B. Köpeczi, L. Hopp, & Á. R. Várkonyi (Eds.). *Rákóczi tanulmányok* (pp. 365-382). Budapest: Akadémiai Kiadó [in Hungarian].
15. Füle, S. (2000). 350 év a művelt Magyarországért. Lorántffy Zsuzsanna, Comenius és a magyar pedagógusok szellemi öröksége. In: E. Tamás (Ed.). *Erdély és Patak fejedelemsasszonya. Lórántffy Zsuzsanna. I. kötet* (pp. 161-180). Sárospatak: Sárospataki Rákóczi Múzeum [in Hungarian].
16. Gebei, S. (2006). Dyplomatychni znosyny mizh Transil'vans'kym kniazivstvom ta zaporiz'kym vijs'kom u 1648 rotsi. *Ukraina - Uhorschyna: spil'ne mynule ta s'ohodennia. Materialy mizhnarodnoi naukovoii konferentsii (Kyiv, 14-16 kvitnia 2005 r.)* (pp. 104-119). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
17. Gebei, S. (2013). II. Rákóczi Ferenc és a Sieniawski-házaspár. In: P. Miklós (Ed.). *A hazáért és a szabadságért. (Tanulmányok II. Rákóczi Ferencről, koráról és emlékezetéről)* (pp. 147-162). Szeged: Belvedere Meridionale [in Hungarian].
18. Gradosh, Yu. (2016). Uzhhorods'ka uniiia z 24 kvitnia 1646 roku u svitli ii dokumentu. *Naukovi Zapysky Uzhhorods'koho Universytetu. Serii: istorychno-relihijni studii*, 5, 16-25. Retrieved from https://www.academia.edu/31442019/Scientific_notes_of_Uzhhorod_University_Series_historically_religious_studios_Issue_5_Logos_5_pdf [in Ukrainian].
19. Henzsel, Á. (Ed.). (1998). *Bereg vármegyei főispán iratai, 1342-1800*. Nyíregyháza: OKTESZT Kiadó [in Hungarian].
20. Hodinka, A. (1911). *A munkácsi. gör. szert. püspökség okmánytára. I. kötet. 1458-1715*. Ungvár: Unio Könyvnyomda R. T [in Hungarian].
21. Hodinka, A. (1937). *II. Rákóczi Ferenc és a "Gens fidelissima"*. Pécs: Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda Rt [in Hungarian].
22. *II. Rákóczi Ferenc fejedelem emlékiratai a magyarországi háborúról, 1703-tól annak végéig.* (1979). Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó [in Hungarian].
23. Komlósi, S. (2000). Lorántffy Zsuzsanna iskolákat támogató tevékenysége. In: E. Tamás (Ed.). *Erdély és Patak fejedelemsasszonya. Lórántffy Zsuzsanna. I. kötet* (pp. 145-160). Sárospatak: Sárospataki Rákóczi Múzeum [in Hungarian].
24. Köpeczi, B., & R. Várkonyi, Á. (1976). *II. Rákóczi Ferenc*. Budapest: Gondolat [in Hungarian].
25. Lehoczky, T. (1881). *Beregvármegye monographiája. I. kötet*. Ungvár: Pollacsek Miksa Könyvnyomdája [in Hungarian].
26. Lehoczky, T. (1904). *A beregvármegyei görögszertartású katolikus lelkészségek története a XIX. század végéig*. Munkács: Grünstein Mór Könyvnyomdája [in Hungarian].
27. Lehoczky, T. (1907). *Munkács város új monografiája*. Munkács: Grünstein Mór Könyvnyomdája [in Hungarian].
28. Makkai, L. (1954). *I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai, 1631-1648*. Budapest: Akadémiai Kiadó [in Hungarian].
29. Misóczki, L. (2009). *Vallás- és egyházügyi a Rákóczi-szabadságharc idején*. Gyöngyös: Konturs Nyomdaipari Kft [in Hungarian].
30. Nagy, L. (1984). *A „bibliás órálló” fejedelem. I. Rákóczi György a történetében*. Budapest: Magvető Könyvkiadó [in Hungarian].
31. Pop, I. (2001). *Entsiklopediia Podkarpatskoj Rusi*. Uzhgorod: Izdatel'stvo V. Padiaka [in Russian].

32. R. Várkonyi, Á. (2004). *II. Rákóczi Ferenc 1676-1735*. Vaja: Grafit R Nyomda Kft [in Hungarian].
33. Sebestyén, M. (1993). *Erdélyi fejedelmek*. Marosvásárhely: Mentor Könyvkiadó [in Hungarian].
34. Smolij, V., Stepankov, V., Horobets', V., & Chukhlib, T. (2016). *Dyplomatiia na "Mezhi svitu". Mizhnarodni vidnosyny ta zovnishnia polityka ukrains'koi derzhavy (XVII st. – 1750-ti rr.)*. Kyiv: Vydavnytstvo 'AMENHOTEP' [in Ukrainian].
35. Szilágyi, S. (1893). *Magyar történeti életrajzok. I. Rákóczi György 1593-1648*. Budapest: Franklin Társulat Könyvnyomdája. Retrieved from https://mandadb.hu/dokumentum/672896/I_raakoczi_gyoergy_1839.pdf [in Hungarian].
36. Tabódy, J. (1860). *Munkács múltja és jelene Magyarország történetében*. Pest: Herz János nyomdája [in Hungarian].
37. Udvari, I. (1994). *A ruszinok a 18. században*. Nyíregyháza: Gprint Iroda [in Hungarian].
38. Udvari, I. (1997). *Korotka istoriia Uhorschyny*. Uzhhorod: PoliPrint [in Ukrainian].
39. Váradi Sternberg, J. (1981). Az ungvári vár ostroma 1703–1704-ben. *Századok öröksége. Tanulmányok az orosz-magyar és ukrán-magyar kapcsolatokról* (pp. 129–138). Budapest-Uzsgorod: Gondolat – Kárpáti Könyvkiadó [in Hungarian].
40. Várkonyi, G. (2018). Egy közép-európai dinasztia: Rákócziak Erdélyben. In: E. Tamás (Ed.). *Rákócziak öröksége* (pp. 195–204). Sárospatak: Kapitális Nyomdaipari Kft [in Hungarian].
41. Véghseő, T. (n.d.). *Unió, integráció, modernizáció. A Rómával való egység háttere a munkácsi püspökségben (17. század közepe)*. Retrieved from <https://www.byzantinohungarica.com/index.php/tortenelem-01/veghseo-tamas-unio-integracio-modernizacio-a-romaval-valo-egység-hattere-a-munkacsi-puspoksegben-17-szazad-kozepe> [in Hungarian].
42. Vidnyanskyj, S.V. (2012). Rakotsi Dierd' I. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. (Vol. 9). Kyiv: Naukova dumka' [in Ukrainian].
43. Zhatkovych, Yu. (1893). Ioann Josif de Kamelis. *Mesiatseslov*, 27, 111–119 [in Russian].

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2021.30.262>
УДК 94:[323+327](498)“1921”:327(436)(093.2)

Ігор Жалоба

д-р. іст. наук, проф., старш. наук. співроб.
Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4
E-mail: i_zhalo@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5364-4518>

Ігор Піддубний

д-р. іст. наук, доц.
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича
58000, Україна, Чернівці, вул. Кафедральна, 2
E-mail: i.piddubnii@chnu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9453-5481>

ВНУТРІШНЬО- ТА ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ РУМУНІЇ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1921 року (за донесеннями австрійської дипломатичної місії у Бухаресті)

Стаття має на меті висвітлення внутрішньо- та зовнішньополітичних процесів у королівстві Румунія в першій половині 1921 р. на основі донесень, підготовлених посланником Австрійської Республіки Вільгельмом Шторком, значна частина яких запроваджується до наукового обігу вперше. При написанні статті авторами використано загальнонаукові та спеціальні методи, зокрема архівної евристики. За результатами проведеного дослідження констатовано, що на першу половину 1921 р. внутрішньополітична ситуація в Румунії виглядала напруженою, але контрольованою. Уряд, розуміючи невідворотність змін, здійснював аграрну реформу і впорядковував церковні відносини, паралельно здійснюючи послідовну політику румунізації територій, які були включені до королівства за результатами Першої світової війни. Для запобігання внутрішньому розбрату вживалися заходи забезпечення від діяльності керованих ззовні партій, як це було з новозаснованою Комуністичною партією, на що зверталася увага дипломатів. Одночасно, робилося все, щоб порозумітися з сусідами, забезпечивши себе від непорозумінь із ними та від загрози залишитися сам на сам у разі більшовицького вторгнення. Тут вдалося укласти відповідні угоди, підписати протоколи про наміри чи, принаймні, досягти

значного прогресу в переговорах. Прикладом подібного успіху вважається польсько-румунська угода про оборонний союз та спільний захист від ворога зі сходу. Послідовнішими виглядали дії, спрямовані на створення оборонного союзу для захисту від Угорщини, до якого були залучені інші зацікавлені держави. Одним із способів закріпити дії дипломатів стало укладення в 1921 р. шлюбів між представниками румунської і грецької династій. Ця практика продовжиться і укладенням шлюбу між представницею румунської та представником сербської династії трохи згодом. Єдине, що не вдалося, так це порозумітися з радянською Росією, відповідно вирішити два ключових завдання – досягти визнання від більшовиків включення до складу Румунії Бессарабії та повернення золотовалютного запасу, розтрату якого більшовики заперечували.

Ключові слова: Австрія, Румунія, Бессарабія, Буковина, радянська Росія, Польща, Угорщина, Болгарія, більшовизм, посланник, дипломатична місія, Вільгельм Шторк, Алоїз Фольгтрубер.

Ihor Zhaloba

Doctor of History, Professor, Senior Researcher
Institute of History of Ukraine
the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskiyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: i_zhalo@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5364-4518>

Ihor Piddubnyi

Doctor of History, Associate Professor
Chernivtsi Yurii Fedkovich National University
2, Cathedral Street, Chernivtsi, 58000, Ukraine
E-mail: i.piddubnii@chnu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9453-5481>

ROMANIA'S DOMESTIC AND INTERNATIONAL POLITICAL SITUATION IN THE FIRST HALF OF 1921 (According to the Reports of the Austrian Diplomatic Mission in Bucharest)

This article finds out the main internal and international political events and processes in the Kingdom of Romania in the first half of 1921 covered at the reports of the envoy, later the Ambassador, of the Republic of Austria Wilhelm Stork, much of which is introduced into scientific circulation for the first time. In writing the article, the authors used general scientific and special methods, including

archival heuristics. According to the results of the study, it was stated that in the first half of 1921 the internal political situation in Romania looked tense, but controlled. At that time were taken measures to prevent events of internal strife, as was the case with the newly formed Communist Party, being controlled externally, fact, which drew the attention of diplomats.

The Government, comprehending the inevitability of changes, carried out agrarian reform and streamlined church relations, while pursuing a consistent policy of Romanianization of the territories that were included in the kingdom after the First World War. At the same time, everything was done to get along with the neighbors, protecting themselves from misunderstandings with them and from the threat of being left alone in the case of a Bolshevik invasion. It has succeeded in either concluding relevant agreements, signing protocol of intentions or making significant progress during the negotiations.

An example of such success was the Polish-Romanian agreement on a defense alliance and joint defense against the enemy from the east. The actions aimed at creating a defense alliance for protection against Hungary, in which other interested states were involved, seemed more consistent. One of the ways to consolidate the actions of diplomats was the conclusion in 1921 of marriages between members of the Romanian and Greek dynasties. This practice will continue with the marriage between a representative of the Romanian and a representative of the Serbian dynasty later more.

The only thing that failed was to reach an agreement with Soviet Russia, respectively in two main tasks - to achieve recognition by the Bolsheviks of the inclusion of Bessarabia in Romania and the return of Romanian gold and foreign exchange reserves, the waste of which the Bolsheviks denied.

Keywords: *Austria, Romania, Bessarabia, Bukovina, Soviet Russia, Poland, Hungary, Bulgaria, Bolshevism, envoy, legation, Wilhelm Stork, Alois Vollgruber.*

Перша світова війна змінила розстановку сил на політичній арені кожної із європейських держав та сильно вплинула на їх внутрішньополітичну ситуацію. У цьому відношенні не була винятком і Румунія, де, зокрема, 1917 р. було ухвалено рішення про скасування куріальної виборчої системи та перехід до загального й таємного виборчого права.

Упродовж 1919-1921 рр. головним завданням у цій країні ставало утримання ситуації під контролем, встановлення системи, яка би змогла керувати політичним процесом. Румунія, розширена за рахунок нових територіальних надбань, мала узаконити свої нові кордони в рамках нових міжнародних угод та відстояти їх перед тиском сусідніх держав.

Метою статті є висвітлення внутрішньо- та зовнішньополітичних процесів у королівстві Румунія в першій половині 1921 р. на основі донесень, підготовлених посланником Австрійської Республіки Вільгельмом Шторком,

значна частина яких запроваджується до наукового обігу вперше. При написанні статті авторами використано загальнонаукові та спеціальні методи, зокрема архівної евристики.

Докладний аналіз історіографії політичних процесів у Румунії міжвоєнного періоду міститься в монографії одного зі співавторів статті – І. Піддубного¹. Тому у статті ми виділимо лише ті праці, які, на наш погляд, є важливими в контексті цієї публікації. Так, питання становища територій, які були включені до Королівства Румунія за результатами Першої світової війни, зокрема Буковини й Бессарабії, як і питання їхнього місця в дипломатії міжвоєнного періоду піднімалися істориками, політиками буквально слідом за подіями, що відбувалися. 1923 р. вперше було видано працю І. Ністора «Історія Бессарабії», де глава 8 присвячена подіям у Бессарабії 1917-1918 рр., тобто боротьбі за автономію Бессарабії, проголошення республіки та приєднання до Румунії². У сучасних перевиданнях у книзі міститься розділ, присвячений становищу Бессарабії у складі Румунії, де можемо знайти матеріал, що стосується різних моментів, згадуваних у доповідях австрійського посланника³. На відміну від дослідження І. Ністора, праця дипломата Д. Джеблеску містить дані, що стосуються дипломатичної боротьби навколо Бессарабії. Особливістю праці є те, що в ній наводяться матеріали, які раніше не публікувалися, зокрема, витяги з Архіву Міністерства закордонних справ Румунії. Відповідно розділом подано й питання, про які згадує в повідомленнях посланник В. Шторк. Зокрема інформацію про румуно-радянські переговори, що велися у 1918-1924 рр., до початку румуно-радянської конференції у Відні. Отже, тут задокументовано угоду Авереску-Раковскі, переговори, які велися між Д. Н. Чіоторі та М. М. Литвиновим у Копенгагені, пізніші переговори Т. Йонеску й А. Авереску з радянським керівництвом (1920), переговори Г. Фіلالіті з Л. М. Караханом у Варшаві (1921), де ми можемо бачити намір Румунії порозумітися з Радянською Росією. Також міститься інформація про конференції у Генуї, Гаазі, Лозанні⁴. З сучасних румунських авторів, що вивчають історію міжвоєнного періоду, можемо виділити Д. Гренчука, який присвятив одне зі своїх досліджень становищу українців у складі Королівства Румунія. Принаймні тут розглянуто, серед інших, питання демографії українців на Буковині, проведення аграрної реформи, отримання освіти, діяльності преси й церкви та політичної діяльності на основі етнічної ідентичності⁵. Не втрачає значення праця Ш. Чуботару, присвячена повсякденному життю королівського двору Румунії⁶. Із діяльністю представників королівської родини в нових умовах після війни знайомить читачів у II томі своєї праці Й. Скурту. Він приділяє увагу тим питанням, які вже висвітлювалися в румунській історіографії, і торкається тем, що почали обговорюватися після грудневої революції 1989 р. в Румунії. Висвітлюючи питання внутрішньополітичного життя країни, він

будує виклад за періодами діяльності урядів⁷. Також дослідник взяв участь у написанні спільної з Г. Бузату роботи, де, зокрема, окремий розділ присвятив політичному життю Румунії у 1918-1922 рр.⁸ Питання укладення польсько-румунського договору 1921 р. стало темою для обговорення у «*Revista de istorie militară*» Інституту політичних студій оборони та військової історії⁹.

В українській історіографії можемо також виділити низку студій, корисних при вивченні періоду кінця 10-х – початку 20-х років ХХ ст. Так, досить гостру критику ситуації на Буковині у 1920-х роках містить праця Г. Піддубного. Вона стосується не стільки зовнішньополітичних, скільки внутрішньополітичних подій у краї¹⁰. Зовнішньополітичні події, боротьба за Буковину на Паризькій мирній конференції у 1919-1920 рр. подана в колективній праці зарубіжних українських істориків¹¹. Питання дипломатичної боротьби навколо Буковини й Бессарабії у першій половині ХХ ст. розглядає у своїй праці С. Гакман¹². Близькими до неї є колективні праці чернівецьких істориків, у яких представлені дослідження та публікації документів, що стосуються місця Буковини й Бессарабії в міжнародних відносинах першої половини ХХ ст., зокрема й діяльності дипломатичних установ¹³.

Питанням міжнародних відносин присвячено й низку публікацій українського історика Я. Попенка¹⁴. Однією з останніх розвідок з історії Румунії міжвоєнного періоду є стаття Д. Бондаренко, в якій він висвітлює протистояння більшовицькій агресії у Румунії 1918-1920 рр.¹⁵. Як буде видно з подальшого викладу, більшовицька загроза розглядалася в урядових колах Румунії і в 1921 р. як одна з ключових.

Після вступу Румунії у війну на боці Антанти й розірвання дипломатичних відносин з Австро-Угорщиною її інтереси в Бухаресті представляла швейцарська дипломатична місія. З 1920 р. започатковуються контакти між Королівством Румунія та республіканською Австрією, коли до Бухареста був направлений Гайнріх Соммаруга як «делегат Державного відомства зовнішніх справ при економічній комісії в Румунії» з «квазі-відомчими функціями»¹⁶. А вже 18 грудня 1920 р. до Бухареста прибувають Вільгельм Шторк і секретар місії Алоїз Фольгрубер¹⁷.

Про Вільгельма Шторка та Алоїза Фольгрубера відомо мало, й інформація переважно міститься в різного роду довідково-енциклопедичних виданнях. Вільгельм Шторк народився 24 липня 1868 р. у Відні в сім'ї надвірного радника Йозефа Шторка (про матір даних не зустрічали). Після гімназії вступив до ц. к. Академії східних мов, попередниці нинішньої віденської Дипломатичної академії, навчання в якій завершив 15 вересня 1893 р. Свій дипломатичний шлях розпочав у жовтні 1894 р. як консульський учень. З грудня 1896 р. – у консульстві Порт-Саїду (Єгипет), звідки наприкінці 1897 р. переведений до Лондона, де з вересня 1898 р. призначений виконувачем обов'язків керівника генконсульства та комерційної канцелярії

тамтешнього посольства. З червня 1900 р. призначений у дипмісію столиці Чорногорії м. Цетине, з якого у вересні 1902 р. переведений до генконсульства у Софії. У січні 1907 р. направлений у дипмісію в Белграді, з якого його переведено в дипмісію в Пекіні у вересні того ж року. Далі коротке перебування в Константинополі з червня по жовтень 1912 р., після чого його направили знову до Белграда радником посольства. На цій посаді В. Шторка застали події у Сараєво та оголошення Австро-Угорщиною ультиматуму Сербії. 25 липня 1914 р. В. Шторк полишає Белград¹⁸. Під час війни перебував як у армії, так і виконував різні доручення МЗС Австро-Угорщини. Після розпаду монархії поступив на службу до Державного відомства зовнішніх справ (з 1920 р. – федеральне Міністерство зовнішніх справ) Австрійської Республіки, працюючи в політичній секції цієї установи¹⁹. 1920 р. отримує ранг Надзвичайного Посланника та Повноважного Міністра і призначається очільником австрійської місії у Бухаресті, де він обіймав цю посаду з 19 грудня 1920 р. і до кінця 1922 р.²⁰

Отже, до свого призначення в Бухарест В. Шторк мав значний дипломатичний і життєвий досвід, а документи, підготовлені ним, ставали предметом публікації істориків. Мабуть, найвідомішою є його телеграфічна депеша від 29 червня 1914 р. про вбивство Франца-Фердинанда в Сараєво²¹. Щодо періоду діяльності В. Шторка в Бухаресті, то 1962 р. до 4-го тому публікацій Східноєвропейського дослідного інституту імені В'ячеслава Липинського, підготовленого о. Теофілом Горникевичем і присвяченого подіям в Україні 1914-1922 рр., увійшли донесення австрійського посланника від 6 жовтня, 9, 15 та 17 листопада. Вони стосувалися можливого повстання в радянській Україні, планів зі створення самостійної України як буферної держави до більшовицької Росії тощо²². У вже згадуваному чернівецькому виданні матеріалів і документів, присвячених зовнішнім впливам та внутрішньому розвитку Буковини 1918-1940 рр., також містяться донесення з австрійської місії у Бухаресті до Відня від 10 та 20 лютого 1921 р. в українському перекладі²³. 2016 р. опубліковано німецькою й українською мовами донесення від 5 березня 1921 р. «Ситуація на Півдні Росії з особливою увагою на становище військовополонених». Воно, власне, складалося зі зведення даних про ситуацію у більшовицькій Росії, підготовлене д-р Баціл'єрі, уповноваженим міжнародного Червоного Хреста²⁴.

Алоїз Фольгрубер був значно молодшим за свого старшого колегу (народився 17 серпня 1890 р.) і до початку Першої світової війни встиг 1913 р. закінчити Консульську академію та піти служити в армію, але не встиг приступити до дипломатичної служби. Така нагода відкрилася йому лише 1918 р., і до свого прибуття у Бухарест А. Фольгрубер встиг попрацювати в консульствах Бреслау (Вроцлава) і Дортмунда та в австрійській дипломатичній місії у Празі²⁵.

По прибутті до Бухареста румунська сторона поселила В. Шторка та А. Фольгрубера в готель «Metropol», центральне опалення якого було несправним. 22 грудня вони переселяються в готель «Boulevard», а 24 грудня 1920 р. В. Шторк вручає свої вірчі грамоти. 28 грудня 1920 р. відкрита канцелярія дипмісії. Вона попередньо розташовувалася у швейцарському представництві, оскільки старий австро-угорський палац дипмісії був зайнятий румунським міністерством праці. 19 січня 1921 р. канцелярія розташувалася в господарському крилі колишньої австрійсько-угорської дипмісії. 4 лютого 1921 р. швейцарський посланник, який представляв угорські справи, передав їх диппредставникові Угорщини. У березні 1921 р. угорська місія розмістилася у 5-ти кімнатах консульського крила. І лише після того, як 22 червня 1922 р. румунське міністерство праці остаточно звільнило використовувані ними кімнати, розпочалися ремонтні роботи. До цього були вже започатковані контакти з угорською стороною про поділ будівлі, остаточне порозуміння про який досягли лише 1935 р.²⁶

Прибуття посланника Австрійської Республіки відбулося в умовах, коли в Румунії ще були відчутними наслідки війни й окупації. Як відомо, під час війни Румунський національний банк змушений був вивезти золото з країни, переправивши його на російську територію. Дещо пізніше до нього додалися й коштовності королівської родини, вивезені з Ясс. Вже на початку 1920-х років вартість золотого запасу оцінювали в понад 315 млн франків. Зрештою керівництво більшовицької Росії звинуватили в тому, що виплати Німеччині на підставі положень Брест-Литовського миру воно робило з золотого запасу Румунії. Це золото по війні почало перекочувувати в західно-європейські банки як репарації Німеччині, Франції та Великій Британії, що на весну 1920 р. демонструвало наявність у цих банках досить великих сум у румунському золоті²⁷.

Проблемою виявилася й фінансова криза, яка в середині червня 1920 р. знецінила лей і змусила керівництво країни погодитися на використання в обігу валют трьох держав. Так, приєднання Бессарабії та відсутність нових купюр змушувало користуватися російськими рублями. До існуючої у краї грошової маси долучалися і гроші, які потрапляли контрабандою. Зокрема, про один із випадків згадує Ч. Е. Кларк. Він повідомляє про переліт французького літака з Константинополя до Бухареста 22 червня 1920 р. і про наявність на борту літака 700 000 «керенок» та 171 385 «романовських» рублів. У травні 1920 р. в локомотиві «Східного експресу» на кордоні з Угорщиною виявили 1,5 млн крон. Мала місце контрабанда крон і на території Буковини. Відчувалися й наслідки потреби сплати контрибуції Німеччині в роки війни, коли було випущено 225 млн леїв²⁸.

Тож посланник з Австрії В. Шторк мав подолати складний шлях та зазнати певних труднощів у країні діяльності. Як зазначено у його звіті, подорож до

Бухареста була обтяжливою і тривала 8 днів. Дорогою він скористався нагодою, щоби відвідати давніх колег у Будапешті – міністра зовнішніх справ графа Чакі та керівника політичної секції цього міністерства К. фон Каню. Він мав також розмову з угорським посланником у Відні Г. А. Гратцем²⁹, який у цей час перебував у Пешті. Під час бесід він переконався в тому, що становище Угорщини було не менш важким, ніж Австрії. Також посланник мав нагоду спостерігати наслідки діяльності уряду Бели Куна та бойових дій, які вели румунські частини на території Угорщини. Доволі тривалою (5 днів) виявилася подорож Ардялом, адже посланник відзначав повну дезорганізацію румунських залізниць³⁰. Тут він був повністю правим, адже з країни було виведено значну частину рухомого складу. Кризу на залізниці не виправили і 1921 р., коли почали замовляти локомотиви у США та низці європейських країн. Принаймні на грудень 1920 р. залізницю у країні обслуговували 1375 паротягів, тоді як у 1915 р. на лініях їх було 3555³¹. Також складною була ситуація із залізницею у Бессарабії, де у 1919 р. на лініях перебували 29 паротягів, а у 1920 р. – 130. Це суттєво впливало і на час у дорозі, зокрема у 1919 р. дорогу з Кишинєва до Чернівців долали за 27 годин, а вже у 1930 р. – за 15 годин³².

Прийом посланника В. Шторка в Бухаресті міністром закордонних справ Таке Йонеску (міністр в уряді А. Авереску з 13 червня 1920 по 11 грудня 1921 р.; впродовж 17 грудня 1921–17 січня 1922 р. – голова уряду) був, за його словами, «якнайлюб'язніший». Свій позитивний вплив справило давнє знайомство з міністром Королівського двору, колишнім повноважним посланником Н. Мішу. Важливе місце в оцінці ситуації у Румунії посідали два положення – неповне примирення угорців усередині країни з ситуацією та загроза можливого вторгнення більшовиків у Бессарабію. Останнє змушувало румунське військове командування проводити перекидання військових залізницями, що нагадувало «жваво військовий час»³³. Та зрештою для обох країн налагодження дипломатичних відносин було важливим. Укладений країнами торговельний договір дав змогу Румунії отримувати з Австрії промислові товари, тоді як в обмін туди йшли продукти сільського господарства й сировина³⁴.

Наскільки зацікавленою була Румунія в дотриманні європейськими країнами умов миру свідчить і таємне повідомлення посланника В. Шторка щодо реакції у Румунії на заворушення в Австрії і можливість злиття з Німеччиною. У королівстві дивилися на таке як певну загрозу територіальній цілісності «щойно переформатованої» країни, тоді як для Австрії, у цей період, аншлюс видавався способом порятунку³⁵. На додачу до цього в іншому донесенні посланник В. Шторк відзначав значно привілейованіше становище німецького посольства, яке розпочинало свою діяльність у Румунії з лютого 1921 р., пояснюючи цю ситуацію залежністю країни від німецького машинобудування³⁶.

Доцільно вказати на зацікавлення посланником і ситуацією з діями повіреного у справах Угорщини фон Гори, який у лютому 1921 р. був прийнятий королем Фердинандом. Король приділив увагу питанням економічних взаємин, обійшовши питання часів війни. Прийом королем фон Гори дав угорцям сподівання на можливість направити до Румунії посла та очікувати на прийняття в Будапешті посла Румунії барона Стирчі, який 15 лютого відбув до Будапешта. Все це мало означати погодження угорців на встановлені внаслідок війни кордони³⁷.

Розпочавши доволі швидко свою діяльність, посланник В. Шторк справедливо оцінив і дії голови уряду Болгарії Александра Стамболійського. Хоча він, під час візиту до Бухареста, і визнавав провину Болгарії, все ж міг погодитися, в разі допуску Болгарії до Егейського моря, на вступ країни до оборонного союзу держав, спрямованого на захист від більшовиків. У даній конфігурації до нього мали приєднатися Фінляндія, Польща, Румунія і Греція³⁸. Щоправда у 1920-1921 рр. відкритим залишалось питання про діяльність болгарських комітаджів у Добруджі та Сілістрії, і його намагалися врегулювати, співпрацюючи зі А. Стамболійським³⁹.

Появу Греції у союзі ми розцінюємо не випадковою, принаймні з причини шлюбів, які уклали в 1921 р. принцеса Єлизавета та принц Георг Грецький і принц Кароль та принцеса Елена Грецька⁴⁰. Певний поспіх у діях влади був пояснений В. Шторком очікуванням можливого нападу більшовиків на Румунію. Сам посланник бачив стурбованість у торгових та фінансових колах та наполягання румунських військових на необхідності підтримання високої боєготовності. Це, щоправда, тягло за собою значні військові видатки, забезпечуючи при цьому високу платню офіцерському складу. Посланник відзначав, що, на думку дипломатів, більшовицька загроза навесні є значно меншою, ніж була у грудні. Оцінював він і розташування військових підрозділів у Бессарабії, відзначаючи їхню мобільність за рахунок наявності кавалерії. При цьому, характеризуючи ситуацію в Бессарабії, посланник В. Шторк наголошував на відсутності тут гарних доріг. Це ж підтверджував у своїй роботі 1923 р. І. Я. Ністор. Та попри це посланнику можливим бачився рейд червоної кінноти, у випадку ведення бойових дій, тилами румунської оборонної лінії на р. Дністрі. Посланник В. Шторк також став свідком переговорів між польською та румунською сторонами, які велися в січні 1921 р. і які, зрештою, привели до укладення польсько-румунського оборонного союзу⁴¹.

Як свідчить донесення від 3 березня 1921 р., процес був досить тривалим і невизначеним за результатом. Граф Євстахій Сапега перебував у Бухаресті з 28 лютого і став учасником низки урочистостей. 1 березня у Міністерстві закордонних справ Т. Йонеску влаштував зустріч представників дипломатичних місій (великий чай) – доволі традиційну форму прийому.

Настрої у політичному середовищі були відзначені повіреним у справах А. Фольгруберам як дружні до польської сторони, що пояснювалося спільністю інтересів двох країн. Щоправда існувало й переконання, що Є. Сапега не зможе підписати договір, оскільки існує певна нечіткість із визначенням кордонів, тоді як зобов'язання надавати допомогу залежать від визначення таких. Також визнавалася зацікавленість Франції у підписанні цього двостороннього договору⁴².

У звіті на середину березня 1921 р. про страх перед більшовицьким вторгненням уже не йдеться, оскільки з 1 квітня 1921 р. королівським декретом армія переводилася в режим мирного часу. Про сам договір між двома країнами говорили як про оборонний союз, призначений уникнути радянської агресії проти однієї зі сторін. Відкритою для повіреного у справах А. Фольгрубера в цьому питанні залишалася домовленість про східний кордон, його визнання⁴³. Сам договір укладався на 5 років і 1926 р. був продовжений на новий термін.

Повертаючись до одруження членів королівської родини, зазначимо що вони в румунській пресі описувалися в урочистому стилі. Для прикладу одна з публікацій у календарі газети «*Glasul Bucovinei*» докладно описувала події одруження принцеси Єлизавети зі спадкоємцем престолу Греції, герцогом Спарти Георгом, яке подавалося як результат глибокої симпатії Єлизавети та Георга. Ставлення мешканців столиці до події описували як захоплене, а саму столицю представляли урочисто вбраною на день весілля 27 лютого 1921 р.⁴⁴. Щоправда в повідомленні австрійського повіреного у справах А. Фольгрубера від 2 березня 1921 р. йшлося про відсутність надзвичайної радості в населення Бухареста з приводу вінчання й навіть про критику тієї помпезності й видатків, які були зроблені у зв'язку з весіллям. Спокій під час урочистостей мали забезпечити військові підрозділи, які розташовувалися за маршрутом проходження королівського кортежу. Вже 10 березня 1921 р. в Атенах відбулося одруження принца Кароля з принцесою Еленою, яких вінчав патріарх Александрійський Фотій за участі митрополита Атен та єпископів, і про яке згадував у донесенні 2 березня А. Фольгрубер⁴⁵.

Напередодні одруження принцеси Єлизавети та принца Георга до столиці, як повідомляв А. Фольгрубер, прибули представники різних місій, які не встигли вступити у повноваження. Першим став посланник Чехословацької республіки Веверка, слідом за яким вірчі грамоти вручив посланник Німеччини Г. Фрайтаг, призначений після відхилення румунським урядом кандидатури фон Люціуса. Було замінено посланника Королівства сербів, хорватів і словенців, яким став Чолак Антіч, та посланника Греції Софіаноса на Панаса. Незмінним залишався статус представників США, Фінляндії та Угорщини, які діяли як повірені у справах⁴⁶.

До цієї інформації слід додати спостереження посланника В. Шторка, який відзначав, що монархія перебуває в Румунії дещо у складному становищі. Це проявилось, наприклад, у заяві міністра закордонних справ про його республіканські переконання й одночасно монархізм, якщо питання стосувалося консолідації країни. Проте ці республіканські переконання радше були відгуком на поведінку принца, на якого недарма склали карикатури, що потім циркулювали в парламенті⁴⁷.

Подібні урочистості, як королівське одруження, також пов'язували з необхідністю робити подарунки королівській родині. Відновлення в Чернівцях у травні 1920 р. українського студентського товариства «Союз», який планував розгорнути виховну діяльність серед студентів-українців, виявилось нетривалим, адже його діяльність обірвалася вже у липні 1921 р. Тоді голова В. Буцура відмовився від імені товариства надати внесок на спорудження королівського мисливського замку. Свою відмову він пояснив складним культурним становищем українців Буковини, а також твердженням, що Буковина є частиною України. Голова та 12 студентів були ув'язнені й випущені з в'язниці лише внаслідок голодування. За іншими даними В. Буцура наприкінці 1920 р. відмовився скласти присягу на вірність королю та вимагав проведення плебісциту на Буковині. Це стало причиною переслідувань із боку влади, через які В. Буцура залишив країну⁴⁸.

Становлять інтерес спостереження, зроблені в січні 1921 р. посланником В. Шторком щодо внутрішньополітичного життя в Румунії. Це і натяки політиків на свою республіканську сутність, і програш уряду Народної партії, і підготовка націонал-лібералів до повернення до влади (останнє справді відбулося, але вже наступного року). Важливим є і те, що в парламенті обговорювалося робітниче питання щодо надання спеціальної освіти робітникам. Фахова підготовка робітників у певних галузях промисловості буде здійснюватися у 20-х – 30-х роках і буде пов'язана з виробничими центрами, які потребуватимуть кваліфікованої робочої сили. Не можемо погодитися з думкою посланника щодо провалу аграрної реформи, адже після невдалих спроб 1919 р. у країні з'явилися закони 1920 р. про аграрну реформу в Бессарабії та 1921 р. – в Буковині, і судити про її результати в регіоні доводилося після 1927 р., офіційного завершення аграрної реформи⁴⁹. Про результати аграрної реформи для Бессарабії можуть свідчити експропрійовані у 4 271 володінні 1 829 046 га, які розділили між 357 015 господарствами⁵⁰. Для Буковини експропріація землі становила 40 875 га у північній та 34 125 га – у південній її частинах. Зрештою землю під час реформи отримали 28 887 румунів та 17 331 українців, відповідно 39 594 та 14 841 га⁵¹.

Зрозуміло, що В. Шторк налагодив контакти з німецькими та угорськими представниками в румунському парламенті. Так, 1921 р. у парламенті діяла група (клуб) німецьких депутатів з 16 осіб, які представляли

Буковину, Ардял, Банат. Цій групі посланник віддає належне за освіченість і тісну згуртованість. Коло її інтересів відзначає саме в експорті-імпорті, оскільки парламентарі представляли інтереси аграрного населення й були зацікавлені в експорті сільськогосподарських продуктів та імпорті інвентаря. Зацікавлення посланника викликав і А. Кольрус, який як колишній діяч Німецької національної ради брав участь у політичному житті Буковини та країни. Саме він став для посланника В. Шторка джерелом інформації економічного плану. Щоправда, якщо представники німецької меншини шукали в Австрії місце для збуту продукції, то в Німеччині вони намагалися знайти кошти для видання національної німецької газети на Буковині⁵².

Висвітлення політичних взаємин усередині королівства Румунії є неповним без розгляду церковних відносин. Посланник В. Шторк є абсолютно правим, коли пише в донесенні від 20 лютого 1921 р. про релігійну єдність Старого королівства, де загалом переважали представники греко-східного обряду та існували громади юдейської віри. Приєднання нових провінцій принесло й нові конфесії. У парламенті та уряді обговорювалося питання про визнання релігійних конфесій і правомочність їх існування на території країни. У результаті мусульманська конфесія, римо-католицька та греко-католицька церкви спільно з протестантськими були визнані чинними на території Румунії. А це означало право на участь верховного релігійного представника в діяльності Сенату. Щоправда інтереси державної безпеки змусили вжити заходів для перепідпорядкування громад. Так, греко-католики з Буковини (українці) замість підпорядкування Станіславу отримували підпорядкування римо-католицькому єпископові у Яссах. Складнощі, пов'язані з наміром підписання конкордату з Ватиканом у 1921 р., викликали протест із боку православних священників, і як відзначав посланник В. Шторк, цей протест заявили й викладачі теологічного факультету нещодавно (1919) румунізованого Чернівецького університету. Причина полягала в тому, що призначення й інтронізація католицьких архієпископів та єпископів відбувалася без участі держави (насамперед короля). Позиція уряду в питанні конкордату була прагматичною, оскільки необхідно було перетворити на лояльних громадян 3 млн католиків, і уряд був готовим іти на поступки Ватикану⁵³. Православність українців Буковини владою було використано в період проведення мирної конференції у Парижі 1919 р., коли по українських селах почали поширювати прохання до Паризької мирної конференції щодо збереження цілісності Буковини і неприєднання українських сіл до Польщі⁵⁴. Коли в австрійських донесеннях повідомлялося про планований Т. Йонеску візит до Риму, то імовірно йшлося саме про поїздку для укладення конкордату з Ватиканом⁵⁵.

Озвучена позиція уряду в церковному питанні також перегукувалася із заявами уряду про організацію політичного життя у країні та захист прав румунів поза її межами. Це озвучив Т. Йонеску на засіданні сенату в лютому 1921 р. Висновок, який можна зробити з цього донесення, стосується заяви румунського уряду про вибір миролюбної політики з сусідніми країнами. Ця теза, озвучена Т. Йонеску, буде повторюватися у програмах політичних партій, заявах королів Румунії і надалі. Окрім мирних відносин також вибрано Румунією шлях на створення оборонних союзів із Чехословацькою республікою, Королівством сербів, хорватів і словенців, Польщею на підставі спільних інтересів. Підняте питання про становище румунів за кордоном дало змогу Т. Йонеску говорити про дотримання прав румунів як меншини у Греції, Болгарії та відсутність остаточного порозуміння щодо надання рівних прав румунам у Королівстві сербів, хорватів і словенців та сербам у королівстві Румунії. Тоді ж робилася і заява щодо Підкарпатської Русі, яку Румунія бачила лише у складі Чехословаччини, а також намір створити Малу Антанту у складі трьох країн (Румунія, Польща, Чехословаччина), що підтримувалося Францією⁵⁶.

Проте зовнішня миролюбна політика мала поєднуватися з досить жорсткою внутрішньою політикою, якщо це стосувалося діяльності партійних організацій. Так, у квітні 1921 р. посланник В. Шторк відзначає заходи влади проти комуністів та іредентистів, наводячи як приклад арешти угорських іредентистів, серед них і гімназистів, у Клужі та Арадї. Причиною дій поліції став інцидент у Сенаті. Крім того, невдоволення й дії іредентистів пояснювалися румунізацією приєднаних провінцій, що викликало супротив місцевого населення⁵⁷. Для комуністів квітень був місяцем підготовки до проведення установчого конгресу. Останній все ж було скликано в Бухаресті і проведено 8-12 травня 1921 р. Щоправда ухвалення рішення про приєднання Соціалістично-комуністичної партії Румунії до III Інтернаціоналу, за словами посланника, стало причиною арешту депутатів конгресу. Зрештою на комуністичний рух у Румунії дивилися як на керований із Москви, але при цьому комуністичні організації на Буковині та в Бессарабії намагалися до певного часу діяти як складові КП(б)У та РКП (б)⁵⁸.

Водночас для травня 1921 р. важливішою була новина про відносини між Румунією та Чехословаччиною. Так на 14 травня припадає повідомлення про рішення обміну 12 румунських громад на 2 українські, чим мали вирівняти румунсько-чехословацький кордон у Марамуреші. Того ж дня надіслано й повідомлення про намір Румунії та Чехословаччини підписати оборонний союз та ухвалення рішення про недопущення реставрації Габсбургів. Настрої у політичній верхівці посланник зобразив як спротив угоді з боку націонал-лібералів та консервативних демократів. На думку

посланника, складалася ситуація, коли протистояння реставрації Габсбургів виглядало з боку Румунії рішучішою дією, ніж протистояння радянській Росії⁵⁹.

Критичним судження посланника про Малу Антанту залишається й у донесенні від 31 травня 1921 р., де він говорить про звичайний блок малих держав, які бажають виділити свої власні інтереси. Домовленості Румунії із Фінляндією ставляться посланником в один ряд із домовленостями з Польщею, адже всі вони стосуються захисту від радянського нападу. Важливими виглядали економічні взаємини, адже згідно з ними польські судноплавні компанії отримували у власне розпорядження пристані та склади в румунських портах, якими бачилися Бреїла та Констанца. Нам відомо також, що на р. Дунаї польське торгове представництво діяло у м. Галац, про яке посланник згадував пізніше, доповідаючи про ратифікацію польсько-румунської торгової угоди. Щоправда вчергове наголошувалося на ролі Франції у підписанні цієї угоди⁶⁰.

Ефективнішим посланникові Австрії бачилося підписання угоди Румунії з Чехословаччиною, хоча вона й була спрямована проти Угорщини. Також тут зверталася увага на можливість Чехословаччини просити про такі ж концесії, які були надані Польщі. Втягнення Королівства сербів, хорватів і словенців у союз Румунії та Чехословаччини посланник подав як ідею Е. Бенеша, яку підтримав Т. Йонеску. У 1920 р. Н. Пашич відмовився укладати угоду, але у 1921 р. до ідеї переговорів у Королівстві сербів, хорватів і словенців знову повернулися⁶¹.

У червні 1921 р., під час поїздки генерального секретаря МЗС Деруссі до Белграда, відбулося підписання протоколу між двома країнами. Цим, фактично, завершувалося майже повне оточення Угорщини та демонструвалася цілком вмотивована територіальним питанням солідарність настроїв у Чехословаччині, Румунії та Італії щодо можливості реставрації Габсбургів. Негативом у створенні Малої Антанти посланник вважав відмову Королівства сербів, хорватів і словенців та Чехословаччини виступити на підтримку Румунії у разі спроб радянської Росії силою повернути собі Бессарабію. Також і зближення з Болгарією вважалось ним умовністю, оскільки зберігало небезпеку і для Королівства сербів, хорватів і словенців, і для Румунії⁶².

Важливим для Румунії у першій половині 1921 р. залишалося питання порозуміння з радянською Росією⁶³. Відповідні контакти відбувалися ще у 1920 р. З боку радянської Росії, війська якої перебували на території України, але не мали наказу перейти р. Дністер та продовжити переслідування денікінців і частин УГА, ще взимку 1920 р. надійшло урядове звернення, передане по радіо Г. Чичеріним, із пропозицією про мирні переговори. Зі свого боку з пропозицією про переговори звернувся і уряд Української СРР, нагадавши про укладення 5-9 березня 1918 р. угоди між двома урядами (угода Раковського-Авереску).

Як відомо, вже 8 березня 1920 р. радянська сторона обговорила питання складу делегації та запропонувала місце проведення зустрічі. Ним мало стати м. Харків, як і обов'язковою вважалася участь представників УСРР. Зі свого боку тодішній прем'єр-міністр Румунії А. Вайда-Воевод запропонував для зустрічі м. Варшаву. Радянська сторона відмовилася, мотивуючи це перебуванням у стані війни з Польщею, і повторно запропонувала для переговорів Харків. Звістка про можливі переговори з радянською Росією доволі широко обговорювалася у столичній пресі, мали місце мітинги та демонстрації із приводу укладення миру. Мир, зокрема, вважався гарантією визнання Бессарабії у складі королівства, а в очах зарубіжної преси він міг стати основою для спільних дій Румунії і Польщі. Це питання обговорював А. Вайда-Воевод із Є. Сапегою, вважаючи необхідним узгодження дій та визнавав важливим як питання східних кордонів Польщі, так і збереження незалежної України. Як результат – участь румунської делегації у конференції у Варшаві. Щоправда відставка уряду 13 березня 1920 р. і початок діяльності уряду А. Авереску перервали на деякий час контакти з радянською Росією в плані укладення миру⁶⁴.

Щоправда, в листі М. Литвинова від 7 липня 1920 р. йшлося про готовність радянської Росії та радянської України вести переговори з Румунією щодо укладення миру та вирішення грошових питань. 18 серпня 1920 р. радіограмою Г. Чічерін відмовлявся вести переговори з Румунією у Варшаві та пропонував Харків. Т. Йонеску своєю чергою запропонував Лондон як місце переговорів, від чого радянський нарком відмовився, наполягаючи на прямих переговорах із Румунією. У тодішньому обміні радіограмами обговорювалося й питання стану миру та війни у відносинах обох країн. У радіограмі від 13 жовтня 1920 р. Г. Чічеріна йшлося про потребу вирішення спірних питань між країнами та встановлення мирних відносин. Обмін радіограмами вівся впродовж листопада-грудня 1920 р., зачепивши й питання концентрації більшовицьких військ на р. Дністрі (25 грудня 1920), де Г. Чічерін висловився щодо проведення мирної конференції із метою усунення загрози конфлікту. На це мала місце відповідь Т. Йонеску, що Румунія не перебуває у стані війни з радянською Росією, тому немає потреби вести переговори про мир. Зрештою 31 січня 1921 р. мала місце відповідь Т. Йонеску Г. Чічеріну щодо створення делегації для участі в конференції у Ревелі, де мали обговорити термінові питання та налагодити торгові відносини й навігацію на Дністрі⁶⁵.

Станом на лютий 1921 р., за даними посланника В. Шторка, обмін радіодепешами між радянською Росією та Румунією щодо укладення миру вівся й надалі. На думку австрійського дипломата, для радянської Росії це був пошук виходу з ізоляції, тоді як для Румунії – шлях до залагодження бессарабської проблеми. Місцем для переговорів мали обрати Таллінн, і робилося до деякої міри це поспіхом, оскільки очікувався напад більшовиків.

Як відомо, до початку лютого 1921 р. австрійська дипломатична місія через довірену особу провела перевірку стану справ на Буковині та у Бессарабії і Польщі, отримавши дані про негативне ставлення більшості населення до принципів більшовизму. Цей антибільшовицький настрій пояснювали і вигідним матеріальним становищем населення, і інформацією, яку отримували від втікачів із більшовицької території. Про населення Бессарабії стверджували, що воно бажає об'єднання з небільшовицькою Росією. Тому, на думку довіреної особи, за можливого референдуму в Бессарабії його результат був би на користь румунського уряду. Водночас, мали місце незначні більшовицькі провокації на радянсько-румунському кордоні. Втім, австрійські дипломати не вважали їх свідченням розгортання великих бойових дій. До того ж у Бессарабії проводилися заходи зі зміцнення оборони регіону⁶⁶.

Для Румунії було важливим мати надійну міжнародну підтримку, у зв'язку з чим велися й активні переговори з Польщею. Фактичними союзниками мали також стати і фіни. У разі нападу більшовиків на Фінляндію Румунія мала би розпочинати бойові дії, хоча це не давало покращення становища останньої. Повірений у справах А. Фольгрубер писав і про ситуацію з Чехословаччиною, де розраховували на підтримання відносин із радянською Росією. При цьому бачилося можливим і сполучення через територію Самостійної України, до складу якої могла увійти Східна Галичина. Фактично це створювало конфлікт між Чехословаччиною та Польщею, на додачу до конфлікту через Тешинську Сілезію⁶⁷. Щоправда значно гостріше конфлікт проявиться у другій половині 1930-х років, коли постане питання про можливість надання військової допомоги Чехословаччині з боку СРСР.

Як видно з австрійських донесень, вважалося, що більшу загрозу цілісності Румунії мали би складати Угорщина й Болгарія, а не радянська Росія. Проте він шукав і варіант вирішення проблеми протистояння Угорщини, Болгарії і Румунії саме в умовах радянської агресії. Таким ставала передача певних територій, на які, наприклад, претендувала держава корони Св. Стефана, в обмін на надання військової допомоги проти більшовиків. Зрештою на лютий 1921 р. складалося враження про можливість успішного протистояння більшовицькому наступу⁶⁸.

Урядом А. Авереску з квітня 1921 р. проводилися спроби організувати перемовини в Таллінні, куди мали направити посла Румунії у Туреччині Г. Філаліті. Посланник В. Шторк відзначає існування певної напруги, що стосувалася становища Бессарабії і демонструвалася постійною боєготовністю підрозділів румунської армії на території Бессарабії. Очікувалося, що в Таллінні буде порушено і питання золотого запасу Румунії, про що ми вже згадували, повернення підданих Румунії із таборів військовополонених. Проте основним питанням на переговорах залишався статус Бессарабії,

визнання її у складі Румунії радянським керівництвом. Щоправда в перші дні травня 1921 р. І. Фіلالіті так і не вирушив до Таллінна, оскільки радянська сторона внесла пропозицію про зміну місця зустрічі, і хоча продовжувалися запевнення в тому, що конференція дозволить вирішити спірне питання Бессарабії, у дипломатичних колах вважали можливим обговорення лише економічних відносин між двома державами. Наприкінці травня 1921 р. затягування радянсько-румунської конференції у Таллінні пояснювали заміною посла Румунії у Гельсінкі. За місяць потому, 22 червня 1921 р. пошанник В. Шторк писав про остаточну відмову від Таллінна як місця переговорів між Румунією та радянською Росією і перенесення їх до Варшави, де мали врегульовувати невирішені питання. Щоправда, і від цих переговорів не очікували в дипломатичних колах якогось помітного результату. Дійсно уряд А. Авереску відкликав направлених у Варшаву дипломатів⁶⁹

Отже, на першу половину 1921 р. внутрішньополітична ситуація в Румунії виглядала напруженою, але контрольованою. Уряд, розуміючи невідворотність змін, здійснював аграрну реформу і впорядковував церковні відносини, паралельно проводячи послідовну політику румунізації територій, які були включені до королівства за результатами Першої світової війни. Одночасно, робилося все, щоби порозумітися з сусідами, забезпечивши себе від непорозумінь з ними та від загрози залишитися сам на сам у разі більшовицького вторгнення. Тут вдалося укласти відповідні угоди, підписати протоколи про наміри чи, принаймні, досягти значного прогресу в переговорах. Єдине, що не вдалося, так це порозумітися з радянською Росією, відповідно вирішити два ключових завдання: досягти визнання від більшовиків включення до складу Румунії Бессарабії та повернення золотовалютного запасу.

¹ Піддубний І.А. Паргії, парламент, король та уряд. Розвиток і взаємодія елементів політичної системи Румунії у 1918-1940 рр. Чернівці: Друк Арт, 2019. С. 7-41.

² Nistor I. Istoria Basarabiei. Scriere de popularizare. Introducere de V. Pâslariuc. București: Humanitas, 2017. P. 296-317.

³ Addenda. Nistor I. Istoria Basarabiei. P. 325-359.

⁴ Geblescu D. Chestiunea Basarabiei și relațiile româno-sovietice 1917-1934. Ediție inedită, Studiu itroductiv de S. Neagoe. București: Machiavelli, 2013. P. 71-109.

⁵ Hrenciuc D. Provocările vecinătății: Ucrainenii Bucovineni în Regatul României Mari (1918-1940). Contribuții. Iași: Tipo Moldova, 2010. P. 223-316.

⁶ Ciubotaru Șt. Viața cotidiană la Curtea Regală a României (1914-1947). București: Editura Cartex, 2012.

⁷ Scurtu I. Istoria românilor în timpul celor patru regi: 1866-1947. Vol. II: Ferdinand I. București: Editura Enciclopedică, 2011.

⁸ Scurtu I., Buzatu Gh. Istoria Românilor în secolul XX (1918-1948). București: Paideia, 1999. P.113-143.

⁹ *Revista de istorie militară*. 2021. №1-2.

¹⁰ Піддубний Г. Буковина, її минуле і сучасне. Суспільно-політичний нарис із мапюнками і мапою Буковини (Харків, 1928). Чернівці: Зелена Буковина, 2005.

¹¹ Буковина, її минуле і сучасне. Під ред. Д. Квітковського, Т. Бриндзана, А. Жуковського. Париж: Зелена Буковина, 1956.

¹² Гакман С. Бессарабія між миром і війною. Питання Буковини та Бессарабії в міжнародних відносинах, 1917-1940 рр. Чернівці: Зелена Буковина, 2009.

¹³ Буковина 1918-1940 рр.: зовнішні впливи та внутрішній розвиток (Матеріали і документи). Упор. та ред. С. Д. Осачука; Резюме нім. та англ. мов. Чернівці: Зелена Буковина, 2005; Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (з давніх часів до середини ХХ ст.). В. М. Ботушанський, С. М. Гакман, Ю. І. Макар та ін. Чернівці: Рута, 2005.

¹⁴ Попенко Я. Бессарабське питання на Паризькій мирній конференції (осінь-зима 1919 р.). *Схід*. 2018. №4 (156). С.56-60.

¹⁵ Бондаренко Д. Противостояние Румынии российской большевистской агрессии в 1918-1920 годах. *Дриновський збірник*. 2019. Т. XII. С.179-187.

¹⁶ Agstner R. Handbuch des Österreichischen Auswärtigen Dienstes. Band 1: 1918 – 1938 Zentrale, Gesandtschaften und Konsulate. Wien: Lit, 2015. S. 99.

¹⁷ Частина документів, які надсилалися у розглядуваний період до Відня, були підготовлені ним, а саме №: 41-52. Тут він зазначався як «повірений у справах», що свідчить про відсутність посланника В. Шторка у цей час у Бухаресті.

¹⁸ Agstner R., Enderle-Burgel G., Follner M. Österreichs Spitzendiplomaten zwischen Kaiser und Kreisky. Biographisches Handbuch der Diplomaten des Höheren Auswärtigen Dienstes 1918 bis 1959. Wien 2009. S. 433-434; Deusch E. Die effektiven Konsuln Österreich (- Ungarns) von 1825 – 1918. Ihre Ausbildung, Arbeitsverhältnisse und Biografien. Köln – Weimar – Wien: Böhlau, 2017. S. 633-634.

¹⁹ Rauscher W. Struktur und Organisation des österreichischen Auswärtigen Dienstes 1918 bis 1938. *Außenpolitische Dokumente der Republik Österreich 1918-1938 (ADÖ)*. Band 1: Selbstbestimmung der Republik. 21. Oktober 1918 bis 14. März 1919, hg. v. Klaus Koch, Walter Rauscher, Arnold Suppan. Wien – München: VÖAW, 1993. S. 18.

²⁰ Deusch E. Die effektiven Konsuln Österreich (- Ungarns) von 1825 – 1918. S. 634.

²¹ До прикладу: Legationsrat Ritter v. Storck an Außenminister Berchtold, Belgrad, 29. Juni 1914. Frass O. Quellenbuch zur österreichischen Geschichte. III. (Von Joseph II. bis zum Ende der Großmacht). Wien: Birken-Verlag, 1962. S. 319-320.

²² Hornykiewicz T. Ereignisse in der Ukraine 1914-1922, deren Bedeutung und historische Hintergründe. Bd. IV. Philadelphia: Ferdinand Berger & Söhne, 1969. S. 301-305, 309-313.

²³ Буковина 1918-1940 рр.: зовнішні впливи та внутрішній розвиток. С. 229-231.

²⁴ Ситуація на Півдні Росії з особливою увагою на становище військовополонених. Донесення уповноваженого Міжнародного комітету Червоного Хреста д-ра Баціл'єрі (1921 р.). Підготовка до друку, переклад українською мовою Ігор Жалоба та Любов Шпаковські. *Австрія й Україна на історичних перехрестях: наук. зб.* Упоряд.: І.В. Жалоба, О.Р. Купчик, Л. В. Шпаковські. Київ: Дипломат. акад. України при МЗС України, 2016. С. 294-309.

²⁵ Agstner R., Enderle-Burgel G., Follner M. Österreichs Spitzendiplomaten zwischen Kaiser und Kreisky. Biographisches Handbuch der Diplomaten des Höheren Auswärtigen Dienstes 1918 bis 1959. Wien 2009. S. 454-455.

²⁶ Agstner R. Handbuch des Österreichischen Auswärtigen Dienstes. S. 99-100.

²⁷ Clark Ch. U. Greater Roumania. New York: Dodd, Mead and Company, 1922. P. 229.

²⁸ Ibid. P. 227-228, 230.

²⁹ Г. А. Гратц з листопада 1919 р. по січень 1921 р. був посланником у Відні, палкий прихильник Габсбургів, який виступав за реставрацію монархії і співробітництво країн-наступниць Австро-Угорщини.

³⁰ Österreichisches Staatsarchiv, Archiv der Republik, Neues Politisches Archiv, Liasse Rumänien 2/10-2/11, Karton 653 (далі – ÖStA / ARA). Zl. 1/P. Eintreffen in Bukarest. Reiseindrücke. Bukarest, am 21.12.1920. Streng geheim.

³¹ Clark Ch. U. Greater Roumania. P. 442-443.

³² Nistor I. Istoria Basarabiei. P. 350.

³³ ÖStA / ARA. Zl. 1/P. Eintreffen in Bukarest.

³⁴ Clark Ch. U. Greater Roumania. P. 433.

³⁵ ÖStA / ARA. Zl. 34/P. Alarmnachrichten aus Wien. Bukarest, am 27.01.1921. Geheim!

³⁶ ÖStA / ARA. Zl. 35/P. Bevorstehendes Eintreffen der deutschen Gesandtschaft. Bukarest, am 30.01.1921.

³⁷ ÖStA / ARA. Zl. 38/P. Audienz des ungarischen Geschäftsträgers beim König. Der ungarische Gesandte. Bukarest, am 15.02.1921.

³⁸ ÖStA / ARA. Zl. 21/P. Der Gesandte: Herr Stambolijski. Bukarest, am 17.01.1921.

³⁹ Clark Ch. U. Greater Roumania. P. 433.

⁴⁰ ÖStA / ARA. Zl. 20/P. Rumänische Heiraten. Bukarest, am 17.01.1921.

⁴¹ ÖStA / ARA. Zl. 31/P. Die Bolşeviken-Gefahr. Bukarest, am 21.01.1921.

⁴² ÖStA / ARA. Zl. 45/P. Der polnische Minister des Äussern in Bukarest. 2. Beilagen. Bukarest, am 03.03.1921. Streng vertraulich!

⁴³ ÖStA / ARA. – Zl. 48/P. Die polnisch-rumänische Entente. Bukarest, am 19.03.1921. Streng vertraulich!

⁴⁴ Cârsteanu Petre Nunţile Regale. *Calendarul "Glasul Bucovinei" pe anul 1922*. Cernăuţi, 1921. P. 3-12.

⁴⁵ Marghiloman A. Note politice: 1897-1924. Vol. V: 1920-1924. Bucureşti: Editura Institutului de arte grafice «Eminescu», 1927. P. 115, 117-118; ÖStA / ARA. Zl. 20/P. Rumänische Heiraten; Zl. 43/P. Die Hochzeit der Prinzessin Elisabeth. Bukarest, am 02.03.1921. Streng vertraulich!

⁴⁶ ÖStA / ARA. Zl. 49/P. Recirements im Bucarester diplomatischen Korps. Bukarest, am 19.03.1921. Vertraulich!

⁴⁷ ÖStA / ARA. Zl. 33/P. Die inneren Verhältnisse in Rumänien. Bukarest, am 24.01.1921. Streng vertraulich!

⁴⁸ *Воля народа*. 1920. 20 травня; Піддубний Г. Буковина, її минуле і сучасне. С. 106; Буковина, її минуле і сучасне. С. 783.

⁴⁹ ÖStA / ARA. Zl. 33/P. Die inneren Verhältnisse in Rumänien. Bukarest, am 24.01.1921. Streng vertraulich! Додаємо, що прикладом підготовки робітників може бути І. Козачук, уродженець с. Прилипче, який після навчання працював на текстильній фабриці і в першому радянському періоді навіть став директором фабрики. Тим паче, що текстильна галузь в Румунії міжвоєнного періоду все ж була досить потужною. Представлена рядом фабрик різної величини, текстильна і трикотажна галузі у Чернівцях орієнтувалися і на експорт продукції до Польщі.

⁵⁰ Nistor I. Istoria Basarabiei. P.343.

⁵¹ Hrenciuc D. Provoacăriile vecinătății: Ucrainenii Bucovineni în Regatul României Mari (1918-1940). P. 233-234.

⁵² ÖStA / ARA. Zl. 3/P. Die deutschen Abgeordneten in der rumän. Kammer. Bukarest, am 2.02.1921. Streng vertraulich!

⁵³ ÖStA / ARA. Zl. 40/P. Die religiösen Verhältnisse Rumäniens; das Konkordat. Bukarest, am 20.02.1921; Документ 48. Буковина 1918-1940 pp.: зовнішні впливи та внутрішній розвиток. С. 230-231.

⁵⁴ Nistor I.I. Problema ucraineană în lumina istoriei / Ediție îngrijită și prefață de I. Oprisan. București: VESTALA, 2016. P. 301-303; у газеті «Голос Буковини» було оприлюднено відозву до мешканців 58 сіл, що входили до тодішніх Кіцманського, Заставнівського, Вижницького, Вашківського, Путильського повітів Буковини, які називали «руською частию Буковини». Їх просили вирішити свою долю, оскільки мешканцям сіл нібито загрожувало відлучення від православної церкви. Одночасно подавався тут і зразок «Протесту проти заміру відлучення одної часті Буковини і єї злуки з Польщою». Див.: Буковинська справа при мировий конференції. *Голос Буковини*. 1919. 20 липня. Ч. 26. С. 1. Питання віри також обговорювалося у пресі раніше, що дало змогу звинуватити римо-католицького священика Шмідта у нав'язуванні римо-католицької віри одній зі сторін у змішаному шлюбі католиків і православних. Див.: Віросповідання в Румунії. *Голос Буковини*. 1920. 26 грудня. Ч. 52. С. 2.

⁵⁵ ÖStA / ARA. Zl. 47/P. Take Jonescu nach Portorose. Bukarest, am 10.03.1921; Zl.50/P. Take Jonesco`s Portorosereise dementiert. Bukarest, am 19.03.1921.

⁵⁶ ÖStA / ARA. Zl. 41/P. Take Ionescu über die auswärtige Politik Rumäniens. Bucarest, am 21. Februar 1921.

⁵⁷ ÖStA / ARA. Zl. 59/P. Bekämpfung der Kommunisten in Rumänien: Verschwörerfurcht. Bukarest, am 20.04.1921.

⁵⁸ ÖStA / ARA. Zl. 79/P. Der Kommunisten-Kongress in Bukarest. Bukarest, am 14.05.1921. Vertraulich!

⁵⁹ ÖStA / ARA. Zl. 76/P. Regulierung der Marmaroschgrenze zwischen Rumänien u. der Tschechoslovakei. Bukarest, am 14.05.1921; Zl. 78/P. Das militär-politische Uebereinkommen zwischen Rumänien und der Tschechoslovakei. Bukarest, am 14.05.1921. Vertraulich!

⁶⁰ ÖStA / ARA. Zl. 132/P. Die rumänischen Verträge mit Polen. Bukarest, am 19.07.1921. Vertraulich!

⁶¹ ÖStA / ARA. Zl. 91/P. Politische Abmachungen und Verträge Rumäniens: Finnland, Polen, Tschechoslovakei, Jugoslawien. Bukarest, am 31.05.1921. Vertraulich!

⁶² ÖStA / ARA. Zl. 108/P. Nachklänge zur Belgrader Entrevue. Bukarest, am 24.06.1921. Vertraulich!

⁶³ ÖStA / ARA. Zl. 127/P. Exposé Herrn Take Jonescu`s über die auswärtige Politik Rumäniens. Bukarest, am 13.07.1921. Vertraulich!

⁶⁴ Копанский Я. М., Левит И. Э. Советское мирное наступление и Румыния (конец 1919 – начало 1920 г.). *Проблемы внутри- и внешнеполитической истории Румынии нового и новейшего времени*. Кишинев: Штиинца, 1988. С. 211-218; Scurtu I. *Istoria românilor în timpul celor patru regi: 1866-1947*. Vol. II: Ferdinand I. București: Editura Enciclopedică, 2011. P. 100.

⁶⁵ Geblescu D. *Chestiunea Basarabiei și relațiile româno-sovietice 1917-1934*. P. 78-85.

⁶⁶ Документ 47. *Буковина 1918-1940 рр.: зовнішні впливи та внутрішній розвиток*. С. 229-230.

⁶⁷ ÖStA / ARA. Zl. 42/P. Der Schutzwall gegen Sowjetrussland. Bukarest, am 23.02.1921.

⁶⁸ Ibid.

⁶⁹ ÖStA / ARA. – Zl. 58/P. Konferenz in Reval. Bukarest, am 20.04.1921; Zl. 70/P. Verzögerung im Beginn der in Reval projektierten russisch-rumänischen Verhandlungen. Bukarest, am 09.05.1921; Zl. 88/P. Die Revaler Konferenz. Bukarest, am 28.05.1921. Vertraulich!; Zl. 103/P. Revaler Konferenz. Bukarest, am 22.06.1921. Vertraulich!; Копанский Я. М., Левит И. Э. Советское мирное наступление и Румыния. С. 218.

REFERENCES

1. Agstner, R. (2015). *Handbuch des Österreichischen Auswärtigen Dienstes*. (Band 1). Wien: Lit [in German].
2. Agstner, R., Enderle-Burgel, G., & Follner, M. (2009). *Österreichs Spitzendiplomaten zwischen Kaiser und Kreisky. Biographisches Handbuch der Diplomaten des Höheren Auswärtigen Dienstes 1918 bis 1959*. Wien [in German].
3. *Avstriia i Ukraina na istorychnykh perekhrestyakh: nauk. zb.* (2016). Kyiv: Diplomat. akad. Ukrainy pry MZS Ukrainy, 294-309 [in Ukrainian].
4. Bondarenko, D. (2019). Protyvostoianye Rumynyy rossyjskoj bol'shevystskoj ahres-syy v 1918-1920 hodakh. *Drynovs'kyj zbirnyk*, 12, 179-187 [in Russian].
5. *Bukovyna 1918-1940 rr.: zovnishni vplyvy ta vnutrishnij rozvytok (Materialy i dokumenty)*. (2005). Chernivtsi: Zelena Bukovyna [in Ukrainian].
6. *Bukovyna v konteksti ievropejs'kykh mizhnarodnykh vidnosyn (z davnykh chasiv do seredyny XX st.)*. (2005). Chernivtsi: Ruta [in Ukrainian].
7. *Bukovyna, ii mynule i suchasne*. (1956). Paryzh: Zelena Bukovyna [in Ukrainian].
8. Ciubotaru, Șt. (2012). *Viața cotidiană la Curtea Regală a României (1914-1947)*. București: Editura Cartex [in Romanian].
9. Clark, Ch.U. (1922). *Greater Roumania*. New York: Dodd, Mead and Company [in English].
10. Deusch, E. (2017). *Die effektiven Konsuln Österreich (Ungarns) von 1825 – 1918. Ihre Ausbildung, Arbeitsverhältnisse und Biografien*. Köln – Weimar – Wien: Böhlau [in German].
11. Geblescu, D. (2013). *Chestiunea Basarabiei și relațiile româno-sovietice 1917-1934*. București: Machiavelli [in Romanian].

12. Hakman, S. (2009). *Bessarabiia mizh myrom i vijnoiū. Pytannia Bukovyny ta Bessarabii v mizhnarodnykh vidnosynakh, 1917-1940 rr.* Chernivtsi: Zelena Bukovyna [in Ukrainian].
13. Hornykiewicz, T. (1969). *Ereignisse in der Ukraine 1914-1922, deren Bedeutung und historische Hintergründe.* (Bd. 4). Philadelphia: Ferdinand Berger & Söhne [in German].
14. Hrenciuc, D. (2010). *Provocările vecinătății: Ucrainenii Bucovineni în Regatul României Mari (1918-1940).* Contribuții. Iași: Tipo Moldova [in Romanian].
15. Kopanskyj, Ya. M., & Levyt, Y. E. Sovetskoe myrnoe nastuplenye y Rumynya (konets 1919 – nachalo 1920 h.). *Problemy vnutyry- y vneshnepolytycheskoj ystoryy Rumyny novoho y novejsheho vremeny.* Kyshynev: Shtyynsa [in Russian].
16. Legationsrat Ritter v. Storck an Außenminister Berchtold, Belgrad, 29. Juni 1914. *Frass O. Quellenbuch zur österreichischen Geschichte. III. (Von Joseph II. bis zum Ende der Großmacht).* (1962). Wien: Birken-Verlag [in German].
17. Marghiloman, A. (1927). *Note politice: 1897-1924.* Vol. V: 1920-1924. București: Editura Institutului de arte grafice Eminescu [in Romanian].
18. Nistor, I. (2017). *Istoria Basarabiei. Scriere de popularizare.* București: Humanitas [in Romanian].
19. Nistor, I.I. (2016). *Problema ucraineană în lumina istoriei.* București: VESTALA [in Romanian].
20. Piddubnyj, H. (2005). *Bukovyna, ii mynule i suchasne. Suspil'no-politychnyj narys iz maliunkamy i mapoiu Bukovyny (Kharkiv, 1928).* Chernivtsi: Zelena Bukovyna [in Ukrainian].
21. Piddubnyj, I.A. (2019). *Partii, parlament, korol' ta uriad. Rozvytok i vzaiemodiia elementiv politychnoi systemy Rumunii u 1918-1940 rr.* Chernivtsi: Druk Art [in Ukrainian].
22. Popenko, Ya. (2018). Bessarabs'ke pytannia na Paryz'kij myrnij konferentsii (osin'zyna 1919 r.). *Skhid*, 4 (156), 56-60 [in Ukrainian].
23. Rauscher, W. (1993). Struktur und Organisation des österreichischen Auswärtigen Dienstes 1918 bis 1938. *Außenpolitische Dokumente der Republik Österreich 1918-1938 (ADÖ).* (Band 1). Wien – München: VÖAW, 1993 [in German].
24. Scurtu, I. (2011). *Istoria românilor în timpul celor patru regi: 1866-1947.* (Vol.2). București: Editura Enciclopedică [in Romanian].
25. Scurtu, I., & Buzatu, Gh. (1999). *Istoria Românilor în secolul XX (1918-1948).* București: Paideia [in Romanian].

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2021.30.284>
УДК 94:327(438+437.6)“1938/1939”

Іван Боровець

канд. іст. наук, доц.

Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка

32301, Україна, Кам'янець-Подільський, вул. Татарська, 14

E-mail: borovets.ivan@i.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7132-9901>

СЛОВАЦЬКЕ ПИТАННЯ В ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІЙ ВІЗІЇ ВЛАДНИХ КІЛ П РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ (1938 – березень 1939 р.)

Тогочасна польська влада негативно ставилася до центрального уряду Чехословацької республіки. Тому вона активно контактувала з опозиційною Глінковою словацькою народною партією, з якою мала низку спільних ідеологічних цінностей: слов'янська взаємність, католицизм, антибільшовизм, позитивне ставлення до авторитаризму. Польські діячі запевняли, що Варшава підтримує державотворчі плани словацьких лідерів, урочисто вітали їх делегацію в Польщі у травні 1938 р.

Під час та відразу після мюнхенської кризи польсько-словацькі взаємини відзначалися суперечністю. Словаки запропонували державне об'єднання і представили декларацію про польсько-словацьку унію. Проте, не отримавши відповіді, домовилися з празьким урядом про надання Словаччині автономії. Польська сторона очікувала від словаків більш вираженого сепаратизму. Аби підштовхнути нерішучих опозиціонерів Варшава висунула територіальні претензії на словацькі землі в районі Спіша та Орави. Ультимативний характер вимог та силові дії польської влади продемонстрували дійсний характер її політики щодо Словаччини. Це мало наслідком покращення чесько-словацьких відносин у рамках помюнхенської Чехо-Словаччини, а також зумовило звернення поглядів словацьких політиків до Німеччини.

Взимку 1938-1939 рр. обидві сторони намагалися поліпшити атмосферу двосторонніх взаємин. Відбувалися зустрічі делегацій, на яких обговорювалися шляхи активізації позитивної співпраці. Головним чинником польсько-словацького зближення в цей час було усвідомлення небезпеки з боку Німеччини, яка збільшувала свій вплив у регіоні. На початку березня Берлін організував кампанію тиску на словацьких діячів, схилиючи їх до сесії, водночас вони марно намагалися висунути цьому польську противагу.

Проголошення незалежності Словаччини за німецьким сценарієм ознаменувало стратегічну невдачу польської зовнішньої політики, адже південний кордон держави ставав зоною потенційної небезпеки.

Ключові слова: II Річ Посполита, Чехословацька Республіка, Глінкова словацька народна партія, зовнішня політика, дипломатичне зондування, автономія, унія, ревіндикація, сепаратизм, сецесія.

Ivan Borovets

PhD in History, Associate Professor

Kamianets-Podilskyi National

Ivan Ohiienko University

14, Tatarska Street, Kamianets-Podilskyi, 32301, Ukraine

E-mail: borovets.ivan@i.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7132-9901>

THE SLOVAK QUESTION IN FOREIGN POLICY VISION OF THE SECOND RZECZPOSPOLITA AUTHORITIES (1938 – march 1939)

The Polish authorities had a negative attitude towards the central government of the Czechoslovak Republic at that time. Therefore, the Polish representatives were in active contact with the opposition Glinka Slovak People's Party. They had a number of common ideological values such as Slavic reciprocity, Catholicism, Anti-Bolshevism, and positive assessment of authoritarianism. The Polish politics assured that Warsaw supports state-building plans of the Slovak leaders and solemnly welcomed their delegation to Poland in May 1938.

Polish-Slovak relations were marked by contradictions during and shortly after the Munich crisis. The Slovaks suggested state association and submitted a declaration on the Polish-Slovak union. But they did not receive an answer, so they agreed with the Prague government about granting Slovakia autonomy. The Polish authorities expected more pronounced separatism from the Slovaks. Warsaw made territorial claims for Slovak lands in the area of Spis and Orava because Poles wanted to push indecisive oppositionists. The ultimate form of the demands and the forceful nature of Polish actions demonstrated the real content of Warsaw's policy towards Slovakia. These events resulted to the improvement of Czech-Slovak relations within the framework of Post Munich Czechoslovakia and also led to the appeal of Slovak politicians to Germany.

Both sides tried to improve the atmosphere of bilateral relations during the winter of 1938-1939. Meetings of delegations were organized for discuss different ways to intensify positive cooperation. An influence of Nazi Germany was increasing in the region at that time. So, the realization of the danger, posed by Germans, was the main factor to Polish-Slovak rapprochement. In early March,

Berlin organized a campaign to put pressure on Slovak politicians and persuaded them to secession. They tried in vain to put forward a Polish counterweight. The declaration of independence of Slovakia according to the German scenario marked the strategic failure of Polish foreign policy, because the southern border of the state became a zone of potential danger.

Keywords: *Second Rzeczpospolita, Czechoslovak Republic, Glinka Slovak People's Party, foreign policy, diplomatic sondage, autonomy, union, revindication, separatism, secession.*

Важливим елементом мозаїки міжнародних відносин кризового періоду 1938-1939 рр. було словацьке питання в польській зовнішній політиці. Це був один із небагатьох напрямків дипломатичної активності Варшави, де вона виступала в ролі сильнішого партнера. Будучи «затиснутою» між Німеччиною та СРСР, які плекали антипольські агресивні наміри й територіальні претензії, влада II Речі Посполитої розробила власний амбітний проєкт «Третьої Європи», який включав експансію на північний схід (поглинення Литви) та південь (дезінтеграція Чехословаччини, відносини з якою були напружені через проблему приналежності Тешинської Сілезії). Важливою метою було встановлення спільного кордону з Угорщиною. Відтак, об'єктом цього геополітичного плану стали також словацькі землі.

В українській історіографії проблема є практично недослідженою. Лише кілька епізодів у розвитку тогочасних польсько-словацьких взаємин згадані в монографії ужгородського колеги-словакіста І. Шніцера¹. Тому метою цієї розвідки є, на основі опублікованих дипломатичних документів, мемуарів та наукових праць словацьких (Л. Деак, М. Гарек, М. Маєрікова, Д. Сегеш та ін.) й польських (Я. Бергхаузен, М. Гняздовскі, С. Жерко, Р. Ковалскі тощо) істориків, сформулювати український ракурс інтерпретацій та оцінок політики Варшави щодо Словаччини.

Аншлюс Австрії у березні 1938 р. засвідчив перший епізод змін у архітектоніці міжнародних відносин у Центрально-Східній Європі. Наступним об'єктом німецької експансії прогнозовано ставала Чехословацька республіка (ЧСР). Тому дипломатія II Речі Посполитої активізувала контакти з керівництвом автономістської Глінкової словацької народної партії (ГСНП), радикалізм і католицизм якої часто мали полонофільський характер та були ґрунтом для розрахунків, що партія своєю політичною активністю тиснутиме на пражську владу й цим сприятиме польським планам. З приводу цього консул у Братиславі В. Лацінскі в лютому радив словацьким автономістам зосередитися на організації «радикальної молоді» в містах і селах, яка бачилася йому більш перспективною справою, ніж внутрішньопартійна і парламентська діяльність².

28 березня Лацінському були передані інструкції від міністра закордонних справ Ю. Бека. В документі читаємо: «1. На нашу думку, як Польща,

так і Словаччина мусить бути готова до історичних подій. 2. Польща на своєму південному кордоні потребує сильного сусіда. 3. На словацьку проблему дивимося як на цілісну справу. 4. Доброзичливо оцінюємо прояви прагнення до словацької державності»³. Виконуючи розпорядження шефа, Лацінски прибув у Ружомберок, де 3 квітня мав відповідну розмову тет-а-тет із лідером ГСНП А. Глінкою. Той не приховував своєї радості, просив подякувати «кому треба» та заявив: «Ймовірно, з чехами розлучимося... Хороша достойна людина, до того ж ще й сусід, завжди буде нашим братом. Для нас такими є поляки»⁴. Аналогічно відреагував впливовий член ГСНП К. Сідор, який назвав ситуацію «історичним моментом для словаків»⁵. Безумовно, християнський, антибільшовицький, авторитарний і при цьому слов'янський образ польської держави імпонував словацьким автономістам. Наслідком зустрічі стала підготовка поїздки Сідора до Варшави.

Проте, важливо наголосити, що формальний зміст запевнень, приємних для «словацького вуха», не відповідав реальним маневрам, до яких вдавалися в той час польські політики, зондуючи словацьке питання. Словацький історик Л. Деак виокремлює кілька сценаріїв, які бралися до уваги у Варшаві. Насамперед розглядалася можливість зміни державного устрою ЧСР із надширокою автономією Словаччини, яка б «надавала словацькій частині республіки цілковиту незалежність із усіма внутрішніми й зовнішніми ознаками державності та дозволяла керівництву ГСНП будь-коли ухвалити рішення про відокремлення й цим покласти край чехословацькій державності»⁶. Іншими варіантами бачилося приєднання Словаччини до Польщі у формі унії або на основі федеративного принципу; створення буферної держави словаків під протекторатом Польщі. Попри це, цілий комплекс дипломатичних документів вказує, що Варшава основним курсом залишала узгодження своєї античехословацької політики з Будапештом та оцінювала як найбільш прийнятний сценарій автономної Словаччини у складі Угорщини⁷.

На цьому розмаїтій характер польських планів не вичерпувався. Папський камергер З. Качински у квітні зазначав: «Польща, згідно з комбінацією Бека, має отримати Словаччину й частину Моравії»⁸. Заслуговує на увагу погляд польського посла у Празі К. Папее, який 20 квітня в розмові з німецьким колегою Е. Айзенлором говорив про узгодження дій та поділ сфер інтересів у Чехословаччині між Німеччиною, Польщею та Угорщиною. Співзвучну думку висловлював й угорський посол у Празі Я. Веттштейн⁹.

Загравання польської сторони з концепцією незалежної Словаччини найяскравіше проявилось під час травневого візиту в Польщу 12-членної делегації ГСНП на чолі з К. Сідором, організацію якого здійснював сенатор Ф. Гвіждж – голова польсько-словацького культурного Товариства друзів імені Л. Штура й довірена особа так званої «полковницької групи» Бека.

Частиною сценарію стала урочиста зустріч у порту Гдині делегації американських словаків, яка везла у Словаччину оригінал Піттсбурзької чесько-словацької декларації¹⁰. Пристань була оздоблена польським і словацьким біло-синьо-червоним стягами. Преса опублікувала текст Піттсбурзької декларації із палкими коментарями, що це стане сигналом до рішучої битви за права словаків. Газетна кампанія надсилала громадськості два головні меседжі: легітимність автономістських вимог словаків; можливість федерації-унії з чехами і словаками, але після задоволення польських територіальних вимог. На хвилі популярності Товариство друзів імені Л. Штура отримало упродовж 1938 року понад 11 тис. злотих пожертв та субвенцій¹¹.

Слід зауважити, що офіційна Прага організувала власну делегацію для привітання гостей з-за океану. Проте польські політики, серед яких Ф. Гвіждж, професор, керівник так званого Краківського центру В. Семковіч, голова комітету закордонних справ сейму Я. Валевські, завідувач Центральноєвропейського відділу МЗС Т. Кобилански всіляко демонстрували особливо привітне ставлення до словаків та ігнорували «чехословаків», не згадуючи останніх у привітальних промовах, газетних коментарях, не використовуючи чехословацьку державну символіку тощо¹².

19 травня відбулася публічна зустріч Сідора з Беком, що тривала 1,5 год.¹³. Ззовні це виглядало вельми багатозначно й було спрямовано проти празької влади, тим паче, що чехословацький посол Ю. Славік тоді ж безуспішно намагався зустрітися з польським міністром закордонних справ, але його прохання не задовольнялися¹⁴. Однак зміст розмови явно не відповідав райдушним сподіванням словацьких автономістів на чітко артикульовану політичну допомогу Польщі. Бек відмовився від офіційного інтерв'ю, був обережним і неговірким і висловив лише дві загальні тези. Першою гарантував, що анексія Словаччини ніколи не була польським прагненням. Другою туманно убезпечив, що «важко уявити будь-яку форму і ситуацію, в якій ми б могли зашкодити словацькому питанню»¹⁵. Тобто, висловлена думка не розвивала, а навпаки, зменшувала тези інструкцій із кінця березня, що не могло не викликати розгублене розчарування словацьких полонофілів.

Ймовірно, така позиція очільника польського МЗС була зумовлена стартом травневої кризи, адже саме 19 травня стало відомо про концентрацію німецьких військ на кордоні з ЧСР. Розвиток подій важко піддавався прогнозу, невідомо було, як відреагують Франція та Велика Британія на чергову гітлерівську авантюру, а тому офіційна Варшава залишилася обережною та стриманою, бажаючи уникнути потенційних звинувачень у загостренні ситуації.

Отже, публічна атмосфера тісного словацько-польського братерства не була підкріплена конкретними політичними кроками польської влади. Зі свого боку, ГСНП не виправдала її сподівань на радикальні сепаратистські

кроки і влітку обговорювала з празьким урядом модель асиметричної федерації, яка була надто поміркованою у візії Варшави¹⁶.

У дипломатичних переговорах у цей час мусувалося питання польських гарантій щодо надання Угорщиною автономних прав Словаччині. Тобто начебто Варшава визнавала Будапешт «першою скрипкою у словацькій грі». Дещо інакше інтерпретував ситуацію Берлін. 13 червня німецький посол у Будапешті О. фон Ермансдорф цікавився в угорському МЗС чи вірною є подана йому інформація, що Угорщина погодилася з Польщею можливий територіальний поділ Словаччини¹⁷.

Початок вересневої кризи ознаменував новий сплеск польської уваги до словацької проблеми. Ініціативу проявив лідер ГСНП депутат Й. Тісо. Він 20 вересня прийшов на прийом до Папає й запитав про актуальну позицію Польщі. Його дії були цілком логічними, адже нова хвиля тиску і провокацій нацистської Німеччини давали підстави прогнозувати можливий розпад Чехословаччини. Відтак, Тісо шукав заступництва Варшави в разі актуалізації питання територіально-політичного статусу словацьких земель. Він просив, аби Польща не забула про інтереси Словаччини на можливій міжнародній конференції. Папає вказав на стабільно позитивне ставлення до словаків і наголосив, що «з огляду на прийдешні події, не ототожнює державу з нацією»¹⁸. На нашу думку, таким формулюванням він обнадіював Тісо, адже по суті натякнув про допомогу і сприяння в разі ліквідації ЧСР.

Кульмінацією позитивного виміру польсько-словацьких взаємин стала дипломатична ініціатива Тісо та Сідора. 28 вересня вони інкогніто відвідали польське посольство у Празі та вручили Папає інтригуючий документ – декларацію про дуалістичну унію Словаччини з Польщею, або триалістичну унію з Польщею та Угорщиною, якби така державно-політична комбінація реалізовувалася. У звіті до Варшави Папає інтерпретував його зміст також як програму словацької самостійності з польською гарантією¹⁹. Сама акція стала результатом наради того ж дня на таємних зборах клубу депутатів і сенаторів чехословацького парламенту від ГНСР²⁰.

Вважаємо, що такий відчайдушний крок словацьких автономістів був зумовлений їх великим страхом за долю Словаччини. Ба більше, як видається, ситуація була спровокована польською стороною. Папає сам визнав, що за 10 днів до цього в розмові з Тісо вони розмірковували над необхідністю проголошення словаками певної декларації на випадок подальшого інтенсивного внутрішнього розпаду Чехословаччини²¹.

По суті словаки виконали вказану рекомендацію, але, як продемонстрували події, дещо поспішили. Хоча Папає відправив оригінал декларації кур'єром до Варшави, але ніякої реакції польського МЗС на це не було²². Відомо, що документ прийняв Кобилански, який був налаштований на співпрацю з угорцями в словацькому питанні, і тому, можливо, не звітував негайно

про нього Беку²³. І, напевно, вчинив правильно, адже в ніч з 29 на 30 вересня Мюнхенська конференція тимчасово вирішила кризу відомим половинчастим методом, а тому надання цій закулісній справі офіційного характеру означало скомпрометувати як словацьких ініціаторів, так і польську зовнішню політику.

Ще одним дипломатичним зондажем була таємна «місія Фаркаша». Він не був полонофілом, а належав до радикального крила ГСНП, для якого кінцевою програмою була цілковита самостійність Словаччини. 3 жовтня Й. Фаркаш зустрівся з Гвіжджом, який організував йому бесіду в МЗС із заступником міністра В. Славеком. На запитання словацького емісара про ставлення Польщі до можливого проголошення самостійності Словаччини той відреагував прохолодно.

Фаркаш відзначав, що під час розмови Славек кілька разів виходив із кімнати, у зв'язку з чим припустив, що той у перервах інформував самого Бека, який бажав «залишитися за кулісами», про перебіг бесіди й отримував відповідні інструкції. Загалом словак дійшов висновку, що польські урядові кола не оцінюють позитивно самостійність Словаччини, проте з готовністю погодилися організувати йому переліт до Будапешта на подальші переговори з угорцями²⁴. Щоправда, це явно дисонує з іншими свідченнями. Згідно з рекомендацією польського МЗС для Папає від 5 жовтня: «Фаркашові ми вказали те, що у випадку боротьби за свою самостійність, словаки можуть розраховувати на постійну матеріальну допомогу з нашого боку»²⁵. 4 жовтня Кобилански наголосив: «Тепер уже неможливо дотримуватися концепції приєднання Словаччини до Угорщини, а слід діяти в напрямку незалежності Словаччини й надати їй гарантії з усіма атрибутами»²⁶.

Як би там не було, але на той час ГНСП зробила свій геополітичний вибір – залишитися в складі ЧСР – і проголосила 6 жовтня у Жіліні давно омріяну автономію, розраховуючи на її підтримку також Польщею²⁷. Однак Варшава очікувала, знову ж таки, більшого радикалізму. У розмовах з британським та румунським послами Бек вказав, що чекає на проголошення в Жіліні незалежності²⁸. Тож не дивно, що в особистій розмові з Шембеком він назвав словаків безініціативними та інертними.

Ситуація залишалася нестабільною, адже угорці, згідно з Мюнхенською угодою, одразу ж висунули претензії на південні словацькі землі. Тому словаки вже спрямовували у Варшаву прохання вплинути на владу Будапешта, аби вона зменшила агресивність своїх територіальних зазіхань. Цікаво, що в тогочасній дипломатичній документації Польща згадується як один із можливих арбітрів у цій справі²⁹, але зрештою Віденський арбітраж здійснювали лише Німеччина та Італія.

Курс словацьких автономістів на домовленості з Прагою розчарував польських лідерів, адже покращення чесько-словацьких взаємин зменшувало можливості подальших зовнішньополітичних інсинуацій. За таких умов

Польща заповзлася «грати велику гру»³⁰ щодо реалізації власних планів ревіндикації (із польської – повернення майна) частини Орави та Спіша, які за підсумками арбітражного розмежування у 1920 р. були залишені, попри протести Варшави, у складі ЧСР³¹. Ці невеликі гірські території на північному заході Словаччини, хоч і входили свого часу до складу Транслейтанії, але стали об'єктом польських претензій, які обґрунтовувалися національним складом місцевого населення.

7 жовтня заступник міністра закордонних справ Польщі Й. Шембек у розмові з французьким послом у Варшаві Л. Ноелем вказав, що розвиток ситуації навколо Спіша та Орави буде залежати від того, як вирішиться словацьке питання³². Польська влада передала свої територіальні вимоги не Празі, а безпосередньо в Братиславу, щойно створеному словацькому автономному уряду. При цьому словакам наголошували, що якщо справа розглядатиметься центральною владою, вимоги будуть більшими, ніж у переговорах зі словацькими лідерами та у випадку самостійної Словаччини³³. У польській громадській думці ревіндикаційні наміри «підігривали» публікації і виступи науковців (насамперед істориків), письменників, політиків, військових³⁴.

Можливо у Варшаві вважали, що цей тиск у поєднанні з синхронними територіальними вимогами Угорщини таки підштовхне словаків до проголошення незалежності³⁵. Проте ефект був іншим. Словацькі лідери також вдалися до маневрів, стали розглядати можливість орієнтації на Німеччину³⁶, а також зуміли домовитися з празьким урядом. 22 листопада 1938 р. було ухвалено закон, що перетворював централізовану Чехословаччину на країну з асиметричною автономією – Чехо-Словаччину.

Не змінив ситуацію й черговий візит 19-20 жовтня Сідора до Варшави³⁷. У розмовах з польськими дипломатами Й. Шембеком, М. Арцішевським та Т. Кобиланським він розвинув хитромудру вигадливу концепцію перспективи незалежної словацької держави, яка б економічно спиралася на Угорщину (сільське господарство) й Німеччину (промисловість), але під військово-політичним і культурним протекторатом Польщі. До речі, про подібну комбінацію є згадка в телеграмі німецького консула в Братиславі Е. фон Дрюфеля в Берлін від 4 жовтня³⁸.

Водночас Сідор скаржився, що територіальні претензії небезпечні зменшенням пропольських настроїв словаків, які наразі переважають. Однак йому було наголошено, що висунуті вимоги є мінімальними й передбачають невеликі корекції кордонів³⁹. У Польщі жартували, що деякі з них слугують для заокруглення мисливських угідь президента І. Мосціцького та його міністрів⁴⁰. Відтак, поляки інтерпретували ситуацію як велику послугу словакам, своєрідне самообмеження, маючи на увазі, що загалом претензії могли би бути значно більшими у разі їх негативного ставлення до проблеми.

Підсумкова демаркаційна лінія на Спіші та Ораві, накреслена варшавськими експертами, охоплювала територію навколо Чадци, частини лісів Татр, Яворіну, П'єнін-на-Дунайці, річку Попрад та ін⁴¹. Загальна площа складала 500 км² з близько 6 тис. жителів⁴². Польський історик С. Жирко зазначає, що ці терени не мали суттєвого економічного значення⁴³.

Звертаємо увагу на прояви зверхності в тогочасних висловлюваннях польських діячів. Папає зауважив Шембеку, що весь словацький автономний уряд не має ані найменшого розуміння політики, а його представники справляють враження дітей⁴⁴. Своєю чергою Шембек вважав словаків за етнос, а не сформовану націю, висловившись у наступний спосіб: «вони є примітивним соціумом – горалями [горцями. – Авт.], з якими слід говорити не звичайною дипломатичною мовою, а за посередництва таких людей, як сенатор Гвіждж»⁴⁵. Очевидно, він мав на увазі культурний і літературний, а не політичний вимір зв'язків Гвіжджа зі словацькими діячами. Семковіч, який вимагав приєднати значно більші словацькі території, категорично зазначав: «Дружба словаків? Вони як капризні діти. Їм мусять більше залежати на дружбі з поляками, ніж Польщі на їх дружбі»⁴⁶.

Не слід вважати, що і словаки були сліпими у своєму полонофільстві. Навіть Глінка, який у 1937 р. отримав з Варшави високу нагороду – орден «Polonia Restituta»⁴⁷ й на смертному одрі в серпні 1938 р. говорив про поляків як найближчу братську націю, у довірливій розмові в серпні 1937 р. з однопартійцем Т. Гашпаром виклав своє метафоричне бачення взаємин із сусідами: «Чехи це гуси. Вони на вас хоча й сичать і гелгочуть, але тупнеш ногою – розбігаються. Угорці були вовками, але поляки ще більш хижі, вони затяті шовіністи та великодержавники. Знаємо, що роблять із сімома мільйонами українцями, і знаємо, що б підготували нам, яких значно менше»⁴⁸.

Криза навколо проблеми Спіша та Орави загострилася, коли словацький автономний уряд відхилив польську ноту від 25 жовтня та запропонував переговори на основі етнічного принципу⁴⁹. Однак Варшава не була налаштована компромісно. 31 жовтня послідував ультиматум (усний у Братиславу та у формі ноти у Прагу)⁵⁰. Кобилански в телефонній розмові з посольством у ЧСР вказував вимагати негайної відповіді, а інакше – «давати в морду». Бек погрожував, що в разі опору доручить вирішення справи генералу Бортновському (начальник операційної групи польських військ у Сілезії)⁵¹. Наступного дня вимоги, які співпали з кульмінацією чехословацько-угорських територіальних суперечок за Південну Словаччину, були задоволені. Дрюфель відзначав, що словаки просили німецьку владу вплинути на Польщу, аби та зменшила свої вимоги до «розумних меж»⁵², але ні про які тогочасні кроки Берліна з цього приводу не відомо.

Була сформована двостороння делімітаційна комісія, яка визначала встановлення кордонів. Представники з боку ЧСР у цій комісії були призначені

словацьким автономним урядом. Співголовами комісії були Б. Заборски від польської сторони та Ф. Грушовски – від словацької⁵³. Її пленарні засідання відбувалися 15-29 листопада в Жіліні та Закопанему.

Комісія працювала в умовах як стихійних, так і організованих протестів місцевого населення проти приєднання до Польщі. Так, натовп місцевих жителів закидав камінням автобус із польською делімітаційною делегацією в Оравському Подзамку⁵⁴. Варшавський уряд негайно оголосив, що спірна територія буде окупована для забезпечення порядку. Дійсно, 25 листопада польські підрозділи розпочали наступ⁵⁵. У районі Чадци розгорнулися запеклі бої локального значення, але із залученням артилерії і навіть бомбардувальників. Втрати з польської сторони склали 2 вбитих та 10 поранених, з чехословацької – 4 вбитих та 14 поранених⁵⁶. 27 листопада стався збройний конфлікт на Яворині, жертвою якого став польський майор⁵⁷.

30 листопада 1938 р. в м. Закопане був підписаний протокол про делімітацію. Польщі відійшли словацькі землі загальною площею 226 км² і 4280 жителів⁵⁸. Згідно з даними польського історика Я. Бергхаузена, чисельність тамтешніх мешканців складала 3200 осіб⁵⁹. Нова влада одразу почала асимілювати місцеве населення: польська мова введена єдиною офіційною, активісти зі складу словацької інтелігенції були депортовані⁶⁰.

Хоча площа втраченої території була насправді невеликою, однак набагато глибшим був морально-психологічний вплив факту, що дружня Польща, на яку покладали далекосяжні надії, виявилася на практиці теж агресором⁶¹. Культурний протест висловив письменник Ф. Шубік (А. Жарнов), який відмовився від польської нагороди за переклади творів польської літератури. У групі діячів-полонофілів окреслилася криза політичної ідентичності. К. Мургаш (автор монографії про Й. Пілсудського) змінив зовнішньополітичну орієнтацію на Німеччину. Колишній пропольський ентузіаст Ф. Грушовски став демонстративно прохолодним, а Й. Кіршбаум вдався до дистанціювання і критики⁶².

Папає 8 грудня висловив із цього приводу наступні міркування: «Німецькій діяльності, що прагне заволодіти словацькою громадською думкою, значною мірою сприяють наші територіальні ревіндикації та переконання, які зараз часто спостерігаються у словацьких лідерів, що Польщу незабаром очікує доля Чехо-Словаччини, а тому немає сенсу шукати в ній опори»⁶³. Німці дійсно вважали збільшення польського впливу в Словаччині небажаним. У записці державного секретаря Вермана для Гітлера від 7 жовтня з цього приводу вказувалося: «Польща вже придбала Тешинську Сілезію... Польська економіка, посилена словацькою, могла б стати чималою перешкодою німецьким економічним намаганням на південному сході»⁶⁴.

16 грудня Шембек на зустрічі з послом райху у Варшаві Г.А. фон Мольтке висловив своє занепокоєння інформацією про німецьку активність у Словаччині й запитував, наскільки її можна вважати вірогідною. Той виглядав «явно

розгубленим» і спромігся лише на заяву щодо незмінності декларованої політики Берліна про незацікавленість у словацьких справах, хоча вказав, що таку діяльність із німецького боку можуть проводити «безвідповідальні елементи»⁶⁵.

Побоюючись сильного німецького конкурента, польська сторона незабаром активізувала зусилля щодо відновлення свого впливу на словацькі справи. Пропонувалися амбітні проекти посприяти створенню словацьких національних комітетів та збройних загонів, взаємні візити задля економічних переговорів та військово-політичного зондажу, поглиблення контактів між аграрними, католицькими та молодіжними організаціями, тісне співробітництво у сфері преси і пропаганди. Мургаш згадував, що Валевски «три дні сидів над головою» й переконував розпочати акцію щодо приєднання Словаччини як автономної частини до Польщі⁶⁶.

29 січня 1939 р. відбулася зустріч польської та словацької делегацій у Тешині. Обговорювалися питання економічної, культурної і туристичної співпраці. Поляки звабливо натякнули на ймовірність корекцій кордону на користь словаків⁶⁷, хоча відомо, що Бек навпаки не виключав можливості подальших територіальних претензій із польського боку⁶⁸. Своєю чергою, лідер словацьких радикалів В. Тука запитував, яку допомогу може надати Польща у випадку проголошення незалежності, а також цікавився думкою поляків про можливе приєднання Підкарпатської Русі до Словаччини⁶⁹.

З середини лютого спостерігається нова хвиля двосторонніх контактів, причому ініційованих словаками. Очевидно, в умовах зростання німецького тиску, вони вдалися до лавірування та активнішого використання польського чинника як противаги. Сідор 17 лютого під час візиту до Папає наголосив на особливому інтересі Словаччини до Варшави. Останній коментував, що травма у словацькому суспільстві у зв'язку з недавніми територіальними ревіндикаціями є вельми глибока, але її пом'якшують аргументи політичного реалізму⁷⁰.

18-19 лютого у Ружомбероку відбулася робоча зустріч польсько-словацької делегації. Предметом обговорення були можливості економічної та культурної співпраці, гарантії кордонів у разі розпаду Чехо-Словаччини. Піднімалися питання про використання порту Гдині для торгівельних потреб Словаччини та пристаней Братислави для польського товарообігу, відкриття кафедри словацької мови та літератури у Кракові й польської кафедри у Братиславі⁷¹. Згідно зі свідченнями Лацінського, Тісо мав на думці конфігурацію тісної співпраці Польщі, самостійної Словаччини та Угорщини як противагу німецькій експансії⁷².

На початку березня у Високих Татрах відбувся з'їзд словацького духовництва спішської дієцезії. Темою обговорення стала німецька небезпека для католицизму та необхідність співпраці з Польщею у релігійній, культурній та політичній сферах⁷³.

Депутат словацького автономного сейму П. Чарногурски, за дорученням Тісо та Сідора, здійснив 5-9 березня таємний візит до Варшави, де мав з'ясувати ставлення Польщі до проголошення незалежної Словаччини, а також прозондувати можливість польських гарантій словацького кордону від посягань Німеччини та Угорщини⁷⁴. Гвіждж організував йому зустрічі із заступником міністра закордонних справ М. Арцішевским. Той декларував свою загальну прихильність, схвально зустрів інформацію про бажання Тісо відвідати Варшаву, що було заплановано на 19 березня з нагоди вшанування пам'яті Ю. Пілсудського⁷⁵. Утім, ухильно наголосив Чарногурскому: «Ви переоцінюєте дипломатичні можливості нашого уряду... події розвиваються швидше, ніж ми вважаємо»⁷⁶. Чіткіше позиція Арцішевского простежується в його телеграмі для Папає та Лацінського від 9 березня: «Питання форми визнання самостійної Словаччини буде значною залежати від способу відділення від чеських земель. У випадку насильницького шляху визнання де юре не може бути негайним»⁷⁷.

Заслуговує на увагу ще один метод геополітичного збалансування, який намагалися застосувати за сприяння поляків, а саме: залучення в словацьку економіку англійського капіталу. У Братиславі навіть відбулася зустріч провідного словацького економіста П. Затька з британськими представниками. Утім, суттєвого значення цей візит не мав, адже британці не могли навіть вказати, куди вони саме планують інвестувати капітал та які гарантії можуть надати Словаччині⁷⁸.

7 березня Тісо й Сідора зустрілися з німецькими емісарами з Відня А. Зайс-Інквартом та Гамершмідтом, які вимагали від словаків радикальних сепаратистських кроків. Уже наступного дня Сідор знову здійснив візит до польського посольства у Празі, намагаючись з'ясувати дипломатичну ситуацію. Однак Папає вів себе вельми стримано й нічого не повідомив⁷⁹. Однак це не означає, що він не розумів важливість моменту. 9 березня посол звітував у Варшаву: «Вирішується доля Словаччини. Словаки нерішучі й між ними владне хаос. Німецький тиск щодо самостійної Словаччини під німецьким протекторатом щоразу сильніший та невідворотніший. Тісо явно шукає нашої допомоги. В найближчі дні буде ухвалено рішення про велику ставку... На мій погляд, якщо ми надамо словакам цілковиту підтримку, це ще може наразі вплинути на ситуацію»⁸⁰.

12 березня нацистські представники знову зустрілися з Сідором, на той час головою автономного уряду, й зажадали проголошення самостійності Словаччини. Словацький політик відмовив і висловив бажання поїхати до Варшави⁸¹. Проте у тій ситуації польська сторона спромоглася лише на загальні заяви (зокрема запевнення Бека у бесіді з Чарногурским 7 березня та промова міністра в сенаті від 11 березня), що вважає Словаччину суб'єктом міжнародних відносин⁸². Британський посол у Польщі Г. Кеннард

назвав таку позицію «боязкою пасивністю»⁸³. Сам Бек пізніше визнав, що Польща програла словацьке питання, адже «ми мали у Словаччині надто короткі руки»⁸⁴.

Зрештою, на декларування словацьким сеймом Словацької держави 14 березня польська влада реагувала цілком позитивно. Однак, у викресленій частині тексту телеграми Бека для Лацінського відчувається приховане побоювання щодо майбутнього: «Сформулюйте запитання, як словацька влада бачить розвиток своїх взаємин зі сусідами, насамперед із Польщею»⁸⁵. Гвіждж, який прибув до Братислави 14 березня й зустрівся з Чарногурским одразу ж після проголошення незалежності Словаччини, також озвучив нові чіткі акценти зовнішньої політики Варшави: «... польський уряд усвідомлює, що Гітлер пішов на схід, тому вона краще б зреклася спільного кордону з угорцями, аби Гітлер був утриманий у своїх дотеперішніх кордонах»⁸⁶. Події наступних місяців дійсно продемонстрували обґрунтованість польських страхів. Словацька держава, як перший союзник нацистського райху, стала співучасником агресії проти Польщі та розв'язала в такий спосіб Другу світову війну⁸⁷.

Отже, польська зовнішня політика у словацькому питанні виходила суто з власних прагматичних утилітарних інтересів геополітичного маневрування. Фактор польсько-словацьких взаємин застосовувався як інструмент зондування позицій інших держав (насамперед Угорщини й Німеччини). Багатообіцяючі висловлювання польських діячів про велику приязнь до словаків та їхніх державотворчих прагнень були, однак, методом внутрішнього послаблення ЧСР. Проте в той час, як поляки очікували від словацьких автономістів радикальних дій, останні не вдавалися до відвертого сепаратизму й самі ініціювали зовнішньополітичні лавірування. Це викликало незадоволення владних кіл II Речі Посполитої, які звинувачували словаків в апатії та нерішучості. Зрештою, ліквідація пом'юнхенської ЧСР і проголошення Словацької держави були зрежисовані Берліном без участі й навіть відома Варшави, що засвідчило крах словацької політики Польщі.

¹ Шніцер І.О. Історія словацького автономістського руху 1918–1938 рр. Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла», 2008 . С. 113–114, 126.

² Gniazdowski M. Slovenský autonomizmus v poľskej politike v 30. rokoch. *Česko-slovenská historická ročenka*. 2010. S. 243–264. S. 258.

³ Slovensko a slovenská otázka v poľských a maďarských diplomatických dokumentoch v rokoch 1938–1939 [Ed.]: Dušan Segeš, Maroš Hertel, Valerián Bystrický. Bratislava : Spoločnosť Pro Historia 2012. S. 100.

⁴ Gniazdowski M. Kwestia słowacka a polska idea «trzeciej Europy». *Modernizacja – centrum – peryferie. Księga jubileuszowa z okazji 70. rocznicy urodzin Profesora Ryszarda Stemplowskiego*. Eds. Włodzimierz Borodziej, Sławomir Dębski. Warszawa : PISM, 2009 S. 178; Garek M. Slovensko–poľské vzťahy v roku 1938 do Mnichovskej dohody. *Nepokojná hranica*. Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku 2010. S. 13.

⁵ Čaplovič M. Tri dokumenty k slovensko–poľským vzťahom z jari 1939. *Historický časopis*. 2000. Ročník 48. Číslo 2. S. 346.

⁶ Deák L. Hra o Slovensko: Slovensko v politike Maďarska a Poľska v rokoch 1933–1939. Bratislava : Veda, 1991. S. 124.

⁷ Slovensko a slovenská otázka v poľských a maďarských diplomatických dokumentoch v rokoch 1938–1939... S. 109–110, 120, 146–147, 150.

⁸ Berghauzen J. Stosunki polsko–słowackie w latach 1938–1947. *Przegląd Historyczny*. 66/3. 1975. S. 412.

⁹ Slovensko a slovenská otázka v poľských a maďarských diplomatických dokumentoch v rokoch 1938–1939... S. 142, 149.

¹⁰ Gniazdowski M. Kontakty piłsudczyków ze Słowakami w latach 1939–1945. *Niepodległość*. TOM LV. 2005. S. 112; Kázmerová L., Katuninec M. Dilemy Karola Sidora. Bratislava : Kalligram 2006. S. 71.

¹¹ Gniazdowski M. Kwestia słowacka a polska idea «trzeciej Europy»... S. 180; Gniazdowski M. Slovenský autonomizmus v poľskej politike v 30. rokoch... S. 254.

¹² Slovensko a slovenská otázka v poľských a maďarských diplomatických dokumentoch v rokoch 1938–1939... S. 200.

¹³ Bartlová A. Česko–slovenský štát – katolícka cirkev – Hlinkova slovenská ľudová strana. Slovenská ľudová strana v dejinách 1905–1945. Martin : Matica slovenská, 2006. S. 149; Sidor K. Vnuk F. Andrej Hlinka 1864–1938. Bratislava : Lúč 2008. S. 898.

¹⁴ Slávik J. Moja pamäť – živá kniha. II. Moje poslanie vo Varšave 1938–1939. Editori Ján Němeček a Valerián Bystrický v spolupráci s Janom Kuklíkom. Bratislava : Veda, 2014. S. 87.

¹⁵ Čaplovič M. Tri dokumenty k slovensko–poľským vzťahom z jari 1939... S. 346–347.

¹⁶ Gniazdowski M. Kwestia słowacka a polska idea «trzeciej Europy»... S. 181.

¹⁷ Slovensko a slovenská otázka v poľských a maďarských diplomatických dokumentoch v rokoch 1938–1939... S. 223.

¹⁸ Ibidem... S. 277.

¹⁹ Ibidem... S. 318.

²⁰ Čarnogurský P. Deklarácia o únii Slovenska s Poľskom z 28.9.1938. *Historický časopis*. 1968. Ročník 16. Číslo 3. S. 415.

²¹ Slovensko a slovenská otázka v poľských a maďarských diplomatických dokumentoch v rokoch 1938–1939... S. 320.

²² Bartlová A. Slovensko–poľské vzťahy v rokoch 1919–1938. *Historický časopis*. 1972. Ročník 20. Číslo 3. S. 377; Bystrický V. Zápas o teritoriálnu integritu Slovenskej krajiny v rokoch 1938 – 1939. *Slovensko a Európa medzi demokraciou a totalitou : kapitoly z dejín 20. storočia k jubileu Bohumily Ferenčuhovej* [zostavili] Matej Hanula, Michal Kšiňan (eds.). Bratislava : Veda, 2017. S.91.

²³ Jakubec P. Septembrová kríza 1938 a delimitácia československo–poľskej hranice v okolí Javoriny. *Z minulosti Spiša. 15. Ročenka Spišského dejepisného spolku v Levoči*. Venované mestu Spišské Vlachy a spišskému rodu Csáky. Levoča : Spišský dejepisný spolok, 2007. S. 166.

²⁴ Slovensko a slovenská otázka v poľských a maďarských diplomatických dokumentoch v rokoch 1938–1939... S. 328–329.

²⁵ Ibidem... S. 325.

²⁶ Garek M. Horná Orava a severný Spiš v rokoch 1945–1947. *Almanach Slowacy v Polsce*. XI. Krakow : Towarzystwo Społeczno–Kulturalne Czechow a Slowakow v Polsce, 2007. S. 156.

²⁷ Bystrický V. Žilinská dohoda 6 októbra 1938. *Vojenská história*. 2006. Ročník 10. Článok. 4. S.92.

²⁸ Gniazdowski M. Kwestia słowacka a polska idea «trzeciej Europy»... S. 188.

²⁹ «Tretia ríša» a vznik Slovenského štátu. Dokumenty 1. = Das «Dritte Reich» und die Entstehung des Slowakischen Staates. Dokumente 1 / [Eds.]: M. Schvarc, M. Holák, D. Schriffl. Bratislava : Ústav pamäti národa, Slovenské národné múzeum Múzeum karpatských Nemcov 2008. S. 196–197.

³⁰ Junek M. Zánik Československa v roku 1939. Denníkové záznamy a dopis Antona Štefánka z let 1938–39. *Studia historica Nitriensia*. 2002. X. S. 181.

³¹ Majeriková M. Vojna o Spiš. Spiš v politike Poľska v medzivojnovom období v kontexte česko–slovensko–poľských vzťahov. Krakow : Spolok Slovákov v Poľsku 2007. S 95.

³² Čarnogurský P. Deklarácia o únii Slovenska s Poľskom z 28.9.1938... S. 422.

³³ Deák L. Medzinárodný aspekt vyhlásenia autonómie Slovenska – 6. október 1938. *Žilina v slovenských dejinách*. Zborník z vedeckej konferencie k 620. výročiu udelenia výsad pre žilinských Slovákov. Žilina 7. mája 2001 / Žilina, Vyd. Knižné centrum 2002 S. 111; Žerko S. Polska wobec autonomicznej Slowacji (październik 1938–marzec 1939). *Colloquium wydziału naukhumanistycznych i społecznych. Kwartalnyk*. 2014/2. S. 80; Grebért A. Die slowakische Frage als internationales problem in den jahren 1938–1939. München : Schriftenreihe des Slowakischen Matúš Cernák–Institut; Der Weltkongreß der Slowaken, 1984. S. 52.

³⁴ Jakubec P. Septembrová kríza 1938 a delimitácia československo–poľskej hranice v okolí Javoriny... S. 170–171.

³⁵ Jesenský M. Between Realpolitik and Idealism. The Slovak–Polish Border, 1918–1947. Thesis submitted to the Faculty of Graduate Postdoctoral Studies in partial fulfillment of the requirements for the PhD degree in History. Ottawa :University Ottawa, 2012. P. 207.

³⁶ Schvarc M. Sicherheitsdienst a slovenská secesia 1938/1939. *Adepti moci a úspechu : etablovanie elit v moderných dejinách : jubileum Valeriána Bystrického*. Bratislava : Veda, 2016. S. 295.

³⁷ Lepiš J. Inkorporácia a proces integrácie severného Spiša a hornej Oravy v rokoch 1938–1944. *V turbulentnom tridsaťročí. Kapitoly z dejín Slovenska v rokoch 1918–1948. Venované 70. narodeninám prof. PhDr. Karola Fremala, CSc*. Krakow : Spolok Slovákov v Poľsku, 2013. S. 177.

³⁸ «Tretia ríša» a vznik Slovenského štátu. Dokumenty 1... S. 44.

³⁹ Slovensko a slovenská otázka v poľských a maďarských diplomatických dokumentoch v rokoch 1938–1939... S. 385.

⁴⁰ Ďurica M. S. Jozef Tiso 1887 – 1947. Životopisný profil. 3. opravené a doplnené vydanie. Bratislava : LÚČ 2006. S. 212.

⁴¹ Drobňák A. Slovensko–poľské vzťahy na stránkach denníka Slováč v medzivojnovom období. 8. študentská vedecká konferencia. *Zborník plných príspevkov / ed. M. Ološtiak, M. Chovanec*. Prešov : Prešovská univerzita v Prešove, 2013. S. 386.

⁴² Majeriková M. Vojna o Spiš... S. 96.

⁴³ Žerko S. Polska wobec autonomicznej Słowacji (październik 1938–marzec 1939)... S. 80.

⁴⁴ Valenta J. «Polská karta» – k otázce slovenské alternativní zahraničně politické orientace. Pokus o politický a osobný profil Jozefa Tisu. Zborník materiálov z vedeckého sympózia. Častá–Papiernička, 5–7 mája 1992. Bratislava : SAP, 1992. S. 138; Žerko S. Polska wobec autonomicznej Słowacji (październik 1938–marzec 1939)... S. 83.

⁴⁵ Slovensko a slovenská otázka v poľských a maďarských diplomatických dokumentoch v rokoch 1938–1939... S. 450.

⁴⁶ Deák L. Hra o Slovensko: Slovensko v politike Maďarska a Poľska v rokoch 1933–39... S. 202.

⁴⁷ Bartlová A. Slovensko–poľské vzťahy v rokoch 1919–1938. *Historický časopis*. 1972. Ročník 20. Číslo 3. S. 377.

⁴⁸ Bystrický V. Zahraničnopolitické koncepcie politických strán na Slovensku koncom tridsiatych rokov 20. storočia. *Historický časopis*. 2000. Ročník 48. Číslo 2. S. 275; Lepiš J. Inkorporácia a proces integrácie severného Spiša a hornej Oravy v rokoch 1938–1944... S. 173.

⁴⁹ Jesenský M. Between Realpolitik and Idealism. The Slovak–Polish Border, 1918–1947... P. 211.

⁵⁰ Kowalski R. Prasa czeska wobec polsko–słowackich rokowań rektyfikacyjnych w świetle raportów prasowych Konsulatu RP w Morawskiej Ostrawie z listopada i grudnia 1938 roku. *Mazowieckie Studia Humanistyczne*. 2001. 7/2. S. 126; Segeš D. Orava: úvahy politických elit verus realita sporného regionu v rokoch 1918–1947. *Putovanie dejinami pod múrmi Oravského hradu* / Michal Bada, Alena Bartlová a kol. Bratislava : Veda, 2015. S. 120.

⁵¹ Segeš D. Reflexia medzivojnového politického vývoja na Slovensku očami Varšavy. *Historický časopis*. 2007. Ročník 55. Číslo 2. S. 361.

⁵² «Tretia ríša» a vznik Slovenského štátu. Dokumenty 1... S. 261.

⁵³ Štefániková A. Poľská otázka v slovenskej spoločnosti v rokoch 1938–39. *Historické štúdie*. Ročník 38. 1997. S. 64.

⁵⁴ Kowalski R. Prasa czeska wobec polsko–słowackich rokowań rektyfikacyjnych w świetle raportów prasowych Konsulatu RP w Morawskiej Ostrawie z listopada i grudnia 1938 roku... S. 130; Miškovič A. Naša pravda zvíťazila (niekoľko úprimných slov krajanom vo Špiši a Orave). Bratislava: Hlavné veiteľstvo Hlinkovej gardy, [b.r.]. S. 14.

⁵⁵ Němeček J. Mnichovské dny ve Varšavě. O pamětech československého politika a diplomata Juraje Slávika. *Střed: časopis pro mezioborová studia střední Evropy 19. a 20. Století*. Ročník. 4. Suppl. 2 (2012). S. 66.

⁵⁶ Jesenský M. Between Realpolitik and Idealism. The Slovak–Polish Border, 1918–1947... P. 212.

⁵⁷ Baka I. Slovenská republika a nacistická agresia proti Poľsku. Bratislava : Vojenský historický ústav, 2006. S. 11.

⁵⁸ Gniazdowski M. Poľsko a improvizované východiská vojensko–politickéj stratégie Slovenska v roku 1939. *Vojenská história*. 2011 Ročník 15. Číslo 2. S. 36.

⁵⁹ Berghauzen J. Stosunki polsko–słowackie w latach 1938–1947... S. 414.

⁶⁰ Němeček J. Slovensko–poľské vzťahy v predvečer Druhej svetovej války. *Historický časopis*. 1997. Ročník. 45. Číslo 3. S. 441; Majeriková M. Poľský záujem o Slovensko od Mníchova po vypuknutie druhej svetovej vojny. *Historické rozhľady*. 3. Zborník príspevkov

Katedry histórie FF UCM v Trnave. Trnava : Katedra histórie FF UCM v Trnave 2006. S. 177–178.

⁶¹ Jakubec P. Javorina v (česko)slovensko–poľských vzťahoch medzivojnového obdobia ako symbol. *Nepokojná hranica...* S. 47.

⁶² Matula P. The Role of Professor Władysław Semkowicz and the Jagiellonian University in Promoting Polonophilia in Slovakia in the Interwar Period. *Czech–Polish Historical and Pedagogical Journal*. 12/1. P. 132.

⁶³ Slovensko a slovenská otázka v poľských a maďarských diplomatických dokumentoch v rokoch 1938–1939... S. 435.

⁶⁴ Записка статс–секретаря Вермана для Гітлера. Берлін. 1938, 7 жовтня. *Ванат I. Нариси історії українців Східної Словаччини. Книга II (вересень 1938 – лютий 1948)*. Братислава : Словацьке педагогічне видавництво; Пряшев : Відділ української літератури, 1985. С. 299.

⁶⁵ Žerko S. Polska wobec autonomicznej Slowacji (październik 1938–marzec 1939)... S. 86.

⁶⁶ Murgaš K. Vyjadrenie obv.[ineného] na Poznámky. Vznik Slovenského štátu. 14. marec 1939. Spomienky aktérov historických udalostí. Diel 1 / [Zost.]: Valerián Bystrický, Róbert Letz, Ondrej Podolec. Bratislava : AEPRESS 2007. S. 322.

⁶⁷ Štefániková A. Poľská otázka v slovenskej spoločnosti v rokoch 1938–39... S. 68.

⁶⁸ Deák L. Hra o Slovensko: Slovensko v politike Maďarska a Poľska v rokoch 1933–39... S. 213.

⁶⁹ Slovensko a slovenská otázka v poľských a maďarských diplomatických dokumentoch v rokoch 1938–1939... S. 426.

⁷⁰ Ibidem... S. 472.

⁷¹ Čarnogurský P. 14 marec 1939. Bratislava : Veda, 1992. S. 169.

⁷² Žerko S. Polska wobec autonomicznej Slowacji (październik 1938–marzec 1939)... S. 89.

⁷³ Štefániková A. Poľská otázka v slovenskej spoločnosti v rokoch 1938–39... S. 71.

⁷⁴ Čarnogurský P. 14 marec 1939... S. 165–180; Ďurica M. S. Jozef Tiso 1887–1947. Životopisný profil... S. 222.

⁷⁵ Hoensch Jörg K. Slovensko a Hitlerova východná politika. Hlinkova slovenská ľudová strana medzi autonómiou a separatizmom 1938–1939. Bratislava : Veda, 2001. S. 147; Berghauzen J. Stosunki polsko–słowackie w latach 1938–1947... S. 415.

⁷⁶ Čarnogurský P. 14 marec 1939... S. 177.

⁷⁷ Slovensko a slovenská otázka v poľských a maďarských diplomatických dokumentoch v rokoch 1938–1939... S. 489.

⁷⁸ Ibidem... S. 473, 493.

⁷⁹ Lipscher L. Ľudácka autonómia – ilúzie a skutočnosť. Bratislava, 1957. S. 286.

⁸⁰ Slovensko a slovenská otázka v poľských a maďarských diplomatických dokumentoch v rokoch 1938–1939... S. 491.

⁸¹ Hoensch Jörg K. Slovensko a Hitlerova východná politika... S. 166.

⁸² Slovensko a slovenská otázka v poľských a maďarských diplomatických dokumentoch v rokoch 1938–1939... S. 512, 529.

⁸³ Hoensch Jörg K. Slovensko a Hitlerova východná politika... S. 193.

⁸⁴ Gniazdowski M. Slovenský autonomizmus v poľskej politike v 30. rokoch... S. 263.

⁸⁵ Slovensko a slovenská otázka v poľských a maďarských diplomatických dokumentoch v rokoch 1938–1939... S. 530.

⁸⁶ Čarnogurský P. 14 marec 1939... S. 256.

⁸⁷ Боровець І.І. Словацька держава у антипольській кампанії Німеччини 1939 року. Слов'янський світ та Україна : зб. наук. праць на пошану професора Р. М. Постолювського Рівне : Видавець Возень, 2011. С. 273–280.

REFERENCES

1. Baka, I. (2006). *Slovenská republika a nacistická agresia proti Poľsku. Bratislava: Vojenský historický ústav* [in Slovak].

2. Bartlová, A. (1972). Slovensko–poľské vzťahy v rokoch 1919–1938. *Historický časopis*, 20/3, 363–384 [in Slovak].

3. Bartlová, A. (2006). Česko–slovenský štát – katolícka cirkev – Hlinkova slovenská ľudová strana. *Slovenská ľudová strana v dejinách 1905–1945*. Martin: Matica slovenská, 126–150 [in Slovak].

4. Berghauzen, J. (1975). Stosunki polsko–slowackie v latach 1938–1947. *Przegląd Historyczny*, 66/3, 411–442 [in Polish].

5. Borovets, I. (2011). Slovatska derzhava u antypolskii kampanii Nimechchyny 1939 roku. *Slovianskyi svit ta Ukraina : zb. nauk. prats na poshanu profesora R. M. Postolovskoho*. Rivne: Vydavets Vozen [in Ukrainian].

6. Bystrický, V. (2000). Zahraničnopolitické koncepcie politických strán na Slovensku koncom tridsiatych rokov 20. storočia. *Historický časopis*, 48/2, 257–281 [in Slovak].

7. Bystrický, V. (2006). Žilinská dohoda 6 októbra 1938. *Vojenská história*, 10/4, 77–108 [in Slovak].

8. Bystrický, V. (2017). Zápas o teritoriálnu integritu Slovenskej krajiny v rokoch 1938 – 1939. *Slovensko a Európa medzi demokraciou a totalitou: kapitoly z dejín 20. storočia k jubileu Bohumily Ferenčuhovej*. Bratislava: Veda, 87–103 [in Slovak].

9. Čaplovič, M. (2000). Tri dokumenty k slovensko–poľským vzťahom z jari 1939. *Historický časopis*, 48/2, 340–348 [in Slovak].

10. Čarnogurský, P. (1968). Deklarácia o únii Slovenska s Poľskom z 28.9.1938. *Historický časopis*, 16/3, 407–423 [in Slovak].

11. Deák, L. (1991). *Hra o Slovensko: Slovensko v politike Maďarska a Poľska v rokoch 1933–1939*. Bratislava: Veda [in Slovak].

12. Deák, L. (2002). Medzinárodný aspekt vyhlásenia autonómie Slovenska – 6. október 1938. *Žilina v slovenských dejinách*. Zborník z vedeckej konferencie k 620. výročiu udelenia výsad pre žilinských Slovákov. Žilina: Vyd. Knižné centrum, 109–112 [in Slovak].

13. Drobňák, A. (2013). Slovensko–poľské vzťahy na stránkach denníka Slovákov v medzivojnovom období. *8. študentská vedecká konferencia. Zborník plných príspevkov*. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, 375–387 [in Slovak].

14. Ďurica, M. S. (2006). *Jozef Tiso 1887–1947. Životopisný profil. 3. opravené a doplnené vydanie*. Bratislava: LÚČ [in Slovak].

15. Garek, M. (2007). Horná Orava a severný Spiš v rokoch 1945–1947. *Almanach Slowacy v Polsce*. XI. Krakow: Towarzystwo Społeczno–Kulturalne Czechow a Slovakow v Polsce, 145–241 [in Slovak].
16. Garek, M. (2010). Slovensko–poľské vzťahy v roku 1938 do Mníchovskej dohody. *Nepokojná hranica. Zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie Slovensko–poľské vzťahy v rokoch 1937–1947*. Krakov: Spolok Slovákov v Poľsku, 9–13 [in Slovak].
17. Gniazdowski, M. (2005). Kontakty piśsudczyków ze Słowakami w latach 1939–1945. *Niepodległość*, LV, 107–150 [in Polish].
18. Gniazdowski, M. (2009). Kwestia słowacka a polska idea trzeciej Europy. *Modernizacja – centrum – peryferie. Księga jubileuszowa z okazji 70. rocznicy urodzin Profesora Ryszarda Stemplowskiego*, 161–191 [in Polish].
19. Gniazdowski, M. (2010). Slovenský autonomizmus v poľskej politike v 30. rokoch. *Česko–slovenská historická ročenka*, 243–264 [in Slovak].
20. Gniazdowski, M. (2011). Poľsko a improvizované východiská vojensko–politickej stratégie Slovenska v roku 1939. *Vojenská história*, 15/2, 33–54 [in Slovak].
21. Grebért, A. (1984). *Die slowakische Frage als internationales problem in den jahren 1938–1939*. München: Schriftenreihe des Slowakischen Matúš Cernák–Instituts; Der Weltkongreß der Slowaken [in German].
22. Hoensch Jörg, K. (2001). *Slovensko a Hitlerova východná politika. Hlinkova slovenská ľudová strana medzi autonómiou a separatizmom 1938–1939*. Bratislava: Veda [in Slovak].
23. Jakubec, P. (2007). Septembrová kríza 1938 a delimitácia československo–poľskej hranice v okolí Javoriny. *Z minulosti Spiša. 15. Ročenka Spišského dejepisného spolku v Levoči*. Levoča: Spišský dejepisný spolok, 163–192 [in Slovak].
24. Jesenský, M. (2012). Between Realpolitik and Idealism. The Slovak–Polish Border, 1918–1947. Thesis submitted to the Faculty of Graduate Postdoctoral Studies in partial fulfillment of the requirements for the PhD degree in History. Ottawa : University Ottawa [in English].
25. Junek, M. (2002). Zánik Československa v roku 1939. Denníkové záznamy a dopis Antona Štefánka z let 1938–39. *Studia historica Nitriensia*, X, 173–191 [in Slovak].
26. Kázmerová, L., & Katuninec, M. (2006). *Dilemy Karola Sidora*. Bratislava: Kalligram [in Slovak].
27. Kowalski, R. (2001). Prasa czeska wobec polsko–słowackich rokowań rektyfikacyjnych w świetle raportów prasowych Konsulatu RP w Morawskiej Ostrawie z listopada i grudnia 1938 roku. *Mazowieckie Studia Humanistyczne*, 7/2, 123–133 [in Polish].
28. Lepiš, J. (2013). Inkorporácia a proces integrácie severného Spiša a hornej Oravy v rokoch 1938–1944. *V turbulentnom tridsaťročí. Kapitoly z dejín Slovenska v rokoch 1918–1948. Venované 70. narodeninám prof. PhDr. Karola Fremala, CSc.* Krakov: Spolok Slovákov v Poľsku, 173–200 [in Slovak].
29. Lipscher, L. (1957). *Ludácka autonómia – ilúzie a skutočnosť*. Bratislava [in Slovak].
30. Majeriková, M. (2006). Poľský záujem o Slovensko od Mníchova po vypuknutie druhej svetovej vojny. *Historické rozhľady*, 3, 169–183 [in Slovak].
31. Majeriková, M. (2007). *Vojna o Spiš. Spiš v politike Poľska v medzivojnovom období v kontexte česko–slovensko–poľských vzťahov*. Krakov: Spolok Slovákov v Poľsku [in Slovak].
32. Matula, P. (2020). The Role of Professor Władysław Semkowicz and the Jagiellonian University in Promoting Polonophilia in Slovakia in the Interwar Period. *Czech–Polish Historical and Pedagogical Journal*, 12/1, 124–133 [in English].

33. Miškovič, A. (b.r.). *Naša pravda zvíťazila (niekoľko úprimných slov krajanom vo Špiši a Orave)*. Bratislava: Hlavné veiteľstvo Hlinkovej gardy [in Slovak].
34. Murgaš, K. (2007) Vyjadrenie obv.[ineného] na Poznamky. *Vznik Slovenského štátu. 14. marec 1939. Spomienky aktérov historických udalostí*. Diel 1. Bratislava: AEPress, 317–339 [in Slovak].
35. Nemeček, J. (1997). Slovensko–poľské vzťahy v predvečer Druhej svetovej války. *Historický časopis*, 45/3, 440–454 [in Czech].
36. Němeček, J. (2012). Mnichovské dny ve Varšavě. O pamětech československého politika a diplomata Juraje Slávika. *Střed: časopis pro mezioborová studia střední Evropy 19. a 20. Století*, 4/Suppl. 2, 59–72 [in Czech].
37. Segeš, D. (2015). Orava: úvahy politických elit verzus realita sporného regionu v rokoch 1918–1947. *Putovanie dejinami pod múrmi Oravskéhp hradu*. Bratislava: Veda, 108–138 [in Slovak].
38. Segeš, D., & Bystrický, V. (2007). Reflexia medzivojnového politického vývoja na Slovensku očami Varšavy. *Historický časopis*, 55/2, 339–364 [in Slovak].
39. Shnitser, I. (2008). *Istoriya slovatskoho avtonomistskoho rukhu 1918–1938*. Uzhhorod: Vyd–vo UzhHU Hoverla [in Ukrainian].
40. Schvarc, M. (2016). Sicherheitsdienst a slovenská secesia 1938/1939. *Adepti moci a úspechu : etablovanie elit v moderných dejinách : jubileum Valeriána Bystrického*. Bratislava: Veda, 287–302 [in Slovak].
41. Sidor, K., & Vnuk, F. (2008). *Andrej Hlinka 1864–1938*. Bratislava: Lúč 2008 [in Slovak].
42. Slávik, J. (2014). *Moja pamäť – živá kniha. II. Moje poslanie vo Varšave 1938–1939*. Bratislava : Veda [in Slovak].
43. *Slovensko a slovenská otázka v poľských a maďarských diplomatických dokumentoch v rokoch 1938–1939*. (2012). Bratislava : Spoločnosť Pro Historia [in Slovak, Hungarian and Polish].
44. Štefániková, A. (1997). Poľská otázka v slovenskej spoločnosti v rokoch 1938–39. *Historické štúdie*, 38, 59–79 [in Slovak].
45. Tretia ríša a vznik Slovenského štátu. Dokumenty 1. Das Dritte Reich und die Entstehung des Slowakischen Staates. Dokumente 1 Bratislava: Ústav pamäti národa, Slovenské národné múzeum Múzeum karpatských Nemcov [in Slovak and German].
46. Valenta, J. (1992). Poľská karta – k otázce slovenské allternatívni zahraničné politické orientace. *Pokus o politický a osobný profil Jozefa Tisu*. Bratislava: SAP, 136–139 [in Czech].
47. Zapyska stats–sekretaria Vermana dlia Hitlera. Berlin. 1938, 7 zhovtnia. Vanat, I. (1985). *Narysy istorii ukrainsiv Ckhidnoi Slovachchyny. Knyha II (veresen 1938 – liutyi 1948)*. Bratislava: Slovatske pedahohichne vydavnystvo; Priashev: Viddil ukrainskoi literatury, 295–301 [in Ukrainian].
48. Żerko, S. (2014). Polska wobec autonomicznej Slowacji (październik 1938–marzec 1939). *Colloquium wydyziału naukhumanistycznych i społecznych. Kwartalnyk*, 2, 73–96 [in Polish].

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2021.30.304>
UDC 94(4)355.311.1(439)“1939/1945”

Ákos Fóris
PhD in History
Researcher Clio Institute (Budapest)
Lecturer Eötvös Loránd University
4., 6–8, Múzeum krt., Budapest, 1088, Hungary
E-mail: forako1989@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7943-6656>

“THE SACRIFICED ARMY” – THE HUNGARIAN 2ND ARMY BETWEEN MEMORY AND HISTORY*

The fate of the Hungarian 2nd Army has a significant role in the Hungarian memory. The army was sent to the Eastern Front in 1942 suffered one of the great defeats of the Hungarian military history during the Soviet counter-offensive in January 1943. During the past almost 80 years, different narratives have emerged about it were evolved in the Hungarian public. In the paper the author shall analyse the most significant elements of these narratives.

Firstly, there will be examined the genesis and underlying causes of the decision to send the 2nd Army to the Eastern front. The author counter a popular post-war myth that the Hungarian leadership sent out the Hungarian soldiers and labour servicemen with the intention of sacrifice that it could limit Hungary's involvement in the German war effort. Although the Hungarian military leadership discriminated against various social groups (primarily of individuals of Jewish descent, non-Hungarian nationalities) in military service, they did not aim to destroy them. Similarly, the higher proportion of reserve officers and lower social classes (peasantry, workpeople) in the army was misinterpreted.

In the second part of the paper the author will examine the interpretations of the defeat in January 1943. As a part of this topic there will be shown how the public opinion and survivors overstated the loss data and the temperature conditions of “the Russian winter.” In addition, the author scrutinize the fighting and withdrawal in January 1943 from the viewpoint of the military discipline. Finally, he analyse the interpretations of two orders. The army commander, Colonel General Jány wrote in his order on 24 January that “the 2nd Army has lost its honour.” Although later he withdrew this order, it became the symbol of the barbarity and betrayal of the Hungarian military elite against the Hungarian soldiers. It received a different opinion on the order of the commander of the III Corps of 1 February 1943, in which Major General Stomm disbanded his formation - which was unprecedented in Hungarian history.

Keywords: *Second World War, Hungarian History, Military History, Memory, The Hungarian 2nd Army.*

Акош Форіш

доктор філософії історії

Університет ім. Етвеша Лоранда, м. Будапешт
1088, Угорщина, Будапешт, Múzeum krt. 4., 6–8

E-mail: forako1989@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7943-6656>

«ЖЕРТВЕННА АРМІЯ»: 2-а УГОРСЬКА АРМІЯ МІЖ ПАМ'ЯТТЮ ТА ІСТОРІЄЮ

Доля 2-ї Угорської королівської армії відіграє значну роль у пам'яті угорців. Відіслана в 1942 році на Східний фронт армія під час радянської контратаки зазнала одну з найнищівніших поразок, що тільки мали місце в історії Угорщини. Протягом останніх майже 80 років в угорській громадськості з'явилися різні нарративи стосовно неї, найважливіші з яких є предметом аналізу у пропонованій статті. Насамперед автор аналізує генезис та основні причини рішення про відправлення 2-ї Угорської армії на Східний фронт. У цьому контексті автор заперечує поширений у повоєнний час міф, згідно з яким угорський уряд пожертвував 2-ю Угорською армією та особами, що виконували примусові роботи, задля обмеження участі країни у військовій діяльності німців. Хоча під час військової служби угорське військове керівництво дискримінувало певні суспільні групи (насамперед осіб єврейського походження, осіб, які не належали до угорської національності), однак не мало на меті їхнє знищення. Подібно до цього неправильно був тлумачений і факт більшої частки офіцерів запасу та нижчих соціальних класів (селянство й робітничий клас) в армії.

У другій частині статті автор розглядає трактування поразки, що мала місце в січні 1943 року. В рамках цієї теми він досліджує, як громадськість та ті, що вижили, завищували дані про втрати, а також температурні умови «російської зими». Окрім цього, автор досліджує бої, а також відступ, що мав місце в січні 1943 року, з погляду військової дисципліни. У підсумку він аналізує інтерпретації двох різних наказів. Командувач армії, генерал-полковник Яні, у своєму наказі від 24 січня писав, що «2-га армія втратила честь». Незважаючи на те, що згодом Яні скасував цей наказ, останній став символом варварства та зради угорською військовою елітою своїх солдатів. Інакше був оцінений виданий III корпусом наказ від 1 лютого 1943 року, яким генерал-майор Стомм розпустив свою військову частину – подібний крок був безпрецедентним в історії Угорщини.

Ключові слова: Друга світова війна, угорська історія, воєнна історія, пам'ять, 2-га Угорська армія.

The activities, but most importantly the disastrous defeat of the Hungarian 2nd Army on the Eastern front has become the most significant event concerning the memory of the Hungarian Army in the Second World War. Due to the heavy losses, it was branded as “second Mohács”¹ or a “Hungarian apocalypse”². It was etched in the collective memory of Hungary for several factors. Firstly, because of the magnitude (more than 200,000 men) and the geographical coverage (from 9 military districts 6) of the mobilisation, it affected a significant part of the Hungarian society. Secondly, the casualties it suffered (more than 120,000 soldiers and labour servicemen) significantly exceeded the losses in other operations during the campaign against the Soviet Union in 1941³ or the casualties of the Hungarian Occupation Group⁴. January 1943 is the deadliest period for the Hungarian Honvéd Army in the Second World War⁵.

After 1945, the tragic role of the 2nd Army in the Second World War was heavily used by Communist memory politics. It was politically more useful to depict a whole army fighting 2500 km far from the Hungarian border as a mortal sin of the Horthy-system than the Army’s battles in Western-Ukraine and Hungary between 1944 and 1945 in protecting Hungary proper from Soviet advances⁶. As the activities of the 2nd Army are embedded in mainstream narratives of the Second World War, that is into the battle of Stalingrad as the turning point of the war, the story of the occupying Hungarian forces or the battles on Hungarian territory between 1944 and 1945 exist receded into oblivion.

In this paper study, I provide a critique of the most prevalent myths relating to the 2nd Army⁷. The first section provides a brief overview of the various interpretations of the fate of the 2nd Army in the literature, which centred around a common victim theme, where fallen Hungarian soldiers are viewed as passive victims, and where the official version of the war mirrors the Soviet narrative about the war.

The second part of the paper examines the main narratives about the activity of the 2nd Army. Here, I reflect on the Hungarian military and political elite’s decision to sacrifice the 2nd Army for political reasons and show the recurring contradictions concerning the withdrawal of the Army in January 1943. I conclude that these authors left military considerations out of their analysis. I posit that the condemnation of the Horthy-system prevailed instead of a thorough investigation of the Honvéd Army. The role of the commanding officers during the withdrawal was ignored or denounced, therefore the retreat was depicted as panic without military order even though a significant part of the Hungarian soldiers retreated in an orderly fashion.

The memory of the Hungarian 2nd Army

The true magnitude of the defeat of the 2nd Army was concealed from the Hungarian public. The Horthy- propaganda wanted to prepare the population for the expected loss⁸, but they did not want to demoralize them by sharing the devastating proportion of the defeat. This is why very few works were allowed

to be published between 1943 and 1944 about the 2nd Army’s operations. In contrast, proportionately more publications appeared about the battles in 1941, and the Directorate of the General Staff called upon the soldiers to submit their memories about the operation of 1941⁹. Apart from some random plaques connected to particular units¹⁰, there was no official memorialization of the fallen soldiers.

Thus the post-war public had to interpret the 2nd Army’s activity on the Eastern Front based mainly on the war crimes trial of the 2nd Army’s commander and two major works on the “Don Bend.”

1) The most pervasive myths about the Don Bend appeared during the people’s tribunal case against Colonel General Gusztáv Jány in 1947¹¹. Similar to trials in other countries, the aim of the Hungarian people’s tribunals’ were politically motivated. Their main task entailed crafting an official narrative of the history of the war and convicting the Horthy-system in the eyes of the public. Though prosecutions were launched against several Hungarian generals, it was the Jány-trial which was aimed at condemning the operations of the Army on the Eastern front.

The indictment depicted the 2nd Army’s operations – and the Hungarian Army’s operations in general – as a sacrifice for “German imperialism” by the Hungarian political and military leadership. Based on the communist class struggle theory, the army officers serving the Horthy-system had fought a battle not only against the Soviet Union but against the “Hungarian nation” as well. The atrocities committed against conscripted members of the military labour unit and the punitive measures against private soldiers were depicted as an all-encompassing terror of the “Horthy officers”¹². This is why – until recently – the fallen soldiers of the 2nd Army are not remembered as an army fighting the Red Army or being occupational forces using anti-partisan warfare against the Russian civilian population¹³, but an army sacrificed by the Hungarian military leadership for political reasons.

2) After this trial, the story of the 2nd Army was declared taboo and vanished from scholarly and public view. Although a source publication about the 2nd Army was allowed to be published in 1958¹⁴, and a documentary film entitled *Halálkanyar (Death Bend)* was made in 1961, the story of the Army was brought to the public fore by *Requiem egy hadseregért (Requiem for an Army)*¹⁵, a book written by István Nemeskürty in 1972. The focus of this volume was on private soldiers instead of the guilt of the commanders. This conceptual change, however, did not result in a considerable change of how the tenets of the entire operation were seen.

3) Sándor Sára’s 25-episode-long documentary series (*Krónika – A 2. hadsereg a Donnál*)¹⁶ had a transformative effect on the public perception of the 2nd Army. In the softening political climate of the Kádár-system, the director set off to record the reminiscences of the participants in 1979 with the help of the so-called populist (népi) movement (e.g. poet Sándor Csoóri). More than 50 survivors were given voice, but due to political sensitivities, the project was stopped and the full documentary was only shown after the change of the regime in 1990¹⁷.

It showed the story of the 2nd Army and Gusztáv Jány's role in a more nuanced way, but the suffering of the soldiers and the lack of military preparedness still remained a central element of the narrative.

Although these interpretations were the product of scholars under the political pressure of the Hungarian state-socialist state, the Hungarian public's view of the events about the activities and the 2nd Army has not significantly changed in the past 30 years. This is in stark contrast with the treatment of the German 6th Army in German literature¹⁸. The sacrificial status of the 2nd Army had not been called in question. Whereas the trial of Gusztáv Jány and the *Krónika* documentary series had already included the pieces of information about the activities of the 2nd Army as an occupational force and the Hungarian atrocities against the local population in the army's rear area these considerations have not received much attention.

I underline two significant factors of these interpretations.

My point of departure – similarly to the German way of dealing with the past¹⁹ – is the changing meaning of sacrifice. The death of the soldiers of the Hungarian Army until 1945 meant an active and reasonable sacrifice. After the war, the fallen soldiers became victims and passive participants.

The invasion of the USSR and subsequent battles were portrayed by the Hungarian propaganda as the “protection of the thousand-year-old borders”, a “crusade against Bolshevism”²⁰ and a “fight for a New Europe”²¹. In the declarations and speeches of the Hungarian political leadership²² after the defeat, the classic military virtues – e.g. fulfilling one's duty and military honour – became the most important. Although some interpretations published after 1945 construed the defeat of the 2nd Army as an active and reasonable sacrifice because it created the conditions for the military resistance (the Hungarian Legion were recruited from Hungarian prisoners of war in the Soviet camps)²³, the soldiers were still shown as the endurers of the “Horthy-fascism”²⁴.

Secondly, the victim-interpretation concocted by the socialist state system and the official, Soviet interpretation of the war left no room for parallel or conflicting opinions. While the suffering of the private soldiers was allowed to be represented in literary works, the regime's fear of the formation of a hero cult banned the setting of memorials and holding commemorations. This interpretation also disqualified any research or publication on the destiny of the prisoners of war, of whom – similarly to the POWs of the German 6th Army – a considerable part had already died in Soviet captivity²⁵.

„Army slated to death”

The motive of the “army slated to death” appeared in the indictment against Gusztáv Jány: “Before the start, he had appeared before Adolf Hitler [...] and offered the life of 150,000 people in order to prove the Hungarian stance toward German fascist imperialism”²⁶.

This political narrative was so powerful and widespread that it found its way in István Nemeskürty’s book in 1970s as well. According to him, the sacrifice of the Army had two purposes: it ensured that Horthy’s could become vice-regent, and assisted in removing the enemies of the system (poor peasants, left-wing opponents, the ethnic minorities and the Jews)²⁷.

The sending of the 2nd Army to the Eastern Front was not a result of any of these factors, instead it was necessitated by the change of Germany’s strategical aims in 1942 and the decreasing leeway of Hungary to stay out of the war. Although Hungary joined the war against the Soviet Union without German request on 27 June 1941, both the military and political leadership made an effort to minimize the participation of the Hungarian Army in the war after the failure of the German blitzkrieg. This led to the removal of the pro-German Chief of the Honvéd General Staff, Colonel General Henrik Werth, who pressed the Hungarian government for a more robust involvement of the full Hungarian Army on the Eastern Front. The new chief of General Staff, Colonel General Ferenc Szombathelyi, considered the German victory impossible and therefore strived to minimize the participation of the Hungarian Army in the war. At the meeting between Hitler and Horthy in September 1941, the Hungarian leader accomplished to offer only 5 brigades to be sent to the Eastern front. However, the defeat of Moscow in December 1941 changed the intention of the Germans. Hitler sent a letter to Horthy on the last days of 1941 in order to request more troops. The size of the Hungarian forces was negotiated in Budapest with Keitel in January 1942. During these talks, the Hungarians wanted to minimize the amount of these troops, and they successfully negotiated a smaller force than the original German demand: 3 corps (III, IV, VII) with 9 light infantry, and 1 armoured divisions²⁸. (App. I.)

The idea of an army with insufficient and mismatched equipment occurs as a recurring critique in all three previously mentioned major narratives. The Army had been preparing for a war with small neighbouring states (Czechoslovakia, Romania, Yugoslav Kingdom), not against a great military power in extreme weather conditions. With this said, it is ironic, that the Army was equipped with the best Hungary could offer and Germans heavy weapons. However, instead of 3, each (light) division had only 2 regiments, which showed the limited opportunities of the Hungarian Army. It is worth noting that most of the German divisions did not have 3 regiments either after the military defeats in late 1941²⁹.

As for the composition of the army at, the end of January 1942 two factors were considered. On the one hand, reservists were called in not only from the 3 corps recruiting areas but from the whole area of the country except for the military districts along the border of Romania. The mobilization was aimed at affecting the population in a balanced way and wanted to minimize the proportion of younger recruits³⁰. The reason for this was that the Hungarian state was afraid of being attacked by Romania while the Hungarian forces were fighting on other

fronts (just like in the First World War). Therefore, the young generation was drafted only as reservists³¹.

This partial conscription created massive dissatisfaction. This was the base argument of István Nemeskürty, i.e. the members of the Army were chosen from the “expandable rungs of the population” (poor peasants, older men, Jews and the members belonging to various ethnic groups). However, the Hungarian mobilization system did not differ from the practices of other armies. The call-in affected mainly the less educated part of the society, who could not be used in the military economy. However, undermining Nemeskürty’s main argument, the ethnic minorities were not overrepresented in the draft. Their maximum proportion reached 20%, which was below their nationwide average ratio³². It is also worth emphasizing that the 7% casualty rate among ethnic minorities³³ is due to the fact that these non-Hungarian soldiers were used mostly in the rear area owing to their lack or insufficient knowledge of Hungarian, but most importantly, that they were considered “unreliable”.

The institutional discrimination affected mainly the Jews – and the ones of Jewish descent – since they could not serve in the Army’s armed corps as of summer 1941. Along with people considered politically left-wing, ethnic minorities and members of Christians who refused service in the armed service, the Jews had to serve in special labour squadrons wearing civilian clothes. As the result of bad treatment, insufficient food and frequent atrocities against them, Jewish labour servicemen suffered disproportionately. If any group, they could be considered the most “sacrificial” of any groups. As data shows, an army soldier had one and a half times more chance to return home alive than a labour serviceman³⁴.

However, depicting the labour service system within the 2nd Army as a “mobile killing site” (“mozgó vesztőhely”)³⁵ is overly simplistic. Even though labour servicemen suffered from food shortage, cruel and sometimes sadistic commanders (including strict and discriminatory of military justice)³⁶, the War Department tried to improve their situation on the front from autumn 1942 onwards³⁷. The collapse of the Army under Soviet pressure had catastrophic consequences for labour battalions. Their food and clothing supply was cut first. Unarmed Jewish labour servicemen already in dire conditions were much more vulnerable to Soviet captivity and exposed to marauding Hungarian and German soldiers. Although Hungarian units committed mass murders against labour servicemen³⁸, the withdrawal meant also that these labour servicemen were left without their Hungarian guards, and so fell prey more easily to German units or armed Ukrainian citizen soldiers³⁹. Owing to atrocities against Hungarian soldiers and labour servicemen by the German and Romanian army, in February 1943, the use lethal force was introduced by the Hungarian army command against members in “foreign armies”⁴⁰.

It is a recurrent theme that a so-called “second-rate” officer corps was sent to the front⁴¹ because – according to Nemeskürty – the first class officers were saved from for purpose and retained to a war to come with Romania⁴². In the same way as

in the other armies, the majority (60–65 %) of the officer was reservist⁴³. The high-ranking officers regarded the high rate of the reserve officers as a problem, but their judgement changed after the war. The examined works also argued that the reserve officers recruited from lower white-collar workers (e.g. teachers, civil servants) gave better performance than regular officers. Apart from researching the upper echelon of the Hungarian military leadership⁴⁴, there has been no meaningful research on the officer corps of the Hungarian Army in the Second World War⁴⁵. Hence, it is hard to determine scientifically the performance of the officer corps on the Soviet Front.

Nevertheless, the performance of the regular officer corps was determined by the state memory politics. Whereas them as an enemy, many of the white-collar workers, who served as reserve officers, later became “fellow travellers of Socialism”. The limitation of this narrative is clearly palpable by the fact that although the high-ranking officers already appeared in the *Krónika* documentary series, these officers were sentenced or interned in the 1950s and were monitored by the Hungarian secret service after their release, so they could not speak about their war experiences freely⁴⁶.

The deficiencies of the officer corps arose not from their moral unfitness but from the conditions of the Treaty of Trianon, which restricted the strength and weaponry of the Hungarian Army and therefore a significant part of the staff officers carried out administrative tasks and did not have any field duty in the pre-war period. They were also affected by the frequent changes of commanders and the relatively high average age of staff officers (45-50 years old)⁴⁷. This is also confirmed by the fact that the causality rate of regular officers in the battles of 1942 was higher than the reserve officers⁴⁸.

The sacrificial army theme examined in detail

Casualties and temperature

The battle over the number of casualties had already started during the war. The first official information published at the end of January 1943 did not contain any data about the losses citing the lack of insufficient information. However, it condemned “alarmism” among the population and rumours spread by hostile propaganda. It stated that “it is a mere propaganda lie that the «2nd Army was destroyed»”⁴⁹.

The Directorate of the General Staff, based on the reports of losses in May 1943, estimated the casualties at 42.000 killed, 28.000 wounded and – based on official Soviet POW report – 26.000 prisoners of war⁵⁰. After the war, larger numbers started to circulate. During the Jány trial, the press described the former commander as the killer of “200,000 Hungarian soldiers”,⁵¹ “150,000 Hungarian footsoldiers”⁵² and “140,000 Hungarians who died near Voronezh”.⁵³ Nemeskürty, continuing this tradition, highlighted that “150,000 people died during two weeks”.⁵⁴

Besides the loss, the weather conditions appear as a recurrent theme. The extremely cold weather caused the death of countless soldiers, who were deprived

of proper clothing and became weak. The temperature given as -45 and -50 degree Celsius seems to be, however, an exaggeration cited in the memoir literature and by the press. This is true, in spite of the fact that – as my research shows – there was a significant difference between the temperature data in the reports of the 2nd Army High Command and the Voronezh Front. (App. II)

The panic and the military order

The soldiers' role as passive victims is largely based on the disintegration of the military order. The literature above is unequivocal about the “panic” that gripped the entire Army. However, if the panic-stricken escape had been the only reaction to the attack, hardly anybody would have been able to avoid Soviet captivity.

In the background of the panic centred analysis two basic factors lie. On the one hand, most of the soldiers of the infantry divisions exerting organized resistance perished or were captured, so two-thirds of the survivors came from artillery, combat engineer troops or the supply forces⁵⁵. More importantly, the main reason is more political than scientific: an organized withdrawal theme would have needed a revision of the enemy image of the “Horthyst army officer”.

The narratives about the withdrawal do only reflect upon the cruelty of commanding officers against their units but fail to mention how this vigorous stance keeping the units and sub-units together increased the opportunities of survival. This contradiction is best highlighted by the treatment of Colonel Kornél Oszlányi, the commander of the 9th Light Division by István Nemeskürty. This division thwarted the Soviet attacks for 12 days in January 1943 in order to back up the withdrawal of the rest of III and IV Corps and the German troops of Siebert Corps Group. The most critical period was the morning of 17 January, when Soviet troops broke through the 6th Light Division's switch line lying southwards from the 9th Division, and the withdrawing division collapsed on the other day⁵⁶. Reacting to this situation, Oszlányi organized the division's – and at the same time the corps' – southern front line, and directed the withdrawing troops towards the front line “in person and in the most vigorous way”. Nemeskürty depicts this scene as if Oszlányi had wanted to impress Lieutenant General Friedrich Siebert (the commander of the Siebert Corps Group) by rushing half-frozen and straggling soldiers to fight. He described Oszlányi as German-friendly, as opposed to Marcel Stomm, the commander of III Corps⁵⁷. However, Nemeskürthy failed to take into account that his vigorous defence aided the withdrawal of the Hungarian troops and may have contributed to the survival of thousands of soldiers.

His panic-focused depiction of the withdrawal does not reflect on facts that contradict his narrative. On the one hand, the Hungarian units on the front lines showed comparatively strong resistance. For example, the 40th Soviet army lost almost half of its armoured vehicles during the 4-day battle⁵⁸. Also those units, which remained unified and under responsible and continuous command with

their cadre of officers intact, withdrew with fewer losses. Thirdly, many of the descriptions describing the withdrawal – as military historian Lóránd Domrándy pointed it out – contained vivid factual descriptions of events of people, which they could not have possibly experienced or could have not been privy to facts owing to their low rank or post⁵⁹.

The defeat was ascribed to Jány, the overall commander of the 2nd Army. The public opinion deduced not only Jány’s alleged pro-German existence from Jány’s German origins, but used the stereotype of a blindly obedient officer catering to his German counterparts. Military historiography considers 15 and 16 January 1943 as turning points in the battle⁶⁰, when Soviet troops tore III Corps apart from other parts of the Army, and when the VII Corps started to get encircled. Withdrawing the VII Corps would have probably decreased the loss, but in order to do this, Jány should have refused to obey the military orders not only from Army Group B and Hitler but the Hungarian War Department as well⁶¹. The people’s court disregarded the obedience to lawful military orders and considered the execution of any of their implementation as war crime⁶².

The interpretations of two orders

In analysing the performance of the upper military leadership it is worth taking a look at the historical narratives of two Hungarian Army commands during the collapse.

Jány’s Order of 24 January 1943

After German Army Group B had excluded the 2nd Army controlling the front line on 24 January, Jány – having experienced a nervous breakdown – issued an order blaming his subordinates for the disastrous defeat. In his order of 24 January, he wrote: “the 2nd Army has lost its honour,” and “this panic-stricken flight is so despicable and ignominious that both our German allies and the fatherland despise us”⁶³. Though Jány finally withdrew and denounced his harsh words in his order on 31 March – praising the heroic struggles of the 2nd Army instead⁶⁴ –, it caused irreparable harm to the morale of the officer corps.

The 24 January order further stated that the “military order and the discipline must be restored in the strongest possible way, if necessary with recourse to summary executions [felkoncolás⁶⁵] on the spot.” After the war, Jány was depicted by the press as “the executioner of the Don,” who did not care about his soldiers. The Jány verdict described the former commander whose “entire soul had been possessed by the devil of cruelty” who had been intent on this from the earliest period of the formation of the 2nd Army⁶⁶.

It is necessary to put the summary justice issue in context. As Keegan wrote, “the strongest fear with which every commander lives – stronger than his fear of defeat or even of mutiny – is that of his army reverting to a crowd through some error of his making”⁶⁷. Hungarian Army Regulations made it possible for the

commanders to use summary justice in a battle situation when a soldier disobeys a direct order⁶⁸, hence Jány's order was not unlawful on its face according to the existing military regulations.

Based on the scant documentation of surviving court martial proceedings, some Hungarian soldiers had already been sentenced to death because of abandoning one's place in front of the enemy during the battles in August and September 1942⁶⁹. Further research is needed to ascertain the proportion of the charge cowardice of those 20 soldiers who were executed by the Army's field military tribunals by the end of 1942⁷⁰.

Before issuing the said order, it had already been urged by the command of the 2nd Army – mainly by Major General Gyula Kovács – to use violence against panicking soldiers. On 15 January, he ordered senior staff officers of the III and IV Corps to restore military discipline with the following words: “In this situation, you need to act as common hangman!”⁷¹ “You cannot be too much of a skinner!”⁷² The instructions for the reorganisation of the routed troops of the 2nd Army included also these compelling measures⁷³.

When the Russians broke through Hungarian held lines, several sub-unit commanders resorted to this extreme measure. Even before the Soviet offensive on 9 January, the 23rd Infantry Regiment ordered that “anyone who takes a step back is a dead man”.⁷⁴ In the first days of the Soviet attack, several battalion and regimental commanders threatened fleeing soldiers with brandishing their sidearm in front of them⁷⁵. On 14 January, the III Corps went as far as organising special units to stem the flow of fleeing soldiers by force⁷⁶.

The Chief of the Honvéd General Staff, Ferenc Szombathelyi's role is contradictory as well. Although he was intent on curbing the radicalization of the officer corps and their close relationships towards the Germans, he urged in August 1942⁷⁷ and in February 1943 as well to use the “most cruel measures” against soldiers abandoning their post or duty both during the struggle for the⁷⁸.

As Hungarian military scholarship has not analysed this issue thoroughly⁷⁹, it is still unknown how Jány's command radicalized his corps officers and how many soldiers were executed on account of this order⁸⁰.

Stomm's Order of 1 February 1943

In Nemeskürty's volume, Major General⁸¹ Marcel Stomm's order of 1 February 1943⁸² was used as a more human example of solving an already precarious military situation. As the Soviet attack separated Stomm's III Corps from the other two corps of the 2nd Army, it was subordinated to the neighbouring German 2nd Army's Siebert Corps Group. During the withdrawal, the German military leadership took advantage of the apparent proximity of this Hungarian unit to the Soviet troops. Stomm's forces were ordered to engage the enemy while shielding the withdrawing German troops. However, they did not get equal treatment by far. These Hungarian units were viewed as second-rate allies in every aspect, from

billeting and rationing to the use of roads. Advancing Soviet units encircled these Hungarian and German units, which fought the fiercest and longest battles in the Olim Valley at the end of January. On 31 January, General Siebert ordered III Corps to break out of Soviet encirclement towards the northeast, but Stomm disobeyed⁸³. He considered it utterly unfeasible (considering the conditions of his troops, lacking appropriate heavy weaponry and resupply), so he – in an unprecedented manner in Hungarian military history –, disbanded his corps on 1 February. In his order to his troops he wrote: “I have to say, that from this point on, it is every man for himself, for I am unable to give you food, ammunition, and any executable task”.

Analysing Stomm’s order from a humanitarian point of view it is understandable that a mentally and physically exhausted commander, who was humiliated by the Germans, could not take any further responsibility for his troops. However, from a military perspective, it might be considered a serious mistake.

Stomm believed that the only way to rescue his soldiers was to break out in small groups through Soviet encirclement. However, the order did not contain clear instructions, he referred only to historical precedents: “In the history of the Hungarian nation, it occurred multiple times in similar situations, that (our soldiers) made incredibly long distanced breakout breakthrough under the leadership of bold commanders”.

His decision is still being disputed by military historians. Some of these authors construe Stomm’s command as “leaving his troops on their own”. Others emphasize that he gave a non-detailed order for the breakout⁸⁴. Nevertheless, a significant problem with the order is that it did not designate an assembly area for the troops at all.

Though some small groups managed to sift through Soviet lines – in contrast to the members of the corps staff which was captured by the Soviets in a matter of days –, they were more vulnerable to the attacks of partisans and the Germans’ high-handed behaviour than the units, in which the officers maintained the order.

To measure the rationale of this order, it is worth mentioning, that the rest of the 9th Light Division, with the leadership of Colonel Zoltán Farkas, successfully managed to break out on the southwest flank following German troops, a feat at the time considered unmanageable. Moreover, it was not only Jány who gave strict orders but also commanders involved in the successful break-out. Colonel Frigyes Vasváry, the commander of the 20th Infantry Regiment reported a “series of summary executions [felkoncolások] and public executions by shooting”.⁸⁵ He summarized his experiences tersely: “In case of panic, the commander should intervene mercilessly! When panic breaks out, it is only the submachine gun that should «speak!»”⁸⁶

Though Stomm’s order had a severe demoralizing impact on his soldiers – it is characteristic that it did not even reach many of his sub-units –, it did not have a negative effect on the soldiers’ self-esteem. While Jány referred to his soldiers as “bastards fallen to animal standards”, Stomm said goodbye to his subordinates as “the heroic sons of the Hungarian Home”.

In later literature, this disbanding was pictured as the harbinger of nascent Hungarian antifascist military resistance to the Germans in the 1970s because it was Stomm who sought to set up an anti-Nazi corps (Hungarian Legion) out of Hungarian POWs.

Summary

In this paper, I analysed previous literature and provided a reinterpretation of the 2nd Army's defeat in the Hungarian military and memory politics. The memory of the defeated army was shaped by a dual narrative: the passive sacrificial role of the Hungarian soldiers and the official Soviet interpretation of World War II. First, I debunked the recurrent myth that the army was sent to the Eastern Front with the sole purpose of unavoidable annihilation. I thoroughly examined the underlying facts concerning the sending and setting-up of the 2nd Army, and debunked that they were "sentenced to death". Then, I analysed previous narratives about the withdrawal. These, besides exaggerating the losses and temperature figures, used an all-encompassing panic narrative, which, I showed was more orderly and organized. I also pointed out that the evaluation of the 2nd Army's actions have been deformed by the way previous scholars jettisoned the internal logic and rules of the military profession, and labelled every order as "sinful" hence criminal. As the main example, I contrasted Jány's 24 January and Stomm's 1 February order.

Appendix

Appendix I

Battle of order of the Hungarian Royal 2nd Honvéd Army

III Corps

- 6th Light Division (from II Corps)
 - 22th Infantry Regiment
 - 52th Infantry Regiment
- 7th Light Division
 - 4th Infantry Regiment
 - 35th Infantry Regiment
- 9th Light Division
 - 17th Infantry Regiment
 - 47th Infantry Regiment

IV Corps

- 10th Light Division
 - 6th Infantry Regiment
 - 36th Infantry Regiment
- 12th Light Division
 - 18th Infantry Regiment
 - 48th Infantry Regiment
- 13rd Light Division (from V Corps)

- 7th Infantry Regiment
- 31st Infantry Regiment

VII Corps

- 19th Light Division
 - 13rd Infantry Regiment
 - 43rd Infantry Regiment
- 20th Light Division
 - 14th Infantry Regiment
- 23rd Infantry Regiment
 - 23rd Light Division (from VIII Corps)
 - 21st Infantry Regiment
 - 51st Infantry Regiment

1st Field Armoured Division

- 1st Motorized Rifle Brigade
- 30th Armoured Regiment

1st Air Group

Appendix II

Temperature data during the battles in January 1943

	The daily report of the main staff of the Voronezh Front ⁸⁷		The daily reports of the Hungarian 2 nd Army ⁸⁸
	10:00	22:00	
13 January 1943	-20 – -25		-16
14 January 1943	-20 – -25	-18 – -21	-24
15 January 1943	-20 – -25	-17 – -19	-33
16 January 1943	-23 – -29	-20 – -26	-32
17 January 1943		-19 – -25	-32
18 January 1943		-18 – -23	-36
19 January 1943	-14 – -17	-14 – -16	-19
20 January 1943	-15 – -17	-12 – -15	–
21 January 1943	-12 – -17	-8 – -11	-23
22 January 1943	-12 – -15	-19 – -21	-19
23 January 1943	-15 – -23	-7 – -12	appr. 0
24 January 1943	-6 – -7	-16 – -20	-18
25 January 1943	-21 – -26	-16 – -23	–
26 January 1943	-19 – -22	-16 – -19	–
27 January 1943	-22 – -28	-14 – -19	-18
28 January 1943	–	-18 – -22	-12
29 January 1943	-18 – -23	-13 – -18	-9
30 January 1943	–	-10 – -15	-5
31 January 1943	-9 – -13	–	-8

* I would like to thank Ádám Gellért for providing useful insights and refining the text.

¹ Lajtos Á. Emlékezés a magyar 2. hadseregére 1942–1943. Budapest: Zrínyi, 1989. P.225; Nemeskürty I. Requiem egy hadseregért. Budapest: Magvető, 1972. P. 263. The phrase refers to the battle of Mohács on 29 August 1526. This defeat of the Hungarians against the Ottoman army led to the disorganisation of the medieval Hungarian Kingdom.

² Csoóri S. "A magyar apokalipszis". *Tiszatáj* 14, no. 10 (October 1980). P.5–31.

³ 855 killed, 2,522 wounded, 766 sick, 257 missing, 20 captured. Viktor Andaházy Szeghy. A magyar királyi honvédség részvétele a Szovjetunió elleni támadásban 1941. Június–December. Szeged: Belvedere Meridionale, 2016. P. 181.

⁴ 542 killed, 1146 wounded, 114 missing (until end of June 1942). János Bús, Péter Szabó. Béke poraikra... Dokumentum-émlékkönyv a II. világháborúban, a keleti hadműveletek során elesett magyar katonákról és munkaszolgálatosokról. Budapest, Varietas '93, 1999. P.21.

⁵ Ungváry K. A magyar honvédség a második világháborúban. Budapest: Osiris, 2005. P.478–479.

⁶ Olasz L. A Don-kanyar és a történelmi emlékezet. *Hely, identitás, emlékezet*. Eds. Z. Bögre, A. Keszei. Budapest: L'Harmattan, 2015. P.432.

⁷ For reasons of space, the myth of István Horthy's death in the operational area of the 2nd Army is not dealt with in this paper. István Horthy, the son of the Regent Miklós Horthy and the Deputy Regent from January 1942, served as a reserve fighter pilot. His unit, 1/1 Fighter Squadron was supporting the Hungarian Second Army in summer 1942. On 20 August 1942, his aircraft crashed and the Deputy Regent died. Although the investigation of the flying accident established that the design problems of the aircraft and the pilot's possible mistakes caused it, several people doubted its circumstances. Some interpreted the accident of the pro-English politician as the assassination of the German secret services. Others explained the accident with the alleged drunkenness or hangover of the pilot. See Bern A. Horthy István halála és a német titkosszolgálatok. *Modern Magyarország*, 2013. 2, No.1. P.165–181; Olasz L. A kormányzóhelyettesi intézmény története, 1941–1944. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2007. P.287–360; Olasz L. Horthy István kormányzóhelyettes halála. *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről*. Ed. I.Romsics. Budapest: Osiris, 2005. P.234–278.

⁸ Joó A. (Ed.). „...a háború szolgálatában” Főszerkesztői értekezletek 1942. szeptember 22.–1943. augusztus 25. Budapest: Napvilág–MTI, 2007. P.136–139, 149, 154; Kádár G. A Ludovikától Sopronköhidáig. Budapest: Magvető, 1978. Vol. 2. P.492–493.

⁹ Tábori Újság 1. No. 16 (24 December 1941). P.2.

¹⁰ For instance, the plaque of 38/II battalion were unveiled in the yard of the barrack of this unit in Pélmonostor on 16 August 1943. *Dunántúl* (17 August 1943). P.5.

¹¹ Budapest City Archives / Budapest Főváros Levéltára (later, BFL) XXV.1.a 2613/1947.

¹² About this enemy image: Fóris Á. A Szovjetunió elleni háború képe a háború utáni felelősségre vonásban. *Háborúk és békék: hagyomány és megújulás a szláv népek történelmében és kultúrájában V.: a 2015-ös tudományos felolvasóülés anyaga*. Eds. T. Szabó, S. Szili. Szombathely: Szláv Történelmi és Filológiai Társaság, 2015. P.78–91; Pihurik J. Katonadolog 1945–1962. A „horthysta katonatiszt:” bűnbak vagy ellenség? *Bűnbak minden időben. Bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben*. Eds. G. Gyarmati, I. Lengvári, A. Pók, J. Pók. Pécs–Budapest: Kronosz–MTT–ÁBTL, 2013. P. 456–472.

¹³ About the atrocities of the Hungarian 2nd Army against the local population: Fóris Á. A magyar 2. hadsereg megszálló tevékenysége a Szovjetunióban – Adalékok a magyar partizánellenes politikához a keleti fronton. *Háborúk és békekötések a 18–20. századi orosz-szovjet történelemben. Konferenciakötet*. Ed. Z. Máté. Pécs: MOSZT, 2014. P.287–304; Szabó P. Keleti front, nyugati fogság. A magyar honvédség a második világháborúban és azután, 1941–

1946. Budapest: Jaffa, 2018. P.30–57; Ungváry K. Magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban, 1941–1944. Esemény–elbeszélés–utóélet. Budapest: Osiris, 2013. P.312–326.

¹⁴ Horváth M. (Ed.). A 2. magyar hadsereg megsemmisülése a Donnál. Budapest: Zrínyi, 1959.

¹⁵ Nemeskürty. Requiem egy hadseregért.

¹⁶ The textbooks of the documentary film-series were published twice: Pergőtűz: Krónika a 2. magyar hadsereg pusztulásáról. Budapest: RTV-Minerva, 1983; I. Raffai, G. Tál (Eds.). Hol vannak a katonák? Szemelvények a Don-kanyart megjártak vallomásaiból és korábbi hadijelentésekből. Veszprém: Új Horizont, 2005. The manuscript of Krónika: Military History Archives, Budapest / Hadtörténelmi Levéltár (later, HL) TGY 3948–3949.

¹⁷ Studies about the documentum-film serie: Dombrády L. Emlékezés egy negyedszázad előtti Krónikára. A magyar 2. hadsereg katonáinak vallomása az 1943. januári harcokról és a történelmi realitás. *Hadtörténelmi Közlemények* 124. 2011. No. 2. P.546–564; Sárközy R. Lenyomatok – a Don kanyar emlékezetének filmes narratívája. *Búvópatakok – A feltárás*. Ed. János Rainer M. Budapest: OSZK, 1956-os Intézet Alapítvány, 2012. P.166–207.

¹⁸ Boll B., Safrian H. Auf dem Weg nach Stalingrad Die 6. Armee 1941/42. *Vernichtungskrieg Verbrechen der Wehrmacht 1941-1944*. Eds. H. Heer, K. Naumann. Hamburg: Hamburger Edition, 1997. P.260–296; Hettling M. Täter und Opfer? Die deutschen Soldaten in Stalingrad. *Archiv für Sozialgeschichte*. 1995. 35. P. 515–531.

¹⁹ Koselleck R. Die Diskontinuität der Erinnerung. *Deutsche Zeitschrift Für Philosophie* 47. 1999. No. 2. P.215–216.

²⁰ E. g. „The Hungarian crusaders started out.” Quoted in A. Molnár, P. Szabó (Eds.). Utóvédként a Donnál Volume 3. Újabb dokumentumok a 9. könnyű hadosztály történetéhez 1942–1943. Zalaegerszeg: Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltár, 2017. P. 49–50.

²¹ Speech of Gábor Vajna representative in the Lower House, 21 November 1942. *Képviselőházi napló, 1939. Volume XVI.* (1942. november 20.–1943. április 12.). Budapest: Athenaeum, 1942 P.74.

²² E. g. Miklós Kállay prime minister’s speech. Quoted in The Hungarian National Archives National Archives of Hungary, Budapest / Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár K 428, The daily news of the Magyar Távirati Iroda, 1 May 1943

²³ Nemeskürty. Requiem egy hadseregért. 268–288.

²⁴ E. g. „The Hungarian soldiers by Don fall victim to same cruelty as the hundred thousands of the Jews were sent to the gas chambers in Auschwitz”. Rekviem. Mártír művészek, tudósok emlékezete. *Népszabadság* (1 March 1970)

²⁵ The number of the Hungarian prisoners of war in the Soviet camps reduced from 31299 to 3258 between February and December 1943. É.M. Varga (Ed.). Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. Dokumentumok (1941–1953). Moszkva–Budapest: ROSSZPEN–MKTTK, 2006. P.9.

²⁶ BFL XXV.1.a 2613/1947. 1947. Nü.10205/1.sz. The indictment of Public Prosecutor’s Office of Budapest, 30 August 1947.

²⁷ Nemeskürty. Requiem egy hadseregért. 28–30.

²⁸ Dombrády L. Army and Politics in Hungary 1938–1944. New York: Columbia Univ. Press, 2005. P.384–395.

²⁹ Ungváry. A magyar honvédség a második világháborúban. 158.

³⁰ Szabó P. A 2. magyar hadsereg felszerelése és fegyverzete a frontra kivonulása idején, 1942 április-május. *Hadtörténelmi Közlemények* 98. 1985. No. 3. P.616–642.

³¹ Dombrády. *Army and Politics in Hungary 1938–1944*. 397–418.

³² Szakály S. Vita Nemeskürty Istvánnal. *Mozgó Világ* 10. 1984. No. 3. P.43.

³³ Szabó P. Nemzetiségek a magyar királyi honvédségben 1938–1943. Nemzetiségi hadkötelesek a mozgósított alakulatokban (1941 közepétől 1943-ig) II. Rész. *Palócföld* 24. 1990. No. 1. P.52.

³⁴ Ungváry K. Mítoszok a Don-kanyarról. *Index.hu*. 13 January 2013. URL: https://index.hu/tudomany/tortenelem/2013/01/17/mitoszok_a_don-kanyarrol/ Of the appr. 68,000 killed and missing Hungarians in January and February 1943, appr. 21000 persons were Jewish servicemen.

³⁵ Sallai E. *Mozgó vesztőhely. Magvető, Budapest, 1979.*

³⁶ 303 Jewish servicemen were executed by the 2nd Army between May 1942 and 12 January 1943. Szabó. *Keleti front, nyugati fogság*. 135–136.

³⁷ Randolph L. Braham. *The Hungarian Labor Service System 1939–1945*. Boulder: East European Quarterly, 1977. P.40–42.

³⁸ Rozett R. *Conscripted Slaves. Hungarian Jewish Forced Laborers on the Eastern Front during the Second World War*. Jerusalem: Yad Vashem, 2013. P.161–163.

³⁹ Rozett. *Conscripted Slaves*. 166–167; Szabó. *Keleti front, nyugati fogság*. 159. HL II. 1453. The documents of the Hungarian 2nd Army 12. box 277. 2nd Army War diary, app. No. 421. Report about the Jewish servicemen's execution by GFP, 1 March 1943.

⁴⁰ HL II. 1453. 12. box 223. 2nd Army War diary, app. No. 381. Behaviour against the violence of the members of foreign army, 19 February 1943.

⁴¹ E. g., Private Lajos Herencsár promoted this viewpoint in *Krónika*.

⁴² Nemeskürty. *Requiem egy hadseregért*. 30–40; In *Krónika*, Private Lajos Herencsár promoted this viewpoint.

⁴³ Szabó P. *Don-kanyar A magyar királyi 2. honvéd hadsereg története (1942–1943)*. Budapest: Corvina, 2001. P.20.

⁴⁴ Szakály S. *A magyar katonai elit 1938–1945*. Budapest: Magvető, 1987.

⁴⁵ János Rainer M. published a book about in the career of the officers commissioned in 1939, but this book does not focus on their battle achievement. János Rainer M. *Századosok*. Budapest: Osiris, 2018.

⁴⁶ Sárközy. *Lenyomatok*. 186–187.

⁴⁷ Szabó. *Don-kanyar*. 20–21.

⁴⁸ Vincze L. A bolsevizmus elleni háborús veszteségeink mikénti tagozása. *Magyar Katonai Szemle* 13. No. 6 (June 1943) P.440–443.

⁴⁹ Pécsi Napló (31 January 1943).

⁵⁰ 2862/M. hdm. 3. vkf. 43. V. 5. Casualty report. 5 May 1943. Szabó. *Don-kanyar*. 382–383.

⁵¹ *Világosság*. (26 September 1947)

⁵² *Szabad Föld*. (5 October 1947)

⁵³ *Szabad Nép*. (30 September 1947)

⁵⁴ Nemeskürty. *Requiem egy hadseregért*. 286.

⁵⁵ Ungváry. A magyar honvédség. 196.

⁵⁶ HL II. 1453. 22. box, No. 2. Annex of the report of the 9th Light Division, 834.; Molnár, Szabó., Utóvédként a Donnál, 16., 22., 32.

⁵⁷ Nemeskürty. Requiem egy hadseregért. 197–200.

⁵⁸ Kornis P. A Voronyezsi Front osztrogozsszk-rosszosi támadó hadművelete a 2. magyar hadsereg IV. és VII. hadtestének megsemmisítésére (1943. január 13–17.). *Hadtörténelmi Közlemények* 29. 1982. No. 4. P.608–609; Számvéber N. A hídfőcsakáktól a szovjet áttörésig. A magyar 2. hadsereg harci teljesítménye a Don mentén, 1942–43. *Rubicon* 29. 2019. No.1. P.68.

⁵⁹ Dombrády. Emlékezés egy negyedszázad előtti Krónikára. P.560–562.

⁶⁰ Szabó. Don-kanyar. 221–238.

⁶¹ Colonel General Szombathelyi’s order to holding of the defence position by Don, 27. December 1942. Horváth. A 2. hadsereg megsemmisülése a Donnál. 121.

⁶² BFL XXV.1.a 2613/1947. Nb.IV.2613/1947/2. Judgement of the Budapest People’s Court, 4 October 1947.

⁶³ S. Szakály (Ed.). Három dokumentum a 2. magyar hadsereg doni katasztrófájáról. *Hadtörténelmi Közlemények* 28. 1981. No.4. P.639.

⁶⁴ Ungváry. A magyar honvédség a második világháborúban. 202.

⁶⁵ Literally to put someone to the end of his sword.

⁶⁶ BFL XXV.1.a 2613/1947. 1947. Nü.10205/1.sz. The indictment of Public Prosecutor’s Office of Budapest, 30 August 1947.

⁶⁷ Keegan J. Face of Battle. London: Jonathan Cape, 1976. P.173.

⁶⁸ Szolgálati szabályzat a m. kir. honvédség számára. Budapest: Honvédelmi Minisztérium, 1931. P.39. (7. § Conduct in action); Harcászati szabályzat Volume 2. Budapest: Honvédelmi Minisztérium, 1939. P.77–81. (21. § Conduct in action).

⁶⁹ HL IV.71. 337. box, The court martial of the IV Corps H 47/1942; IV. Court martials during the Second World War 19. box, HL IV. The court martial of the 13rd Light Division H 95/1942, H 96/1942.

⁷⁰ Szabó. Keleti front, nyugati fogság. 254.

⁷¹ Major General Kovács’ phone call with Colonel Jenő Sárkány, the chief of staff of the III Corps. HL II. 1453. 12. box 8. 2nd Army War diary, app. No. 180. Major General Kovács’ phone calls on 15 January 1943.

⁷² Major General Kovács’ phone call with Major Géza Bodiczky, the operations section chief of IV Corps. HL II. 1453. 12. box 9. 2nd Army War diary, app. No. 180. Major General Kovács’ phone calls on 15 January 1943.

⁷³ HL II. 1453. 12. box 77. 2nd Army War diary, app. No. 212. 259/2.hds.I.a.43.I.18.sz. The order to the organisation of the troops in the Oskol River Valley; 103. 2nd Army War diary, app. No. 244. 284/2.hds.I.a.43.I.22.sz. The reorganisation of the Hungarian Army in the rear area.

⁷⁴ HL II. 1453. 29. box 37/23.gy.epk.43.I.9. Defend measures, 9 January 1943.

⁷⁵ E. g. 54/III Battalion: Ungváry, *A magyar honvédség*, 192.; 35th Infantry Regiment: HL II. 1453. 22. box 69. 35th Infantry Regiment’s action report.

⁷⁶ Major General Kovács’ phone call with Colonel Jenő Sárkány, the chief of staff of the III Corps. HL II. 1453. 12. box 8. 2nd Army War diary, app. No. 180. Major General Kovács’ phone calls on 15 January 1943.

⁷⁷ 588./M. hdm. 1. vkf.–1941. The order of the Chief of the Honvéd General Staff, 17 August 1942. Szabó, Don-kanyar, 364.

⁷⁸ Szombathelyi's memorandum to Miklós Horthy, 12. February 1943. Raffai, Tál, *Holvannak a katonák*, 330.

⁷⁹ The brief summary: Ungváry. A magyar honvédség. 199–203.

⁸⁰ During my research work, I have not found a document about the number of executed soldiers yet.

⁸¹ Stomm Marcel was promoted to lieutenant general on 1 February 1943, but he signed the analyzed order still as major general.

⁸² Stomm M. Emlékiratok. Budapest: Pallas, 1990. P.133–134.

⁸³ About the III Corps' combats in January 1943: Szabó P. A magyar 2. hadsereg III. hadtestének, védelmi harctevékenysége és visszavonulása, 1943. január 15.–február 15. *Hadtörténelmi Közlemények* 105. 1992. No. 1 (March). P.111–131.

⁸⁴ Perjés G. Áldozatok és hősök. Szabó Péter Don-kanyar című könyvéről. *Hadtörténelmi Közlemények* 108. 1995. No. 2 (June). P.71.

⁸⁵ HL II. 1453. 29. box, 65. The summary report about the combats of the 20th Light Division.

⁸⁶ HL II. 1453. 21. box, Colonel Zoltán Farkas' report about the combats of the 22th Infantry Regiment (13 January – 14 February 1943), 22.

⁸⁷ Kornis P. A Voronyezsi Front támadó hadműveletének előkészítése a német „B” hadseregszoport déli szárnyának (2. magyar hadsereg, 8. olasz hadsereg részei) szétzúzására (1943 január). *Hadtörténelmi Közlemények* 29. 1982. No. 3. P.445.

⁸⁸ HL II. 1453. 11. box Daily situation reports of the Hungarian 2nd Army.

REFERENCES

1. Andaházy Szeghy, V. (2016). *A magyar királyi honvédség részvétele a Szovjetunió elleni támadásban 1941. június–December*. Szeged: Belvedere Meridionale [in Hungarian].

2. Bern, A. (2013). Horthy István halála és a német titkosszolgálatok. *Modern Magyarország*, 1, 165–181 [in Hungarian].

3. Boll, B., & Safrian, H. (1997). *Auf dem Weg nach Stalingrad Die 6. Armee 1941/42. Vernichtungskrieg Verbrechen der Wehrmacht 1941-1944*. Hamburg: Hamburger Edition [in German].

4. Braham, R.L. (1977). *The Hungarian Labor Service System 1939–1945*. Boulder: East European Quarterly [in English].

5. Bús, J., & Szabó, P. (1999). *Béke poraikra... Dokumentum-émlékönyv a II. világháborúban, a keleti hadműveletek során elesett magyar katonákról és munkaszolgálatosokról*. Budapest, Varietas '93 [in Hungarian].

6. Csoóri, S. (1980). A magyar apokalipszis. *Tiszatáj*, 10, 5–31 [in Hungarian].

7. Dombrády, L. (2005). *Army and Politics in Hungary 1938–1944*. New York: Columbia Univ. Press [in English].

8. Dombrády, L. (2011). Emlékezés egy negyedszázad előtti Krónikára. A magyar 2. hadsereg katonáinak vallomása az 1943. januári harcokról és a történelmi realitás. *Hadtörténelmi Közlemények*, 2, 546–564 [in Hungarian].

9. Fóris, Á. (2014). A magyar 2. hadsereg megszálló tevékenysége a Szovjetunióban – Adalékok a magyar partizánellenes politikához a keleti fronton. *Háborúk és békekötések a 18–20. századi orosz-szovjet történelemben. Konferenciakötet*. Pécs: MOSZT [in Hungarian].
10. Fóris, Á. (2015). A Szovjetunió elleni háború képe a háború utáni felelősségre vonásban. *Háborúk és békék: hagyomány és megújulás a szláv népek történelmében és kultúrájában V.: a 2015-ös tudományos felolvasóülés anyaga*. Szombathely: Szláv Történeti és Filológiai Társaság [in Hungarian].
11. Hettling, M. (1995). Täter und Opfer? Die deutschen Soldaten in Stalingrad. *Archiv für Sozialgeschichte*, 35, 515–531 [in German].
12. Horváth, M. (Eds.). (1959). *A 2. magyar hadsereg megsemmisülése a Donnál*. Budapest: Zrínyi [in Hungarian].
13. Joó, A. (Eds.). (2007). „...a háború szolgálatában” Főszerkesztői értekezlet 1942. szeptember 22.–1943. augusztus 25. Budapest: Napvilág–MIT [in Hungarian].
14. Kádár, G. (1978). *A Ludovikától Sopronkőhidáig*. (Vol. 2). Budapest: Magvető [in Hungarian].
15. Keegan, J. (1976). *Face of Battle*. London: Jonathan Cape [in English].
16. *Képviselőházi napló, 1939*. (Vo.16). Budapest: Athenaeum [in Hungarian].
17. Kornis, P. (1982). A Voronyezsi Front osztrogozsszk-rosszosi támadó hadművelete a 2. magyar hadsereg IV. és VII. hadtestének megsemmisítésére (1943. január 13–17.). *Had-történelmi Közlemények*, 4, 585–614 [in Hungarian].
18. Koselleck, R. (1999). Die Diskontinuität der Erinnerung. *Deutsche Zeitschrift Für Philosophie*, 2, 213–222 [in German].
19. Lajtos, Á. (1989). *Emlékezés a magyar 2. hadseregre 1942–1943*. Budapest: Zrínyi [in Hungarian].
20. Molnár, A., & Szabó, P. (Eds.). (2017). *Utóvédként a Donnál Volume 3. Újabb dokumentumok a 9. könnyű hadosztály történetéhez 1942–1943*. Zalaegerszeg: Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltár [in Hungarian].
21. Nemeskürty, I. (1972). Requiem egy hadseregért. Budapest: Magvető [in Hungarian].
22. Olasz, L. (2005). Horthy István kormányzóhelyettes halála. *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről*. Budapest: Osiris [in Hungarian].
23. Olasz, L. (2015). A Don-kanyar és a történelmi emlékezet. *Hely, identitás, emlékezet*. Budapest: L’Harmattan [in Hungarian].
24. Olasz, L. (2007). *A kormányzóhelyettesi intézmény története, 1941–1944*. Budapest: Akadémiai Kiadó [in Hungarian].
25. *Pergőtűz: Krónika a 2. magyar hadsereg pusztulásáról*. (1983). Budapest: RTV-Mi-nerva [in Hungarian].
26. Perjés, G. (1995). Áldozatok és hősök. Szabó Péter Don-kanyar című könyvéről. *Had-történelmi Közlemények*, 2, 67–77 [in Hungarian].
27. Pihurik, J. (2013). Katonadolog 1945–1962. A horthysta katonatiszt: bűnbak vagy ellenség? *Bűnbak minden időben. Bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben*. Pécs–Budapest: Kronosz–MTT–ÁBTL [in Hungarian].
28. Rainer, M.J. (2018). *Századosok*. Budapest: Osiris [in Hungarian].

29. Rozett, R. (2013). *Conscripted Slaves. Hungarian Jewish Forced Laborers on the Eastern Front during the Second World War*. Jerusalem: Yad Vashem [in English].
30. Sallai, E. (1979). *Mozgó vesztőhely*. Magvető, Budapest [in Hungarian].
31. Sárközy, R. (2012). *Lenyomatok – a Don kanyar emlékezetének filmes narratívája. Búvópatakok – A feltárás*. Budapest: OSZK, 1956-os Intézet Alapítvány [in Hungarian].
32. Stomm, M. (1990). *Emlékiratok*. Budapest: Pallas [in Hungarian].
33. Szabó, P. (1985). A 2. magyar hadsereg felszerelése és fegyverzete a frontra kivonulása idején, 1942 április-május. *Hadtörténelmi Közlemények*, 3, 616–642 [in Hungarian].
34. Szabó, P. (1992). A magyar 2. hadsereg III. hadtestének, védelmi harctevékenysége és visszavonulása, 1943. január 15.–február 15. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1, 111–132 [in Hungarian].
35. Szabó, P. (2001). *Don-kanyar A magyar királyi 2. honvéd hadsereg története (1942–1943)*. Budapest: Corvina [in Hungarian].
36. Szabó, P. (2018). *Keleti front, nyugati fogság. A magyar honvédség a második világháborúban és azután, 1941–1946*. Budapest: Jaffa [in Hungarian].
37. Szabó, P. (1990). Nemzetiségek a magyar királyi honvédségben 1938–1943. Nemzetiségi hadkötelesek a mozgósított alakulatokban (1941 közepétől 1943-ig) II. Rész. *Palócföld*, 1, 39–55 [in Hungarian].
38. Szakály, S. (1987). *A magyar katonai elit 1938–1945*. Budapest: Magvető [in Hungarian].
39. Szakály, S. (Eds). (1981). Három dokumentum a 2. magyar hadsereg doni katasztrófájáról. *Hadtörténelmi Közlemények*, 4, 638–642 [in Hungarian].
40. Szakály, S. (1984). Vita Nemeskürty Istvánnal. *Mozgó Világ*, 3, 41–46 [in Hungarian].
41. Számvéber, N. (2019). A hídfőcsakáktól a szovjet áttörésig. A magyar 2. hadsereg harci teljesítménye a Don mentén, 1942–43. *Rubicon*, 1, 58–69 [in Hungarian].
42. Ungváry, K. (2005). *A magyar honvédség a második világháborúban*. Budapest: Osiris [in Hungarian].
43. Ungváry, K. (2013). *Magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban, 1941–1944. Esemény–elbeszélés–utóélet*. Budapest: Osiris [in Hungarian].
44. Ungváry, K. Mítoszok a Don-kanyarról. *Index.hu*, 13 January 2013. Retrieved from https://index.hu/tudomany/tortenelem/2013/01/17/mitoszok_a_don-kanyarról/
45. Varga, É.M. (Eds). (2006). *Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban. Dokumentumok (1941–1953)*. Moszkva–Budapest: ROSSZPEN–MKTTK [in Hungarian].
46. Vincze, L. (1943). A bolsevizmus elleni háborús veszteségeink mikénti tagozása. *Magyar Katonai Szemle*, 6, 440–443 [in Hungarian].

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2021.30.325>

UDC [930.2: 070.48]: 341.324: [33.021: 351.823 / .824.1] (477.86: 430)“1941/1944“

Andrii Aftanas

Doktorand

Nationale Ivan-Franko-Universität Lviv

Universytetskastrasse, Lviv, 79000, Ukraine

E-mail: aftanas1995@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5480-6144>

WIRTSCHAFTSPOLITIK DER DEUTSCHEN BESETZUNGSBEHÖRDE IM BEZIRK KOLOMYIA (GEMÄSS ZEITUNG “VOLYA POKUTTYA” 1941–1944)

Es werden die wichtigsten Aspekte der Wirtschaftspolitik der deutschen Verwaltung im Bezirk Kolomyia von 1941 bis 1944 betrachtet. Behandelt werden die Mobilisierungs- und Organisationsmaßnahmen der Behörden, um die Bevölkerung zu finden und zur Arbeit ins Reich zu entsenden, sowie ihre Lebensumstände und ihre soziale und rechtliche Stellung zu beschreiben. Die Rolle der landwirtschaftlichen und handwerklichen Kurse, die im Bezirk Kolomyia betrieben werden, wird separat analysiert. Es wurde festgestellt, dass die Organisation der Berufsbildung den pragmatischen Überlegungen der NS-Verwaltung entsprach, da militärische Misserfolge an der Front die Behörden dazu veranlassten, die lokale Bevölkerung in das aktive Wirtschaftsleben einzubeziehen.

In der vorgeschlagenen Studie wird erstmals versucht, die Wirtschaftspolitik des deutschen Besatzungsregimes in diesen Bereichen umfassend zu bewerten. Daher sind die Ergebnisse dieser Untersuchung sowohl für die Weiterentwicklung des historischen Regionalismus als auch im Kontext der Studien zum Zweiten Weltkrieg von Bedeutung.

Schlüsselwörter: Landwirtschaft, Kontingente, Genossenschaftsbewegung, Zwangsarbeit.

Andrii Aftanas

Postgraduate Student

Ivan Franko National University of Lviv
1, Universytetska Street, Lviv 79000, Ukraine

E-mail: aftanas1995@gmail.com

ECONOMIC POLICY OF THE GERMAN OCCUPATIONAL AUTHORITY IN THE KOLOMYIA REGION (ACCORDING TO THE “VOLLIA POKUTTYA” NEWSPAPER 1941–1944)

This article examines the main aspects of the economic policy of the German administration within the Kolomyia region during 1941–1944. On the bases of „Vollia Pokuttya“ news, the directions of Germany economic governance in the agrarian and trade commercial sector were singled out. The economic policy pursued by the German occupation authorities in the Kolomyia region vividly reflected the general trend of expansionist use of industrial and human potential in the district of Galicia. This led to acts of disobedience and sabotage of grain supplies by the peasants and a harsh reaction from the authorities. Nazi officials pursued a similar policy in the cities. By allowing the resumption of business and cooperatives, the Germans hoped to gain the loyalty of local residents. However, support could not be achieved, as de facto control over the above institutions continued to be exercised by various governmental economic groups, which included all existing industrial organizations, craft associations, and consumer cooperatives. Mobilization and organization government measures concerning the departure of the population for job to the Reich were illuminated, and also described their life conditions and social-legal status. In particular, the goal of agricultural and handicraft courses, which operated in Kolomyia's county, was analyzed. The paper highlights that the organization of professional education was suitable for pragmatic considerations of the Nazi administration, as military failures give the power a push to attract local population to spend active agricultural life.

This study is the first attempt of complex assessment of economic policy of the German occupation regime in the mentioned terrains. Therefore, the results of this paper are important both for the further development of historical regionalism and in the context of studies devoted to the Second World War.

Keywords: *agriculture, contingent, cooperative movement, forced labor.*

Андрій Афтанас

аспірант

Львівський національний університет

імені Івана Франка

79000, Україна, Львів, вул. Університетська, 1

E-mail: aftanas1995@gmail.com

ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ В КОЛОМИЙСЬКОМУ ОКРУЗІ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ГАЗЕТИ «ВОЛЯ ПОКУТТЯ» 1941–1944)

Розглянуто головні аспекти економічної політики німецької адміністрації у межах Коломийського округу протягом 1941–1944 рр. На основі дописів газети «Воля Покуття» виокремлено напрями німецького господарського урядування в аграрному та промислово-торгівельному секторах. Висвітлено мобілізаційні й організаційні заходи влади щодо пошуку й відправки населення на роботу в Райх, а також охарактеризовано його умови проживання й соціально-правовий статус. Окреслено становище й діяльність кооперативного руху в Коломийському окрузі. Окремо проаналізовано роль сільськогосподарських і ремісничих курсів, які діяли в Коломийському окрузі. Встановлено, що організація фахової освіти відповідала прагматичним міркуванням нацистської адміністрації, оскільки воєнні невдачі на фронті стимулювали владу залучати місцеве населення до активного господарського життя.

У пропонованому дослідженні вперше здійснено спробу комплексної оцінки економічної політики німецького окупаційного режиму на зазначених теренах. Відтак результати цієї розвідки важливі як для подальшого розвитку історичної регіоналістики, так і в контексті студій, присвячених Другій світовій війні.

Ключові слова: *сільське господарство, контингент, кооперативний рух, примусова сила.*

Die Wirtschaftspolitik des Dritten Reiches in den besetzten Sowjetgebieten ist wiederholt Gegenstand umfassender wissenschaftlicher Untersuchungen führender ausländischer und ukrainischer Historiker. Daraus sind eine Reihe von Arbeiten zu verschiedenen Problemfeldern entstanden, die sich nach territorialen und thematischen Prinzipien einordnen lassen. Die vorgeschlagene Studie konzentriert sich auf die wichtigsten Aspekte der Wirtschaftspolitik der deutschen Besatzungsbehörden im Bezirk Kolomyia.

Die historiographische Arbeit an der skizzierten Problematik ist nicht in ausreichender Zahl an Studien vertreten. Eine allgemeine Einschätzung der wirtschaftlichen Lage des galizischen Distrikts, Formen und Methoden der

wirtschaftlichen Verwaltung in der Region bietet eine umfassende Studie von Yuri Levchenko¹. Der Historiker Volodymyr Starka widmete seine Arbeit der Frage der Finanzpolitik der Besatzungsverwaltung². Tatiana Pastushenko³ und Tatiana Lapan⁴ informierten ausführlich über die Besonderheiten der Arbeitssuche und deren Entsendung ins Reich. Ein bedeutendes wissenschaftliches Interesse ist darüber hinaus die Studie von Galina Stefanyuk, die die Maßnahmen der Besatzungsmacht im Bereich der Beschäftigung im Bezirk analysiert hat⁵. Das Problem der ukrainischen Zusammenarbeit während des Krieges wird von Oksana Verbova dargestellt⁶.

Die Quellenbasis der Studie basiert auf den Materialien der Wochenzeitung „Volya Pokuttya“, die zuerst in Kolomyja und später in Lwiw in den Jahren 1941 – 1944 veröffentlicht wurde. Außerdem wurden statistische Informationen aus dem Staatsarchiv des Gebietes Ivano-Frankivsk sowie Augenzeugenberichte verwendet.

Der Artikel soll die Besonderheiten der Umsetzung der Wirtschaftspolitik der deutschen Besatzungsbehörden in der skizzierten Region auf der Grundlage der Analyse der Veröffentlichungen der Zeitschrift „Volya Pokuttya“ aufzeigen.

Nach Beginn des deutsch-sowjetischen Krieges im Juni 1941 blieb das Territorium Kolomyjas für mehrere Tage von keiner der Kriegsparteien besetzt. Vor diesem Hintergrund fand der Prozess der Konsolidierung und Selbstorganisation der lokalen Bevölkerung statt. In kurzer Zeit wurde der ukrainische Bezirksrat (im Folgenden - UBR) gebildet, der vom Professor des Kolomyia-Gymnasiums Anton Knyazhynsky geleitet wurde⁷. Vor dem Eintreffen der ungarischen Truppen erfüllte dieses Organ administrative und juristische Funktionen im Bezirk.

Während der kurzzeitigen Herrschaft der UBR war es nicht zuletzt dank der Einheiten der OUN-Polizei möglich, das sozioökonomische Leben zu normalisieren, um die Sicherheit der Bewohner der Region zu gewährleisten⁸. Anfang Juli ging die Macht in die Hände der ungarischen Verwaltung über, die „unter Androhung des Todes“ beschloss, keine Raubüberfälle und Plünderungen zu begehen, sondern allen Anordnungen des Ungarisch-Königlichen Militärkommandos Folge zu leisten⁹. Trotz dieses Verbots gab es Fälle, in denen ungarische Soldaten selbst Wertsachen aus Geschäften mitnahmen und „[...] danach gaben sie Schwarzen die Möglichkeit, die Reste zu plündern(rauben, stehlen); dabei wurden sie von den Ungarn als Beweis fotografiert“¹⁰. Augenzeugen der Ereignisse als auch von der lokalen Presse hielten Beweise dafür, aber Zeitungsberichte erwähnten den Diebstahl durch Ungarn nicht¹¹.

Die wichtigste Aufgabe der ungarischen und später der deutschen Besatzungsbehörden war die Durchführung einer qualitativ hochwertigen Erntekampagne. Aus den Kolumnen der Veröffentlichungen waren immer wieder entsprechende Appelle an die Bevölkerung zu hören¹². Trotzdem wurden die Ziele des Kontingents nicht vollständig erreicht. Der Grund dafür waren weniger aktive Feindseligkeiten, sondern auch eine anhaltende Flut, die fast ganz Galizien

erfasste. Heftige Regenfälle führten zu erheblichen Überschwemmungen landwirtschaftlicher Flächen, zum Tod von Vieh und Geflügel¹³. Darüber hinaus verursachte die Verbreitung von Gerüchten über Repressionen durch die deutschen Behörden Misstrauen, was die Bauern entmutigte ihr Getreide abzugeben¹⁴.

Zur Verbesserung der wirtschaftlichen Lage und unter Berücksichtigung der Erfahrungen des vorangegangenen Wirtschaftsjahres begann die Besatzungsverwaltung in den ersten Monaten des Jahres 1942 mit aktiven Vorbereitungen für die Aussaat. Die Behörden versicherten, dass „[...] die neue Organisation der landwirtschaftlichen Arbeit garantiert, dass das nächste Treffen besser wird und bald das Maximum erreichen wird, das das fruchtbare Land des Bezirks Galicien und seiner arbeitenden Bevölkerung werden wird“¹⁵. Um jedoch den durch die Überschwemmungen im letzten Jahr verursachten Mangel an Saatgut zu decken, war die lokale Verwaltung gezwungen, Nahrungsmittelhilfe von anderen Distrikten der Generalprovinz zu erhalten¹⁶.

Die Landwirtschaftskammer überwachte die Durchführung der landwirtschaftlichen Frühjahrsarbeiten. Ihre Vertreter waren für die sachgerechte und rationelle Verwendung des sortenreinen Saatguts verantwortlich. Gleichzeitig wurde dem Ausbau der Weiden für die Viehzucht große Aufmerksamkeit geschenkt¹⁷. Im Allgemeinen wurde der Viehzucht eine wichtige Rolle zugemessen. Dies lag vor allem an dem Mangel an landwirtschaftlichen Maschinen, weshalb das Vieh eine Nebenoption für die Landwirtschaft werden musste¹⁸.

In diesem Zusammenhang leiteten Nazi-Beamte den Prozess der Zertifizierung aller Haustiere, einschließlich Geflügel, ein¹⁹. Anschließend wurde die Registrierungsquote auf Unternehmen der Rinderzucht und Fleischverarbeitung sowie auf Fachgeschäfte ausgedehnt²⁰. Diese Anordnung wurde durch eine gesonderte Verordnung über die obligatorische tierärztliche Untersuchung von Pferden verstärkt. Lediglich „[...] grundbesitz-, wehr- und SS-betriebene Betriebe über 100 Hektar waren von der Durchführung ausgenommen“²¹. Außerdem wurde ab dem 1. Juni 1942 das unerlaubte Schlachten von Pferden im Bezirk Kolomyia verboten. Eine entsprechende Genehmigung in vierfacher Ausfertigung wurde vom Kreis- oder Kreistierarzt nur dann erteilt, wenn „[...] die Abgabe des Tieres in den nächstgelegenen anderen Bereich wirklich unmöglich ist“. Die Nichteinhaltung dieser Anordnung war strafbar²².

Die Besatzungsmacht versuchte, den Verlust zukünftiger Ernten zu minimieren. Um den Diebstahl von Saatgut von bereits bebauten Feldern zu verhindern, erließen die örtlichen Behörden ein Dekret, das „[...] alle Personen, einschließlich der Eigentümer, vom 15.5. bis 30.6. 1942 von 21 Uhr abends bis 5 Uhr morgens. 2) Jede widersprüchliche Handlung dieser Anordnung wird mit einer Geldstrafe von bis zu 1.000 Zl. oder mit Gefängnis geahndet. Diese Strafe für mögliche Zweitverstöße bleibt jedoch unberührt. 3) Bauer (Pflanzer) sollten versuchen, einen wachsam öffentlichen Schutz zu schaffen, um den Diebstahl von Saatgut

auf den Feldern zu bekämpfen. Aufmerksame Bewacher haben das Recht, alle Personen, die sich zum gegebenen Zeitpunkt auf den Feldern auffinden, als un-erkannt festzunehmen und der zuständigen Polizeidienststelle zu übergeben. 4) Diese Verordnung ist am Tag ihrer Bekanntgabe in der Zeitschrift „Volya Pokutya“ bindend. 5) Die Verordnung verliert am 01.07.1942 seine Gültigkeit“. Zusätzliche Kontrollen könnten durch bewaffnete Polizeistreifen durchgeführt werden²³.

Vor dem Hintergrund der zunehmenden Kontrolle und der Einführung einer Reihe von Beschränkungen kündigten die Nazis am 15. Februar 1942 die Verabschiedung eines neuen Bodengesetzes an. Das Dokument betraf das Gebiet des Reichskommissariats „Ukraine“ und nicht nur den Distrikt „Galizien“, denn hier erließ Generalgouverneur Hans Frank im September 1941 eine Verfügung, in der das Land zum Staatseigentum erklärt und den Bauern zur vorübergehenden Nutzung übereignet wurde. Im Gegenzug wurden die Staatsfarmen in Ligen unter der Leitung des örtlichen Landwirtschaftsministeriums umgewandelt²⁴. So war die Sättigung des Informationsraums mit Nachrichten über die Agrarreform und ihre „freudige“ öffentliche Wahrnehmung eines der Mittel deutscher Propaganda, die die Loyalität der Bevölkerung zum Besatzungsregime wiederherstellen wollte.

Um die Arbeit der Bauern zu intensivieren und zu verbessern, beschloss die Landwirtschaftskammer, im ganzen Kreis etwa hundert vorbildliche Bauernhöfe zu organisieren, deren Bewirtschaftungsmethoden auf den erfolgreichen deutschen Erfahrungen beruhten. Wie die Zeitung „Volya Pokuttya“ berichtet, „[...] werden von den zahlreichen Erklärungen nur die Erklärungen der Eigentümer akzeptiert, die garantieren, dass sie wirklich ein Vorbild für andere werden können und deren Bedingungen den Anforderungen der Landwirtschaftskammer. Ihre Farmen müssen autark sein, sie müssen Ackerland bewirtschaften und ihre eigene Lebensgrundlage umgehen können“. Die Gesamtlandfläche sollte nicht weniger als 5 und nicht mehr als 20 Hektar betragen²⁵. Die Besitzer, deren Betriebe als vorbildlich anerkannt wurden, erhielten von den deutschen Behörden Auszeichnungen in Form von besonderen Schildern auf ihren Höfen und äußeren Attributen – besondere Armbinden. Davon gab es 268 Personen im Bezirk Stanislawiv²⁶.

Eine ordnungsgemäße wirtschaftliche Ausbeutung der besetzten westukrainischen Gebiete war nur unter Berücksichtigung der natürlichen und klimatischen Gegebenheiten der Region möglich. Die Rede ist zunächst von den üblichen Überschwemmungen in Galicien, deren verheerende Folgen die Höhe des Kontingents beeinträchtigen könnten. Die Region Kolomyia war eines der Gebiete mit den höchsten Niederschlägen²⁷. Daher ordneten die Behörden an, im gesamten Bezirk groß angelegte Rekultivierungsarbeiten durchzuführen. Die Nichteinhaltung des Beschlusses sah eine Kollektivstrafe vor, die gegen die gesamte Gemeinde und ihre Führer verhängt wurde. Laut der Zeitung „Volya Pokuttya“

vom 24. Mai 1942 wurden solche Sanktionen gegen das Dorf Dzhuriv verhängt, dessen Einwohner „[...] eine Geldstrafe von 1.500 ZL zahlen mussten. Eine Strafe in Höhe von 100 ZL für den Vorsitzenden der Volksgemeinschaft von Dzhuriv, eine Strafe von 150 ZL für den Sekretär der Volksgemeinschaft von Dzhuriv und eine Strafe von 50 ZL für den Bürgermeister des Dorf Dzhuriv“²⁸.

Die Lieferung landwirtschaftlicher Produkte blieb die wichtigste Aufgabe der Bauern. Vor dem Einsammeln der Lebensmittel in den Siedlungen fanden Aufklärungsgespräche statt, die nach Angaben lokaler Beamter „[...] zu einem guten Ergebnis führten. Die Dörfer brachten Kontingente von Roggen, Weizen, Hafer, Gerste und andere landwirtschaftliche Produkte wie Kartoffeln und Rüben. Dank dessen bekam die Stadtbevölkerung kurz vor dem Frost ihren Anteil an Kartoffel und Vorräte für den Winter“²⁹. Stattdessen riskierte ein Bauer, der die Kontingentnorm nicht erreicht, seinen eigenen Hof zu verlieren³⁰. Die Einziehung von Eigentum erfolgte auf der Grundlage eines im Dezember 1942 verabschiedeten Gesetzes zur Stärkung der Haftung für Straftaten im Bereich der Landwirtschaft. So konnte der Täter neben der Geldstrafe und der Beschlagnahme von Getreide und Geräten drei Monate inhaftiert werden, 30 Tage zur Besserungsarbeit verpflichtet werden³¹. Gleichzeitig gab es Fälle, in denen die Höchststrafe gegen Personen verhängt wurde, die einen Teil des Kontingent verschwiegen oder unterschlagen hatten. Ein markantes Beispiel ist der Vorfall im Dorf Rudnyky in Mostyshchyna. Ein lokaler Vorsitzender und drei weitere Mitglieder der Kontingentskommission wurden festgenommen und erschossen, wegen Misshandlungen an Bauern als sie Getreide ernteten³².

Die Verschärfung der Repressionsmaßnahmen der Deutschen erfolgte 1943, als die Wehrmachtstruppen im Osten verheerende Niederlagen erlitten und für einen Stellungskrieg möglichst viel Nahrung benötigten. Neben den ständig wachsenden Abgaben zahlten die Bauern eine Reihe von Steuern. Grundsteuer, deren Höhe 40 ZL betrug³³. Für einem Hektar wurde im Februar 1943 eine militärische Abgabe hinzugefügt. Es sollte in zwei Teilen gesammelt werden – bis zum 30. April und 15. November des Jahres. Der Besteuerung unterliegen die Grundstücke, die nach dem Erlass des ehemaligen polnischen Staates von der Grundsteuer ausgenommen sind. Die steuerliche Berechnung wurde gemäß den Normen der Bodensammlung durchgeführt³⁴.

Die Landwirtschaftskampagne 1943 stand unter dem Motto „Kampf um die Ernte“. Die Besatzungsverwaltung ging organisiert auf den Beginn des Landwirtschaftsjahres zu. Im Januar 1943 fand in Stanislaw eine Kreistagung statt, bei der Vertreter der ukrainischen Landwirtschaftsinstitutionen über Pläne für das am Vortag angekündigte Ernteprogramm der Regierung diskutierten³⁵. Anschließend erhielten die örtlichen Gemeindeleiter spezielle Anweisungen zur Vorbereitung und Durchführung der Frühjahrssaat. Darin heißt es insbesondere: „[...] Für die Monate Januar, Februar und März wurden die Aufgaben an vordere Front

gestellt: 1. Kühe im Geschirr betrachten, einen Überblick über die Produktion von Desertnikiv im Kampf um die Ernte. 2. Bereitstellung und Reinigung von Frühjahrssaatgut (sowohl gesät als auch geerntet). 3. Anordnung von Gülle und Gülleprisma sowie Aufbau von Güllesammlungen. 4. Zucht von Rindern und Pferden in Ställen (gut gepflegte Rinder werden zur Hälfte gefüttert). 5. Ableitung von Wasser von der Oberfläche von Winterkulturen, Feldern, Wiesen und Weiden. 6. Reparatur von Werkzeugen für Bodenbearbeitung und Frühjahrssaat³⁶.

Das Besatzungsregime hat der Propaganda einen wichtigen Platz unter den Instrumenten zur Beeinflussung der Bevölkerung eingeräumt. Im Rahmen der Aktion „Kampf um die Ernte“ wurden die Aktivitäten dieser Abteilung deutlich intensiviert. Neben der Veröffentlichung von Propagandamaterial auf den Seiten von Zeitschriften nutzten sie aktiv Filmvorführungen zu landwirtschaftlichen Themen. Die Hauptaufgabe solcher Sitzungen bestand darin, die deutsche Landwirtschaft zu popularisieren und die Rationalität und Wirksamkeit der landwirtschaftlichen Ansätze des Reiches zu demonstrieren³⁷. Infolgedessen entwickelten Nazi-Funktionäre in jeder größeren Stadt des Bezirks einen eigenen Sendeplan. In Kolomyia dauerte die Vorführung vom 11. bis 14. März 1943³⁸. Im Allgemeinen erwies sich die deutsche Filmpropaganda jedoch als wirkungslos. Dies war auf den Mangel an betriebsbereiten Kinos und das Fehlen eines ausgedehnten Kinonetzes in der Provinz zurückzuführen³⁹.

Die nahende Ernte führte zu einer verstärkten polizeilichen Überwachung der landwirtschaftlichen Flächen. In diesem Zusammenhang wurde am 15. Juli 1943 im gesamten Gebiet des Generalgouverneurs der Ausnahmezustand verhängt, der bis zum 20. Dezember 1943 andauerte. Die erlassene Verordnung erweiterte die Befugnisse der Strafverfolgungsbehörden erheblich und sah eine strengere Bestrafung bei Verstößen vor⁴⁰. Die Lieferung von Lebensmitteln im angegebenen Zeitraum erfolgte in sechs Etappen, denen jeweils eine bestimmte Getreidesorte zugeordnet wurde⁴¹. Wenn der Bauer die Beschaffung und Lieferung von Produkten nicht selbstständig organisieren konnte, wurde er vom „[...] Kreis „Silskyi hospodar“ im Einvernehmen und in Zusammenarbeit mit der öffentlichen Verwaltung und lokalen Organisationen unterstützt“⁴². Solche Empfehlungen weisen auf Probleme in Bezug auf die technische Sicherheit von landwirtschaftlichen Betrieben, Arbeitskräftemangel und Transportkapazität hin.

Um die Bauern zu ermutigen, ihre Kontingente rechtzeitig und vollständig abzugeben, führte die Nazi-Administration ein Bonussystem ein. Für sie konnte man das Nötigste kaufen, was jedoch nicht für alle reichte. Der Gesamtbetrag der von den Behörden ausgestellten Premium-Tickets im Geschäftsjahr 1942–1943 betrug 350 Mio. Zl⁴³. Im August 1943 wurde eine aktualisierte Preisskala veröffentlicht, nach der „[...] als Wertmaßstab berücksichtigt wird der Nährwert und der Wert der Bewirtschaftung dieser Pflanze, zum Beispiel pro 100 kg Hafer 80 Prämieneinheiten; für 100 kg Raps – 350 Prämieneinheiten. Die Prämieneinheiten

für Kartoffeln und Gartenprodukte werden auf der Grundlage des Verkaufsgewinns für eine bestimmte Anzahl von Produkten berechnet. Gleichzeitig sollte als Grundlage in Betracht gezogen werden: Kartoffeln im Wert von 1 Zl. - 3 Prämieinheiten; Gartenprodukte im Wert von 1 zł. - 1 Prämieinheiten“. Für Produkte tierischen Ursprungs wurde eine gesonderte Nachrechnung erstellt⁴⁴.

In den westukrainischen Gebieten, die dem Amt des Generalgouverneurs angegliedert waren, verfolgten die deutschen Besatzungsbehörden eine liberalere sozioökonomische Politik als andere administrativ-territoriale Einheiten. Dies zeigte sich nicht nur im Agrarsektor, sondern auch im Industrie- und Gewerbekomplex. Nach der Abschaffung des sowjetischen sozialistischen Wirtschaftssystems im Bezirk kündigten die Nazi-Behörden den Beginn des Reprivatisierungsprozesses von zuvor verstaatlichten Fabriken, Werken, Unternehmen und anderen an. Solche Aussagen waren rein deklarativ, da nur wenige Betriebe an ihre früheren Eigentümer zurückgegeben wurden⁴⁵.

In den ersten Monaten der deutschen Herrschaft im Bezirk Kolomyia nahmen Fabriken und Betriebe, die beim Rückzug der sowjetischen Truppen nicht zerstört wurden, ihre Arbeit wieder auf. Die vorübergehende Erlaubnis zur Ausübung der Geschäftstätigkeit wurde von der Hauptgruppe des Industriellen Managements in Lemberg erteilt. Sie kann durch einen schriftlichen Antrag bei der Bezirkshandelskammer erworben werden. Alle Unternehmen, die vor dem Krieg tätig waren oder sich nach der Ankunft der Deutschen organisierten, waren meldepflichtig. Die Nichtbeachtung dieser Verordnung wurde mit Festnahme oder Geldstrafe geahndet⁴⁶. Die Wiederaufnahme vieler Betriebe wurde auch durch die finanzielle Unterstützung der Pokutsky Soyuz Bank ermöglicht. Darunter sind die Landmaschinenfabrik, die Strickwarenfabrik, die Papierfabrik in Dyatkivtsi, die Brauerei in Korolivka, die Gerberei, die Ziegelei, die Möbelfabrik, die Marmeladenfabrik, die Bürsten- und Bürstenfabrik und die Seifenfabrik⁴⁷.

Die Tätigkeit der Unternehmen wurde durch zahlreiche Verordnungen der örtlichen Verwaltung streng geregelt. Je nach Arbeitsrichtung wurden sie in die jeweilige Wirtschaftsgruppe eingeordnet. Jede Institution zahlte obligatorische Mitgliedsbeiträge, deren Höhe durch eine besondere Gehalts- und Gebührenordnung festgelegt wurde. Einlagen und Zahlungen werden von der Regierung des Finanzministeriums zwangsweise eingezogen⁴⁸. Darüber hinaus wurde den Unternehmen eine gesonderte Gewerbesteuer auferlegt⁴⁹. Ihr Betrag wurde in vier gleiche Zahlungen aufgeteilt, die die Träger der Unternehmen an klar definierten Tagen zu zahlen hatten⁵⁰.

Die Besatzungsmacht legalisierte auch die Tätigkeit von Genossenschaften. Die Lemberger Vereine „Tsentrosoyuz“ und „Maslosoyuz“ waren einer der ersten, der Geld verdiente⁵¹. Anschließend weitete sich das Netzwerk auf den gesamten Bezirk aus. Ende 1941 verfügte die Filiale der Volkshandelsgenossenschaft in Kolomyja über zehn Verbrauchergeschäfte und drei Bäckereien⁵². Auf Initiative

ihrer Führung im Januar 1942 fand eine Arbeitssitzung statt, um die Grundzüge der weiteren Tätigkeit der Institution zu erörtern sowie den aktuellen Stand der Warenversorgung in der Stadt zu skizzieren⁵³.

Die Wiederbelebung der Genossenschaftsbewegung in Galizien war auf die Notwendigkeit zurückzuführen, den Beschaffungs- und Lieferprozess des Kontingents, der Lieferung von Industrierohstoffen an das Reich, sorgfältig zu kontrollieren. Deutsche Beamte hatten nicht das Ziel, Genossenschaften freien Zugang zur Verteilung von Gütern unter der Bevölkerung zu gewähren. Dies führte zu einer Reihe von Konflikten mit öffentlichen Beschaffungsstellen. Die ukrainischen Bauern standen auf der Seite ihrer Genossenschaft, in der Hoffnung, diese vor Willkür bei der Truppenaufstellung zu schützen⁵⁴. Die situative Entlastung der Behörden und die Einbindung von Genossenschaftsvertretern in die Kreiswirtschaftssitzungen haben die Beziehungen zwischen den Institutionen nicht wesentlich beeinflusst⁵⁵, da der Beauftragte weiterhin die Aktivitäten aller Vereine im Kreis überwachte⁵⁶.

Deutsche Beamte widmeten der Entwicklung des landwirtschaftlichen und handwerklichen Bildungssystems große Aufmerksamkeit. Eine entsprechende Berufsausbildung der Jugendlichen erfolgte in Form von Ausbildungslehrgängen mit unterschiedlicher Dauer. Sie wurden von lokalen Organisationen initiiert – dem ukrainischen Hilfskomitee, dem Bauernverband und Genossenschaften⁵⁷. Besonders beliebt in der Bevölkerung waren landwirtschaftliche Kurse. Sie wurden sowohl auf dem Territorium des Bezirks als auch außerhalb abgehalten⁵⁸. Aufgrund der bergigen Besonderheiten der Region organisierten die Behörden eine separate Gesellenausbildung. Wer daran teilnehmen wollte, musste eine spezielle „Meisterprüfung“ ablegen⁵⁹.

Die Studiengänge betrafen auch das handwerkliche Profil. So begann im Januar 1942 auf der Grundlage der restaurierten Holzbearbeitungsschule in Kolomyia die Einschreibung für einen dreijährigen Kunstkurs. Die Aufnahmebedingungen lauten der Zeitung „Volya Pokuttya“ wie folgt „[...] Für den Kurs wurden nur Kandidaten angenommen, die die 6.Klasse der Volksschule abgeschlossen haben und nicht älter als 18 Jahre alt sind. Vom 21. Januar bis zum 31. Januar 1942 werden sie zur Probearbeit eingestellt“⁶⁰. Aus Sicht der Behörden wurde der Aufbau eines umfassenden landwirtschaftlichen und handwerklichen Bildungsnetzwerks nur im Rahmen der Berufsausbildung von Arbeitnehmern der unteren und mittleren Ebene erwogen, die die Umsetzung von Geschäftsplänen sicherstellen würden.

Ein rascher wirtschaftlicher Wiederaufbau der Region war nur durch den Einsatz zahlreicher Humanressourcen möglich. Bereits am 5. August 1941 unterzeichnete Reichsminister Alfred Rosenberg eine Verordnung zur Einführung der Arbeitspflicht für alle Bewohner der besetzten Ostgebiete⁶¹. Die Vollstreckung des Dekrets in der Generalprovinz wurde von besonderen Behörden ausgeübt -

dem Arbeitsamt (Arbeitsamt), die in Galizien Arbeitsregierungen genannt wurden⁶². Einige ihrer Funktionen vor Ort wurden von Vormundschaftsabteilungen übernommen. Sie suchten und beschäftigten Arbeiter innerhalb und außerhalb des Bezirks, vor allem beim Reichskommissariat „Ukraine“⁶³.

Die Forderungen der Behörden, sich aktiv an der Wiederherstellung des Wirtschaftslebens der Region zu beteiligen, fanden jedoch in der Bevölkerung keine gebührende Resonanz. Wie die Zeitung „Volya Pokuttya“ am 30. November 1941 berichtete, „[...] haben sich viele arbeitslose Menschen, die arbeitsfähig sind, nicht beim Arbeitsamt gemeldet. Wer dies noch nicht getan hat und diesbezüglich keinen Ärger haben möchte, muss sich jetzt beim Arbeitsamt melden“⁶⁴. Infolgedessen erließ die Besatzungsverwaltung eine Reihe von Dekreten, die darauf abzielten, die Kontrolle über die Arbeitnehmer zu stärken und häufig ihre Rechte einzuschränken. Dazu gehört das Verbot des willkürlichen Arbeitsplatzwechsels ohne vorherige schriftliche Zustimmung des Arbeitsamtes⁶⁵ sowie die Einführung der sogenannten „Melde-Pflicht“, die den Registrierungsprozess jeder Person regelte⁶⁶. Zudem unterliegt seit 1942 die gesamte Bevölkerung des Kreises der „polizeilichen Meldepflicht“. Diese Form der Bürgerregistrierung sah drei Punkte vor: Ankunft in einer neuen Gemeinde, Verlassen der Gemeinde und Wohnortwechsel innerhalb der Gemeinde⁶⁷.

Nachdem sich der Krieg in die Länge gezogen hatte, wurde der Personal-mangel in Deutschland deutlich. Die NS-Führung war gezwungen, ihre Pläne zu überdenken und die Bewohner der besetzten Gebiete in die Reichswirtschaft einzusetzen. Es wurde beschlossen, Menschen aus dem Osten zur Beschäftigung in Deutschland einzubeziehen. Zunächst wurden Fachkräfte für die Arbeit in der Industrie und im Bergbau rekrutiert. Meistens wurden Männer hierhergeschickt, und Frauen - in der Landwirtschaft⁶⁸.

Das Arbeitsamt befasste sich mit allen organisatorischen Fragen der Suche und Beförderung galizischer Ukrainer zur Arbeit im Reich. Damit ausgewählte Arbeiter aus dem Distrikt ihrer Verantwortung erfolgreich nachkommen können, richteten lokale Beamte in Lemberg eine spezielle Berufsschule ein, um „[...] ungelernte Arbeiter in hochwertige Arbeiter umzuwandeln“. Die Ausbildungsdauer betrug sechs Wochen und bestand aus praktischen und theoretischen Teilen. Die erste beinhaltete 47 Stunden wöchentliche körperliche Arbeit. Dem theoretischen Teil wurde deutlich weniger Zeit eingeräumt: „[...] 4 Stunden Zeichnen, 2 Stunden Materialkunde“. Nach dem Abschluss wurden die Auszubildenden nach Deutschland geschickt, wo sie auf eine weitere dreimonatige Berufsausbildung und Praxis warteten⁶⁹.

In den ersten beiden Besatzungsjahren erfolgte die Ausreise ins Reich aus dem Distrikt "Galizien" meist freiwillig. Dafür gab es Gründe, in denen sich die Besonderheit der westukrainischen Länder deutlich zeigte. Die erste von ihnen hatte eine historische Grundlage sie war die ärmste Bevölkerung der Region seit

Ende des 19. - Anfang des 20. Jahrhunderts. Wo mobile Arbeitskräfte, auf der Suche nach Arbeit sogar den Ozean überquerten⁷⁰. Die nächste betraf die Maßnahmen der Regierung zur Anwerbung von Arbeitnehmern. Im Gegensatz zu anderen besetzten Gebieten waren die Rekrutierungsmethoden im galizischen Bezirk weniger streng. Zuvor wurde eine Propagandakampagne durchgeführt⁷¹. Im Dorf lautete es zum Beispiel wie folgt: Zu gegebener Zeit, zum Beispiel am Sonntag nach dem Gottesdienst, trifft sich der Delegierte mit der Landbevölkerung, die den Vogt einberuft. Die Rekrutierung basiert auf einem kleinen Brief des Gemeindevorstehers und nur die ganz Hartnäckigen müssen zwangsweise rekrutiert werden⁷². Unmittelbar vor der Überstellung nach Deutschland wurde eine ärztliche Untersuchung zur Feststellung des körperlichen Zustands der Personen durchgeführt⁷³, so wurden beispielsweise während des Krieges insgesamt 1.458 Menschen nach Deutschland aus der Stadt Kolomyia geschickt⁷⁴, die meisten von ihnen Handwerker⁷⁵.

Der Rechtsstatus der Zivilarbeiter aus den besetzten Gebieten der UdSSR wurde nicht vereinheitlicht. Einwanderer aus dem Reichskommissariat der Ukraine wurden in eine besondere Kategorie von Ostarbeitern (deutsch: die Ostarbeiteren) aufgenommen. Dieser Name wurde von Nazi-Beamten für eine multinationale Gruppe von Zivilarbeitern (Nichtdeutschen) verwendet, die aus der UdSSR deportiert wurden⁷⁶. Stattdessen fielen Ukrainer aus dem Distrikt „Galizien“ unter andere Rechtsnormen. Auf dem Reichsgebiet unterstanden sie der Deutschen Arbeitsfront, die in engem Kontakt mit dem ukrainischen Zentralkomitee (im Folgenden: UZK) stand. Durch letztere wurde die soziale und rechtliche Stellung der galizischen Arbeiter mit der Stellung der Arbeiter aus westeuropäischen Ländern gleichgesetzt. Um dies zu tun, war es vor der Abreise nach Deutschland erforderlich, eine spezielle „Erklärung“ des UZK einzuholen, in der die Zahl und die Nationalität angegeben waren. Das Vorhandensein dieser Bescheinigung befreite die Mitarbeiter von der Zahlung einer separaten Steuer von 15% und bot eine Reihe anderer Vorteile⁷⁷ - das Recht auf Urlaub⁷⁸, das Senden von Ersparnissen nach Hause⁷⁹.

Die Arbeits- und Lebensbedingungen im Reich variierten je nach Wohnort. Wenn man die Informationen der lokalen Presse analysiert, ist es schwierig, den Grad der Versorgung der Arbeitnehmer mit allem, was sie brauchen, zu beurteilen. Dies erklärt sich aus der strikten Zensur des zur Veröffentlichung freigegebenen Materials, dessen Inhalt ausschließlich positiv propagandistisch und propagandistisch konnotiert war. Aus den verfügbaren Veröffentlichungen können wir jedoch schließen, dass die ständige Nahrungsmittelhilfe inländischer und ukrainischer NGOs die Situation der Arbeitnehmer im Ausland zumindest teilweise immer noch beeinflusst hat⁸⁰.

Im Allgemeinen können wir feststellen, dass die Wirtschaftspolitik der deutschen Besatzungsbehörden im Kreis Kolomyia eindeutig den allgemeinen Trend

der expansionistischen Nutzung des industriellen und menschlichen Potenzials des Distrikts „Galizien“ widerspiegelt. Um die lokale Bevölkerung zu beeinflussen, kündigten Nazi-Funktionäre die Abschaffung des ehemaligen sowjetischen sozialistischen Managementmodells an. Allerdings unterschied sich die Wirtschaftsordnung der Deutschen in Inhalt und Wesen nicht wesentlich von ihrer Vorgängerin. Die ständige Ausbeutung materieller und menschlicher Ressourcen bildete die Grundlage der Kolonialpolitik des Reiches.

Um ihre Pläne zu verwirklichen, reformierten Nazi-Beamte die Landwirtschaft und machten die Bauern zu Grundbesitzern. Bei diesen Maßnahmen handelte es sich ausschließlich um strategische Schritte, deren letztendliches Ziel die Steigerung der Leistungsfähigkeit der lokalen Bevölkerung war, die die Hauptverantwortung für die Nahrungsmittelversorgung von Heer und Reich trug. Die Übergabe eines unerträglichen Kontingents und die Zahlung einer Reihe von Steuern verschlimmerten jedoch die Lage der Bauern erheblich, die später zu Ungehorsam griffen und die Getreideversorgung sabotierten. Dies führte zu einer erhöhten strafrechtlichen Verfolgung wegen Verstoßes gegen die Anordnungen der Besatzungsverwaltung.

In den Städten verfolgten Nazi-Funktionäre eine ähnliche Politik. Durch die Wiederaufnahme von Geschäften und Genossenschaften erhofften sich die Deutschen die Loyalität ihrer Einwohner. Eine angemessene Unterstützung konnte jedoch nicht erreicht werden, da die de facto Kontrolle über die oben genannten Institutionen weiterhin von verschiedenen staatlichen Wirtschaftsgruppen ausgeübt wurde, zu denen alle bestehenden Industrieorganisationen, Handwerksverbände und Verbrauchergenossenschaften gehörten.

Die militärischen Misserfolge an der Ostfront und das Scheitern des Blitzkrieges passten die Expansionsabsichten der deutschen Führung an. In der Erkenntnis, dass die Fortsetzung der langjährigen Militärkampagne gegen die UdSSR noch mehr materielle, technische und personelle Ressourcen erfordern würde, beschloss das offizielle Berlin, Menschen aus den besetzten Ostgebieten abziehen, um im Interesse Deutschlands zu arbeiten. Die soziale und rechtliche Situation der Menschen aus dem Distrikt im Reich war relativ besser als die der Ostarbeiter, aber die Arbeits- und Lebensbedingungen blieben für beide Kategorien von Arbeitern äußerst schwierig.

¹ Левченко Ю. Особливості реалізації політики окупаційної влади в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. С.402.

² Старка В. Соціально-економічна політика нацистських окупантів у Східній Галичині в 1941 – 1944 рр. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія.* 2016. Вип. 1(4). С. 67–77.

³ Пастушенко Т. Українські робітники в Райху: скільки їх було?, Хісторіанс. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/253-tetiana-pastushenko-ukrain-ski-prymusovi-robotnyku-v-raikhu-silkly-ikh-bulo%20-%200,5>

⁴ Лапан Т. Особливості спогадів жителів Західної України про рабську та примусову працю в нацистській Німеччині. *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей*. 2009. Вип. 12. С. 73–86.

⁵ Стефанюк Г. Заходи німецької окупаційної адміністрації у сфері зайнятості східногалицького соціуму в 1941–1944 рр. *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. 2013. Вип. 23–24. С. 107–112.

⁶ Вербова О. Західноукраїнська кооперація в умовах нацистської окупації. *Агро-світ*. 2012. Вип. 9. С. 16–21.

⁷ Конференція з представниками німецької та мадярської армій. *Воля Покуття*. № 2–3. С. 1.

⁸ Коломия й Коломийщина. Ред. М. Савчук. Філадельфія – Коломия: Видання Комітету Коломийців, 2008. 292 с.; детальніше про формування й діяльність Української народної міліції див. у: Рябенко С. “До питання створення української міліції у Львові улітку 1941 р.”, *Academia.edu*. URL: <https://independent.academia.edu/SergiiRiabenko>; Патриляк І. Військова діяльність ОУН (Б) у 1940–1942 роках. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2004. С. 228–252.

⁹ Обов’язкова постанова. *Воля Покуття*. 1941. № 2–3. С. 6.

¹⁰ Коломия й Коломийщина. С. 297–298.

¹¹ Відрадна справа. *Воля Покуття*. 1941. № 2–3. С. 5.

¹² Комунікат Львівської хліборобської палати. *Воля Покуття*. 1941. № 7. С. 3.

¹³ Луцький О. Суспільна допомога жителям Прикарпаття (восени 1941 – влітку 1942 рр.). *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. 2011. № 16. С. 294–295.

¹⁴ В селах. *Воля Покуття*. 1942. № 1. С. 7.

¹⁵ Хліба вистане до нових жнив. *Воля Покуття*. 1942. № 15. С. 4.

¹⁶ Посівний матеріал для Галичини. *Воля Покуття*. 1942. № 8. С. 4

¹⁷ Підготовчі праці до весняної хліборобської кампанії. *Воля Покуття*. 1942. № 14. С. 3.

¹⁸ Господарські новини. *Воля Покуття*. 1943. № 38. С. 5.

¹⁹ Паспорти на тварин. *Воля Покуття*. 1942. № 19. С. 4.

²⁰ Про господарювання і реєстрацію худоби. *Воля Покуття*. 1942. № 27. С. 4.

²¹ Урядове оголошення в справі перегляду коней. *Воля Покуття*. 1942. № 9. С. 4.

²² Урядові накази і розпорядки. *Воля Покуття*. 1942. № 34. С. 4.

²³ Поліційний розпорядок про охорону насіння. *Воля Покуття*. 1942. № 32. С. 6.

²⁴ Левченко Ю. Особливості реалізації політики окупаційної влади в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. С. 149.

²⁵ Зразкові хліборобські господарства. *Воля Покуття*. 1942. № 18. С. 4.

²⁶ Ані пяді необробленої землі. *Воля Покуття*. 1943. № 14. С. 6.

²⁷ Урядові накази і розпорядки. *Воля Покуття*. 1942. № 32. С. 6.

- ²⁸ Зарядження. *Воля Покуття*. 1942. № 32. С. 6.
- ²⁹ Тверді обставини воєнного часу. *Воля Покуття*. 1943. № 1. С. 5.
- ³⁰ Відібрання господарств за невиконання контингентів. *Воля Покуття*. 1943. № 1. С. 6.
- ³¹ Кари за переступлення розпорядку. *Воля Покуття*. 1943. № 4. С. 2.
- ³² Кара за надужиття при здачі контингенту. *Воля Покуття*. 1943. № 10. С. 8
- ³³ Оплата за ужиткування землі в дистрикті Галичина. *Воля Покуття*. 1942. № 28. С. 4.
- ³⁴ Воєнний додаток до ґрунтового податку в 1943 році. *Воля Покуття*. 1943. № 9. С. 5.
- ³⁵ Важна господарська нарада. *Воля Покуття*. 1943. № 7. С. 6.
- ³⁶ Речинець боротьби за врожай. *Воля Покуття*. 1943. № 6. С. 6.
- ³⁷ Фільм на послугах господарки. *Воля Покуття*. 1943. № 9. С. 7.
- ³⁸ Фільмові вистави для хліборобів у Галичині. *Воля Покуття*. 1943. № 8. С. 5.
- ³⁹ Михайлюк М. Німецька пропаганда в Україні. Retrieved from <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-1063-5/20.pdf>
- ⁴⁰ Розпорядок Про охорону охоплення жнив і забезпечення прохарчування. *Воля Покуття*. 1943. № 31. С. 7.
- ⁴¹ Контингенти. *Воля Покуття*. 1943. № 37. С. 5.
- ⁴² Як організувати здачу контингенту? За своєчасність виконання нашого обов'язку. *Воля Покуття*. 1943. № 37. С. 5.
- ⁴³ Хлібороб буде мати доволі промислових виробів. *Воля Покуття*. 1943. № 13. С. 8.
- ⁴⁴ За сільсько-господарські продукти. Нова система премій. *Воля Покуття*. 1943. № 32. С. 2.
- ⁴⁵ Левченко Ю. Особливості реалізації політики окупаційної влади в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944. С. 161.
- ⁴⁶ Правні приписи про підприємства. *Воля Покуття*. 1942. № 4. С. 3.
- ⁴⁷ З господарського життя Коломийщини. *Воля Покуття*. 1942. № 1. С. 9.
- ⁴⁸ Припис про примусове членство у господарських організаціях. *Воля Покуття*. 1942. № 10. С. 6.
- ⁴⁹ Промисловий податок на 1942 р. *Воля Покуття*. 1942. № 1. С. 10.
- ⁵⁰ Розпорядок про промисловий податок. *Львівські вісті*. 1942. № 83. С. 3.
- ⁵¹ Відбудова нашого економічного життя. *Воля Покуття*. 1941. № 4. С. 6.
- ⁵² Оголошення. *Воля Покуття*. 1942. № 1. С. 12.
- ⁵³ З життя наших установ. *Воля Покуття*. 1942. № 7. С. 7.
- ⁵⁴ Вербова О. Західноукраїнська кооперація в умовах нацистської окупації. *Агросвіт*. 2012. № 9. С. 17.
- ⁵⁵ Господарська рада Коломийської округи. *Воля Покуття*. 1942. № 35. С. 2.
- ⁵⁶ Полянський Ф. Особливості господарювання німецької окупаційної влади у 1941 – 1944 рр. (за матеріалами Тернопільщини). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2010. № 28. С. 249.

⁵⁷ Галів М. Курсова система освіти на Дрогобиччині у роки нацистської окупації (1941 – 1944). *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2013. № 5. С. 16.

⁵⁸ Вступні іспити до сільсько-господарської школи в Черниці. *Воля Покуття*. 1942. № 12. С. 4.

⁵⁹ Важне для українських ремісників. *Воля Покуття*. 1942. № 7. С. 4.

⁶⁰ Українські фахові школи в Коломиї. *Воля Покуття*. 1942. № 2. С. 4.

⁶¹ Голиш Г. Експлуатація неповнолітніх громадян на території рейхскомісаріату «Україна» у 1941–1944 рр. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*. Київ: Нац. акад. наук України, Ін-т історії України, 2004. С. 204.

⁶² Стефанюк Г. Заходи німецької окупаційної адміністрації у сфері зайнятості східногалицького соціуму в 1941–1944 рр. *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. 2013. № 23–24. С.108.

⁶³ Від Суспільної опіки. *Воля Покуття*. 1941. № 28. С. 8.

⁶⁴ Пригадка про обов'язок праці. *Воля Покуття*. 1941. № 29. С. 4.

⁶⁵ Про що треба знати. *Воля Покуття*. 1942. № 2. С. 6.

⁶⁶ Загальний мельдунковий обов'язок. *Воля Покуття*. 1942. № 7. С. 3.

⁶⁷ Старка В. Соціально-економічна політика нацистських окупантів у Східній Галичині в 1941–1944 рр. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2016. №. 1(4). С. 69.

⁶⁸ Робітники з України їдуть до Райху. *Воля Покуття*. 1942. № 17. С. 2

⁶⁹ Підготовча школа майбутніх робітників для Райху. *Воля Покуття*. 1942. №. 17. С.4

⁷⁰ Качараба С., Рожик М. Українська еміграція. Еміграційний рух зі Східної Галичини та Північної Буковини у 1890- 1914 рр. Львів, 1995. С. 15.

⁷¹ Лапан Т. Особливості спогадів жителів Західної України про рабську та примусову працю в нацистській Німеччині. *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей*. 2009. № 12. С. 80.

⁷² Опіка уряду праці над безробітними та малоземельними мешканцями села. *Воля Покуття*. 1942. № 29. С. 4.

⁷³ Перегляд до праці мужчин з 1914 – 1919 річників. *Воля Покуття*. 1943. № 17. С. 6.

⁷⁴ Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФ). Ф. р-98. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 30.

⁷⁵ ДАІФ. Ф. р-98. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 73.

⁷⁶ Пастушенко Т. Українські робітники в Райху: скільки їх було? Хісторіанс. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/253-tetiana-pastushenko-ukrainski-prymusovi-robotnyku-v-raikhu-skilky-ikh-bulo%20-%200,5>

⁷⁷ Що треба знати робітникам, які їдуть працювати до Райху? *Воля Покуття*. 1943. № 7. С. 2.

⁷⁸ Приїзди домашньої прислуги з Райху до родин в Генерал-Губернаторстві. *Воля Покуття*. 1942. № 27. С. 4.

⁷⁹ Переказування заробітків робітників з Райху. *Воля Покуття*. № 29. С. 3.

⁸⁰ З діяльності Районової секції в Косові. *Воля Покуття*. 1943. № 24. С. 6.

REFERENCES

1. Levchenko, Yu. (2017). *Osoblyvosti realizatsii polityky okupatsijnoi vlady v administratyvno-terytorial'nykh odynytysiakh Ukrainy 1941–1944 rr.* Kyiv [in Ukrainian].
2. Starka, V. (2016). Sotsial'no-ekonomichna polityka natsysts'kykh okupantiv u Skhidnij Halychyni v 1941 – 1944 rr. *Naukovi zapysky Ternopil's'koho natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: Istorii*, 1(4), 67–77 [in Ukrainian].
3. Pastushenko, T. (2012). Ukrain's'ki robotnyky v Rajkhu: skil'ky ikh bulo?, *Khistorians*. Retrieved from <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/253-tetiana-pastushenko-ukrainski-prymusovi-robotnyky-v-raikhu-skilky-ikh-bulo%20-%200,5> [in Ukrainian].
4. Lapan, T. (2009). Osoblyvosti spohadiv zhyteliv Zakhidnoi Ukrainy pro rabs'ku ta prymusovu pratsiu v natsysts'kij Nimechchyni. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy: Zb. nauk. statej*, 12, 73–86 [in Ukrainian].
5. Stefaniuk, H. (2013). Zakhody nimets'koi okupatsijnoi administratsii u sferi zajniateosti skhidnohalyts'koho sotsiumu v 1941–1944 rr. *Visnyk Prykarpats'koho universytetu. Istorii*, 23–24, 107–112 [in Ukrainian].
6. Verbova, O. (2012). Zakhidnoukrains'ka kooperatsiia v umovakh natsysts'koi okupatsii. *Ahrosvit*, 9, 16–21 [in Ukrainian].
7. Luts'kyj, O. (2011). Suspil'na dopomoha zhyteliam Prykarpattia (voseny 1941–vlitku 1942 rr.). *Ukraina XX st.: kul'tura, ideolohiia, polityka*, 16, 294–304 [in Ukrainian].
8. Mykhajliuk, M. (2011). Nimets'ka propahanda v Ukraini. Kyiv. Retrieved from <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-1063-5/20.pdf> [in Ukrainian].
9. Polians'kyj, F. (2010). Osoblyvosti hospodariuvannia nimets'koi okupatsijnoi vlady u 1941–1944 rr. (za materialamy Ternopil'schyny). *Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho natsional'noho universytetu*, 28, 248–252 [in Ukrainian].
10. Haliv, M. (2013). Kursova systema osvity na Drohobychchyni u roky natsysts'koi okupatsii (1941–1944). *Aktual'ni pytannia humanitarnykh nauk*, 5, 15–28 [in Ukrainian].
11. Holysh, H. (2004). Eksploatatsiia nepovnolitnykh hromadian na terytorii rejkhskomisariatu Ukraina u 1941–1944 rr. *Istorii Ukrainy. Malovidomi imena, podii, fakty*, 26, 203–216 [in Ukrainian].
12. Kacharaba, S., & Rozhyk, M. (1995). *Ukrains'ka emihratsiia. Emihratsijnyj rukh zi Skhidnoi Halychyny ta Pivnichnoi Bukovyny u 1890–1914 rr.* L'viv [in Ukrainian].

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2021.30.342>
УДК 439:323.272+(438)“1956”

Олена Антипова

канд. іст. наук, наук. співроб.

Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

E-mail: Antipolena@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8666-980X>

ВІДЛУННЯ УГОРСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1956 РОКУ В ПОЛЬЩІ

У статті висвітлено реакцію польського суспільства і влади на Угорську революцію 1956 р. Наголошується, що історія Польщі й Угорщини тісно сплелася у 1956 р. і дзеркально відбилася під час політичних подій того часу. Познанське повстання робітників у червні 1956 р. викликало в Угорщині неабиякий резонанс, і угорська влада мала намір використати події у Познані претекстом вирішення політичної кризи в Угорщині. Угорські маніфестанти, висловлюючи солідарність із польським народом і підтримуючи зміни в Польщі, вимагали «угорської дороги до соціалізму». Угорська революція, яка мала кривавий і трагічний характер, живо відгукнулася в польському суспільстві. Охарактеризовано діяльність польських інформаційних видань та шляхи, якими інформація про Угорську революцію потрапляла до Польщі. Наголошується, що виступи й публікації журналістів мали суттєвий вплив на ставлення польського суспільства до Угорської революції. Проаналізовано діяльність нової польської влади в пошуку однодумців і союзників серед країн «народної демократії». Зазначено, що польський лідер В.Гомулка, проголосивши «польську дорогу до соціалізму», зважав на аналогії та подібності між подіями та змінами, що відбувалися в Польщі та Угорщині. Польська влада переконалася, від якої катастрофи убереглася їхня країна і партія, яка спромоглася безкровним шляхом розв'язати суспільно-політичну кризу. Гомулка був переконаний, що тільки вирішивши польсько-радянські проблеми можна уникнути повторення Познані й Будапешта, і надалі став звертатися до формули «польська рація стану», наголошуючи, що легковажне ставлення до державного інтересу Польщі може привести країну до трагедії, подібної трагедії Угорщини. Проаналізовано процес надання Польщею гуманітарної допомоги Угорщині. Зазначено, що найбільшу допомогу угорцям під час революції надала саме Польща. Розкрито позицію радіостанції «Вільна Європа» та редакції «Голос вільної Польщі». Редакція РВС відчувала відповідальність

за достовірність наданої інформації і глибоко розуміла вплив своїх передач на настрої польського суспільства. Акцентовано, що події 1956 р. в Польщі та Угорщині поклали початок краху прорадянських тоталітарних режимів у Європі.

Ключові слова: Польща, Угорщина, суспільно-політична криза, революція, гуманітарна допомога.

Olena Antypova

PhD in History, Researcher

Institute of History of Ukraine

the National Academy of Sciences of Ukraine

4, Hrushevskiyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine

E-mail: Antipolena@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8666-980X>

THE 1956 HUNGARIAN REVOLUTION ECHOES IN POLAND

The article highlights the reaction of Polish society and government to the Hungarian Revolution of 1956. It is emphasized that the history of Poland and Hungary was closely intertwined in 1956 and reflected in the course of political events of that time. Poznan workers' uprising in June 1956 caused a great resonance in Hungary and the Hungarian authorities intended to use the events in Poznan as a pretext for resolving the political crisis in Hungary. Hungarian protesters, expressing solidarity with the Polish people and supporting change in Poland, demanded a "Hungarian path to socialism". The Hungarian revolution, which had a bloody and tragic character, had a lively response in Polish society. The activity of Polish information publications and the ways in which information about the Hungarian revolution reached Poland are described. It is emphasized that the speeches and publications of journalists had a significant impact on the attitude of Polish society to the Hungarian Revolution. The activity of the new Polish government in search of like-minded people and allies among the countries of "people's democracy" is analyzed. It is noted that the Polish leader V. Gomulka, proclaiming the "Polish road to socialism", took into account the analogies and similarities between the events and changes that took place in Poland and Hungary. The Polish authorities realised the catastrophe from which their country and the party, which managed to resolve the socio-political crisis in a bloodless way, escaped. Gomulka was convinced that only by resolving the Polish-Soviet problems it was possible to avoid a repeat of Poznan and Budapest. The process of providing humanitarian aid to Hungary by Poland is analyzed. It is noted that the greatest assistance to the Hungarians during the revolution was provided by Poland. The position of the radio station "Free Europe" and the editorial board of "Voice of Free Poland" is revealed. It is noted that the

RWE editorial board felt responsible for the accuracy of the information provided, and deeply understood the impact of its broadcasts on the mood of Polish society. It is emphasized that the events of 1956 in Poland and Hungary marked the beginning of the collapse of pro-Soviet totalitarian regimes in Europe.

Keywords: *Poland, Hungary, socio-political crisis, revolution, humanitarian aid.*

Польський жовтень 1956 р. став не тільки початком і основою нового етапу в новітній історії Польщі, але й каталізатором розвитку подій в Угорщині. Водночас трагічна доля Угорської революції стала потужним застереженням для польської влади й мала фатальний вплив на подальшу політичну діяльність лідера польських комуністів В. Гомулки.

Довгі роки історія Угорської революції та польського Жовтня 1956 р. були заідеологізовані радянською історіографією та пропагандою. У так званій «офіційній» історіографії того періоду, як українській, так і в польській та угорській, не було жодного дослідження, в якому би знайшли достовірне відображення причини тих подій.

Виключення становить еміграційна історіографія – польська й угорська – представники якої не тільки ставили собі за мету правдиво відтворити перебіг подій, але й поділитися своїми роздумами щодо глобальної кризи міжнародної комуністичної системи¹. Крах системи, ліквідація цезури і відкриття архівів, зокрема, до певного часу, російських, дозволила дослідникам із нової перспективи досягнути ті події.

Історія польсько-угорських відносин середини 50-х рр. ХХ ст. і взаємозв'язок подій 1956 р. надзвичайно актуальні для польських і угорських дослідників². Подіям 1956 р. присвячено численні конференції, дискусії, обговорення та публікації істориків обох країн. Велика заслуга в цьому питанні належить науковцям Інституту Угорської революції 1956 р. у Будапешті. Їхні праці перекладені багатьма мовами, зокрема польською³. Розвитку полоністики в Угорщині сприяв, також, створений у 1990-х рр. Польський інститут у Будапешті. Хронологічний збіг у часі трагічних і важливих для обох народів подій актуалізує польську проблематику в угорській історіографії, яка розглядає їх як елементи глобальної кризи міжнародної комуністичної системи.

Сучасна українська історіографія налічує значну кількість досліджень, присвячених як історії Польщі середини ХХ ст., так і історії Угорської революції 1956 р. Як у розвідках істориків-полоністів, зокрема Л. Зашкільняка, М. Крикуна⁴ та ін., так і у студіях вітчизняних дослідників історії Угорщини – І. Короля, С. Віднянського, М. Держалюка, І. Ліхтея, В. Лушая⁵ та ін. – висвітлюються об'єктивні й суб'єктивні, внутрішні та міжнародні чинники польського Жовтня та Угорської революції 1956 р. Особливу увагу

автори звертають на те, що події 1956 р. стали відображенням складних протиріч повоєнного світу та наслідком глибоких соціально-економічних і політичних криз, що були притаманні як Польщі, так і Угорщині. Темою сучасних досліджень стали також основні тенденції висвітлення ролі радянських військ під час Угорської революції 1956 р. у підручниках для закладів вищої освіти незалежної України⁶. Утім, окремі аспекти історії взаємовпливу двох подій, а особливо реакція польського суспільства на Угорську революцію, ще залишаються малодослідженими.

Доля Польщі й Угорщини тісно сплелася в 1956 р. Після років непорозуміння офіційне дипломатичне примирення країн відбулося в 1955 р., коли країни обмінялися послами. Однак характер їх взаємовідносин визначав СРСР, до сфери інтересів якого входили обидві країни. Утім, історична пам'ять про роки незалежності, надання Угорщиною у 1939 р. політичного притулку польським емігрантам викликала в обох народів почуття взаємної симпатії, яке суттєво різнилося від «духу інтернаціоналізму і дружби між соціалістичними країнами», прийнятного в соціалістичному таборі. Все це надавало специфічного настрою польському й угорському Жовтню 1956 р. і дзеркально відбилася під час політичних подій того часу.

Після смерті Сталіна у Кремлі розуміли, що незадоволення, яке росло в Угорщині, де сталінізм набув найбільш жорстокої форми, може вилитися у вибух. М. Ракоші, який був найкращим угорським учнем Сталіна і в 1949-1956 рр. одноосібно керував країною, змушений був поділитися владою. Прем'єр-міністром став Імре Надь, який вже після першого публічного виступу здобув симпатії угорського народу. У своїй першій офіційній промові він звернувся до угорського народу як до братів і наголосив на важливості підтримання історичних традицій. Надь обнародував «новий етап» у політиці і започаткував обережні економічні реформи. Завдяки цьому були ліквідовані табори інтернованих, звільнені політичні в'язні, зменшені видатки на військо, а звільнені ресурси спрямовані на розвиток легкої промисловості і сфери послуг, чим був підвищений рівень життя угорців. Проте навесні 1955 р. у результаті партійної боротьби І.Надь був змушений залишити пост прем'єр-міністра й пізніше, у грудні 1955 р., був виключений із УПТ. Утім подальшим репресіям відносно І.Надя завадив ХХ з'їзд КПРС. Хоча таємна доповідь Хрущова в Угорщині не набула такого розповсюдження та розголосу, як у польському суспільстві, втім надала сміливості тим членам партії, які жадали позбавити влади М.Ракоші.

Намагання Ракоші та його оточення виправдати свій політичний курс і знівельювати принципів протиріччя між власними методами управління й рішеннями ХХ з'їзду КПРС призвели до формування демократичної опозиції навколо І.Надя, метою якої стала демократизація суспільно-політичного й соціально-економічного життя країни в руслі рішень червневого

пленуму ЦК УПТ 1953 р. і XX з'їзду КПРС. Діяльність угорської опозиції, що була обмежена тоталітарним режимом, знайшла своє відображення в низці критичних статей, дискусіях, роз'яснювальній роботі серед населення в рамках роботи осередка ім. Петефі, створеного навесні 1956 р. групою молодих членів партії. Утім, демократична опозиція не була організованою, не змогла створити програму своєї діяльності, а використовувала в цій ролі програму «нового курсу» І.Надя.

Познанське повстання робітників у червні 1956 р. викликало в Угорщині неабиякий резонанс, який був посилений дискусією щодо свободи слова, проведеною 27 червня осередком ім. Петефі. Влада відреагувала негайним обговоренням цих двох, досить споріднених питань. На надзвичайному засіданні пленуму ЦК Угорської партії трудящих тогочасний очільник Угорщини Ракоші наголосив, що «останніми днями мали місце дві неочікувані події: познанські події та дискусія щодо свободи слова»⁷. Риторика його виступу була співзвучна зі словами прем'єр-міністра Польщі Ю.Циранкевича про те, що «кожен провокатор або божевільний, який наважиться підняти руку на народну владу, нехай знає, що влада відрубас йому ту руку... в інтересах Батьківщини»⁸. Ракоші наголошував, що «познанська провокація вказує на те, що ворог використовує будь-який момент, аби знищити досягнення XX з'їзду КПРС і посилити напруження між партією і трудящими. Відносно нових відомостей, познанська провокація тісно пов'язана з тим, що на ярмарку [Міжнародний ярмарок у Познані. – *Авт.*] перебувало багато іноземців, а кількома днями раніше американці закинули біля кордону [Угорщини. – *Авт.*] кілька озброєних диверсійних груп»⁹.

Зрештою в тому, що події у Познані й дискусія осередку ім. Петефі, присвячена свободі слова, мали спільне джерело, був впевнений і А.Мікоян, який прибув для участі в роботі пленуму ЦК УПТ і мав вплинути на ухвалення рішень, необхідних для зміцнення комуністичної влади¹⁰.

На думку угорських істориків, Ракоші був готовий використати події у Познані претекстом урегулювання політичної кризи в Угорщині. Владою були складені так звані «ліквідаційні списки», що вміщували близько 400 прізвищ найбільш «опозиційних елементів»¹¹. Утім, угорським комуністам не вистачило часу для реалізації цього плану. За кілька тижнів у Кремлі вирішили усунути Ракоші від влади, вважаючи його причиною наростаючої в Угорщині кризи. Його наступником став Е.Герьо, соратник Ракоші, який разом із ним поділяв відповідальність за репресії в Угорщині початку 1950-х рр.¹².

Спроба М.Ракоші встановити жорсткий контроль над життям країни призвела до ускладнення суспільно-політичної ситуації в Угорщині влітку 1956 р. За втручання СРСР, вдалося призупинити загострення кризи. Рі-

шення липневого пленуму ЦК УПТ, хоча й непослідовні та половинчасті, на короткий час нормалізували суспільно-політичну ситуацію в Угорщині. Утім, «зміна без зміни» не сприяла поліпшенню ситуації.

На початку жовтня 1956 р., після тривалого тиску демократичної опозиції, в Угорщині було проведено перепоховання праху жертв ракошистського терору. Ця подія сприяла політичній активізації студентства, що перебрало на себе роль головної рушійної сили демократизації у країні. Інтелігенція, яка відігравала провідну роль у попередні роки і підготувала суспільство до корінних змін у громадсько-політичному житті країни, поступилася лідерством, хоча й залишила за собою функції своєрідного рушійного демократизації. У середині жовтня було створено Союз угорських університетських та інститутських об'єднань (МЕФЕС), до якого приєдналися усі вищі навчальні заклади Угорщини. Студентський союз висунув широкі демократичні вимоги, які радикалізувалися з кожним днем. Найбільшу популярність отримали вимоги студентської організації Технічного університету м. Будапешта, так звані «14 пунктів». Союз письменників та осередок ім. Петефі також оголосили свої програми, утім поміркованіші й не дуже популярні в угорському суспільстві.

Процес зміни сталінської диктатури, каталізатором якого став XX з'їзд КПРС, сягнув свого апогею в Польщі 19-21 жовтня 1956 р., коли новообраний перший секретар ПОРП В.Гомулка перед багатотисячною маніфестацією оголосив про «польську дорогу до соціалізму».

Ввечері 22 жовтня на засіданні студентської організації Технічного університету м.Будапешта було ухвалено рішення про проведення на наступний день демонстрації солідарності з народом Польщі, яке підтримали всі громадські організації та навчальні заклади столиці.

Виступ Гомулки 23 жовтня був опублікований у центральному друкованому органі УПТ «Сабад Неп». Це видання було єдиним представником центральних органів друку країн радянського блоку, який надрукував виступ Гомулки без скорочень. Того самого дня в Будапешті відбулася велика демонстрація. Угорські маніфестанти, висловлюючи солідарність із польським народом і підтримуючи зміни в Польщі, домагалися «угорської дороги до соціалізму» й повернення до влади І.Надя як провісника «нового етапу» побудови соціалізму. Маніфестанти зібралися біля пам'ятника генералу Юзефу Бему, постаті, що стала символом польсько-угорської дружби, і рушили під стіни Парламенту, де чекали на виступ Імре Надя. Одночасно, багатотисячний натовп завалив пам'ятник Сталіну. Ще одна група маніфестантів рушила до будинку Угорського радіо, щоб у прямому етері виголосити свої вимоги. Угорська влада, на чолі з наступником М.Ракоші Е.Герьо, жахаючись демократичних устремлінь свого народу, викликала на допомогу радянські війська.

В Угорщині вибухнула революція, розпочалася збройна боротьба за незалежність країни. 24 жовтня за підтримки народних мас Імре Надь став на чолі уряду, а першим секретарем партії був обраний Януш Кадар. Більшість попереднього керівництва партії втекла з країни, переважно до СРСР¹³.

Угорська революція, яка практично з перших хвилин мала кривавий і трагічний характер, живо відгукнулася в польському суспільстві. 24-25 жовтня 1956 р. на сторінках польської преси з'явилася перша інформація про угорську трагедію, а 26 жовтня через польське радіо вперше було оголошено про забір крові для «братів-угорців»¹⁴.

Солідарність із угорцями висловлювалася й під час велелюдних демонстрацій. До прикладу, 24 жовтня 1956 р. після закінчення численної демонстрації перед Палацом культури й науки у Варшаві на підтримку В. Гомулки, понад 2000 тис. осіб, до яких дорогою долучилося ще кілька тисяч маніфестантів, вирушили до Угорського Посольства, де висловили солідарність з угорським народом. Після цього «одна із груп організувала біля колони Зігмунда короткий мітинг під гаслом Варшава-Будапешт-Белград»¹⁵.

30 жовтня в Ольштині відбулася найбільша демонстрація на підтримку Угорської революції. Із повідомлень спецслужб відомо, що «30 жовтня 1956 р. з ініціативи студентів Вищої аграрної школи та Учительських курсів в Ольштині о 14.00 була організована маніфестація солідарності з угорськими повстанцями. Маніфестація /.../ вирушила з території школи, пройшла вулицями на площу Червоної Армії, де вже були встановлені польські та угорські прапори, бо попередньо туди прибула група студентів із 20 осіб. При запалених вогнях стояла почесна варта із 4-х студентів. Коли хода увійшла на площу Червоної Армії, під прапори було покладено вінок. Далі хода пройшла вулицями на площу ген.Сверчевського, де відбувся мітинг, в якому взяли участь близько 10 тис. осіб. Пізніше від ходи відокремилася група студентів, яка закріпила три попередньо підготовані дошки з написом «Площа Угорських Повстанців» біля вивіски «Площа Червоної Армії» /.../. Під час ходи студенти несли транспаранти з гаслами «Вимагаємо виводу радянських військ із Угорщини!», «Увесь Ольштин з нами!», «Подаль від Советів!», «Вільна Польща – вільна Угорщина!», «Радянський інтернаціоналізм красується в Угорщині!», макети з мапою Угорщини із позначеним Будапештом, над яким /.../ крапала кров»¹⁶.

Зазначимо, що нині та історична площа в Ольштині носить ім'я генерала Юзефа Бема, який і для поляків, і для угорців став символом польсько-угорської дружби¹⁷.

Важливою складовою прояву солідарності з Угорщиною стали приспущені в жалобі угорські прапори. Ця акція охопила усю Польщу, проте наймасовіше вона була підтримана у південно-західних воєводствах Польщі, особливо у Вроцлаві. Саме цей регіон Польщі найбільше переймався трагедією

Угорщини. Наприкінці Другої світової війни, відповідно до положень Ялтинської конференції, з нього було насильно виселено німецьке населення, а на звільнені місця переміщені як поляки зі східних воєводств, так і депортоване за акцією «Вісла» українське населення. У цьому регіоні набули поширення антирадянські настрої. Поглиблював ситуацію і той факт, що на території Нижньої Сілезії зі стратегічних міркувань були розміщені радянські війська.

У ті трагічні дні на вроцлавській ратуші був піднятий угорський прапор із жалобною стрічкою. Про цю подію зберігся запис у пам'ятній книзі Шльонського історичного музею, який розташовувався в цьому будинку: «Пам'яті Угорської революції співробітники Історичного музею у Вроцлавській Ратуші на зборах з ініціативи директора Музею маг.Юзефа Піантка одногосно ухвалили рішення підняти на вежі Вроцлавської Ратуші національний прапори Угорщини та Польщі /.../ Слава народам, що виборюють свободу!»¹⁸.

Упродовж 1956 р. польські засоби масової інформації працювали майже без цензури. Вільна робота польської преси тривала до перших місяців 1957 р., до моменту, коли польська комуністична влада ухвалила рішення врегулювати і взяти під контроль цей процес.

Під час Угорської революції польські інформаційні видання майже не мали обмежень. У жовтні-листопаді 1956 р. в Угорщині перебувало понад 200 польських кореспондентів, які представляли центральні друковані органи – «Sztandar Młodych», “Życie Warszawy”, “Trybuna Ludu”, “Walka Młodych”, “Nowa Kultura” та ін., а також польське радіо.

Виступи й публікації журналістів мали суттєвий вплив на ставлення польського суспільства до Угорської революції. Їхні репортажі з Будапешта були просякнуті симпатією до угорських повстанців. З особливим захопленням вони ставилися до процесу єднання угорського народу. Публікації і фоторепортажі яскраво показували трагедію Угорщини та знищення країни. Багато журналістів, після повернення з Угорщини, виступали на численних мітингах, зустрічах і зібраннях.

Нове польське керівництво дуже уважно слідкувало за подіями в Угорщині, отримуючи інформацію з різних джерел. Найважливішими були шифрограми з Польського Посольства в Будапешті. Від 23 жовтня до 4 листопада з Будапешта до Варшави дипломатичними лініями було передано 60 шифрограм¹⁹. Посол РП в Угорщині Адам Вілльман, який симпатизував ідеям Угорської революції²⁰, надсилав докладну інформацію, завдяки чому польське керівництво мало повне уявлення про події в Угорщині й усвідомлювало, що угорці підтримують зміни в Польщі і з симпатією ставляться до польського народу²¹.

Також важливим джерелом інформації стали Польське радіо й Польська агенція преси. Підготовлені обома інформаційними службами бюлетені були призначені для внутрішнього користування партійного апарату

і вміщували найважливіші донесення й коментарі найвпливовіших радіостанцій і друкованих органів. До політбюро також надходила інформація з польських регіональних партійних центрів, що відображала настрої польського суспільства, яке вбачало в Угорській революції аналогію до Польської революції.

Нова польська влада шукала однодумців і союзників серед країн «народної демократії», більшість з яких на той період дотримувалася «сталінської лінії». Такого союзника польське керівництво побачило в Угорщині. На додаток не тільки Польща потерпала від військового тиску Москви, воєнна загроза стала реальністю в Угорщині. Польське керівництво скористалося ситуацією й вимагало в Москви забрати маршала Рокоссовського й відіслати додому радянських офіцерів і військових радників.

28 жовтня 1956 р. Політбюро ПОРП ухвалило рішення виступити із зверненням до угорського народу²². Це була термінова справа, бо від 23 жовтня – початку подій в Угорщині – польське керівництво не висловило своєї позиції. Далі мовчати було неможливо, тому що центральний друкований орган ЦК ПОРП, газета «Trybuna Ludu» та її воєводські відповідники із захопленням вітали Угорську революцію й висловлювали слова підтримки на адресу «братів-угорців». Подібні публікації могли суттєво вплинути на перебіг Угорської революції, і опосередковано на стабілізацію ситуації у Польщі.

На виконання доручення Гомулки 28 жовтня до Будапешта виїхала польська партійна делегація для ознайомлення з ситуацією. Іншим завданням цієї групи було, в міру можливостей, схилити І.Надя та Я.Кадара до завершення змін на цьому етапі. Безумовно, візит мав на меті висловлення підтримки польського керівництва новому керівництву Угорщини й засудження дій Е.Герьо, який викликав на допомогу радянські війська «з метою відновлення громадського порядку»²³. Пройшовши кількома днями раніше подібним шляхом і розуміючи, що були на пів кроку від подібного сценарію, Гомулка часто повторював, що високо цінує політичну зрілість поляків, яку ті виявили під час важливих подій жовтня 1956 р.²⁴

29 жовтня на зустрічі зі студентами Варшавської Політехніки – активними учасниками Польського жовтня – Гомулка, відповідаючи на питання: чи не потрібно оголосити національний траур як свідчення солідарності з угорцями, зазначив, що те, що відбулося, має стати для угорців приводом до радості та слави, і ті події саме так залишаться в історії. Польща, яка поділяє тугу за загиблими, і висловлює угорцям слова співчуття, радіє з того, що Угорщина скинула ярмо неволі²⁵.

Члени польської партійної делегації – віце-міністр закордонних справ М.Нашковські й заступник члена ЦК ПОРП А.Старевич – одразу зустрілися з угорським керівництвом²⁶. А вже наступного дня, 29 жовтня, угорський «Сабад Неп», як і всі угорські видання, опублікували текст звернення ЦК

ПОРП до угорського народу, підписане Гомулкою та Циранкевичем. У цьому зверненні польські лідери висловили підтримку І.Надю і його програмі, в якій одним із пунктів було виведення радянських військ із території Угорщини²⁷, а також висловили слова співчуття угорському народу з приводу пролитої крові в Будапешті й закликали угорців до якнайшвидшого припинення «братовбивчої боротьби». «Ви і ми на одному боці – свободи й соціалізму»²⁸.

Особливо польське керівництво вітало вимоги угорського народу звільнити територію Угорщини від радянських військ. Після повернення з Будапешта один з учасників партійної делегації, Старевич, відповідаючи на питання представників польського радіо, зазначав, що тільки після виведення радянських військ з угорської столиці можна буде розпочати реалізацію програми уряду Імре Надя²⁹. Утім, у зв'язку з особливими обставинами, в яких опинилася Польща, про виведення радянських військ з її території не могло бути й мови. Коментуючи цю тезу, Гомулка завжди говорив, що геополітична ситуація Польщі відрізняється від угорської, і ті особи, які ставлять польській партії подібне завдання, грають на руку зовнішніх міжнародних сил, які тільки цього й чекають³⁰.

Одночасно, організаційний відділ ЦК ПОРП наполегливо рекомендував усім воєводським комітетам партії провести загальні слухання звернення ЦК ПОРП до «братів-угорців» із обов'язковим висловленням підтримки лінії партії³¹.

Нове польське керівництво звичайно зважувало на аналогії та подібності між подіями і змінами, що відбувалися в Польщі й Угорщині, тому й підтримувало Надя та Кадара. Одночасно з пошуком союзника за кордоном, польське керівництво потребувало підтримки всередині країни, і від власної слабкості змушено була йти на різні компроміси.

Представники польської партійної делегації у Будапешті мали можливість особисто переконатися, від якої катастрофи убереглася їхня країна й партія, яка спромоглася безкровним шляхом розв'язати кризу на VIII Пленумі ЦК ПОРП. Польська влада розуміла, що в разі вторгнення радянських військ до Варшави Польщу б охопило повстання такої сили, з якою би вона не впоралася. Існувала реальна ймовірність повторення трагедії Угорщини.³²

Перед Гомулкою, який повернувся до влади 21 жовтня 1956 р., постало багато проблем. Червневне повстання в Познані стало сигналом до зміни польсько-радянських відносин. Гомулка був переконаний, що тільки розв'язавши цю проблему можна уникнути повторення Познані, а як пізніше стало відомо – й Будапешта. Основним завданням для нього стало максимальне утримання й розширення незалежності від східного сусіда, послідовне усунення реліктів епохи сталінізму й надання національного характеру побудові соціалізму – «польської дороги до соціалізму».

1 листопада 1956 р. на кордоні Польщі і СРСР у м.Брест відбулася зустріч радянського керівництва – М.Хрущова, Г.Маленкова і В.Молотова – з новим керівництвом Польщі – В.Гомулкою, Ю.Циранкевичем і Е.Охабом. Радянська сторона поінформувала польських колег про ухвалене рішення здійснити військову інтервенцію в Угорщину³³. Своєю чергою, польська сторона, наголошуючи на своєму «винятковому становищі», не змогла безумовно прийняти той факт, що подібні кризи, як в Угорщині, а дещо раніше в Польщі, мають бути розв'язані військовим шляхом іноземною державою. Згодом радянські очільники зазначали, що, на думку представників Польщі, події в Угорщині є внутрішньою справою цієї країни, і обидві сторони не досягли в цьому питанні повного розуміння. Утім Гомулка погоджувався з тим, що в ситуації, яка склалася в Угорщині, існує загроза контрреволюції з боку гортистів і можливий вихід Угорщини з соціалістичного блоку. Розв'язанням проблеми стало би, на думку польської сторони, «озброєння угорських робітників, які мали бути в бойовій готовності», та збереження радянських військ на території Угорщини, утім польські представники виступили категорично проти залучення їхньої країни до воєнних дій³⁴.

На початку грудня 1956 р. піднесення польського суспільства викликала інформація про те, що польська делегація на засіданні ГА ООН утрималася від голосування щодо резолюції США, що засуджувала СРСР за втручання у внутрішні справи Угорщини й порушення статуту ООН³⁵. Вважалось, що підтримка Советів у цьому питанні – це зрада Жовтня й кінець «польської відлиги». Утім пізніше з'ясувалося, що Польща все ж таки проголосувала проти цієї резолюції³⁶. На жаль, незважаючи на те, що після Жовтня 1956 р. ПНР здійснювала спробу самостійних кроків втілення в життя своїх зовнішніх інтересів, які дещо дистанціювали її міжнародну політику від того, що було типовим для країн соціалістичного блоку³⁷, вважати її дії на міжнародній арені суверенними й незалежними від Москви було зарано³⁸.

Гомулка щиро вірив, що присутність радянських військ на території країн соціалістичного блоку, як і членство у Варшавському договорі, є умовою існування більшості комуністичних країн. Утім тут він потрапив у певну пастку, тому що у зверненні до угорського народу підтримав положення програми Надя про бажання звільнитися від радянської військової опіки. І все складніше було пояснювати польському суспільству, чому не можна вивести радянські війська з Польщі, але необхідно це зробити в Угорщині. Надалі Гомулка досить часто звертався до формули «польська рація стану», так званий «польський державний інтерес», наголошуючи весь час, що легковажне ставлення до державного інтересу Польщі може привести країну до трагедії, подібної трагедії Угорщини, і в цих складних міжнародних обставинах єдиним правильним рішенням є підтримка польським народом ПОРП³⁹.

Вперше формула «польській рації стану» прозвучала у зверненні ЦК ПОРП до польського народу від 1 листопада 1956 р., яке з'явилося після зустрічі у Бресті. Власне після цієї зустрічі відбулося термінове засідання політбюро ЦК ПОРП, на якому було обговорено нову інформацію щодо Угорщини. В рішенні політбюро зазначено, що «справу оборони й утримання народної влади та побудови соціалізму в Угорщині повинен вирішувати угорський народ, а не зовнішня інтервенція»⁴⁰. Одним із головних завдань звернення було «вилити відро холодної води на розпечені польські голови»⁴¹, тому що емоції, збуджені Польським жовтнем і Угорською революцією, були занадто гарячі.

У зверненні до польського народу зазначалося, що ЦК ПОРП засуджує керівництво УПТ, яке проти волі робітничого класу й більшості народу замість процесів демократизації викликало на допомогу радянські війська. Зауважувалося, що іноземна інтервенція є небажаною. Проте далі роз'яснювалося, що на польській території радянські війська розташовані згідно з рішеннями Потсдамської конференції для забезпечення постачання підрозділів армії СРСР на території НДР. Виведення радянських військ із території Польщі не відбудеться до моменту укладання мирного договору з Німеччиною (ФРН) чи моменту, коли чотири держави одночасно виведуть свої війська з території Німеччини. Поза тим, завданням радянських військ є оборона західного кордону країни від реваншистів. Утім зазначалося, що умови й засади їх присутності на території Польщі потребують врегулювання у правовий спосіб. Насамкінець наголошувалося, що за існуючого міжнародного становища вимога виведення радянських військ суперечить основним інтересам Польщі, поточна ситуація вимагає не проведення зборів і демонстрацій, а спокою, дисципліни й відповідальності, що є «найважливішим імперативом на цей момент»⁴². Також наголошувалося, що мужність, розсудливість і спокій збереже Польщу від долі Угорщини⁴³.

Таке своєрідне зомбування суспільства мало свої наслідки. Польський історик, професор А.Фрішке зазначав, що після трагедії Угорщини для польського суспільства прийшло усвідомлення потреби в обачності⁴⁴.

Утім, під час придушення Угорської революції радянськими танками на обачність зважали не всі члени польського суспільства.

За часів революції Угорщина потребувала гуманітарної підтримки. Польське суспільство стало найорганізованішим у наданні допомоги угорському народу. Традиційні ідеї польсько-угорської дружби, сильні антисталінські настрої, подібність угорських гасел до гасел Польського жовтня, асоціація з Варшавським постановням – усі ці чинники сприяли масовому руху з надання допомоги.

Польський Червоний Хрест досить швидко сконтактував з представництвами Угорського Червоного Хреста, який насамперед просив надати кров

і плазму. Неодноразово Польський ЧХ робив оголошення через польське радіо і пресу про забір крові⁴⁵. Відгук польського суспільства на заклик до допомоги «братам-угорцям» перевершив усі сподівання Польського ЧХ. Багатометрові черги стояли до донорських станцій, які не встигали відбирати кров у всіх охочих. Було ухвалено рішення встановити цілодобовий режим роботи донорських центрів, працювали пересувні станції у закладах праці, військових підрозділах, вишах.

Основними донорами були молодь і студентство. Проте усі шари польського суспільства залучилися до цієї благородної справи. До донорських центрів приходили і представники влади, і комбатанти Другої світової війни, люди, яким переливання крові колись врятувало життя, старші люди. Усі хотіли надати свою кров. До прикладу, у Зеленій Гурі члени воєводського комітету ПОРП перед початком чергового засідання усім складом взяли участь у донорській акції⁴⁶.

Багато бажаючих у випадках із медичними застереженнями до донорства не погоджувалися з рішеннями лікарів. Справа в тому, що у 50-ті роки кров об'ємом 150-200 мл мали право надати особи віком від 18 до 40 років. Найбільша кількість людей, що зголосилася стати донорами на користь угорських братів, перебувала у великих містах – Варшаві, Катовіце, Ольштині, Гданську, Зеленій Гурі та ін. Упродовж неповних двох тижнів удалося зібрати 795 л крові і 415 л плазми⁴⁷. Уся Польща в такий спосіб солідаризувалася з угорцями. Про факти допомоги польське суспільство інформувалося через пресу й радіо, які регулярно подавали зворушливі репортажі і статті про донорів, про їх спонтанну жертвовність і особливості організації таких акцій.

Медичні працівники пропонували також і безпосередню допомогу, яку вони могли би надати в угорських шпиталях. Першими зголосилися студенти старших курсів Медичної академії у Гданську. У той період до Польського ЧХ звернулося понад тисячу лікарів і молодшого медичного персоналу, а також студентів-медиків, які були готові виїхати до Угорщини⁴⁸. Проте Польському ЧХ не вдалося організувати безпосередній виїзд польських медиків. Основною причиною відмови стало те, що не було змоги забезпечити безпечні умови праці⁴⁹.

Окрім донорства, по всій країні розгорнувся збір різних пожертв. У цій справі до Польського ЧХ приєдналися й інші організації. Скриньки для пожертв були встановлені біля Польсько-угорського інституту у Варшаві та Кракові, у вишах, лікарнях, костелах, на залізничних вокзалах, біля магазинів і просто на вулицях. Молодь також проводила так званий «домашній» збір пожертв, відвідуючи оселі польських громадян.

Досить популярною формою збору коштів було запровадження благодійних концертів, театральних спектаклів та інших культурних заходів. Усі зібрані кошти також переказували на рахунок Польського ЧХ⁵⁰.

До кінця січня 1957 р. вдалося зібрати 31 мільйон злотих, на які ПЧХ зробив закупівлю 25,5 т кровозамінників, ліків, медичного обладнання і перев'язувальних матеріалів, 331 т продовольства, 32 т одягу, 10 т миючих засобів та будівельних матеріалів. Також були відкриті пункти для збору благодійної допомоги, куди бажаючі мали змогу принести товари першої необхідності. Досить часто до благодійності залучалися діти, які приносили в дар своїм угорським одноліткам іграшки⁵¹.

Більшість гуманітарної допомоги доправлялася до Угорщини авіасполученням. Перший польський літак із вантажем крові та плазми, які становили запаси польських шпиталів, прилетів до Будапешта 26 жовтня за годин після звернення про допомогу Угорського Червоного Хреста. Польський літак сідав за складних умов: аеропорт був зачинений, і злітно-посадкова смуга не освітлювалася. Перша колона вантажівок, прямуючи через Чехословаччину, прибула до Будапешта 11 листопада. Загалом із Польщі до Угорщини було відправлено авіасполученням 15 транспортів, які перевозили переважно кров і плазму. На зворотному шляху вони евакуювали польських громадян, пізніше перевозили важкопоранених угорських повстанців⁵².

До Угорщини були відправлені 42 вантажівки шістьма колонами, а також 104 залізничні вагони, які перевозили важкі вантажі – продовольство, частково ліки, будівельні матеріали тощо. На жаль, постачання гуманітарної допомоги наземним транспортом було ускладнено двома кордонами. Спочатку вантажі Червоного Хреста затримувались і оглядалися чехословацькими митниками. Потім, на чехословацько-угорському кордоні до справи бралися угорські служби безпеки. Часом дорога до Будапешта тривала декілька діб, навіть тоді, коли у справі перетинання кордонів допомагали польські дипломатичні служби⁵³.

Найбільшу допомогу угорцям під час революції надала саме Польща. І це була саме спонтанна допомога польського суспільства, яка вже за допомогою влади була доправлена до Угорщини. За висновками Міжнародного комітету Червоного Хреста, одну п'яту усієї допомоги, що надала ця організація Угорщині, становила допомога з Польщі.

Часами у простих поляків з'являлися сумніви щодо того, чи дійсно польська гуманітарна допомога потрапляє до нужденних. Зв'язок із Будапештом був розірваний, а після другої хвилі радянської інтервенції, від 4 листопада, будапештський аеропорт не приймав польських літаків із гуманітарним вантажем. Польщею ширилися чутки про те, що польську благодійну допомогу перехоплювали окупаційні радянські війська, і що вона продається на угорських базарах тощо. Тому у краківських студентів, членів Студентського комітету допомоги повсталим угорцям (пізніше Студентський комітет допомоги угорцям) виникла ідея вислати до Будапешта власну студентсько-робітничу

експедицію для здійснення контролю над розповсюдженням гуманітарної допомоги⁵⁴. Утім, після повернення з Будапешта, за споминами учасника цієї експедиції Анджея Братковського, «довгі роки важко було щось говорити про те, що самі бачили»⁵⁵.

Матеріальними цінностями не обмежувалася польська допомога угорцям. Використовувалися різноманітні рекреаційні центри, запрошували на відпочинок угорських дітей, матерів із немовлятами. У оздоровчих та реабілітаційних центрах відновлювалися поранені угорські повстанці. Деякі польські родини висловили бажання взяти під опіку угорських сиріт⁵⁶.

Аналізуючи відголос угорської трагедії у Польщі, необхідно згадати позицію редакції «Голос вільної Польщі» радіостанції «Вільна Європа» і її головного редактора Я.Новака-Єзіоранського. Цю радіостанцію можна назвати рупором Польського жовтня. Більше половини поляків дізнавалися про важливі новини через передачі РВС. Редакція РВС відчувала відповідальність за достовірність наданої інформації і глибоко розуміла вплив своїх передач на суспільні настрої.

У жовтні 1956 р. інформація до польського відділення РВС надходила від віденського бюро й західних кореспондентів, яким вдалося працювати в Будапешті. Це стало можливим у зв'язку з відкритим угорсько-австрійським кордоном, який після 27 жовтня став отвором, через який не лише могли вільно пересуватися журналісти, а й можливо було без жодного прикордонного контролю доправляти ліки і продовольство. 30 жовтня кілька репортерів РВС були запрошені угорською революційною радою у прикордонне містечко Сентготхард (недалеко від австрійського кордону) і змогли записати інтерв'ю. За спогадами головного редактора польського відділення РВС Я.Новака-Єзіоранського, це був перший випадок, коли РВС мала власних кореспондентів «за залізною завісою»⁵⁷. Утім, західні репортери мали змогу працювати в Угорщині лише до 4 листопада, тобто до другої хвилі радянської інтервенції. Після консультацій американських і радянських дипломатів до 10 листопада усі західні журналісти були інтерновані з Угорщини радянськими військовими.

Одним із перших завдань радянських окупантів було заглушення усіх угорських місцевих радіостанцій. Однак, були аматори, переважно студенти, яким вдавалося через саморобні радіоприймачі виходити на частоту радіо РВС і в такий спосіб звертатися до світової спільноти по допомогу. «Увага Радіо Вільна Європа, увага. Говорить радіостанція революційної молоді /... / Нас бомбардують. Допоможіть, допоможіть, допоможіть. Це радіо Ракоші-Угорці». Радіо Ракоші востаннє вийшло в ефір 8 листопада. За два дні був ще один слабкий сигнал від невідомої радіостанції. Потім запанувала тиша. Утім того самого вечора Московське радіо передало: «Спокій панує на вулицях і площах Будапешта»⁵⁸.

Після придушення Угорської революції Захід гостро критикував «Голос вільних угорців» РВС, бо вважалося, що саме ця радіостанція підбурювала угорський народ до боротьби, обіцяючи допомогу Заходу, і що найважливіше – військову допомогу. Заплямовані були усі відділення РВС, і під загрозою було її існування. Утім, наприкінці січня 1957 р. канцлер ФРН К.Аденауер зробив заяву про результати розслідування діяльності угорського відділення РВС і зазначив, що не підтвердилась інформація про те, що ця радіостанція підіграла повстання й обіцяла допомогу Заходу⁵⁹.

Згодом Я.Новак-Єзіоранський наголошував, що у своїй роботі РВС завжди розуміла свою відповідальність і ніколи «не намагалася керувати суспільством або надавати інструкції, поради й повчання»⁶⁰. Приклад Угорщини був найкращим учителем. У Польщі дуже шанували й довіряли голосу РВС, бо ця радіостанція підтримувала Гомулку і щиро вітала Польський жовтень. Зважаючи на народну довіру, кореспонденти РВС були пильні й застерігали про можливі провокації. На початку грудня 1956 р. мали місце невдоволення й заворушення у Щецині, Легниці і Вроцлаві, які супроводжувалися антирадянськими закликами й нападами на радянське консульство. Саме редакція РВС пояснювала, що поблизу Щецина перебуває радянський військовий аеродром, а у Свіноуйсьце розташована радянська морська база. У такій близькості до радянських підрозділів згадані інциденти не могли бути випадковими, і існувала загроза радянської військової відповіді⁶¹.

Отже, винятковим явищем у бурхливій історії 1956 р. став взаємозв'язок двох історичних подій, що відбулися в «соціалістичному таборі» – Польський жовтень спровокував Угорське повстання, трагічна доля якого, своєю чергою, мала вплив на подальшу політику польського керівництва. Мало хто із західних аналітиків вірив, що в межах радянського блоку можлива революція⁶². Утім завдяки Угорській революції змінилося ставлення світу до СРСР як до лідера комуністичного режиму. З'явилася тріщина, яка почала розколювати саму комуністичну ідею. Угорська революція мала вплив і на подальшу історію Польщі. Гомулку впродовж усього життя переслідував привід угорської партії, «яка розсипалася в пух і прах за кілька днів»⁶³, й існував страх перед «заспокійливими засобами» у вигляді радянської інтервенції⁶⁴.

Події 1956 року в Угорщині та Польщі залишили незабутній слід у світовій політичній історії другої половини ХХ століття: вони поклали початок краху прорадянських тоталітарних режимів у Європі. Як справедливо наголошує професор С.В. Віднянський, «їх одночасно характеризують прояви прагнення народів цих європейських країн до кращого майбутнього і глибокий трагізм, який став наслідком втручання Радянського Союзу в їхні внутрішні справи»⁶⁵.

¹ Baczek B. Mity i rzeczywistość. 1956. *W dwadzieścia lat później z myślą o przyszłości*. London, 1978. S. 63–72; W. Trwałe konsekwencje Polskiego Października. 1956. *W dwadzieścia lat później z myślą o przyszłości*. London, 1978. S. 53–62; Kołakowski L. Świadomość narodowa i rozkład komunizmu. 1956. *W dwadzieścia lat później z myślą o przyszłości*. London, 1978. S. 24–29; Korboński A. Październik 1956. *Zeszyty historyczne*. 1986. No. 78. S. 36–78; Michnik A. Nowy ewolucjonizm. 1956. *W dwadzieścia lat później z myślą o przyszłości*. London, 1978. S. 110–125; Pomian K. Robotnicy i sekretarze. 1956. *W dwadzieścia lat później z myślą o przyszłości*. London, 1978. S. 82–93; Pomian K. Wymiary polskiego konfliktu 1956–1981. London, 1985. 174 s.; Smolar A. Prosta i kolo: o dynamice systemu komunistycznego. 1956. *W dwadzieścia lat później z myślą o przyszłości*. London, 1978. S. 94–109.

² Karwat J., Tischler J. 1956. Poznań - Budapeszt. Poznań, 2006. 249 s.

³ Rewolucja Węgierska 1956 roku. Reformy, bunt i represje 1953–1963. Warszawa, 1996. 288 s.

⁴ Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. Львів. 2002. 752 с.

⁵ Король І. Угорська революція 1956 року: початок краху прорадянських тоталітарних режимів. Ужгород, 2003. 200 с.; Віднянський С.В. Угорська революція 1956 року в українській історіографії та мемуаристиці. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2017. Вип.26. С. 455–464; Держалюк М.С. Угорська революція 1956 року: причини, результати та уроки (частина 1). *Проблеми всесвітньої історії*. 2017. № 1(3). С. 109–139; Держалюк М.С. Угорська революція 1956 року: причини, результати та уроки (частина 2). *Проблеми всесвітньої історії*. 2017. № 2(4). С. 110–137; Ліхтей І. Події 1956 року в Угорщині й позиція ООН. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2017. Вип.26. С.486–498; Лушай В.І. Угорська революція 1956 р. як наслідок загострення суспільно-політичних та соціально-економічних протиріч в Угорщині у 1949–1956 рр. Київ, 2003. 230 с.

⁶ Вароді Н. Радянські війська й Угорська революція 1956 року в навчальних виданнях для вишів України. *Київські історичні студії*. 2021. № 1 (12). С.37–43.

⁷ Цит. за Karwat J., Tischler J. 1956. Poznań. Budapeszt. Poznań, 2006. S.132.

⁸ Цит. за Fik M. *Kultura Polska po Jałcie*. Kronika lat 1944–1981. London, 1989. S.243.

⁹ Цит. за Karwat J., Tischler J. 1956. Poznań. Budapeszt. Poznań, 2006. S.132.

¹⁰ Стыкалин А.С., Орехова Е.Д. Венгерские события 1956 года и позиция руководства СССР (по материалам ЦХСД). *Славяноведение*. 1994. № 3. С.53.

¹¹ Rewolucja Węgierska 1956 roku. Reformy, bunt i represje 1953–1963. Warszawa. 1996. S.72.

¹² Стыкалин А.С., Орехова Е.Д. Венгерские события 1956 года и позиция руководства СССР (по материалам ЦХСД). *Славяноведение*. 1994. № 3. С.54.

¹³ Tischler J. Rewolucja węgierska 1956 roku oraz jej odgłosy w Polsce. *Poznański Czerwiec 1956. Uwarunkowania – przebieg – konsekwencje*. Poznań, 2007. S.150.

¹⁴ Tischler J. Rewolucja węgierska 1956 roku oraz jej odgłosy w Polsce. *Poznański Czerwiec 1956. Uwarunkowania – przebieg – konsekwencje*. Poznań, 2007. S.152.

¹⁵ Rewolucja węgierska 1956 w polskich dokumentach. Warszawa, 1995. S.161.

¹⁶ Rewolucja węgierska 1956 w polskich dokumentach. Warszawa, 1995. S.162–163.

¹⁷ Tischler J. Rewolucja węgierska 1956 roku oraz jej odgłosy w Polsce. *Poznański Czerwiec 1956. Uwarunkowania – przebieg – konsekwencje*. Poznań, 2007. S.154.

¹⁸ Цит. за Tischler J. Rewolucja węgierska 1956 roku oraz jej odgłosy w Polsce. *Poznański Czerwiec 1956. Uwarunkowania – przebieg – konsekwencje*. Poznań, 2007. S.155.

¹⁹ Karwat J., Tischler J. 1956. Poznań. Budapeszt. Poznań, 2006. S.145.

²⁰ Karwat J., Tischler J. 1956. Poznań. Budapeszt. Poznań, 2006. S.144.

²¹ Rewolucja węgierska 1956 w polskich dokumentach. Warszawa, 1995. S.23-116.

²² Rewolucja węgierska 1956 w polskich dokumentach. Warszawa, 1995. S.129.

²³ Karwat J., Tischler J. 1956. Poznań. Budapeszt. Poznań, 2006. S.146.

²⁴ Karwat J., Tischler J. 1956. Poznań. Budapeszt. Poznań, 2006. S.145.

²⁵ Kula M. Paryż, Londyn i Waszyngton patrzą na październik 1956 r. w Polsce. Warszawa, 1992. S.140.

²⁶ Rewolucja węgierska 1956 w polskich dokumentach. Warszawa, 1995. S.33.

²⁷ Tischler J. Rewolucja węgierska 1956 roku oraz jej odgłosy w Polsce. *Poznański Czerwiec 1956. Uwarunkowania – przebieg – konsekwencje*. Poznań, 2007. S.159.

²⁸ Rewolucja węgierska 1956 w polskich dokumentach. Warszawa, 1995. S.133-134.

²⁹ Karwat J., Tischler J. 1956. Poznań. Budapeszt. Poznań, 2006. S.149.

³⁰ Karwat J., Tischler J. 1956. Poznań. Budapeszt. Poznań, 2006. S.147.

³¹ Rewolucja węgierska 1956 w polskich dokumentach. Warszawa, 1995. S.133-134.

³² Karwat J., Tischler J. 1956. Poznań. Budapeszt. Poznań, 2006. S.149.

³³ Советский Союз и венгерский кризис 1956 года. Документы. Москва, 1998. С.479-481.

³⁴ Советский Союз и венгерский кризис 1956 года. Документы. Москва, 1998. С.510.

³⁵ Ліхтей І. Події 1956 року в Угорщині й позиція ООН. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2017. Вип.26. С. 491.

³⁶ Kuroń J., Żakowski J. PRL dla początkujących. Wrocław, 2006. S.95-96.

³⁷ Kupiecki R., Szczepaniak K. Polityka zagraniczna Polski. 1918-1994. Warszawa, 1995. S. 47.

³⁸ Jarzabek W. Wpływ wydarzeń 1956 roku na politykę zagraniczną PRL. *Rok 1956 w Polsce i jego rezonans w Europie*. Warszawa, 2009. S.215-216.

³⁹ Karwat J., Tischler J. 1956. Poznań. Budapeszt. Poznań, 2006. S.151.

⁴⁰ Karwat J., Tischler J. 1956. Poznań. Budapeszt. Poznań, 2006. S.151.

⁴¹ Цит. за Karwat J., Tischler J. 1956. Poznań. Budapeszt. Poznań, 2006. S.152.

⁴² Rewolucja węgierska 1956 w polskich dokumentach. Warszawa, 1995. S.134-135.

⁴³ Karwat J., Tischler J. 1956. Poznań. Budapeszt. Poznań, 2006. S.153.

⁴⁴ Фрішке А. Пристосування і опір: дослідження з історії Польщі 1945-1980 років. Київ, 2017. С.61.

⁴⁵ Szymoniczek J. Pomoc humanitarna dla Węgrów w 1956 s 1957 roku. *Rok 1956 w Polsce i jego rezonans w Europie*. Warszawa, 2009. S.259.

⁴⁶ Szymoniczek J. Pomoc humanitarna dla Węgrów w 1956 s 1957 roku. *Rok 1956 w Polsce i jego rezonans w Europie*. Warszawa, 2009. S.152

⁴⁷ Tischler J. “Byliśmy z wami...”. Polacy a Rewolucja Węgierska 1956 r. *Rok 1956 na Węgrach. Materiały z sesji zorganizowanej przez Muzeum Okręgowe w Tarnowie 7 października 1996*. Tarnów, 1998. S.23.

⁴⁸ Szymoniczek J. Pomoc humanitarna dla Węgrów w 1956 s 1957 roku. *Rok 1956 w Polsce i jego rezonans w Europie*. Warszawa, 2009. S.260.

⁴⁹ Szymoniczek J. Pomoc humanitarna dla Węgrów w 1956 s 1957 roku. *Rok 1956 w Polsce i jego rezonans w Europie*. Warszawa, 2009. S.260-261.

⁵⁰ Szymoniczek J. Pomoc humanitarna dla Węgrów w 1956 s 1957 roku. *Rok 1956 w Polsce i jego rezonans w Europie*. Warszawa, 2009. S.261.

⁵¹ Szymoniczek J. Pomoc humanitarna dla Węgrów w 1956 s 1957 roku. *Rok 1956 w Polsce i jego rezonans w Europie*. Warszawa, 2009. S.261.

⁵² Szymoniczek J. Pomoc humanitarna dla Węgrów w 1956 s 1957 roku. *Rok 1956 w Polsce i jego rezonans w Europie*. Warszawa, 2009. S.262.

⁵³ Szymoniczek J. Pomoc humanitarna dla Węgrów w 1956 s 1957 roku . *Rok 1956 w Polsce i jego rezonans w Europie*. Warszawa, 2009. S.262; Bratkowski A. W Budapeszcie ktoś bliski potrzebował pomocy. *Październik 1956. Pierwszy wyłom w systemie. Bunt, młodość i rozsządek*. Warszawa, 1996. S.189.

⁵⁴ Bratkowski A. W Budapeszcie ktoś bliski potrzebował pomocy. *Październik 1956. Pierwszy wyłom w systemie. Bunt, młodość i rozsządek*. Warszawa, 1996. S.187.

⁵⁵ Bratkowski A. W Budapeszcie ktoś bliski potrzebował pomocy. *Październik 1956. Pierwszy wyłom w systemie. Bunt, młodość i rozsządek*. Warszawa, 1996. S.195.

⁵⁶ Szymoniczek J. Pomoc humanitarna dla Węgrów w 1956 s 1957 roku. *Rok 1956 w Polsce i jego rezonans w Europie*. Warszawa, 2009. S.263.

⁵⁷ Nowak J. (Zdzisław Jeziorański). Wojna w eterze. Wspomnienia. 1948-1956. Londyn: Odnova, 1986. T.1. S.274-275.

⁵⁸ Nowak J. (Zdzisław Jeziorański). Wojna w eterze. Wspomnienia. 1948-1956. Londyn: Odnova, 1986. T.1. S.275.

⁵⁹ Nowak J. (Zdzisław Jeziorański). Wojna w eterze. Wspomnienia. 1948-1956. Londyn: Odnova, 1986. T.1. S.278.

⁶⁰ Nowak J. (Zdzisław Jeziorański). Wojna w eterze. Wspomnienia. 1948-1956. Londyn: Odnova, 1986. T.1. S. 283.

⁶¹ Nowak J. (Zdzisław Jeziorański). Wojna w eterze. Wspomnienia. 1948-1956. Londyn: Odnova, 1986. T.1. S. 264-265.

⁶² Епллбом Е. Залізна завіса. Приборкання Східної Європи. 1944-1956. Київ, 2017. С.514.

⁶³ Nowak J. (Zdzisław Jeziorański). Wojna w eterze. Wspomnienia. 1948-1956. Londyn: Odnova, 1986. T.1. S. 279. .

⁶⁴ Brus W. Trwałe konsekwencje “Polskiego Października”. 1956. W dwadzieścia lat później z myślą o przyszłości. London, 1978. S.62.

⁶⁵ Пилявецъ Р.І. Повітрянодесантні війська в операціях «Вихор» (Угорщина, 1956) і «Дунай» (Чехословаччина, 1968). Передне слово С.В. Віднянського. Київ, 2005. С. 3.

REFERENCES

1. Baczek, B. (1978). Mity i rzeczywistość. 1956. W dwadzieścia lat później z myślą o przyszłości (pp.63-72). London: Aneks [in Polish].
2. Bratkowski, A. (1996). W Budapeszcie ktoś bliski potrzebował pomocy. Październik 1956. Pierwszy wyłom w systemie. Bunt, młodość i rozsądek (pp.183-195). Warszawa: Prószyński i S-ka [in Polish].
3. Brus, W. (1978). Trwałe konsekwencje Polskiego Października. 1956. W dwadzieścia lat później z myślą o przyszłości (pp.53-62). London: Aneks [in Polish].
4. Derzhaliuk, M.S. (2017). Uhors'ka revoliutsiia 1956 roku: prychny, rezul'taty ta uroky (chastyna 1). Problemy vsesvtn'oi istorii, 1(3), 109-139 [in Ukrainian].
5. Derzhaliuk, M.S. (2017). Uhors'ka revoliutsiia 1956 roku: prychny, rezul'taty ta uroky (chastyna 2). Problemy vsesvtn'oi istorii, 2(4), 110-137 [in Ukrainian].
6. Epplbom, E. (2017). Zalizna zavis. Pryborkannia Skhidnoi Yevropy. 1944-1956. Kyiv: Vydavnychy dim Kyievo-Mohylians'ka akademiia [in Ukrainian].
7. Fik, M. (1989). Kultura Polska po Jałcie. Kronika lat 1944-1981. London: Polonia [in Polish].
8. Frishke, A. (2017). Prystosuvannia i opir: doslidzhennia z istorii Pol'schi 1945-1980 rokiv. Kyiv: Dukh i Litera [in Ukrainian].
9. Jarzabek, W. (2009). Wpływ wydarzeń 1956 roku na politykę zagraniczną PRL. Rok 1956 w Polsce i jego rezonans w Europie (pp.198-216). Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, Collegium Civitas, Bundesstiftung zur Aufarbeitung der SED-Diktatur [in Polish].
10. Karwat, J. & Tischler, J. (2006). 1956. Poznań. Budapeszt. Poznań: Media Rodzina [in Polish].
11. Kołakowski, L. (1978). Świadomość narodowa i rozkład komunizmu. W dwadzieścia lat później z myślą o przyszłości (pp.24-29). London: Aneks [in Polish].
12. Korboński, A. (1986). Październik 1956. Zeszyty historyczne, 78, 36-78. Paryż: Instytut Literacki [in Polish].
13. Korol', I. (2003). Uhors'ka revoliutsiia 1956 roku: pochatok krakhu proradians'kykh totalitarnykh rezhymiv. Uzhhorod: Vyd-vo V.Padiaka [in Ukrainian].
14. Kula, M. (1992). Paryż, Londyn i Waszyngton patrzą na październik 1956 r. w Polsce. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk i Wydawnictwo Adam Marszałek [in Polish].
15. Kupiecki, R. & Szczepaniak, K. (1995). Polityka zagraniczna Polski. 1918-1994. Warszawa: Scholar [in Polish].
16. Kuroń, J. & Żakowski, J. (2006). PRL dla początkujących. Wrocław: Wydawnictwo Dolnośląskie [in Polish].
17. Likhtej, I. (2017). Podii 1956 roku v Uhorschyni j pozytsiia OON. Mizhnarodni zv'iazky Ukrainy: naukovy poshuky i znakhidky – International Relations of Ukraine: Scientific Searches and Findings, 26, 486-498 [in Ukrainian].
18. Lusčaj, V.I. (2003). Uhors'ka revoliutsiia 1956 r. iak naslidok zahostrennia suspil'no-politychnykh ta sotsial'no-ekonomichnykh protyrych v Uhorschyni u 1949-1956 rr. Kyiv: NPU im. M.P.Drahomanova [in Ukrainian].

19. Michnik, A. (1978). Nowy ewolucjonizm. 1956. W dwadzieścia lat później z myślą o przyszłości (pp.110-125). London: Aneks [in Polish].
20. Nowak-Jeziorański, J. (1986). Wojna w eterze. (Vol. 1). Londyn: Odnowa [in Polish].
21. Pomian, K. (1978). Robotnicy i sekretarze. 1956. W dwadzieścia lat później z myślą o przyszłości (pp.82-93). London: Aneks [in Polish].
22. Pomian, K. (1985). Wymiary polskiego konfliktu 1956-1981. Londyn: Aneks [in Polish].
23. Pyliavets', R.I. (2005). Povitrianosantni vijs'ka v operatsiiah Vykhor (Uhorshyna, 1956) i Dunaj (Chekhoslovachchyna, 1968). Kyiv: RVA Triumf [in Ukrainian].
24. Rewolucja Węgierska 1956 roku. Reformy, bunt i represje 1953-1963. (1996). György Litvána (Ed.). Warszawa: Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk [in Polish].
25. Rewolucja węgierska 1956 w polskich dokumentach. (1995). Warszawa: Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk [in Polish].
26. Smolar, A. (1978). Prosta i kolo: o dynamice systemu komunistycznego. 1956. W dwadzieścia lat później z myślą o przyszłości (pp.94-109). London: Aneks [in Polish].
27. Sovetskij Soiuz y venherskyj kryzys 1956 goda. Dokumenty. (1998). E.D.Orehova (Ed.). Moskva: ROSSPJeN [in Russian].
28. Stykaly, A.S. & Orehova, E.D. (1994). Venherskye sobytyia 1956 goda y pozytsyia rukovodstva SSSR (po materyalam TsKhSD). Slavianovedenye, 3. 51-61. [in Russian].
29. Szymoniczek, J. (2009). Pomoc humanitarna dla Węgrów w 1956 s 1957 roku. Rok 1956 w Polsce i jego rezonans w Europie (pp.253-264). Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, Collegium Civitas, Bundesstiftung zur Aufarbeitung der SED-Diktatur [in Polish].
30. Tischler, J. (1998). Byliśmy z wami.... Polacy a Rewolucja Węgierska 1956 r. Rok 1956 na Węgrach. Materiały z sesji zorganizowanej przez Muzeum Okręgowe w Tarnowie 7 października 1996. Tarnów. [in Polish].
31. Tischler, J. (2007). Rewolucja węgierska 1956 roku oraz jej odgłosy w Polsce. Poznański Czerwiec 1956. Uwarunkowania – przebieg – konsekwencje (pp.149-164). Poznań: Instytut Historii UAM [in Polish].
32. Varodi, N. (2021). Radians'ki vijs'ka j Uhors'ka revoliutsiia 1956 roku v navchal'nykh vydanniakh dlia vyshiv Ukrainy. Kyivs'ki istorychni studii, 1 (12), 37-43 [in Ukrainian].
33. Vidnyanskyj, S.V. (2017). Uhors'ka revoliutsiia 1956 roku v ukrains'kij istoriohrafii ta memuarystytsi. Mizhnarodni zviazky Ukrainy: naukovy poshuky i znakhidky – International Relations of Ukraine: Scientific Searches and Findings, 26, 455-464 [in Ukrainian].
34. Zashkil'niak, L.O. & Krykun, M.H. (2002). Istorii Pol'schi: vid najdavnishykh chasiv do nashykh dnev. L'viv: L'vivs'kyj natsional'nyj universytet im. I. Franka [in Ukrainian].

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2021.30.363>
UDC 94(4)(341.238:316.64/.65 M.Thatcher)

Oksana Cherevko
PhD in History, Associate Professor
National Pedagogical Dragomanov University
6, Osvity Street, Kyiv, 03037, Ukraine
E-mail: oxanacherevko7@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4808-4322>

MARGARET THATCHER'S VISION ON THE RUSSIAN FACTOR IN THE INTERNATIONAL RELATIONS SYSTEM (Late Twentieth - Early Twenty-First Century)

The article analyzes the memoirs and scientific legacy of the Prime Minister of the United Kingdom during 1979–1990 Margaret Thatcher on the role of the USSR and Russia in the international relations system of the last third of the 20th – early 21st century. The evolution of Soviet/Russian-British relations in the active phase of the Cold War and its gradual extinction is studied: from the categorical rejection of the Soviet political regime at a time of stagnation to the establishment of active dialogue during the period of rebuilding and Gorbachev's "new political thinking". The paper focuses on the predictions of a respected British politician regarding Russia's role in the future of Europe and the world. The role of the nuclear factor in the implementation of Soviet-British relations is analyzed. The process of implementation of the "German question" through the prism of these relations is considered. The role of the United States as an important factor influencing the course of the Soviet/Russian-British dialogue is defined, in particular in the context of NATO's role, operation "Desert Storm". The paper describes the main problems of Europe and the world, exacerbated during the collapse of the Soviet Union. Particular attention is paid to the consideration of interpersonal relations between Margaret Thatcher and Mikhail Gorbachev and the characteristics of his successors as leader of the state: Boris Yeltsin and Vladimir Putin.

Keywords: *russian factor, Soviet/Russian-British relations, the Cold War, "new political thinking", reforms, nuclear potential, NATO, collapse of the USSR.*

Оксана Черевко

канд. іст. наук, доцент

Національний педагогічний університет

імені М.П. Драгоманова

03037, Україна, Київ, вул.Освіти, 6

E-mail:oxanacherevko7@gmail.com

ORCID:https://orcid.org/0000-0003-4808-4322

ПОГЛЯДИ МАРГАРЕТ ТЕТЧЕР НА РОСІЙСЬКИЙ ЧИННИК У СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН (ОСТАННЯ ТРЕТИНА ХХ – ПОЧАТОК ХХІ СТ.)

У статті проаналізовано мемуарну та наукову спадщину прем'єр-міністра Великої Британії (1979–1990 рр.) Маргарет Тетчер щодо ролі СРСР та Росії у системі міжнародних відносин останньої третини ХХ – початку ХХІ століття. Досліджено еволюцію радянсько/російсько-британських відносин в умовах активної фази «холодної війни» та поступового її згасання: від категоричного несприйняття радянського політичного режиму стадії застою до налагодження активного діалогу в період перебування та «нового політичного мислення» М. Горбачова, процес кризи та розпаду СРСР, прогнози авторитетного політика щодо ролі Росії у майбутньому Європи та світу. Проаналізовано роль ядерного чинника у процесі здійснення радянсько-британських відносин. Розглянуто процес реалізації «німецького питання» через призму цих відносин. Визначено роль США з огляду на їхній вплив на перебіг радянсько/російсько-британського діалогу, зокрема в контексті ролі НАТО, операції «Буря в пустелі». Окреслено основні проблеми Європи та світу, що загострилися у процесі розпаду СРСР. Окрему увагу приділено розгляду міжособистісних стосунків М. Тетчер і М. Горбачова та характеристикам його наступників на посаді лідера держави – Б. Єльцина та В. Путіна.

Ключові слова: *російський чинник, радянсько/російсько-британські, відносини, «холодна війна», «нове політичне мислення», реформи, ядерний потенціал, НАТО, розпад СРСР.*

“Russia has always had a unique ability to surprise”¹ — one of the judgments of the influential world politician Margaret Thatcher does not lose its relevance in modern realities. The Prime Minister led Britain in a landmark period for humanity — the 1980s, during which the world evolved from a sharp escalation of international tensions during the Soviet invasion of Afghanistan to the thaw of the second half of the 1980s and the gradual abatement of the Cold War. These fateful changes for the world are connected first of all with the coming to power

in the USSR of Mikhail Gorbachev, the Soviet leader of the new generation, and his proclamation of the policy of “new political thinking.” As Thatcher recognized relations with the Soviet Union as one of the decisive vectors of her government’s foreign policy, she invariably paid special attention to the analysis of first Soviet and then Russian political realities. Even after resigning as leader of the Conservative Party and Prime Minister of the United Kingdom, in her speeches, memoirs, and analytical studies, Thatcher continued to pay special attention to the Russian factor as an important component of the modern world order. Undoubtedly, the authoritative opinions of an experienced politician deserve special attention given the destructive, destabilizing role of Russia in the modern world.

The evolution of Soviet-British relations began in February 1984, when Thatcher decided to go to Moscow to participate in the mourning ceremony of the funeral of Yuri Andropov and meet the new Soviet leader. It is worth noting that after Brezhnev’s death, the Prime Minister did not even express sympathy in the book of the Soviet Embassy in London, so such a political move was aimed at “demonstrating to Andropov’s successor Britain’s readiness to establish better relations between West and East, that signaled the new leadership’s desire for a closer dialogue with the USSR, while Reagan preferred to stay in Washington”². This was Thatcher’s first visit to Moscow as prime minister, except for a transit stop at Vnukovo Airport in 1979 on her way to Japan.

During this visit, Thatcher met Mikhail Gorbachev. In December 1984, he headed a delegation of the Supreme Soviet of the USSR visited London. According to the Soviet ambassador to Britain, L. Zamyatin, it was during Gorbachev’s conversation with Thatcher in Checkers that the Soviet politician set out the main provisions of the future foreign policy strategy of the “new political thinking”³. Summing up the meeting, the British Prime Minister in an interview with reporters uttered the famous phrase “You can deal with this person... He can be trusted!”⁴ One of the main results of the visit was the agreed position of both sides on limiting the arms race in space, increasing trust and cooperation between the countries and as a necessary condition for the realization of these intentions more frequent meetings and contacts at all levels⁵.

During Thatcher’s visit to Moscow in March 1987, her fateful talks with Mikhail Gorbachev took place, which were quite intense, in particular due to fundamental differences over the role of nuclear forces. At that time, Washington and Moscow completed work on a Soviet-American agreement on the reciprocal reduction of medium-range and short-range missiles (RMS, RMD), which later played a crucial role in limiting the arms race and easing international tensions. NATO member states, including Britain, have agreed to stop missile deployment in Europe once the RSD and RMD reduction agreements are signed. This decision was particularly difficult for Britain, as the country’s nuclear weapons program has always been key. In the early postwar years, Britain’s most authoritative po-

litician, W. Churchill, noted the need to avoid renouncing nuclear weapons until there was full confidence that we had other supreme means of preserving peace⁶.

M. Thatcher has always followed a similar argument regarding the preservation of her country's nuclear potential. During the dialogue, the parties were able to reach mutual understanding in the development of bilateral relations, in particular in the field of peaceful space exploration and trade development.

Another significant meeting of Thatcher with Mikhail Gorbachev in December 1987 on the way to Washington, where the above-mentioned Soviet-American agreement on the mutual reduction of RSD and RMD was to be signed. Realistically assessing the fate of the event, Thatcher, through the Soviet ambassador to Britain,

L. Zamyatina, invited the Soviet leader on his way to Washington to meet at one of the largest British military bases in the Atlantic, Bryze Norton, which was also to become significant. The mutual benefit of this meeting deserves special attention: Thatcher sought to demonstrate support for the agreement, defending the interests of Europe, Gorbachev, in turn, sought to show respect for the European position on the agreement. The meeting lasted two hours and seemed quite difficult. From the outset, the British Prime Minister, on behalf of Western European leaders, has shown full support for the signing of the future agreement. The Soviet leader, in turn, asked about her attitude to the possibility of Soviet-American agreements on a 50% reduction in strategic offensive weapons and, in addition, on French and British nuclear forces. Thatcher's position on this issue remained steadfast: "Any war in our time is terrible. And it should be restrained only with the help of some minimal stockpile of nuclear weapons"⁷.

Thus, against the background of the warming of international relations, the "new political thinking" of the British leader did not lose vigilance and consistently defended both her own national interests and European and world security in general.

Gorbachev's third visit to London in April 1989 was no less significant. Although the conversation began with an exchange of views on the state of the rebuilding process in the USSR, the leaders exchanged views on the disarmament process, including the ban on chemical weapons and the reduction of conventional weapons. During the rather sharp dialogue, Thatcher once again demonstrated her firm and unwavering position of nuclear deterrence and flexible response.

After Gorbachev's visit, L.Zamyatin was instructed by him to meet with the prime minister and discuss the possibility of providing the USSR with a 2 million loan to stabilize the Soviet economy. During the meeting, M. Thatcher voiced her concept of conditions for providing economic assistance to the Soviet Union, which provided for fundamental assistance subject to the identification of domestic economic programmes, improving economic efficiency.

The Prime Minister also noted that social and psychological difficulties have become more and more noticeable recently. "People are used to being commanded, most of them have lost the ability and skills of "self-initiative". An effective

mechanism and a clear motivation for the government's intentions and plans are needed to revive such capabilities”.

During this conversation, Thatcher noted that she did not support the idea of full state sovereignty, which is promoted by some leaders of the Soviet republics. “Such a path is politically wrong. It can lead to the collapse of a huge country, its fragmentation. And what will happen to your multimillion-dollar army, with weapons, in such a situation? All these issues are sensitive for the West”⁸.

With similar views, Thatcher visited Kyiv in June 1990 during her official visit to the USSR. On the streets of Kyiv, she was unpleasantly surprised by the numerous yellow and blue flags that she associated with the problem of separatism in French Quebec, Canada. And only after Thatcher's speech in the Verkhovna Rada and a brief conversation with Ukrainian dissidents, who thanked her and R.Reagan for their release and called on the British Prime Minister to treat Ukraine as a Baltic state that had already declared independence, her position on sovereignty of Ukraine has changed somewhat⁹. From this visit to Kyiv, Thatcher, as an experienced politician, realized the importance of the problem of national identity for the people with whom she had the opportunity to communicate, which raised serious doubts about the possible preservation of the integrity of the USSR¹⁰.

Thatcher consistently supported Gorbachev in his reform activities because she was convinced that sooner or later their influence would spread to all the countries of Eastern Europe. At the initial stage, both leaders saw the ultimate goal of the rebuilding policy quite differently. Gorbachev did not predict the possibility of the collapse of the Warsaw Pact Organization (ATS), let alone the USSR. His goal is to radically reform the essence of the very concept of socialism, to give more powers to republics and local authorities. Thatcher was not a sympathizer of socialist ideas, considering them wrong. However, like the Soviet leader, she was not a supporter of the collapse of the Soviet Union, as she saw it as a serious threat to international stability, but as the realization of the inevitability of Soviet disintegration came over time, Thatcher sought to broaden the British-Soviet dialogue and used every opportunity to communicate representatives of the Soviet political and intellectual beau monde, to some extent in opposition to Gorbachev.

The question of M. Thatcher's relations with Boris Yeltsin deserves special attention in this sense. Thatcher first learned about the first secretary of the Moscow Party Committee from the materials of the British media in October 1987, when a conflict between him and Mikhail Gorbachev took place at a plenum of the CPSU Central Committee. In particular, Yeltsin criticized the ways of restructuring, the glorification of Gorbachev. His persecution by the political entourage of the General Secretary of the CPSU Central Committee began, culminating in the removal of Yeltsin from the leadership of the Moscow party organization.

Analyzing the reports of British journalists from Moscow, Thatcher concluded that there was opposition in the country to Gorbachev and the methods of

his leadership. According to her, Yeltsin was a political figure that should not be ignored, especially given the real situation in the country, so it is necessary to get acquainted with this “rebel”. So when he came to London on an unofficial visit in 1989 to present his book, “A Confession on a Specific Topic”, the prime minister decided to meet with a Soviet oppositionist¹¹. Their conversation lasted about an hour. In her memoirs, Thatcher said: “I was struck by the fact that Yeltsin, unlike Gorbachev, freed himself from communist thinking and rhetoric... He managed to get to the heart of some fundamental problems much deeper than Gorbachev... Openly opposed the Communist Party’s monopoly ... He spoke about the transfer of powers to the republics, in particular in the formation of their own budgets, the creation of their own laws and constitutions”¹².

“When I later shared with President Bush my positive impressions of communicating with Yeltsin,” Thatcher recalls, “he made it clear to me that the Americans do not share him.” And this is a big mistake. Later, after the collapse of the Soviet Union, Thatcher, without belittling the role of Gorbachev, proclaimed his “new thinking” and personal sympathy for the Soviet leader, expressed the belief that the coming to power of Boris Yeltsin was in favor of Russia¹³.

The opportunity to communicate with the representative of Soviet dissent for Thatcher was a visit to London in July 1989 by Academician A. Sakharov, who gave a long speech at the Center for International Political Studies “Chatham House” to politicians, diplomats, senior military officials, political scientists who followed on the development of events in the USSR. The academician began his speech with the words: “It seems to me that today is a critical point in the historical development of socialist countries, when it is possible to turn in different directions. The fate of our country’s further development is now largely determined... it would be a mistake to assume that everything has been finally determined, that we are firmly on the path of democratic development... The country is facing great changes and they can happen both right and left. In such a situation, anything is possible, even a military-fascist coup”. A. Sakharov further concludes that “this situation, when it is dangerous for the West to give advances..., it must be extremely careful in its assessments”¹⁴.

1989 was a period of profound change for the whole of Eastern Europe, which attracted the attention of Western leaders, including the British Prime Minister. She visited Hungary, Poland and Czechoslovakia, where she said that assistance to these countries would depend on the extent of its progress through radical reforms. In autumn of 1989, during a regular meeting with Gorbachev in Moscow, Thatcher expressed her conviction that the processes of renewal in Eastern Europe were nothing but the collapse of communism, a confirmation of the advantages of the Western model of development and Western socio-political values. Thatcher also stressed that democratic processes in Eastern Europe would be impossible without reforms in the Soviet Union, that they would continue to

depend on the success of reforms in Russia. At the same time, she was well aware that the West should not use the situation to harm Gorbachev's political course. According to Thatcher, the West's actions should be based on a clear consideration of the military and political interests of both ATS and NATO alliances, on the post-war realities¹⁵.

The "German question" occupied an important place in Soviet-British relations. Thatcher's next meeting with Gorbachev took place in autumn of 1989, before his visit to Berlin to celebrate the 40th anniversary of the GDR. The Prime Minister, on behalf of the leaders of Western Europe, was quite critical of the unification of the country in the near future, as she saw it as a balance of power in Europe, as well as strong economic and political competition from a united Germany. Thatcher criticized the level of efficiency of the "Committee of Four" according to the 4 + 2 formula (USA, England, USSR, France plus two Germany), which, according to the Prime Minister, worked extremely inefficiently¹⁶.

The British leadership also called for the preservation of both blocs, NATO and the ATS, as this guaranteed European stability and should be a favorable condition for the resumption of negotiations on the reduction of conventional weapons, especially by the USSR. Later, in March 1990, when the de facto unification of Germany had already taken place, Thatcher wrote in a personal message to Gorbachev: "Now that it has become clear that unification will take place, and probably soon enough, the importance of the task lies in order to properly organize the security system, protect the interests of all stakeholders and ensure conditions under which the association does not jeopardize stability. She went on to say that she was of the opinion that "this goal will be achieved if a united Germany becomes a member of NATO". As for the territory of the former GDR, the security interests of the USSR will be taken into account¹⁷.

In late March, German Chancellor G. Kohl paid an official visit to London, where he met with the British Prime Minister. The two political leaders agreed on a united Germany's membership in NATO. At the same time, a common position was reached on granting a special military-political status to the eastern part of a united Germany. This status was to ensure the presence of Soviet troops there for a transitional period, according to various estimates, it was to last from 4 to 7 years. In turn, NATO troops were to remain in West Germany "with all the necessary weapons".¹⁸

Thus, the achievement of common positions of Germany, the USSR, and Great Britain on the "German question" became the factor that made it possible to solve the German problem in such a way as to meet the interests of all European countries, including both German states.

A special period in Soviet-British relations was August 1990, when Iraq carried out aggression against Kuwait. In the historiography of the Cold War, this event was given special significance as one of the last outbreaks of tension at the

stage of its gradual attenuation and reconciliation of the two opposing sides of the USSR and the United States. In the means of resolving the situation in the Middle East, the positions of the Soviet and British leaders differed in principle. Thatcher, who was in Washington at the time and was consulting with George W. Bush on the reunification process in Germany, insisted on sending an additional fleet to the Persian Gulf and persuaded his American ally to develop a military operation against Iraq. This operation was later codenamed "Desert Storm". The British Prime Minister informed the US President that she was ready to send additional ground forces to the conflict zone: tanks and artillery, as well as British ships. Thatcher noted that Hussein must be opposed collectively and through the United Nations¹⁹.

From the very beginning, the position of the Soviet leader provided for "Reversing aggression". In a personal message to Thatcher, Gorbachev stressed that the collective action against aggression approved by the UN Security Council should be political in nature, because, according to the Soviet leader, a new war in the Middle East would have dire consequences²⁰.

Thus, Thatcher supported a massive military coup with the transfer of hostilities to Iraq, while Gorbachev continued to use diplomatic channels, including negotiations with Hussein and Thatcher through a personal representative, an experienced Soviet official E. Primakov. At the same time, through the ambassador in London, Gorbachev tried to convince the prime minister of the ineffectiveness of using force against Iraq, which, in his opinion, could lead to unpredictable developments. On November 20, 1990, the two leaders met in Paris. In the course of the dialogue, Thatcher demonstrated one of the characteristic features of her political character - absolute uncompromisingness, when required by the severity of the situation, which threatened the world and affected the real, in this case oil, interests of the West. Thus, the Soviet leader had no chance to defend his view that the Iraq crisis should be resolved exclusively by political means, through the UN, that any other decision would be a blow to the process of political change, a new way of thinking²¹.

Operation "Desert Storm", launched by the West, using the latest military equipment: a new generation of aircraft, tanks, shells with a depleted uranium hull, missiles — from satellite to unmanned radio-controlled - has shown its enormous superiority over Iraqi weapons. Thus, the last measurement of forces between the West and the East was hopelessly lost by the USSR, as was the Cold War as a whole.

In late November 1990, Thatcher resigned as leader of the ruling Conservative Party and Prime Minister of the United Kingdom, but did not give up political activity, was keenly interested in the situation in Russia and the Baltics. During a meeting with the Soviet ambassador in London, she expressed her advice to Gorbachev: "Stabilization, strengthening the rule of law. Freedom can only exist under the rule of law, and that is democracy!" L. Zamyatin, having repeated meetings with Thatcher after her resignation, said: "During the conversation, the British former prime

minister demonstrated her analytical mind, intelligence, ability to predict the future course of events. She clearly saw in the processes of “sovereignty of the republics”, in the facts of their struggle with the center the danger of unity and integrity of the state “it is very important that your president is surrounded by a group of reformers, people who can think new, able to take responsibility for decisions”²².

In March 1991, Thatcher paid an informal visit to the United States, where she met with President George W. Bush. In particular, they discussed the West’s ability to assist Gorbachev. In late May, Thatcher visited Moscow, lecturing at the Moscow Institute of International Relations on the “Revolution of Freedom.” Her meeting with Gorbachev took place, which demonstrated the former prime minister’s thorough knowledge of the economic, social and political realities of the USSR at the time and the peculiarities of the international situation.

In summer 1991, Gorbachev was invited to a meeting with the leaders of the world’s seven leading countries (the so-called Big Seven) in London. The initiative to invite the Soviet leader belonged to Thatcher, for which she even flew to the United States to convince George W. Bush of the need for Gorbachev’s presence at this international forum. This allowed the American president to clearly articulate the vision of world leaders of the USSR’s prospects for the near future, known as Bush’s six conditions to Gorbachev: democracy, market, federation - the three terms covered such international aspects as the transition from confrontation to cooperation with the West, collaborating in overcoming international tensions in the Middle East and other regions²³. In fact, the conditions put forward by Bush to Gorbachev were almost identical to those discussed in 1985-1990 during meetings between the Soviet leader and Thatcher.

Undoubtedly, the political experience gained by Thatcher during the 12 years of his presidency has not lost its relevance. Therefore, her memoirs “Years on Downing Street” and a thorough scientific work “The Art of Government. A Strategy for a Changing World”, written and published after her resignation as Prime Minister of the United Kingdom, deserves special attention. In particular, they contain analytical information in which the Russian question occupies one of the key places and make it possible to study the evolution of Thatcher’s views on the Russian question after the collapse of the USSR.

Covering her visit to Russia in July 1993, the former prime minister has always been interested in the state of reforms in the country after Yeltsin’s two-year rule. Although during the conversation with A. Chubais, who at that time was the First Deputy Prime Minister for Economic and Financial Policy, the concept of the government’s reform program sounded quite convincing, Thatcher felt dissonance with what she saw on the shelves of Moscow stores. And only a visit to Nizhny Novgorod, her communication with the young governor B. Nemtsov gave hope for the possibility of coming to power in Russia “reformers” of the Western caliber²⁴.

“A serious attitude towards Russia today is, among other things, a calculation,” Thatcher said. “When former President Yeltsin, during a visit to Beijing in December 1999, undiplomatically reminded us that Russia still has a strong nuclear potential. And it was absolutely true. “ Thatcher then sums it up: “Weak or strong as a partner or as a headache, Russia always matters”.²⁵

Analyzing the international realities of the second half of the 1990s, Thatcher considered naivety to be the biggest mistake in the West’s relations with Russia. From the beginning, the Clinton administration tried to see Russia as a “strategic partner”. However influential Russia may have been, it has never had the desire or ability to engage in global cooperation with the United States in any form²⁶.

The ex-premier’s argument is more than convincing. In November 1993, a new Russian military doctrine proclaimed the Soviet Union’s previous promise not to be the first to use nuclear weapons and introduced the principle of more flexible use. In April 1999, President Boris Yeltsin held a special meeting of the Security Council in response to the bombing of Serbia. During his speech, he noted: “Nuclear forces have been and remain a key element of Russia’s national security strategy and military power”. His successor, Vladimir Putin, inherited from Yeltsin a similar vision of the role of nuclear capabilities as an important factor of foreign policy advantage. Elected to the post in March 2000, he visited the Nuclear Weapons Development Center and told his staff: “We will support and strengthen Russia’s nuclear forces and its nuclear complex as a whole”.

Both Russian leaders share a view on building nuclear capabilities as a means of blackmail in the international arena, despite the Camp David Declaration of Reconciliation signed by George W. Bush and Boris Yeltsin in February 1992. Thatcher therefore had good reason to argue that the cause of Putin’s call for “further reductions in the nuclear arsenals of America and Russia lies in limited resources, not in the desire to show goodwill”. As long as Russia has a nuclear capability that it cannot keep in good condition, the world is in danger²⁷.

According to the former prime minister, Russia’s chemical and biological potential is no less dangerous for the West. Thatcher therefore suggests ways to overcome the destabilization emanating from Russia: First, the creation of a program like the Nunn-Lugar program (the so-called joint threat reduction program for Russia and the CIS, adopted in December 1991), aimed at ensuring proper, in terms of our own security, control over Russia’s nuclear weapons; second, an attempt to convince Russia that its willingness to sell military technology to rogue states could easily turn against itself; third, the impossibility of underestimating the potential threat posed by Russia, as its seeds germinate on the basis of chaos, as the world has seen in its own experience²⁸.

Another difficult problem, which with the collapse of the USSR increased tensions and destabilization in the former Soviet and European space, is the international issue. According to Thatcher, the most clumsy statement of Soviet

leaders was made by Leonid Brezhnev in December 1972 during the celebration of the 50th anniversary of the USSR: "The national question, which we inherited from the past, has been resolved completely, definitively and irrevocably"²⁹. In less than 20 years, the same nationalism will contribute to the collapse of the Soviet Union. "It remains to be seen whether it will be able to do the same with the Russian Federation," the former prime minister said³⁰.

Russia's main concerns, according to Thatcher, were related to Russia's concern for the Russian minority in the so-called "near abroad", an attempt to use the Commonwealth of Independent States (CIS) as a means of integrating the former Soviet republics into the confederation under its direct leadership. Under such conditions, the task of the West, according to Thatcher, to make it clear to Moscow that it has no reason to expect that it will be allowed to determine the direction of development of these countries³¹.

In the case of the Baltic States, the best way was to admit them to NATO, which involved the use of force if necessary to preserve the territorial integrity of any country in the bloc.

Among post-Soviet countries, Thatcher paid particular attention to Ukraine. "Ukraine cannot be seen as a country in the" Russian sphere "of influence. For a strong Ukraine, the role of a buffer between Russia and NATO is more appropriate. "Defend independence and at the same time try to resolve existing conflicts as peacefully as possible. Ukraine vigorously opposes Russia's attempts to turn the CIS into a kind of Soviet Union. At the opposite pole is Lukashenko, the president of Belarus, who has consistently sought to unite his authoritarian state with Russia and create a new political, military and economic union"³². These views-predictions were expressed by Thatcher 20 years ago, but have not lost their significance, but have become even more relevant for Europe and the world today.

In the five Central Asian republics, according to Thatcher, their ethnicity is of particular importance, as well as the problem of tensions between ethnic groups that make up their population, the growing influence of external forces, especially militant Islam. "The strategic importance of Central Asia is also due to economic factors, primarily oil and gas, which is key in relations in the Caucasus," Thatcher said. In this ethnic powder keg... Russia, seeking to maintain control over this oil, has joined a new "big game" with the same energy with which it has done so in the past. The West, according to the former prime minister, should seek to establish legality and stability in the region, gain access to this source of oil and gas as an alternative to the Middle East, provided, of course, that Russia's interests are reasonably respected³³.

Summing up the analysis of interethnic problems against the background of the collapse of the USSR, M. Thatcher, on the one hand, stressed the respect for Russia's interests, the continuation of cooperation with it to combat Islamic

extremism in Central Asia. On the other hand, she called on Western leaders not to recognize Moscow's right to destabilize the situation in the former Soviet Union and to provide them with political, technical and economic assistance.

Thatcher always closely followed the Soviet and Russian leaders, realizing their role in leading a large and influential state. The range of her assessments of them was quite wide: from openly negative to the Soviet gerantocratic secretaries general of the CPSU, in particular L. Brezhnev and K. Chernenko, to positive and at the same time critical of Mikhail Gorbachev and Boris Yeltsin. In her reasoning, she assessed the figure of Russia's second president, Vladimir Putin, very carefully and ambiguously in the context of Russia's foreign policy. In particular, she called him "a shrewd pragmatist in Russia's relations with NATO". She even suggested that Russia would only benefit from joining NATO in order to combat the threat posed by Islamic extremism, and possibly from China in the long run. "Isn't it wise to tear Russia away from the East, bring it back to Europe, and join NATO to another great power whose resources we can attract to our side?"³⁴

At the same time, Thatcher expressed some reservations about such a possibility. This is primarily due to unresolved domestic economic problems, so she believed that Russia could not yet be called a "normal country." In addition, according to Thatcher, it will always be equally Asian and European, Eastern and Western, it will never be able to be limited to "Western", while NATO is basically "Western". And the last argument in favor of her predictions was that Russia, as a potential member of NATO, would never accept domination of the US alliance. Therefore, Russia's accession to NATO could be quite dangerous. And while Thatcher wanted to see Putin as a strong and energetic leader capable of assessing and responding to international events boldly, soberly, effectively, "he should not be credited with the Democrat's conscientiousness and liberal instincts to portray him as a leader the West can deal with", - she emphasized³⁵.

Under such conditions, it should be noted that Thatcher in her memoirs and scientific-analytical works traditionally attached special importance to the analysis of the Soviet/Russian factor in the international arena as one of the decisive, always carefully and meticulously characterized the leaders of the USSR and Russia. Thatcher invariably recognized the United States as her main partner in the international arena, symbolizing the consolidation of the West in the difficult conditions of the 1980s, when the systemic crisis in the USSR threatened the world with destabilization against the background of the collapse of the Soviet Empire. Thatcher's judgement shows that for her, as a global politician, any international issue was considered not only in the context of national interests, but also taking into account European and world priorities. Such a position runs like a red thread through all policy considerations on ways to resolve complex international issues, primarily with the participation of the USSR / Russia.

Even though not all of her conclusions about the role of the USSR/ Russia in the international arena can be accepted, not all predictions made by the British leader came true, most of the warnings about the potential danger emanating from Russia can be read in her works between the lines. No wonder one of the sections of her scientific and analytical work is called “Russian mystery”.

¹ Thatcher M. The art of governing the state. A strategy for a changing the world. Moscow, 2003. P.95.

² Popov V.I. Changes in the camp of traditions (Notes of an ambassador and a scientist about Britain in the 80s). Moscow, 1991. P. 147.

³ Zamyatin L. M. Gorby and Maggie. Notes of the Ambassador about two famous politicians - Mikhail Gorbachev and Margaret Thatcher, Moscow, 1995. P. 20-21.

⁴ Thatcher M. The Downing Street Years. New York: Harper Collins Publishers, 1993. P.461.

⁵ Popov V.I. Op. cit. P.172.

⁶ Churchill W. World Crisis, Autobiography, Speeches. Moscow, 2003. 768 p.

⁷ Zamyatin L.M. Op. cit. P.51.

⁸ Ibid. P.77.

⁹ Thatcher M. The Downing Street Years. P.806-807.

¹⁰ Cherevko O. M. Thatcher: Problems and Prospects of the Modern World (review of the memoirs of the Prime Minister of the United Kingdom 1979-1990). *International relations of Ukraine: scientific searches and findings*. 2007. Issue 16. P.323.

¹¹ Zamyatin L.M. Op. cit. P.83.

¹² Thatcher M. The Downing Street Years. P.804.

¹³ Ibid. P.803-804.

¹⁴ Ibid. P.480; Zamyatin L.M. Op. cit. P.93.

¹⁵ Ibid. P.792; Zamyatin L.M. Op. cit. P.100.

¹⁶ Ibid. P.769, 799.

¹⁷ Zamyatin L.M. Op. cit. P.107.

¹⁸ Thatcher M. The Downing Street Years. P.798-799; Zamyatin L.M. P.101; Bush J., Scowcroft B. The world has changed. Moscow, 2004. P.239.

¹⁹ Ibid. P.769,817-822.

²⁰ Zamyatin L.M. Op. cit. P. 118.

²¹ Thatcher M. The Downing Street Years. P.769.

²² Zamyatin L.M. Op. cit. P.130-131.

²³ Zamyatin L.M. Op. cit. P.144.

²⁴ Thatcher M. Op. cit. P.96.

²⁵ Ibid. P.97.

²⁶ Ibid. P.115.

²⁷ Ibid. P.118.

²⁸ Ibid. P.115.

²⁹ Conquest R. *The Last Empire: Nationality and the Soviet Future*. Hoover Institution Stanford University.1986.325 p.

³⁰ Thatcher M. Op. cit. P.120.

³¹ Ibid. P.121.

³² Ibid. P.123.

³³ Ibid. P.128.

³⁴ Ibid. P.135.

³⁵ Ibid. P.136.

REFERENCES

1. Bush, G., & Skowcroft, B. (2004). *The world has become different*. Moscow [in English].

2. Conquest, R. (1986). *The Last Empire: Nationality and the Soviet Future*. Hoover Institution Stanford University [in English].

3. Churchill, W. (2003). *World Crisis. Autobiography. Speeches*. Moscow [in English].

4. Medvedev, D. (2016). *Thatcher: unknown Maggie*. Moscow [in English].

5. *Memories of Maggie. A Portraite of Margaret Thatcher*. (2000). L. Dale (Ed.). Politico's Publishing Ltd [in English].

6. Ogden, K. (1992). *Margaret Thatcher. The woman is in power. Portrait of a man and a politician*. Moscow [in English].

7. Peregudov, S. (1996). *Thatcher and Thatcherism*. Moscow [in English].

8. Popov, V. (1996). *Life in Buckingham Palace*. Moscow [in English].

9. Popov, V. (2000). *Margaret Thatcher: a man and a politician (the view of a Russian diplomat)*. Moscow [in English].

10. Popov, V. (1991). *Changing the camp of traditions (Notes of an ambassador and a scientist about Britain in the 80s)*. Moscow [in English].

11. Thatcher, M. (1993). *The Downing Street Years*. New York: Harper Collins Publishers [in English].

12. Thatcher, M. (2003). *The art of government. A strategy for a changing world*. Moscow [in English].

13. Thatcher, M. (2016). *the Great. The history of the "iron" Margaret*. Moscow [in English].

14. Zamyatin, L. (1995). *Gorby and Maggie. Ambassador's notes on two famous politicians - Mikhail Gorbachev and Margaret Thatcher*. Moscow [in English].

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2021.30.377>
УДК 94(510):327.5

Олександр Горобець

аспірант

Інститут історії України НАН України

01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

E-mail: alexhorobetz@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3155-0318>

АРКТИЧНА ПОЛІТИКА КНР: ВИКЛИКИ РЕГІОНАЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ (1990-ті – 2020-ті рр.)

У статті проаналізовано еволюцію арктичної політики Китаю, яка за три десятиліття розширилась від окремих полярних наукових досліджень до статусу країни-спостерігача в Арктичній раді та наявності державної арктичної стратегії. КНР та РФ налагодили взаємовигідне співробітництво в Арктичному регіоні в таких умовах, коли за багатьма напрямками присутні принципові протиріччя між країнами.

Захід не мав довготермінової стратегії, здатної зреагувати на сучасні виклики безпеки, зокрема в Арктичному регіоні. Коли у 2007–2008 роках Росія вдалась до спроб повернути собі втрачені позиції на світовій арені, Китай ставав все впливовішим гравцем у світі. Якщо до цього Арктика десятки років була за межами ліній суперництва, питання Крайньої Півночі, як арени військової конкуренції, почало посідати перші місця.

Окремий аспект – швидка мілітаризація Арктичного регіону після 2014 року, насамперед, через зміни в російській військовій стратегії, яка поширюється на Північ. Це призвело до напружених відносин між Сполученими Штатами та Росією. Китай поки не вдавався до розширення своєї військової потуги на Арктику. Тому військовим методам протиставляється китайська політика впливу в інфраструктурній та економічній сферах, а також оцінюється їх ефективність.

У статті здійснено аналіз перспектив Північного морського шляху стати міжнародною морською транспортною артерією в умовах, коли РФ з 2014 року переправила значні військові ресурси в Арктику, зокрема для закріплення за собою прав на контроль Північного морського шляху.

Ключові слова: Арктичний регіон, Китай, Росія, США, арктична стратегія, Арктична рада, мілітаризація.

Oleksandr Horobets

Postgraduate Student

Institute of History of Ukraine

the National Academy of Sciences of Ukraine

4, Mykhailo Hrushevskiyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine

E-mail: alexhorobetz@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3155-0318>

CHINA'S ARCTIC POLICY: CHALLENGES TO REGIONAL SECURITY (1990s – 2020s)

The article analyzes the evolution of China's Arctic policy, which has expanded over three decades from individual polar research to observer status in the Arctic Council and the existence of a state Arctic strategy. China and Russia have established mutually beneficial cooperation in the Arctic region in such conditions, when in many areas there are fundamental contradictions between the countries.

The West did not have a long-term strategy capable of responding to current security challenges, including in the Arctic. When Russia tried to regain lost positions on the world stage in 2007-2008, China became an increasingly influential player in the world. If before the Arctic had been outside the lines of rivalry for decades, the question of the Far North as an arena of military competition began to take first place.

China has become a long-term threat to both the United States and Russia. In previous years, with the help of the China, Moscow had the opportunity to receive the necessary investments and technologies for large-scale Arctic projects. The more Beijing attempts to establish itself as an influential player in the Arctic, the more the threat to other Arctic countries will grow.

The Russian Federation has positioned itself as a leader in the region. The country's policy was aimed at strengthening this status through regional control and expansion of the military presence. This led to a response from the United States and NATO countries. In Russia it was assessed as a threat.

The question arises as to what the strategy of the United States should be, and whether it will be possible to resist the costly arms race. If not, then the competition will be concentrated in the political and economic spheres.

A particular aspect is the rapid militarization of the Arctic region after 2014, primarily due to changes in Russia's military strategy, which extends to the North. This has led to the tensions between the United States and Russia. China has not yet resorted to expand its military power in the Arctic. China's policy of economic and infrastructural influence is opposed to military methods. The effectiveness of Chinese non-military methods of influence is assessed.

The article analyzes the prospects of the Northern Sea Route to become an international maritime transport artery at the time when the Russian Federation since 2014 has transferred significant military resources to the Arctic, including to secure the right to control the Northern Sea Route.

Keywords: *Arctic region, China, Russia, USA, arctic strategy, Arctic council, militarization.*

У промові 1987 р. у Мурманську генеральний секретар ЦК КПРС СРСР М. Горбачов закликав до мирних відносин для послаблення стратегічної напруженості в Арктиці. У 1996 році створено Арктичну раду, саме для розв'язання широкого кола проблем регіону¹. До основоположного документа організації не було включено питання безпеки. З одного боку, це повинно було зберегти співробітництво в Арктиці в разі конфліктів чи охолодження відносин між цими країнами в інших регіонах світу. Вирішення ж безпекових питань стосовно Арктики було винесено з порядку денного, тому спочатку в рамках цієї організації вдавалася співпраця та спільне розв'язання проблем.

Співробітництво не виходило за межі Арктичного регіону, але з 2014 року, при охолодженні відносин між РФ та США, почалися зміни. Питанням часу було те, коли на діалог між членами та країнами-спостерігачами Арктичної ради почнуть впливати і проблеми безпеки та оборони. Якщо після анексії Криму Росією та погіршення відносин між Заходом і РФ у 2014 році члени Арктичної ради продовжували співпрацювати з Росією з арктичних питань, поступово впевненість у можливості такої безсимптомної роботи згасала. Зокрема, США та РФ лише утвердились у тому, що розглядають Арктику як стратегічно важливий регіон. До цього додалось зосередження уваги на Арктиці з боку неарктичних держав, насамперед Китаю. Такий набір чинників не віддаляв Арктичний регіон від конфліктів. Навпаки, Північ ставала актуальнішою в міжнародних відносинах. З тією поправкою, що при збереженні складних кліматичних умов поки не розпочалась конкуренція за видобуток природних ресурсів та контроль над арктичними шляхами.

Безповоротне повернення військової компоненти в Арктичний регіон розпочалось заздалегідь. Із 2014 року стартувало одночасне відновлення військових баз та аеродромів, покинутих після розпаду СРСР. Зросла кількість перехоплень поблизу кордонів інших арктичних країн російських літаків та субмарин. Своєю чергою, в російських ЗМІ у 2019 році повідомлялось про розробки систем радіоелектронної боротьби для глушіння іноземних літаків, безпілотників та кораблів у Арктиці. Випробування таких систем призводило до втрати GPS сигналу бортами цивільної авіації. У 2018 році в повітряному просторі Норвегії, поблизу з кордоном РФ, пілоти стикалися з втратою GPS сигналу. В Управлінні цивільної авіації

Норвегії заявили, що це могло бути пов'язано з проведенням військових навчань за межами країни². У 2018 році саме відбувалися російські військові навчання «Восток-2018», і на цей період припало випробування нових систем радіоелектронної боротьби «Мурманск-БН» та «Красуха», здатних глушити супутниковий зв'язок та GPS-навігацію вздовж Північного морського шляху.

Для РФ військовий фактор був необхідним в Арктиці, щоби забезпечити контроль над Північним морським шляхом, унеможливити присутність поблизу російських кордонів інших країн, а також використовувати військову міць як додатковий аргумент після розгляду заявок РФ по розширенню кордонів континентального шельфу в Арктиці. Спектр інтересів Москви на Півночі призвів до масштабної розбудови військової інфраструктури в Арктиці. Було відновлено покинуті військові об'єкти часів «холодної війни». Нове «похолодання» в Арктиці розпочалось із Мюнхенської промови В. Путіна у 2007 році. Тоді Кремлем були переглянуті принципи міжнародних та міждержавних відносин, що сформувались після розпаду СРСР. Це стосується обґрунтування В. Путіним неможливості існування однополярної моделі світу й відповідної претензії на роль Росії як «наддержави з її тисячолітньою історією». Російським президентом було доведено сигнал, що міжнародним правом можливо нехтувати. Такий погляд пояснювався тим, що нібито Сполучені Штати вже переступили свої національні інтереси в економічній, політичній, гуманітарній сферах, і нав'язують свою волю іншим країнам. Як доповнення до цього, В. Путін висловлював невдоволення процесом розширення НАТО, зокрема до російських кордонів. Такий російський новий світогляд вагому роль відводив наявності постійних загроз по всьому периметру кордонів, на які необхідно відповідно реагувати³. Відтоді найкритичнішими, з погляду російського керівництва, напрямками розширення НАТО були регіони Східної Європи, Чорного моря та Арктики. Саме на цих ділянках почала концентруватись російська мілітаризація та масштабні військові навчання.

Російські інтереси є різними в дотичних до її кордонів регіонах. Оскільки у Східній Європі РФ розцінює розширення НАТО як потенційну загрозу безпеці⁴, Москва прагне спрямувати свій вплив на ці країни. В Арктиці Росія діяла з 90-х роках ХХ ст. здебільшого конструктивно. Постійне нарощування рівня мілітаризації регіону почалось від 2014 року. Для визнання своїх регіональних інтересів та забезпечення гарантії суверенітету над важливими територіями в Арктиці РФ налагоджує взаємодію через спроби розробки двосторонніх та багатосторонніх майданчиків для співробітництва, як-от Арктична рада, Євразійський Союз, Баренц-Євро-Арктична рада та ін. На південному сході РФ стикається зі зростаючою конкуренцією Китаю, яка поширюється на Арктичний регіон⁵.

Бачення країнами Заходу загроз із боку РФ у Східній Європі та в Арктиці були значною мірою переосмислено після доповіді в лютому 2013 року начальника Генштабу Збройних сил РФ Валерія Герасимова перед Академією військових наук про гібридні війни та публікації тез цієї доповіді у статті «Цінність науки у передбаченні» на сторінках видання «Військово-промисловий кур'єр» 26 лютого 2013 року. Згодом експертами концепція В. Герасимова була об'єднана під однією назвою «Доктрина Герасимова»⁶. У концепції перераховано плани російського оперативного мистецтва та нешаблонних дій. Кожна війна розглядається як унікальний випадок, що вимагає застосування певної логіки. Якщо на Донбасі та в Сирії Росією було застосовано нелінійні бойові дії, то анексія Криму стала звичайною воєнною операцією.

У цьому контексті російськими військовими розроблено відповідні сценарії для проведення операцій у Арктичному регіоні. До одного тижня може знадобитись для розгортання декількох батальйонів. Для повномасштабних традиційних воєнних операцій російській армії знадобиться термін у 30-40 діб, із залученням сил спеціальних операцій. Згодом російське командування передбачає до 30 діб звичайних наступальних операцій для остаточного отримання контролю над територією. Для забезпечення можливості проведення таких операцій РФ налагоджує відповідну інфраструктуру на північних кордонах⁷.

Від 2008 року, з початком реформи російських збройних сил було розроблено набір наступальних засобів, необхідних, згідно з баченням керівництва РФ, для відстоювання інтересів країни на міжнародній арені. Хоча сама реформа на багатьох рівнях має недоліки й чимало незавершених напрямків, як-от впровадження в рамках модернізації універсальної бойової платформи «Армата», відбулася значна модернізація та розширення районів використання засобів протиповітряної оборони, радіоелектронної боротьби, артилерійських та інженерних систем. За російською доктриною було сформовано алгоритм дій у обмеженому географічному просторі, який містить загрозу арктичним територіям, що вважаються спірними чи такими, де Москва прагне закріпити свій вплив. Цей алгоритм складається з розвідки для ідентифікації супротивника, застосування засобів радіоелектронної боротьби для блокування зв'язку, порушення логістики супротивника за допомогою сил спеціальних операцій, застосування масованого вогню та бронетехніки для захоплення та закріплення на ключовій місцевості, щоб її неможливо було повернути. Неготовність чи неоперативність інших арктичних країн у застосуванні сили в такому вірогідному конфлікті несе загрозу втрати територій за російським сценарієм⁸.

На такі зміни в теорії застосування російських збройних сил від 2007 року та активізацію військової розбудови в Арктиці від 2014 року почали реагувати США та їх союзники по НАТО. У 2018 році відновлено спроможності

Другого флоту ВМС США, у зоні відповідальності якого – проведення операцій у Північній Атлантиці та Арктиці. Раніше цей флот діяв з 1959 по 2011 роки. Його відродження вказувало на зміну пріоритетів у стратегії США – від Близького Сходу до зростаючої конкуренції з Китаєм та Росією. До цього додалось відновлення раніше покинутих американськими військами об'єктів у Гренландії та Ісландії. В Ісландії це авіабаза Кеблавік, відновлена для здійснення спостережень за підвищенням російської глибоководної активності у Північній Атлантиці. Зросло значення і стратегічного військового форпосту США у Гренландії – авіабази Туле, яка є ключовим елементом раннього попередження у разі загрози ядерного удару та є важливим логістичним центром для здійснення патрулювань та інших операцій на Півночі ⁹.

Особливу увагу у Вашингтоні викликає фокус РФ на Північний морський шлях. У 2019 році тодішній Держсекретар США Майк Помпео під час виступу на засіданні Арктичної ради у Рованіємі охарактеризував російські претензії на Північний морський шлях та суверенітет Канади над Північно-Західним проходом нелегітимними, оскільки ці шляхи мають бути міжнародними. Активізація арктичної політики Китаю була названа ще однією безпековою загрозою в регіоні, зокрема, в науковій та економічній сферах. Не виключено, що цей підхід буде схожий на дії, до яких вдається Пекін у Південно-Китайському морі. Наукові інтереси КНР також можуть бути підґрунтям для агресивнішого розширення економічних інтересів, які, неодмінно, залучатимуть і елементи військової присутності, включно з субмаринами ¹⁰.

Для США відсутність відкритих конфліктів із РФ та Китаєм у Арктиці в попередні роки не може бути задовільним чинником, адже небезпека для НАТО чи союзників може виникнути раптово. Це вимагатиме залучення військової сили. Додаткову проблему створюють довготривалі економічні зв'язки між КНР та іншими арктичними країнами (і країнами Північної Європи), зацікавленими в китайських інвестиціях. Проте китайська арктична політика лише набирає обертів, і поки за економічними бенефітами не помітно економічних загроз.

Китай привернув увагу світової спільноти до Арктики як до ще одного регіону, в якому країна має свої інтереси, із публікацією у 2018 році урядом КНР «Білої книги щодо Арктичної політики Китаю». У документі окреслено основні напрямки китайської державної політики в Арктичному регіоні. Також у «Білій книзі» закладено основи для нарощування наукових досліджень, закріплення Китаю в Арктиці та розвитку морських шляхів ¹¹.

У 2013 році КНР отримала статус спостерігача в Арктичній раді, що вказувало на великі очікування країни та її зростаючу роль у арктичних проєктах. У Пекіні обґрунтовують свій інтерес до Арктики тим, що їхня наукова діяльність у регіоні розпочалась 90 років тому. Проте формування інтересу

до Арктики в рамках китайської зовнішньої політики припадає на 90-і роки ХХ ст. У 1925 році Китай ратифікував Договір про Шпіцберген, за яким китайські громадяни та компанії отримали право доступу на архіпелаг для занять будь-яким видом морської, промислової, гірничодобувної чи торговельної діяльності. Лише за понад 60 років цей регіон стає цікавим для проведення наукових досліджень. У 1989 році створено науково-дослідну установу «Інститут полярних досліджень КНР», який забезпечив функціонування дослідних станцій у Арктиці, роботу науково-дослідного судна «Сніжний дракон» та полярних експедицій. У 1995 році група вчених та журналістів вирушили на Північний полюс у рамках першої китайської експедиції на Північ¹². Прослідковується еволюція інтересу Китаю до Арктики від науково-дослідного вивчення в середині 1980-х років до систематичного дослідження в 2000-х роках та переходу до бачення Арктичного регіону в контексті сучасної геополітичної стратегії Китаю, – політичних, комерційних і військових наслідків її освоєння¹³.

У 2013 році закладено основу для китайської науково-дослідної кооперації. До створеного в Шанхаї Китайсько-північноєвропейського центру арктичних досліджень приєдналися вчені з 10 дослідних закладів: Інституту ім. Фрїтьофа Нансена (Норвегія), норвезького Полярного інституту, Арктичного центру у Рованіємі (Фінляндія), Швецького Секретаріату полярних досліджень, ісландського Науково-дослідного центру та Північного інституту азійських досліджень (Данія), Центру полярних та океанічних досліджень Університету Тонжі (Китай), науково-дослідного інституту полярного права та політики Океанологічного університету Китаю, Інституту міжнародних досліджень (Китай), Відділу стратегічних досліджень Полярного науково-дослідного інституту Китаю. Єдина дослідна платформа була створена для вивчення кліматичних змін на Північному полюсі, арктичних ресурсів, пароплавства та економічного співробітництва¹⁴. Окрім відкриття у 2013 році Полярним інститутом Китаю наукової станції «Хуанхе» на Шпіцбергені, Пекіном на постійній основі здійснюється організація низки спільних наукових проєктів з арктичними країнами для спостережень.

Китай почав докладати зусиль для розвитку проєкту Полярного Шовкового шляху. Арктичний морський шлях розглядається китайськими науковцями як можливий каталізатор відродження Північно-Східного Китаю, виробництва та інфраструктура якого увійдуть в ланку постачання товарів до Європи. З морського порту Далянь кораблі з товарами в Роттердам дійдуть на 9 днів швидше через Північний морський шлях, ніж за традиційним маршрутом через Малаккську протоку та Суецький канал¹⁵.

У 2017 році маршрути в Арктичному регіоні було включено до ініціативи «Пояс і шлях», як ще один економічний коридор через Північний Льодовитий океан до Європи. Китайський шлях через Північ передбачає необхідність

використання інфраструктури Північного морського шляху, країн Північної Європи та Балтії¹⁶. Невирішеним залишається питання поєднання російських ініціатив контролю за вантажопотоком Північним морським шляхом із китайськими інтересами. Неодмінно, у російській сфері інтересів залишається бажання залучати інвестиції у порти та припортові об'єкти вздовж цього шляху в умовах, коли з 2014 року на РФ накладено численні санкції країнами Заходу. Деякі з проєктів були би для Росії неможливими без участі Китаю. Інвестори з Піднебесної отримали контроль над 30% заводу з виробництва зрідженого природного газу «Ямал ЗПГ» та придбали у 2019 році 20% у проєкті будівництва другого заводу «НОВАТЕК» по зрідженню природного газу «Арктик ЗПГ-2». У Пекіні розглядають такі проєкти як стратегічно важливі, з метою диверсифікації постачання енергоресурсів у країну та зменшення долі поставок із Близького Сходу¹⁷.

Для забезпечення наукових досліджень та проведення інших операцій у Арктиці Китай має декілька криголамів. Науково-дослідне судно «Сніжний дракон» придбано у 1993 році в Україні й переобладнано для полярних досліджень в Арктиці та Антарктиці. Будівництво судна «Сніжний дракон-2» розпочато в 2016 році на суднобудівному заводі Jiangnan Shipyard Group у Шанхаї. Проєкт розроблявся Морським проєктно-дослідним інститутом Шанхаю та компанією Aker Arctic Technology з Гельсінкі. Судно здатне подолати 37 тис. км за один рейс, із тривалістю експедиції до 60 діб. Новий китайський дослідний криголам «Сніжний дракон-2» розпочав перший полярний рейс у 2019 році, у рамках 36-ї Антарктичної експедиції¹⁸. Вперше одна полярна експедиція була забезпечена одразу двома власними криголами. Це відкрило можливості здійснювати одночасно експедиції як у Арктиці, так і в Антарктиці.

Враховуючи амбіції Китаю в Арктиці, два криголами не задовільнять увесь спектр необхідних потреб у здійсненні науково-дослідної діяльності. У КНР почалось проєктування криголаму наступного покоління, здатного розбивати кригу завтовшки 3 метри та працювати за екстремально низьких температур. Новий китайський криголам буде працювати здебільшого в Арктиці. Такі плани Пекіна на розбудову криголамного флоту змусять сконцентрувати зусилля США на цьому напрямку, оскільки Берегова охорона має два криголами – Polar Star та Healy. Криголам Healy вийшов із ладу в серпні 2020 року через пожежу в той час, як судно йшло в Арктику для забезпечення національної безпеки та проведення наукових досліджень. Тому у Сполучених Штатах точаться дискусії стосовно побудови серії власних криголамів, зокрема атомних, або оренди кораблів такого типу в союзників. До 2024 року має бути збудований перший середній криголам для потреб Берегової охорони США в рамках Polar Security Cutter Program. Загалом за цією програмою заплановано побудувати 3 криголами¹⁹.

Це один із напрямків, за яким збільшилось суперництво між США та КНР. Конфронтація між Сполученими Штатами та Росією в Арктиці відновилась у 2014 році. Відповідно до сформованих партнерських відносин між КНР та РФ по співробітництву в Арктичному регіоні виникає питання, чи є такий союз ситуативним з боку Піднебесної. Хоча в китайській арктичній стратегії за 2018 рік не перераховано конкретних претензій у Арктиці, за масштабами активності в регіоні доволі помітним залишається прагнення Пекіна здобути роль лідера серед арктичних та неарктичних країн. У міру збільшення інвестицій та спільних проєктів у Арктиці, претензії Китаю на регіон будуть лише зростати, що відобразиться вже у наступних стратегіях.

Російськими аналітиками вже було поставлено питання, чи не є союз РФ та КНР ситуативним. Особливо там, де ключові положення китайської та російської арктичних стратегій суперечать одна одній. Враховуючи фінансову й технологічну перевагу Китаю, після отримання доступу до природних ресурсів Арктики та створення там транспортної інфраструктури, наступним кроком може бути освоєння та взяття під свій контроль Північного морського шляху. В Пекіні вважають, що судноплавство Північним морським шляхом не повинно регулюватись національним законодавством. За китайською стратегією, керуючись правом мирного проходу, військові кораблі можуть проходити через виключні економічні зони арктичних країн. Російське керівництво розглядає свою арктичну зону як стратегічну ресурсну базу та ключовий елемент для забезпечення національної безпеки через присутність Північного флоту РФ як одного з основних інструментів у ядерному стримуванні²⁰. Тим часом обидві країни намагались не помічати та уникати сфер, у яких їхні інтереси не узгоджуються. Нині вірогіднішою для Росії та Китаю є співпраця та уникнення конфліктів.

Китай не прагне розвивати свою військову компоненту в Арктиці, оскільки значна частина ресурсів була спрямована на посилення берегової оборони та флоту в Південно-Китайському морі. Можливості Військово-морських сил КНР для проведення операцій у Арктиці є обмеженими. Китай вдається до невійськових методів поширення свого впливу. Зокрема, це законодавча діяльність. У 2014 році китайські спеціалісти взяли участь у розробці International Code for Ships Operating in Polar Waters, який регулює вимоги до транспорту та особливості проходу суден у межах Північного та Південного полюсів²¹. Це один із прикладів довгострокового планування, оскільки Китай вже прагне зайняти позиції у сфері правового регулювання полярних морських шляхів до того моменту, коли вони будуть вільні від криги.

Китай має на меті зробити Арктичний регіон ще одним глобальним торговельним маршрутом, спочатку забезпечивши власні інтереси. Наприклад, при фінансуванні видобутку природних ресурсів вдало використовується положення РФ та залежність від інвестицій, що дає змогу отримати долю

серед низки російських проєктів. Однак КНР не розглядає Росію як свого єдиного союзника в Арктиці. Для повноцінної роботи полярного Шовкового шляху Китай повинен налагоджувати відносини і з європейськими країнами. Тісні зв'язки Москви з Пекіном хоча й дають економічну незалежність від Заходу, надалі така співпраця буде залежати від інтересів Китаю, а не навпаки. Російською відповіддю може бути лише продовження військової розбудови в Арктиці для утримання цього регіону. Проте в сучасному світі економіка може виявитись більш дієвою, ніж зброя.

¹ Lanteigne M. Як змінюється характер безпеки в Арктиці. NATO Review. 2019. URL: <https://www.nato.int/docu/review/uk/articles/2019/06/28/yak-zmnyut-sya-harakter-bezpeki-v-arktits/index.html>

² Nilsen T. Pilots warned of jamming in Finnmark. The Barents Observer. Nov. 02, 2018. URL: <https://thebarentsobserver.com/en/security/2018/11/pilots-warned-jamming-finnmark>

³ Выступление и дискуссия на Мюнхенской конференции по вопросам политики безопасности. Президент России. 10.02.2007. Стенограммы. URL: <https://kremlin.ru/events/president/transcripts/24034>

⁴ Герейханова А. Путин назвал угрозой для безопасности страны приближение НАТО к границам РФ. RG. 03.12.2019. URL: <https://rg.ru/2019/12/03/putin-nazval-ugrozoj-dlia-bezopasnosti-strany-priblizhenie-nato-k-granicam-rf.html>

⁵ Watling J. By Parity and Presence. Deterring Russia with Conventional Land Forces. Royal United Services Institute for Defence and Security Studies. July 2020. URL: https://rusi.org/sites/default/files/by_parity_and_presence_final_web_version.pdf P.24

⁶ Герасимов В. Ценность науки в предвидении. Военно-промышленный курьер. 26.02.2013 URL: <https://www.vpk-news.ru/articles/14632>

⁷ Watling J. By Parity and Presence. Deterring Russia with Conventional Land Forces. Royal United Services Institute for Defence and Security Studies. July 2020. URL: https://rusi.org/sites/default/files/by_parity_and_presence_final_web_version.pdf P.27-28

⁸ Watling J. By Parity and Presence. Deterring Russia with Conventional Land Forces. Royal United Services Institute for Defence and Security Studies. July 2020. URL: https://rusi.org/sites/default/files/by_parity_and_presence_final_web_version.pdf P.28

⁹ Tingley B., Rogoway T. The U.S. Can't Buy Greenland But Thule Air Base Is Set To Become More Vital Than Ever Before. The Drive. Sept. 23, 2019. URL: <https://www.thedrive.com/the-war-zone/29541/the-u-s-cant-buy-greenland-but-thule-air-base-is-set-to-become-more-vital-than-ever-before>

¹⁰ Lanteigne M. Як змінюється характер безпеки в Арктиці. NATO Review. 2019. URL: <https://www.nato.int/docu/review/uk/articles/2019/06/28/yak-zmnyut-sya-harakter-bezpeki-v-arktits/index.html>

¹¹ China's Arctic Policy. The State Council Information Office of the People's Republic of China. Jan. 2018. URL: http://english.www.gov.cn/archive/white_paper/2018/01/26/content_281476026660336.htm

¹² Jin L. The Arctic White Paper and the Development of China's Position towards the Arctic. China Institute of International Studies. 2018. URL: http://www.ciis.org.cn/english/2018-07/09/content_40413210.htm

¹³ Махмутов Т., Иванов И. Азиатские игроки в Арктике: интересы, возможности, перспективы. Российский совет по международным делам (РСМД). Доклад № 26/2016. URL: <https://russiancouncil.ru/common/upload/Asia-Arctic-Report26-ru.pdf> С. 17

¹⁴ В Шанхае создан Китайско-североевропейский центр арктических исследований. Агентство Синьхуа. 10.12.2013. URL: http://russian.china.org.cn/china/txt/2013-12/10/content_30857429.htm

¹⁵ Сяочень Ч., Тинтин Ч. Ледовый шелковый путь. Russian.China.org.cn. 25.06.2018. URL: http://russian.china.org.cn/exclusive/txt/2018-06/25/content_53369435.htm

¹⁶ Кошовий С. Арктичний курс Китаю: науковий та практичний аспект. Україна-Китай. № 12. 2018. URL: <https://sinologist.com.ua/koshovij-s-arktychnyj-kurs-kytayu-naukovyj-ta-praktychnyj-aspekt/>

¹⁷ Фадеева А. НОВАТЭК позвал китайцев на завод. RBC.ru. 29.04.2019. URL: <https://www.rbc.ru/newspaper/2019/04/26/5cc19b4b9a794744f3d7b676>

¹⁸ Staalesen A. New Chinese icebreaker sets course for Arctic. The Barents Observer. Jul. 16, 2020. URL: <https://thebarentsobserver.com/en/arctic/2020/07/new-chinese-icebreaker-sets-course-arctic>

¹⁹ Report to Congress on Coast Guard Polar Security Cutter. USNI News. Dec. 10, 2020. URL: <https://news.usni.org/2020/12/10/report-to-congress-on-coast-guard-polar-security-cutter-9>

²⁰ Тренин Д. Россия и Китай в Арктике: сотрудничество, соперничество и последствия для евразийской безопасности. Московский центр Карнеги. 31.03.2020. URL: https://carnegie.ru/commentary/81384?fbclid=IwAR07xJKA5OC0goNiDjIQOcgz7I9P5JXNgG51FHUclRpc_5GSq2NwIKdZ4I

²¹ Ушаков С. Арктический угол Поднебесной. Независимая газета. 18. 11. 2019. URL: https://www.ng.ru/kartblansh/2019-11-18/3_7729_kartblansh.html

REFERENCES

1. *China's Arctic Policy*. (2018). The State Council Information Office of the People's Republic of China. Retrieved from http://english.www.gov.cn/archive/white_paper/2018/01/26/content_281476026660336.htm [in English].

2. Fadeeva, A. (2019). *NOVATJeK pozval kitajcev na zavod*. Retrieved from <https://www.rbc.ru/newspaper/2019/04/26/5cc19b4b9a794744f3d7b676> [in Russian].

3. Gerasimov, V. (2013). *Cennost' nauki v predvidenii. Voенno-promyshlennyj kur'er*. Retrieved from <https://www.vpk-news.ru/articles/14632> [in Russian].

4. Gerejhanova, A. (2019). *Putin nazval ugroznoj dlja bezopasnosti strany priblizhenie NATO k granicam RF*. RG. Retrieved from <https://rg.ru/2019/12/03/putin-nazval-ugrozoj-dlia-bezopasnosti-strany-priblizhenie-nato-k-granicam-rf.html> [In Russian].

5. Jin, L. (2018). *The Arctic White Paper and the Development of China's Position towards the Arctic*. China Institute of International Studies. Retrieved from http://www.ciis.org.cn/english/2018-07/09/content_40413210.htm [in English].

6. Koshovyi, S. (2018). *Arktychnyi kurs Kytaiu: naukovyi ta praktychnyi aspekt*. Retrieved from <https://sinologist.com.ua/koshovij-s-arktychnyj-kurs-kytayu-naukovyj-ta-praktychnyj-aspekt/> [in Ukrainian].

7. Lanteigne, M. (2019). *Yak zminiuietsia kharakter bezpeky v Arktytsi*. NATO Review. Retrieved from <https://www.nato.int/docu/review/uk/articles/2019/06/28/yak-zmnyut-sya-kharakter-bezpeki-v-arktits/index.html> [in Ukrainian].

8. Mahmutov, T., & Ivanov, I. (2016). *Aziatskie igroki v Arktike: interesy, vozmozhnosti, perspektivy*. Russian International Affairs Council. Retrieved from <https://russiancouncil.ru/common/upload/Asia-Arctic-Report26-ru.pdf> [in Russian].

9. Nilsen, T. (2018). *Pilots warned of jamming in Finnmark*. The Barents Observer. Retrieved from <https://thebarentsobserver.com/en/security/2018/11/pilots-warned-jamming-finnmark> [in English].

10. *Report to Congress on Coast Guard Polar Security Cutter*. (2020). Retrieved from <https://news.usni.org/2020/12/10/report-to-congress-on-coast-guard-polar-security-cutter-9> [in English].

11. Sjaochen', Ch., & Tintin, Ch. (2018). *Ledovyj shelkovyj put'*. Retrieved from http://russian.china.org.cn/exclusive/txt/2018-06/25/content_53369435.htm [in Russian].

12. Staalesen, A. (2020). *New Chinese icebreaker sets course for Arctic*. The Barents Observer. Retrieved from <https://thebarentsobserver.com/en/arctic/2020/07/new-chinese-ice-breaker-sets-course-arctic> [in English].

13. Tingley, B., & Rogoway, T. (2019). *The U.S. Can't Buy Greenland But Thule Air Base Is Set To Become More Vital Than Ever Before*. *The Drive*. Retrieved from <https://www.thedrive.com/the-war-zone/29541/the-u-s-cant-buy-greenland-but-thule-air-base-is-set-to-become-more-vital-than-ever-before> [in English].

14. Trenin, D. (2020). *Rossija i Kitaj v Arktike: sotrudnichestvo, sopernichestvo i posledstvija dlja evrazijskoj bezopasnosti*. Retrieved from https://carnegie.ru/commentary/81384?fbclid=IwAR07xJKA5OC0goNiDjlQOcgz7I9P5JXNgG51FHUclcRpc_5GSq2NwIKdZ4I [in Russian].

15. Ushakov, S. (2019). *Arkticheskij ugol Podnebesnoj*. Retrieved from https://www.ng.ru/kartblansh/2019-11-18/3_7729_kartblansh.html [in Russian].

16. *V Shanhae sozdan Kitajsko-severoevropejskij centr arkticheskikh issledovanij*. (2013). Retrieved from http://russian.china.org.cn/china/txt/2013-12/10/content_30857429.htm [in Russian].

17. *Vystuplenie i diskussija na Mjunhenskoj konferencii po voprosam politiki bezopasnosti*. (2007). Retrieved from <https://kremlin.ru/events/president/transcripts/24034> [in Russian].

18. Watling, J. (2020). *By Parity and Presence. Deterring Russi with Conventional Land Forces*. Royal United Services Institute for Defence and Security Studies. Retrieved from https://rusi.org/sites/default/files/by_parity_and_presence_final_web_version.pdf [in English].

НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ NATIONAL MINORITIES IN THE HISTORY OF UKRAINE

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2021.30.389>

UDC 94(4)316.485.22(=162.1)(477)“1861/1864”

Oksana Ivanenko

PhD in History, Senior Researcher

Institute of History of Ukraine

the National Academy of Sciences of Ukraine

4, Mykhailo Hrushevskiyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine

E-mail: oxana_ivanenko@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6154-0444>

PUBLIC RESISTANCE IN THE NATIONAL LIBERATION MOVEMENT OF POLES IN RIGHT-BANK UKRAINE IN THE FIRST HALF OF THE 1860s

(From the Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv)

The article covers important manifestations and specifics of the protest culture of the Polish community within the South-Western region of the Russian Empire in the first half of the 1860s on the basis of analysis and synthesis of information from the documents of “Office of Kyiv, Podillya and Volyn Governor-General” (f.442) and “Office of the trustee of the Kiev school district” (f.707) of the Central State Historical Archive of Ukraine (Kyiv). Defending one’s own cultural identity as a driver of national development is connected with the awareness of the political interests and goals of the liberation struggle of Poles. The unique influence of the Polish question on historical processes, the configuration of international relations in Europe during the “long 19th century” determines the relevance and scientific significance of the study and thinking of the history of Polish national and cultural movement. Comprehensive study of the Polish question in the European history of the 19th century is an important part of the scientific perception of interethnic contradictions and antagonisms in the Russian Empire and the reaction of European diplomacy and public opinion, a deeper understanding of the essence of Russian-Polish cultural and civilizational confrontation and its impact on Ukrainian national life. Following the three partitions of the Polish–Lithuanian Commonwealth (1772, 1793, 1795) most of the territories of this formerly powerful European state were incorporated into the Russian Empire, there was a fierce struggle for cultural and ideological dominance in the region. The Polish national

liberation movement of the 1860s, which culminated in the January Uprising of 1863–1864, developed against a background of broad social and cultural resistance to Russian autocracy, manifested in such protest actions as mourning and serving panikhads for dead Poles, singing patriotic Polish songs and hymns, public wearing of national costumes, participation in anti-government manifestations and demonstrations, refusal to read prayers for the emperor in churches, and so on. Clergy and educators, as well as students and pupils, were the driving force behind this protest movement, which had an international resonance.

Keywords: Polish national-liberation movement, Right-Bank Ukraine, Polish–Lithuanian Commonwealth, Russian Empire.

Оксана Іваненко

канд. іст. наук, старш. наук. співроб.

Інститут історії України НАН України

01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

E-mail: oxana_ivanenko@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6154-0444>

ГРОМАДСЬКИЙ ОПІР У НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОМУ РУСІ ПОЛЯКІВ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 1860-х рр.

(за матеріалами Центрального державного історичного архіву
України м. Києва)

У статті висвітлюються прояви і специфіка культури протесту польської громади Південно-Західного краю першої половини 1860-х років на основі аналізу й синтезу інформації (зокрема і вперше включеної до наукового обігу) документів фондів «Канцелярія київського, подільського й волинського генерал-губернатора» (ф.442) та «Канцелярія попечителя Київського навчального округу» (ф.707) Центрального державного історичного архіву України м. Києва. Саме обстоювання культурної ідентичності стало рушієм національного розвитку, усвідомлення власних політичних інтересів і визвольної боротьби поляків. Унікальний вплив польського питання на історичні процеси, конфігурацію міжнародних відносин у Європі впродовж «довгого XIX ст.» зумовлює актуальність і наукову значимість дослідження й осмислення нових граней історії національно-культурного руху поляків. Загалом унаслідок трьох поділів Речі Посполитої (1772, 1793, 1795) більшість території цієї у минулому могутньої європейської держави було інкорпоровано до Російської імперії, а відтак розгорнулася запекла боротьба за культурно-ідеологічне домінування в регіоні. Польський національно-визвольний рух 1860-х рр., кульмінацією якого стало Січневе повстання 1863–1864 рр.,

розвивався на тлі широкого громадсько-культурного опору російському самодержавству, що виявлявся зокрема в таких протестних акціях, як носіння трауру і служіння панахид за загиблими поляками, співання патріотичних польських пісень і гімнів, публічне носіння національних костюмів, участь в антиурядових маніфестаціях і демонстраціях, поширення антиурядових відозв, відмова від читання в костелах молитви за імператора тощо. Священнослужителі й освітяни, а також студентська й учнівська молодь були рушіями цього протестного руху, що набував міжнародного звучання.

Ключові слова: польський національно-визвольний рух, Правобережна Україна, Річ Посполита, Російська імперія.

The determining factor in the European history of the 19th century was crystallization of the national idea, expression of identities of European peoples, comprehension of their own national-cultural and political rights, intensification of scientific and educational activity of intellectual elites, development of nationally oriented theoretical schemes and ideologies, emergence of new socio-political currents, formation of national self-consciousness as the engine of mass national liberation movements. The ideological influence of the French Revolution of 1789, the principles of democracy, human and citizen rights affected the European revolutionary movements of the nineteenth century, aimed at national unification or liberation from the domination of foreign states. The ideological and cultural environment fueled by Romanticism contributed to the establishment of the concept of national culture as a unique spiritual phenomenon, a subject of historical development and state formation. German, Italian, and Slavic national movements gravitated toward this ideological model.

Defending one's own cultural identity as a driver of national development is connected with the awareness of the political interests and goals of the liberation struggle of Poles. The unique influence of the Polish question on historical processes, the configuration of international relations in Europe during the "long 19th century" determines the relevance and scientific significance of the study and thinking of the history of Polish national and cultural movement. Comprehensive study of the Polish question in the European history of the 19th century is an important part of the scientific perception of interethnic contradictions and antagonisms in the Russian Empire and the reaction of European diplomacy and public opinion, a deeper understanding of the essence of Russian-Polish cultural and civilizational confrontation and its impact on Ukrainian national life.

The doctoral dissertation of G.I. Marakhov "Polish Uprising of 1863 in Right-Bank Ukraine", defended in 1965 in Leningrad, and his monograph, published in 1967, are devoted to the role of Right-Bank Ukraine in the Polish national liberation movement of the 1860s¹. In the work with the eloquent title "In the shadow of a double-headed eagle (Polish national minority in Dnipro Ukraine

in the second half of the 19-th – early 20th centuries)”, I.T. Lisevych revealed the methods and essence of the tsarist national policy towards the Polish minority after 1863². The contribution of Poles to the cultural life of the Ukrainian lands of the Russian Empire in the second half of the nineteenth - early twentieth century is covered in the study of I.T. Lisevych (“A native of Ukraine... (Polish national minority and cultural life in Dnipro Ukraine in the second half of the nineteenth - early twentieth century)”³. The study of the national and cultural development of Poles was continued in the next work of I.T. Lisevych “Spiritually thirsty” (spiritual life of the Polish national minority in Dnipro Ukraine in 1864-1917)”⁴. Various aspects of this issue were covered in the articles of O. Bachynska, I. Mozgovy, O. Kolyanchuk, Y. Khitrovska, O. Buravsky, Y. Zemsky, V. Shandra, N. Ivchyk⁵. Achievements of modern Ukrainian and Polish historiographies in the study of a wide range of topical issues of history and consequences for Right-Bank Ukraine the January Uprising of 1863-1864 is synthesized in a collective monograph edited by I. Krivosheya and N. Moravets : “The Polish National Uprising of 1863-1864 in Right-Bank Ukraine: from myths to facts”⁶.

The purpose of this paper is to highlight the manifestations and specifics of Polish protest culture within the South-Western region of the Russian Empire in the first half of the 1860s on the basis of analysis and synthesis of information (for the first time included in scientific circulation) from the documents of “Office of Kyiv, Podillia and Volyn Governor-General” (f.442) and “Office of the Trustee of the Kyiv Educational District” (f.707) of the Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv.

After Russian troops fired on protesters in Warsaw on February 27, 1861, mourning became one of the most obvious forms of public resistance of Poles to Russian autocracy, symbolizing assertion of dignity, patriotism, patience, and self-denial for the sake of national liberation. In the appeals with the headlines “In the name of God! In the name of the people!”, distributed among Poles, it was emphasized that the whole of Poland was covered with mourning, in Lithuania and Ruthenia they voluntarily dressed in it. It was a matter of honor to mourn until Poland was liberated. The Poles themselves perceived mourning as a symbol of severing “abominable relations with the Muscovites,” giving it an international resonance: “Dressed in mourning, we will be living pillars that will mark the borders of our homeland before Europe, which our enemies are ready to unjustly deny”⁷.

On February 25, 1861, at a student concert at St. Volodymyr’s University, a performance of “Jeszcze Polska nie zginela” took place, during which everyone stood up⁸. Funeral services for those killed during the shooting of demonstrators in Warsaw in 1861 acquired a special socio-political sound. On March 13, at the request of the faithful, a memorial service was held in the Kyiv Parish Church, during which students of St. Volodymyr’s University distributed prayers of Polish patriotic content⁹.

The participation of high school students in the memorial services for the protesters who died on February 27, 1861 in Warsaw gained a wide public response and caused special concern to the trustee of the Kyiv educational district O.P. Nicholai, who remarked on this: "Such phenomena are very annoying; they testify to the extreme disrespect of the student youth for the educational regulations and instructions of their superiors"¹⁰. During April 1861, in Zhytomyr district of the Volyn province, memorial services were held in the towns of Kotel'nia, Leschyn, and Kodnia. Zaslav's Roman Catholic families organized a collection of donations (totaling 250 rubles in silver) for the service at St. Joseph's Church for those killed in Warsaw, which was attended by local landowners and the Volyn provincial leader of the nobility. The mourning mood and longing for the dead was embodied in a moving memorial service held in bright light, in the center of the church were placed four statues of angels with black wreaths of thorns in their hands, and on their shoulders was a black coffin with a large wreath of thorns. The ladies present were dressed in black mourning dresses. At the end of the liturgy in the church, lawyer A. Kozyk led the collection of donations, the total amount of which reached 120 rubles in silver¹¹.

The Ministry of National Education has accumulated information about social and political actions of Poles in the Kyiv Church, in particular regarding the preparation of a memorial service for the Roman Catholic Archbishop of Warsaw, A.M. Fijałkowski. Because of his participation in anti-government demonstrations, a student at St. Volodymyr's University, V. Yaroshynsky, was arrested, fined, and deported from Kyiv to Nizhyn.

A commission of inquiry set up under the Kyiv military, Podillia, and Volyn Governor-General conducted a search on November 2, 1861, in Kyiv, of the apartment where a student of the Warsaw Art School K.K. Matushevsky was living. Among his personal belongings were handwritten and lithographed texts of the Polish patriotic anthem, which were sung in churches and public places; lithographed chorale with notes; a copy of a letter from an unknown polka from Paris, in which it was said that Parisians were interested in the events in Warsaw; submission of Warsaw artisans to the city board regarding their readiness to lay down their lives for the Constitution; messages to the peasants; appeal to the Jews; two poems in honor of the demonstrators killed in Warsaw in February 1861; a separate notebook with poems of "outrageous nature", etc. The case of K.K. Matuszewski also contains the secret letter of the Warsaw military Governor-General to the Kyiv military, Podillia and Volyn Governor-General with information about the departure of students from the Kyiv University Neshkovsky, Burzhynsky, Khmelevsky (who were in the Kingdom of Poland in 1861) to the South-Western region of the Russian Empire with the purpose of "rapprochement with the local landowners, as well as to incite the peasants to revolt and to spread outrageous works"¹².

A student of St. Volodymyr's University H. Sredzynsky organized a school for teaching rural children to read and write on the estate of his mother, a landowner from the village of Kholonevychi, Lutsk County, Volyn province. In the educational process used Russian-language and Ukrainian-language literature, including books: The latest Russian alphabet with the addition of prayers and instructive fables (Moscow, 1956); Diploma of P. Kulish (St. Petersburg, 1861); Psalms of David. Translated in our way by Taras Shevchenko (St. Petersburg, 1860); Theater A.E. Vashchenko-Zakharchenko. Issue 1. Kyiv: in the University printing house, 1857. However, due to the fact that in February 1862 the deacon of Kholonevychi village Antonovych confiscated from the peasant boys the books they were studying and Studzinsky's letter to the students of Kyiv University in Ukrainian, the Lutsk district police set to work. At the same time, the attention of the administrative and punitive bodies was focused on the reports that the peasants liked studying with Studzinsky, who dared on the pages 34 and 55 of the book by A. Y. Vashchenko-Zakharchenko "Theater" to replace the phrase "for the Tsar" with the phrase "for the truth"¹³.

In 1862, a school of Princess Chetvertynska was opened in Yampol, Podillia province, where 12 boys, including 10 Orthodox, studied literacy. Students played in Chetvertinskaya's home theater and read prayers in the chapel arranged in her house¹⁴.

The son of the merchant of the second guild Mykhal'chukova, Konstantin, who studied at St. Volodymyr's University in 1861, distributed works by G. Kvitka, V. Grechulevych, T. Shevchenko, P. Kulish, G. Barvinok, D. Mordovets, and Marko Vovchok among the peasants of Zhytomyr County, as well as "Ukrainian songs" by D. Kamenetsky and the map "Ukrainians or Rusyns"¹⁵.

The participation of pupils of Rivne gymnasium in the demonstrations of the local Polish population resonated. On March 28, 1861, they were present at the city church at the memorial service for the demonstrators killed in Warsaw, and from April 15 to 17 they wore mourning, which was removed at the request of the principal of the gymnasium. The blame for the participation of high school students in singing the Polish anthem on September 28 in the local church was laid on the teacher of God's Law Tvarovsky, who was fired. The determination and courage of the students was clearly shown during the farewell of Father Tvarovsky. The teacher of God's Law was highly respected among the residents of Rivne, who, being wary of the police, gathered outside the city to hold it. Instead, at least 200 high school students took to the city's main street to pay their respects to Teacher Tvarovsky. Accusing the director of the Rivne gymnasium, Teodorovich, of "caring too much for the sympathy of Polish society", the head of the Volyn province (Ministry of the Interior) instructed the Rivne district police to set up surveillance for students and immediately arrest "those guilty of illegal acts"¹⁶. In response to accusations against the management of the Rivne gymnasium of indulging students who allegedly showed impudence and audacity towards govern-

ment officials, the trustee of the Kyiv educational district O.P. Nikolai personally visited the gymnasium, conducted his own investigation and interviews with high school students and “did not notice any displays of insolence”¹⁷. However, the high-ranking official had to admit: “Turning to the general spirit of the institution, I cannot deny that now under the influence of excited not only in society but also in the families Polish national hopes and aspirations and the general direction of minds, high school students are in a state of spiritual abnormality, and one cannot be sure that they will not follow bad examples and incitements”¹⁸.

In April 1861, the Kyiv military, Podillia, and Volyn Governor-General’s office received information that a demonstration was being prepared in Zhytomyr for Easter, and that the Poles planned to hold a festive dinner for all estates in order to “get closer to the peasants”¹⁹. The response of the Ministry of Internal Affairs to increasing, despite the ban, number of cases of singing Polish patriotic anthems and wearing distinctive signs by the inhabitants of Zhytomyr was the order of October 17, 1861, according to which the inhabitants of this city “must assume responsibility on the basis of the laws of war, as in an area where martial law is declared”²⁰. A student of St. Volodymyr’s University, T. Svetsytsky, was arrested and tried by a military court for participating in the singing of the Polish patriotic anthem at the Zhytomyr Seminary Church in November 1861, the day of remembrance of the dead.

The subject of investigation and trial was the case of the conservator of St. Volodymyr’s University W. Henschel on the performance of Polish patriotic hymns in the Kyiv Church, participation in the September 28 memorial service for J. Lelewel - a Polish historian and public figure, one of the leaders of November uprising of 1830-1831, author of the slogan “For our and your freedom”. In total, about 300 people attended the memorial service - mostly students of St. Volodymyr’s University and students of the Second Gymnasium²¹. During the session of the Kyiv Criminal Court, Henschel stated that the mentioned hymns correspond to the religious feelings of Poles and by order of the Archbishop of Warsaw A.M. Fijałkowski entered the circle of church songs. At the same time, he argued that Miss Matuszewski, who helped him collect donations (350 rubles), did not really know that they were intended for a monument to Lelevel. According to a court decision of October 16, 1861, Henschel was sentenced to a fine of 190 rubles silver (and in case of inability to pay the fine - to imprisonment for two months) and arrest for 12 days.

Despite the repressive measures of the administrative and punitive bodies, the protests spread, as on October 10 at 10 a.m. in the Kyiv Church more than 400 students of St. Volodymyr’s University took part in singing Polish hymns. And on October 13, the student inspector reported: “The hymn was sung again today during a service in the Great Church”²². On November 3, 1861, during the liturgy in the University Church, students of the First and Second Kyiv Gymnasiums sang Polish hymns while kneeling. At the same time, mostly high school students were

also seen singing hymns in the city church, which led to accusations that the gymnasium management was “weak in action”. The Kyiv military, Podillia, and Volyn Governors-General’s office instructed them to strongly oppose the singing of Polish anthems by students of Kyiv gymnasiums, saying that “if we do not stop this trend and antics in the youth, it will be harder to do so in the future”²³. As a result, special places for high school students were set aside in the Kyiv Parish Church by order of the senior police chief, and those who dared to sing forbidden hymns were threatened with expulsion from the high school. According to the supervisor of the dormitory of the Second Kyiv Gymnasium, on November 3, 1861, at the end of the service, a group of unknown people entered the University Church and sang the Polish national anthem. Complaints from high school supervisors about the impossibility of controlling all students due to crowded services also applied to the Kyiv City Church, where, according to their reports, the ladies were actively involved in singing hymns. The supervisor of the Kyiv First Gymnasium reported on a large number of students unknown to him who sang forbidden hymns. At a meeting of the pedagogical council of the Kyiv Second Gymnasium on November 15, 1861, a decision was made to expel two students L. Targoni and K. Zlotkovsky for participating in the singing of hymns in the city church.

The distribution of letters among the townspeople with a call to refrain from entertaining events, balls, dancing was connected with the student youth. Supervision in the Church of St. Volodymyr’s University was provided by a student inspector, who in October 1861 reported to the trustee of the Kyiv educational district on the singing of the “anthem for Poland” by unknown persons in the presence of students J. Bielski, R. Hoszowski, G. Sikorski, and A. Skotnytsky. The Kyiv, Podillia, and Volyn governor-general took personal control of the investigation into the October 7 performance of the Polish patriotic anthem by students and high school students, which was stopped by a priest at the University Church. The Directorate of the Kyiv Second Gymnasium and Schools of the Kyiv province has established supervision over the behavior of students in local churches²⁴.

Regarding the “ferment of minds and the emergence of disorder among the Polish population”, in 1861 Alexander II ordered that in all departments of the Western region were removed from office “politically unreliable persons”. In pursuance of the highest order, the Office of Kyiv, Podillia, and Volyn Governor-General collected information on Polish Catholics who held the positions of chiefs, teachers, and supervisors at St. Volodymyr’s University, gymnasiums, and county schools²⁵. The gradual transfer of Poles serving in educational institutions in the South-Western region to other provinces has been provided. The leadership of Kyiv educational district reported on strict compliance with the order of the Minister of National Education of February 22, 1857 No. 1321 to replace vacancies of educators and teachers with politically trustworthy persons of Russian origin and Orthodox faith, and reported on the implementation of the supplement

to this order of March 4, 1857 No.1610 on the appointment of exclusively Russian teachers to the positions of history teachers in gymnasiums and county schools of the South-Western Territory, and only if it is impossible to find competent candidates from “natural Russians” to temporarily provide them to the natives of the western provinces of the Orthodox faith. As a result of the implementation of these instructions at the end of 1861 in seven gymnasiums, eight aristocratic schools and two county schools of the Kyiv, Volyn and Podillia provinces, the total number of Polish Catholics as teachers was 38 people, 15 of whom were teachers of God’s law (Roman Catholic religion). Before the appointment of Catholics from the South West region to teaching posts, requests for information on their trustworthiness were addressed to the Governor-General. In a letter to the Minister of Education E.V. Putyatin dated December 6, 1861, the trustee of the Kyiv educational district O.P. Nikolai stressed that “the positions of history teachers were never given to local natives”²⁶. At the same time, Nikolai had to admit that all these measures were incapable of eradicating the influence of Polish teachers on the younger generation, and given the events in Europe and the Kingdom of Poland, hardly one Polish teacher could be found who did not sympathize with the Polish national aspiration. He considered teachers of the Law of God and the Polish language to be the most dangerous leaders of anti-government sentiment. Emphasizing the danger of instilling hostility to the Russian government by Catholic teachers, the Kyiv military, Podillia, and Volyn Governor-General I.I. Vasilchikov ordered the principals, inspectors of gymnasiums, and full-time supervisors of schools to strengthen control over Polish teachers, and especially over teachers of the Law of God who had declared their Polish patriotism.

Restrictions on travel abroad of “politically unreliable” students were introduced. According to the highest order of December 27, 1861, only those students who complied with university rules, took matriculation certificates, and were not participants in “university riots” were allowed to travel abroad; it was forbidden to issue passports to students who did not comply with the new rules or who, after taking the matriculation certificates, were later seen participating in the university riots of 1861, as well as those who refused the matriculation materials and were dismissed from the university; for some, exceptions were allowed due to serious illness or other particularly important reasons²⁷.

At the same time, information about the wearing of Polish and Ukrainian national costumes by Kyiv students reached the Third Department, and the supervision and punitive measures of the city police were intensified. For example, a student Runge was called to the Governor-General I.I. Vasilchikov because of wearing a national dress and sent to the guardhouse²⁸. Kyiv Military, Podillia, and Volyn Governor-General’s Office ordered the police to detain persons in public wearing Polish national costumes or any distinctive signs and to pass information about them to the police court.

In 1861, a letter from Kyiv Governor-General I.I. Vasilchikov to the Minister of Internal Affairs P.O. Valuev regarding the “disorder committed by the students of the University there” was presented to Alexander II, who authorized the dismissal and deportation to the parents’ or guardians’ homes of all Polish students who took part in the demonstrations. According to the imperial order, in 1862 a student of St. Volodymyr’s University E. Mossakovsky was arrested without trial on charges of reading forbidden literature to pupils of the Kyiv Military School, instilling “hostile thoughts against the government,” and inciting disrespect for the school authorities. In September of the same year, student V. Rohusky, who had been expelled from Kyiv for participating in anti-government demonstrations, was allowed to return to continue his studies at St. Volodymyr’s University.

Kyiv military, Volyn and Podillia Governor-General I.I. Vasilchikov kept under personal control the collection and use of funds from charity concerts and performances at the Student Theater of St. Volodymyr’s University. During 1862, he instructed the leadership of the Kyiv educational district to strengthen opposition to the possible use of the collected sums for political purposes²⁹.

In February 1863, in a letter marked “very secret and confidential”, the Kyiv military, Volyn and Podillia Governor-General M.M. Annenkov demanded from the rector of St. Volodymyr’s University M.D. Ivanishev information about the teacher L.K. Gorecki and students of Polish origin. In response, the rector reported on the good and excellent behavior of the students and assured of Gorecki’s proper morality and credible political views³⁰. The management of schools of the Kyiv province positively characterized the behavior and learning outcomes of J. Mochutkovsky, in whose place of residence in the house of Generalwoman Ivanova on the corner of Velyka Vasylkivska and Shulyavska streets of Kyiv during a search from 7 to 9 o’clock in the morning on March 27, 1863 found the book “Dzennik konfederacyi Tarnogrodskiéy” (1770) and bullets.

During the search carried out by the bailiff in the house of the landowner A. Syrochynsky (Bilky Village, Lypovets County, Kyiv province), a manuscript in Polish was found, in which he noted that the cessation of Poland’s political existence did not weaken the people’s spirit and desire to realize its historical mission. On the contrary, the people’s spirit was strengthened by self-sacrifice, calling for the return of eternal rights and freedoms. The importance of the development of the South-Western region in the context of European civilization was emphasized³¹.

In March 1863, the Investigative Commission under Kyiv, Podillia, and Volyn Governor-General opened a case concerning weapons, a printing press, and revolutionary instructions found in the apartments of St. Volodymyr’s University students V. Vyshinsky, F. Klyukovsky, I. Baranovsky, B. Ivashkevych, Z. Ivashkevych, B. Poviатовsky. The Minister of personally ordered that the foreign passports of the students involved in the case and escaped should not be issued³².

Information about the former anatomy prosector at St. Volodymyr's University I.S. Kopernicky was sent from abroad to Minister of the Interior P.O. Valuyev, for example, news of his departure from Paris to Lviv as an emissary in order to infiltrate into the Kingdom of Poland and the Western Region of the Russian Empire. Accordingly, in November 1863, Valuev ordered the arrest of Kopernicki and the sealing of his belongings in the event of his arrival in the Russian Empire. Instead, Kopernicki earned the prestige of the student body and the Kyiv intellectual community in general through his research and teaching activities, and the university leadership characterized him as a highly moral man. He took an active part in spreading Polish literacy among peasant boys. A search of the estate of his wife Maria (nee Berezovskaya) on Elizavetinskaya Street in Kyiv in 1863 turned up banned books in Polish published in Berlin and Paris during 1861-1862. The lines from the private correspondence seized during the searches help to feel the psychological state of the Polish population, oppressed by the repressions of autocratic Russia, to comprehend the spiritual world, the moral and ethical dimension of their lives. A letter from Nemyriv dated June 8, 1863, from Maria Sorochynska (wife of Isidore Kopernicki's brother, Valerii) stated: "My dear Maria. Ah, how terrible the news you write to us about is. Now it seems to have calmed down a bit, but, my God, how many victims!" The commission of inquiry did not neglect to carefully collect, glue and attach to the search report pieces of the letter, which Maria Kopernicka hastily tore up and threw out the window. In this letter, dated July 14, 1863, she wrote: "I am so distressed and sad that I do not even know whether I will endure fate. I miss so much without my beloved husband, without news about him! I would write to him about my sadness and grief, but why bother him in vain. He, poor thing, cares about what is happening to us. Why poison his minutes, add bitterness to him. I'll write it all down here, maybe I'll read it to him someday. Sadness tears my chest, I can not find peace, dark premonitions haunt me, and sometimes I come to despair. Oh God, save me! Don't let me lose faith in a better future. I would give half my life for a minute to meet my husband"³³. And in the confiscated photo album, police found portraits of members of the Polish national liberation movement, including those held at the time in a Kyiv fortress, as well as a picture of Polish house's interior and killing of children from a Polish family by Russian soldiers. Since Maria Kopernicka's sister Amelia was married to a well-known dermatologist, Professor of St. Volodymyr's University Ludwig Gorecki (who was an intern in Vienna and Berlin in the early 1860s), the commission of inquiry also inspected his apartment in Kyiv. Eventually, in 1864, the case of Prosector I. Kopernicki and his wife, "involved in the uprising," was transferred to the university court.

On the territory of Right-Bank Ukraine, appeals were circulated to the peasants urging them not to be enemies of the Poles, who were willing to thank them for their help by giving them land. For example, in the funds of the Central State Historical Archive of Ukraine (Kyiv) there is a Ukrainian-language address "to

the Orthodox Christian brothers”, which was distributed in 1863 in Vasylykiv district of the Volyn province, as well as “Song of the Ukrainian people of this sixty-third year” with the slogan “convene Ukraine, our whole family” and a poem “To the Cossacks, and now the peasants” with the following lines:

*The Poles evoke freedom,
The Poles give us a hand,
The Poles greet us fraternally,
Let's take it, guys, for our own.
The tsar of liberty is so afraid,
Like the devil of the sky, the cross,
As his throne will not stand,
Where there is already holy freedom³⁴.*

The head of the Vinnytsia district police discovered the appeal “Voice of Shevchenko from Siberia to the brothers Ukrainians, Volynians and Podolians”, which called for forgetting the enmity with the Poles, uniting for victory, breaking free from Moscow’s grasp and living freely.

In connection with the increase in the number of appeals to peasants, the head of the Kyiv province issued a circular to the heads of county police to strengthen supervision on roads, in villages and towns, at fairs, in taverns. For example, in an inn two miles from the village of Kryvchunka, on the way from Berdychiv to Uman, they found a letter in an envelope with the words “Poland will be our kingdom”. The head of the Kyiv province issued a separate order to counteract the popularization of the book “The death conversation of Peter the Hermit”, which contained a call for a peasant uprising on the side of the Poles. As the ideas of this book managed to “penetrate the people”, measures were taken to counter possible peasant unrest.

In 1863, the chief of the Vinnytsia district police personally led the investigation in the village of Vyshenka, Vinnytsia district, Podillia province, where deacon A. Stembliovsky took a Polish-language book published in Kyiv from a local peasant F. Havryliuk. According to the punitive-administrative bodies, this book was aimed at inciting the local population to disobey the Russian government. At the same time, from the residents of the village of Shamraivka, Vasylykiv district, Kyiv province, the appeal to the peasants in Ukrainian fell into the hands of the lower ranks of the Poltava Infantry Regiment, which was stationed there. The Podillia civilian governor reported the discovery of Ukrainian-language appeals in the villages of Khrapovka, Luchynchyk, and the town of Ozarynets.

During 1863, appeals to local Jews and Christians in Polish inviting them to make donations in favor of the Polish uprising were distributed in Kovel County, Volyn province. In May of the same year, in the town of Vyshnivets, Kremenets County, Podillia province, an envelope was thrown at the priest Sobotovich with an appeal to the Poles, who were urged to leave Russian military service and join

the uprising. The director of the Zhytomyr Rabbinical School handed over to the office of Kyiv military, Podillia, and Volyn Governors-General an appeal to the Jews posted at the gates of the institution. In connection with the spread of appeals to Jews in Volyn, the Governor-General ordered a surprise search of the Zhytomyr Jewish printing house.

In the spring of 1863, the chief of the Tarashcha district police reported on the spread of rumors among the peasants about the termination of the Annunciation duties and payments to the landlords³⁵. In Kremenets district of the Volyn province there were rumors about the readiness of the Poles to launch an offensive from Galicia to Podillia and Volyn, and in Zaslavl - that France, the Danubian Principalities and other states declared war on Russia.

Among the materials of the "Office of Kyiv, Podillia and Volyn Governor-General" (f.442), there are documents containing information dated 1863 about Polish insurgents transferring the "Golden (or red) Charter" (appeal to Ukrainian peasants) to the head of the village Kyrykiyevka, Zhytomyr district and a resident of the village of Mali Matsevichi, Zaslavl district, Volyn province. The head of the Vasylkiv district police reported on the need for the officials in the district to take measures to prevent the spread of the "Golden Charters". The chiefs of the district police of Kyiv province, village officials, and priests were tasked with counteracting the spread of the "Golden Charters", aimed at inciting the peasants to disobey the "supreme will of the emperor". In June 1863, the "Golden Charters" were thrown to the villages of Yaropovichi and Korchmyshche, Skvyra district, Kyiv province. In October of the same year a nine-year-old boy found a letter addressed to the local priest Davydovych near the gates of a school in the village of Zapadyntsi, Starokostiantyniv district, Volyn province. This letter was an appeal to the Orthodox clergy with a proposal to consider the strategy of their actions in case of "the secession of Ruthenia and the establishment of an independent metropolis in Kyiv" against the background of current political events³⁶.

According to the results of a search carried out in early 1864 in the apartment of the landowner O.V. Vechorynsky in the village of Il'nyboky, Dubno County, Volyn province a single-barreled pistol, 8 bullets, a quarter pound of gunpowder, Polish national costumes, a lithographed appeal "to the brothers Poles, Ruthenians and Lithuanians", an appeal to Polish women, Polish patriotic poems and hymns, etc. were found. Among the papers discovered with "outrageous content" the attention of the administrative and punitive authorities was also drawn to the sermon delivered in Paris on September 20, 1861; a vow made on October 10, 1861, during services in Warsaw, Zhytomyr, and others cities; prayers for universal political mourning³⁷.

The rector of the Volodymyrets Church in the Volyn province, Father Osmolsky, refused to recite a prayer for the well-being of the emperor and his family during the service. To testify to Father Osmolsky's evasion of reciting this prayer, the local bailiff and two witnesses visited the church and recorded that at the time

when the prayer for the emperor was to be recited, the drum was beating and the priest read the “ordinary prayer” after the service³⁸.

In general, as a result of the three partitions of the Polish–Lithuanian Commonwealth (1772, 1793, 1795), most of the territory of this formerly powerful European state was incorporated into the Russian Empire, and thus a fierce struggle for cultural and ideological dominance in the region unfolded. The Polish national liberation movement of the 1860s, culminating in the January Uprising of 1863–1864, developed against the backdrop of broad socio-cultural resistance to the Russian autocracy, manifested in particular in such protests as mourning and requiem services for fallen Poles, singing of patriotic Polish songs and hymns, public wearing of national costumes, participation in anti-government demonstrations, distribution of anti-government appeals, refusal to read prayers for the emperor in churches, etc. Clergy and educators, as well as students, were the drivers of this internationally acclaimed protest movement. Catalyst of the Polish national liberation struggle in the 1860’s was the rise of the Risorgimento, with representatives of which the Polish emigrants in Western Europe kept in touch. Polish emigrants’ diplomatic efforts were aimed at convincing the European public of the importance of promoting the restoration of the Polish state as a factor of stability and peace in Europe. The international political background on which the Polish national liberation struggle developed was determined by the development of revolutionary movements in Europe, the gaining of state independence of Greece (1830) and Belgium (1830), the intensification of Romanian state-building, the escalation of the Danish-Prussian confrontation, and the unification of Germany and Italy. In general, the Polish question was placed in the broader context of national aspirations in Hungary and the Balkans.

¹ Марахов Г.И. Польское восстание 1863 года на Правобережной Украине: автореф. дис. ...докт. ист. наук. Ленинград, 1965. 35 с.; Марахов Г.И. Польское восстание 1863 года на Правобережной Украине. Киев: Издательство Киевского университета, 1967. 258 с.

² Лісевич І.Т. У затінку двоголового орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст.). Київ, 1993. 87 с.

³ Лісевич І.Т. Родом з України... (польська національна меншина і культурне життя на Наддніпрянській Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.). Київ, 1995. 101 с.

⁴ Лісевич І.Т. Духовно спрагли (духовне життя польської національної меншини на Наддніпрянській Україні в 1864–1917 рр.). Київ, 1997. 239 с.

⁵ Івчик Н.С. Польське питання в національній політиці Російської імперії (друга половина XIX ст.). *Сторінки історії: збірник наукових праць*. 2009. Вип. 29. С.76–86; Бачинська О. Українська складова у польському національному русі: з повідомлень російського консула в Галаці. *Чорноморська минувшина*. Одеса, 2010. Вип. 5. С. 151–158; Земський Ю. Міфи та реальність щодо організуючої ролі римо-католицького духовенства Правобережної України в підготовці Польського повстання 1863–1864 рр. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. 2010. Т.21. С.149–161;

Хитровська Ю.В. Участь римо-католицького та православного духовенства Правобережної України в польському національно-визвольному повстанні 1863-1864 рр. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історичне релігієзнавство*. 2010. Вип.3. С.279-288; Буравський О.А. Римо-католицьке духовенство Правобережної України в польських визвольних змаганнях другої половини ХІХ – початку ХХ ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. 2011. Вип. 19. С.184-189; Буравський О.А. Римо-католицьке духовенство Правобережної України і Білорусії в Січевому повстанні 1863 – 1864 рр. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історичне релігієзнавство*. 2014. Вип.10. С. 54-61; Мозговий І. Січеве повстання в Польщі та Україна. *Світогляд – Філософія – Релігія*. 2014. Вип.7. С.105-119; Шандра В.С. Соціальні та політичні наслідки для України польського Січевого повстання 1863 р. *Український історичний журнал*. 2014. № 1. С.106-119.

⁶ Польське національне повстання 1863 – 1864 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів: кол. монографія за ред. І. Кривошеї, Н. Моравця. Видання 2-е.: КНТ, 2017. 185 с.

⁷ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). Ф.442. Оп.369. Спр.291. Арк.139зв.

⁸ ЦДІАК України. Ф.442. Оп.811. Спр.57. Арк.6.

⁹ ЦДІАК України. Ф.707. Оп.261. Спр.7. Арк.3-3зв.

¹⁰ ЦДІАК України. Ф.707. Оп.27. Спр.457. Арк.8.

¹¹ ЦДІАК України. Ф.442. Оп.811. Спр.264. Арк.3.

¹² ЦДІАК України. Ф.442. Оп.811. Спр.181. Арк.62-62зв.

¹³ ЦДІАК України. Ф.442. Оп.812. Спр.48. Арк.2.

¹⁴ ЦДІАК України. Ф.442. Оп.812. Спр.170. Арк.2-2зв.

¹⁵ ЦДІАК України. Ф.442. Оп.812. Спр.56. Арк.3.

¹⁶ ЦДІАК України. Ф.707. Оп.27. Спр.457. Арк.116-117зв.

¹⁷ ЦДІАК України. Ф.707. Оп.27. Спр.457. Арк.124зв.

¹⁸ ЦДІАК України. Ф.707. Оп.27. Спр.457. Арк.125-125зв.

¹⁹ ЦДІАК України. Ф.442. Оп.811. Спр.77. Арк.3.

²⁰ ЦДІАК України. Ф.707. Оп.27. Спр.457. Арк.29.

²¹ Див.: ЦДІАК України. Ф.274. Оп.1, спр.115.

²² ЦДІАК України. Ф.707. Оп.261. Спр.7. Арк.43.

²³ ЦДІАК України. Ф.707. Оп.27. Спр.457. Арк.69зв.

²⁴ ЦДІАК України. Ф.707. Оп.261. Спр.12. Арк.6.

²⁵ ЦДІАК України. Ф.707. Оп.261. Спр.13. Арк.1-1зв.

²⁶ ЦДІАК України. Ф.707. Оп.261. Спр.13. Арк.15.

²⁷ ЦДІАК України. Ф.707. Оп.27. Спр.457. Арк.194-194зв.

²⁸ ЦДІАК України. Ф.707. Оп.261. Спр.2. Арк.10, 28.

²⁹ ЦДІАК України. Ф.442. Оп.812. Спр.32. Арк.4-7зв.

³⁰ ЦДІАК України. Ф.707. Оп.261. Спр.2. Арк.3-3зв.

³¹ ЦДІАК України. Ф.442. Оп.369. Спр.291. Арк.4-4зв.

³² ЦДІАК України. Ф.442. Оп.813. Спр.28. Арк.38.

³³ ЦДІАК України. Ф.442. Оп.811. Спр.195. Арк.71зв., 72-72зв.

³⁴ ЦДІАК України. Ф.442. Оп.369. Спр.291. Арк.17-19зв.

³⁵ ЦДІАК України. Ф.442. Оп.369. Спр.292. Арк.39.

³⁶ ЦДІАК України. Ф.442. Оп.369. Спр.291. Арк.213зв.

³⁷ ЦДІАК України. Ф.442. Оп.814. Спр.188. Арк.1-2.

³⁸ ЦДІАК України. Ф.442. Оп.813. Спр.23. Арк.14-14зв.

REFERENCES

1. Bachyns'ka, O. (2010). Ukrain's'ka skladova u pol's'komu natsional'nomu rusi: z povidomlen' rosij's'koho konsula v Halatsi. *Chornomors'ka mynushyna*, 5, 151–158 [in Ukrainian].

2. Buravs'kyj, O.A. (2011). Rymo-katolyts'ke dukhovenstvo Pravoberezhnoi Ukrainy v pol's'kykh vyzvol'nykh zmahanniakh druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. *Naukovi zapysky Vinnyts'koho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhajla Kotsiubyns'koho*, 19, 184-189 [in Ukrainian].

3. Buravs'kyj, O.A. (2014). Rymo-katolyts'ke dukhovenstvo Pravoberezhnoi Ukrainy i Bilorusii v Sichnevomu povstanni 1863 – 1864 rr. *Naukovi zapysky Natsional'noho universytetu Ostroz'ka akademiia*, 10, 54-61.

4. Ivchuk, N.S. (2009). Pol's'ke pytannia v natsional'nij politytsi Rosij's'koi imperii (druha polovyna XIX st.). *Storinky istorii: zbirnyk naukovykh prats'*, 29, 76–86 [in Ukrainian].

5. Khytrovs'ka, Yu.V. (2010). Uchast' rymo-katolyts'koho ta pravoslavnoho dukhovenstva Pravoberezhnoi Ukrainy v pol's'komu natsional'no-vyzvol'nomu povstanni 1863-1864 rr. *Naukovi zapysky Natsional'noho universytetu Ostroz'ka akademiia*, 3, 279-288 [in Ukrainian].

6. Lisevych, I.T. (1997). *Dukhovno sprahli (dukhovne zhyttia pol's'koi natsional'noi menshyny na Naddnyprians'kij Ukraini v 1864–1917 rr.)*. Kyiv [in Ukrainian].

7. Lisevych, I.T. (1995). *Rodom z Ukrainy... (pol's'ka natsional'na menshyna i kul'turne zhyttia na Naddnyprians'kij Ukraini u druhij polovyni XIX – na pochatku XX st.)*. Kyiv [in Ukrainian].

8. Lisevych, I.T. (1993). *U zatinku dvohlavoho orla (pol's'ka natsional'na menshyna na Naddnyprians'kij Ukraini v druhij polovyni XIX – na pochatku XX st.)*. Kyiv [in Ukrainian].

9. Marahov, G.I. (1967). *Pol'skoe vosstanie 1863 goda na Pravoberezhnoj Ukraine*. Kiev: Izdatel'stvo Kievskogo universiteta [in Russian].

10. Mozghovyj, I. (2014). Sichneve povstannia v Pol'schi ta Ukraina. *Svitohliad – Filosofiia – Relihiia*, 7, 105-119 [in Ukrainian].

11. Shandra, V.S. (2014). Sotsial'ni ta politychni naslidky dlia Ukrainy pol's'koho Sichnevoho povstannia 1863 r. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*, 1, 106-119 [in Ukrainian].

12. Zems'kyj, Yu. (2010). Mify ta real'nist' schodo orhanizuiuchoi roli rymo-katolyts'koho dukhovenstva Pravoberezhnoi Ukrainy v pidhotovtsi Pol's'koho povstannia 1863–1864 rr. *Naukovi zapysky. Zbirnyk prats' molodykh vchenykh ta aspirantiv*, 21, 149-161 [in Ukrainian].

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2021.30.405>
УДК 94(477.25):655.4/.5“1918/1931”

Анна Уманська

аспірант

Інститут української археографії та джерелознавства

ім. М.С. Грушевського НАН України

01601, Україна, Київ, вул. Трьохсвятительська, 4

E-mail: umanska.anna95@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5596-0605>

ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ КУЛЬТУР-ЛІГИ В КИЄВІ У 1918-1931 рр.: ПЕРІОДИ ТА ЖАНРИ

У статті висвітлено тему впровадження їдишської видавничої діяльності, що здійснювалася за ініціативи культурно-просвітницької організації «Культур-Ліга» у період з 1918 до 1931 рр. Проаналізовано історичний контекст та передумови постання організації, що беруть свій початок у ХІХ столітті. Серед основних передумав авторка виділяє стрімку модернізацію східноєвропейського єврейства, проголошення мови їдиш однією з багатьох національних мов на міжпартійній конференції з мови їдиш у Чернівцях 1908 року та революційні події першої половини ХХ ст. Крім того, розкрито концепцію світської єврейської культури, запропоновану членами Культур-Ліги, та шляхи її втілення через друковану їдишомовну продукцію, наведено основні «ринки збуту» їдишських підручників, методичних матеріалів, художньої літератури, періодики. У межах статті проаналізовано друковану продукцію Культур-Ліги, після попередньої структуризації та систематизації видань за категоріями: джерела було розподілено на пласт підручників, методичних і навчальних матеріалів, на дитяче книговидання та художню літературу.

Ключові слова: Київ, видавнича справа, їдиш, Культур-Ліга, єврейська освіта.

Anna Umanska

Postgraduate Student

M.S. Hrushevskyyi Institute of Ukrainian

Archaeography and Source Studies

the National Academy of Sciences of Ukraine

4, Triokhsviatytska Street, Kyiv, 01601, Ukraine

E-mail: umanska.anna95@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5596-0605>

PUBLISHING ACTIVITY OF KULTUR-LIGE IN KYIV IN 1918-1931: PHASES AND GENRES

The article covers the introduction of Yiddish publishing activities, initiated by the Jewish civic and cultural-educational organization “Kultur-Lige” in the period from 1918 to 1931. The research analyzes the historical context and pre-conditions of the organization beginning in the 19th century. Among the main pre-conditions, the author highlights the rapid modernization of Eastern European Jewry, the proclamation of Yiddish as one of the many national languages at the inter-party conference on Yiddish in Chernivtsi in 1908, and the revolutionary events of the first half of the twentieth century.

In addition, the article encloses the concept of secular Jewish culture proposed by members of the Kultur-Lige and ways of its implementation through printed Yiddish-language products, the main “marketplaces” of Yiddish textbooks, teaching materials, fiction, periodicals. The article analyzes the printed products of the Kultur-Lige, after preliminary structuring and systematization of publications by category: the sources were divided into a layer of textbooks, teaching and learning materials, children’s books, and fiction. The authors of the educational books, textbooks, and books for children were usually young Jewish writers and members of the Literature section of Kultur-Lige. The main consumer of such Yiddish books were the educational institutions established by the Kultur-Lige. Specifically, the Jewish public Yiddish schools, public libraries, and reading rooms, as well as Jewish Public University. Educational institutions organized by Kultur-Lige provided education for all categories of the Jewish community.

The article also includes some information about the book design of Kultur-Lige artists. Among the illustrators was Mark Chagall, Sara Shor, Eliezer Lissitzky, Joseph Chaikov, Mark Epstein, etc. This organization provided unique opportunities to implement their artistic idea in the area of book illustrations. Besides that, the article includes information about the print run of some books and the financial sources of the publishing section.

Keywords: *Kyiv, publishing activity, Yiddish, Kultur-Lige, Jewish education.*

Аналіз єврейської їдишемовної видавничої справи першої половини ХХ століття передбачає контекстуальний огляд досліджуваного поля. Передумови для становлення модерної їдишської культури у видавничій, освітній, політичній сферах брали початок ще у ХІХ столітті. Чимала частка їдишської друкованої продукції, про яку йтиметься нижче, була підготовлена та видана єврейською світською благодійною й культурно-просвітницькою організацією «Культур-Ліга». Потреба у друкованій продукції мовою їдиш, зокрема підручників із різних галузей знань, видань художньої літератури, поетичних збірок єврейських літераторів (часто ілюстрованих єврейськими художниками) пояснювалася розквітом єврейської світської освіти та культури, ініційованим та керованим Культур-Лігою. Зокрема, за ініціативи Культур-Ліги у Києві функціонувала мережа світських єврейських шкіл з викладовою мовою їдиш, діяла низка їдишських бібліотек-читалень для широкого кола користувачів, та було відкрито Єврейський Народний Університет. Створення «нового проекту» їдишської освіти передбачало чимало викликів, з якими зіткнулися члени Культур-Ліги. Окрім пошуку шкільних приміщень та учительського складу, важливим було забезпечити новоутворені освітні інституції необхідними методичними посібниками та підручниками, що було окремим та ґрунтовним завданням. У видавництві Культур-Ліги друкувалися книжкові серії для школярів та викладачів, нові підручники з їдишу, а також періодичні видання з педагогіки. Зважаючи на це, видавнича діяльність активно сприяла розвитку освітньої секції Культур-Ліги. Обидва види діяльності були органічно взаємопов'язані, зокрема шкільна секція тісно співпрацювала з бібліотечною¹.

У межах статті авторка зосереджує увагу на історичному контексті та передумовах, що сприяли зародженню Культур-Ліги, безпосередньо на видавничій секції, як одному з найуспішніших проектів організації та на окремих типах друкованої продукції, виданої у період з 1918 по 1931 рр.

Методологічно важливим для розв'язання проблем дослідження діяльності Культур-Ліги є встановлення шляхів взаємодії та інтеграції інтелектуалів з існуючим порядком державних утворень. Карл Маннгейм у своїй праці «Ідеологія та утопія» визначає два шляхи інтеграції інтелектуалів до існуючого порядку суспільства в контексті взаємодії з наявними класами чи партіями: 1. пряме приєднання до класу чи партії; 2. усвідомлення власної соціальної позиції і місії, яку ця позиція містить². Авторка ставить у статті завдання, дослідивши історію взаємодії та співробітництва діячів Культур-Ліги з єврейськими політичними об'єднаннями, з одного боку, і з органами радянської влади, з іншого та взявши вищенаведену біполярну схему Маннгейма за основу, визначити, який із двох шляхів інтеграції був наявний у діяльності Культур-Ліги. Перевірку обох шляхів із завданням визначити їхню відповідність реальному стану справ авторка здійснює на основі

опрацювання конкретних джерел, віднайдених у процесі дослідження біографій діячів Культур-Ліги та їхньої діяльності.

Джерельну базу дослідження складають документи видавничої секції та друкована продукція видавництва Культур-Ліги, а також матеріали шкільної секції Культур-Ліги. При цьому в межах дослідження також враховано контекстуальні джерела, що фіксують діяльність Центрального та Виконавчого Комітетів Культур-Ліги, фінансову звітність організації, функції бібліотечної, архівної та частково художньої і театральної секцій. У межах статті використано джерела з фондів Державного архіву міста Києва (ДАК), Державного архіву Київської області (ДАКО), Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ІР НБУВ). Зокрема, у Державному архіві міста Києва було опрацьовано фонд №163 «Київська міська управа», у межах якого виявлено статут Культур-Ліги. У відділі юдаїки Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського було виявлено основний масив видавничої продукції Культур-Ліги, а також їдишемовні оголошення про відкриття єврейських шкіл та бібліотек. У Державному архіві Київської області, у фонді №Р-142 «Відділ народної освіти Київського губернського виконавчого комітету Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів» було опрацьовано низку справ, що містять документи про діяльність бібліотечної секції Культур-Ліги, протоколи засідань Губнаросвіти, Центрального та Виконавчого Бюро Культур-Ліги й документи, що містять інформацію про єврейські періодичні видання, зокрема журнал «Freud» (пер. – «Радість»).

Передумови постановня Культур-Ліги, організаційні основи та етапи діяльності організації.

Передумови постановня Культур-Ліги як культурно-просвітницької організації більшою мірою базувалися на соціальних і політичних процесах, що відбувалися на початку ХХ ст. на території Східної Європи. Неабияким попитом серед єврейського населення колишньої Російської імперії у цей час почали користуватися періодика, література й театр мовою їдиш. Вектор культурного розвитку східноєвропейського єврейства визначила тягла трансформація їдишу з побутової мови діаспори на мову діяльності та співпраці єврейських культурно-просвітницьких і громадських інституцій³. Як зазначає американський історик Давид Фішман, у період між 1890-ми та початком Першої світової війни на рівні з модернізаційними явищами у єврейському середовищі відбувалося уповільнення лінгвістичної акультурації, що й посприяло розквіту їдишської світської культури. Це було наслідком соціальних процесів серед єврейського населення Російської імперії: чітко визначена межа осілості та компактне проживання в містечках, правові обмеження й заборона на здобуття світської вищої освіти та працевлаштування⁴.

Важливим поштовхом до оформлення та утвердження їдишу стала міжпартійна конференція з мови їдиш у Чернівцях 1908 року. Подія об'єднала десятки єврейських політичних партій та представників різних, а інколи й протилежних, ідеологічних течій. Натхненниками та організаторами конференції виступили їдишист і теоретик єврейської національної ідеї Натан Бірнбаум (1864-1937), їдишський активіст і політичний діяч Хаїм Житловський (1865-1943), класик їдишської літератури Іцхок-Лейбуш Перец (1852-1915). У обговореннях нагальних питань взяли участь знакові діячі єврейської культури, серед яких: єврейський письменник Шолом Аш (1880-1958), журналіст, політичний діяч Херш Давид Номберг (1876-1927), письменник і майбутній засновник одеського сектору Культур-Ліги Мордехай Спектор (1858-1925). На конференції були присутні близько 70 делегатів, кожен з яких представляв окремий політичний напрям⁵. Переважна кількість делегатів репрезентувала позиції бундистів, а саме: створення світської культури та системи освіти мовою їдиш. Однак, присутні були й делегати з сіоністськими поглядами, що вбачали єдиним правильним шляхом – відродження іврити як національної мови.

Під час конференції здійнялося чимало суперечок між їдишистами та гебраїстами в питанні надання їдишу статусу національної єврейської мови. Головним аргументом проти визнання їдишу був той факт, що це – мова діаспори, асимільованого єврейського населення. Єдиним виходом із суперечок було визнання мови їдиш однією з багатьох національних мов. Ініціатором такої резолюції виступив письменник, журналіст і політичний діяч Херш Давид Номберг. Одне з головних досягнень конференції – позбавлення мови їдиш статусу «жаргону»⁶, що на той час міцно закріпився в науковому середовищі.

Крім зазначених подій, безпосереднім поштовхом до утворення та розвитку єврейської культурно-просвітницької організації «Культур-Ліга» було проголошення незалежності Української Народної Республіки в 1918 році, а відтак – проголошення закону про національно-персональну автономію. Національно-персональна автономія УНР, проголошена III Універсалом, надавала національним меншинам, насамперед єврейському, польському та російському населенню, права на політичне та культурне самовираження шляхом утворення спеціалізованих національних союзів, що виступали представницьким органом від кожної нації⁷. Таким представницьким союзом для єврейського населення стало новоутворене Міністерство єврейських справ, що опікувалося соціальними, політичними та культурними справами громади. На хвилі створення Міністерства єврейських справ у межах УНР, утворення спеціалізованих національних союзів та збільшення кількості єврейських політичних діячів в українському уряді постала єврейська світська благодійна й культурно-

просвітницька організація «Культур-Ліга». Одним з ініціаторів створення організації виступив громадський діяч та їдишист Зеліг Меламед⁸. Головними фундаторами організації були тогочасні єврейські політичні діячі, зокрема чинний голова Міністерства єврейських справ Мойсей Зільберфарб (1876–1934), який обійняв посаду голови Центрального Комітету Культур-Ліги, а пізніше став ініціатором та ректором Єврейського Народного Університету⁹.

Першопочатково Культур-Ліга була задекларована як міжпартійна організація, мета якої – розвиток єврейської світської культури та освіти. Одним з інструментів досягнення мети був розвиток мови їдиш. Статут Культур-Ліги набув чинності 15 січня 1918 року. Цю дату можна вважати фактичним початком функціонування організації та активного розгортання її діяльності. Статут Культур-Ліги налічував 26 пунктів, де поступово були викладені ідея, основні цілі та внутрішньоорганізаційні положення трьома мовами: їдишем, українською та російською. Разом зі статутом було затверджено й керівний апарат об'єднання. Центральний Комітет, що опікувався численними культурно-освітніми секціями Культур-Ліги, налічував 21 особу, серед яких були чільні, знакові представники єврейської громади: Мойсей Зільберфарб, Давид Бергельсон¹⁰, Єзекііль Добрушин¹¹, Мойсей Литваков¹², Давид Гофштейн¹³. Центральний Комітет Культур-Ліги розташувався в Києві за адресою вул. Велика Васильківська, 37.

Відповідно до статуту Культур-Ліга визначалася як організація, головним завданням якої було створення єврейської світської культурно-освітньої мережі. Так, параграф статуту №1 проголошував: «Культурна Ліга ставить своїм завданням розвиток і розповсюдження в народі єврейської міської культури по всіх галузях людської творчості, як то письменства, мистецтва, музики, театру, а також допомога утворенню нової єврейської демократичної школи і інших освітніх установ...Щоб цієї мети досягнути, Культурна Ліга утворює національну книгозбірню, мистецький театр, зразкове видавництво, зразкові установи для народної освіти, різні музеї для мистецтва і для науки»¹⁴. Станом на кінець 1918 року було офіційно зареєстровано літературну, видавничу, освітню, театральну, музичну та художню секції. Усі задекларовані секції взаємодіяли між собою. Зокрема, чимала частка друкованої продукції, підготовленої видавничою секцією Культур-Ліги, була видрукувана на замовлення освітньої секції, а ілюстрування усіх книг було здійснене майстрами художньої секції. Отже, попри те, що у статуті передбачене незалежне функціонування окремих секцій, можна розглядати їх діяльність у векторі взаємодії.

Авторське дослідження показало, що члени Культур-Ліги вступали у певні відносини як з окремими єврейськими політичними об'єднаннями, так і з КП(б)У. На прикладі Культур-Ліги можна стверджувати, що попри

те, що організація формально підтримувала статус «міжпартійного» органу, члени правління все ж репрезентували окремі єврейські політичні об'єднання. Центральний Комітет Культур-Ліги представляли члени партій Бунд, Фолкспартей, Поалей-Ціон та члени Об'єднаної єврейської соціалістичної робочої партії, однак кожна з партій посідала позицію антисіоністську та певною мірою підтримувала ідеологію єврейського автономізму. Попри те, що керівний апарат Культур-Ліги був представлений розмаїттям політичних об'єднань, однак, жоден із членів товариства не інкорпорував концепцій своєї політичної партії до практик організації.

Щодо взаємовідносин Культур-Ліги з правлячими органами радянської влади, слід відзначити численні поступки з боку членів організації. Незважаючи на те, що на перших етапах радянська влада заохочувала діяльність єврейської культурно-просвітницької організації (1920–1922 рр.), Культур-Ліга зазнавала певних утисків із державного боку. З середини 1920 року Єврейська секція КП(б)У фактично замістила Міністерство єврейських справ. Відтак, почалася примусова комунізація Культур-Ліги. Попри фактичну ліквідацію більшості секцій товариства, цілісна орієнтація організації (популяризація культури мовою їдиш) зберігалася до кінцевої її ліквідації у 1930-х роках. Наведені положення методологічно підтверджують вищезазначену біполярну схему Карла Маннгейма, що розкриває другий шлях інтеграції інтелектуалів із порядками суспільних утворень.

Розпуск Центрального Комітету Культур-Ліги, що відбувся у 1920 році, ознаменував початок курсу комунізації організації. У доповідному зверненні до всіх відділів Культур-Ліги, єврейських робітників, революційної інтелігенції та усіх культурно-просвітницьких установ від 1920 року розкривається мотивація розпуску організаційних керівних органів і необхідності прийняття курсу на її комунізацію: «Наша задача заключалась в том, чтобы изменить основное направление деятельности Культур-Лиги и натолкнуть ее на путь коммунистического содружества. Но так называемое демократическое большинство Культур-Лиги оказало в этом отношении сопротивление, и еврейские коммунисты вынуждены были прибегнуть к таким крайним мерам, как роспуск всего состава Ц.К. и Исполнительного Бюро Культур-Лиги и назначение нового коммунистического организационного бюро для руководства всей работой Культур-Лиги»¹⁵.

Після комунізації Культур-Ліги певний час продовжували існувати художня, шкільна, музична, театральна секції. Однак, усі повноваження Культур-Ліги перейняв на себе новий організаційний комітет, очолюваний літературознавцем і критиком Іцхаком Нусіновим¹⁶. Навчальні заклади, що були підпорядковані колишньому Міністерству єврейських справ та Культур-Лізі, було передано до новоствореного Єврейського відділу Народного комісаріату просвіти. Найбільшу київську єврейську бібліотеку

Культур-Ліги було реорганізовано в Центральну єврейську бібліотеку ім. Вінчевського. До 1925 року усі відділення організації із численними секціями було закрито. Втім, видавництво Культур-Ліги проіснувало найдовше – до 1930 року.

Створення та розвиток видавничої секції Культур-Ліги у Києві.

Видавнича секція, задекларована статутом Культур-Ліги від 15 січня 1918 року, виступила одним із найуспішніших проєктів об'єднання. Концепція нової їдишської школи, запропонована організацією, потребувала належних навчальних матеріалів. Освітня мережа складалася з дитячих дошкільних установ, підліткових шкіл, гімназій, вечірніх освітніх закладів для дорослих, відповідно охоплювала усі вікові категорії єврейського населення. Забезпечення навчальних закладів Культур-Ліги якісно новими навчальними матеріалами було необхідною умовою функціонування освітньої мережі. Окрім того, в умовах зародження організації, творення власної літератури мовою їдиш було невід'ємною складовою новоствореної єврейської автономії у межах України¹⁷. Їдишські активісти прагнули синтезувати нову єврейську секулярну культуру та підняти її до високого рівня шляхом творення власної освіти, літератури, мистецтва.

Разом із концепцією нової їдишської школи члени Культур-Ліги задекларували ідею нової єврейської книги в одному з програмних документів за 1920 рік: «Єврейська книга в Україні більше ніж деінде вплетена в загальну європейську культурну канву, і в кожній царині культури книга прагне стати синтезом культурних досягнень та успіхів творчої думки. Єврейська книга почала обростати середовищем, до якого увійшли нові групи й кола. З-поміж них вона знайшла нових прибічників. Навіть у зовнішньому вигляді книги ми [Культур-Ліга] пішли далеко вперед і деякі наші видання можуть видаватися на правду зразковими»¹⁸.

З цитати робимо висновок про чільне місце видавничої секції у межах організації. Її головною метою було забезпечення усіх верств єврейського населення якісно новим навчальним і літературним продуктом мовою їдиш. Варто зазначити, що видавнича секція тісно співпрацювала не лише з освітньою мережею, а й з художньою секцією. Оформленням книг займалися творці авангардного мистецтва 1920-1930-х рр., серед яких Марк Епштейн¹⁹, Іссахар-Бер Рибак²⁰, Ель Лисицький²¹, Йозеф Чайков²². Відмінною рисою друкованої продукції Культур-Ліги були специфічні оформлення книг у серії, що відрізнялися художнім оформленням.

Видавництво Культур-Ліги виступало своєрідним майданчиком для їдишомовних літераторів-початківців. Зокрема, у перших альманахах «Eugns» (пер. – «Наше власне»), «Oufgan» (пер. – «Заграва») та поетичній збірці «Baginen» (пер. – «Світанок») дебютували поет Лейб Квітко²³ та знаний педагог Ліпа Резнік²⁴.

Відтак, у середині 1920-х рр., завдяки активній діяльності видавничої секції Культур-Ліги, Київ посів провідне місце у Східній Європі з видання літератури мовою їдиш. Дослідник художньої секції Культур-Ліги Гілель Казовський зазначає, що у період з 1918 по 1920-ті рр. у Києві, порівнюючи з тодішніми радянськими республіками, видавалася половина усього масиву книг мовою їдиш²⁵. Водночас, було відкрито чимало видавничих філій Культур-Ліги, зокрема в Одесі, Білостоці (Польща) та Вільно (Литва). Видавнича секція також фінансувала замовлення у локальні міські книгарні в Бердичеві через видавництво «Комуніст», у Білій Церкві через видавництво «Озет» та через міську книгарню Кам'янець-Подільська²⁶.

До 1920 року видавництво розташовувалося за адресою вул. Караваєвська, 3 (нині – вул. Льва Толстого). Силами видавничої секції Культур-Ліги відкривалися книгарні зі спеціалізацією на виданнях мовою їдиш, серед яких переклади класики та видання молодих їдишських поетів і письменників²⁷. Першу офіційну книжкову крамницю Культур-Ліги було відкрито в 1920 році за адресою Велика Васильківська, 43. Варто зазначити, що в перші роки діяльності видавничої секції, у 1918-1919 рр., було видрукувано порівняно невелику кількість книг. Одними з перших видань були уже згадані альманахи «Eugns», «Oufgang» та «Baginen». Однак, збірки виходили до друку упродовж нетривалого часу й у 1919 році усі три видання було закрито.

З вкоріненням радянської влади в Києві видавництво Культур-Ліги було примусово комунізоване та у 1921 році переоформлене на «Кооперативне видавництво Культур-Ліги». З цього часу пайовиками видавництва, окрім безпосередньо Культур-Ліги, були Голоовидав України та Наркомпрос України²⁸. У керівному складі з початку роботи видавничої секції були музикознавець Мойсей Береговський²⁹, Єзекііль Добрушин, Генех Казакевич³⁰, Ісаак Кіпніс³¹.

Видавництво не зосереджувалося на окремому типі друкованої продукції, адже станом на поч. 1920-х рр. бракувало доступної їдишемовної літератури з усіх галузей знань. Найтиражованішими були художня література, зокрема переклади класики й публікації сучасних єврейських поетів та письменників, навчальна та дитяча література, а також низка періодичних видань. Друкувалася також технічна література, однак здебільшого технічні видання призначалися для шкіл.

Окремою галуззю роботи видавничої секції Культур-Ліги виділяємо підготовку та друк навчальної літератури. Проте, учнями єврейських їдишських шкіл здебільшого були діти та підлітки з бідних єврейських сімей, так само як і відвідувачі вечірніх шкіл для дорослих. Оскільки у перші роки діяльності організації фінансування підручників здійснювалося Центральним Комітетом Культур-Ліги, а рідше – благодійними організаціями, такими як «Джойнт»³², то кошти фактично не компенсувалися³³. Через це активний друк навчальної продукції почався після 1920-х рр., тобто після комунізації видавництва.

Головним замовником їдишської просвітницької літератури після комунізації видавництва Культур-Ліги було Єврейське бюро Наркомпросу. Робота та друк продукції здійснювався під їх контролем та цензурувався. Однак, попри співпрацю з Наркомпросом та фактичну комунізацію організації, Центральний і Виконавчий комітети Культур-Ліги притримувалися першопочатково поставленого курсу діяльності: розвиток і розповсюдження секулярної культури їдиш серед широких верств населення. Така схема співпраці знову демонструє підтвердження другого шляху інтеграції за методологічним положенням Маннгейма щодо шляхів взаємодії інтелектуалів з існуючим порядком державних утворень, адже представники організації на різних етапах її діяльності остаточно не влилися до Єврейської секції КП(б)У.

Варто зазначити, що тираж більшості книг видавництва був чималим. На сторінках газети «Пролетарская правда» знаходимо інформацію щодо накладів окремих видавничих серій станом на 1923 рік. Зокрема, навчальної та педагогічної літератури випущено 31 найменування загальним накладом 152500 екземплярів, дитячої літератури – 21 найменування загальним накладом 56500 екземплярів, художньої літератури – 10 найменувань загальним накладом 600 екземплярів та науково-популярної літератури – 2 найменування загальним накладом 6000 екземплярів³⁴. Окрім цього, після комунізації видавництва починається друк періодики, що було збитково здійснювати без додаткових асигнувань коштів. Усі періодичні видання, підготовлені «Кооперативним видавництвом Культур-Ліги», виготовлялися на замовлення Наркомпросу.

Привернення уваги до діяльності видавництва та залучення ширшої аудиторії до читання їдишемовної літератури було одним із важливих завдань для керівництва видавничої секції Культур-Ліги. Найпершим «ринком збуту» друківаної продукції були школи. Підручники, підготовлені Культур-Лігою, постачали не лише у шкільну мережу, створену організацією, а й у новоутворені школи нацменшин по усій території України. Окрім шкіл, підручниками забезпечували бібліотеки, зокрема Бібліотеку ім. Вінчевського. Заохочення єврейського населення Києва до читання нової їдишської літератури відбувалося через заклади культури та профорганізації.

Попри те, що до 1925 року Культур-Ліга як організація була повністю ліквідована радянською владою, видавництво продовжувало свою роботу до 1930 року. Варто зазначити, що Наркомпрос активно фінансував нові освітні видання, а також публікації тогочасних їдишських поетів і письменників. Найбільша кількість видань Культур-Ліги припадає на 1924–1930 рр. Насамперед це пов'язано з активною фінансовою підтримкою видавництва нацменшин із боку владної верхівки. Новоутверджена влада, шляхом сприяння масовій

культурній і просвітницькій діяльності єврейських організацій, зокрема й Культур-Ліги, будувала нову єврейську пролетарську культуру, що відрізнялася би від буржуазної дореволюційної єврейської культури³⁵. Відповідно, за вищеведеною біполярною схемою Маннгейма, керівництво Культур-Ліги, уникаючи прямого приєднання до партії та вибудовуючи специфічні механізми й напрямки взаємодії з існуючим порядком, продемонструвало другий шлях інтеграції із порядками суспільних утворень.

Однак, у 1930 році, на піку розвитку літератури мовою їдиш, Кооперативне видавництво Культур-Ліги було перепрофільоване та перейменоване на «Центровидав».

Підручники, навчальні та методичні матеріали.

У розвитку освітньої мережі Культур-Ліги показовими є видання навчальної літератури для усіх вікових категорій єврейського населення, а також для вчителів їдишських навчальних закладів. Із тогочасних бібліографічних довідок та з рекламних анонсів періодики та книг видавництва Культур-Ліги робимо висновок про наявність серій підручників із гуманітарних та природничих наук.

Навчальні матеріали з математичних та природничих дисциплін здебільшого були укладені Яковом Резніком, який був керівником низки їдишських шкіл Культур-Ліги у Києві. Найтиражованішими були посібники з математики Якова Резніка та Іцхака Співака «*Matematische heftn*»³⁶ (пер. – «Математичні зошити»). Авторству Абрама Голомба³⁷ належав підручник із природознавства «*Dos lebn fun a boym*» (пер. – «Життя дерева»)³⁸.

Варто виокремити навчальні посібники з мови їдиш. Найтиражованішим був двотомний підручник з їдишу Еліягу Співака³⁹, обидва томи якого вийшли друком у 1921 році⁴⁰ та перевидавалися до 1930-х рр. Також, авторству Еліягу Співака належало чимало практичних видань із мови їдиш для дітей та дорослих. Зокрема, збірка «*Yiddish. Literarishe zamlung far shul un houz*»⁴¹ (пер. – «їдиш. Літературна збірка для школи та дому») призначалася для дітей та була проілюстрована графіком і керівником художньої школи Культур-Ліги Марком Епштейном. Також у переліку навчальних матеріалів, підготовлених видавництвом Культур-Ліги, знаходимо низку видань із їдишської граматики для дорослих⁴² та підручники з єврейської і загальної історії⁴³. З повідомлень у газеті «Пролетарская правда» відомо, що станом на 1924 рік видавництвом Культур-Ліги було забезпечено усі київські їдишські школи необхідними навчальними матеріалами, серед яких і «політпросвітницька література»⁴⁴.

Вагомим для видавничої діяльності Культур-Ліги був педагогічний журнал «*Shul un Lebn*»⁴⁵ (пер. – «Школа і життя»). Часопис виходив у 1918-1920 рр., тобто до повної комунізації організації та переформатування видавництва в кооперативне. Редколегія журналу складалася

здебільшого з ініціаторів та керівників видавничої і педагогічної секцій Культур-Ліги, серед яких були педагог Ліпа Резнік, співкерівник шкільної секції Абрам Голомб, філолог Еліягу Співак та письменник Ноах Лур'є⁴⁶. У межах журналу публікували статті, присвячені тогочасній педагогіці, критиці видавничої діяльності та огляди методичної і педагогічної літератури. Варто зазначити, що перший номер «Shul un Lebn» за 1918 рік розпочався зі статті про нову реформовану єврейську школу, у творенні якої брала безпосередню участь Культур-Ліга. Загалом, часопис уміщував критичні статті, де порушувалися теми просвітництва єврейського населення, важливості їдишських шкіл та мови їдиш загалом. У межах журналу були наявні публікації як за природничим, так і за гуманітарним спрямуваннями.

Реформованій їдишській школі на теренах України відведено окрему роль у межах часопису. Кожен із номерів уміщував інформацію про декілька єврейських світських шкіл у різних населених пунктах із переліком викладацького складу, предметів та методикою викладання. За нетривалий період свого існування «Shul un Lebn» виступив своєрідним підтвердженням роботи освітньої мережі Культур-Ліги, де фундатори організації могли публікувати свої наукові доробки на хвилі творення нової їдишської світської просвіти. Художнє оформлення журналу здійснив йосеф Чайков.

Після комунізації видавництва Культур-Ліги та перепрофілювання його у кооперативне видавництво, альтернативною педагогічному часопису «Shul un Lebn» виступив «Pedagogisher byuleten»⁴⁷ (пер. – «Педагогічний бюлетень»). Часопис виходив щомісяця протягом 1922-1923 рр. Більшість номерів журналу умовно поділялися на три частини: блок авторських статей педагогічної тематики, хроніка новин у освітній мережі на території усього Радянського Союзу та бібліографічний огляд останніх доробків із педагогіки. Продовжуючи традицію «Shul un Lebn», у кожному номері часопису подавався огляд єврейських світських шкіл у інших регіонах України та Радянського Союзу загалом. На сторінках журналу публікували свої статті Яків Резнік, Ліпа Резнік, Ноах Лур'є, Ізраїль Яхінсон⁴⁸ та інші активісти реформованої їдишської освіти.

У межах освітньої літератури варто згадати бібліографічний часопис «Vikher velt»⁴⁹ (пер. – «Книжковий світ»). Видавництво Культур-Ліги випускало журнал у 1918-1921 рр., тобто до остаточної комунізації організації. Видання виступало вільною платформою для тогочасних їдишських інтелектуалів. На сторінках «Vikher velt» публікували критичні літературознавчі статті Давида Бергельсона, Єзекіїля Добрушина, Ісаака Кіпніса, Абрама Голомба та інших публіцистів і критиків. Після 1921 року нетривалий час «Vikher velt» виходив друком у Варшаві, однак до 1924 року видання часопису було цілком припинене.

У 1928 році видавнича секція Культур-Ліги ініціювала черговий педагогічний часопис «Ratnbildung» (пер. – «Радянська освіта»), що виходив друком у харківській філії видавництва. У 1931 році, після переформатування Кооперативного видавництва Культур-Ліги у «Центровидав», часопис продовжили випускати до 1937 року.

Дитячі та підліткові видання.

Окрім підручників та навчально-методичних матеріалів, видавництво Культур-Ліги випускало чималу кількість дитячої літератури мовою їдиш. Аналізуючи дитячу літературу, яку в масовому масштабі почали випускати після комунізації Культур-Ліги у 1920-х, варто враховувати той факт, що «радянська дитяча книга їдишем була насамперед радянською, а потім єврейською»⁵⁰. Таку оцінку підтверджує передусім те, що головним замовником друкованої продукції Культур-Ліги та інших видавництв нацменшин був Наркомпрос, а його підрозділ – Рада з питань просвіти національних меншин – відповідав за контроль, цензурування та підготовку дитячих книг. Попри це, у 1920 – 1930-х рр. Київ утримував статус одного з центрів друку дитячої їдишської літератури поряд із Варшавою та Вільно⁵¹. Окрім видавництва Культур-Ліги, підготовкою та друком дитячої літератури їдишем займалися інші київські видавничі осередки «Kinder farlag» (пер. – «Дитяче видавництво»), «Ukrderzhnatsmenfarlag» (пер. – «Укрдержнацменшинвидав»), «Folksfarlag» (пер. – «Народне видавництво») та «Farlag fun kunst» (пер. – «Мистецьке видавництво»).

Однією з перших дитячих книг, підготовлених видавництвом Культур-Ліги, була «Nad Gadya»⁵² (пер. – «Козеня») – притча-пісня для дітей із тексту Агади, яку зазвичай співають на свято Песах. Підготовка видання відбувалася в тісній співпраці з художньою секцією Культур-Ліги. Художнє оформлення здійснив знаний графік Ель Лисицький. Брошура складається з невеликої передмови та кольорових ілюстрацій, виконаних у техніці літографії. Наклад ілюстрованої брошури складав лише 75 екземплярів, що робить її на сьогодні доволі рідкісним виданням. У 1923 році у варшавській видавничій філії Культур-Ліги вийшов новий наклад ілюстрованого видання «Nad Gadya», однак у чорно-білому варіанті.

Того ж року видавництво Культур-Ліги випустило ілюстровану їдишську абетку «Di naye shul»⁵³ (пер. – «Наша школа»). Варто зазначити, що видання було випущене на користь підрозділу організації, культурного фонду пам'яті Менделе-Мойхер Сфоріма, Іцхак-Лейбуш Переца та Шолом-Алейхема. Відповідно, кошти з продажу книг йшли на культурні та просвітницькі ініціативи, зокрема на театральні постановки та поетичні вечори. Окрім безпосередньо абетки, книга містить чималу кількість оповідань та дитячих пісень, серед яких зустрічаються переклади народних казок, зокрема однієї німецької та однієї російської. Наявна також хасидська казка «Eliyagu hanavi».

У 1924 році за сприяння видавництва Культур-Ліги було видано ще одну дитячу збірку казок Ісаака Кіпніца «Rusishe mayseleh»⁵⁴ (пер. – «Російські казки»). Цінність видання насамперед у його художньому оформленні, що здійснила художниця-графік Сара Шор⁵⁵. У збірці опубліковано вісім казок, кожна з яких супроводжує низка ілюстрацій.

Окрім художніх видань, видавництво Культур-Ліги опікувалося низкою дитячої періодики. Один з найпопулярніших дитячих їдишських ілюстрованих журналів «Freud» (пер. – «Радість»)⁵⁶ виходив друком у 1922-1925 рр. У цей період Культур-Ліга як організація була комунізована, а практично весь склад її фундаторів перебував у еміграції. За друк часопису відповідав новопризначений радянською керівною верхівкою Центральний Комітет Культур-Ліги. Оскільки наклад журналу варіювався від 2500-3000 екземплярів⁵⁷, то часопис можна вважати одним із найтиражованіших за період існування видавництва Культур-Ліги. Художнє оформлення обкладинки здійснював Марк Епштейн. Попри те, що на сторінках часопису друкувалися тогочасні їдишські культурні діячі, зокрема Іцик Фефер⁵⁸, Липа Резнік, Лейб Квітко, Ноах Лур'є, кожен номер починався зі вступної статті з агітаційним контентом. Журнал виходив щомісяця протягом 1922-1925 рр. Дослідниця Юлія Сахневич, яка першою ввела журнал «Freud» у бібліографічний обіг, зазначає: «Часопис мав на меті провадити освітню, виховну та пропагандистську роботу серед єврейських дітей віком 12-14 років, хоча містив матеріали і для дітей молодшого віку»⁵⁹.

Варто наголосити, що в кожному номері часопису була рубрика, де публікувалися найкращі твори, що читачі надсилали у редакцію. Редколегія журналу «Freud» однією з перших започаткувала подібну практику «звернення до читача».

1930-1939 рр. виходив друком дитячий ілюстрований часопис «Oktyaberl» (пер. – «Жовтень»)⁶⁰. Оскільки у 1931 році Кооперативне видавництво «Культур-Ліга» переформатували у «Центровидав», видавнича секція Культур-Ліги опікувалася часописом лише два роки. Як і у випадку з журналом «Freud», фінансування часопису здійснював Наркомпрос. Насамперед, варто акцентувати на художньому оформленні номерів «Oktyaberl», особливо в період з 1930-1933 рр. До ілюстрування окремих випусків долучилися члени художньої секції Культур-Ліги, зокрема Сара Шор та Марк Епштейн. У перші роки існування журналу до його редколегії входив педагог та один із чільних керівників Культур-Ліги до її розпуску Ноах Лур'є.

Варто зазначити, що редакція «Oktyaberl», продовжуючи традицію, започатковану журналом «Freud», практикувала рубрики зі «зверненнями до читача». До прикладу, у першому номері журналу «Oktyaberl» за 1930 рік зустрічаємо оголошення, що перші 60 передплатників гарантовано отримають подарунки:

«Діти, що встигли першими оформити передплату на наш часопис, отримують спеціально підготовлений редакцією подарунок – невеликі книжки-брошури. Ще 140 переможців будуть оголошені в наступних двох номерах “Oktyaber!”»⁶¹ [переклад з їдишу. – Авт.].

На сторінках окремих номерів журналу знаходимо також періодичні конкурси серед читачів на кращі твори або на краще запитання до редакції. Змістовна частина часопису складалася з художніх оповідань та віршів тогочасних поетів і письменників, зокрема таких, як Ісаак Кіпніс, Перец Маркіш⁶², Лейб Квітко тощо. Також читачам пропонували до уваги інформацію про тогочасних єврейських митців, які були причетні до художньої студії Культур-Ліги. Однак, кожен номер журналу уміщував ще й ідеологічну складову, як-от короткі звіти партійних з’їздів, біографічні твори про Володимира Леніна та Йосипа Сталіна, ідейні вірші.

У 1931 році, після ліквідації Кооперативного видавництва «Культур-Ліга», журнал продовжував виходити в інших їдишемовних видавництвах, а протягом 1939 року публікувався під назвою «Zay greyt!» (пер. – «Будь на поговори»), однак за рік закінчив своє існування⁶³.

Видання їдишських поетів та письменників, переклади класичної літератури.

Характеризуючи видавництво Культур-Ліги, варто згадати низку художніх і поетичних публікацій та перекладної літератури, що виходила друком мовою їдиш з 1918 по 1931 рр. Як було зазначено, видавництво Культур-Ліги, одне з небагатьох у Києві на той час, об’єднувало свої видання в тематичні бібліотеки, що відрізнялися художнім оформленням та були досить впізнаваними на вітрині книжкової лавки⁶⁴. Такі бібліотеки здебільшого створювали, аби візуально розмежувати художню літературу та публіцистику від видань природничо-технічної тематики й суспільних наук. Такими книжковими бібліотеками були: «Shul un pionern bibliotek» (пер. – «Піонерська шкільна бібліотека»), «Marksistishe bibliotek» (пер. – «Марксистська бібліотека»), «Algemayne bibliotek» (пер. – «Загальна бібліотека»), «Universale bibliotek» (пер. – «Загальна бібліотека»), «Populer visenshaftlene bibliotek» (пер. – «Популярна наукова бібліотека»).

У межах шкільної піонерської бібліотеки публікували переважно художні оповідання. їдишем було перекладено збірку Герберта Уелса «Кам’яна доба»⁶⁵, Уїди «В степу»⁶⁶, Володимира Винниченка «Бабусин подарунок»⁶⁷.

Принагідно, історик і лінгвіст Генадій Естрайх зазначає: «Серед видань, які поширювала центральна книгарня Культур-Ліги, лише дві книги були перекладами з української: збірки дитячих оповідань Івана Франка, перекладених Давидом Гофштейном»⁶⁸. Однак, знаходимо публікації і низки інших українських письменників у перекладі їдишем. Окрім перекладу

вищезазначеного твору Володимира Винниченка, у межах «*Algemeine bibliotek*» знаходимо збірку Михайла Коцюбинського «Вибрані твори»⁶⁹.

В «*Algemeine bibliotek*» здебільшого публікували переклади зарубіжної класики, як-от видання Марка Твена «Пригоди Гекльберрі Фінна»⁷⁰. Серед публікацій «*Universale bibliotek*» також знаходимо класичні твори, зокрема книгу Джека Лондона «Північна Одісея»⁷¹.

Окрему частку книговидання Культур-Ліги склали збірки тогочасних їдишських поетів і письменників: Шолома Аша⁷², Шолом-Алейхема⁷³, Давида Гофштейна⁷⁴, Іцика Фефера⁷⁵ та інших.

Збірка віршів Давида Гофштейна «*Trouer*» (пер. – «Скорбота»)⁷⁶ посіла провідне місце серед друкованої продукції Культур-Ліги. Книга є симбіозом поезії Давида Гофштейна та графічного мистецтва Марка Шагала, завдяки чому стала одним із найвідоміших мистецьких видань Культур-Ліги. Опублікована в 1922 році, збірка увібрала актуальний у Західній Європі авангардний мотив об'єднання тексту та рисунку. Деякі рядки віршів Давида Гофштейна композиційно вписані у графічний малюнок. Тираж книги склав 4500 екземплярів. Тематично поетична збірка передає трагедію погромів часів громадянської війни. Драматизм віршованого тексту підсилений ілюстративним рядом Марка Шагала. На останній сторінці видання є присвята усім загиблим у погромах 1919-1920 рр. Окрім того, кошти з продажу збірки передавалися на допомогу єврейським дітям-сиротам⁷⁷.

Також видавництво Культур-Ліги опікувалося низкою літературно-критичної періодики. Зокрема, у 1928 році вийшов друком один том наукових записок «*Shriftn*» (пер. – «Твори»), що складався з філологічних та літературознавчих статей з їдишу та їдишської літератури загалом. Видання було підготовлене для Кабінету єврейської культури при ВУАН⁷⁸. Наукові записки можна охарактеризувати як спеціалізоване філологічне видання.

У 1930-х рр. що два тижні виходив друком політично-популярний художній часопис «*Proletarische fon*»⁷⁹ (пер. – «Пролетарський прапор»). До редколегії журналу входив Іцик Фефер. Традиційно зміст видання поділявся на декілька частин: новини комуністичного світу, хроніка з «робітничого життя», культурна рубрика та художні оповідання. У кожному номері була додаткова сторінка з гумористичними оповідками. У певних випусках «*Proletarische fon*» розміщувалися анонси з книжковими новинками видавництва Культур-Ліги та цінами на книги, що дає цілісніше уявлення про книжковий репертуар видавництва.

Також, театральна секція у співпраці з видавництвом Культур-Ліги ініціювала видання низки театральних часописів. Зокрема, збірки «*Teater studie fun Kultur-Lige*» (пер. – «Театральна студія Культур-Ліги»)⁸⁰, де друкувалися новини театральної секції та анонси постановок, а також «*Teater buh*»⁸¹ (пер. – «Театральна книга»), ювілейного видання до п'ятдесятої річниці єврейського театру.

Висновки

Результати проведеного дослідження, на базі опрацьованих джерел та історіографії, дають підстави зробити висновки щодо видавничої діяльності Культур-Ліги, загалом, та перевірки на конкретному джерельному матеріалі методологічного положення Маннгейма щодо шляхів взаємодії інтелектуалів з існуючим порядком державних утворень, зокрема.

Дослідивши історію взаємодії та співробітництва діячів Культур-Ліги з єврейськими політичними об'єднаннями, з одного боку, і з органами радянської влади, з іншого, авторка на основі віднайдених в архівах документів схиляється до думки, що чільні представники Культур-Ліги, вибудовуючи механізм та напрямки взаємодії, продемонстрували в контексті розуміння вищенаведеної біполярної схеми Маннгейма другий шлях інтеграції з порядками суспільних утворень. Вони не приєдналися і не влились до Єврейської секції КП(б)У, а окремі члени правління, будучи водночас репрезентантами єврейських політичних об'єднань, утім не інкорпоровали ідеї та лозунги своєї політичної боротьби до порядку культурно-просвітницької діяльності Культур-Ліги. Ця констатація на користь другого шляху знаходить свій вияв у конкретних джерелах, віднайдених авторкою у процесі дослідження біографій діячів Культур-Ліги та їхньої діяльності.

Видавнича мережа Культур-Ліги виступила досить вдалою моделлю розповсюдження просвіти серед єврейського населення. Київська філія видавництва, попри її стрімку комунізацію у 1921 році, за кількістю їдишемовних видань посідала чільне місце серед тогочасних їдишських східноєвропейських видавництв. Культур-Ліга ініціювала друк чималої кількості освітньої літератури для дорослих та дітей, мистецьких художніх видань, альманахів і часописів. Попит на видання Культур-Ліги зумовлений якістю та кількістю друкованої продукції, тираж деяких видань складав близько 3000 екземплярів. Співпраця видавничої, шкільної, позашкільної та дошкільної секцій забезпечили їдишські світські навчальні заклади необхідною літературою з усіх галузей знань, нестача якої була досить відчутною у 20-ті роки ХХ століття.

Особливістю діяльності видавничої секції була її тісна співпраця з художньою секцією, що відобразилася в художньому оформленні більшості книг. До декорування видань Культур-Ліги були залучені провідні творці авангардного мистецтва, такі як Марк Шагал, Ель Лисицький, Сара Шор, Марк Епштейн, Іссахар-Бер Рибак. У межах співпраці з літературною секцією Культур-Ліги на сторінках новостворених часописів та альманахів дебютувало чимало їдишських поетів та письменників, зокрема Матвій Талалаєвський, Ісаак Кіпніс, Лейб Квітко, Перец Маркіш тощо.

¹ Про діяльність освітньої мережі Культур-Ліги див. ширше: Уманська А. Організація єврейської світської освіти у Києві у 1918–1922 рр. *Красзнавство*. 2020. №1(110). С. 171–184.

² Mannheim K. *Ideology and Utopia*. London: Routledge & K. Paul, 1952. P. 142.

³ Фишман Д. Вокруг идиша. Очерки истории еврейской культуры в России и Польше. Київ: Дух і Літера, 2015. С. 22.

⁴ Там само. С. 22.

⁵ Fishman J. *Yiddish: Turning to Life*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 1991. С.233.

⁶ Естрайх Г. Культура мовою їдиш. Київ: Дух і Літера, 2015. С. 27.

⁷ Абрамсон Г. Молитва за владу. Українці та євреї в революційну добу (1917–1920). Київ : Дух і Літера, 2017. С. 112-113.

⁸ Меламед Зеліг (1886, м. (?) – 1946, Нью-Йорк, США) – громадський та політичний діяч, публіцист. У 1912-1913 рр. очолював видавництво їдишських книг у Вільно. Один із ініціаторів та провідних діячів Культур-Ліги у Києві, а відтак, після ліквідації київської філії, – у Варшаві.

⁹ Єврейський Народний Університет – вищий навчальний заклад у Києві з викладавською мовою їдиш. Функціонував із червня 1918 до кінця 1920 року. Створення Єврейського Народного Університету відбулося за ініціативи «Культур-Ліги». Університет налічував три факультети: природничо-математичний, гуманітарний та факультет єврейських знань.

¹⁰ Бергельсон Давид (1884, м. Охримове (нині – Сарни) нині Чернігівської обл. – 1952, (?)) – письменник, драматург. Писав переважно мовою їдиш. Виступив одним з ініціаторів та провідних діячів Культур-Ліги. Входив до складу Єврейського антифашистського комітету. У 1949 році арештований, у 1952 році розстріляний.

¹¹ Добрушин Єзекііль (1883, с. Мутин, нині Сумської обл. – 1953, (?), Комі АРСР) – літературний критик, фольклорист, драматург та поет. Здобув традиційну єврейську освіту у хедері, навчався в Сорбонні в Парижі на факультеті права. Був членом Об'єднаної єврейської робочої соціалістичної партії. З 1918 року – співредактор видавництва Культур-Ліги.

¹² Литваков Мойсей (1875, м. Черкаси – 1937(?), м. Мінськ) – політичний діяч та історик літератури. Здобув традиційну єврейську освіту. У 1902-1905 рр. відвідував курси з філософії та літературознавства в Сорбонні. З 1918 року – член Об'єднаної єврейської соціалістичної робочої партії. Після утворення ГОСЕТУ, завідував літературною секцією театру.

¹³ Гофштейн Давид (1889, м. Коростишів, нині Житомирської обл. – 1952 ?) – єврейський поет, перекладач, член Культур-Ліги, член редакційних колегій та видавництв низки поетичних збірників і журналів єврейських літераторів у Києві та Москві. Член бюро єврейської секції Всеукраїнського союзу пролетарських письменників, член Єврейського антифашистського комітету. У 1948 році арештований, у 1952 році розстріляний.

¹⁴ Державний архів міста Києва (далі – ДАК). Ф. 163. Оп. 21. Спр. 1425. Арк. 1.

¹⁵ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф. 321. Оп. 7. Спр. 3-5. Арк. 2.

¹⁶ Нусінов Іцхак (1889, м. Черняхів, нині Житомирської обл. – 1950, м. Москва) – літературознавець та критик. Писав переважно мовою їдиш та російською. Наприкінці 1919 року вступив до комуністичної партії, відтак обіймав посаду керівника Єврейської секції у Києві. З 1920 року входив до керівного складу комунізованої Культур-Ліги.

¹⁷ Krutikov M. *Yiddish Fiction and the Crisis of Modernity, 1905-1914*. Stanford: Stanford University Press, 2001. С. 211.

¹⁸ Цит. за Казовський Г. Книжкова графіка митців Культур-Ліги. Київ: Дух і Літера, 2011. С.11.

¹⁹ Епштейн Марк (1897, м. Бобруйськ, нині Білорусь – 1949, м. Москва) – графік, театральний художник та скульптор. Здобув освіту в Київському художньому училищі, відвідував художні студії Олександра Мурашка та Олександри Екстер. Входив до правління Київського відділення Єврейського товариства заохочення мистецтв. Один з ініціаторів створення художньої секції Культур-Ліги та Музею єврейського мистецтва. Очолив єврейську художньо-промислову школу (колишні художні курси Культур-Ліги) у Києві.

²⁰ Рибак Іссахар-Бер (1897, м. Єлисаветград, нині Кропивницький – 1935, м. Париж) – графік, живописець, теоретик мистецтва. Здобув освіту в Київському художньому училищі, відвідував художню студію Олександри Екстер. Учасник Київського відділення Єврейського товариства заохочення мистецтв. Один з ініціаторів створення художньої секції Культур-Ліги та Музею єврейського мистецтва. Один з авторів маніфесту єврейського авангарду «Шляхи єврейського живопису».

²¹ Лисицький Еліезер (1890, м. Починок, нині - Росія – 1941, м. Москва) – архітектор, живописець, графік. Здобув освіту у Вищій технічній школі у Дармштадті (Німеччина), відвідував художню студію Єгуди Пена у Вітебську. Один з ініціаторів художньої секції Культур-Ліги у Києві. Був одним із засновників угруповання «Уномис» (Утверджувачі нового мистецтва).

²² Чайков Йосеф (1888, м. Київ – 1979, м. Москва) – скульптор, графік, теоретик мистецтва. Освіту здобув у Школі вільних мистецтв та школі декоративних мистецтв у Парижі, відвідував паризьку студію Наума Аронсона. Один з ініціаторів художньої секції Культур-Ліги у Києві, викладач класу скульптури. Керівник київської дитячої художньої студії Культур-Ліги.

²³ Квітко Лейб (1890, с. Голоскове, нині Хмельницька обл. – 1952, Москва) – поет. Писав переважно мовою їдиш. Публікував свої вірші не лише у радянських, а й у закордонних виданнях. Ще за життя випустив близько 20 дитячих віршованих збірок. Був членом Єврейського антифашистського комітету і редколегії газети «Єйнікайт». У 1949 році арештований, у 1952 році розстріляний.

²⁴ Резнік Ліпа (1890, м. Чорнобиль, нині Київської обл. – 1944, м. Кустанай, нині Казахстан) – педагог, поет, письменник, драматург, переклад. Навчався на фізико-математичному факультеті Університету Св. Володимира та в аспірантурі філологічної секції Інституту єврейської пролетарської культури ВУАН. У 1920-х роках викладав літературу й мови на Вищих єврейських педагогічних курсах. Автор літературних творів і перекладів мовою їдиш, зокрема творів Тараса Шевченка, Олександра Пушкіна та Антона Чехова.

²⁵ Казовський Г. Книжкова графіка митців Культур-Ліги. Київ: Дух і Літера, 2011. С. 9.

²⁶ Правда історії. Діяльність єврейської культурно-просвітницької організації «Культурна ліга» у Києві (1918–1925). Упор. М. Рибаків. Київ: Кий, 2001. С. 127.

²⁷ Естрайх Г. Культура мовою їдиш. Київ: Дух і Літера, 2015. С. 63.

²⁸ Б.И. Маршак о работе Кооперативного издательства «Культур-Лига». *Пролетарская правда*. 1923. 8 августа. №178.

²⁹ Береговський Мойсей (1892, с. Термахівка, нині Іванківського р-ну Київської обл. – 1961, м. Київ) – музикознавець, дослідник єврейського фольклору України. Музичну освіту здобув у Київській та Петроградській консерваторіях. Працював завідувачем кабінету музичної фольклористики Інституту єврейської пролетарської культури ВУАН, науковим співробітником Інституту мови і літератури, завідувачем фольклорним відділом кабінету єврейської культури ВУАН, викладачем Київської консерваторії. У 1950 році арештований і засуджений до 10 років ув'язнення, у 1956 році реабілітований.

³⁰ Казакевич Генех (1883, м. (?), Чернігівської обл. – 1935, м. Біробіджан) – літературний критик, публіцист та журналіст. Відвідував педагогічні курси у Гродно. Був ініціатором та головним редактором перших їдишських періодичних видань Культур-Ліги у Києві, серед яких «Комуністисхе фон» (пер. – «Комуністичний прапор») та «Комуністисхе вег» (пер. – «Комуністичний шлях»), а також харківських літературних часописів «Di royte velt» (пер. – «Червоний світ»), «Der shtern» (пер. – «Зірка»). Очолював Всеукраїнський єврейський державний театр (ГОСЕТ) у Харкові.

³¹ Кіпніс Ісаак (1896, с. Словечно, Волинської обл. – 1974, м. Київ) – письменник, поет та перекладач. У 1920-х рр. дебютував у їдишській періодиці, зокрема у часописах «Shtorm» (пер. – «Течія»), «Der fraynd» (пер. – «Друг»), «Di royte velt» (пер. – «Червоний світ»). Здебільшого відомий як їдишський дитячий письменник. Перша збірка дитячих оповідань «Oksn» (пер. – «Воли») вийшла друком у 1923 році, за підтримки видавництва Культур-Ліги.

³² «Джойнт» – одна з найбільших єврейських благодійних організацій. Створена у 1914 році у США.

³³ ДАКО. Ф. Р-142. Оп. 1. Спр. 331. Протокол засідання колегії Губнаросвіти про упорядкування відносин з «Культур-Лігою». Арк. 10.

³⁴ Кооперативное издательство «Культур-Лига». *Пролетарская правда*. 1924. 25 мая. №118.

³⁵ ІР НБУВ. Ф. 321. Оп. 7. Спр. 3-5. [Звернення] до усіх відділів Культур-Ліги, єврейських робітників, революційної інтелігенції та усіх культурно-просвітницьких установ. Арк. 1.

³⁶ Spivak I. *Matematishe heftn*. Kyiv: Kooperativer farlag Kultur-Lige, 1923. 54 с.

³⁷ Голомб Абрам (1882, м. (?), Литва – 1982, Лос-Анджелес, США) – їдишський письменник та педагог, один з ініціаторів шкільної секції Культур-Ліги. Автор численних педагогічних статей. З 1921 по 1931 рр. очолював Віленську учительську семінарію. Після створення дослідницького інституту їдишу YIVO у 1925 році, працював у відділі психології та освіти у віленській філії. У 1930-х роках емігрував до Палестини, а у 1944 переїхав до Мехіко, де протягом тривалого часу очолював низку єврейських шкіл з викладанням їдишем.

³⁸ Golomb A. *Dos lebn fun a boym*. Kyiv: Kooperativer farlag «Kultur-Lige», 1922. 119 с.

³⁹ Співак Еліягу (1890, м. Васильків, Київської обл. – 1950, м. Москва) – доктор філологічних наук, професор-лінгвіст. Освіту здобув у Глухівському учительському

інституті. З 1930 року очолював кафедру їдишу в одеському Інституті народної про-
світи. З 1936 року обіймав посаду голови Кабінету вивчення єврейської радянської
літератури, мови та фольклору АН УРСР. Автор численних теоретичних праць з мови
їдиш, словників та підручників. Докторську дисертацію захистив у Московському дер-
жавному університеті ім. М.В. Ломоносова.

⁴⁰ Spivak E. Yiddish. Kyiv: Kooperativer farlag «Kultur-Lige», 1921 Т. 1, 2.

⁴¹ Spivak E. Yiddish. Literarische zamlung far shul un hoyz. Kyiv: Kooperativer farlag
«Kultur-Lige», 1923. 115 с.

⁴² Б. а. Kooperativer farlag Kultur-Lige. Biher far der shul. *Pedagogisher byuletten*. 1922.
№2-3. С.115.

⁴³ Див.: Efrosi H. Geshichte. Kyiv: Kultur-Lige, 1920. 129 с.; Yahinson I. Kultur geshichte
far folks shul. Kyiv: Kooperativer farlag «Kultur-Lige», 1923. Т. 1, 1925. Т. 2.

⁴⁴ Кооперативное издательство «Культур-Лига». *Пролетарская правда*. 1924. 23
сентября. №217.

⁴⁵ Shul un lebn. Kyiv: Kultur-Lige, 1918-1920.

⁴⁶ Лур'є Ноах (1885, м. Блашна, нині Мінської області, Білорусь – 1960, м. Москва) –
письменник, перекладач, педагог, один із чільних керівників Культур-Ліги, керівник
Єврейських педагогічних курсів у Києві, писав твори івритом та їдишем, критичні роз-
відки про класиків єврейської літератури – Менделе Мойхер Сфоріма та Іцхака Лейбуш
Переца.

⁴⁷ *Pedagogisher byuletten*. Kyiv: Kooperativer farlag «Kultur-Lige», 1922-1923.

⁴⁸ Яхінсон Ізраїль (1891, м. Кишинів – 1940-ві ?) – філолог, педагог. Автор низки
підручників для їдишських шкіл. Викладав на Вищих єврейських педагогічних курсах
у Києві. З 1927 року обіймав посаду керівника педагогічної секції Інституту єврейської
пролетарської культури при ВУАН.

⁴⁹ Bikhher velt. Kyiv: Kultur-Lige, 1918-1921.

⁵⁰ Ривкіна Г. Видання їдишем для дітей у відділі Фонду юдаїки Інституту рукопису
Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. *Єврейська культурна
спадщина України. Матеріали міжнародної наукової конференції «Збереження та
популяризація єврейської культурної спадщини України», м. Київ, 26-27 жовтня 2016
р.* Київ: Дух і Літера, 2018. С. 107.

⁵¹ Ривкіна Г. Видання їдишем для дітей у відділі Фонду юдаїки Інституту рукопису
Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. *Єврейська культурна
спадщина України. Матеріали міжнародної наукової конференції «Збереження та
популяризація єврейської культурної спадщини України», м. Київ, 26-27 жовтня 2016
р.* Київ: Дух і Літера, 2018. С. 108.

⁵² Nad gadya – Kyiv: Kultur-Lige, 1919. 12 с.

⁵³ Di naye shul. D. Hokbeyn. Kyiv: Kultur-Lige, 1919. 115 с.

⁵⁴ Kipnis I. Ruishe mayseleh – Kyiv: Kooperativer farlag «Kultur-Lige», 1924. 50 с.

⁵⁵ Шор Сара (1897, м. Дубно, нині – Волинської обл. – 1981, м. Москва) – худож-
ниця, працювала здебільшого у техніці графіки. Освіту здобула в Київському художньо-
му училищі та у Санкт-Петербурзькій академії мистецтв. Співучасниця низки
авангардних виставок за участі Олександри Екстер та Олександра Богомазова. Одна з
ініціаторок художньої секції Культур-Ліги.

⁵⁶ Freyd. Zhurnal far kinder. Kyiv: Kooperativer farlag «Kultur-Lige», 1922-1926.

⁵⁷ Сахневич Ю. Журнал для дітей “Фрейд” видавництва “Культур-Ліга” (за матеріалами Державного архіву друку Книжкової палати України). *Вісник Книжкової палати*. 2014. №3. С. 2.

⁵⁸ Фефер Іцик (1900, м. Канів, Черкаської обл. – 1952, м. Москва) – поет та громадський діяч. Писав переважно мовою їдиш. З 1942 став членом Єврейського антифашистського комітету. З квітня 1942 обіймав посаду заступника редактора газети комітету «Ейнікайт». У 1948 році арештований, у 1952 році розстріляний.

⁵⁹ Сахневич Ю. Журнал для дітей “Фрейд” видавництва “Культур-Ліга” (за матеріалами Державного архіву друку Книжкової палати України). *Вісник Книжкової палати*. 2014. №3. С. 2.

⁶⁰ Oktyaberl. Kyiv: Kooperativer farlag «Kultur-Lige», 1930-1939.

⁶¹ Б. а. Ver bakumt matones fun der redaksie? *Oktyaberl*. 1930. No1. С. 2.

⁶² Маркіш Перец (1895 м. Полонне, нині Хмельницької обл. – 1952, м. Москва) – поет, письменник, публіцист. Писав переважно мовою їдиш. З 1926 року входив до керівництва Союзу письменників СРСР. Був членом Єврейського антифашистського комітету. Входив до редколегії журналів «До перемоги!» та «Батьківщина». У 1949 році арештований, у 1952 році розстріляний.

⁶³ Сахневич Ю. Журнал для дітей “Фрейд” видавництва “Культур-Ліга” (за матеріалами Державного архіву друку Книжкової палати України). *Вісник Книжкової палати*. 2014. №3. С. 2.

⁶⁴ Ривкіна Г. Центральна єврейська бібліотека ім. Вінчевського у Києві. *Міжнародна наукова конференція «Бібліотека. Наука. Комунікація: формування національного інформаційного простору»*, м. Київ, 4-6 жовтня 2016 р. Київ: Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського, 2016. С. 171.

⁶⁵ Uels G. Ug-lomi. Kyiv: Kooperativer farlag «Kultur-Lige», 1927. 115 с.

⁶⁶ Uida. In step. Kyiv: Kooperativer farlag «Kultur-Lige», 1929. 72 с.

⁶⁷ Vinnichenko V. Der bobes matone. Kyiv: Kooperativer farlag «Kultur-Lige», 1929. 132 с.

⁶⁸ Естрайх Г. Культура мовою їдиш. Київ: Дух і Літера, 2015. С. 62.

⁶⁹ Kotsyubinskiy M. Dertsaylungen. Kyiv: Kooperativer farlag «Kultur-Lige», 1928. 168 с.

⁷⁰ Tven M. Geklberri Finn. Kyiv: Farlag fun literatur seksie fun Kultur-Lige, 1929. 312 с.

⁷¹ London Dzh. Tsofn Odisee. Kyiv: Farlag fun literatur seksie fun Kultur-Lige, 1930. 396 с.

⁷² Ash S. A shmetl. Kyiv: Kultur-Lige, 1919. 158 с.

⁷³ Sholem-Aleyhem. Zamlung. Tsum draytn yortsayt. Kyiv: Kultur-Lige, 1919. 30 с.

⁷⁴ Gofshteyn D. Troyer. Kyiv: Farlag fun literatur seksie fun Kultur-Lige, 1922. 23 с.

⁷⁵ Fefer I. Gefunene funken. Kyiv: Kooperativer farlag «Kultur-Lige», 1928. 112 с.

⁷⁶ Gofshteyn D. Troyer. Kyiv: Farlag fun literatur seksie fun Kultur-Lige, 1922. 23 с.

⁷⁷ Лисневский М. Книга «Тройер» Давида Гофштейна и Марка Шагала. Из истории еврейского книжного искусства. *Иерусалимский библиофил*. 2003. No 2. С. 176.

⁷⁸ Сахневич Ю. Журнал для дітей “Фрейд” видавництва “Культур-Ліга” (за матеріалами Державного архіву друку Книжкової палати України). *Вісник Книжкової палати*. 2014. №3. С. 2.

⁷⁹ Proletarishe fon. Kyiv: Kooperativer farlag «Kultur-Lige», 1928. №1-14

⁸⁰ Teater studie fun Kultur-Lige. Kyiv: Farlag fun literatur seksie fun Kultur-Lige, 1921. 90 с.

⁸¹ Teater buh. Kyiv: Kooperativer farlag «Kultur-Lige», 1927. 183 с.

REFERENCES

1. Abramson, H. (2017). *Molytva za vladu. Ukraintsi ta ievrei v revoliutsijnu dobu (1917–1920)*. Kyiv: Dukh i Litera [in Ukrainian].
2. Estraiikh, O. (2015). *Kul'tura movoiu idysh*. Kyiv: Dukh i Litera [in Ukrainian].
3. Fishman, J. (1991). *Yiddish: Turning to Life*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company [in Ukrainian].
4. Fishman, D. (2015). *Vokruh ydysha. Ocherky ystoryy evrejskoj kul'tury v Rossyy u Pol'she*. Kyiv: Dukh i Litera [in Russian].
5. Kazovskyi, H. (2011). *Knyzhkova hrafika myttsiv Kul'tur-Lihy*. Kyiv: Dukh i Litera [in Ukrainian].
6. Krutikov, M. (2001). *Yiddish Fiction and the Crisis of Modernity, 1905-1914*. Stanford: Stanford University Press [in English].
7. Rybakov, M. (2001). *Pravda istorii. Diial'nist' ievrejs'koi kul'turno-prosvitnyts'koi orhanizatsii Kul'turna liha u Kyievi*. Kyiv: Kyi [in Ukrainian].
8. Lysnevskyi, M. (2003). *Kniga Troer Davida Gofshtejna i Marka Shagala. Iz istorii evrejskogo knizhnogo iskusstva*. Jerusalem [in Russian].
9. Mannheim K. *Ideology and Utopia*. London: Routledge & K. Paul, 1952. [in English].
10. Ryvkina, H. (2016). *Tsentral'na ievrejs'ka biblioteka im. Vinchevs'koho u Kyievi*. Kyiv [in Ukrainian].
11. Ryvkina, H. (2018). *Vydannia idyshem dlia ditej u viddili Fondu iudaiky Instytutu rukopysu Natsional'noi biblioteky Ukrainy imeni V.I. Vernads'koho*. Kyiv: Dukh i Litera [in Ukrainian].
12. Sakhnevych, Y. (2014). *Zhurnal dlia ditej Frejd vydavnytstva Kul'tur-Liha (za materialamy Derzhavnoho arkhivu druku Knyzhkovoї palaty Ukrainy)*. Kyiv [in Ukrainian].
13. Umanska, A. (2020). Orhanizatsiia ievrejs'koi svits'koi osvity u Kyievi u 1918–1922 rr. *Kraieznavstvo*, 1, 171–184 [in Ukrainian].

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2021.30.428>

УДК 93/94(=495):(477)930“2000”

Владислава Піскіжова

канд. іст. наук, наук. співроб.

Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

E-mail: vsesvit_vid@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1588-0912>

ПРОБЛЕМАТИКА ІСТОРІЇ ГРЕЦЬКОЇ ПРИСУТНОСТІ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ У СУЧАСНІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Метою розвідки є історіографічний аналіз доробку сучасних вітчизняних істориків із проблематики етнічної історії греків України, які належать до її найбільш давніх і сталих етнічних спільнот. У цьому зв'язку передбачені дослідницькі завдання, серед яких визначення основних тематичних напрямків цих студій. Методологія праці базується на наукових принципах історизму та об'єктивності. Було застосовано конкретнонаукові методи історіографічного аналізу й синтезу, ідеографічний тощо. Наукова новизна визначається насамперед тим, що дотепер заявлена тема в окреслених нею хронологічних межах не стала предметом окремого наукового дослідження. Висновки: Розробка проблематики етнічної історії греків України, яка була започаткована наприкін. XVIII – XIX ст. студіями вчених західноєвропейських країн та Російської імперії і значно еволюціонувала завдяки науковому доробку радянських істориків, отримала нового імпульсу на початку 1990-х рр. у працях українських істориків. Поява чергової хвилі наукового інтересу до означеної теми пов'язана з перезавантаженням вітчизняної історичної науки після відновлення незалежності України, імперативами державної етнополітики, запитами української громадськості тощо. Ці напрацювання побудовані на широкому колі нововиявлених джерел і вирізняються сучасними дослідницькими підходами, переосмисленням ключових питань, виробленням нових теорій (насамперед щодо етногенезу урумів та румеїв) тощо. Визначено, що вагомий внесок у вивчення проблематики було здійснено співробітниками Інституту історії України НАН України, зокрема Кабінету українсько-грецьких відносин (з 2007 р. – Центр досліджень українсько-грецьких відносин) на чолі з Н.О. Терентьевою. На тлі широкого розмаїття питань з етнічної історії українських греків, які мають доволі високий ступінь розробки станом на сьогоднішній день, що насамперед стосується історії

греків Ніжсина й Надазов'я, їхнє національно-культурне життя в умовах незалежної України є найменш репрезентованим.

Ключові слова: грецька присутність на українських теренах, статті, дисертації, монографії, сучасна вітчизняна історіографія.

Vladyslava Piskizhova

PhD in History, Researcher

Institute of History of Ukraine

the National Academy of Sciences of Ukraine

4, Mykhailo Hrushevskiyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine

E-mail: vsesvit_vid@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1588-0912>

ISSUES OF THE HISTORY OF THE GREEK PRESENCE ON UKRAINIAN TERRITORY IN MODERN NATIONAL HISTORIOGRAPHY

The purpose of the study is a historiographical analysis of the works of modern Ukrainian historians on the issues of ethnic history of the Greeks of Ukraine, who belong to its oldest and most stable ethnic communities. In this regard, several tasks are set, one of which is to define main thematic areas of these studies and the degree of their analysis. The methodology is based on the scientific principles of historicism and objectivity. Specific scientific methods of historiographic analysis, synthesis, ideographic and other methods were used. Scientific novelty is determined primarily by the fact that this topic within the outlined chronological boundaries has not become the subject of a separate scientific study so far.

Conclusions: Development of issues of ethnic history of the Greeks of Ukraine, which was initiated in the studies of scholars from Western European countries and the Russian Empire at the end of the XVIII – XIX centuries and has evolved significantly thanks to the scientific achievements of Soviet historians, received a new impetus in the early 1990s in the works of Ukrainian historians. The emergence of another wave of scientific interest in this topic is associated with the reset of the national historical science after the proclamation of independence of Ukraine, the imperatives of state ethnopolitics, the demands of the Ukrainian public, etc. These developments are based on a wide range of newly discovered sources and are characterized by modern research approaches, rethinking key issues of the problem, developing new theories (primarily on the ethnogenesis of Urums and Roumeans), etc. It is determined that a significant contribution to the study of the issue was made by the staff of the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, in particular the Cabinet of Ukrainian-Greek Relations (since 2007 – Research Center for Ukrainian-Greek Relations) headed by N.O. Terentyeva. Against the background of a wide variety of issues on the ethnic

history of Ukrainian Greeks, which have a fairly high level of development today, primarily in the history of the Greeks of Nizhyn and North Azov region, their national and cultural life in independent Ukraine is the least represented.

Keywords: *Greek presence on the Ukrainian territory, articles, theses, monographs, modern national historiography.*

Греки (самоназва – е́ллінес, від грец. ελληνας) належать до найбільш сталих етнічних спільнот, які здавна і переважно компактно проживають на українських теренах*. Основна маса сучасних греків мешкає в Автономній Республіці Крим та Надазов'ї, здебільшого у місцях компактного проживання. Відповідно до Всеукраїнського перепису населення 2001 р. їхня кількість становила 91,5 тис. осіб, і за своєю чисельністю вони посідали 12 місце в етнонаціональній структурі українського суспільства¹. Слід зауважити, що наразі ці показники є застарілими з огляду на демографічні зміни останніх років².

Перші дослідження в межах проблематики історії грецької присутності на українських теренах були здійснені наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. зарубіжними антикознавцями Ж.-П. де Бугенвілем та Р. Рошетом³. Праці цих авторів присвячені Великій грецькій колонізації і базувалися на відомостях, отриманих із стародавніх, здебільшого літературних джерел. Вказаний період в історіографії проблеми слушно охарактеризував В.П. Яйленко, назвавши його антикварно-публіцистичним⁴. Заслугою зарубіжної історіографії другої половини XIX ст. стало вироблення двох теорій щодо детермінант Великої грецької колонізації «аграрної» (Ю. Белох, П. Гіро) і «торговельної» (Е. Мейєр), які й дотепер викликають резонанс у середовищі істориків, кожна з них має як своїх прибічників, так і опонентів⁵.

У цей період вагомий внесок у розробку проблематики було здійснено вченими Російської імперії. Зокрема, побачила світ низка новаторських для свого часу праць з історії давньогрецької колонізації Українського Причорномор'я за авторством Е.Р. Штерна, що базувалися на конкретному археологічному матеріалі, здобутому в результаті розкопок на о. Березань, де, як уже зазначалося, було знайдено найдавніше на українських теренах грецьке поселення Борисфен (Борисфеніда)⁶. Не можна обійти увагою й науковий доробок В.В. Латішева, який, зокрема, у своїй монографії, присвяченій дослідженню історії Ольвії, обґрунтував думку про те, що головною причиною колонізації греками Українського Причорномор'я стали саме їхні торговельні інтереси, яка сьогодні підтримується більшістю істориків⁷. У цей час були започатковані дослідження з історії греків Надазов'я (А.О. Скальковський, С.М. Соловійов, Ф. Хартахай, М. Мурзакевич та ін.) та інших грецьких анклавів України.

Отже, напрацювання вчених кінця XVIII – XIX ст. заклали фундамент і, власне, дали поштовх для подальшої розробки теми, історіографія якої відтоді значно еволюціонувала як у кількісному, так і в якісному відношенні, насам-

перед за рахунок напрацювань радянських і меншою мірою – зарубіжних істориків, проте аналіз цього наукового доробку не є метою даної розвідки.

Дослідження в означеній царині отримали нового імпульсу на початку 1990-х рр., у працях українських істориків. Це, насамперед, пов'язано з перезавантаженням вітчизняної історичної науки після проголошення незалежності України, імперативами державної етнополітики, запитами української громадськості тощо. Наразі ж слід констатувати, що результатом цих студій є чималий масив напрацювань, який вартий окремого аналізу. Примітним є те, що сучасні історики часто послуговуються новими дослідницькими підходами, їхні праці вже не обмежуються студіюванням традиційної тематики, як давньогрецька колонізація Українського Причорномор'я, етногенез приазовських греків тощо.

Одним із фундаторів елліністичних студій у незалежній Україні стала Н.О. Терентьєва (1947–2009 рр.). Зокрема, науковиця ініціювала створення 15 січня 1993 р. у структурі Інституту історії України НАНУ Кабінету українсько-грецьких відносин (з 2007 р. – Центр досліджень українсько-грецьких відносин), який, власне, й очолювала упродовж усього часу його функціонування (до 2009 р.). На базі підрозділу здійснювалися дослідження з історії Греції, українсько-грецьких відносин, грецьких громад на українських теренах тощо, в результаті чого було опубліковано понад 300 наукових праць, у тому числі 23 монографії⁸. У цьому контексті особливої уваги варта колективна праця «Подвижники й меценати. Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII–XIX ст.: Історико-біографічні нариси» (2001)⁹. Як зауважила І.Б. Матяш, це видання «стало істотним внеском як у історіографію етнонаціональних досліджень, так і в біографістику»¹⁰.

Серед чималого наукового доробку Н.О. Терентьєвої слід зосередитися саме на тих працях, які стали складовою сучасної вітчизняної історіографії із проблематики етнічної історії українських греків, що відповідає темі нашого дослідження. Так, 1999 р. побачила світ монографія «Греки в Украине: прошлое и настоящее (экономическая и культурно-просветительская деятельность. XVII–XX вв.)». По суті це була перша спроба узагальнення історії українських греків в одному виданні, починаючи від часу формування тих грецьких анклавів, що виступали вже як самосвідомі етнічні групи населення, а у випадках з маріупольською та ніжинською мали і власну самоорганізацію¹¹.

Окремо варто відмітити широку джерельну базу монографії, представлену матеріалами не лише вітчизняних, а й зарубіжних архівосховищ, позаяк науковиця володіла кількома іноземними мовами, зокрема новогрецькою. Примітно, що в цій праці вперше в сучасній вітчизняній історіографії було приділено увагу проблематиці інституційного розвитку грецької спільноти в незалежній Україні, зокрема висвітлено діяльність всеукраїнського товариства дружби «Україна–Греція», обв'язки віце-президента якого Н.О. Терентьєва виконувала багато років поспіль.

Об'єктом дослідження наступної монографії Н.О. Терентьєвої стало таємне грецьке товариство «Філікі Етерія»¹². Зокрема, авторка ґрунтовно висвітлила одеський період діяльності цієї організації, від її створення у 1814 р. до 1818 р., коли штаб-квартиру було перенесено до Стамбула. Слід зауважити, що до сьогодні ця праця є найбільш повним викладом історії діяльності зазначеної організації у сучасній вітчизняній історіографії, а залучена під час її написання джерельна база, згідно з висловлюванням О.В. Шевченко, «є своєрідною хрестоматією з вивчення актуальних проблем грецької національної революції 1821–1829 рр.»¹³.

У монографії «Торгово-економічні зв'язки України і Греції: історичні традиції та сьогодення», виконаної Наталією Терентьєвою у співавторстві з О.О. Слюсаренко, особлива увага приділена висвітленню торговельної діяльності грецьких іммігрантів на українських теренах, її впливу на розвиток економічного потенціалу окремих регіонів України тощо¹⁴.

У контексті нашого дослідження варта уваги ще одна праця Н.О. Терентьєвої – її спільний доробок із К.В. Балабановим – «Греки в Україні: історія та сучасність» 2008 р., що була репрезентована як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів, де проаналізовано та узагальнено багатотомову історію грецької присутності на українських теренах, висвітлено її основні віхи та найяскравіші прояви, спрогнозовано перспективи розвитку грецької спільноти в незалежній Україні тощо¹⁵.

Під науковим керівництвом Н.О. Терентьєвої було захищено кілька кандидатських дисертацій безпосередньо з проблематики етнічної історії українських греків. Йдеться про дослідження Н.І. Бацак «Греки Північного Приазов'я: культурно-просвітницький розвиток (кінець XVIII – початок XX ст.)» 1999 р., С.П. Пахоменка «Культурний розвиток грецької спільноти України у другій половині XX століття» 2003 р., О.О. Терентьєвої «Просвітницька та благодійна діяльність грецьких купців діаспори: на прикладі діяльності родини Зосимів (кін. XVIII – сер. XIX ст.)» 2004 р., В.В. Піскіжової «Національно-культурне життя етнічних греків України (1991–2005 рр.)» 2006 р. тощо.

У публікації на пошану пам'яті Н.О. Терентьєвої за авторством А.В. Гедьо та Т.В. Ілляк наголошено, що доробок цієї відомої дослідниці та вчених створеного нею наукового підрозділу «набуває особливої ваги в контексті євроатлантичного вектору зовнішньої політики України; результати цього дослідницького пошуку мають велике суспільне значення, надаючи необхідний матеріал для виконання практичних політичних завдань, здійснення демократичної етнополітики незалежної Української держави»¹⁶.

У 1990-х рр. проблематику історії грецької присутності на українських теренах також досліджували: А.В. Гедьо, І.С. Пономарьова, Л.Д. Якубова, Є.К. Чернухін, М.А. Араджионі, Н.І. Бацак та ін. Значна частина цих вчених були/є штатними працівниками Національної академії наук України, зок-

рема Інституту історії України, Інституту сходознавства імені А.Ю. Кримського тощо. Слід констатувати, що чи не найбільш вагомими доробками належать А.В. Гедьо, І.С. Пономарьовій та Л.Д. Якубовій, які до сьогодні залишаються провідними фахівцями в означеній царині.

Так, уже багато років поспіль наукові інтереси А.В. Гедьо зосереджені на вивченні проблематики історії надазовських та ніжинських греків. Ці студії були започатковані кандидатською дисертацією «Греки Північного Приазов'я (1778–1875 рр.)», захищеною 1997 р.¹⁷ Дисертація відтак лягла в основу монографії «Джерела з історії греків Північного Приазов'я (кінець XVIII – початок XX ст.)» 2001 р.¹⁸ У цій праці науковця порушила широке коло питань, пов'язаних із переселенням 1778 р. кримських греків у Надазов'я, де було створено Маріупольський грецький округ, зокрема детально проаналізувала систему самоврядування та церковний устрій цієї адміністративно-територіальної одиниці, еволюцію правового становища грецьких переселенців, їхню роль у господарському освоєнні півдня України тощо.

У 2005 р. побачила світ чергова монографія А.В. Гедьо «Грецькі громади Ніжина та Північного Приазов'я в актових матеріалах середини XVII – XIX ст.», яка отримала значний резонанс у середовищі вітчизняних істориків¹⁹. Так, дискусії викликало її тлумачення поняття «національна громада» як інституціолізованого, етно-конфесійно-правового об'єднання. На основі цього твердження дослідниця наголошує, що з усіх грецьких анклавів, які сформувалися на українських теренах упродовж XVII – XIX ст., тільки маріупольський та ніжинський можна вважати національними громадами, позаяк вони були об'єктами правових відносин, користувалися привілеями українських гетьманів та російських імператорів тощо. Власне саме цією працею дослідниця вперше в історіографії проблематики запровадила комплексний та системний джерелознавчий аналіз історії маріупольської та ніжинської грецьких громад.

У 2006 р. А.В. Гедьо опублікувала монографію «Соціально-економічний розвиток грецьких громад України середини XVII – XIX ст.: джерелознавчий аспект»²⁰. Здійснення порівняльного аналізу комплексу джерел із вказаної проблематики дозволило авторці виявити спільне та відмінне у історичному поступі цих громад, починаючи від мотивацій, що спонукали вдатися до переселення, і закінчуючи обставинами їхнього занепаду. Монографія лягла в основу докторської дисертації А.В. Гедьо з теми «Соціальний статус та розвиток господарства грецьких громад України середини XVII – XIX ст.: джерелознавчий аспект», що також була захищена 2006 р.²¹ Тут варто згадати про те, що наступного 2007 р. аспірантка А.В. Гедьо, а саме В.С. Волоніць, успішно захистила кандидатську дисертацію, присвячену дослідженню торговельно-економічної діяльності грецьких купців на українських теренах у XVII–XIX ст.²²

Безумовним здобутком сучасної вітчизняної історіографії стали праці А.В. Гедьо (виконані у співавторстві), присвячені дослідженню організації самоврядування маріупольської та ніжинської грецьких громад. Йдеться про роботи «Маріупольський грецький суд: історія створення та діяльність» 2012 р.²³ та «Ніжинський грецький магістрат» 2013 р.²⁴, які без перебільшення можна назвати унікальними, позаяк містять найповніший виклад історії становлення та діяльності зазначених інституцій.

Так, на основі аналізу широкого кола джерел, а їхня кількість просто вражає, позаяк нараховує по кожній праці понад 3 тис. позицій, авторка визначила сфери компетенції цих органів грецького самоврядування та масштаби їхньої роботи, висвітлила особливості відносин із пануючою владою (Військо Запорізьке, Російська імперія тощо), а також простежила їхню роль у життєдіяльності громад, інтереси яких вони були покликані представляти. Цінним інформативним джерелом є приватноправові акти, насамперед заповіти, адже ці документи проливають світло на історію повсякдення грецьких переселенців, яка дотепер залишається малодослідженою і представлена в історіографії хіба що побіжно.

Історико-етнографічні дослідження традиційної культури греків Приазов'я представлені працями І.С. Пономарьової. Слід зауважити, що у 1996–2011 рр. науковиця виступила ініціатором проведення й безпосереднім учасником низки етнографічних експедицій на півдні України. Першим вагомим результатом цих польових досліджень стала кандидатська дисертація з теми «Етнічна специфіка духовної культури греків Українського Приазов'я», захищена 1997 р.²⁵

Варто також згадати і про участь цієї дослідниці в міжнародному етнографічному проєкті «Греки Приазов'я» (2006 р.), керівником якого вона була. Власне цього ж року побачила світ її фундаментальна монографія «Етнічна історія греків Приазов'я (кінець XVIII – початок XXI ст.): історико-етнографічне дослідження»²⁶. У цій праці науковиця проаналізувала сукупність етноутворюючих факторів, що вплинули на формування субетнічних груп урумів та румеїв – предків сучасних українських греків. Чимало дискусій викликала висунута І.С. Пономарьовою теорія стосовно їхнього походження, що йде врозрід із усталеною. Так, авторка наполягає на тому, що ці субетнічні групи сформувалися поза Кримським півостровом, тобто ще до того часу як потрапили на його терени, а саме: «Поділ греків на урумів і румеїв відбувся не під впливом татаро-турецького владарювання у Криму»²⁷. Згідно з твердженням І.С. Пономарьової, уруми перемістилися на півострів з Малої Азії, а румеї – з островів Грецького архіпелагу. Дослідниця також зазначила, що, незважаючи на спільне походження та однакову релігійну приналежність, уруми та румеї увесь час свого перебування на півострові практично не мали соціальних контактів поміж собою й навіть сьогодні включають можливість укладення шлюбів.

Вказана монографія лягла в основу докторської дисертації «Греки Приазов'я: етнонаціональні процеси в аспекті трансформації традиційної культури», захищеної І.С. Пономарьовою у 2007 р.²⁸ Слід зауважити, що це дослідження поміж іншим привертає увагу своїм ґрунтовним висвітленням сучасного розвитку етнокультури надазовських греків, що стало можливим завдячуючи залученню матеріалів польових етнографічних досліджень, проведених у грецьких селах Надазов'я.

Не можна обійти увагою й участь І.С. Пономарьової на початку 2010-х рр. у фундаментальному науковому проєкті «Етнонаціональний аспект формування громадянського суспільства в Україні (за матеріалами Північного Азов'я)» з дослідження історії розвитку територіальних громад Надазов'я, результати якого були репрезентовані низкою видань з однойменною назвою, в тому числі словником-довідником, статистичним довідником тощо²⁹.

Окремо варто згадати про результати науково-дослідницької роботи члена-кореспондента НАН України Л.Д. Якубової. Спеціалізуючись на проблематиці історії етнонаціонального розвитку України, науковиця, зокрема, приділила значну увагу вивченню різних аспектів життєдіяльності грецької діаспори. Так, радянський період історії українських греків ґрунтовно висвітлено в її кандидатській дисертації «Соціально-економічне, політичне і культурне життя грецького населення України. 1917 р. – початок 30-х рр. ХХ ст.» 1993 р. та індивідуальній монографії «Маріупольські греки (етнічна історія). 1778 р. – початок 30-х років ХХ ст.», що вийшла друком 1999 р.³⁰ Л.Д. Якубова наголосила, що таким дослідженням «додаткової наукової значущості надає етнокультурна специфіка цієї спільноти. Наважимося стверджувати, що за характером етнокультурних проблем та ознак вона посідала виняткове місце серед етносів УСРР»³¹. З огляду на це, сюжети з історії грецької присутності на українських теренах фігурують у більшості праць Л.Д. Якубової.

Наприклад, у монографії «Повсякденне життя етнічних меншин радянської України у міжвоєнну добу» 2011 р. вміщено змістовний описовий матеріал щодо характерних особливостей організації побуту греків, їхніх усталених родинних традицій та ін.³² Авторка розглядає грецьку спільноту в контексті розвитку інших національних меншин і у взаємодії з ними на тлі тогочасної політики радянської влади у сфері економіки, медицини, освіти та культури. Аналізу наслідків впровадження засад політики коренізації у системі освіти (виведення національних мов за межі побутового вжитку) у книзі приділена окрема увага. Л.Д. Якубова наголошує на тому, що тогочасні програми культосвітньої діяльності не враховували всієї специфіки етнокультурних, зокрема, мовних особливостей етнічних спільнот, насамперед широкого розмаїття говірок та діалектів, побутуючих у їхньому середовищі. З огляду на це, науковця вважає, що спроби прискорення «еллінізації», «татаризації» та «романізації» греків Української РСР, іще й за умов масової неписьменності, від самого свого початку були приречені на провал.

У цьому контексті слід згадати, що саме дослідженню мовних проблем греків радянської України Л.Д. Якубова присвятила низку наукових розвідок, серед яких «Еллінізація приазовських греків (середина 20-х – 30-і роки) – мовно-культурний аспект», «Мовна проблема та її вплив на етнокультурне життя українських греків (середина 20-х – 30-ті рр. ХХ ст.)» тощо³³.

Цінними й унікальними можна вважати результати міждисциплінарних, історико-філологічних студій Є.К. Чернухіна, які зокрема стосуються грецької палеографії та кодикології. Низка праць ученого присвячена вивченню грецької рукописної спадщини, що зберігається у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського – це індивідуальна монографія, каталоги, збірники документів та ін.

Маловідомі сторінки історії українсько-грецьких релігійних зв'язків ХVIII ст., що стосуються тогочасних контактів українського та грецького духовництва, а водночас і побутування грецьких анклавів на українських теренах, висвітлені на шпальтах видання «Грецький Схід і Україна: листи грецького духовенства ХVIII ст. в фондах Інституту рукопису ЦНБ ім. В.І. Вернадського» 1994 р., що базується на листуванні грецьких духовних осіб різного рангу з київськими митрополитами Рафаїлом Заборовським та Арсенієм Могилянським, кафігумена монастиря св. Катерини в Києві Григорія Синайського з греками фортеці Св. Єлисавети та ін.³⁴

У 2002 р. побачила світ монографія Є.К. Чернухіна «Грецька рукописна спадщина в Києві. Історіографія та огляд матеріалів IV – ХХ ст.», що являє собою комплексне дослідження майже пів тисячі грецьких манускриптів IV–ХХ ст. із київських бібліотечних колекцій та фондів, які поміж іншого є цінним інформативним джерелом із проблематики історії присутності греків на українських теренах³⁵.

Працею Є.К. Чернухіна «Архів протоієрея Трифілія Карацоглу: першоджерела з історії греків Криму та Надазов'я ХVIII ст. у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського» 2016 р. було вперше введено до наукового обігу документи архіву протоієрея Трифілія Карацоглу – одного з духовних лідерів кримських греків, які у 1878–1880 рр. вдалися до переселення у Надазов'я, сподвижника митрополита Маріупольського і Готфейсько-Кафайського Ігнатія. Аналіз цих першоджерел проливає світло на особливості організації побуту та церковного устрою Маріупольського грецького округу³⁶. У цьому виданні докладні археографічні описи документів вміщені разом із їхніми текстами, надано список шифрів зберігання цих матеріалів в Інституті рукопису тощо.

Авторству Є.К. Чернухіна також належить низка розвідок з історії нижинської і маріупольської грецьких громад, історико-біографічних нарисів, присвячених визначним персоналіям грецького духовництва в Україні та ін.

Проблематика грецької присутності на українських теренах висвітлюється у працях М.А. Араджионі. Слід зауважити, що після опублікування 1999 р.

монографії «Греки Крыма и Приазовья: история изучения и историография этнической истории и культуры (80-е гг. XVIII в. – 90-е гг. XX в.)», в якій узагальнено понад двохсотлітній досвід студіювання історії зазначених грецьких анклавів, подальші свої наукові пошуки дослідниця зосередила саме на вивченні етнічної історії та культури греків Кримського півострова³⁷.

Примітно, що М.А. Араджионі дотримується тієї точки зору, що формування етносу кримських греків періоду Середньовіччя не було пов'язане з переселенням із Балканського півострова чи островів Грецького архіпелагу, а носило автохтонний характер і стало результатом тривалих, складних етногенетичних процесів, у яких брали участь представники різних народів, як готи, алани, гуни, хазари, булгари, половці, татари т. ін. Дослідниця вважає головним об'єднавчим фактором утворення цього етносу приналежність до православного (грецького) віросповідання, що, власне, й обумовило його ідентифікацію з грецькою національністю³⁸.

Наразі М.А. Араджионі належить до числа небагатьох сучасних українських істориків, які приділяють увагу вивченню етнокультурної ситуації у середовищі кримських греків в умовах незалежної України. Йдеться про такі праці, як «Некоторые итоги этнографических и социологических исследований греческих общин Крыма, проведенных в 1993–1995 гг.» 1999 р., «Греки Криму: історія і сучасне становище (етнокультурна ситуація та проблеми етнополітичного розвитку)» 2005 р. тощо³⁹. У цьому контексті дослідниця наголошує: «Після анексії Криму дослідження історії міграцій, соціального статусу та культури різних етнічних спільнот, які здавна мешкали на теренах півострова, набуває особливої гостроти і актуальності»⁴⁰.

Поміж останніх публікацій М.А. Араджионі науковий інтерес становить історико-генеалогічна розвідка «Грецькі дворянські роди на Півдні України: досвід вивчення (за документами Держархіву в Автономній Республіці Крим)» 2016 р., яка проливає світло на процедуру набуття дворянського звання грецькими родинами після приєднання Кримського ханства до Російської імперії у 1783 р.⁴¹

Висвітленню окремих сторінок історії українських греків присвячена низка генеалогічних та просопографічних досліджень В.В. Томазова (Томозова). Так, учений реконструював історію впливових грецьких родин Маврогордато (гілка Лакана), Родоканакі та Севастопуло, які проживали на півдні України від XVIII ст. і відіграли помітну роль в економічному, культурному та громадському житті зазначеного регіону⁴². У цьому контексті не можна обійти увагою монографію «Генеалогія козацько-старшинських родів: історіографія та джерела (друга половина XVII – початок XX ст.)» 2006 р., де в тому числі викладено історію козацько-старшинських родин грецького походження, проаналізовано їхній внесок у розвиток української культури тощо⁴³. 2021 р. у стінах Інституту історії України НАН України науковець захистив докторську

дисертацію «Греки-хіосці на Півдні України (кінець XVIII ст. – 1917 р.): просопографічний портрет етносоціальної спільноти». Слід наголосити на екстраординарності цієї роботи, адже тут вперше в історіографії, як у вітчизняній, так і в зарубіжній, хіоські греки постали об'єктом комплексного дослідження, в результаті чого автор створив колективний просопографічний портрет цієї унікальної кровноспорідненої етносоціальної спільноти, що складалась із представників впливових і заможних аристократичних родів Маврогордато (гілки Лакана, Нікола, Скарлаті та Вітелла), Родоканакі, Раллі, Севастопуло, Скараманга, Каралі й Аверіно. Завдяки використанню широкого кола архівних джерел автор реконструював маловідомі сторінки історії розвитку Півдня України означеного періоду в правовому, фінансово-економічному, культурно-освітньому та особистісному контекстах. За визначенням самого автора, ця праця також є вкрай важливою для ствердження дисциплінарного статусу просопографії.

Проблему збереження етнічної ідентичності надазовських греків розглядає Н.І. Бацак у своїй монографії «Грецька спільнота Надазов'я: етнокультурні процеси (остання чверть XVIII – початок XX століття)», опублікованій 2010 р.⁴⁴ У цій праці, за визначенням самої авторки, «на документальній основі розкриваються формування та розвиток культурно-освітньої парадигми грецької спільноти», зокрема досліджено правові умови її соціокультурної розбудови, функціонування системи шкільних та позашкільних закладів, літературно-мистецьку та громадсько-просвітницьку діяльність її представників тощо.

Репресивну діяльність органів державної безпеки СРСР на українських теренах, зокрема стосовно грецького населення, вже багато років поспіль вивчає В.М. Нікольський. У 2003 р. побачила світ монографія науковця «Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження», один із розділів якої присвячено так званій «грецькій операції» НКВС 1937–1938 рр.⁴⁵ Ця тема висвітлена детальніше в колективній праці 2005 р. за редакцією В.М. Нікольського «Книга пам'яті греков України», де на основі широкого кола першоджерел (архівно-слідчої справи заступника УНКВС по Сталінській області Г. Загорського-Зарицького, слідчих справ репресованих греків та ін.) встановлено кількість репресованих греків, їхній вік та соціальну приналежність, однак автор наполягає, що і ці дані не є вичерпними, тому потрібні подальші дослідження⁴⁶.

У 2006 р. була опублікована монографія за спільним авторством Пахоменка С.П. і Балабанова К.В. «Національно-культурне та громадське життя греків України в другій половині XX – на початку XXI століття», в якій проаналізовано форми та засоби виявлення культурної самобутності українських греків⁴⁷. У праці приділено увагу питанням історії становлення й діяльності грецьких національно-культурних товариств, зокрема наголошено, що пріоритети їхньої роботи обумовлюються історичними особливостями становлення тієї чи іншої грецької громади, орієнтирами лідерів тощо.

О.О. Терентьева досліджувала просвітницьку й благодійну діяльність представників грецької купецької родини Зосимів, зокрема братів Анастасія і Миколи в Ніжині, їхню роль у розгортанні новогрецького Просвітництва, підготовці національно-визвольної боротьби грецького народу проти османського панування тощо⁴⁸.

До здобутків сучасної української історіографії слід віднести видану новогрецькою мовою у 2007 р. монографію Л.Г. Білоусової «Родина Петрококіно: одеський період. XIX – початок XX ст.» (оригінальна назва «Λίλια Μπελοουσοβα. Το γένος των Πετροκοκκινων: περιόδος της Οδησσοῦ 19ος – αρχές 20ο αιώνα»), презентація якої відбулася 27 лютого 2008 р. в Історичному музеї міста Афіни⁴⁹. В основу цієї праці лягла кандидатська дисертація з теми «Династія грецьких купців Петрококіно в економічному і соціокультурному житті Російської імперії (XIX – початок XX ст.)», захищена 2007 р.⁵⁰ Монографія висвітлює історію одеського періоду життєдіяльності грецьких (хіоських) купців Петрококіно, які на початку XIX ст. переселилися до Російської імперії і відіграли помітну роль у соціально-економічному розвитку цього міста.

Маловивчені сторінки історії грецької присутності на теренах України, зокрема в західноукраїнському регіоні, відкриває І.М. Лильо своєю докторською дисертацією у формі монографії «Греки на території Руського воєводства у XV – XVIII ст.» 2019 р. Вихід у світ цієї праці став значною подією в історіографії проблеми. Сам автор констатував, що «тема історичної спадщини греків на території Руського та Подільського воєводств Речі Посполитої і надалі залишається практично поза дискурсом дослідників Нового часу»⁵¹. З цим твердженням важко не погодитися, адже до виходу у світ вказаної монографії означена проблема розглядалася сучасними українськими істориками лише побіжно, зокрема у працях О.З. Духа, В.П. Кривоноса⁵². І.М. Лильо також зазначив: «Керуючись наявним станом справ, метою праці було максимально вповні з'ясувати обставини утворення та розвитку локальних грецьких діаспор на території Руського воєводства у XV–XVIII ст.»⁵³. Так, у монографії ґрунтовно висвітлена торгівельно-ремісничя та культурно-просвітницька діяльність грецьких іммігрантів на теренах Львова, Замостя, Бродів та інших міст воєводства, визначено місце та роль греків у тогочасному соціокультурному просторі регіону, їхній внесок у розвиток духовної та матеріальної культури України тощо.

До історіографічних здобутків останніх років слід також віднести монографію «Грецька громада та консули Греції у Бердянську XIX – початку XX століття» за спільним авторством І. Лимана й В. Константінової, що побачила світ 2020 р.⁵⁴ У книзі висвітлено роль греків у заснуванні Бердянська та його подальшому соціально-економічному й культурному розвитку, життєдіяльність греків-очільників бердянського місцевого самоврядування та грецьких консулів і віце-консулів, акредитованих у цьому місті, зв'язки між Грецьким

та Британським консульствами тощо. Примітною особливістю цієї праці є широка географія походження використаних у ній джерел, виявлених у архівах України, Росії, Польщі, Греції, Німеччини, Ізраїлю та Великої Британії.

Упродовж 2000-х рр. побачила світ низка бібліографічних видань, присвячених проблематиці історії українських греків: багатотомне видання «Греки Одессы: именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви» 2000–2009 рр. (авт.-упоряд.: Л.Г. Білоусова, А.В. Мартиненко, А.М. Паніван, М.Г. Батурина, А.Е. Бух), «Греки в истории Крыма: краткий биографический справочник» 2000 р. (ред.-упоряд. В.В. Харабуга), «Етнічна історія грецької спільноти в Україні: бібліографічний довідник-показчик» 2003 р. (відп. ред. М.Ф. Дмитрієнко), «Жизнеописание заслуженных греков Украины. 1778–2008 гг.: информационно-справочный материал» 2014 р. (ред.-упоряд. Н.С. Коссе), «Дослідники історії Південної України: біобібліографічний довідник» 2013–2016 р. (упоряд. Ігор Лиман) та ін.⁵⁵

У контексті цього дослідження не можна обійти увагою й колективну працю науковців Інституту історії України НАН України «Греки на українських теренах: Нариси з етнічної історії. Документи, матеріали, карти» 2000 р., виконану під керівництвом проф. М.Ф. Дмитрієнко⁵⁶. Як зазначив П.Т. Тронько: «З виходом цього видання в українській історіографії заповнилися значні прогалини в етнічній історії нашої Батьківщини»⁵⁷.

Певний внесок у формування загальної картини етнічної історії греків України був зроблений їхніми ж представниками (С.М. Мазараті, А.Я. Балджі, В.Я. Терезов, К.В. Балабанов, О.І. Коноп та ін.), але переважно шляхом науково-публіцистичних напрацювань. Тут слід згадати роботу В.Я. Терезова «Греки и восточные славяне. Из истории греческо-украинских и греческо-российских культурных связей» 2000 р.⁵⁸ Напевно найбільш помітним виданням, що побачило світ завдячуючи зусиллям грецької спільноти незалежної України, стала узагальнююча праця «От античности до наших дней: очерки истории и культуры греков Украины» (ред. і упоряд. Н.С. Коссе), опублікована 2009 р. Федерацією грецьких товариств України, в якій на основі різнопланового дослідницького матеріалу відображені основні віхи історії українських греків⁵⁹.

Окремі сторінки цієї історії відкривають матеріали низки науково-практичних конференцій всеукраїнського та міжнародного масштабу, що проводилися на теренах незалежної України. Їхніми організаторами виступають українські та зарубіжні науково-освітні, державні та громадські інституції, зокрема провідні організаційні структури грецької спільноти України. Зазвичай ці заходи привертають увагу значної кількості представників вітчизняних і зарубіжних наукових кіл, котрі спеціалізуються на елліністичних студіях. До найбільш резонансних із них, що відбулися впродовж останнього десятиліття, слід віднести: Міжнародна науково-практична конференція «Діалог культур у контексті історії українсько-грецьких зв'язків» (Київ, 2011), III Міжнародна

науково-практична конференція «Діалог культур: Україна – Греція» (Салоніки–Патри–Афіни–Одеса–Київ, 2012 р.), IV Міжнародна науково-практична конференція «Діалог культур: Україна – Греція. Сучасний стан та перспективи розвитку» (Київ–Афіни–Патри–Салоніки–Ніш, 2013 р.), VI Міжнародна науково-практична конференція «Діалог культур: Україна – Греція (до 1000-річчя Афонської спадщини в Україні)» (Київ, 2015 р.), Науково-практична конференція «Трагедія греків України в історичній пам'яті українців (80-і роковини репресивної «грецької операції»)» (Маріуполь, 2017 р.), Міжнародна наукова конференція «Грецька громада Ніжина: історія і сучасність» (Ніжин, 2017 р.).

Слід зауважити, що з означеної проблематики в незалежній Україні було захищено понад 20 дисертацій, і це є важливим показником значного наукового інтересу, який до неї виявляють сучасні історики. Отже, історія грецької присутності на українських теренах на сьогодні є досить розвиненим напрямком історичних досліджень, який певним чином вже інституціалізувався під назвою «елліністичні студії», хоча це поняття є значно ширшим за власне історичний контекст, оскільки передбачає, зокрема, лінгвістичні пошуки.

Окрім дисертацій, про які вже йшлося в нашій розвідці, необхідно згадати працю О.Є. Пилипенка⁶⁰, яка перебуває в числі перших у незалежній Україні, присвячених вивченню історії становлення та діяльності Ніжинського грецького братства, його суду та магістрату. Крім цього не можна обійти увагою низку кандидатських дисертацій, захищених у стінах Інституту історії України НАН України. Зокрема, у працях М.К. Подгайко⁶¹ та С.В. Новікової⁶² висвітлюється проблематика етнічної історії надазовських греків в епоху модерну, а дисертація М.А. Абдуллаєвої⁶³ – одна з небагатьох, що відкриває маловідомі сторінки історії духовного життя кримських греків. Варто також згадати дві праці, виконані на базі Донецького національного університету. Перша – за авторством Ю.М. Демури⁶⁴, датована 2008 р. і присвячена вивченню господарської діяльності іноземних колоністів (у тому числі греків) упродовж другої половини XVIII – початку XX ст., їхній ролі в економічному розвитку регіону. Інша праця, захищена С.С. Арабаджи⁶⁵ 2012 р., вирізняється тим, що є єдиним до сьогодні комплексним дослідженням джерел з історії повсякдення грецького населення Надазов'я епохи модерну. Для нашого дослідження науковий інтерес становила кандидатська дисертація О.Л. Капінус «Грецькі громади України кінця XVII – початку XXI ст.: історіографія проблеми», що була захищена 2008 р.⁶⁶ Авторка здійснила комплексний історіографічний аналіз праць із тематики етнічної історії греків України, починаючи з XIX ст. – часу започаткування еліністичних студій як таких, приділивши значну увагу й доробку сучасних українських істориків. Серед іншого дослідниця зауважила, що вітчизняні науковці надають перевагу студіюванню історії ніжинських та надазовських греків і, відповідно, вивчення інших грецьких осередків носить здебільшого фрагментарний характер. Дійсно, це

твердження було слухним і обґрунтованими на час захисту дисертації, та наразі ситуація виглядає дещо інакше за рахунок напрацювань останніх років, які вже були проаналізовані в нашій розвідці.

Насамкінець слід констатувати, що підвалини історичних студій з етнічної історії українських греків було закладено наприкінці XVIII–XIX ст. працями вчених Російської імперії та західноєвропейських країн. Відтоді історіографія цієї проблематики постійно еволюціонувала і в кількісному, і в якісному відношенні за рахунок наукового доробку радянських істориків та найбільших результатів досягла у працях сучасних українських науковців.

Їхній історіографічний огляд дозволяє твердити про особливий внесок, що був здійснений у розвиток досліджень історії грецької присутності на українських теренах співробітниками Інституту історії України НАН України, а також виокремити в цьому процесі роль Н.О. Терентьевої. Очевидним є те, що поміж значної кількості напрацювань із цієї проблематики у пріоритетах дискурсу все ж перебувають питання історії життєдіяльності приазовського та ніжинського грецьких анклавів, тому ці її аспекти розроблені в історіографії більш фундаментально і представлені не лише численними науковими статтями, а й ґрунтовними дисертаціями, монографіями тощо. Останніми роками значно просунулося студіювання проблематики історії інших грецьких осередків, насамперед львівського та одеського, і вже знайшло своє відображення в окремих докторських дисертаціях і монографіях. Необхідно також наголосити на тому, що національно-культурне життя грецької спільноти в умовах незалежної України є найменш репрезентованим в історичній науці. Переважна більшість цього доробку належить самим її представникам і має здебільшого науково-публіцистичний виклад. Однак цей аспект проблеми є вкрай важливим для відтворення загальної картини грецької присутності на українських теренах, історії України загалом, а тому потребує подальшої наукової розробки. Можна спрогнозувати посилення наукового інтересу до цієї багатоаспектної теми і в подальшому, зважаючи на невизначеність становища українських греків після тимчасової окупації Автономної Республіки Крим та окремих територій Луганської і Донецької областей Російською Федерацією в 2014 р.

* Тут йдеться про територіальні межі незалежної України.

¹ Урядовий кур'єр. 2002. 28 грудня. С.11–12.

² Комплексний демографічний прогноз України на період до 2050 р. За ред. чл.-кор. НАН України, д.е.н., проф. Е.М. Лібанової. Київ, 2006. 138 с.

³ Bougainville J. P. de. *Quels étaient les droits des métropoles grecques sur leurs colonies; les devoirs des colonies envers les métropoles; et les engagements réciproques des unes et des autres.* Paris, 1745; Rochette R. *Histoire critique de rétablissement des colonies grecques.* Paris, 1814. T. 1.

⁴ Ольговський С.Я. Давньогрецькі міста-колонії Північного Причорномор'я: навчальний посібник. Київ, 2007. 149 с.

⁵ Meyer E. Geschichte des Alterthums. Stuttgart, 1893. Т. 2. S. 433–484; Beloch K.J. Griechische Geschichte. Strassburg, 1912. S. 229–233; Guiraud P. La propriété foncière en Grèce jusqu'à la conquête romaine. Paris, 1893. P. 78–86.

⁶ Штерн Э.Р. Новооткрытая Ольвийская надпись. *Записки Одесского общества истории и древностей*. 1893. Т. 16; Штерн Э.Р. Значение керамических находок на юге России для выяснения культурной истории Черноморской колонизации. *Записки Одесского общества истории и древностей*. 1900. Т. 22. С. 1–21.

⁷ Латышев В.В. Исследования об истории и государственном строе города Ольвии. Санкт-Петербург, 1887.

⁸ Гедьо А., Ілляк Т. Становлення елліністики в Україні. Пам'яті Н.О. Терентьевої. *Вісник – АГГЕЛІАФОРΟΣ. Щорічний українсько-грецький альманах*. 2017. Грудень. С.347.

⁹ Подвижники й меценати. Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII–XIX ст.: Історико-біографічні нариси. Київ, 2001. 342 с.

¹⁰ Матяш І.Б. Етнічна історія греків України в особах. *Архіви України*. 2001. № 6.

¹¹ Терентьева Н.А. Греки в Украине: прошлое и настоящее (экономическая и культурно-просветительская деятельность. XVII–XX вв.). Киев, 1999. 352 с.

¹² Терентьева Н.О. Тасмне грецьке товариство «Філікі Етерія»: організаційний та політико-ідеологічний центр підготовки грецької революції 1821–1829 рр. Київ, 2005. 352 с.

¹³ Шевченко О. Терентьева Наталія. Тасмне грецьке товариство «Філікі Етерія»: організаційний та політико-ідеологічний центр підготовки грецької революції 1821–1829 рр. *Український археологічний щорічник*. Київ, 2007. Вип. 12. Том 15. С. 803.

¹⁴ Слюсаренко О.О., Терентьева Н.О. Торгово-економічні зв'язки України і Греції: Історичні традиції та сьогодення. Київ, 2005. 384 с.

¹⁵ Терентьева Н., Балабанов К. Греки в Україні: історія та сучасність. Навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. Київ, 2008. Ч. 1. 352 с.; Терентьева Н., Балабанов К. Греки в Україні: історія та сучасність. Навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. Київ, 2008. Ч. 2. 320 с.

¹⁶ Гедьо А., Ілляк Т. Становлення елліністики в Україні. Пам'яті Н.О. Терентьевої. *Вісник – АГГЕЛІАФОРΟΣ. Щорічний українсько-грецький альманах*. 2017. Грудень. С.351.

¹⁷ Гедьо А.В. Греки Північного Приазов'я (1778–1785 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Донецьк, 1997. 24 с.

¹⁸ Гедьо А.В. Джерела з історії греків Північного Приазов'я (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ, 2001. 245 с.

¹⁹ Гедьо А.В. Грецькі громади Ніжина та Північного Приазов'я в актових матеріалах середини XVII–XIX ст. Київ, 2005. 416 с.

²⁰ Гедьо А.В. Соціально-економічний розвиток грецьких громад України середини XVII–XIX ст.: джерелознавчий аспект. Донецьк, 2006. 398 с.

²¹ Гедьо А.В. Соціальний статус і розвиток господарства грецьких громад України середини XVII–XIX ст.: джерелознавчий аспект: автореф. дис. ... д-ра іст. наук., Донецьк, 2006. 37 с.

²² Волоніць В.С. Торговельно-комерційна діяльність греків-купців в Україні (середина XVII–XIX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Донецьк, 2007. 20 с.

²³ Гедьо А.В., Терентьева Н.О., Саєнко Р.І. Маріупольський грецький суд: історія створення та діяльність. Донецьк, 2012. 480 с.

- ²⁴ Гедьо А.В., Подгайко М.К. Ніжинський грецький магістрат. Донецьк, 2013. 446 с.
- ²⁵ Пономарьова І.С. Етнічна специфіка духовної культури греків українського Приазов'я: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 1997. 20 с.
- ²⁶ Пономарьова І.С. Етнічна історія греків Приазов'я (кінець XVIII – початок ХХІ ст.): Історико-етнографічне дослідження. Київ, 2006. 300 с.
- ²⁷ Пономарьова І.С. Етнічна історія греків Приазов'я (кінець XVIII – початок ХХІ ст.): Історико-етнографічне дослідження. Київ, 2006. С. 260.
- ²⁸ Пономарьова І.С. Греки Приазов'я: етнонаціональні процеси в аспекті трансформації традиційної культури: автореф. дис. ... д-ра іст. наук. Київ, 2007. 32 с.
- ²⁹ Етнонаціональний аспект формування громадянського суспільства в Україні (за матеріалами Північного Азов'я). Балабанов К.В., Дегтеренко А.М., Булик М.В., Пахоменко С.П., Пономарьова І.С. За заг. ред. К.В. Балабанова. Маріуполь, 2011. 344 с; Етнонаціональний аспект формування громадянського суспільства в Україні (за матеріалами Північного Азов'я): Громадянське суспільство в Україні: етнонаціональний аспект. Словник-довідник. Балабанов К.В., Дегтеренко А.М., Булик М.В., Пахоменко С.П., Пономарева І.С. За заг. ред. К.В. Балабанова. Маріуполь, 2011. 120 с.; Етнонаціональний аспект формування громадянського суспільства в Україні (за матеріалами Північного Азов'я): Розвиток територіальних громад Українського Північного Азов'я. Статистичний довідник. Балабанов К.В., Дегтеренко А.М., Булик М.В., Пахоменко С.П., Пономарьова І.С. За заг. ред. К.В. Балабанова. Маріуполь, 2011. 41 с.
- ³⁰ Якубова Л.Д. Маріупольські греки (етнічна історія). 1778 р. – початок 30-х років ХХ ст. Київ, 1999. 331 с.
- ³¹ Якубова Л. Грецьке село в горнилі «більшовицької перековки» (20-ті рр. ХХ ст.). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжзвідомчий збірник наукових праць*. 2010. Вип. 19. С. 174.
- ³² Якубова Л. Повсякденне життя етнічних меншин радянської України у міжвоєнну добу. Київ, 2011. 339 с.
- ³³ Якубова Л. Еллінізація приазовських греків (середина 20-х – 30-і роки) – мовно-культурний аспект. *Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького*. Київ, 1998. Вип. II. С.87–99; Якубова Л.Д. Мовна проблема та її вплив на етнокультурне життя українських греків (середина 20-х – 30-ті рр. ХХ ст.) (1). *Український історичний журнал*. 2004. №2. С.121–132; Якубова Л.Д. Мовна проблема та її вплив на етнокультурне життя українських греків (середина 20-х – 30-ті рр. ХХ ст.) (2). *Український історичний журнал*. Київ, 2004. №4. С. 82–90.
- ³⁴ Чернухін Є.К. Грецький Схід і Україна: листи грецького духовенства XVIII ст. в фондах Інституту рукопису ЦНБ ім. В. І. Вернадського. Київ, 1994. 91 с.
- ³⁵ Чернухін Є.К. Грецька рукописна спадщина в Києві. Історіографія та огляд матеріалів IV–XX ст. Київ, 2002. 326 с.
- ³⁶ Чернухін Є.К. Архів протоієрея Трифілія Карацоглу: першоджерела з історії греків Криму та Надазов'я XVIII ст. у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Київ, 2016. 318 с.
- ³⁷ Араджиони М.А. Греки Крима и Приазовья: история изучения и историография этнической истории и культуры (80-е гг. XVIII в. – 90-е гг. XX в.). Симферополь, 1999. 132 с.
- ³⁸ Араджиони М.А. Греки Крима: к истории формирования общины в период позднего средневековья – нового времени. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии: Сб. научн. тр.* 2007. Вып. XIII. С. 641– 678.

³⁹ Араджиони М.А. Некоторые итоги этнографических и социологических исследований греческих общин Крыма, проведённых в 1993–1995 гг. *Исторический опыт межнационального и межконфессионального согласия в Крыму*. Симферополь, 1999. С.10–15; Араджиони М.А. Греки Криму: історія і сучасне становище (етнокультурна ситуація та проблеми етнополітичного розвитку): монографія. Сімферополь, 2005. 92 с.

⁴⁰ Араджиони М.А. Грецькі дворянські роди на Півдні України: досвід вивчення (за документами Державного архіву в Автономній Республіці Крим). *Сходознавство*. 2016. № 73–74. С. 3.

⁴¹ Араджиони М.А. Грецькі дворянські роди на Півдні України: досвід вивчення (за документами Державного архіву в Автономній Республіці Крим). *Сходознавство*. 2016. № 73–74. С. 3–62.

⁴² Томазов В. Рід Маврогордато (гілка Лакана) в Одесі: історико-генеалогічна розвідка. *Архіви України*. 2010. Вип. 3–4 (269), липень–вересень. С. 72–86; Томазов В. Одеські Севастопуло: соціальний статус родини. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. 2014. Число 24. С. 109–122; Томазов В. Одеські Родоканакі: історико-генеалогічна розвідка. *Архіви України*. 2015. Вип. 5–6 (299). С. 250–266.

⁴³ Томазов В. К вопросу о вкладе казацко-старшинских родов греческого происхождения в украинскую культуру. *Записки історико-філологічного товариства А. Білецького*. 1997. Вип.1. С.87–90; Томазов В. З генеалогії козацько-старшинських родів грецького походження. *Берегиня*. 2000. № 1–2; Томазов В.В. Генеалогія козацько-старшинських родів: історіографія та джерела (друга половина XVII – початок XX ст.). Київ, 2006. 282 с.; Томазов В.В. Мадзапети (Маззапети). *Енциклопедія історії України*. Київ, 2009. Т. 6. 790 с.

⁴⁴ Бацак Н.І. Грецька спільнота Надазов'я: етнокультурні процеси (остання чверть XVIII – початок XX століття). Київ, 2010. 270 с.

⁴⁵ Нікольський В. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження: моногр. Донецьк, 2003. 624 с.

⁴⁶ Нікольський В.Н., Бут А.Н., Добров П.В., Шевченко В.А. Книга пам'яті греків України. Донецьк, 2005. 336 с.

⁴⁷ Балабанов К.В., Пахоменко С.П. Національно-культурне та громадське життя греків України в другій половині XX – на початку XXI століття: монографія. Маріуполь, 2006. 260 с.

⁴⁸ ерентьева О.О. Грецькі купці Зосими: просвітницька та благодійна діяльність. Київ, 2003. 187 с.

⁴⁹ Μπελοουσοβα Λίλια. Το γενοσ των Πετροκοκκινων: περίοδος της Οδησσοу 19ος – απχες 20ο αιώνα». Χίος, 2007. 390 σ.

⁵⁰ Білоусова Л.Г. Династія грецьких купців Петрококіно в економічному і соціокультурному житті Російської імперії (XIX – початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Одеса, 2007. 20 с.

⁵¹ Лильо І. Греки на території Руського воєводства у XV–XVIII ст. Львів, 2019. С. 11.

⁵² Дух О. Превелебні панни: Жіночі чернечі спільноти Львівської та Перемишльської єпархій у ранньомодерний період. Львів, 2017. 752 с.; Кривонос В.П. Львівсько-левантійська торгівля наприкінці XV – в середині XVII ст. *Український історичний журнал*. 1995. № 1. С. 48– 57; Кривонос В.П. До питання про діяльність середньоземноморських греків у Львові в XVI – середині XVII ст. *Lwów: miasto, społeczeństwo, kultura*. Kraków, 1998. Т. 2.

⁵³ Лильо І. Греки на території Руського воєводства у XV–XVIII ст. Львів, 2019. С. 11.

⁵⁴ Лиман І., Константінова В. Грецька громада та консули Греції у Бердянську XIX – початку XX століття: монографія. Мелітополь, 2020. 494 с.

⁵⁵ Греки Одессы: Именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. Часть I. 1800–1831. *Труды Государственного архива Одесской области*. Одесса, 2000. Т. II. 364 с.; Греки в истории Крыма: Краткий биографический справочник. Научн. ред.-составитель В.В. Харабуга. Симферополь, 2000. 320 с.; Етнічна історія грецької спільноти в Україні: бібліографічний довідник-показчик. Відп. ред. М.Ф. Дмитрієнко. Київ, 2003. 288 с.; Жизнеописание заслуженных греков Украины. 1778–2008 гг.: Информационно-справочный материал. Ред. и сост. Н.С. Коссе. Мариуполь, 2014. 512 с.; Дослідники історії Південної України: біобібліографічний довідник. Упорядн. І. Лиман. Київ, 2013. Т. 1. 382 с.

⁵⁶ Греки на українських теренах: Нариси з етнічної історії: Документи, матеріали, карти. Авт.: М. Дмитрієнко, В. Литвин, В. Томазов, Л. Яковлева, О. Ясь та ін. Київ, 2000. 488с.

⁵⁷ Тронько П. Греки на українських теренах: Нариси з етнічної історії. Документи, матеріали, карти. *Бібліотечний вісник*. 2000. № 4. С. 55.

⁵⁸ Терезов В.Я. Греки и восточные славяне. Из истории греческо-украинских и греческо-российских культурных связей. Київ, 2000. 223 с.

⁵⁹ От античности до наших дней: очерки истории и культуры греков Украины. Ред. и сост. Н.С. Коссе. Мариуполь, 2009. 298 с.

⁶⁰ Пилипенко О.Є. Виникнення і діяльність Ніжинського грецького братства (50 рр. XVII ст. – кін. 60 рр. XIX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 1996. 22 с.

⁶¹ Подгайко М.К. Самоврядування грецьких громад в Україні (середина XVII – 70-ті рр. XIX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2006. 19 с.

⁶² Новікова С.В. Внесок греків в економічний розвиток Північного Приазов'я (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2005. 19 с.

⁶³ Абдуллаєва М.А. Православні храми та монастирі Криму як осередки духовного життя грецького населення (кінець XVIII – 30-і роки XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2001. 19 с.

⁶⁴ Демура Ю.М. Іноземні колоністи в соціально-економічному розвитку Північного Приазов'я (друга половина XVIII – початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Донецьк, 2008. 19 с.

⁶⁵ Арабаджи С.С. Повсякденне життя грецького населення Північного Приазов'я кінця XVIII – початку XX ст.: джерелознавчий аспект: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Донецьк, 2012. 20 с.

⁶⁶ Капінус О.Л. Грецькі громади України кінця XVII – початку XXI ст.: історіографія проблеми.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Донецьк, 2008. 20 с.

REFERENCES

1. Abdullaieva, M.A. (2001). Pravoslavni khramy ta monastyri Krymu iak osередky dukhovnoho zhyttia hrets'koho naselennia (kinets' XVIII – 30-i roky XX st.). *Extended abstract of PhD thesis*. Kyiv [in Ukrainian].

2. Arabadzy, S.S. (2012). Povsiakdenne zhyttia hrets'koho naselennia Pivnichnoho Pryazov'ia kintsia XVIII – pochatku XX st.: dzhereloznavchij aspekt. *Extended abstract of PhD thesis*. Donets'k [in Ukrainian].

3. Aradzhioni, M.A. (1999). *Greki Kryma i Priazov'ya: istoriya izucheniya i istoriografiya etnicheskoy istorii i kul'tury (80-e gg. XVIII v. – 90-e gg. XX v.)*. Simferopol' [in Russian].

4. Aradzhioni, M.A. (1999). Nekotorye itogi etnograficheskikh i sociologicheskikh issledovaniy grecheskikh obshchin Kryma, provedyonnykh v 1993–1995 gg. *Istoricheskij opyt mezhnatsional'nogo i mezhkonfessional'nogo soglasiya v Krymu*. Simferopol' [in Russian].
5. Aradzhioni, M.A. (2007). Greki Kryma: k istorii formirovaniya obshchiny v period pozdnego srednevekov'ya – novogo vremeni. *Materialy po arheologii, istorii i etnografii Tavrii: Sb. nauchn. tr.* [in Russian].
6. Aradzhioni, M.A. (2005). *Hreky Krymu: istoriia i suchasne stanovysche (etnokul'turna sytuatsiia ta problemy etnopolitychnoho rozvytku): monohrafiia*. Simferopol' [in Ukrainian].
7. Aradzhioni, M.A. (2016). Hrets'ki dvAorians'ki rody na Pivdni Ukrainy: dosvid vyvchennia (za dokumentamy Derzhavnogo arkhivu v Avtonomnij Respublitsi Krym). *Skhodoznavstvo*, 73–74, 3-62 [in Ukrainian].
8. Balabanov, K.V. (Ed.). (2011). *Etnonatsional'nyj aspekt formuvannia hromadians'koho suspil'stva v Ukraini (za materyialamy Pivnichnoho Azov'ia)*. Mariupol' [in Ukrainian].
9. Balabanov, K.V. (Ed.). (2011). *Etnonatsional'nyj aspekt formuvannia hromadians'koho suspil'stva v Ukraini (za materyialamy Pivnichnoho Azov'ia): Hromadians'ke suspil'stvo v Ukraini: etnonatsional'nyj aspekt. Slovyk-dovidnyk*. Mariupol' [in Ukrainian].
10. Balabanov, K.V. (Ed.). (2011). *Etnonatsional'nyj aspekt formuvannia hromadians'koho suspil'stva v Ukraini (za materialamy Pivnichnoho Azov'ia): Rozvytok terytorial'nykh hromad Ukrain's'koho Pivnichnoho Azov'ia. Statystychnyj dovidnyk*. Mariupol' [in Ukrainian].
11. Balabanov, K.V., & Pakhomenko, S.P. (2006). *Natsional'no-kul'turne ta hromads'ke zhyttia hrekiv Ukrainy v druhij polovyni XX – na pochatku XXI stolittia: monohrafiia*. Mariupol' [in Ukrainian].
12. Batsak, N.I. (2010). *Hrets'ka spil'nota Nadazov'ia: etnokul'turni protsesy (ostannia chvert' XVIII – pochatok XX stolittia)*. Kyiv [in Ukrainian].
13. Bazhan, O., & Loshyts'kyj, O. (2019). Operatsiia Volna: vyseleattia turkiv ta hrekiv z chornomors'koho uzberezhzhia Ukrainy. *Pivdennyj Zakhid. Odesyka*, 10 [in Ukrainian].
14. Beloch, K.J. (1912). *Griechische Geschichte*. Strassburg [in German].
15. Bilousova, L.H. (2007). *Dynastiia hrets'kykh kuptsiv Petrokokino v ekonomichnomu i sotsiokul'turnomu zhytti Rosijs'koi imperii (XIX – pochatok XX st.)*. *Extended abstract of PhD thesis*. Odesa [in Ukrainian].
16. Bougainville, J. P. de. (1745). *Quels étaient les droits des métropoles grecques sur leurs colonies, les devoirs des colonies envers les métropoles, et les engagements réciproques des unes et des autres*. Paris [in French].
17. Chernukhin, Ye.K. (1994). *Hrets'kyj Skhid i Ukraina: lysty hrets'koho dukhovenstva XVIII st. v fondakh Instytutu rukopysu TsNB im. V. I. Vernads'koho*. Kyiv [in Ukrainian].
18. Chernukhin, Ye.K. (2002). *Hrets'ka rukopysna spadshyna v Kyievi. Istoriohrafiia ta ohliad materialiv IV–XX st.* Kyiv [in Ukrainian].
19. Chernukhin, Ye.K. (2016). *Arkhiv protoiiereia Tryfiliia Karatsohlu: pershodzherela z istorii hrekiv Krymu ta Nadazov'ia XVIII st. u fondakh Instytutu rukopysu Natsional'noi biblioteki Ukrainy imeni V.I. Vernads'koho*. Kyiv [in Ukrainian].
20. Demura, Yu.M. (2008). *Inozemni kolonisty v sotsial'no-ekonomichnomu rozvytku Pivnichnoho Pryazov'ia (druga polovyna XVIII – pochatok XX st.)*. *Extended abstract of PhD thesis*. Donetsk [in Ukrainian].
21. *Doslidnyky istorii Pivdennoi Ukrainy: biobibliohrafichnyj dovidnyk*. (2013). Kyiv, [in Ukrainian].
22. Dukh, O. (2017). *Prevelebni panny: Zhinochi chernechi spil'noty L'vivs'koi ta Perymyshl's'koi ieparkhij u rann'omodernyj period*. L'viv [in Ukrainian].

23. *Etnichna istoriia hrets'koi spil'noty v Ukraini: bibliohrafichnyj dovidnyk-pokazhchyk*. (2003). Kyiv [in Ukrainian].

24. Greki Odessy: Imennoj ukazatel' po metriceskim knigam Odesskoj Grecheskoj Svyato-Troickoj cerkvi. (2000). *Trudy Gosudarstvennogo arhiva Odesskoj oblasti*. (Vol.1). Odessa [in Russian].

25. *Greki v istorii Kryma: Kratkij biograficheskij spravochnik*. (2000). Simferopol' [in Russian].

26. Guiraud, P. (1893). *La propriété foncière en Grèce jusqu'à la conquête romaine*. Paris [in French].

27. Hed'o, A., & Illiuk, T. (2017). Stanovlennia ellinistyky v Ukraini. Pam'iaty N.O. Terent'ievoi. *Schorichnyj ukrains'ko-hrets'kyj al'manakh*, 12 [in Ukrainian].

28. Hed'o, A.V. (1997). Hreky Pivnichnoho Pryazov'ia (1778–1785 rr.). *Extended abstract of PhD thesis*. Donets'k [in Ukrainian].

29. Hed'o, A.V. (2001). *Dzherela z istorii hrekiv Pivnichnoho Pryazov'ia (kinets' XVIII – pochatok XX st.)*. Kyiv [in Ukrainian].

30. Hed'o, A.V. (2005). *Hrets'ki hromady Nizhyna ta Pivnichnoho Pryazov'ia v aktovykh materialakh seredyny XVII–XIX st.* Kyiv [in Ukrainian].

31. Hed'o, A.V. (2006). *Sotsial'no-ekonomichnyj rozvytok hrets'kykh hromad Ukrainy seredyny XVII–XIX st.: dzhereloznavchij aspekt*. Donets'k [in Ukrainian].

32. Hed'o, A.V. (2006). Sotsial'nyj status i rozvytok gospodarstva hrets'kykh hromad Ukrainy seredyny XVII–XIX st.: dzhereloznavchij aspekt. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Donets'k [in Ukrainian].

33. Hed'o, A.V., & Podhajko, M.K. (2013). *Nizhyns'kyj hrets'kyj mahistrat*. Donets'k [in Ukrainian].

34. Hed'o, A.V., Terent'ieva, N.O., & Saienko, R.I. (2012). *Mariupol's'kyj hrets'kyj sud: istoriia stvorennia ta diial'nist'*. Donets'k [in Ukrainian].

35. *Hreky na ukrains'kykh terenakh: Narysy z etnichnoi istorii: Dokumenty, materialy, karty*. (2000). Kyiv [in Ukrainian].

36. Kapinus, O.L. (2008). Hrets'ki hromady Ukrainy kintsia XVII – pochatku XXI st.: istoriohrafiiia problemy. *Extended abstract of PhD thesis*. Donets'k [in Ukrainian].

37. *Kompleksnyj demohrafichnyj prohnoz Ukrainy na period do 2050 r.* (2006). Kyiv [in Ukrainian].

38. Kryvonos, V. (1998). Do pytannia pro diial'nist' seredzemnomors'kykh hrekiv u L'vovi v XVI – seredyni XVII st. *Lwów: miasto, społeczeństwo, kultura*. Kraków [in Ukrainian].

39. Kryvonos, V.P. (1995). L'vivs'ko-levantijs'ka torhivlia naprykintsi XV – v seredyni XVII st. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*, 1 [in Ukrainian]

40. Latyshev V.V. (1887). *Issledovaniya ob istorii i gosudarstvennom stroe goroda Ol'vii*. Sankt-Peterburg [in Russian].

41. Lyl'o, I. (2019). *Hreky na terytorii Rus'koho voievodstva u XV–XVIII st.* L'viv [in Ukrainian].

42. Lyl'o, I.M. (2019). Hreky na terytorii Rus'koho voievodstva v XV–XVIII st. *Extended abstract of Doctor's thesis*. L'viv [in Ukrainian].

43. Lyman, I., & Konstantinova, V. (2020). *Hrets'ka hromada ta konsuly Hretsii u Berdians'ku XIX – pochatku XX stolittia*. Melitopol' [in Ukrainian].

44. Matiash, I.B. (2001). Etnichna istoriia hrekiv Ukrainy v osobakh. *Arkhivy Ukrainy*, 6 [in Ukrainian].

45. Meyer, E. (1893). *Geschichte des Alterthums*. Stuttgart, 2 [in German].
46. Nikol'skij, V.N., But A.N., Dobrov P.V., & Shevchenko V.A. (2005). *Kniga pamyati grekov Ukrainy*. Doneck [in Russian].
47. Nikol's'kyj, V. (2003). *Represyvnna diial'nist' orhaniv derzhavnoi bezpeky SRSR v Ukraini (kinets' 1920-kh – 1950-ti rr.)*. *Istoryko-statystychnne doslidzhennia: monohrafiia*. Donetsk [in Ukrainian].
48. Novikova, S.V. (2005). Vnesok hrekiv v ekonomichnyj rozvytok Pivnichnoho Pryazov'ia (druha polovyna XIX – pochatok XX st.). *Extended abstract of PhD thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
49. Ol'hovs'kyj, S.Ya. (2007). *Davn'ohrets'ki mista-kolonii Pivnichnoho Prychornomor'ia: navchal'nyj posibnyk*. Kyiv [in Ukrainian].
50. *Ot antichnosti do nashih dnei: ocherki istorii i kul'tury grekov Ukrainy*. (2009). Mariupol' [in Russian].
51. Podhajko, M.K. (2006). Samovriaduvannia hrets'kykh hromad v Ukraini (seredyna XVII – 70-ti rr. XIX st.). *Extended abstract of PhD thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
52. *Podvyzhnyky j metsenaty. Hrets'ki pidpriiemtsi ta hromads'ki diiachy v Ukraini XVII–XIX st.: Istoryko-biohrafichni narysy*. (2001). Kyiv [in Ukrainian].
53. Ponomar'ova, I.S. (1997). Etnichna spetsyfika dukhovnoi kul'tury hrekiv ukrains'koho Pryazov'ia. *Extended abstract of PhD thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
54. Ponomar'ova, I.S. (2006). *Etnichna istoriia hrekiv Pryazov'ia (kinets' XVIII – pochatok XXI st.): Istoryko-etnohrafichne doslidzhennia*. Kyiv [in Ukrainian].
55. Ponomar'ova, I.S. (2007). Hreky Pryazov'ia: etnonatsional'ni protsesy v aspekti transformatsii tradytsijnoi kul'tury. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
56. Pylypenko, O.Ye. (1996). Vynyknennia i diial'nist' Nizhyns'koho hrets'koho bratstva (50 rr. XVII st. – kin. 60 rr. XIX st.). *Extended abstract of PhD thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
57. Rochette, R. (1814). *Histoire critique de l'établissement des colonies grecques*. Paris [in French].
58. Shevchenko, O. (2007). Terent'ieva Nataliia. Taiemne hrets'ke tovarystvo Filiki Eteriia: orhanizatsijnyj ta polityko-ideolohichnyj tsentr pidhotovky hrets'koi revoliutsii 1821–1829 rr. *Ukrains'kyj arkhoehrafichnyj schorichnyk*, 12 [in Ukrainian].
59. Shtern, E.R. (1893). Novootkrytaya Ol'vijskaya nadpis'. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostej*, 16 [in Russian].
60. Shtern, E.R. (1900). Znachenie keramicheskikh nahodok na yuge Rossii dlya vyyasneniya kul'turnoj istorii Chernomorskoj kolonizacii. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostej*, 22 [in Russian].
61. Sliusarenko, O.O., & Terent'ieva, N.O. (2005). *Torhovo-ekonomichni zv'iazky Ukrainy i Hretsii: Istorychni tradytsii ta s'ohodennia*. Kyiv [in Ukrainian].
62. Terent'eva, N.A. (1999). *Greki v Ukraine: proshloe i nastoyashchee (ekonomicheskaya i kul'turno-prosvetitel'skaya deyatelnost'. XVII–XX vv.)*. Kiev [in Russian].
63. Terent'ieva, N., & Balabanov, K. (2008). *Hreky v Ukraini: istoriia ta suchasnist'. Navch. posib. dlia stud. vyschykh navch. zakl.* (Vols. 1–2). Kyiv [in Ukrainian].
64. Terent'ieva, N.O. (2005). *Taiemne hrets'ke tovarystvo Filiki Eteriia: orhanizatsijnyj ta polityko-ideolohichnyj tsentr pidhotovky hrets'koi revoliutsii 1821–1829 rr.* Kyiv [in Ukrainian].
65. Terent'ieva, N.O. (2006). Filiky Eteriia ta joho rol' u hrets'komu natsional'no-vyvol'nomu rukhovi pershoi chverti XIX st. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*, 1 [in Ukrainian].

66. Terent'ieva, O.O. (2003). *Hrets'ki kuptsi Zosymy: prosvitnyts'ka ta blahodijna dial'nist'*. Kyiv [in Ukrainian].
67. Terezov, V.YA. (2000). *Greki i vostochnye slavyane. Iz istorii grechesko-ukrainskikh i grechesko-rossijskikh kul'turnyh svyazej*. Kiev [in Russian].
68. Tomazov, V. (1997). K voprosu o vklade kazacko-starshinskih rodov grecheskogo proiskhozhdeniya v ukrainskuyu kul'turu. *Zapiski istoriko-filologichnogo tovaristva A. Bil'ec'kogo*, 1 [in Russian].
69. Tomazov, V. (2000). *Z henealohii kozats'ko-starshyns'kykh rodiv hrets'koho pokhodzhennia*. Berehynia, 1–2 [in Ukrainian].
70. Tomazov, V. (2010). Rid Mavrohordato (hilka Lakana) v Odesi: istoryko-henealohichna rozvidka. *Arkhivy Ukrainy*, 3–4 [in Ukrainian].
71. Tomazov, V. (2014). *Odes'ki Sevastopulo: sotsial'nyj status rodyny. Spetsial'ni istorychni dystsypliny: pytannia teorii ta metodyky*, 24 [in Ukrainian].
72. Tomazov, V. (2015). Odes'ki Rodokanaki: istoryko-henealohichna rozvidka. *Arkhivy Ukrainy*, 5–6 [in Ukrainian].
73. Tomazov, V.V. (2006). *Henealohiia kozats'ko-starshyns'kykh rodiv: istoriohrafiiia ta dzherela (druha polovyna XVII – pochatok XX st.)*. Kyiv [in Ukrainian].
74. Tomazov V.V. (2021). Hreky-khiostsi na Pivdni Ukrainy (kinets' XVIII st. – 1917 r.): prosopohrafichnyj portret etnosotsial'noi spil'noty. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
75. Tomazov, V.V. (2009). Madzapety (Mazapety). *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. (Vol.6). Kyiv [in Ukrainian].
76. Tron'ko, P. (2000). Hreky na ukrains'kykh terenakh: Narysy z etnichnoi istorii. Dokumenty, materialy, karty. *Bibliotechnyj visnyk*, 4 [in Ukrainian].
77. *Uriadovyj kur'ier*. (2002). [in Ukrainian].
78. Yakubova, L. (1998). Ellinizatsiia pryazovs'kykh hrekiv (seredyna 20-kh – 30-i roky) – movno-kul'turnyj aspekt. *Zapysky istoryko-filolohichnogo tovarystva Andriia Bilets'koho*, 2 [in Ukrainian].
79. Yakubova, L. (2010). Hrets'ke selo v hornyli bil'shovyts'koi perekovky (20-ti rr. XX st.). *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*, 19 [in Ukrainian].
80. Yakubova, L. (2011). *Povsiakdenne zhyttia etnichnykh menshyn radians'koi Ukrainy u mizhvoiennu dobu*. Kyiv [in Ukrainian].
81. Yakubova, L.D. (1999). *Mariupol's'ki hreky (etnichna istoriia). 1778 r. – pochatok 30-kh rokiv XX st.* Kyiv [in Ukrainian].
82. Yakubova, L.D. (2004). Movna problema ta ii vplyv na etnokul'turne zhyttia ukrains'kykh hrekiv (seredyna 20-kh – 30-ti rr. XX st.) (1.). *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*, 2 [in Ukrainian].
83. Yakubova, L.D. (2004). Movna problema ta ii vplyv na etnokul'turne zhyttia ukrains'kykh hrekiv (seredyna 20-kh – 30-ti rr. XX st.) (2). *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*, 4 [in Ukrainian].
84. *Zhizneopisanie zasluzhennykh grekov Ukrainy. 1778–2008 gg.: Informacionno-spravochnyj material*. (2014). Mariupol' [in Russian].

ДО 85-РІЧЧЯ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ FOR THE 85th ANNIVERSARY OF THE INSTITUTE OF HISTORY OF UKRAINE OF THE NAS OF UKRAINE

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2021.30.451>

УДК 94(100+327):930.1

Степан Віднянський

д-р. іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України
зав. від. історії міжнародних відносин
і зовнішньої політики України

Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

E-mail: stepanvid@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8825-7024>

ДОСЛІДЖЕННЯ З ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ, МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН І ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ В ІНСТИТУТІ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ: ТРАДИЦІЇ ТА СУЧАСНИЙ РОЗВИТОК

У статті узагальнюються результати майже 75-річної діяльності одного з провідних відділів Інституту історії України НАН України з дослідження питань всесвітньої історії, міжнародних відносин і зовнішньої політики України. Розглядаються історія структурних реорганізацій інституту та відділу, формування й характеристика його кадрового складу, проблематика та інноваційний характер багатьох праць наукових співробітників відділу радянського періоду з проблем історії зарубіжних країн та міжнародних зв'язків України, незважаючи на політичну й ідеологічну заангажованість історичної науки в СРСР, а також зміна методологічної та історіографічної парадигм і проблематики досліджень відділу після повалення комуністичних режимів у Європі, розпаду Радянського Союзу й соціалістичного блоку та закінчення «холодної війни» і проголошення незалежності України. Зокрема наголошується, що за 30 років української незалежності науковими співробітниками відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України підготовлено й опубліковано понад 100 оригінальних наукових видань (індивідуальних і колективних монографій, тематичних збірників

наукових праць, історичних хронік, збірників документів і матеріалів тощо), що є значним творчим здобутком відділу загалом і суттєвим внеском у розвиток вітчизняної історичної науки на сучасному етапі. Вагомим є також внесок відділу в підготовку висококваліфікованих наукових кадрів зі всесвітньої історії, підтвердженням чого є підготовка в ньому й успішний захист близько 50 докторських і кандидатських дисертацій, у розвиток міжнародних наукових зв'язків істориків та координацію наукових досліджень зі всесвітньої історії і міжнародних відносин в Україні.

Ключові слова: Інститут історії АН УРСР (Інститут історії України НАН України), відділ історії країн народної демократії (відділ історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України), наукові кадри, всесвітня історія, проблематика та результати досліджень, координація наукової діяльності, міжнародні наукові зв'язки.

Stepan Vidnyanskyj

Doctor of History, Professor, Corresponding Member
of the National Academy of Sciences of Ukraine
Head of the Department of the History of International
Relations and Foreign Policy of Ukraine
Institute of History of Ukraine
the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskyyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: stepanvid@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8825-7024>

STUDIES ON WORLD HISTORY, INTERNATIONAL RELATIONS AND FOREIGN POLICY OF UKRAINE AT THE INSTITUTE OF HISTORY OF UKRAINE OF THE NAS OF UKRAINE: TRADITIONS AND CONTEMPORARY DEVELOPMENT

The article summarises the results of almost 75-year old research activities on world history, international relations and foreign policy of Ukraine by one of the leading departments of the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine. The history of structural reorganizations of the institute and department, its staff composition, research problems and innovative manner of many scholarly works of the department in the Soviet period on the history of foreign countries and international relations of Ukraine, despite the political and ideological engagement of historical science in the USSR, are investigated. The author focuses on changes in methodological and historiographical paradigm, in the department's research issues following the crash of Communist regimes in Europe, the collapse of the Soviet Union and the break-up of

the socialist camp, the end of the Cold War, Ukraine's declaration of independence. The paper emphasises that for thirty years of Ukrainian independence the researchers of the Department of the History of International Relations and Foreign Policy of Ukraine have prepared over 100 original scholarly publications (individual and collective monographs, thematic collections of scientific papers, historical chronicles, collections of documents and materials, etc.). These scholarly works are a significant achievement of the department and a substantial contribution to the development of national historiography at the present time. The department's participation is also crucial in training of highly qualified professionals in world history, as evidenced by the preparation and successful defence of about 50 pre-doctoral dissertations and doctoral theses, as well as in developing international scholarly relations among historians and coordination of scientific activities in Ukraine focusing on world history and international relations.

Keywords: *Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine, Department of the History of International Relations and Foreign Policy of Ukraine, world history, coordination of scientific activities, international relations.*

Одним із важливих напрямів наукових досліджень в Інституті історії України Національної академії наук України, який цього року відзначає 85-річчя з дня заснування, є висвітлення питань всесвітньої історії, міжнародних відносин і зовнішньої політики України. Відділ, в якому розробляється ця проблематика, має довгу, майже 75-річну історію та незаперечні наукові здобутки.

Академічний Інститут історії України був створений відповідно до постанови ЦК КП(б)У «Про організацію в Академії наук УСРР Відділу суспільних наук» 23 липня 1936 р. і почав функціонувати у складі трьох секторів: історії України доби феодалізму, історії України доби капіталізму та історії України радянського періоду. Вже самий факт створення Інституту як спеціалізованої академічної установи саме з історії України, незважаючи на його повну підпорядкованість компартійній владі, давав, як справедливо наголошують дослідники історії Інституту історії України НАН України, «якісь шанси на збереження, хоч і в деформованому вигляді, хоч і під оболонкою сталінських догматів, але все ж історичної пам'яті українського народу»¹. Однак після закінчення Другої світової війни, виходу Радянського Союзу на міжнародну арену як країни-переможниці й однієї із двох наддержав та формування нового геополітичного устрою повоєнного світу постало питання про розширення проблематики наукових досліджень в Інституті. Зокрема, з приводу цього 10 березня 1945 р. на нараді з питань історії України у відділі пропаганди й агітації ЦК КП(б)У вчений секретар Інституту історії України АН УРСР Ф.Є. Лось у своєму виступі зазначав: «До цього часу інститут називається Інститутом історії України, й в ньому вивчають лише історію України. З цією обмеженістю треба покінчити. У всіх союзних республіках є

інститути історії, де вивчається всесвітня історія, історія СРСР. У нас тільки вивчають історію України. Коли й залишити цю назву – Інститут історії України, то обов'язково треба утворити два нових відділи – відділ всесвітньої історії, де вивчали б історію суміжних країн, і відділ історії СРСР»².

І вже 1947 року в складі інституту почали працювати відділ загальної історії та історії слов'ян і відділ історії міжнародних відносин. 1949 року перший із цих структурних підрозділів розділено на два відділи – загальної історії та історії слов'ян, який того ж року перейменовано на відділ історії країн народної демократії. 1952 року відділ загальної історії та відділ історії міжнародних відносин об'єднано в один – відділ загальної історії і міжнародних відносин. Це дозволило Президії АН УРСР 6 вересня 1952 р. ухвалити постанову про перейменування Інституту історії України на Інститут історії, що було схвалено Радою Міністрів УРСР 2 березня 1953 р.

1963 року під час чергової структурної реорганізації інституту відділ історії країн народної демократії та відділ загальної історії і міжнародних відносин об'єднано у відділ нової і новітньої історії зарубіжних країн. З підготовкою наукових кадрів 1965 року створено відділ історії зарубіжних соціалістичних країн. На базі відділу 1968 року було утворено Ужгородський та Чернівецький відділи Інституту історії АН України (1978 року вони разом із відділом нової і новітньої історії зарубіжних країн відійшли до новоутвореного Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР). 1985 року в Інституті історії АН УРСР відбулася нова структурна реорганізація. Відділ історії зарубіжних соціалістичних країн було перейменовано на відділ історії і міжнародних відносин соціалістичних країн, а при ньому створено сектор історії міжнародних зв'язків України. На початку 1991 р. сектор було ліквідовано, а відділ став називатися відділом історії міжнародних зв'язків України. У 1996 р. відділ дістав нову назву – відділ всесвітньої історії і міжнародних відносин, а в 2012 р. у зв'язку зі створенням Інституту всесвітньої історії НАН України він отримав нинішню назву – відділ історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України.

Ці структурні одиниці Інституту очолювали відомі українські вчені. Так, у 1949–1960 рр. відділом історії країн народної демократії керував тоді ще кандидат історичних наук Ф.П. Шевченко – згодом відомий український учений широкого профілю, фахівець з історії України з найдавніших часів до сьогодення, історії зарубіжних соціалістичних країн, історіографії та джерелознавства, д.і.н., проф., чл.-кор. АН УРСР. 1963 року на посаду завідувача відділу нової і новітньої історії зарубіжних країн було обрано Героя Радянського Союзу В.І. Клокова – дослідника історії Другої світової війни, д.і.н., проф., чл.-кор. АН УРСР. У 1969–1978 рр. цим відділом завідував А.М. Шлепаков – дослідник всесвітньої історії, д.і.н., проф., чл.-кор. АН УРСР, а згодом – акад. АН УРСР. У 1965–1988 рр. відділом історії і міжнародних

відносин соціалістичних країн завідувала І.М. Мельникова – дослідниця загальної історії ХХ ст., зовнішньої політики, міжнародних відносин і зв'язків України, д.і.н., проф., чл.-кор. АН УРСР. Ужгородський відділ історії європейських соціалістичних країн очолювали д.і.н., проф. І.М. Гранчак (1969–1970), к.і.н. О.В. Хланта (1970–1975), д.і.н. Г.І. Шманько (1975–1978). Чернівецьким відділом опікувався к.і.н. П.В. Михайлина.

1985 року новостворений сектор історії міжнародних зв'язків України очолив заступник директора інституту П.С. Сохань – фахівець з історії Болгарії, міжслов'янських зв'язків, археографії і джерелознавства, д.і.н., проф., чл.-кор. АН УРСР. 1988 року він став завідувачем відділу. Після створення 1991 року Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України та призначення його директором П.С. Соханя на посаду завідувача відділу за конкурсом обрано С.В. Віднянського – дослідника новітньої історії та міжнародних відносин країн Центральної і Східної Європи, зовнішньої політики України, тоді ще кандидата історичних наук, згодом д.і.н., проф., чл.-кор. НАН України³.

З кінця 1940-х років дослідницька робота в галузі новітньої історії країн Центральної і Південно-Східної Європи, що були визволені Червоною армією від нацизму й розпочали за радянською «допомогою» і зразком «будівництво основ соціалізму», стала важливим напрямом розвитку історичної науки в СРСР. В Україні актуальність цієї проблематики зумовлювалася також прикордонним положенням республіки, її безпосереднім сусідством із більшістю європейських країн т. зв. «соціалістичного табору», історичними традиціями взаємин сусідніх народів та встановленням і розвитком широких міжнародних зв'язків і співпраці в післявоєнний період.

Отже, серед визначених перед співробітниками відділу історії країн народної демократії завдань пріоритетне місце посідали питання «глибокого вивчення закономірностей становлення і розвитку світової системи соціалізму, історії зарубіжних соціалістичних країн та їх спільного досвіду в будівництві нового життя, формування і удосконалення нових, соціалістичних міжнародних відносин». Саме цим керувалися науковці при визначенні планів науково-дослідницьких робіт і конкретних тем досліджень. Методологічна основа праць співробітників відділу того періоду, як радянської історичної науки загалом, базувалася на канонах марксистської історіографії, у них були присутні стандартні пропагандистські конструкції у руслі тогочасних ідеологічних завдань, наприклад, обов'язкова аргументація авторських положень і висновків цитатами з праць «класиків марксизму-ленінізму» та матеріалів з'їздів комуністичних і робітничих партій соціалістичних країн тощо. І це зрозуміло, адже наукові державні установи СРСР, як і інших соціалістичних країн, були передусім виразниками та інструментами пануючої комуністичної ідеології тоталітарних режимів.

Утім, незважаючи на політичну та ідеологічну заангажованість історичної науки в СРСР, що базувалась у ті часи на принципах марксистсько-ленінської методології і класовому підході до вивчення та оцінки історичних явищ і подій, дослідницька робота вчених давала певні наукові результати. Якщо перші дослідження співробітників відділу історії країн народної демократії Інституту історії АН УРСР у співдружності з істориками вищих навчальних закладів республіки були присвячені міжнародному значенню «Великої Жовтневої соціалістичної революції», її впливу на розвиток революційного руху в зарубіжних країнах, втіленню ідей «пролетарського інтернаціоналізму» у процесі утворення світової соціалістичної системи та іншим подібним пріоритетним темам марксистської історіографії, то з часом їхня увага зосередилася на більш конкретних наукових проблемах всесвітньої історії, зокрема історичного розвитку та відносин держав Центрально-Східної Європи.

І в цьому особлива заслуга належить першому завідувачеві відділу історії країн народної демократії, одному з найвідоміших у повоєнний період українському вченому широкого профілю, к.і.н. Ф.П. Шевченку (з 1969 р. – член-кореспондент АН УРСР), навколо якого незабаром згуртувався колектив фахових істориків, які розпочали розробляти всесвітньо-історичну тематику. Саме перший завідувач цього відділу неодноразово наголошував на тому, що інститут має перетворитися на потужний науково-дослідницький і координаційний центр широкого профілю, де б розроблялися проблеми теорії і всесвітньої історії. «Вивчення історії України без вивчення історії Польщі неможливо, і так само ряд проблем, які стосуються України, повинні розроблятися в координації з роботами в Польщі, – стверджував, наприклад, Федір Павлович на засіданні Вченої ради Інституту 24 лютого 1958 р. – Ми... не можемо вивчати далі історію України без історії Молдавії, Чехословаччини, Угорщини тощо»⁴. Однак для цього потрібні були відповідні наукові кадри й наукові відрядження українських істориків у ці країни для вивчення зарубіжних джерел.

І вже у червні 1958 р. у складі радянської делегації завідувач відділу історії країн народної демократії, к.і.н. Ф.П. Шевченко вилітає на спільну наукову сесію румунських і радянських істориків до Бухареста, де виступає з доповіддю «Участь румунів у партизанському русі на Україні в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу», бере участь у різних наукових заходах і у звіті про це наукове відрядження зазначає, «що настав час створення спеціального центру, який би займався широкою інформацією про досягнення науковців республіки в різних галузях знань. Необхідно видавати спеціальний бюлетень і російською мовою, з якою більш ознайомлені в країнах народної демократії та в інших країнах»⁵. А на початку 1961 р. Шевченко виїжджає в Болгарську Народну Республіку для роботи в архівах із метою вивчення матеріалів по темі «Зв'язки України з південнослов'янськими країнами у XVII-XIX ст.». У особовому фонді Ф.П. Шевченка в Інституті

рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського зберігається документ – т. зв. Директивні вказівки щодо цього відрядження, затверджені віце-президентом АН УРСР, в якому, зокрема, зазначається:

1. Шевченко Ф.П. ознайомиться з матеріалами, що зберігаються в держархівах і бібліотеках Софії та інших містах Болгарії.

2. Отримує консультації з важливих питань від болгарських вчених, які працюють над проблемою болгарсько-російських і болгарсько-українських зв'язків: акад. І. Снегаров, проф. М. Дилевський, В. Хаджиниколов, П. Атанасов та ін.

3. Апробує окремі розділи своєї монографії або зробить доповіді з її основних положень та висновків⁶.

Відрядження науковців відділу історії країн народної демократії до соціалістичних країн для вивчення історичних джерел, участі в міжнародних конференціях і конгресах і встановлення контактів із зарубіжними істориками стали в ті часи досить регулярними. Влітку 1957 р., наприклад, к.і.н. В.І. Клоков перебував протягом місяця у ЧССР, де ознайомлювався з архівними матеріалами, що містять інформацію про збройну боротьбу чехів і словаків проти німецько-фашистських загарбників у роки Другої світової війни. А к.і.н. П.М. Калениченко і к.юр.н. І.Ф. Євсєєв у листопаді-грудні цього ж року перебували в науковому відрядженні в ПНР. Упродовж місяця вони працювали в польських архівах над матеріалами для своїх планових тем: «Участь трудячого польського населення в боротьбі за перемогу Радянської влади на території України (1917-1920 рр.)» (Калениченко), «Розвиток і зміцнення дружби між польським і українським народами в післявоєнний період (1945-1955 рр.)» (Євсєєв)⁷. У жовтні 1958 р. к.і.н. В.І. Клоков перебував у Болгарії, де працював в архівах над матеріалами з теми майбутньої монографії «Спільна боротьба слов'янських народів проти німецько-фашистських загарбників в роки Другої світової війни», а також консультувався з безпосередніми учасниками антифашистської боротьби та з болгарськими науковцями, що займалися вивченням історії війни⁸. У травні 1959 р. у Братиславі в конференції істориків Чехословаччини, присвяченої 15-річчю Словацького національного повстання, брали участь к.і.н. В.І. Клоков і к.і.н. І.А. Петерс. Зокрема, В.І. Клоков виступив із доповіддю «Армія і партизани в Словацькому національному повстанні». У вересні цього ж року в роботі III з'їзду чехословацьких істориків у Празі брала участь к.і.н. І.М. Мельникова⁹, а П.М. Калениченко був учасником наукової конференції, присвяченої історичним зв'язкам українського й польського народів у ХІХ–ХХ ст., яка відбулася у Кракові в червні 1963 р.¹⁰ У жовтні 1963 р. на V Міжнародному конгресі славистів у Софії серед понад 1500 учасників майже з 30 держав світу були П.С. Сохань і Ф.П. Шевченко, який виступив із доповіддю «Роль Києва в міжслов'янських зв'язках у ХVІІ–ХVІІІ ст.»¹¹.

У квітні 1965 р. к.і.н. І.М. Кулинич у складі делегації радянських учених відвідав Німецьку Демократичну Республіку, де взяв участь у роботі наукової конференції «Історія німецько-радянських культурних зв'язків (1917—1933 рр.)», присвяченої 20-річчю визволення НДР, і виступив із доповіддю «Українсько-німецькі культурні зв'язки (1922-1932 рр.)»¹². У Болгарській Народній Республіці з 1 серпня по 26 вересня 1966 р. перебував у науковому відрядженні к.і.н. П.С. Сохань, який на 1-му Міжнародному конгресі з балканістики виступив із доповіддю «Участь представників балканських країн в боротьбі за владу Рад на Україні», зустрівся і мав бесіди з провідними болгарськими істориками – академіком Жаком Натаном, професорами Христо Христовим, Веселином Хаджиниколовим, Ніколаєм Тодоровим, а також із делегатами конгресу – істориками Польщі, Югославії, ЧССР. Болгарські колеги створили українському історичному сприяливі умови для роботи в архівах республіки над різноманітними матеріалами про історичні зв'язки двох братніх народів. З 16 вересня по 13 жовтня цього ж року в архівах ЧССР працював к.і.н. І.А. Петерс по темі чехословацько-радянських відносин у міжвоєнний період. На запрошення Президії Словацької академії наук у жовтні-листопаді 1966 р. Чехословаччину відвідала також д.і.н. І.М. Мельникова. Вона ознайомилась із роботою низки наукових установ ЧССР і Словацької АН, взяла участь у обговоренні пропозицій про спільну роботу інститутів історії європейських соціалістичних країн ЧСАН і САН з Інститутом історії АН УРСР у галузі дослідження чехословацько-українських історичних зв'язків, а також працювала в архівах і бібліотеках над матеріалами про Національний фронт у Чехословаччині і його роль у будівництві соціалізму¹³. У травні-липні 1969 р. І.М. Мельникова знову відвідала ЧССР із метою збирання матеріалів з теми «Будівництво соціалізму в європейських країнах народної демократії»¹⁴.

Позитивним явищем у міжнародних зв'язках Інституту історії АН УРСР із науковими установами зарубіжних соціалістичних країн у 1960-80-х рр. стали, окрім взаємних відвідувань із метою вивчення історичних джерел та консультацій і обміну досвідом дослідницької роботи провідних істориків цих країн, також вихід наукових праць українських істориків у зарубіжних соціалістичних державах, а польських, болгарських, німецьких, угорських, чехословацьких науковців – в Україні, зокрема на сторінках «Українського історичного журналу». У Чехословаччині, наприклад, у 1962 р. перевидано доповнену монографію В.І. Клокова про боротьбу слов'янських народів проти нацизму в роки Другої світової війни. П.М. Калениченко у своїй статті, що була опублікована в болгарському журналі «Исторически преглед» (1962, № 3), ознайомив громадськість із роботою українських істориків над вивченням історії Болгарії, а І.М. Кулинич у цьому ж номері журналу опублікував статтю про розвиток російсько-болгарських відносин під час першої Балканської війни

(1912-1913 рр.). До 80-річчя з дня народження Г. Димитрова в Україні у 1962 р. вийшла з друку книга П.С. Соханя «Палкий революціонер. Життя і революційна діяльність Г. Димитрова», що здобула високу оцінку на сторінках болгарської преси. П.С. Соханю належить також і публікація в болгарському журналі «Исторически преглед» (1962, № 3) нових документів Г. Димитрова, що були виявлені в архівах України. З приводу публікацій цих документів болгарська газета «Труд», відзначаючи цінність нових архівних матеріалів про діяльність революціонера, писала про бажання видати книгу П.С. Соханя про Г. Димитрова «у перекладі на болгарську мову, щоб праця стала доступною для тисяч співвітчизників Димитрова»¹⁵.

У 1969 р. у Варшаві польською мовою видано книгу П.М. Калениченка «Поляки в Жовтневій революції і громадянській війні на Україні 1917-1920 рр.», у Софії у збірнику «Літопис дружби» – статтю П.С. Соханя «З історії українсько-болгарських культурних зв'язків (1945-1968)», у науковому збірнику Ієнського університету ім. Фрідріха Шиллера – статтю І.М. Кулиничка «Загарбницька політика німецького імперіалізму щодо України», у польській газеті «Наше слово» – статтю І.Ф. Євсєєва «Участь України в економічному співробітництві СРСР та ПНР»¹⁶. У 1970 р. в Софії були видані підготовлені П.С. Соханем у співавторстві з Г. Чернявським історичні бібліографії «Радянська і міжнародна періодика про Болгарію. 1917-1944 рр.» та «Радянська преса про Болгарію. 1917-1944 рр.», а у 1979 р. – перевидана ґрунтовна монографія П.С. Соханя «Нариси історії українсько-болгарських зв'язків», що побачила світ в Україні у 1976 р.

На сторінках «Українського історичного журналу», своєю чергою, лише в 1965 році були опубліковані статті: секретаря ЦК УСРП, академіка Деже Немеша «Двадцять років Народної Угорщини» і чехословацького історика А.В. Флоровського «Російсько-австрійські відносини на початку XVIII ст.» (№3), головного вченого секретаря Президії Польської академії наук, академіка Г.В. Яблонського «Стан і перспективи розвитку історичної науки в Польщі» (№ 4), члена Політбюро ЦК СЄПН Пауля Фрейліха «Підсумки двадцятирічного розвитку Німеччини (до 20-річчя визволення Німеччини від фашизму)» та члена ЦК КПЧ, заступника головного редактора журналу «Проблеми мира и социализма» Вацлава Славіка «Двадцять років з дня визволення Радянською Армією Чехословаччини (роздуми з приводу 20-х роковин)» (№ 5). А в третьому, сьомому та дев'ятому номерах «Українського історичного журналу» опубліковано статтю Петко Атанасова (Болгарія) «Роль М.П Драгоманова у зміцненні українсько-болгарських зв'язків», повідомлення польських істориків Степана Козака, Анджея Брожека та Анджея Поппе, в яких досліджуються питання польсько-українських революційних зв'язків 1830 – 1863 рр., участі українських робітників у промисловості Верхньої Сілезії наприкінці XIX – початку XX ст., заснування

Софії Київської, а також замітку М. Черидарика (Румунія) – «Лук'ян Кобилиця в румунській мемуаристиці»¹⁷.

Велика увага українськими істориками та їхніми колегами із країн соціалізму приділялася взаєморецензуванню наукових праць. Зокрема, на сторінках провідних наукових періодичних видань СРСР П.С. Соханем публікувалися рецензії на новітні праці болгарських учених Ангела Векова, Міто Ісусова, Драгоя Коджейкова, Добріна Мічева, Неді Недева, Панайота Панайотова, Веселина Хаджиниколова та ін. У польському журналі «Квартальник історични» (1962, № 1 і 2) була надрукована рецензія польського історика Збігнева Вуйцика на монографію Ф.П. Шевченка «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.», а в болгарському журналі «Слов'яни» цього ж року опубліковано рецензію І.М. Кулинича на книгу С.О. Нікітіна «Славянские комитеты в России в 1858-1876 гг.». У 1965 р. в «Українському історичному журналі» були вміщені рецензія к.і.н. Ю.О. Боева на книгу французького історика Анні Крігель (№ 7) та огляд матеріалів першого тому періодичного видання Інституту балканістики БАН – журналу «Етюд балканік», підготовлений Ю.О. Боевим і П.С. Соханем (№10)¹⁸.

Наслідком цих та інших зарубіжних відряджень і міжнародних наукових зв'язків, які розвивалися і в 70-80-ті роки минулого століття, стало те, що вже в 1950-1960-х роках з'явилися перші в українській історіографії монографічні праці наукових співробітників відділу, нехай і з пропагандистським характером їхніх заголовків та інколи й змісту, з новітньої історії окремих країн Центрально-Східної Європи та їхніх взаємин: П.С. Соханя з історії Болгарії, І.Ф. Євсєєва і П.М. Калениченка з історії Польщі, І.М. Мельникової, І.А. Петерса та В.У. Павелко з історії Чехословаччини, І.М. Кулинича з історії Німеччини, С.М. Пархомчука з історії Румунії та інш. А в 1964 р. побачив світ збірник статей «Українсько-угорські історичні зв'язки» за редакцією Ф.П. Шевченка, яким фактично було закладено ідейно-методологічні підвалини й алгоритм подальших наукових досліджень з історії зарубіжних країн та їхніх взаємовідносин із давніх часів до сьогодення¹⁹.

Із підготовкою наукових кадрів істориків-всесвітників у 1965 р., як уже зазначалося, в Інституті історії АН УРСР створено відділ історії зарубіжних соціалістичних країн на чолі з І.М. Мельниковою (з 1973 р. – член-кореспондент АН УРСР), в якому ця проблематика набула подальшого розвитку й поглиблення. Із створенням цього відділу та спеціалізованих Ужгородського (історія Угорщини й Чехословаччини) та Чернівецького (історія Румунії) відділів Інституту історії АН УРСР (1968) було започатковано вивчення в монографічному плані складних, неоднозначних питань внутрішньої історії зарубіжних країн, а також історичних зв'язків і співпраці України з країнами Центральної і Південно-Східної Європи, характерною особливістю якого стало широке залученням оригінальних першоджерел,

зокрема значної кількості нових документальних зарубіжних матеріалів. Комплексному дослідженню останньої проблеми поклало початок видання 1965 року узагальнюючої, присвяченої всебічним зв'язкам УРСР із зарубіжними країнами соціалізму у два перші повоєнні десятиліття (1945–1965) колективної монографії «Украинская ССР и зарубежные социалистические страны»²⁰. Оригінальність цієї праці полягала насамперед у тому, що на прикладі України вперше в історіографії широко показано участь союзних республік у багатоплановій співпраці Радянського Союзу з країнами соціалізму.

1974 року вийшла у світ ще одна колективна праця вчених відділу з цієї проблеми, яка висвітлювала співробітництво Української РСР з європейськими соціалістичними країнами у 1966-1970 рр.²¹. У книзі на широкому фактичному матеріалі показано активну участь Української РСР у політичній, економічній, науково-технічній і культурній співпраці СРСР із країнами соціалізму, діяльність масових громадських організацій України у справі розвитку інтернаціональних зв'язків, дружби і співпраці з народами соціалістичних країн у другій половині 60-х років. До написання книги автори залучили широке коло різноманітних джерел – матеріали архівних фондів, зокрема й дані поточних архівів відомств, державних установ і громадських організацій, періодичну пресу тощо. Це дало можливість глибоко дослідити нові явища й форми співпраці соціалістичних країн, координацію їхньої зовнішньополітичної діяльності на міжнародній арені в роки «холодної війни» тощо. Авторів цієї праці – І.М. Мельникову, І.М. Кулиничу та П.С. Соханя – удостоєно премії Академії наук УРСР ім. Д.З. Мануїльського.

До ювілеїв «Жовтневої революції» у Росії у 1977 і 1987 рр. науковцями відділу підготовлені ще дві колективні праці про участь громадськості країн соціалізму в розвитку дружніх відносин із Радянським Союзом²². Предметом дослідження в них стала діяльність масових громадських організацій – спілок і товариств дружби й культурної співпраці з СРСР у Болгарії, Угорщині, НДР, Польщі, Румунії, Чехословаччині, Югославії, їхні соціальні функції і місце в суспільно-політичному житті європейських соціалістичних країн, роль цих організацій в інтернаціональному вихованні трудящих, розвитку дружби з «радянським народом», що отримало висвітлення переважно на базі зарубіжних джерел.

Вивченню та узагальненню майже двадцятип'ятилітнього досвіду розвитку руху поріднених міст і областей соціалістичних країн та участі в ньому громадськості України, а також спіробітництва масових громадських організацій країн соціалізму присвячено дві інші колективні монографії, підготовлені у відділі – «Породненные социалистическим интернационализмом» та «Сотрудничество общественных организаций стран социализма»²³. У першій із них на конкретному історичному матеріалі висвітлюються дружні зв'язки понад 30 поріднених областей і міст УРСР і братніх країн соціалізму

в їх зародженні, становленні й розвитку, розкриваються основні напрями, методи, масштаби й розмах участі широкої громадськості республіки в міжнародній співпраці, у розвитку т. зв. народної або публічної дипломатії. В окремих розділах монографії у комплексі розглянуто суть і значення взаємозв'язків і співпраці трудящих прикордонних областей УРСР і воєводств, областей і повітів Польщі, Чехословаччини, Угорщини, Румунії. У другій монографії на багатій джерельній базі розглянуті основні напрями й форми співпраці профспілкових, молодіжних, жіночих та інших організацій, творчих спілок і товариств дружби соціалістичних країн у 1970-ті – на початку 1980-х років. Обидві праці містили низку конкретних рекомендацій щодо удосконалення співпраці між громадськими організаціями країн соціалізму, що надавало їм разом із науковою й певну практичну цінність. Також слід зазначити, що ці та інші подібні публікації відділу заклали основи для вивчення такого важливого, особливо актуального сьогодні інструменту реалізації зовнішньої політики як використання т. зв. «м'якої сили» або т. зв. народної, публічної і культурної дипломатії.

Нарівні з колективними створювалися й нові індивідуальні праці, зокрема й молодих учених відділу. Наприклад, монографічні дослідження П.М. Калениченка, І.М. Кулинича, І.М. Мельникової, І.А. Петерса, П.С. Соханя, М.М. Варварцева, В.У. Павелко, М. В. Знаменської, І.Т. Лісевича, Б.І. Лукача, В.В. Павленко, Вас.М. Даниленка, С.В. Віднянського, М.С. Держалюка, О.В. Павлюченка, Т.В. Клиненко та інших науковців збагатили історіографію всесвітньої історії предметним висвітленням загальних і конкретних проблем історичного розвитку Болгарії, Італії, Німеччини, Польщі, Угорщини, Чехословаччини, Югославії та деяких інших зарубіжних країн²⁴.

Серед підготовлених у відділі монографічних праць із питань двосторонніх зв'язків Української РСР з окремими соціалістичними країнами слід виділити ґрунтовні дослідження І. Ф. Євсєєва і І. Т. Лісевича з історії радянсько-польських відносин, П. С. Соханя і В. В. Павленко – радянсько-болгарських, І. А. Петерса і В. У. Павелко – радянсько-чехословацьких відносин, І. М. Кулинича – про зв'язки УРСР із НДР, а також колективну монографію, присвячену участі Української РСР у радянсько-угорській співпраці¹⁸. Результатом співпраці вчених відділу з Чехословацько-радянським інститутом ЧСАН (м. Прага) та Інститутом історії Словацької академії наук (м. Братислава) стало видання 1989 року спільного наукового збірника про розвиток українсько-чехословацьких зв'язків у новітній час²⁵.

Значний фактичний матеріал з історії т. зв. соціалістичних міжнародних відносин містять і підготовлені співробітниками відділу історичні хроніки найважливіших подій розвитку дружби та співпраці СРСР і низки країн соціалізму, зокрема літописи радянсько-польських, радянсько-угорських, радянсько-болгарських, радянсько-чехословацьких і радянсько-кубинських

відносин²⁶. Доброю традицією відділу, що збереглася й нині, є підготовка до чергових міжнародних з'їздів славістів спеціальних збірників праць із питань національно-визвольного руху й розвитку історичних зв'язків та культурного співробітництва слов'янських народів, публікація доповідей українських істориків-славістів, підготовлених до цих наукових форумів. Наприклад, до VIII Міжнародного з'їзду славістів, що відбувся 1978 р. в Югославії, окремою книжкою було видано доповідь І.М. Мельникової, І.М. Кулинича і П.М. Калениченка «Культурне співробітництво слов'янських країн на сучасному етапі», до IX з'їзду у 1983 р. в Києві науковими співробітниками відділу підготовлено й видано збірник наукових праць «Україна во взаимосвязях славянских народов». Наукові доповіді українських істориків-славістів були видані окремими виданнями до X (Софія, 1988)²⁷ і наступних міжнародних з'їздів славістів.

Загалом, опубліковані у 50-80-ті роки минулого століття співробітниками відділу праці, незважаючи на їх надмірну заідеологізованість і прокомуністичну спрямованість, стали основою певних наукових концепцій і узагальнень, а головне – підготували ґрунт для подальшого поглибленого вивчення питань загальної історії і міжнародних відносин в Україні. Зокрема, результати здійснюваної відділом дослідницької роботи з питань розвитку міжнародних зв'язків і співпраці України із зарубіжними країнами використано при створенні інститутом низки академічних узагальнюючих праць – 9-11 томів «Истории Украинской ССР», 2-го тому «Истории рабочих Донбасса», 3-го тому «Исторії Києва», «Историографии истории Украинской ССР» тощо.

1967 року на базі відділу створено Наукову координаційну раду АН УРСР із питань історії європейських соціалістичних країн (голова – І.М. Мельникова, вчений секретар – М.В. Знаменська), яка до кінця 1980-х років тісно співпрацювала з понад 150 істориками академічних наукових установ та вишів України – фахівцями в галузі історії зарубіжних країн соціалізму і розвитку світової системи соціалізму. Окрім того, у відділі проходили наукове стажування чимало істориків із різних регіонів України, що сприяло підготовці та успішному захисту ними кандидатських і докторських дисертацій із всесвітньої історії. Серед них, наприклад, успішно захистили докторські дисертації І. М. Гранчак та Г. І. Шманько з Ужгорода, В. П. Чугайов та Л. О. Зашкільняк зі Львова, А.С. Зав'ялов з Дніпропетровська, П. П. Брицький з Чернівців, В. П. Колесник із Луцька, М. М. Алексієвцев із Тернополя та деякі інші науковці²⁸.

На світанку нового історичного етапу державності України, пов'язаного з відродженням її незалежності 24 серпня 1991 року, пріоритетного значення набув розвиток у загальноєвропейському руслі такої важливої сфери складних процесів саморефлексії суспільства, як гуманітарні науки. За умов масштабних соціально-психологічних трансформацій, демонтажу марксистсько-ленінської ідеології, переосмислення системи цінностей і культурних

координат українського суспільства, відродження національної ідентичності, демократичних перетворень перед вітчизняними гуманітаріями поставали серйозні виклики, від здатності подолання яких залежала далекоюсяжна перспектива соціокультурного розвитку України.

Із проголошенням незалежності України й реформуванням суспільно-політичних відносин у молодій державі перед істориками постало складне завдання визначення перспективної проблематики і нових методологічних підходів, зокрема в дослідницькій роботі в галузі історії міжнародних зв'язків України й українського народу, їхнього місця та ролі у всесвітньо-історичному процесі. Наприклад, важливим завданням нашого відділу стає інтеграція історії України у всесвітню історію, а також розвиток досліджень власне із всесвітньої історії і міжнародних відносин, участі в останніх України, ролі національних меншин та української діаспори в їхньому розвитку тощо. А відтак, на новому щаблі розвитку української історіографії перед колективом відділу і його новообраним керівником постав широкий спектр надскладних завдань: осмислення перспектив поєднання напрацьованих десятиліттями, у нелегких умовах радянського ідеологічного тиску, традицій і нових методологічних орієнтирів та інновацій світової науки. Розвиток історіографії того часу відбувався в новому історичному контексті: повалення комуністичних режимів у Європі, розпад СРСР і соціалістичного блоку, закінчення «холодної війни» і формування нової постмодерної системи міжнародних відносин, що відкривало можливості здійснення реформ у науковій сфері та виходу на новий рівень міжнародної співпраці істориків, повноцінної інтеграції до світового наукового співтовариства.

Отже, за умов глибоких суспільно-політичних і культурних трансформацій, на старті нового етапу розвитку вітчизняної історіографії колективу відділу належало долучитися до реалізації масштабних перетворень у науково-освітній сфері України. Йдеться насамперед про переосмислення методологічних засад, концептуальних підходів, тематичних напрямів і проблематики досліджень зі всесвітньої історії, розвиток традиційних і налагодження нових зв'язків із зарубіжними колегами, науково-освітніми центрами, поглиблення інтеграції української історичної науки до світового інтелектуального простору, реалізацію та координацію фундаментальних досліджень зі всесвітньої історії і міжнародних відносин, підготовку й рецензування підручників, енциклопедичних видань, запровадження новітніх здобутків світової історіографії до навчального процесу, створення умов для підвищення кваліфікації наукових і педагогічних кадрів, забезпечення науково-теоретичної бази діяльності української дипломатії, популяризацію наукових знань...

Виходячи з необхідності реалізації цих завдань, у 1991 р. відділ розпочав наукову розробку комплексної проблеми «Україна у всесвітньо-історичному процесі», в рамках якої упродовж наступних 30 років виконувалось

10 конкретних, багато в чому інноваційних науково-дослідницьких тем. Зокрема, враховуючи необхідність і актуальність відображення минулого й сьогодення українського народу в широкому контексті європейської і світової історії, а також євроінтеграційний курс України, у відділі здійснювалася робота над реалізацією трьох т. зв. пілотних наукових проєктів.

Насамперед, ідеться про заснований у 1991 р. і затверджений МОН України як фахове наукове видання з історичних наук міжвідомчий збірник наукових праць «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки», в якому висвітлюються актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії, міжнародних відносин і зовнішньої політики України, важливі методологічні, історіографічні та джерелознавчі питання. Згаданий щорічник, як правонаступник збірника «Історичні дослідження. Історія зарубіжних країн», що видавався відділом у 1975–1989 рр. і був на той час чи не єдиним в Україні періодичним науковим виданням із всесвітньої історії, добре відомим і за кордоном своїми ґрунтовними публікаціями (вийшло 15 його випусків), забезпечує координацію досліджень представників сформованої у відділі школи української історичної європеїстики, фундаторами якої є члени-кореспонденти Національної академії наук України Ф.П. Шевченко (1914–1995), І.М. Мельникова (1918–2010) та П.С. Сохань (1926–2013), а з 1991 р. її очолює завідувач відділу, член-кореспондент НАН України С.В. Віднянський. На теренах Центрально-Східної Європи збірник «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки» здобув авторитет наукового періодичного видання регіонального значення, що сприяє координації фундаментальних досліджень із всесвітньої, насамперед європейської, історії. Свідченням значимості збірника в сучасному науково-освітньому і громадсько-культурному житті України та системі міжнародної наукової комунікації є численні посилання на нього, позитивні відгуки й рецензії²⁹. Крім наукових співробітників відділу, авторами статей збірника виступають історики-всесвітники й міжнародники інших наукових установ та закладів вищої освіти України, а також зарубіжні науковці. З 2013 р. до складу редколегії збірника, поряд з авторитетними істориками України, входять відомі іноземні вчені, зокрема з Білорусі, Італії, Польщі, Чехії та Словаччини. На сьогодні вийшло 29 випусків цього збірника, в яких вміщено близько 400 різнопланових наукових розвідок з актуальних питань історії.

Другим таким науковим проєктом є енциклопедичний словник-довідник «Україна в міжнародних відносинах»³⁰, який має на меті сприяти поглибленню історичних знань і розвитку студій у напрямі комплексного відтворення подій і процесів участі України й українців у міжнародному житті. Форма довідкового видання енциклопедичного типу дає можливість сконцентрувати різнопланову інформацію у вигляді предметно-тематичних і біографічних статей-нарисів, допомогти в пошуку відповідних відомостей тим,

хто викладає й вивчає курси з історії міжнародних відносин, слугувати орієнтиром для подальших наукових розвідок теми. Загалом, це видання являє собою реалізацію задуму редколегії і авторського колективу представити узагальнюючу картину розвитку міжнародних зав'язків на теренах сучасної України від часів Київської Русі до початку XXI ст., насамперед українсько-європейських культурно-духовних та суспільно-політичних рецепцій. Водночас у словнику-довіднику акцентується увага на історії української еміграції, зарубіжних українознавчих центрів, періодичних видань, громадсько-політичній діяльності української діаспори, її внеску в розбудову державності України, популяризацію за кордоном історії і культурних здобутків українства тощо³¹. На сьогодні, упродовж 2009-2016 рр., вийшло шість випусків цього енциклопедичного словника-довідника, і робота з його доповнення й перевидання триватиме.

Третім т. зв. пілотним виданням відділу є анотована історична хроніка міжнародних відносин «Зовнішня політика України в умовах глобалізації», в якій на основі офіційних джерел системно представлені ключові напрями й конкретні події та факти розвитку двосторонніх відносин України з понад 120 державами світу та її участі у співпраці з провідними міжнародними організаціями. На сьогодні, з 2001 р. вийшло сім випусків цього видання, які охоплюють період зовнішньополітичної діяльності України з 1990 по 2019 рр., готуються наступні його випуски³².

Окрім цього, науковими співробітниками відділу за роки незалежності України здійснено цілу низку важливих наукових досліджень і опубліковано понад 50 індивідуальних монографій, 10 тематичних міжнародних збірників наукових праць, 4 збірника документів і матеріалів та 1 колективну монографію.

Серед індивідуальних монографій, які свідчать про різноманітність напрямів досліджень і проблематики відділу на новому етапі його розвитку, слід виділити праці М.М. Варварцева «Джузеппе Мадзіні, мадзінізм і Україна» (2006), «Лев Ілліч Мечников. Записки гарібальдійця. Експедиція Тисячі» (2008), «Життя і сцена Миколи Іванова: історія українця в італійському Рісорджименто» (2012) та «Італійці в культурному просторі України (кінець XVIII – 20-ті рр. XX ст.): Іст.-біогр. дослідження: Словник» (2000), Вас.М. Даниленка «Україна в міжнародних науково-технічних зв'язках (70-80-ті рр.)» (1993), М.С. Держалюка «Угорські демократи проти тоталітаризму (20-30-ті рр.)» (1993), О.В. Павлюченка «Україна в російсько-югославських суспільних зв'язках (друга половина XIX – початок XX ст.)» (1992), І.М. Кулиничка «Економічні та культурні зв'язки Української РСР з Німецькою Демократичною Республікою (1949-1965)» (1996), І.М. Кулиничка і Н.В. Кривець «Нариси з історії німецьких колоній в Україні» (1995), Н.В. Кривець «Українсько-німецькі відносини: політика, дипломатія, економіка. 1918–1933 рр.» (2008),

В.В. Павленко «Українсько-болгарські взаємини. 1917-1939 рр.» (1995), І.Т. Лісевича «У зацінку двоголового орла: Польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX ст. – на початку XX ст.» (1993), «Родом з України...: польська національна меншина і культурне життя на Наддніпрянській Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.» (1995), «Духовно спрагли: Духовне життя польської національної меншини на Наддніпрянській Україні в 1864-1917 рр.» (1997) і «У відблиску польських багнетів. Життя Києва під час перебування в ньому польських військ (травень-червень 1920 р.)» (2002), А.Ю. Мартинова «Соціал-демократична партія у політичній історії Німеччини XX століття» (2003), «Об'єднана Німеччина: від «Боннської» до «Берлінської» республіки (1990–2005 рр.)» (2006), «Спільна зовнішня та оборонна політика Європейського Союзу (90-ті рр. XX ст. – 10-ті рр. XXI ст.). Погляд з України» (2009) та «Європейський Союз після Brexit: продовження історії» (2021, у співавт. з А.В. Грубінкою), О.М. Горенка «Соціально-політичний вимір європейської інтеграції та Україна» (2002) та «Соціальні горизонти європейського єднання і Україна: концептуально-історичні підходи та політична практика» (2007), С.В. Віднянського «Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині: Український вільний університет (1921-1945 рр.)» (1994), С.В. Віднянського і А.Ю. Мартинова «Україна в Організації Об'єднаних Націй: 60 років участі у вирішенні найважливіших міжнародних проблем» (2006) та «Об'єднана Європа: від мрії до реальності. Історичні нариси про батьків-засновників Європейського Союзу» (2009, 2011), О.А. Іваненко «Українсько-французькі зв'язки: наука, освіта, мистецтво (кін. XVIII – поч. XX ст.)» (2009), «Університети України в міжнародних наукових зв'язках Російської імперії (друга половина XIX – початок XX ст.)» (2013) та «Культурно-освітнє життя етнічних меншин Наддніпрянської України: на прикладі Київського навчального округу (друга половина XIX – початок XX ст.)» (2021), Ю.В. Вялової «Леон Василевський (1870-1936): постать політика у контексті польсько-українського діалогу» (2019), І.Б. Матяш «Українська консульська служба 1917-1923 рр. як державний інститут: становлення, функціонування, персоналії» (2016), «Іноземні представництва в Україні (1917-1919 рр.): державна місія та повсякденність» (2019), «Іноземні представництва в радянській Україні (1919-1991): протистояння і співпраця» (2020) та «Українсько-болгарські відносини: офіційна і культурна дипломатія (1918-1944)» (2021, у співавт. з А. Тертичною та І. Манасієвою), С.В. Віднянського у співавт. з М.М. Вегешем «Країни Центрально-Східної Європи та українське питання (1918-1939)» (1998), «Августин Волошин – «батько карпатоукраїнського народу» (2020) та «Августин Волошин і Карпатська Україна в історії українського державотворення» (2021), О.М. Антипової «Польська криза 1956 року: міжнародний і український виміри» (2021) та ін.

А серед тематичних збірників наукових праць, виданих відділом, слід назвати: «Культурные и общественные связи Украины со странами Европы» (1990) і «Україна в європейських міжнародних відносинах» (1998), «Т.Г. Масарик і нова Європа, Матеріали Першої українсько-чеської науково-теоретичної конференції «Масариківські читання» (м. Київ, 7-8 квітня 1998 р.)» (1998); «Україна – Угорщина: спільне минуле та сьогодення. Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 14-16 квітня 2005 р.)» (2006), «Проблеми балканістики, сходознавства та міжнародних відносин: збірник наукових праць пам'яті доктора історичних наук, професора Пархомчука Станіслава Максимовича» (2007), «Україна і Грузія у міжнародних відносинах: історія та спільні виклики сучасності. До століття встановлення дипломатичних відносин: збірка наукових праць» (2018), «Україна та Німеччина: міждержавні відносини. Збірник наукових праць» (2018), «Україна і Болгарія в історії Європи: збірник наукових праць» (2019), «Україна і Польща: шляхами міждержавних взаємин» (2020), «Україна – Швейцарія: маловідомі сторінки історії та сучасність. Науковий збірник» (2020).

Оригінальними і корисними для дослідників є і видані відділом збірники документів і матеріалів: «З історії міжнародних зв'язків України: Наука, освіта (XIX – 30-ті роки XX ст.)» (1999, відп. ред. М.М. Варварцев) та «Україна й Італія у наукових, освітніх та літературних взаєминах (друга половина XIX – початок XX ст.): Документи, епістолярій, матеріали» (2000, укладач М.М. Варварцев), «Українські дипломатичні представництва в Німеччині (1918–1922)» (2012, укладачі Вас. М. Даниленко і Н.В. Кривець), «Обличчям до Європи: Наддніпрянська Україна в європейських науково-освітніх відносинах (друга половина XIX – початок XX ст.)» (2018, укладач О.А. Іваненко).

Нарешті, вагомим і певною мірою узагальнюючим результатом тривалої науково-пошукової роботи відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України з означеної проблематики став вихід у світ у 2020 р. ґрунтовної (814 с.) колективної монографії «Україна в історії Європи XIX – початку XX ст.: історичні нариси. За ред. чл.-кор НАН України С.В. Віднянського»³³, у якій на основі широкої джерельної бази, ґрунтовного конкретно-історичного матеріалу відтворено багатобарвну картину українсько-європейських культурно-цивілізаційних взаємовпливів упродовж «довгого XIX ст.», розкрито місце та роль українського питання та України в історії Європи XX ст., висвітлено основні етапи і проблеми співпраці України з Європейським Союзом та іншими регіональними міжнародними організаціями на сучасному етапі. Свідченням широкого наукового резонансу, який викликала ця фундаментальна праця, є публікація вже 7 позитивних рецензій на неї в Україні і за кордоном.

Отже, за 30 років української незалежності, науковими співробітниками відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України підготовлено й опубліковано понад 100 різних видань і це, безсумнівно, значний творчий здобуток відділу загалом і суттєвий внесок у розвиток вітчизняної історичної науки на сучасному етапі.

Відділ бере також активну участь у роботі Інституту історії України НАН України над багатотомною «Енциклопедією історії України», у підготовці інших академічних наукових видань, а також навчальних посібників і науково-популярних праць із всесвітньої історії і міжнародних відносин. Зокрема, співробітники відділу брали участь у підготовці узагальнюючих наукових видань – «Малий словник історії України» (К., 1997), «Все про Україну» (У 2-х тт. К., 1998) і «Україна: утвердження незалежної держави (1991–2001)» (К., 2001), «Політична історія України. ХХ століття» (У 6-ти томах. К., 2002–2003), двотомної «Української дипломатичної енциклопедії» (К., 2004), п'ятитомної «Історії державної служби в Україні» (К., 2009), двотомного історико-економічного дослідження «Економічна історія України» (К., 2011), «Історія Криму в запитаннях та відповідях» (К., 2015), Національної доповіді «Україна як цивілізаційний суб'єкт історії і сучасності» (К., 2020) та ін., а також у написанні першого українського посібника для закладів вищої освіти з історії Центрально-Східної Європи (Львів, 2001) і нового покоління навчальних посібників для шкіл України зі всесвітньої історії (Віднянський С.В. Всесвітня історія. Новітня історія: Навч. посіб. для 11 класу. К., 2000, 2001, 2003, 2004).

Важливим напрямом діяльності відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України є участь в організації і проведенні наукових конференцій, «круглих столів», симпозіумів тощо. У 2006 р., наприклад, відділ виступив організатором проведення розширеного засідання Вченої ради Інституту історії України НАН України на тему «Історична славістика в Україні: традиції, сучасний стан та перспективи дослідження» за участю провідних українських істориків-славістів. У 2014 р. спільними зусиллями співробітників відділу та Дипломатичної академії України при МЗС України було організовано та проведено «круглий стіл» на актуальну тему «Українська криза світової системи безпеки», який відбувся в Інституті історії України НАН України за участю понад 20 науковців. У 2015 р. спільно з відділом історії України періоду Другої світової війни проведено «круглий стіл» на тему «Кримська (Ялтинська) конференція 1945 р.: історичні уроки та актуальні проблеми світового устрою», у 2016 р. спільно з МЗС України та Одеською обласною державною адміністрацією – міжнародну наукову конференцію в Одесі «Дипломатичні архіви як історичне джерело», а спільно з Посольством Угорщини в Україні – «круглий стіл» на тему «Угорська революція 1956 року як прояв системної кризи і початок краху прорадянських

тоталітарних режимів», у 2017 р. спільно з МЗС України, Дипломатичною академією імені Геннадія Удовенка і Генеральною дирекцією з обслуговування іноземних представництв – міжнародну наукову конференцію «Сучасна українська дипломатія: шлях, тривалістю 100 років», а спільно з Тернопільським національним педагогічним університетом імені Володимира Гнатюка, Дипломатичною академією України при МЗС України, Тернопільськими обласною державною адміністрацією і міською радою та Польським культурно-освітнім товариством у Тернополі – міжнародну наукову конференцію «Європа-Україна-Тернопільщина: міжнародні відносини, співпраця, безпека» (До Дня Європи в Україні), у 2019 р. спільно з Ужгородським національним університетом – міжнародну наукову конференцію «Карпатська Україна – незалежна держава» в Ужгороді та у 2021 р. – міжнародну наукову конференцію «Актуальні питання історії та міжнародних відносин» тощо.

Велике значення відділ історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України надає відновленню й розвитку міжнародної наукової співпраці, участі в роботі і проведенню міжнародних наукових конференцій, спільних наукових досліджень із зарубіжними партнерами тощо. Зокрема, спільно з Інститутом суспільних наук Словацької академії наук проведено українсько-словацький науково-практичний семінар із питань становища й розвитку національних меншин в Україні і Словаччині (Ужгород, 1996), міжнародні наукові конференції «Україна і Словаччина на початку Другої світової війни: міфи, реалії, пам'ять» (Ужгород, 2016), «Розпад Австро-Угорської монархії та проблеми національного державотворення в Центрально-Східній Європі. До 100-річчя утворення ЧСР, УНР, ЗУНР та відродження Польської держави» (Київ, 2018), наукові конференції і симпозіуми з проблем історії та сучасного становища русинів-українців у Карпатському регіоні (Стара Лесна, СР), з Музеєм історії м. Сату-Маре (Румунія) та Ужгородським національним університетом – міжнародну наукову конференцію «Румунсько-українські відносини: історія і сучасність» (Сату-Маре, 1998), з Інститутом Т.Г. Масарика Академії наук Чеської Республіки – Першу українсько-чеську науково-теоретичну конференцію «Масариківські читання» (Київ, 1998), з Інститутом історії Угорської Академії Наук – міжнародні наукові конференції «Україна – Угорщина: спільне минуле та сьогодення» (Київ, 2005) та «Незалежній Україні 25 років» (Будапешт, 2016), з Інститутом історичних досліджень Болгарської академії наук – міжнародні наукові конференції «Болгарія і Україна в історії Європи. До 100-річчя встановлення дипломатичних відносин між Болгарією та Україною» (Софія, 2018), «Україна і Болгарія: наукова співпраця заради взаєморозуміння» (Київ, 2019), «Балкани в міжнародних відносинах: від пізньої античності до епохи глобалізації» та «XX Кирило-

Мефодіївські читання», присвячені 175-річчю харківської болгаристики (спільно з Харківським національним університетом ім. В.Н. Каразіна, Харків, 2021) тощо.

Відділ виступив ініціатором створення двосторонніх комісій істориків України й зарубіжних країн. Наприклад, завідувач відділу чл.-кор. НАН України С.В. Віднянський є головою української частини Комісії істориків України і Угорщини, заступником голови української частини Комісії істориків України і Словаччини, а також членом Українського комітету славістів і Національного комітету по вивченню країн Південно-Східної Європи, д.і.н. І.Б. Матяш – головою української частини Комісії істориків України і Болгарії та членом української частини Комісії істориків України і Угорщини, а д.і.н. І.В. Жалоба – співголовою австрійсько-української Комісії істориків, а також головою правління Пан'європейського Союзу України і членом правління Міжнародної асоціації досліджень історії залізниць і Координаційної комісії Австрійсько-української асоціації. Розвитку міжнародної наукової співпраці сприяє і активна діяльність створеного у 2016 р. на базі відділу громадського об'єднання «Наукове товариство історії дипломатії та міжнародних відносин» (голова правління – д.і.н., проф. І.Б. Матяш, заступники – чл.-кор. НАН України С.В. Віднянський, д.і.н., проф. І.В. Жалоба).

Нарешті, відділом історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України здійснюється також велика робота з підготовки висококваліфікованих наукових кадрів із всесвітньої історії, зміцнення його науково-координуючої ролі з проблем всесвітньої історії та міжнародних відносин в Україні. Про ефективність цієї праці свідчить зокрема той факт, що за останні 30 років у відділі були підготовлені й успішно захищені 44 дисертації, у тому числі 13 докторських – М.С. Держалюком (1993), О.В. Павлюченком (1993), В.В. Павленко (1996), С.В. Віднянським (1997), М.М. Вегешем (1998), М.І. Павленком (2000), І.І. Вовканичем (2001), М.П. Матьовкою (2002), А.Ю. Мартиновим (2008), Т.Г. Рендюком (2012), В.Ю. Годлевською (2014), Н.М. Буглай (2018). А.В. Грубінкою (2018) та 31 кандидатська – І.В. Євсеєнко (1996), А.Ю. Мартиновим (1997), К.Ю. Бацаком (1998), А.В. Шиловой (1998), В.Л. Самчук (1999), Т.С. Сергієнко (2003), Ельгуль Хасаном (2003), Т.Ф. Герасимчук (2005), С.В. Шабельцевим (2005), Є.А. Перепелицею (2007), В.В. Химинцем (2007), В.А. Степановим (2008), О.І. Гончаренком (2009), Н.М. Буглай (2009), І.І. Боровцем (2009), І.С. Стрикун (2010), Є.В. Донченко (2011), Л.В. Янчук (2011), В.О. Калінчик (2011), Ю.В. Коцій (2011), Е.І. Балогою (2013), Ю.В. Вяловою (2015), В.А. Вдовиченко (2016), О.М. Антиповою (2016), І.М. Крупеня (2017), М.В. Тюкаловим (2017), Г.М. Харлан (2018), О.С. Павленком (2018), М.Б. Юнгером (2018), Є.В. Сафар'янсом (2019), А.В. Тертичною (2021). Слід відзначити тематичну, хронологічну й географічну широту проблематики цих дисертаційних дослід-

жень, які, зокрема, торкаються актуальних питань новітньої історії Білорусії, Болгарії, Великої Британії, Іспанії, Італії, Німеччини, Польщі, Румунії, Словаччини, Франції, Угорщини, Чехії, Югославії та навіть Малайзії.

Окрім того, згідно з рішенням ВАК України відділ свого часу був затверджений провідною установою для захистів кандидатських і докторських дисертацій із всесвітньої історії: з 1991 р., наприклад, відділ виступав провідною установою чи його наукові співробітники – офіційними опонентами при захистах понад 150 кандидатських і докторських дисертацій.

Загалом, попри існуючі на сьогодні проблеми, зокрема кадрові, організаційні та матеріальні, вчені відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України* підійшли до 85-літнього ювілею Інституту історії України НАН України і 75-річчя рідного відділу сповнені нових наукових планів та перспективних задумів і з бажанням своєю наполегливою повсякденною працею сприяти розвитку української історичної науки й розбудові незалежної України, щоби вона якнайшвидше посіла гідне місце у європейському та світовому співтоваристві.

¹ Інститут історії України НАН України. 1936-2006. Київ, 2006. С. 8.

² Інститут історії України Національної академії наук України. Документи і матеріали. 1936-1991: У 2-х книгах. Книга I. 1936-1947. Київ, 2011. С. 486-487.

³ Див.: Інститут історії України НАН України. 1936-2006. С. 138-139.

⁴ «Істину встановлює суд історії». Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. Джерела. Київ, 2004. Т.1. С.514-515.

⁵ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Ф. 349. № 941. Арк.6; Кравченко Г.П. Зарубіжні зв'язки Інституту історії АН УРСР у 1958 р. *Український історичний журнал*. 1959. № 1. С. 159-160.

* За 75-річний період існування відділу в різні часи в ньому працювали понад 50 учених, у т. ч. академік НАН України А. М. Шлепаков, члени-кореспонденти НАН України Ф. П. Шевченко, В. І. Клоков, І. М. Мельникова, П. С. Сохань, доктори історичних наук Ю.О. Боев, М. М. Варварцев, Вас. М. Даниленко, М. С. Держалюк, І. Ф. Євсєєв, П.М. Калениченко, І. М. Кулинич, В. В. Павленко, О. В. Павлюченко, С. М. Пархомчук, І.А. Петерс, кандидати історичних наук С. К. Асатуров, К. Ю. Бацак, О. Д. Война, М.В. Грищенко, О. М. Дзюба, І. В. Євсєєнко, Т. І. Єременко, М. В. Знаменська, Т.В. Клиниченко, Є. В. Клоков, І. Т. Лісевич, Б. І. Лукач, Л.В. Меньшиков, В. У. Павелко, Є.А. Перепелиця, В. Ф. Репринцев, І. С. Стрикун, М. С. Тараненко, Н. О. Терентьєва, Ф.М. Шабульдо, О. В. Шевченко, А. В. Шилова, Г.О. Харлан.

Нині у відділі працюють 11 чол.: д.і.н., проф., чл.-кор. НАН України С.В. Віднянський (завідувач відділу), головний науковий співробітник д.ю.н., проф., чл.-кор. НАН України В.М. Шаповал, провідні наукові співробітники д.і.н., проф. А.Ю. Мартинов і д.і.н., проф. І.Б. Матяш, старші наукові співробітники д.і.н., проф. І.В. Жалоба та кандидати історичних наук О.М. Горенко і О.А. Іваненко, наукові співробітники, кандидати історичних наук О.М. Антипова, Ю.В. В'ялова і В.В. Піскіжова та інженер I категорії Н.М. Рагуцька.

⁶ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Ф. 349. № 947. Арк.1.

⁷ П.М. Наукові зв'язки Інституту історії АН УРСР із зарубіжними істориками в 1957 р. *Український історичний журнал*. 1958. № 2. С. 152.

⁸ Кравченко Г.П. Зарубіжні зв'язки Інституту історії АН УРСР у 1958 р. *Український історичний журнал*. 1959. № 1. С. 159-160.

⁹ Кравченко Г.П. Зарубіжні зв'язки Інституту історії АН УРСР у 1959 р. *Український історичний журнал*. 1960. № 3. С. 167.

¹⁰ Ляшенко Л.Г. Зарубіжні зв'язки Інституту історії АН УРСР у 1963 р. *Український історичний журнал*. 1964. № 2. С.152-153.

¹¹ П.С. П'ятий Міжнародний конгрес славістів. *Український історичний журнал*. 1964. № 1. С. 155-156.

¹² Клебанівська Н.М. Зарубіжні зв'язки Інституту історії АН УРСР у 1965 р. *Український історичний журнал*. 1966. № 3. С. 152-154.

¹³ Клебанівська Н.М. Зарубіжні зв'язки Інституту історії АН УРСР у 1966 р. *Український історичний журнал*. 1967. № 4. С. 149-151.

¹⁴ Степанович Є.П. Зарубіжні зв'язки Інституту історії АН УРСР у 1969 р. *Український історичний журнал*. 1970. № 6. С. 152-154.

¹⁵ Ляшенко Л.Г. Зарубіжні зв'язки Інституту історії АН УРСР у 1962 р. *Український історичний журнал*. 1963. № 3. С.153-154.

¹⁶ Степанович Є.П. Зарубіжні зв'язки Інституту історії АН УРСР у 1969 р. *Український історичний журнал*. 1970. № 6. С.152-154.

¹⁷ Клебанівська Н.М. Зарубіжні зв'язки Інституту історії АН УРСР у 1965 р. *Український історичний журнал*. 1966. № 3. С. 152-154.

¹⁸ Див.: Ляшенко Л.Г. Зарубіжні зв'язки Інституту історії АН УРСР у 1962 р. *Український історичний журнал*. 1963. № 3. С. 153-154; Клебанівська Н.М. Зарубіжні зв'язки Інституту історії АН УРСР у 1965 р. *Український історичний журнал*. 1966. № 3. С. 152-154.

¹⁹ Война О.Д. Успішний розвиток країн демократичного табору. Київ, 1954. 128 с.; Євсєєв І.Ф. Непорушна дружба народів соціалістичних держав – втілення ідей Великого Жовтня. Київ, 1957. 78 с.; Кулинич І.М. Революційний рух в країнах Центральної і Південно-Східної Європи під впливом Жовтневої революції. Київ, 1957; Його ж. Україна в загарбницьких планах німецького імперіалізму (1900-1914 рр.). Київ, 1963. 216 с.; Його ж. Поет і трагік: Іст.-літ. нарис дружби великих митців – Тараса Шевченка і Айра Олдріджа. Київ, 1964. 70 с.; Його ж. Українсько-німецькі історичні зв'язки. Київ, 1969. 276 с.; Пархомчук С.М. Румунський народ у боротьбі за соціалізм. Київ, 1959. 112 с.; Його ж. Народження нової Румунії: Антифашистський рух і перемога народної демократії в Румунії (1941-1945 рр.). Київ, 1961. 268 с.; Петерс І.А. Співдружність чехословацького і радянського народів у боротьбі проти фашизму в роки Другої світової війни. Київ, 1959. 214 с.; Його ж. Чехословацько-советские отношения (1918-1934). Київ, 1965. 344 с.; Клоков В.И. Борьба народов славянских стран против фашистских поработителей (1939-1945 гг.). Киев, 1961. 430 с.; Мельникова И.Н. Классовая борьба в Чехословакии в 1924-1929 гг. Москва, 1962. 442 с.; Сохань П.С. Пламенный революционер: Жизнь и революционная деятельность Георгия Димитрова. Киев, 1962. 214 с.; Його ж. Вогонь вічної дружби. Київ, 1966. 113 с.; Його ж. Социалистический интернационализм в действии: Украинская ССР в советско-болгарском экономическом, научно-техническом и культурном сотрудничестве. 1945-1965 гг. Киев, 1969. 328 с.;

Зарубіжні інтернаціоналісти в рядах борців за владу Рад на Україні (1917-1920). АН УРСР, Ін-т історії; Редкол.: І.М. Мельникова (відп. ред.) та ін. Київ, 1967. 344 с.; Павелко В.У. Здружені у віках: Українсько-чехословацькі культурні зв'язки. Київ, 1969. 44 с.; Українсько-угорські історичні зв'язки. АН УРСР, Ін-т історії. Редкол.: Ф.П. Шевченко (відп. ред.) та ін. Київ: Наук. думка, 1964. 250 с.

²⁰ Украинская ССР и зарубежные социалистические страны. АН УССР. Ин-т истории; Редкол.: И.А. Гуржий, И.Н. Мельникова и др. Киев: Наук. думка, 1965. 412 с.

²¹ На магістралях дружби і братерства: Участь Української РСР у співробітництві Радянського Союзу з європейськими соціалістичними країнами (1966-1970 рр. АН УРСР, Ін-т історії; Редкол.: І.М. Мельникова (відп. ред.) та ін. Київ: Наук. думка, 1974. 389 с.

²² За дружбу з країною Великого Жовтня: Діяльність товариств дружби з РСР в європейських соціалістичних країнах. АН УРСР. Ін-т історії; І.М. Мельникова (відп. ред.) та ін. Київ: Наукова думка, 1977. 468 с.; Деятельность обществ дружбы с СССР в странах социалистического содружества. АН УССР. Ин-т истории; Редкол.: И.Н. Мельникова (отв. Ред.) и др. Киев: Наук. Думка, 1987. 237 с.

²³ Порожденные социалистическим интернационализмом: Дружественные связи и сотрудничество породненных областей и городов УССР и братских стран социализма. АН УССР. Ин-т истории; Редкол.: И.Н. Мельникова (отв. ред.) и др. Киев: Наук. думка, 1980. 289 с.; Сотрудничество общественных организаций стран социализма. АН УССР. Ин-т истории; Редкол.: И.Н. Мельникова (отв. ред.) и др. Киев: Наук. думка, 1983. 268 с.

²⁴ Див.: Калениченко П.М. Великий Жовтень і революційний рух у Польщі (листопад 1917 – жовтень 1919 р.). Київ, 1971. 344 с.; Його ж. Брати по класу – брати по зброї: Участь польських інтернаціоналістів у боротьбі за владу Рад на Україні. 1917-1920 роки. Київ, 1973. 199 с.; Мельникова І.М., Співак Б.І. Гартована в боротьбі: До 50-річчя Комуністичної партії Чехословаччини. Київ, 1971. 48 с.; Петерс І.А. ССРСР, Чехословакия, європейская політика накануне Мюнхена. Киев, 1971. 192 с.; Його ж. Внешняя политика Чехословакии (1945-1960). Киев., 1976. 216 с.; Українська РСР у радянсько-угорському співробітництві (1945-1970 рр.). АН УРСР, Ін-т історії; І.М. Гранчак (відп. ред.). Київ: Наук. думка, 1972. 290 с.; Павелко В.У. Дружба народів – дружба культур: Українська РСР у радянсько-чехословацькому культурному співробітництві. 1945-1970. Київ, 1973. 186 с.; Знаменская М.В. Дружба миллионов. Киев, 1974. 111 с.; Кулинич І.М. Перша на німецькій землі. Київ, 1974. 127 с.; Його ж. Німецька Демократична Республіка в співдружності країн соціалізму. Київ, 1976. 272 с.; Його ж. Трасса братского сотрудничества. Киев, 1980. 184 с.; Його ж. Рабочий класс Германской Демократической Республики – ведущая сила в строительстве социалистического общества. Киев, 1982. 286 с.; Його ж. Син свого класу. Київ, 1986. 135 с.; Лукач Б.И. Союз рабочего класса и крестьянства в социалистической Венгрии (1957-1970). Киев, 1974. 176 с.; Пруниця С.Ю., Хланта О.В. Борьба за победу пролетарского интернационализма в чехословацком рабочем русле (1918-1938 рр.). Київ, 1974. 238 с.; Культурное строительство в европейских странах социализма: Сб. ст. АН УССР. Ин-т истории; Редкол.: И.Н. Мельникова (отв. ред.) и др. Киев: Наук. думка, 1975. 286 с.; Мельникова І.М., Пруниця С.Ю. Соціалістична Чехословаччина. Київ, 1976. 126 с.; Сохань П.С. Очерки истории украинско-болгарских связей. Киев, 1976. 291 с.; Його ж. Георгій Димитров і Україна. Київ, 1982. 106 с.; Його ж. Народная Республика Болгария в содружестве стран социализма. Киев, 1984. 288 с.; Павленко В.В. Солидарность трудящихся Украинской ССР с революционной борьбой рабочих и крестьян Болгарии. 1923-1934 гг. Киев, 1977. 140 с.; Віднянський С.В. Консолидація профсоюзного руху в Чехословаччині 1969-1975. Киев, 1979. 209 с.; Його ж.

Научные и культурные связи киевлян с коллективами стран социалистического содружества. Киев, 1982. 22 с.; Його ж. Інтернаціональне змагання трудових колективів УРСР та братніх соціалістичних країн. Київ, 1983. 48 с.; Його ж. Братерство в праці. Київ, 1986. 47 с.; Його ж. Інтернаціональне сближение рабочего класса стран социалистического содружества. Киев, 1989. 352 с.; Илку Ф.П. Победа социализма в венгерской деревне. Киев, 1979. 108 с.; Укрепление братской дружбы и сотрудничества стран социалистического содружества. АН УССР, Ин-т истории. Редкол.: И.Н. Мельникова (отв. ред.) и др. Киев: Наук. думка, 1981. 303 с.; Калениченко П.М., Колесник В.П. Граница дружбы и мира: О советско-польском приграничном сотрудничестве. 1956-1979. Львов, 1980. 159 с.; Кулинич И.М., Виднянский С.В. Киев и города-побратимы. Киев, 1981. 24 с.; Варварцев Н.Н. Украина в российско-итальянских общественных и культурных связях (первая половина XIX в.). Киев, 1986. 203 с.; Лісевич І.Т. Культурне будівництво в народній Польщі. 1944-1948. Київ, 1986. 206 с.; Даниленко Вас. М. Сотрудничество СФРЮ со странами-членами СЭВ. Киев, 1987. 112 с.; Павлюченко О.В. Россия и Сербия 1888-1903: (дипломатические отношения, общественные связи). Киев, 1987. 130 с.; Сохань П.С., Даниленко Вас. М. Украинская ССР в научно-техническом сотрудничестве стран социализма. 1945-1970. Киев, 1988. 245 с.; Клиниченко Т.В. Венгерское село: Экономика, быт, культура. 60-80-е годы. Киев, 1989. 154 с.; Мельникова І.М., Віднянський С.В. ЧССР: Впевнена хода соціалізму. Київ, 1989. 134 с.; Культурные и общественные связи Украины со странами Европы: Сб. науч. тр. АН УССР. Ин-т истории; Редкол.: Н.Н. Варварцев (отв. ред.) и др. Киев: Наук. думка, 1990. 224 с.

²⁵ Українсько-чехословацкіє інтернаціональніє зв'язки: Сб. науч. тр. АН УССР. Ин-т истории; ЧАН. Чехословацко-советский ин-т; Редкол.: И.Н. Мельникова, Ч. Аморт (отв. ред.) и др. Киев: Наук. думка, 1989. 264 с.

²⁶ Летопись важнейших событий советско-болгарских отношений дружбы и сотрудничества. 1944-1980. АН УССР, Ин-т истории; Отв. ред. П.С. Сохань. Киев: Наук. думка, 1981. 182 с.; Летопись важнейших событий советско-кубинской дружбы и сотрудничества. 1959-1985. АН УССР. Ин.-т истории; Отв. ред. И.Н. Мельникова. Сост. М.В. Грищенко. Киев: Наук. думка, 1987. 137 с. та ін.

²⁷ Див.: Мельникова І.Н., Кулинич И.М., Калениченко П.М. Культурное сотрудничество славянских стран на современном этапе. Доклад на VIII Международном съезде славистов (Загреб – Любляна, сентябрь 1978 г.). Киев: Наук. думка, 1978. 34 с.; Украина во взаимосвязях славянских народов: К IX Международному съезду славистов: Сб. науч. тр. АН УССР. Ин-т истории; Отв. ред. П.С. Сохань. Киев: Наук. думка, 1983. 189 с.; X Міжнародний з'їзд славістів, Софія, верес. 1988 р. Історія, культура. Фольклор та етнографія слов'янських народів: Доп. АН УРСР. Укр. ком. славістів та ін. Редкол.: П.С. Сохань (відп. ред.) та ін. Київ: Наук. думка, 1988. 256 с.

²⁸ Див.: Інститут історії України НАН України. 1936-2006. С. 142.

²⁹ Див.: Докашенко Г.П. Міжнародні зв'язки України в доробку сучасних вітчизняних істориків. *Український історичний журнал*. 2005. №5. С.166-173; Черніков І. Шляхом набуття зрілості і творчого зростання. Історіографічний огляд. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2009. Вип.18. С.301-317.

³⁰ Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник. Київ, 2009-2016. Вип.1-6.

³¹ Див.: Іваненко О. Україна в міжнародних відносинах: історична спадкоємність і нові обрії. *Україна дипломатична*. Київ, 2016. Вип.17. С.959-964.

³² Зовнішня політика України в умовах глобалізації. Анотована історична хроніка міжнародних відносин (1991-2003). Відп. ред. С.В. Віднянський. Київ: Генеза, 2004.

616 с.; Зовнішня політика України в умовах глобалізації. Анотована історична хроніка міжнародних відносин (2004-2007). Авторський колектив: С.В. Віднянський, О.М. Горенко, А.Ю. Мартинов (відп. ред.), В.В. Піскіжова. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. 394 с.; Зовнішня політика України в умовах глобалізації. Анотована історична хроніка міжнародних відносин (2008-2013). Авторський колектив: С.В. Віднянський, О.М. Горенко, А.Ю. Мартинов (відп. ред.), В.В. Піскіжова. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. 378 с.; Зовнішня політика України в умовах глобалізації. Анотована історична хроніка міжнародних відносин (2014-2016). Авторський колектив: С.В. Віднянський, О.М. Горенко, А.Ю. Мартинов (відп. ред.), В.В. Піскіжова, Г.О. Харлан. Київ: Інститут історії України НАН України, 2017. 319 с.; Зовнішня політика України в умовах глобалізації. Анотована історична хроніка міжнародних відносин (2017-2019). Автор вступної статті та упорядник А.Ю. Мартинов, відп. ред. С.В. Віднянський. Київ: Інститут історії України НАН України, 2020. 310 с.

³³ Україна в історії Європи XIX – початку XXI ст.: історичні нариси: монографія. За ред. чл.-кор. НАН України С.В. Віднянського. Київ: Інститут історії України НАН України, 2020. 814 с.

REFERENCES

1. *Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 1936-2006.* (2006). Kyiv [in Ukrainian].
2. *Instytut istorii Ukrainy Natsional'noi akademii nauk Ukrainy. Dokumenty i materialy. 1936-1991.* (2011). (Vols.1-2). Kyiv [in Ukrainian].
3. *Istynu vstanovliuie sud istorii. Zbirnyk na poshanu Fedora Pavlovycha Shevchenka. Dzhherela.* (2004). (Vol.1). Kyiv [in Ukrainian].
4. Martynov, A.Yu. (2020). *Zovnishnia polityka Ukrainy v umovakh hlobalizatsii. Anotovana istorychna khronika mizhnarodnykh vidnosyn (2017-2019).* S.V. Vidnyanskyj (Ed.). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
5. *Ukraina v istorii Yevropy XIX – pochatku XXI st.: istorychni narysy: monohrafiia.* (2020). S.V. Vidnyanskyj (Ed.) Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
6. *Ukraina v mizhnarodnykh vidnosynakh. Entsyklopedychnyj slovnyk-dovidnyk.* (2009-2016). (Vols.1-6). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
7. Vidnyanskyj, S.V., Horenko, O.M., Martynov, A.Yu., & Piskizhova, V.V. (2014). *Zovnishnia polityka Ukrainy v umovakh hlobalizatsii. Anotovana istorychna khronika mizhnarodnykh vidnosyn (2004-2007).* Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
8. Vidnyanskyj, S.V., Horenko, O.M., Martynov, A.Yu., & Piskizhova, V.V. (2015). *Zovnishnia polityka Ukrainy v umovakh hlobalizatsii. Anotovana istorychna khronika mizhnarodnykh vidnosyn (2008-2013).* Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
9. Vidnyanskyj, S.V., Horenko, O.M., Martynov, A.Yu., Piskizhova, V.V., & Kharlan, H.O. (2017). *Zovnishnia polityka Ukrainy v umovakh hlobalizatsii. Anotovana istorychna khronika mizhnarodnykh vidnosyn (2014-2016).* Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
10. *Zovnishnia polityka Ukrainy v umovakh hlobalizatsii. Anotovana istorychna khronika mizhnarodnykh vidnosyn (1991-2003).* (2004). S.V. Vidnyanskyj (Ed.). Kyiv: Heneza [in Ukrainian].

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2021.30.477>
УДК 94(100)(477):930.1

Оксана Іваненко

канд. іст. наук, старш. наук. співроб.
Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4
E-mail: oxana_ivanenko@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6154-0444>

**ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬО-ІСТОРИЧНОГО ПРОЦЕСУ
Й УЧАСТІ В НЬОМУ УКРАЇНИ НА СТОРІНКАХ ЗБІРНИКА
НАУКОВИХ ПРАЦЬ «МІЖНАРОДНІ ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНИ:
НАУКОВІ ПОШУКИ І ЗНАХІДКИ»
(огляд змісту випусків 1-29 за 1991-2020 рр.)**

У статті здійснено огляд змісту випусків 1-29 за 1991–2020 роки збірника «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки». Наголошується, що після відновлення незалежності України 1991 року відбулося становлення широкої мережі вітчизняних періодичних видань із гуманітарних наук, що виконують важливу координаційну функцію, акумулюючи зусилля авторів, редакторів і рецензентів із різних регіонів України й зарубіжжя та об'єднуючи їх у єдині колективи, а також відображають тенденції розвитку наукової думки, надають майданчики для обговорення актуальних проблем і дискусій, впливають на динаміку концептуального оновлення української соціогуманітаристики. 1991 року засновано перше в незалежній Україні спеціалізоване періодичне видання зі всесвітньої історії – міжвідомчий збірник наукових праць «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки». На цей щорічник покладено завдання координації досліджень представників школи української історичної європеїстики, фундаторами якої є члени-кореспонденти Національної академії наук України Ф.П. Шевченко (1914–1995), І.М. Мельникова (1918–2010) та П.С. Сохань (1926–2013), а з 1991 р. її очолює завідувач відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин (з 2012 року – відділ історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України), член-кореспондент НАН України С.В. Віднянський, який є відповідальним редактором згаданого збірника від 1993 року. Загалом опубліковані впродовж 1991–2020 рр. у 29 випусках «Міжнародних зв'язків України: наукові пошуки і знахідки» матеріали в комплексі допомагають відтворити багатовимірну панораму міжнародних зв'язків на теренах сучасної України від часів Київської Русі до початку ХХІ ст. на тлі всесвітньо-історичного процесу. За свою майже 30-річну історію щорічник «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки» здобув авторитет впливового центрально-східноєвропейського наукового періодичного видання, що здійснює внесок у координацію теоретико-методологічних пошуків у галузі всесвітньої

історії, осмислення ключових проблем всесвітньо-історичного процесу й місця в ньому України.

Ключові слова: міжнародні зв'язки України, всесвітня історія, зовнішня політика, періодичне видання.

Oksana Ivanenko

PhD in History, Senior Researcher

Institute of History of Ukraine

the National Academy of Sciences of Ukraine

4, Mykhailo Hrushevskiyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine

E-mail: oxana_ivanenko@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6154-0444>

PROBLEMS OF WORLD HISTORY AND UKRAINE'S ROLE IN IT ON THE PAGES OF "THE INTERNATIONAL RELATIONS OF UKRAINE: SCIENTIFIC SEARCHES AND FINDINGS" (a Content Review of Issues 1-29 from 1991 to 2020)

The paper presents a content review of "the International Relations of Ukraine: Scientific Searches and Findings" (issues 1-29 from 1991 to 2020). The author highlights that after Ukraine regained its independence in 1991, a wide network of Ukrainian periodicals in the humanities was established. These periodicals perform an important coordinating function, accumulate the efforts of authors, editors and reviewers from different regions of Ukraine and foreign countries and unite them into united teams, as well as reflect trends in scientific development, provide an opportunity to discuss topical issues, influence the dynamics of conceptual updating of socio-humanitarian disciplines in Ukraine. In 1991, the first specialised periodical on world history in independent Ukraine – the Yearbook "International Relations of Ukraine: Scientific Searches and Findings" – was created. The purpose of this Yearbook is to coordinate research carried out by representatives of "the Historical European Studies" Ukrainian academic school. The founders of this school are corresponding members of the NAS of Ukraine F.P. Shevchenko (1914-1995), I.M. Mel'nykova (1918–2010) and P.S. Sokhan' (1926-2013). Since 1991, corresponding member of the NAS of Ukraine S.V. Vidnyanskyj heads the Department of World History and International Relations (since 2012 the Department of the History of International Relations and Foreign Policy of Ukraine) and leads the aforementioned academic school. In general, the papers published in "the International Relations of Ukraine: Scientific Searches and Findings" from 1991 to 2020 contribute to the reconstruction of a broad panorama of international relations in the lands of Ukraine from the times of Kyivan Rus' until the early 21st century. During its almost thirty-year history, the Yearbook has become an influential periodical of Central and Eastern Europe, contributing to the coordination of fundamental research on world history and the understanding of key issues in world history and Ukraine's place in it.

Keywords: international relations of Ukraine, world history, foreign policy, periodical.

Здобуття Україною незалежності 1991 року стало відправним етапом розвитку української соціогуманітаристики в непростих умовах подолання породжених комуністичним режимом культурно-політичних деформацій, ревізії теоретико-методологічних підходів, світоглядних засад, ціннісних орієнтирів у контексті відродження традицій національного державотворення. А його визначальним чинником у гуманітарній сфері стало формування цілісного комунікаційно-інформаційного простору, спрямованого на забезпечення духовних запитів і консолідацію суспільства, культурно-освітній і науковий поступ, піднесення національної самосвідомості та плекання історичної пам'яті. Саме на цьому етапі новітньої історії України відбулося становлення широкої мережі вітчизняних періодичних видань із гуманітарних наук, що виконують важливу координаційну функцію, акумулюючи зусилля авторів, редакторів і рецензентів із різних регіонів України й зарубіжжя та об'єднуючи їх у єдині колективи, а також відображають тенденції розвитку наукової думки, надають майданчики для обговорення актуальних проблем і дискусій, впливають на динаміку концептуального оновлення української соціогуманітаристики.

1991 року засновано перше в незалежній Україні спеціалізоване періодичне видання зі всесвітньої історії – міжвідомчий збірник наукових праць «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки». Він став правонаступником збірника «Історичні дослідження. Історія зарубіжних країн», що впродовж 1975–1989 рр. видавався Інститутом історії України НАН України. Один із засновників та автор назви нового періодичного видання член-кореспондент НАН України П.С. Сохань у першому випуску за 1991 рік, визначаючи його основну мету, завдання й тематичне охоплення, наголосив, що багатовікова історія України «...завжди визнавалася лише складовою частиною загальноросійської історії. І в тому, що у контексті світової історії Україна й досі не зайняла належного їй місця як окрема етнополітична спільність, безперечно, і наша провина як суспільствознавців» (С.5). Не втратила своєї актуальності донині висловлена П.С. Соханем за рік до проголошення незалежності України на сторінках колективної монографії «Культурные и общественные связи Украины со странами Европы» думка про те, що в історії міжнародних зв'язків України чимало яскравих сторінок, утім упродовж тривалого часу вони не знаходили належного висвітлення в історіографії, водночас у підручниках з історії традиційно акцентувалася увага на збройних конфліктах, перемогах російської армії у війнах з європейськими країнами, а історія громадсько-політичних і культурних взаємовпливів різних народів залишалася за кадром формування історичної пам'яті¹. П.С. Сохань констатував руйнівні наслідки політико-ідеологічного пресу (з навішуванням ярликів «буржуазних націоналістів») для вітчизняної історіографії і розвитку досліджень історії українського народу у взаємозв'язках із всесвітньо-історичним процесом. У цьому контексті промовистим є тернистий творчий шлях фундатора студій зі всесвітньої історії в Інституті історії Академії наук Української РСР – члена-кореспондента НАН України Ф.П. Шевченка. У розпал репресій та ідеологічного тиску проти української інтелігенції, 1972 року саме через високий авторитет на міжнародній арені

Ф.П. Шевченка все ж таки залишили працювати в Інституті історії на посаді старшого наукового співробітника, перед тим усунувши з посади директора Інституту археології АН УРСР унаслідок т.зв. «перевірок» на підставі заяв «про неправильну поведінку директора Інституту археології АН УРСР т. Шевченка Ф.П. та нездорову обстановку в колективі Інституту»².

А відтак, на щорічник «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки» покладено завдання координації досліджень представників школи української історичної європеїстики, фундаторами якої є члени-кореспонденти Національної академії наук України Ф.П. Шевченко (1914–1995), І.М. Мельникова (1918–2010) та П.С. Сохань (1926–2013), а з 1991 р. її очолює завідувач відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин (з 2012 року – відділ історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України), член-кореспондент НАН України С.В. Віднянський, який є відповідальним редактором згаданого збірника від 1993 року.

Загалом опубліковані впродовж 1991–2020 рр. у 29 випусках «Міжнародних зв'язків України: наукових пошуків і знахідок» матеріали в комплексі допомагають відтворити багатовимірну панораму міжнародних зв'язків на теренах сучасної України від часів Київської Русі до початку XXI ст. на тлі всесвітньо-історичного процесу.

На сторінках збірника знайшли висвітлення питання давньорусько-польських взаємин у контексті міждержавних відносин у Центральній Європі на початку XIII ст. (зокрема обставини загибелі галицько-волинського князя Романа Мстиславича); вплив релігійного чинника на зовнішню політику Київської Русі і її відносини з країнами Центральної і Західної Європи; особливості політики Королівства Угорщини щодо Південно-Західної Русі в першій половині XIII ст.; здійснено аналіз змісту, переважно з історії середньовічної Центральної Європи, збірника на пошану відомої дослідниці українсько-угорських відносин IX–XIII ст., професора Печського університету Марти Фонт “Köztes-Európa” vonzásában. Ünnepi tanulmányok Font Márta tiszteletére / Szer. Dániel Bági, Tamás Fedeles, Gergely Kiss, Pécs : Kronosz, 2012, 604 l.

Представлено студії, присвячені обставинам висунення кандидатури чеського володаря Пршемисла Отакара II на німецький трон і його участі у виборчих перегонах (1256–1257 рр.); передумовам і перебігу вторгнення Пршемисла Отакара II у Баварію влітку 1257 року; «гірському шляху» в торгівлі ганзейського купецтва й ганзейсько-данському суперництву упродовж XIV ст.; кар'єрі німецького дипломата XIV ст. Бертрама Вулфлама; ролі націоналістичних настроїв у Скандинавії у генезі Кальмарської унії 1397 року; зовнішній політиці й дипломатії короля Франції Людовіка XII (1498–1515) у контексті інституціоналізації європейської зовнішньої політики; розвитку гуманізму та інститутів дипломатії у Франції; інституційному розвитку сербського суспільства в Австрійській монархії; концептам і дипломатичному інструментарію європейського зовнішньополітичного простору раннього нового часу (XVI–XVIII ст.); внутрішньополітичній боротьбі в Англії за правління Єлизавети I (1558–1603) та експансії англійців до Нового світу;

секуляризації зовнішньої політики Англії; місцю Фолклендських островів у зовнішній політиці Великої Британії (40-70-ті рр. XVIII ст.).

Розкриваються важливі аспекти історії релігії та церкви: доводиться хибність та аналізуються джерела розповсюдження в українській, польській, російській історіографіях тлумачень щодо посольства до папи Сикста IV з посланням Мисаїла (укладеним 1476 р.); простежується поширення на східно-словацьких землях Реформації і її вплив на суспільно-політичне життя Закарпаття; аналізуються особливості інтерпретації історії і церковного життя Італії українським мандрівником В. Григоровичем-Барським; висвітлюється питання католицько-православного церковного союзу та діяльність «спеціального посланника» Папи Лева XIII у Російській імперії, зокрема на українських землях (1891); акцентується увага на міжнародних аспектах церковно-релігійної історії, що порушувалися на II Міжнародній конференції «Ікона як символ єднання на противагу незгодам між Сходом і Заходом» у м. Печчолі в Італії 16-17 листопада 2001 року.

Історії козацтва, дипломатії Української козацької держави присвячено цикл статей, у яких досліджується участь румунів – вихідців із Валахії і Молдови – в українському козацькому війську; молдовські походи українського козацтва 1577-1579 рр.; українсько-молдовська персональна унія 1681-1683 рр.; аналізується політична ситуація в басейні Чорного моря, особливості зовнішньої політики Речі Посполитої у цьому регіоні й висвітлюються посольства руських писарів Лавріна Пісочинського і Флоріана Олешка до Криму на початку XVII ст.; розкриваються відносини українського й донського козацтва в контексті Смоленської війни (1632-1634 рр.); аналізується джерельна база з історії міжнародних відносин козацьких спільнот на теренах Східної Європи.

Із-поміж розмаїття важливих проблем всесвітньої історії і міжнародних відносин становлять інтерес вміщені у збірнику розвідки, присвячені національно-визвольному руху греків кінця XVIII – першої половини XIX ст.; створенню й функціонуванню Державного департаменту США (XVIII–XX ст.); ролі Віденського конгресу 1814–1815 рр. у європейському політико-дипломатичному й суспільно-політичному розвитку; державотворчій діяльності монархів Савойської династії в Італії (1821–1870 рр.); турецько-єгипетській кризі 1839–1841 рр. і політиці Франції на Близькому Сході; інтересам німецьких торговельно-промислових кіл у колоніальному питанні (1871–1884); економічній експансії і демократизації британського суспільства у другій половині XIX – на початку XX ст.; проблемі скасування «нейтралізації Чорного моря» і перегляду статусу Чорноморських проток та позиції Великої Британії; проблемі Чорноморських проток у політиці країн Антанти і Троїстого союзу напередодні Першої світової війни; нафтовому чиннику в англо-російському суперництві у 1901–1902 рр.; грецькій проблемі у британській зовнішній політиці (1914–1917); діяльності британсько-вірменських організацій упродовж 1878-1923 рр.; концепції федералізму в демократичній доктрині Іспанії другої половини XIX ст.; розвитку і втіленню ліберальних проєктів у політичному

житті Іспанії останньої третини XIX ст.; взаємозв'язку соціальних і політичних процесів у Болгарії за часів режиму С. Стамболова (1887–1894 рр.); динаміці розвитку міжнародного кооперативного альянсу наприкінці XIX – у другій половині XX ст.; діяльності банку «Брати Берінгі» в Аргентині наприкінці XIX ст. та питанню ролі держави у врегулюванні світових фінансових криз; інтерпретації різними верствами населення США подій в Україні періоду Російської революції 1905–1907 рр.; еволюції федеративних взаємовідносин у Канаді напередодні та під час Першої світової війни.

Серед опублікованих у збірнику досліджень з історії «довгого XIX ст.» вагоме місце належить тематиці міжнародних громадсько-культурних зв'язків та ролі в них України. Аналізується вплив «Весни народів» 1848-1849 рр. на національні рухи в Європі, й зокрема на українських землях; інтеграційна ідея на Слов'янському з'їзді у Празі 1848 р.; геополітичне місце слов'ян у європейському просторі; наднаціональна ідея в історії народів Центральної Європи; участь царської Росії у придушенні Революції 1848-1849 рр. в Угорщині й на Закарпатті; висвітлюється внесок періодичної преси, а також діячів літератури й мистецтва в розвиток обміну духовними цінностями між народами Австро-Угорщини й Російської імперії; вплив будителів на українсько-чесько-словацькі зв'язки; українсько-словацькі культурні рецепції періоду національно-культурного відродження слов'янських народів середини XIX ст.; піднесення славістичних досліджень та ідеї слов'янської взаємності; значення діяльності Кирило-Мефодіївського товариства в контексті проблематики самобутності слов'янських народів і культур; здобуття південнослов'янською молоддю освіти в Україні; торгівля з балканськими країнами; підтримка громадськістю України національно-визвольної боротьби європейських народів; значення діяльності Наукового товариства імені Шевченка у Львові, польських наукових організацій Галичини для українсько-польських взаємовідносин; співпраця між українцями й поляками в літературній і книговидавничій сфері; українсько-польські взаємини на тлі боротьби за розширення автономних і конституційних прав цих народів у межах Австро-Угорщини; віддзеркалення української тематики в науковому й літературно-мистецькому житті Європи; значення літературних, театральних-музичних, мистецьких взаємин із європейськими культурними діячами й осередками для розвитку українських земель; роль учених та університетів України в міжнародній науковій співпраці.

У збірнику широко представлені статті з історії міжвоєнного періоду з акцентом на процесах національного державотворення в Центрально-Східній Європі та місці в них України. Досліджуються особливості політики Центральних держав щодо українських земель після літнього наступу 1915 р.; українсько-німецькі взаємини наприкінці Першої світової війни; ключові ідеї конституціоналізму й державно-правовий розвиток України в період національно-визвольних змагань 1917–1921 рр.; діяльність іноземних консулів у Києві доби Української Народної Республіки; внесок консульства Греції у Києві та Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Греції у 1917–1920 рр. у започаткування українсько-грецьких відносин; діяльність консульств Польщі

(1918–1920), Вірменії (1918–1920), Грузії (1918–1921) в Одесі; відносини Української держави та Кубанської Республіки 1918 р.; організація зовнішньополітичного інформування за доби Директорії УНР; діяльність дипломатичного представництва УНР у Німеччині (1919–1922 рр.); відносини Української Народної Республіки з Польською Республікою (1919–1920 рр.); місце Великої Британії у зовнішній політиці Директорії УНР у 1919–1921 рр.; українське питання у британській політиці та громадській думці в першій третині ХХ ст.; діяльність українських монархістів у Великій Британії (1927–1957 рр.); українсько-французькі відносини в період Директорії УНР; діяльність української делегації на Паризькій мирній конференції; ставлення до «принципу національностей» у політичних колах Франції (1918–1919 рр.); українсько-російські відносини (1917–1922 рр.); українсько-австро-угорські відносини 1918 р.; українсько-угорські відносини (1918–1991 рр.); політика польської влади щодо українського національного руху у Східній Галичині в 1919–1923 рр.; діяльність місії Польського Товариства Червоного Хреста в Україні в листопаді 1919 р. – квітні 1920 р.; українсько-польські відносини (1918–1920); історична роль українсько-польського союзу 1920 р.; українсько-польське економічне партнерство (1921–1922 рр.); створення повноважного представництва (посольства) УСРР у Польщі в 1921 р.; конституційне творення у Другій Речі Посполитій у 1919–1921 рр.; становлення політичної системи Другої Речі Посполитої (1918–1926 рр.); гуманітарно-культурні фактори державотворення Польщі (1918–1926 рр.); українське питання в Польщі та роль часопису «Бунт молодих»; становлення українсько-чехословацьких відносин (1917–1922); політичні та історіографічні інтерпретації Піттсбурзької чесько-словацької декларації 1918 р.; інкорпорація німецькомовних земель «корони св. Вацлава» до складу ЧСР (1918–1920 рр.); роль К. Мацієвича в українському еміграційному русі в Чехословаччині в 20–30-ті роки ХХ ст.; політичні й економічні аспекти місця України в радянсько-чехословацьких відносинах (1923–1934 рр.); українсько-болгарські зв'язки в галузі науки та освіти; відносини Української Народної Республіки та Королівства сербів, хорватів і словенців (1918–1922 рр.); зовнішні зносини УСРР (1921–1924 рр.); діяльність закордонних представництв українських кооперативних спілок у 1920-х роках; відносини радянської України та Болгарії (1917–1922 рр.); історія перетворення Мінська на столицю Білорусі (1900–1920 рр.); місце принципу «самовизначення націй» у політиці місцевої та центральної радянської влади в Білорусі (1917–1921 рр.); регіональні об'єднувачі процеси країн Балтії і Білорусі у 1919–1920 рр.; теорія станової демократії та спроба її втілення в практиці політичного режиму БЗНС у Болгарії (1920–1923 рр.); характер політичного режиму в Болгарії 1930-х рр.; діяльність українського консульства в Мюнхені (1919–1922 рр.); науково-технічні зв'язки радянської України й Німеччини (1920–1932 рр.); діяльність повноважного представництва України в Німеччині (1921–1923 рр.); місце німецького населення Галичини в гуманітарній акції національно-культурних організацій Веймарської Республіки (1918–1920 рр.); роль німецьких національних меншин у східній

політиці Веймарської Республіки після Локарно; веймарське суспільство напередодні 30 січня 1933 р.; утворення Словацької держави в 1939 р.; українсько-польські міждержавні культурні взаємини у 1920–1930-х рр.; українсько-турецькі наукові й культурні відносини в 1920-х рр.; становлення торговельних зв'язків України з Арабським Сходом у 1920-х рр.; єгипетська проблема і боротьба у правлячих колах Великої Британії після Першої світової війни; «мосульське питання» у близькосхідній дипломатії Великої Британії та США в 1920-ті рр.; позиція лорда Ллойда, британських консерваторів та конституційна криза 1924–1926 років у Єгипті; позиція Великої Британії щодо проблем перебудови Близького Сходу в контексті східного питання (1920-ті рр.); взаємини громадських об'єднань України із зарубіжним світом (1920–1930-ті рр.); проблеми освіти і шкільництва в роботі Волинського Українського Об'єднання у 1930-ті рр.; національна політика королівської Румунії у міжвоєнний період та під час Другої світової війни; деякі аспекти державотворчих процесів у Карпатській Україні напередодні Другої світової війни.

Розкривається роль українського питання в міжнародній політиці напередодні та в роки Другої світової війни; проблема Закарпаття в переговорах між представниками українського визвольного руху і воєнно-політичними колами Угорщини (1943–1944 рр.); позиція британського Форин Оффіс і дипломатична боротьба довкола українського питання напередодні Другої світової війни; участь України у Другій світовій війні; місце Словацької держави 1939–1945 рр. у системі міжнародних відносин; сутність нацистського окупаційного режиму на території Польщі у 1939–1941 рр.; пантюркистський національний рух у Туреччині в роки Другої світової війни; феномен «турецького нейтралітету» в Другій світовій війні; проблема вирішення статусу Гібралтару під час Другої світової війни; значення та уроки Кримської конференції 1945 р.; причини та політичні наслідки виходу України на міжнародну арену наприкінці Другої світової війни; інформаційна діяльність Державного центру УНР у екзилі наприкінці 40-х – на початку 50-х років ХХ ст.; питання передачі культурних цінностей із України до Польщі у другій половині 40-х рр. ХХ ст.; передумови, перебіг і наслідки депортації поляків та українців 1944–1946 рр.; позасудові репресії родичів учасників ОУН і УПА (1948–1949 рр.); місце Народного фронту в політичному житті Чехословаччини (1945–1948 рр.); трансформаційні процеси в Чехословаччині в умовах радянської блокової політики на межі 40–50-х рр. ХХ ст.; політичні кризи в Чехословаччині другої половини ХХ ст.; внутрішні чинники утвердження тоталітарного режиму в Болгарії (друга половина 1940-х рр.); історичні витоки протистояння Косово і Метохії; постколоніальна політика Франції: від Французького союзу до Агенства культурного й технічного співробітництва (1945–1970 рр.); міжнародне відлуння суспільно-політичної кризи 1956 р. у Польщі; реакція українського суспільства на події 1956 р. в Польщі; позиція ООН щодо подій 1956 року в Угорщині; вплив Угорської революції 1956 року на піднесення національно-визвольного руху в Україні; концептуальні засади політики США щодо СРСР у роки Другої адміністрації Д. Ейзенхауера (1957-

1961 рр.); відносини між США та їх союзниками по НАТО в галузі європейської безпеки (1958–1961 рр.); початок Берлінської кризи 1958–1963 рр. і реакція США на проголошений М.С. Хрущовим ультиматум 27 листопада 1958 року; американська політика реституції культурних цінностей після Другої світової війни (український контекст); переговори лідерів КПРС та КПЧ у Чієрні-над-Тісою та їхні політичні наслідки; вплив чехословацьких подій 1968 року на суспільні настрої країн Центральної та Південно-Східної Європи; реакція українського суспільства на події 1968 р. у Чехословаччині; аспекти українсько-угорських відносин, пов'язані з критичним сприйняттям у КПРС економічної реформи в Угорщині 1968 р.; українсько-польське культурне співробітництво в 1970-х рр. на прикладі літературних і книговидавничих зв'язків; значення відряджень учених і спеціалістів за кордон у 1970–1980-х рр. для міжнародного науково-технічного співробітництва України; внутрішня політика британського консервативного уряду Е. Хіта (1970–1974 рр.); пріоритети зовнішньої політики уряду М. Тетчер (1979–1990); дискусії про політичний статус УРСР під час проведення Експо-67 у Монреалі; обставини візиту до Києва канадського прем'єр-міністра П. Трюдо у травні 1971 р.; інформаційно-протестні акції канадських українців під час Олімпійських ігор у Монреалі 1976 року; квебекський чинник в ухваленні Канадської Конституції 1982 р.; вибори до генеральних кортесів 1982 р. у Іспанії і новий імпульс консолідації демократії; роль регіональних партій Іспанії у період консолідації демократії (1982–1996 рр.); діяльність польської «Солідарності» і її відгомін в Україні; українська тематика в документах чеських громадянських ініціатив (друга половина 1980-х рр.); милітаризація афро-азійських та латиноамериканських країн останньої третини ХХ століття як чинник воєнних конфліктів.

У фокусі уваги авторського колективу збірника перебуває новітня історія України й еволюція її зовнішньої політики після відновлення незалежності 1991 року, її місце та роль у глобальній системі міжнародних відносин, участь у процесах європейської та євроатлантичної інтеграції. Аналізуються становлення, основні етапи, проблеми й перспективи реалізації зовнішньої політики незалежної Української держави; питання розбудови національних збройних сил України; основні етапи і проблеми співпраці України з міжнародними валютно-фінансовими інституціями; форми, принципи, стратегії розвитку зовнішньої культурної політики України; місце України в геополітичному устрої Центральної та Південно-Східної Європи; передумови та причини змін зовнішньополітичного курсу країн Центральної Європи у 90-ті рр. ХХ ст.; проблеми розширення Європейського Союзу на схід; участь України в ОБСЄ як один із пріоритетних векторів її зовнішньої політики; генеза стратегічного партнерства України й Польщі крізь призму президентського чинника; зовнішня політика Республіки Білорусь; особливості становлення зовнішньої політики посткомуністичної Румунії; наслідки партійно-політичної структуризації у Словаччині (перша половина 90-х рр. ХХ ст.); досвід реалізації євроінтеграційного та євроатлантичного курсу Словацької Республіки; проблеми координації чесько-словацьких міждержавних відносин у контексті євроатлантичної інтеграції;

становлення нової політичної системи Чеської Республіки в умовах трансформаційної кризи середини 90-х рр. ХХ ст.; головні напрями зовнішньої політики Чеської Республіки на межі ХХ–ХХІ ст.; досвід інтеграції Чеської Республіки до Європейського Союзу (1993–2004 рр.); міжнародно-правові питання інтеграції країн Центрально-Східної Європи до Європейського Союзу; основні етапи співпраці країн-членів Вишеграду; роль «Вишеградської солідарності» в зовнішньополітичній діяльності Словачької Республіки (1989–2004 рр.); взаємодія учасників Вишеградської групи із зовнішньополітичним середовищем з етнополітичних питань; досвід Вишеградського співробітництва в контексті реалізації сучасної євроінтеграційної стратегії України; значення встановлення зв'язків із провідними країнами Західної Європи як передумови інтеграції України у європейські та євроатлантичні структури; основні напрями й особливості співпраці України з Європейським Союзом; транскордонне співробітництво України; вплив розширення Європейського Союзу на «транспарентність» кордонів країн Центральної Європи та України; українсько-польське міжрегіональне співробітництво після розширення Євросоюзу; особливості й перспективи функціонування євро регіонів України; перспективи співпраці України з Європейським Союзом у сфері політики зайнятості; участь України в діяльності міжнародних організації по охороні довкілля; участь світової спільноти у розв'язанні проблем укриття над зруйнованим 4-м енергоблоком Чорнобильської атомної електростанції; югославська криза, проблеми її врегулювання й участь у ньому України (1990-ті рр.); еволюція балканської політики Європейського Союзу (1989–2009 рр.); регіональні і глобальні наслідки незалежності Косово; політика балканських країн щодо визначення статусу Косово (1990–2016 рр.); розвиток внутрішньополітичних процесів у Косово (1999–2017 рр.); особливості процесу інтеграції Республіки Хорватія до Європейського Союзу; еволюція торговельних відносин ЄС із країнами Середземномор'я (1995–2005 рр.); позиція ЄС в урегулюванні арабо-ізраїльського конфлікту на початку ХХІ ст.; співпраця України з Рухом неприєднання (1990-ті рр.); здобутки і перспективи політики України на Близькому Сході; політика санкцій у вирішенні іракської проблеми у 1990-х рр.; передумови та обставини встановлення дипломатичних відносин України та арабських держав Леванту (Сирії, Лівану, Йорданії); формування правової бази українсько-турецьких міждержавних відносин; культурно-освітнє співробітництво між Україною й Туреччиною в 1991–2006 рр.; політика ЄС щодо Південно-Східної Азії; історичні традиції та сучасні реалії східної політики об'єднаної Німеччини; теоретичні аспекти регіональної етнополітики у ФРН; співвідношення національних і загальноєвропейських інтересів у відносинах Німеччини з ЄС; церковний аспект гуманітарних зв'язків України й Німеччини (1991–2001 рр.); українсько-німецькі відносини щодо повернення та реституції культурних цінностей; «колекція Кенігса» в контексті переговорів між Україною та Королівством Нідерланди щодо повернення культурних цінностей, втрачених унаслідок Другої світової війни; українсько-німецькі політичні відносини на початку ХХІ ст.; трансформація австрійського нейтралітету в умовах змін європейської системи безпеки

(1990-ті – початок ХХІ ст.); особливості становлення договірно-правової бази українсько-італійських відносин (90-ті рр. ХХ ст.); трансформаційні процеси в італійському суспільстві в контексті імплементації Маастрихтського договору; взаємозв'язок атлантизму та європеїзму в зовнішній політиці Італії (1992–2001 рр.); виклики італійської міграційної політики в контексті підходів Євросоюзу; еволюція позиції Італійської Республіки щодо України у процесі реалізації Європейської політики сусідства; роль Франції у контексті східноєвропейської безпеки; місце України у східноєвропейській політиці Франції (1991-2009 рр.); франкофонія в інституційній системі Франції; становлення українсько-британських політичних відносин (1991-2000); міждержавні відносини України й Великої Британії (2005-2009 рр.); криза системи європейської безпеки в умовах російсько-українського конфлікту в контексті стратегічних підходів та інтересів Великої Британії; російський вплив на позицію Австрії щодо Угоди про асоціацію України з ЄС; криза європейської системи безпеки 2014 р. та її вплив на українсько-австрійські відносини; зовнішня політика й національна безпека Румунії у контексті агресії Росії проти України; українсько-румунські відносини на тлі російської ревізійної політики; внесок українських організацій у Республіці Болгарія в розвиток сучасних українсько-болгарських відносин; польсько-українські міждержавні взаємини у світлі новітніх викликів та ризиків (2015–2017 рр.); діяльність української дипломатії у Раді Безпеки ООН (2016-2017 рр.); трансатлантичні відносини перед викликом міжнародного тероризму; геополітичні імперські інтереси Росії як загроза незалежності й державному суверенітету народів і країн Східної Європи (на прикладі Угорщини й України); «м'яка сила» як політичний інструмент ЄС (1990-ті – 2020-ті рр.); концептуальні засади розширення НАТО, ядерний чинник у зовнішній політиці адміністрації президента США Б. Клінтона (1993–2000 рр.); загроза та виклики гонки ядерних озброєнь на сучасному етапі.

Традиційно внутрішня структура збірника визначається проблемно-тематичним поділом на рубрики, наприклад, 16-й випуск за 2007 рік відкриває цикл статей «Студії з елліністики», що охоплюють широкий спектр питань: методи політичної боротьби за демократизацію Афіньського суспільства (від реформ Солона до Ефіальта VI – пер. пол. V ст.), внесок грецького духівництва і просвітників у національно-визвольних рух греків проти османського панування (кін. ХVІІІ – поч. ХІХ ст.), комерційна і благодійна діяльність греків в Україні (ХVІІІ – ХІХ ст.), проблеми збереження історико-культурної спадщини греків Приазов'я (1950–1980-ті рр.), науково-технічна й культурна співпраця Греції і України (у 1990–2000-х рр.).

Значна увага у збірнику приділяється міждисциплінарним дослідженням етнонаціональних, демографічних і міграційних процесів, насамперед історії української еміграції та національних меншин в Україні. Йдеться про такі важливі теми, як: Коломия у контексті історії взаємовідносин представників слов'янських народів; грецький етнос у Криму до переселення в Північне Приазов'я (1778–1779): проблема збереження автентичності нації; історія Ново-Сербії і Слов'яно-Сербії; німецька колонізація на Закарпатті у ХVІІІ– ХІХ ст.;

Галичина 30-х – 40-х рр. XIX ст. у мовознавчому аспекті; життя чеських переселенців на Правобережній Україні (60-70-ті рр. XIX ст.); культурно-освітній розвиток поляків, євреїв, греків, чехів, німців у Наддніпрянській Україні XIX – початку XX ст.; законодавство Бразилії щодо української еміграції із Галичини наприкінці XIX – першій третині XX ст.; єврейське питання у програмах і діяльності Русько-української радикальної партії наприкінці XIX – на початку XX ст.; одеські товариства в організації еміграції євреїв з півдня Російської імперії до Сирії і Палестини у 1880-х – 1920-х рр.; еміграція євреїв з Одеси до Аргентини наприкінці XIX – на початку XX ст.; роль німецьких інвестицій у розвитку сільськогосподарського машинобудування та культури господарювання в Україні (XIX – поч. XX ст.); діяльність польських студентських товариств «Корпорація» та «Полонія» в Києві; українсько-польські відносини і боротьба за реформу виборчої системи на Галичині на поч. XX ст.; культурно-освітницька та суспільно-політична діяльність українських емігрантів у Франції (1908-1914 рр.); вчені з України в Болгарії (1917–1941 рр.); внесок вихідців з України в розвиток болгарської освіти й науки міжвоєнного періоду; українські еміграційні організації у Болгарії (1917–1950 рр.); проблеми військовополонених, інтернованих та біженців у міждержавних відносинах України та Болгарії (1918–1926 рр.); культурно-освітні процеси в середовищі болгар УСРР (1920-ті рр.); чехи в Україні в українсько-чехословацькому спілкуванні (1918–1920 рр.); політика чехословацького уряду щодо української еміграції у міжвоєнний період; українці в міжвоєнній Чехословаччині: з досвіду інтеграції культурного життя слов'янських народів; загальна та спеціальна освіта інтернованого вояцтва УГА в таборах Чехословаччини в 1919–1923 рр.; українські письменники й історики в Чехословаччині у міжвоєнний період (1920–1930-ті рр.); українська еміграція в міжвоєнній Чехословаччині та значення її діяльності для актуалізації «українського питання» в Європі; становище русинсько-української меншини у Словаччині в умовах історичного розвитку Чехословаччини (1918–1992); ідеологія та ідеологічні табори в середовищі українського еміграційного студентства на початку 1920-х рр.; студентські корпорації у контексті міжнародної діяльності української міжвоєнної еміграції у Європі; угорська політична еміграція в Україні (1919–1945 рр.); польське населення Східної Галичини та українсько-польська війна 1918–1919 рр.; репатріація військовополонених українців із Польської Республіки (1920–1923 рр.); становище українських біженців у Польщі: їх підтримка польською владою, українством і міжнародною спільнотою (1921-1923 рр.); табір інтернованих військ УНР у Вадовицях, Польща: умови перебування та моральний стан вояцтва у травні-липні 1921 р.; польське національне питання в Україні в 1920-ті рр.; участь польського населення України в підготовці до Першого Всесвітнього з'їзду зарубіжних поляків у 1929 р.; військовополонені, інтерновані й біженці на території європейських країн як об'єкт дипломатичних відносин (1919–1923 рр.); друга хвиля еміграції українців до Канади: причини, характер, склад; німецькі колонії в Україні в 1920-ті рр. (діяльність державних органів серед німецького населення); національно-культурне життя німецького населення в Україні в 1920-

1930-ті рр.; соціально-економічне становище німецького населення України в 1920-ті – на початку 1930-х рр.; діяльність українських громадських організацій у Німеччині в міжвоєнний період; Український науковий інститут у Берліні в науковому та культурному житті української еміграції (20–30-ті роки ХХ ст.); діяльність української політичної еміграції Західної Європи по відродженню незалежної демократичної України (сер. 40-х – кін. 50-х рр. ХХ ст.); політико-правове становище русинів-українців у Словаччині (1944–1948); українське питання в Польщі (1944–1956 рр.); історія створення та перші роки діяльності Українського суспільно-культурного товариства в Польщі (1956–1957 рр.); українська і білоруська діаспори в Аргентині: громадсько-політична діяльність прорадянських організацій (1945–1956 рр.); українці Чехословаччини в демократичному русі 1968–1969 рр.; словацьке національне питання в ЧССР напередодні «Празької весни» 1968 року; українці в Чехії: національно-культурне та політичне життя у ХХ ст.; проблема національно-культурного відродження українців у Чеській Республіці (кін. 80-х – 90-ті рр. ХХ ст.); українська школа у Пряшеві; створення та діяльність українсько-словацької комісії з питань національних меншин, освіти та культури (1990-ті рр.); суспільно-політична та громадсько-культурна діяльність Союзу русинів-українців Словацької Республіки (1989–1993); українці в Польщі: кількість і сучасне становище; американська етнополітика та зовнішньополітична стратегія в українському питанні: витоки і наслідки (1939–1990 рр.); діяльність Комітету українців Канади щодо формування політики багатокультурності в Канаді (60–80-ті рр. ХХ ст.); українсько-грецькі культурні зв'язки: формування та культурне життя діаспори в Греції; національно-культурне життя грецької спільноти в Україні; українсько-румунська співпраця з питань національних меншин: еволюція нормативно-правової бази; східна українська діаспора: динаміка чисельності та регіони розселення; діяльність національно-культурних об'єднань етнічних меншин на території Центральної України: 90-ті рр. ХХ ст.; українці на пострадянському просторі: сучасне становище; українське мистецтво на теренах Австралії; українська емігрантська преса і література в Австралії; українське шкільництво і українознавство на теренах Австралії; проблеми функціонування міжнародних механізмів захисту прав та свобод національних меншин на регіональному рівні (на прикладі українського прикордоння); міжнародний аспект збереження культурної спадщини національних меншин України; взаємовідносини громадськості України з діаспорою; обрядова творчість болгар України; польські пісні Центральної України.

Вагомий сегмент змісту 29-ти випусків збірника складають розвідки, в яких проблеми всесвітньо-історичного процесу досліджуються крізь призму світоглядів, діяльності, творчої спадщини, взаємодії із соціокультурним середовищем різних історичних постатей, а індивідуальні життєві й ціннісні траєкторії аналізуються в ширшому історичному контексті. На сторінках збірника, зокрема, знайшли висвітлення: діяльність А. Коронелло на російській військовій та дипломатичній службі наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст.; просвітницька діяльність в Україні Є. Булгариса; меценатство М.Ф. Маврогордато;

участь Дж. Гарібальді в освоєнні шляхів міжнародної торгівлі між країнами Середземномор'я і Південною Україною; внесок О.М. Бодянського в розвиток слов'язознавства; зв'язки П.Й. Шафарика з Україною; творчість М. Іванова на оперних сценах Франції та Великої Британії у 1830-ті рр.; ідейна близькість доктрини національного визволення Дж. Мадзіні й концептуальних засад Кирило-Мефодіївського товариства; значення постаті Т. Шевченка як символу української національної ідеї; місце О. Духновича в українському національно-культурному відродженні; роль Л. Кошута в національно-визвольній війні угорського народу 1848–1849 рр.; соціально-політичні аспекти подорожі Марка Вовчка до революційної Італії у 1861 р.; участь серба П. Карича у суспільному житті України упродовж 50-60-х рр. ХІХ ст.; гарібальдійська епопея Л. Мечникова 1860–1864 рр; міжнародний контекст національно-визвольної боротьби одного з організаторів Польського повстання 1863–1864 рр. З. Сераковського; громадсько-політична праця й наукова спадщина М.П. Драгоманова, його позиція щодо національно-визвольного руху на Балканах, роль родини Драгоманових-Шишманових в українсько-болгарських зв'язках; внесок київського громадівця О. Стоянова в українсько-грузинську співпрацю; гастролі в Одесі та Харкові артиста-гарібальдійця Т. Сальвіні; внесок у міжнародні театральні зв'язки й розвиток італійської культури українського співака О. Мишуги; розробка історико-філологічного напрямку російської науки про Античність В.В. Латишевим; наукова і громадсько-політична діяльність О.І. Бочковського; слов'язознавчі студії І. Брика; аналогії у політичних доктринах В. Липинського та чехословацькому аграризмі; політична діяльність, місце та роль українського питання в поглядах Т.Г. Масарика; значення постаті Л. Василевського в контексті українсько-польських відносин; дипломатична діяльність І. Шишманова; керівництво О.Я. Шульгина українською Надзвичайною дипломатичною місією в Парижі у 1921 р.; перебування С. Петлюри в Будапешті в 1924 р.; діяльність В. Мудрого у «Просвіті» у 1921–1939 рр.; місце словацької культури в публікаціях Д. Чижевського на сторінках славістичних часописів міжвоєнного періоду; внесок угорського інтернаціоналіста І. Бірмана у створення металургійної промисловості в Україні у 1920–1930-ті рр.; арт-діяльність Г. Гурлітта як віддзеркалення епохи націонал-соціалізму; історична постать Ш. де Голля в контексті Першої і Другої світових воєн; трансформація поглядів і політична діяльність І. Надя в 1950-х рр.; проблеми і перспективи міжнародних відносин у поглядах М. Тетчер, відображених у її мемуарній спадщині; політичний портрет Г. Шредера; науковий шлях італійського славіста Р. Рісаліті.

Вшанування пам'ятних історичних дат і ювілеїв відомих учених традиційно позначаються на змісті і структурі збірника, формуванні його тематичних рубрик, що сприяє акумуляції і координації зусиль дослідників відповідних наукових напрямів і шкіл, підбиттю підсумків, відзначенню здобутків і виявленню проблемних аспектів, плеканню історичної пам'яті, зрештою посилюючи суспільний резонанс навколо знакових подій наукового життя й окреслюючи нові перспективи його розвитку. У гроні пам'ятних дат, яким присвячувалися студії збірника, наприклад відзначено 10-річчя, 20-річчя, 25-річчя

Незалежності України, 200-річчя від дня народження П.Й. Шафарика, 100-річчя з дня смерті Л. Кошута, 200-річчя з дня народження О. Духновича, 60-річчя завершення Другої світової війни, 100-річчя від початку Першої світової війни, 60-річчя Угорської революції 1956 р., 100-річчя утворення Чехословацької Республіки і 50-річчя «Празької весни» 1968 р., 80-річчя початку Другої світової війни. До персоніфікованої новітньої історії історичної науки на теренах Центрально-Східної Європи належить галерея науково-історичних портретів, опублікованих у збірнику на знак вшанування пам'яті або відзначення ювілеїв відомих учених, причетних до діяльності відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України, – П.С. Соханя, І.М. Мельникової, А.М. Шлепакова, І.М. Кулинич, М.М. Варварцева, С.В. Віднянського, Б.М. Гончара, Н.О. Терентьєвої, В.В. Павленко, Л.О. Зашкільняка, М.В. Знаменської, М. Гайдоша, А.Ю. Мартинова.

Незмінно одне з чільних місць на сторінках збірника посідають джерелознавчі, історіографічні й теоретико-методологічні студії із різнопланової тематики: «Щоденник» Еріха Лясоти як джерело з історії України другої половини XVI ст.; південнослов'янські сюжети в «Історії русів»; чорноморська торгівля початку XIX ст.: проекти і проблеми становлення (за документами підприємця і дипломата Р. Скассі); Дж. Казаретто: листи про наукову експедицію до Криму й Південного Подністров'я (1836); з листування італійського консульства Одеси 1869 р.: справа про кримінальне переслідування співаків театрального хору; дослідження проблем історії південних і західних слов'ян в українській історіографії наприкінці 1840-х – на початку 1860-х рр.; славістичні студії в Україні у XIX – XX ст.; українські архівні матеріали про діяльність Серболужицької матиці в контексті загальнослов'янського національно-революційного руху середини XIX ст.; матеріали Державного архіву Одеської області про діяльність іноземних консульств у Одесі в XIX – на початку XX ст.; російська історіографія та публіцистика кінця XIX – початку XX ст. про німецькі колонії у Наддніпрянській Україні та Криму; історіографія і джерела історії німецьких колоній в Україні; історіографія проблеми освітньої діяльності євреїв у Наддніпрянській Україні (впродовж XIX – початку XX ст.); Закарпаття в працях російських істориків та публіцистів кінця XIX – початку XX ст.; Іспанія та іспанці в українських рецепціях другої половини XIX – початку XX ст.; історія славістичних досліджень у Львові; діяльність білоруських національних партій та організацій у 1917 році: історіографічна компаративістика подій; архівні матеріали до «одеських періодів» біографії міністра закордонних справ Української держави Г.О. Афанасьєва; архівна складова джерельної бази дослідження українсько-турецьких відносин доби Української революції 1917–1921 рр.; історіографія проблеми українсько-російських відносин доби Гетьманату Павла Скоропадського; історіографія проблеми українсько-німецьких відносин у 1918-1933 рр.; доля «Дипломатичної історії України» французького українця Є. Слабченка; з історії Празького українського архіву; чеська й словацька історіографії про міфи з історії словацької нації; Словацька держава 1939-1945 рр. у словацькій історіографії кінця XX – початку XXI ст.; вплив Великого терору 1936-1938 років на

діяльність III Інтернаціоналу: історіографія проблеми; світ напередодні Другої світової: до історіографічних інтерпретацій початку війни; джерелознавчий аспект проблеми участі союзників гітлерівської Німеччини у війні проти СРСР (1941-1945); висвітлення в історіографії ролі українського питання у планах СРСР та європейських держав напередодні Другої світової війни; щоденникові записи В. Клемперера як джерело для дослідження особливостей антисемітської політики в нацистській Німеччині; історія України XX ст. крізь призму демографічних процесів у працях польського професора П. Ебергардта; Україна і українсько-польські відносини у післявоєнній польській історіографії (1945-1990); історіографічні та джерелознавчі аспекти дослідження історії української еміграції до США та Канади; питання багатокультурності та збереження національної ідентичності канадських українців у дослідженнях Я. Рудницького; суфражистська кампанія у Великій Британії (1860-ті – 1928 рр.); історіографія проблеми; зовнішня політика Франції після Першої світової війни як об'єкт історіографії (др. пол. XX – поч. XXI ст.); Перша світова війна в сучасній німецькомовній історіографії: теми й концептуальні ідеї досліджень; зовнішня політика Ш. де Голля у дзеркалі французької історіографії; розвиток гунгарологічних досліджень в Україні; Угорська революція 1956 року в українській історіографії та мемуаристиці; архівні джерела до історії Угорської революції 1956 року; геополітичні дослідження в Україні в 1990-х рр.; нові документи з американських архівів щодо Берлінської кризи 1958-1963 рр.; засоби масової інформації як джерело з вивчення процесу консолідації демократичного режиму в Іспанії (1982-1996 рр.); тетчеризм в оцінці зарубіжної історіографії; Ірландська Республіка та Європейське Економічне Співтовариство: історіографія становлення взаємовідносин (кінець 1950-х – 1980-ті рр.); політика європейських союзників США щодо розв'язання Карибської кризи: історіографія питання; «Празька весна» 1968 року в українській історіографії; історіографія й методологія дослідження сучасних українсько-словацьких відносин; розвиток архівної справи у Словацькій Республіці; архівна спадщина грецьких громад України; об'єднана Німеччина у дзеркалі німецької історіографії; стан і тенденції розвитку історичної науки у ФРН; проблема Гібралтару в новітньому історіографічному дискурсі; італійці Криму в історичних джерелах і студіях (XX – початок XXI ст.); концепція міжнародних режимів у теорії міжнародних відносин; орієнталізм і постколоніальний дискурс у контексті «постмодерністського виклику»; міжнародний порядок XXI ст.: основні теоретико-концептуальні підходи; особливості формування системи безпеки сучасного світу; Україна в Європі у XX столітті: від об'єкта до суб'єкта міжнародних відносин; Україна в європейському геополітичному просторі: проблеми і перспективи інтеграції; інституціональний вимір зовнішньої політики у контексті європейської та євро-атлантичної інтеграції України (теоретико-методологічний аспект); особливості і протиріччя зовнішньополітичного менталітету незалежної України; проблеми європейської інтеграції у працях польських суспільствознавців; українсько-польські відносини XX століття в історичній свідомості українців та поляків; історіографічний дискурс щодо спільної зовнішньої і оборонної політики

Європейського Союзу (90-ті рр. ХХ ст. – поч. ХХІ ст.); українська історіографія східноєвропейської політики ФРН (1991-2013 рр.); європейська політика країн Бенілюксу (1945-2014): до історіографії питання; Європа громадян і проблема раціональної топології історичного досвіду; європейські цінності і проблема цілісності історичної методології; демократичний реалізм як українська рецепція «філософського євростандарту»; соціальний європеїзм як потреба нового етапу української історії; історико-методологічна конкуренція етноцентризму та європоцентризму в євроінтеграції України; українська версія європейської ідентичності та інтеграційний досвід Центрально-Східної Європи; сучасні критичні погляди на майбутнє європейської інтеграції; українська історична ідентичність у загальноєвропейському контексті: спільні риси та особливості; європейські ідеали і пострадянський ідеалізм як чинники української трансформації; комунікативна стратегія ЄС і проблеми української європеїзації; стратегія інформаційного реалізму на шляху України до Європи; історія ідей як рецепція історичної логіки: до проблеми історико-філософського аналізу; людина в історичній ситуації і раціональність досвіду: рецепція Д. Г'юма і М. Вебера в контексті методологічного самовизначення історика; історичний світогляд і методологічні аспекти взаємозв'язку історії та політики; історична наука і трансформація правосвідомості; трансформація життєвого світу й гуманістичний антропоцентризм історіописання; людина в історії vs історія в людині: горизонти взаємодії історії та психології; європейська історична пам'ять та ідентичність; європейська історична пам'ять: зміна способів формування та умов існування; історія глобалізації: методологічні підходи та історіографія проблеми; соціальні аспекти глобалізації і Україна; глобалізація і роль англійської мови; історична компаративістика досліджень імперії і цивілізацій: теоретичні підходи й концепції; огляд підходів до вивчення міжкультурного діалогу і процесів взаємодії культур; новітня історія країн Центрально-Східної Європи у наукових працях співробітників Інституту історії України НАН України; славістичні дослідження в Інституті історії України НАН України: основні етапи, напрями, тенденції розвитку; стан і перспективи наукових досліджень зі всесвітньої історії в Україні.

У збірнику висвітлюються новини наукового життя, публікуються аналітичні довідки, доповіді, виголошені на Вченій Раді Інституту історії України НАН України, а також матеріали міжнародних конференцій і «круглих столів», рецензії на монографії і підручники.

До засад редакційної політики збірника «Міжнародні наукові зв'язки: наукові пошуки і знахідки» належить сприяння науковій комунікації, координації досліджень і створенню спільних проєктів учених із різних регіонів України та зарубіжних країн завдяки розширенню географічного охоплення авторського колективу, редакційної колегії і рецензентів³. Відповідно, до роботи над 29-ма випусками збірника залучалися вчені з Азербайджанської Республіки, Італійської Республіки, Республіки Білорусь, Республіки Болгарія, Республіки Польща, Російської Федерації, Словацької Республіки, Угорщини, Французької Республіки, Чеської Республіки, Швейцарської Конфедерації та насамперед – із багатьох міст України: Вінниці, Горлівки, Дніпропетровська, Донецька,

Дрогобича, Дружківки, Івано-Франківська, Кам'янця-Подільського, Києва, Кіровограда, Коломиї, Луганська, Луцька, Львова, Миколаєва, Одеси, Острога, Рівного, Тернополя, Ужгорода, Харкова, Черкас, Чернівців, Чернігова.

Водночас відбувається розширення міжнародної співпраці й утвердження в європейському інформаційному просторі згаданого збірника, зокрема, завдяки створенню його вебсайту та включенню до європейських баз даних: Centrum Otwartej Nauki (CeON) (Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego, Polska Akademia Nauk i Konferencja Rektorów Akademickich Szkół Polskich); ERIH PLUS; The Central European Journal of Social Sciences and Humanities (Polska Akademia Nauk, Akademie Věd České Republiky, Magyar Tudományos Akadémia, Slovenská Akadémia Vied). Відповідно до Наказу МОН України № 1188 від 24.09.2020 р. збірник внесено до «Переліку наукових фахових видань України» («Історичні науки», категорія «Б»).

А отже, за свою майже 30-річну історію щорічник «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки» здобув авторитет впливового центрально-східноєвропейського наукового періодичного видання, що здійснює внесок у координацію теоретико-методологічних пошуків у галузі всесвітньої історії, осмислення ключових проблем всесвітньо-історичного процесу й місця в ньому України. Інтегруючись до міжнародного інтелектуального простору, потужна команда вчених, що згуртувалася навколо збірника, бере участь у розвитку наукової дипломатії, значення якої посилюється на тлі процесів глобалізації, безпрецедентного зростання впливу інформаційних технологій, загрози гібридних війн, актуалізації ролі «м'якої сили» в міжнародних відносинах. Адже авторитет держави на міжнародній арені значною мірою визначається її науковим потенціалом, можливостями впливу на громадську думку зарубіжних країн, участю в забезпеченні культурно-цивілізаційного поступу людства й розв'язанні глобальних проблем сучасності.

¹ Сохань П.С. Взаимообщение народов – важнейшая тенденция и закономерность исторического процесса. *Культурные и общественные связи Украины со странами Европы*. Киев, 1990. С.15.

² Апанович О. Федір Павлович Шевченко. Історик, архівіст, історіограф, джерелознавець, археограф, організатор науки, Людина. Спогади та історіографічний аналіз. Київ, 2000. С.134.

³ Див. : URL: <https://mzu44.webnode.com.ua/kopiya-arkhiv/> URL: <http://mzu.history.org.ua/index.php/MZU/about>

REFERENCES

1. Apanovych, O. (2000). *Fedir Pavlovysh Shevchenko. Istoryk, arkhivist, istoriohraf, dzhereloznavets', arkhiohraf, orhanizator nauky, Liudyna. Spohady ta istoriohrafichnyj analiz*. Kyiv, 2000 [in Ukrainian].

2. Sohan', P.S. (1990). *Vzaimoobshhenie narodov – vazhnejshaja tendencija i zakonomernost' istoricheskogo processa. Kul'turnye i obshhestvennyye svjazi Ukrainy so stranami Evropy*. Kiev [in Russian].

**ПОКАЖЧИК ЗМІСТУ ВИПУСКІВ 1–29 ЗА 1991–2020 рр.
МІЖВІДОМЧОГО ЗБІРНИКА НАУКОВИХ ПРАЦЬ «МІЖНАРОДНІ
ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНИ: НАУКОВІ ПОШУКИ І ЗНАХІДКИ»**

**THE CONTENT INDEX OF “THE INTERNATIONAL RELATIONS
OF UKRAINE: SCIENTIFIC SEARCHES AND FINDINGS”
(ISSUES 1-29 FROM 1991 TO 2020)**

Вип. 1 (1991 р.). ЗМІСТ:

Від Головної редакційної колегії	3-4
Передмова	5-6
О. Головка. Давньорусько-польські відносини на початку XIII ст. (Про обставини загибелі галицько-волинського князя Романа Мстиславича)	7-10
Н. Терентьєва. Грецький просвітитель Євген Булгарис на Україні	11-15
М. Варварцев. Італійська подорож Марка Вовчка: громадсько-політичні аспекти	15-23
В. Попов. З історії українсько-австрійських культурних зв'язків (60-80-ті роки XIX ст.)	23-31
П. Сохань. М.П. Драгоманов і національно-визвольний рух на Балканах (До 150-річчя з дня народження)	32-37
О. Шевченко. Навчання болгарської молоді у духовних учбових закладах України (середина XIX – початок XX ст.)	48-56
І. Марушкіна. Наукове товариство ім. Т.Г. Шевченка у Львові і українсько-польські наукові зв'язки (1892-1939 рр.)	44-48
І. Мандрик. Закарпатська еміграція кінця XIX – початку XX ст.	48-56
Є. Степанович. Польське студентське товариство «Полонія» у Києві	56-60
О. Лещенко. Події на Україні напередодні та в роки Російської революції 1905-1907 рр. очима громадськості США	61-67
О. Павлюченко. Нові архівні документи про допомогу Україні Сербії та Чорногорії у 1912-1915 рр.	67-70
І. Кулинич. Науково-технічні зв'язки Радянської України і Німеччини (1920-1923 рр.)	70-76
М. Держалюк. Іштван Бірман і розвиток металургії на Україні у 20-30-ті роки .	76-83
К. Гурницький. Українсько-турецькі наукові й культурні взаємини в 1920-х роках: здобутки і втрачені можливості	83-90
В. Павленко. Державне видавництво національних меншостей в УРСР і духовне спілкування українського і болгарського народів	90-94

Вип. 2 (1992 р.). ЗМІСТ:

В. Яровий, Ю. Хорошілова. Рух на підтримку національно-визвольної боротьби югослов'янських народів у 1876-1878 рр. у тогочасній пресі на Україні	3-10
Н. Терентьєва. З історії торговельно-економічних зв'язків України й Греції XVIII – XIX ст.	11-15
В. Попов. Чеські переселенці на Правобережній Україні (60-70-ті рр. XIX ст.) ..	16-22
П. Усенко. Інтернаціоналістська діяльність З. Сераковського	23-31
І. Марушкіна. Польські наукові організації Галичини та їх діяльність в контексті українсько-польських взаємозв'язків кінця XIX – початку XX ст.	31-36
М. Варварцев. Олександр Мишуга: перші кроки на ниві італійської культури ..	37-42

В. Павленко. Українські еміграційні організації в Болгарії (1917-1950 рр.) . . .	42-54
М. Держалюк. Угорська політична еміграція на Україні (1919-1945 рр.) . . .	54-60
І. Євсєнко. Україна – Чехо-Словаччина: шляхи культурних взаємин міжвоєнної доби	60-64
В. Даниленко. Відрядження вчених та спеціалістів України за кордон у 70-80-х роках	64-71

УКРАЇНКА В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ

О. Курасв. Українська тема в науковій та художній літературі Франції у другій половині ХІХ ст.	72-80
В. Юричко. Історія України на сторінках «Сучасності» (1985-1989 рр.) . . .	81-90

Вип. 3 (1993 р.). ЗМІСТ:**УКРАЇНА В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ**

О. Головка. Релігійний фактор у розвитку взаємовідносин Київської Русі з країнами Центральної і Західної Європи	3-7
Ф. Шевченко. Румуни в українському козацькому війську в ХVІІ – ХVІІІ ст. . .	8-14
М. Держалюк. Українсько-австро-угорські відносини. 1918 р.	15-21
І. Муляр. Українсько-польські міждержавні культурні взаємини у 20-30-х роках ХХ ст.	22-29

УКРАЇНЦІ ЗА РУБЕЖЕМ

О. Курасв. Культурно-освітницька та суспільно-політична діяльність українських емігрантів у Франції. 1908-1914 рр.	30-35
С. Віднянський. Політика чехословацького уряду щодо української еміграції в міжвоєнний період	36-56
В. Павленко. Вчені з України в Болгарії. 1917-1941 рр.	57-66

НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

О. Шевченко. Навчання болгарок в Україні в ХІХ – на початку ХХ ст.	67-77
Н. Кривець. Німецькі колонії в Україні в 20-ті роки (діяльність державних органів серед німецького населення)	78-86
Т. Єременко. Польське національне питання в Україні в 20-ті роки	87-96

ПИТАННЯ ІСТОРІОГРАФІЇ

І. Кулинич. Німецькі колонії в Україні: історіографія, основні джерела	97-110
Н. Шаломєєва. М.П. Драгоманов і проблеми слов'янознавства (друга половина ХІХ ст.)	111-115

Вип. 4 (1993 р.). ЗМІСТ:**УКРАЇНА В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ**

М. Досталь. До історії становлення і розвитку славістики в Київському університеті святого Володимира	3-11
Д. Будков, Д. Веденєєв. Організація зовнішньополітичного інформування за доби Директорії Української Народної Республіки	12-20
Д. Веденєєв. Українська делегація на мирній конференції в Парижі	21-31
Л. Скороход, Ю. Скороход. До питання про становлення торговельних зв'язків України з Арабським Сходом (20-і роки ХХ ст.)	32-46
М. Держалюк. Радянсько-угорські дипломатичні відносини у міжвоєнний період	47-57
І. Лісевич. Українсько-польське культурне співробітництво в 70-х роках ХХ ст. (на прикладі літературних і книговидавничих зв'язків)	58-68
М. Грищенко. Розбудова національних збройних сил та проблеми розброєння України	69-85

НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

О. Павлюченко. Україна в житті П. Карича	86-95
Є. Степанович. Діяльність польського студентського товариства «Корпорація» у Києві наприкінці XIX – на початку XX ст.	96-102
Н. Кривець. Національно-культурне життя німецького населення в Україні у 20-30-і роки	103-112
Т. Єременко. Про участь польського населення України в підготовці до Першого Всесвітнього з'їзду зарубіжних поляків у 1929 р.	113-122

ІНОЗЕМЦІ ПРО УКРАЇНУ

І. Кулинич. Німецькі автори про Україну	123-131
С. Віднянський. Т. Масарик про Україну і українців	132-147

УКРАЇНА В ЄВРОПІ

Л. Зашкільняк. Україна і українсько-польські відносини у післявоєнній польській історіографії (1945-1990 рр.)	148-156

Вип. 5 (1995 р.). ЗМІСТ:

Слово про вченого	3-4

НЕЗАЛЕЖНА УКРАЇНА:**СТАНОВЛЕННЯ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОГО КУРСУ**

І. Мельникова. Біля джерел формування зовнішньої політики суверенної Української держави	5-30
М. Грищенко. Відносини України з державами-республіками колишнього Союзу	31-47
Є. Клоков. Позиція України в ООН з найважливіших проблем сучасності	48-64
М. Знаменська. Взаємовідносини громадськості України з діаспорою	65-80

З ІСТОРІЇ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН

Г. Павленко. Німецька колонізація на Закарпатті у XVIII–XIX ст.	81-96
М. Гайдош, С. Конечни. До питання про політико-правове становище русинів-українців у Словаччині (1944-1948)	97-106

МІЖНАРОДНІ НАУКОВІ ТА КУЛЬТУРНІ ЗВ'ЯЗКИ

М. Варварцев. З України до італійських центрів гуманітарних наук (друга половина XIX ст.)	107-118
О. Кураєв. Взаємозв'язки України і Франції у сфері театрального та музичного життя у другій половині XIX – на початку XX ст.	119-126

ПИТАННЯ ІСТОРІОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА

І. Кулинич. «Щоденник» Еріха Ляоти як джерело з історії України другої половини XVI ст.	
О. Сліпецький. Російська історіографія та публіцистика кінця XIX – початку XX ст. про німецькі колонії у Наддніпрянській Україні та Криму	136-143

НАУКОВА ІНФОРМАЦІЯ

С. Віднянський, І. Вовканич. Перша світова війна, модерна демократія та Т.Г. Масарик	144-148
XII Міжнародний з'їзд славістів. Краків, 1998	149-150

Вип. 6 (1997 р.). ЗМІСТ:

Павло Сохань: шлях вченого	7-8
СТАТТІ:	
М. Дмитрієнко, О. Ясь. З етнічної історії України XVIII століття: Ново-Сербія і Слов'яно-Сербія	8-17
Ю. Пряхін. Антоніо Коронелло на російській військовій та дипломатичній службі (кінець XVIII – початок XIX ст.)	17-31
М. Варварцев. Громадськість України у русі допомоги італійській визвольній боротьбі (1860 р.)	31-38
В. Павленко. Відносини Радянської України і Болгарії (1917-1922 рр.)	38-54
С. Віднянський, Р. Постоловський. Українці Чехословаччини в демократичному русі 1968-1969 рр.	54-66
НАУКОВІ ДОПОВІДІ НА ВЧЕНІЙ РАДІ ІНСТИТУТУ, ПРИСВЯЧЕНІЙ 100-РІЧЧЮ З ДНЯ СМЕРТІ Л. КОШУТА	
М. Держалюк. Лайош Кошут і національно-визвольна війна угорського народу 1848-1849 рр.	66-74
П. Лизанець. Гунгарологічні дослідження в Україні: стан та перспективи розвитку	74-85
ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА ІСТОРИОГРАФІЯ	
Л. Лозенко. З історії празького українського архіву	85-94
І. Мандрик. Закарпаття в працях російських істориків та публіцистів кінця XIX – початку XX ст.	94-102
О. Курасв. Історія України дев'ятнадцятого століття в дослідженнях зарубіжних авторів	102-106
М. Павленко. З історії української еміграції міжвоєнного періоду	106-111

Вип. 7 (1998 р.). ЗМІСТ:

С. Копилов. Слов'янська проблематика в історичному товаристві Нестора Літописця (1872-1914 рр.)	3-21
В. Козлітін, Н. Ярко. Українська Народна Республіка і Королівство Сербів, Хорватів і Словенців у 1918-1922 р.	22-42
М. Павленко. Репатріація військовополонених українців із Польської Республіки. 1920-1923 рр.	43-64
Н. Кривець. Повноважне представництво України в Німеччині. 1921–1923 рр. . .	65-82
В. Павленко. Міжвоєнні українсько-болгарські зв'язки в галузі освіти і науки . .	83-100
УКРАЇНА І СЛОВ'ЯНСЬКИЙ СВІТ	
Матеріали круглого столу до 200-річчя від дня народження П.Й. Шафарика (Київ, 24 травня 1995 р.)	
В. Русанівський. Витоки українського слов'янознавства	100
П. Сохань. Ідеї слов'янської єдності у писемних джерелах України	101-109
В. Захаржевська. П.Й. Шафарик – відомий учений-славіст і Україна	110-114
М. Карпенко. Полеміка М.О. Максимовича з Й. Добровським і П.Й. Шафариком щодо класифікації слов'янських мов (із історії східнослов'янського мовознавства)	115-124
П. Кононенко. «Книги битія українського народу» і проблема самотності слов'янських народів та культур	125-129
О. Ткаченко. Риси української мовно-ментальної своєрідності на слов'янському тлі	130-133

Т. Лукінова. Архаїка українських замовлянь	134-138
Л. Назаренко. Етапи створення чеського фразеологічного словника	139-142
П. Дрогомирецький. Галичина 30-40-х рр. ХІХ ст. у мовознавчому аспекті ..	143-145
В. Федонюк. Розмовні елементи в сучасних слов'янських літературних мовах ..	146-149
С. Стоянов. Літературоцентризм як світорозуміння у слов'янських літературах	150-153
О. Коваль-Костинська. Семантична адаптація запозичень в мові засобів інформації	54-158
І. Задорожнюк. Обрядова творчість болгар України	159-163
Л. Вахніна. Польські пісні Центральної України	164-168
П. Гнітько. О.М. Бодянский та його внесок у розвиток слов'янознавства ...	169-173
І. Монолатій. Коломия у контексті історії взаємовідносин представників слов'янських народів	174-178
М. Держалюк. Українсько-російські відносини у 1917-1922 рр.	179-183
Т. Єременко. Українсько-польські стосунки в період боротьби за незалеж- ність двох народів	184-187
І. Лісевич. До питання про українсько-польський союз 1920 р.	188-191
І. Євсеєнко. Чехи в Україні в українсько-чехословацькому спілкуванні (1918- 1920 рр.)	192-195
В. Павленко, М. Павленко. Внесок вихідців із України в розвиток болгар- ської освіти й науки міжвоєнного періоду	196-199
В. Віднянський, С. Віднянський. Українці в міжвоєнній Чехословаччині: з досвіду інтеграції культурного життя слов'янських народів	200-203
С. Ройко. Українська школа в Пряшеві	204-207
М. Журба. Сільські громадські об'єднання України і країн Східної Європи в умовах формування тоталітарних режимів	208-211
О. Антипова. Українське питання в Польщі (1944-1956 рр.)	212-216
С. Мотрук. Проблема національно-культурного відродження українців в Чеській Республіці (кін. 80-х – 90-ті роки ХХ ст.)	217-221
А. Шилова. Україна і «югославське питання»	222-224
І. Вовканич, І. Сюсько. Становлення міждержавних взаємин Чехії, Словач- чини та України	225-229
В. Чишко. Відтворення в портретах історії болгарської діаспори в Україні (про підготовку біографічного словника «Болгари в Україні»)	230-232

Вип. 8 (1999 р.). ЗМІСТ:

Слово про вченого	3-5
УКРАЇНА В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ	
М. Варварцев. Кирило-Мефодіївське товариство в контексті доктрини національного визволення Дж.Мадзіні	6-12
М. Павленко. Політика Польської Республіки щодо інтернованої на її теренах армії УНР (1920-1923 рр.)	13-32
І. Євсеєнко. Становлення українсько-чехословацьких відносин 1917–1922 рр. .	33-48
С. Журавльова. Українсько-польське економічне партнерство 1921-1922 рр. ..	49-62
І. Кулинич. «Українське питання» в міжнародній політиці напередодні та в роки Другої світової війни	63-71
МІЖНАРОДНІ СТОСУНКИ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА	
С. Леп'явко. Молдавські походи українського козацтва 1577-1579 років: нові аспекти подій	72-83
П. Кулаковський. Політична ситуація у басейні Чорного моря та посольства руських писарів Лавріана Пісочинського і Флоріана Олешка до Криму (початок ХVІІ ст.)	84-96

В. Брехуненко. Стосунки українського та донського козацтва і Смоленська війна (1632-1634 рр.) 97-108

З ІСТОРІЇ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН

Н. Бацак. Грецький етнос в Криму до переселення в Північне Приазов'я (1778-1779 рр.): проблема збереження автентичності нації 109-120

М. Лендєл. Американська етнополітика та зовнішньополітична стратегія в українському питанні: витоки і наслідки (1939-1990 рр.) 121-134

Ю. Макар. Українці в Польщі: кількість і сучасне становище 135-153

ПИТАННЯ ІСТОРІОГРАФІЇ ТА ДжЕРЕЛОЗНАВСТВА

В. Лько, М. Олашин. Деякі аспекти участі царської Росії в придушенні революції 1848-1849 рр. в Угорщині та на Закарпатті у російській мемуарній літературі 154-166

М. Сорока. Т.Г. Шевченко як символ незалежної України, або чому радянська літературна критика критикувала В. Метьюза 167-174

Т. Гранчак. Розкол в українському національному русі другої половини ХІХ ст. в оцінці польського історика Л. Василевського 175-190

С. Віднянський, В. Тарасюк. Історія західних та південних слов'ян ХХ ст. в навчальному посібнику 191-196

Є. Кіш. Спроба дослідження тоталітаризму 197-205

Додаток. В. Метьюз. Тарас Шевченко: людина і символ 206-214

В. Газін. Густав Штреземан і історичний портрет в історіографії та сучасності . . 215-244

Вип. 9 (2000 р.). ЗМІСТ:

УКРАЇНА І СВІТ

Н. Подаляк. «Гірський шлях» ганзейського купецтва у ХІV столітті 3-13

М. Варварцев. Томмазо Сальвіні: українські тріумфи артиста-гарібальдійця . . 13-22

І. Кулинич. Роль німецьких інвестицій в розвитку сільськогосподарського машинобудування та культури господарювання в Україні (ХІХ – поч. ХХ ст.) . . 22-45

Н. Кривець. Соціально-економічне становище німецького населення України в 20-ті – на початку 30-х років 46-53

С. Журавльова. З історії зовнішніх зносин Української СРР. 1921-1924 рр. . . 53-74

Г. Стаднюк. Діяльність Олександра Яковича Шульгина на чолі української Надзвичайної дипломатичної місії в Парижі в 1921 р. 75-89

М. Павленко. Становище українських біженців у Польщі: їх підтримка польською владою, українством і міжнародною спільнотою (1921-1923 рр.) 90-103

І. Євсєєнко. Україна в радянсько-чехословацьких відносинах: політичний і економічний аспекти (1923-1934 рр.) 103-117

Р. Давидюк. Проблеми освіти і шкільництва у роботі Волинського Українського Об'єднання у 30-ті роки 17-125

М. Журба. Участь селянських спілок України в діяльності прокомуністичних міжнародних організацій в 20-х – на початку 30-х років ХХ ст. 126-142

Р. Сирота. Британський Форин Оффіс і дипломатична боротьба довкола українського питання напередодні Другої світової війни 142-168

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Б. Ачкіназі. Ставлення до «принципу національностей» у політичних колах Франції (1918-1919 рр.) 169-186

В. Газін. Німецькі національні меншини у східній політиці Веймарської республіки після Локарно 186-197

М. Бур'ян. Лорд Ллойд, британські консерватори та конституційна криза 1924-1926 років у Єгипті 197-218

К. Галушко. До питання про аналогію у політичних доктринах В. Липинського та чехословацького аграризму	218-232
Е. Кучменко. Пантюрксистський національний рух в Туреччині в роки Другої світової війни	233-242
Ю. Терешко. Переговори лідерів КПРС та КПЧ у Чієрні-над-Тісою та їх політичні наслідки	242-252
А. Мартинов. Східна політика об'єднаної Німеччини: історичні традиції та сучасні реалії	252-269
Н. Слободян. Політика санкцій у вирішенні «іракської проблеми»	269-283
А. Жуковський. Українознавчі студії у Франції	284-300
І. Лісевич. Історія України ХХ століття крізь призму демографічних процесів у працях польського професора П. Ебергардта	300-307
С. Віднянський. Слов'янські народи Габсбурзької монархії в період національно-культурного відродження. Погляд українського історика	307-314

Вип. 10 (2001 р.). ЗМІСТ:

Слово про вченого	4-8
С. Віднянський. Україна в Європі у минулому столітті: від об'єкта до суб'єкта міжнародних відносин (замість передмови)	9-21
НЕЗАЛЕЖНА УКРАЇНА: 10 РОКІВ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	
А. Мартинов. Формування та еволюція основних принципів і напрямків зовнішньої політики України (1991-2001 роки)	22-33
О. Горенко. Соціально-політичний вимір європейської інтеграції та Україна ..	33-61
В. Сюмар. Україна та міжнародні валютно-фінансові інституції: основні етапи і проблеми співпраці	62-74
М. Нечай, О. Чередниченко. Російська стратегія і українська перспектива ..	74-95
І. Мельникова, А. Мартинов. Україна в новому геополітичному устрої Центральної та Південно-Східної Європи (90-ті роки ХХ століття)	95-110
Г. Динис, В. Дербак, І. Сюсько. Транскордонне співробітництво України ...	110-127
О. Ляшенко. Встановлення зв'язків з провідними країнами Західної Європи як передумова інтеграції України у західноєвропейські та євроатлантичні структури	127-135
Т. Герасимчук. Основні напрями і особливості співпраці України з Європейським Союзом	135-144
А. Шилова. Югославська криза та проблеми її врегулювання	144-154
М. Матювка. Україна у співробітництві з Рухом неприєднання (90-ті роки ХХ століття)	154-170
Л. Скороход, Ю. Скороход. Політика України на Близькому Сході: здобутки та перспективи	170-189
О. Мітрофанова. Франція в контексті східноєвропейської безпеки (Україна, Росія, Польща)	189-202
О. Васюта. Участь України у діяльності міжнародних організацій по охороні довкілля	203-224
Н. Барановська. Участь світової спільноти у вирішенні проблем укриття над зруйнованим 4-м енергоблоком Чорнобильської атомної електростанції ...	225-259
ІСТОРІОГРАФІЧНІ ОГЛЯДИ	
А. Зінченко, Ю. Дячук. Геополітичні дослідження в Україні в 90-х роках ХХ століття: спроба критичного аналізу	260-286

О. Матвєєв, В. Семьонов. Проблеми європейської інтеграції у працях польських суспільствознавців	287-289

НАУКОВА ІНФОРМАЦІЯ

Показчик матеріалів, надрукованих у попередніх випусках збірника наукових праць «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки» у 1991-2000 рр.	290-303

Вип. 11 (2002 р.). ЗМІСТ:**УКРАЇНА І ЗАРУБІЖНИЙ СВІТ**

Т. Чухліб. Українсько-молдавська персональна унія 1681–1683 років	3-20
М. Варварцев. Католицька Італія очима українського паломника (3 історії мандрів Василя Григоровича-Барського в 1724-1725 рр.)	20-28
О. Черв'якова. Взаємодія слов'янських будителів у справі формування національних бібліотек (на прикладі українсько-чесько-словацьких науково-культурних зв'язків в 40-60 рр. ХІХ ст.)	29-45
Ю. Плекан. Українсько-польські відносини і боротьба за реформу виборчої системи в Галичині на початку ХХ ст.	45-57
В. Матвієнко. Відносини Української Держави та Кубанської Республіки 1918 р.	7-64
Н. Кривець Дипломатичне представництво УНР в Німеччині (1919-1922 рр.)	64-76
Т. Зарецька. Відносини Директорії Української Народної Республіки з Польською Республікою (1919-1920 рр.)	76-92
В. Потульніцький, Т. Сидорчук. Українські монархісти у Великобританії (1927-1957 рр.)	92-99
І. Кулинич. Українська цукрова промисловість: міжнародні аспекти співробітництва і розвитку	99-111
О. Бабак. Польська «Солідарність» і Україна	111-119
Л. Тутік. Церковний аспект гуманітарних зв'язків України і Німеччини (1991-2001 рр.)	120-130
А. Мартинов. Україна в Раді Безпеки Організації Об'єднаних Націй (2000-2001 роки)	130-145
О. Горенко. Соціальні аспекти глобалізації та Україна	145-164

З ІСТОРІЇ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН ТА ДІАСПОРИ

А. Купцов, І. Срібняк. Загальна та спеціальна освіта інтернованого вояцтва УГА у таборах Чехословаччини в 1919-1923 рр.	165-178
О. Дуднік. Ідеологія та ідеологічні табори в середовищі українського еміграційного студентства на початку 1920-х років	178-186
О. Даниленко. Українські письменники й історики в Чехословаччині у міжвоєнний період (1920-30-і рр.)	187-198
С. Мотрук. Українці в Чехії: національно-культурне та політичне життя у ХХ ст.	198-206
С. Шабельцев. Українська і білоруська діаспори в Аргентині: громадсько-політична діяльність прорадянських організацій (1945-1956 рр.)	207-224
Т. Крамарчук. Східна українська діаспора: динаміка чисельності та регіони розселення	224-235
І. Машенко. Діяльність національно-культурних об'єднань етнічних меншин на території Центральної України: 90-ті роки ХХ ст.	235-244

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

В. Брехуненко. Джерельна база про міжнародні взаємини козацьких спільнот у Східній Європі	244-253
О. Іваненко. Українське козацтво в працях французьких авторів на межі XVIII–XIX ст.	254-262
А. Русак. Союзники гітлерівської Німеччини у війні проти СРСР. 1941–1945 рр.: джерелознавчий аспект проблеми	263-274
С. Рудик. Історіографічні та джерелознавчі аспекти дослідження історії української еміграції до США та Канади після Другої світової війни	275-283
Д. Никифорук. Зовнішня політика де Голля в дзеркалі французької історіографії	284-288
М. Варварцев. Ікона як символ єднання між Сходом і Заходом (Міжнародна конференція в м. Печчолі, Італія, 16-17 листопада 2001 р.)	288-289

Вип. 12 (2003 р.). ЗМІСТ:

Слово про вченого. Ірина Миколаївна Мельникова	4-8
ДО 200-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ОЛЕКСАНДРА ДУХНОВИЧА	
І. Мельникова. Національно-визвольний рух українців Закарпаття у 1848 р. . .	9-37
С. Віднянський, Д. Данилюк. Олександр Духнович та його творча спадщина . .	37-49
В. Задорожний. Зв'язки Олександра Духновича з Галичиною	49-55
УКРАЇНА В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ	
М. Варварцев. Україна та Італія в економічних і громадсько-політичних взаєминах початку ХХ ст.	56-77
Н. Кривець. Українське консульство в Мюнхені (1919-1922 рр.)	77-85
І. Бабинець. Становлення українсько-угорських міждержавних відносин (1991-1993 рр.)	85-94
С. Гуцало. Україна і арабський Схід: від перших контактів до розвитку взаємин в умовах незалежності	94-109
О. Горенко. Демократичний реалізм як українська рецепція «філософського евростандарту»	109-137
ДИПЛОМАТИЧНА ІСТОРІЯ	
Н. Подаляк. Бертрам Вулфлам: кар'єра і доля німецького дипломата XIV ст. . .	138-148
О. Дьомін. Секуляризація зовнішньої політики Англії: від Марії Тюдор до Джеймса I Стюарта	149-166
М. Бур'ян. Єгипетська проблема і боротьба у правлячих колах Великобританії після Першої світової війни	167-186
Ю. Курнишова. США і початок Берлінської кризи (ультиматум М.С. Хрущова 1958 р. та його вплив на американсько-радянські відносини)	186-194
Б. Гончар, Ю. Гончар. Трансатлантичні відносини перед викликом міжнародного тероризму	195-206
НОВІТНЯ ІСТОРІЯ КРАЇН ЄВРОПИ	
В. Газін. Веймарське суспільство напередодні 30 січня 1933 р.	207-217
І. Монолатій. Німецьке населення Галичини і гуманітарна акція національно-культурних організацій Веймарської Республіки (1918-1920 рр.)	218-233
Я. Юдін. Косово і Метохія: до історії протистояння	233-247
В. Приходько. Наслідки партійно-політичної структуризації в Словаччині (перша половина 90-х рр. ХХ ст.)	247-255
Т. Герасимчук. Країни Центрально-Східної Європи на шляху до Європейського Союзу: міжнародно-правові питання	256-273

ІСТОРИОГРАФІЧНІ ОГЛЯДИ

О. Черевко. Тетчеризм в оцінці зарубіжної історіографії	274-284
А. Мартинов. Об'єднана Німеччина у дзеркалі німецької історіографії (1990-2002 рр.)	85-301
Т. Сергієнко, І. Сюсько. Сучасні українсько-словацькі відносини: історіографія та методологія дослідження	301-314

Вип. 13 (2004 р.). ЗМІСТ:**СЛОВО ПРО ВЧЕНОГО ТА ЛЮДИНУ**

С. Віднянський. Іван Маркович Кулинич (1924–2002 рр.)	4-9
В. Гулевич. Людина, вчений, боєць	10-13
І. Черніков. Старший порадник і щирий друг	13-14
Е. Стьопченко. Дослідження німецьких колоній півдня України кінця XVIII-першої половини XIX століття у науковому доробку І.М. Кулиничача	14-26

СТУДІЇ З ГЕРМАНІСТИКИ

Н. Кривець. Українсько-німецькі взаємини наприкінці Першої світової війни ..	27-42
А. Трубайчук. До питання про участь України в Другій світовій війні	42-51
Ю. Курнишова. Нові документи з американських архівів щодо Берлінської кризи 1958-1963 років	51-60
Є. Бевзюк. Теоретичні аспекти сучасної регіональної етнополітики у ФРН ...	60-70
А. Мартинов. Німеччина і Європейський Союз: між національними та європейськими інтересами	70-85

КРАЇНИ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ У ХХ СТОЛІТТІ

П. Сохань, В. Павленко. Проблеми військовополонених, інтернованих та біженців у міждержавних відносинах України та Болгарії (1918-1926 рр.) ..	86-95
О. Юрчук. Українське питання в Польщі та часопис «Бунт Молодих»	95-109
М. Журба. Громадські об'єднання України і зарубіжний світ (20-30 рр. ХХ ст.) .	109-126
Т. Татолі. Про оцінку характеру політичного режиму в Болгарії 30-х рр. ХХ століття	127-143
В. Даниленко. Нацистський окупаційний режим на території Польщі у 1939-1941 рр.	144-152
Г. Докашенко. Характеристика внутрішніх факторів утвердження тоталітарного режиму в Болгарії (друга половина 40-х років)	152-161
В. Приходько. Становлення нової політичної системи Чеської Республіки в умовах трансформаційної кризи середини 90-х рр. ХХ ст.	162-178
Т. Герасимчук. Зміна зовнішньополітичного курсу країн Центральної Європи у 90-ті рр. ХХ ст.: передумови та основні причини	178-199
С. Мотрук. Головні напрями зовнішньої політики Чеської Республіки на рубежі ХХ-XXI ст.	199-207
Д. Мороз. Етапи співробітництва країн-членів Вишеграду	207-215
О. Горенко. «Європейський фініш» країн Центрально-Східної Європи і проблема економічного суверенітету	215-237

ЄВРОПЕЙСЬКІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Н. Подалаяк. Ганзейсько-датське суперництво в другій половині XIV ст. ...	238-250
М. Бур'ян, І. Грицьких. Економічна експансія і демократизація британського суспільства (друга половина XIX – початок ХХ століття)	251-266
Б. Чума. Монархія чи республіка: позиції іспанських політиків останньої третини XIX ст.	266-277

З ІСТОРІЇ КРАЇН АЗІЇ, АФРИКИ ТА АМЕРИКИ

О. Ковальчук. Освітня діяльність українців Північної Америки (кінець XIX ст. – 40-і рр. XX ст.) 278-295

О. Дьомін, А. Поспелов. Мілітаризація афро-азійських та латиноамериканських країн останньої третини XX століття та воєнні конфлікти 296-307

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА

О. Руда. Українська тема на сторінках львівського часопису “Kwartalnik Historyczny” («Історичний кварталник») в 1887 – 1914 рр. 308-321

С. Борисенко. Українсько-російські відносини доби Гетьманату Павла Скоропадського: історіографія проблеми 321-328

С. Качараба. Трудова еміграція із Західної України: історіографія проблеми . . 328-337

М. Воробей. Німецька соціал-демократія очима українського дослідника . . 338-340

М. Варварцев. Відновлюючи сторінки історії міжнародних культурних зв'язків (з добробку італійського дослідника В.Бертаццоні) 341-344

Вип. 14 (2005 р.). ЗМІСТ:

Слово про вченого. Борис Михайлович Гончар 11-19

ДО 60-РІЧЧЯ ЗАВЕРШЕННЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

С. Віднянський. Ялта 1945: погляд на значення та уроки Кримської конференції з нагоди її 60-річчя 20-28

В. Підручний. Причини та політичні наслідки виходу України на міжнародну арену наприкінці Другої світової війни 29-43

В. Даниленко. Депортації поляків та українців 1944-1946 рр.: передумови, перебіг та наслідки 43-61

УКРАЇНА В ЄВРОПЕЙСЬКИХ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ

Н. Кривець. Політика Німеччини щодо України (кінець XIX – початок XX ст.) . . 62-74

О. Гісем. Створення повноважного представництва (посольства) УСРР у Польщі в 1921 р. 74-91

В. Химинець. Українсько-німецькі політичні відносини на початку ХХІ століття 91-100

С. Савін. Становлення українсько-британських політичних відносин (1991-2000) 101-115

Є. Перепелиця. Особливості становлення договірно-правової основи українсько-італійських відносин (90-ті роки ХХ ст.) 116-124

Є. Донченко. Торговельно-економічні відносини між Україною та Францією: стан та перспективи 25-139

І. Тодоров. Єдиний економічний простір і європейська інтеграція України . . 140-154

Д. Мороз. Досвід Вишеградського співробітництва в контексті реалізації сучасної євроінтеграційної стратегії України 154-161

О. Горенко. Стратегія інформаційного реалізму на шляху України до Європи . . 161-183

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

О. Гаврилов. Прояви націоналізму у Скандинавії XIV ст. і їх роль у генезі Кальмарської унії 1397 року 184-198

М. Бур'ян, В. Вербовський. Британсько-вірменські організації у 1878-1923 рр. . 199-209

О. Дьомін. «Партійна» боротьба політичної Єлизаветинської Англії та експансія англійців до нового світу 209-218

Б. Чума. Концепція федералізму в демократичній доктрині Іспанії другої половини XIX ст. 218-231

С. Троян. Інтереси німецьких торговельно-промислових кіл у колоніальному питанні (1871-1884)	232-246
М. Бур'ян, Н. Фоменко. Економічні кризи та роль держави в їх регулюванні: «Брати Берінги» та Аргентина кінця ХІХ століття	247-254
В. Калінчик. Становлення політичної системи Другої Речі Посполитої (1918-1926)	255-269
Р. Сіромський. Квебекський фактор у прийнятті Канадської Конституції 1982 р.	270-280
ІСТОРІЯ ДИПЛОМАТІЇ	
В. Циватий. Зовнішня політика та дипломатія Людовіка ХІІ (1498-1515) і проблеми інституціоналізації європейської зовнішньої політики	281-306
О. Машевський. Проблема скасування «нейтралізації Чорного моря» і перегляду статусу чорноморських проток та позиція Великобританії (1870-1871)	307-324
О. Черевко. Пріоритети зовнішньої політики уряду Маргарет Тетчер (1979-1990)	325-333
ІСТОРІОГРАФІЧНІ ОГЛЯДИ	
А. Мартинов. Історична наука у ФРН: стан і тенденції розвитку (наукова доповідь на засіданні Вченої Ради Інституту історії України)	334-346
С. Копилов. Дослідження проблем історії південних і західних слов'ян в українській історіографії наприкінці 1840-х – на початку 1860-х рр.	346-359
Б. Ачкіназі. Зовнішня безпека Франції після Першої світової війни як об'єкт історіографії (др. пол. ХХ – поч. ХХІ ст.)	359-376
М. Варварцев. Портрет італійського славіста: професор Ренато Рісаліті	376-382
Відомості про авторів	383-385

Вип. 15 (2006 р.). ЗМІСТ:

СЛОВО ПРО ВЧЕНОГО

В. Даниленко. Павло Степанович Сохань: Учений і Вчитель	13-19
С. Віднянський, В. Павленко. Павло Сохань і розвиток української історичної болгаристики	19-26
О. Маврін. Діяльність Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського під керівництвом члена-кореспондента НАН України П.С. Соханя (1991-2006 рр.)	26-33

СЛАВІСТИЧНІ СТУДІЇ

В. Чорній. Славістичні дослідження у Львові	34-42
С. Віднянський. Українсько-словацькі культурні рецепції періоду національно-культурного відродження слов'янських народів середини ХІХ ст.	43-51
Л. Зашкільняк. Українсько-польські стосунки ХХ століття в історичній свідомості українців та поляків	52-61
В. Клок. Польське населення Східної Галичини та українсько-польська війна 1918-1919 рр.	61-71
В. Павленко. Науково-педагогічна діяльність вихідців із України в Болгарії в міжвоєнний період	71-80
Ю. Вялова. Леон Василевський як дослідник проблем національного розвитку країн Центрально-Східної Європи	80-92
М. Кріль. Іван Брик і його слов'язознавчі студії	92-106
І. Каневська. Ольгерд Іполит Бочковський (1885-1939) – український політичний діяч, дипломат, учений	106-114

В. Калінчик. До питання конституційного творення в Другій Речі Посполитій в 1919-1921 рр.	114-122
І. Боровець. Утворення Словацької держави в 1939 р.: співвідношення внутрішніх і зовнішніх чинників	122-138
О. Антипова. Історія створення та перші роки діяльності Українського суспільно-культурного товариства в Польщі (1956-1957 рр.)	138-150
З ІСТОРИЇ МІЖНАРОДНИХ ЗВ'ЯЗКІВ УКРАЇНИ	
О. Головко. Політика Королівства Угорщини щодо Південно-Західної Русі в першій половині ХІІІ ст.	151-169
О. Пилипенко. Україна у зовнішній торгівлі Росії з балканськими країнами у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.	169-184
Н. Терентьєва. Діяльність міських органів влади Приазов'я та благодійність греків в галузі освіти (ХІХ – початок ХХ ст.)	184-204
О. Кураєв. Нові акценти політики Центральних держав щодо українських земель після літнього наступу 1915 р.	204-214
П. Гай-Нижник. Німецько-австрійський аванс для УНР: грошова позика, яка так і залишилась проектом	214-225
Я. Попенко. Велика Британія у зовнішній політиці Директорії УНР у 1919-1921 рр.	225-244
І. Матяш. Симон Петлюра: п'ять місяців у Будапешті	244-256
С. Кот. Українське питання в британській політиці та громадській думці у першій третині ХХ ст.	256-274
Ю. Недужко. Інформаційна діяльність Державного центру УНР в екзилі наприкінці 40-х – на початку 50-х років ХХ ст.	274-281
ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ ТА УКРАЇНА	
О. Горенко. Соціальний європеїзм як потреба нового етапу української історії .	282-300
Т. Антонченко. Європейський Союз: перспективи для України в сфері політики зайнятості	301-309
І. Студенников. Транскордонне співробітництво та його роль в процесі європейської інтеграції України	309-322
Є. Кіш. Вплив розширення Європейського Союзу на «транспарентність» кордонів країн Центральної Європи та України	322-333
ПИТАННЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРИЇ	
М. Бур'ян, О. Гуцол. Фолклендські острови у зовнішній політиці Великої Британії (40-70-ті рр. ХVІІІ ст.)	334-339
Р. Харковський. Турецько-єгипетська криза 1839-1841 рр. та послаблення французького впливу в Єгипті	340-347
І. Срібняк. Державотворча діяльність монархів Савойської династії в Італії (1821-1870 рр.)	348-361
В. Каран. Міжнародний кооперативний альянс: динаміка розвитку (кінець ХІХ – друга половина ХХ ст.)	361-371
А. Мартинов. Історичні аспекти розвитку Партії зелених (ФРН) (80-ті роки ХХ – початок ХХІ ст.)	371-386
В. Химинець. Німецько-російські відносини: історичні уроки для України (1998-2005 рр.)	387-399
ПРОБЛЕМИ ІСТОРИОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА	
В. Ададуrow. Між політикою та наукою: наполеонівський публіцист Шарль-Луї Лезюрі і його «Історія козаків»	400-414

О. Ковальчук. Джерельна база української історіографії кінця XVIII – першої половини XIX ст.	415-420
М. Варварцев. Італійські зодчі у Північному Причорномор'ї в XIX – на початку XX ст.	421-432
О. Іваненко. Українська тема у французькій публіцистиці, мемуарній та художній літературі першої половини XIX ст.	433-446
Є. Бевзюк, С. Туряниця. Українські архівні матеріали про діяльність Серболужицької матиці у контексті загальнослов'янського національно-революційного руху середини XIX ст.	446-452
Н. Кривець. Українсько-німецькі відносини у 1918-1933 рр.: історіографія проблеми	453-465
О. Черевко. Рецензія на навчальний посібник Газіна В.П., Копилова С.А. «Новітня історія країн Європи та Америки (1945-2002 рр)». К.: Либідь, 2004. 624 с.	465-468
Відомості про авторів	469-471

Вип. 16 (2007 р.). ЗМІСТ:

СЛОВО ПРО ВЧЕНОГО

Н. Бацак. Наталія Олексіївна Терентьєва	11-15

СТУДІЇ З ЕЛЛІНІСТИКИ

В. Ставнюк. До питання щодо методів у політичній боротьбі за демократизацію Афіньського суспільства (від реформ Солона до Ефіальта VI ст. – пер. пол. V ст.	16-21
Н. Терентьєва. Благодійна діяльність греків в Україні: основні напрями соціальної допомоги (XVIII – XIX ст.)	22-33
А. Пелешко. Внесок грецьких просвітників та духовенства в ідеологічну підготовку національно-визвольного руху проти османського панування (кін. XVIII – поч. XIX ст.)	34-42
Л. Білоусова. Торговий дім грецьких купців «Брати Петрококіно» в Одесі	43-49
В. Томазов. Матвій Федорович Маврогордато: меценатська діяльність	50-61
С. Пахоменко. Проблеми збереження історико-культурної спадщини греків Приазов'я у середині 1950-х – першій половині 1980-х рр.	62-67
С. Мякушко, О. Мирончук. Науково-технічне співробітництво між Україною та Грецією на сучасному етапі	68-74
Т. Ілюк. Одеська філія Грецького фонду культури в українсько-грецьких культурних взаємовідносинах	75-86

ПИТАННЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ І МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

О. Горенко. Історія ідей як рецепція історичної логіки: до проблеми історико-філософського синтезу	87-103
Є. Бевзюк. Слов'янська єдність і геополітика	104-109
В. Циватий. Інституціональний вимір зовнішньої політики у контексті європейської та євроатлантичної інтеграції України (теоретико-методологічний аспект)	110-120
О. Іваненко. Співробітництво Університету Св. Володимира з науково-освітніми центрами Франції в галузі гуманітарних наук (друга пол. XIX – поч. XX ст.)	121-129
М. Бур'ян, Д. Ласкавий. Концесія Дарсі: нафтовий фактор в англо-російському суперництві у 1901-1902 рр.	130-145
О. Дуднік. «Вірменське питання» в сучасних міжнародних відносинах	146-153

В. Клок. Польська влада й український національний рух у Східній Галичині в 1919-1923 рр.	154-162
Т. Татолі. Теорія станової демократії та спроба її втілення в практиці політичного режиму БЗНС в Болгарії (1920-1923 рр.)	163-170
С. Руликівський. Культурно-освітнє співробітництво між Україною та Туреччиною в 1991-2006 рр.	171-178
Н. Буглай. Українсько-польське міжрегіональне співробітництво після розширення Європейського Союзу	179-186
А. Мартинов. Герхард Шредер: політичний портрет	187-201

УКРАЇНЦІ В СВІТІ

С. Качараба, І. Франків. Законодавство Бразилії щодо української еміграції з Галичини наприкінці ХІХ – першій третині ХХ ст.	202-215
Н. Кривець. Український науковий інститут у Берліні в науковому та культурному житті української еміграції (20-30-ті рр. ХХ ст.)	216-227
Л. Єпик. К. Мацієвич в українському еміграційному русі в Чехословаччині в 20-30-ті роки ХХ ст.	228-236
Ю. Недужко. Діяльність української політичної еміграції Західної Європи по відродженню незалежної демократичної України (сер. 40-х – кін. 50-х рр. ХХ ст.)	237-250
А. Попок. Українці на пострадянському просторі: сучасне становище	251-258
В. Павленко. Українське мистецтво на теренах Австралії	259-266

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА

А. Гедьо. Архівна спадщина грецьких громад України	267-277
М. Варварцев. Чорноморська торгівля початку ХІХ ст.: проекти і проблеми становлення (За документами підприємця і дипломата Раффаеле Скассі) ...	278-288
І. Мишак. Українське питання в планах СРСР та європейських держав напередодні Другої світової війни: історіографія	289-298
І. Боровець. Словацька держава 1939-1945 рр. в словацькій історіографії кінця ХХ – початку ХХІ ст.	299-308
Ю. Кошій. Проблема Гібралтару в новітньому історіографічному дискурсі ..	309-317
О. Черевко. М. Тетчер: проблеми та перспективи сучасного світу (огляд мемуарних праць прем'єр-міністра Великої Британії 1979-1990 років)	318-325
С. Пахоменко, Н. Терентьева. Таємне грецьке товариство «Філікі Етерія». Київ: Інститут історії України НАН України, 2005. 352 с.	326-328
О. Шевченко, О. Терентьева. Грецькі купці Зосими: просвітницька та благодійна діяльність. Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. 186 с. ...	329-331
Р. Різаліті, М.М. Варварцев. Джузеппе Мадзіні, мадзінізм і Україна. Київ: Пульсари, 2005. 304 с.	332-333
Відомості про авторів	334-336

Вип. 17 (2008 р.). ЗМІСТ:

СЛОВО ПРО ЮВІЛЯРА

С. Віднянський, М. Знаменська. Вчений, інтелігент, вчитель: нотатки до славного ювілею члена-кореспондента НАН України І. М. Мельникової ...	6-22
О. Горенко. Ірина Миколаївна Мельникова: Жіночий голос історії або Досвід дружби як система принципів	23-27
І. Черніков. Доброзичливість і принциповість	28-29

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

В. Ціватий. Інституціональний розвиток сербського суспільства в Австрійській монархії доби раннього нового часу	30-37
М. Варварцев. Гарібальдійська епопея Льва Мечникова (1860-1864 рр.) . . .	38-59
Б. Гончар, І. Судак. Еволюція федеративних взаємовідносин у Канаді напередодні та під час Першої світової війни (кінець ХІХ ст. - 1918 р.)	60-77
К. Гула, О. Черевко. Процес мирного врегулювання в Північній Ірландії (80-90-ті роки ХХ ст.)	78-93

З ІСТОРІЇ СЛОВ'ЯНСЬКИХ КРАЇН

С. Віднянський. Українська еміграція в міжвоєнній Чехословаччині та значення її діяльності для актуалізації «українського питання» в Європі	94-116
І. Стрикун. Діяльність білоруських національних партій та організацій в 1917 році: історіографічна корпоративістика подій	117-143
Я. Комарницький. Діяльність Василя Мудрого у «Просвіті» (1921-1939 рр.) . .	144-154
Є. Пугач. Місце Національного фронту в політичному житті Чехословаччини (1945-1948 рр.)	155-168
О. Антипова. Реакція українського суспільства на події 1956 р. в Польщі . .	169-176

СВІТОВА ПОЛІТИКА І МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Ю. Коцій. Гібралтар: проблема вирішення статусу під час Другої світової війни	177-185
Т. Герасимчук. Особливості формування системи безпеки сучасного світу . .	186-199
Є. Кіш. Проблеми розширення Європейського Союзу на схід	200-214
Л. Янчук. З досвіду реалізації євроатлантичного курсу Словацької Республіки	215-225

УКРАЇНА У СВІТОВОМУ СПІВТОВАРИСТВІ

О. Іваненко. Українсько-французькі літературні взаємини другої половини ХІХ – початку ХХ ст.	226-237
В. Піскіжова. Науково-педагогічна та громадська діяльність Михайла Драгоманова в Болгарії	238-250
Н. Кривець. Діяльність українських громадських організацій у Німеччині в міжвоєнний період	251-262
В. Павленко. Українська емігрантська преса і література в Австралії	263-269
С. Руликівський. Формування правової бази українсько-турецьких міждержавних відносин	270-276
Н. Буглай. Особливості й перспективи функціонування єврорегіонів України . .	277-290
В. Алмашій. Створення та діяльність українсько-словацької комісії з питань національних меншин, освіти і культури (1990-ті роки)	291-296

ПИТАННЯ МЕТОДОЛОГІЇ, ІСТОРІОГРАФІЇ ТА ДжЕРЕЛОЗНАВСТВА

О. Горенко. Європа громадян і проблема раціональної топології історичного досвіду	297-311
Ю. Вялова. Українська проблематика в творчості польського публіциста Леона Василевського (1870-1936 рр.)	312-324
А. Мартинов. Історіографічний дискурс щодо спільної зовнішньої та оборонної політики Європейського Союзу (90-ті рр. ХХ - початку ХХІ ст.)	325-352
Відомості про авторів	353-355

Вип. 18 (2009 р.). ЗМІСТ:**СЛОВО ПРО НАШИХ ВЧЕНИХ-ЮВІЛЯРІВ**

О. Іваненко. Історик-міжнародник Микола Миколайович Варварцев	5-14
Н. Ярکو. Працелюбність і сумлінність: два крила її успіху. До ювілею відомого історика-болгариста Вікторії Павленко	15-20
П. Шкраб'юк. Леонід Зашкільняк та його історія. Начерки до ювілейного портрету	21-28

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

А. Пелешко. Суспільно-політичні та економічні передумови національно-визвольного руху греків (кінець XVIII – перша половина XIX ст.)	29-38
Б. Гончар, О. Машевський. Проблема Чорноморських проток у політиці країн Антанти і Троїстого союзу напередодні Першої світової війни	39-52
І. Стрикун. Принцип «самовизначення націй» в політиці місцевої та центральної радянської влади в Білорусії (1917-1921 рр.)	53-60
Л. Алексієвць. Гуманітарно-культурні фактори державотворення Польщі (1918-1926 рр.)	61-80
І. Вовканич, О. Свсженцева. Трансформаційні процеси в Чехословаччині в умовах радянської блокової політики на рубежі 40-50-х рр. XX ст.	81-92
Т. Вронська. «Дії у відповідь»: новий етап позасудових репресій родичів повстанців (1948-1949 рр.)	93-106

СУЧАСНІ МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

А. Мартинов. Еволюція балканської політики Європейського Союзу (1989-2009 рр.)	107-122
Є. Магда. Концептуальні засади розширення НАТО: сучасний вимір	123-138
І. Грицьких, С. Левченко. Еволюція торговельних відносин ЄС з країнами Середземномор'я (1995-2005 рр.)	139-146
Т. Шутак. Ядерний чинник у зовнішній політиці адміністрації президента США Б. Клінтона (1993-2000 рр.)	147-158
Л. Янчук. Досвід реалізації євроінтеграційної стратегії Словацької Республіки	159-172

УКРАЇНА В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ТА СВІТОВОМУ КУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ

М. Варварцев. Музична зірка європейського романтизму: Микола Іванов між Парижем і Лондоном (1830-ті роки)	173-186
О. Іваненко. Українсько-французькі зв'язки в театральному та музичному мистецтві (друга пол. XIX – початок XX ст.)	187-200
Н. Кривець. Національно-культурна діяльність української еміграції у Німеччині в 20-30-ті рр. XX ст.	201-214
Н. Терентьєва. Українсько-грецькі культурні зв'язки: формування та культурне життя діаспори в Греції	215-228
В. Павленко. Українське шкільництво і українознавство на теренах Австралії	229-236
А. Малюська. Проблеми функціонування міжнародних механізмів захисту прав та свобод національних меншин на регіональному рівні (на прикладі українського прикордоння)	237-246

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ

С. Віднянський. Україна в європейському геополітичному просторі: проблеми та перспективи інтеграції. (Наукова доповідь на засіданні Вченої ради Інституту історії України НАН України 27 січня 2009 р.)	247-254

О. Горенко. Європейські цінності і проблема цілісності історичної методології	255-270
В. Піскіжова. Болгаристичні студії в Україні XIX ст.	271-284
Р. Сіромський. Питання багатокультурності та збереження національної ідентичності канадських українців у дослідженнях Ярослава Рудницького ...	285-292
О. Жданович. В.В. Латишев як представник історико-філологічного напряму російської науки про античність	293-300
І. Черніков. Шляхом набуття зрілості та подальшого творчого зростання. Історіографічний огляд: Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Міжвідомчий збірник наукових праць. Відповідальний редактор С.В. Віднянський. Київ: Інститут історії України НАН України. Випуски 14-17, 2005-2008	301-317
Відомості про авторів	318-319

Вип.19 (2010 р.). ЗМІСТ:

СЛОВО ПРО НАШИХ ЮВІЛЯРІВ

Н. Кривець. Науковець і громадська діячка Маргарита Знаменська	8-18
Ю. Сєдих. На шляху звершень	19-20
Х. Роглев. Щирий друг, учена, людина, закохана в Болгарію	21-22
Є. Роговий. До ювілею Євгена Петровича Пугача	23-25

НА ПОШАНУ ВИДАТНОГО ВЧЕНОГО-МІЖНАРОДНИКА А.М. ШЛЕПАКОВА

Л. Лещенко, І. Черніков. Всесвітньо відомий вітчизняний учений: історик-міжнародник, організатор науки і дипломат. До 80-ліття від дня народження ака деміка НАН України Арнольда Миколайовича Шлепакова (1930-1996 рр.) ..	26-32

СЛАВІСТИЧНІ СТУДІЇ

О. Іваненко. Внесок Університету св. Володимира у розвиток міжслов'янських культурних зв'язків (друга половина XIX – початок XX ст.)	33-46
Є. Бєвзюк. Промислова революція у чесько-словацьких землях у першій половині XIX ст.	47-58
В. Павленко. Іван Шишманов – повноважний посол Болгарії в Україні ...	59-70
С. Мотрук. Політичні кризи в Чехословаччині другої половини XX ст.: погляд із сьогодення	71-86
Л. Янчук. Роль «Вишеградської солідарності» в зовнішньополітичній діяльності Словацької Республіки (1989-2004 рр.)	87-96

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ І МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

М. Варварцев. Під знаком союзу церков: «спеціальний посланник» Папи Лева XIII в Україні й Росії (1891 р.)	97-106
М. Бур'ян, Т. Богданова. Посол США у Великій Британії Джон Хей і розвиток англо-американських відносин у 1897-1898 рр.	107-118
О. Юрчук. Національне питання у міжвоєнній Польщі: погляд польських консерваторів	119-136
Т. Рендюк. Національна політика королівської Румунії у міжвоєнний період та під час Другої світової війни	137-154
Є. Магда. Позиція ЄС в урегулюванні арабо-ізраїльського конфлікту від початку XXI ст.	155-166
Н. Чабала. Політика ЄС щодо Південно-Східної Азії: співпраця у рамках АСЕМ	167-178
Ш.Ш. Гахраманова. Регіональні й глобальні наслідки незалежності Косово ..	179-190

УКРАЇНА У СВІТОВОМУ СПІВТОВАРИСТВІ

Н. Кривець. Учені Київського університету св. Володимира в наукових центрах Німеччини у XIX ст.	191-204
Н. Васьків. Єврейське питання у програмах і діяльності Русько-української радикальної партії наприкінці XIX – на початку XX ст.	205-212
І. Дацків. Українсько-французькі відносини в період Директорії УНР	213-228
О. Даниленко. Закордонні представництва українських кооперативних спілок у 1920-х роках: структура, повноваження, штати, діяльність	229-242
С. Кот. Американська політика реституції культурних цінностей після Другої світової війни та Україна	243-264
В. Гарагонич. Стратегія міжрегіональної й транскордонної співпраці в контексті євроінтеграції України	265-276
Є. Донченко. Україна у східноєвропейській політиці Франції (1991-2009 рр.) ..	277-284
А. Грубінко. Україна у зовнішній політиці Великої Британії: новітній етап міждержавних відносин (2005-2009 рр.)	285-302

ПИТАННЯ МЕТОДОЛОГІЇ

С. Віднянський. Стан і перспективи наукових досліджень із всесвітньої історії в Україні. (Наукова доповідь на засіданні Вченої ради Інституту історії України НАН України 27 травня 2010 р.)	303-318
Т. Герасимчук. Концепція міжнародних режимів у теорії міжнародних відносин	319-332
А. Мартинов. Європейська колективна пам'ять та ідентичність	333-348
О. Горенко. Історико-методологічна конкуренція етноцентризму та антропоцентризму в євроінтеграції України	349-368

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

К. Бацак. Італійці Криму в історичних джерелах і студіях (XX – початок XXI ст.)	369-384
О. Іваненко. Погляд українського дослідника на історію національного відродження грецького народу. Рецензія на: Пелешко А.В. Становлення незалежної грецької держави (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). К.: «Освіта України», 2009. 312 с.	85-388
Н. Ярکو. Між радянським диктатом і національними традиціями. Рецензія на: Докашенко Г.П. Болгарська школа повоєнного періоду: історичний аспект. Горлівка: Вид-во ГДППМ, 2008. 288 с.	389-392
Є. Пугач. Нова книга з історії боротьби словаків за визнання своєї самобутності. Рецензія на: Шніцер І.О. Історія словацького автономістського руху 1918 – 1939 рр. Ужгород, 2008. 167 с.	393-402
Відомості про авторів	403-406

Вип. 20 (2011 р.). ЗМІСТ:**СЛОВО ПРО ЮВІЛЯРА**

А. Мартинов. До 60-річчя доктора історичних наук, професора С.В. Віднянського	8-12
М. Олашин. Вчений європейського рівня	13-16
О. Горенко. Степану Віднянському (3 нагоди славного ювілею засновника «Батьків-засновників...»)	17

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНИ:**ДО 20-ЛІТТЯ УКРАЇНСЬКОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ**

С. Віднянський. Особливості становлення зовнішньої політики незалежної України	18-40
А. Мартинов. Зовнішньополітичний менталітет незалежної України: особливості й протиріччя (1990-поч. ХХІ ст.)	41-58
О. Горенко. Українська версія європейської ідентичності та інтеграційний досвід Центрально-Східної Європи	59-79
В. Цватий. Зовнішня культурна політика України: форми, принципи, стратегії розвитку (1991–2011 рр.)	80-93
Т. Рендюк. Українсько-румунська співпраця з питань національних меншин: еволюція нормативно-правової бази	94-110

УКРАЇНА В ЄВРОПЕЙСЬКИХ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ

Н. Кривець. Науково-педагогічна діяльність німецьких учених у Харківському університеті у першій половині ХІХ ст.	111-128
В. Піскіжова. Особливості українсько-болгарських літературних зв'язків у ХІХ ст.	129-145
М. Варварцев. Українська історія та історики на сторінках журналу “La Rivista Europea” (1870-ті роки)	146-163
О. Іваненко. Університет Св. Володимира у міжнародних наукових зв'язках (70–80-ті роки ХІХ ст.)	164-182
В. Окіпнюк. Діяльність місії Польського Товариства Червоного Хреста в Україні у листопаді 1919 р. – квітні 1920 р.	183-195
О. Даниленко. Військовополонені, інтерновані й біженці на території європейських країн як об'єкт дипломатичних відносин (1919–1923 рр.)	196-213
О. Пагіря. Проблема Закарпаття у переговорах між представниками українського визвольного руху і воєнно-політичними колами Угорщини (1943–1944 рр.)	214-238
С. Кот. До питання про передачу культурних цінностей із України до Польщі у другій половині 40-х років ХХ ст.	239-259
Ю. Ладжун. Діяльність Комітету українців Канади щодо формування політики багатокультурності у Канаді (60–80-ті роки ХХ ст.)	260-270

ПИТАННЯ НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

І. Стрикун. Регіональні об'єднавчі процеси країн Балтії й Білорусі у 1919–1920 рр.	271-289
Ю. Вялова. Леон Василевський про проблеми ідентифікації української національної меншини у Другій Речіпосполитій	290-306
І. Боровець. Словацька держава 1939–1945 рр. у системі міжнародних відносин	307-328
І. Черніков. Феномен «турецького нейтралітету» в Другій світовій війні	329-343
Ю. Пірожкова. Концептуальні засади політики США щодо СРСР у роки Другої адміністрації Д. Ейзенхауера (1957–1961 рр.)	344-355
Н. Лемак, О. Черевко. Внутрішня політика британського консервативного уряду Едварда Хіта (1970–1974 рр.)	356-376
В. Годлевська. Регіональні партії Іспанії у період консолідації демократії (1982–1996 рр.)	377-389
Відомості про авторів	390-393

Вип.21 (2012 р.). ЗМІСТ:**ДО 65-ЛІТТЯ ВІДДІЛУ ІСТОРІЇ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН І ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ**

С. Віднянський. Новітня історія країн Центрально-Східної Європи у наукових працях співробітників Інституту історії України НАН України 9-36

УКРАЇНА В СВІТОВОМУ КУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРИ

Н. Бацак. Іноземні неогоціанти у розвитку комерційних зв'язків українських чорноморських портів (перша третина XIX ст.) 37-52

Н. Кривець. Діяльність німецьких учених в Університеті св. Володимира у XIX ст. 53-68

В. Білоус. Громадівець Олександр Стоянов і Грузія: подвижництво в царині народознавства, націєзбереження та економічного поступу (друга половина XIX ст.) 69-88

М. Варварцев. Іспанія та іспанці в українських рецепціях другої половини XIX – початку XX ст. 89-109

В. Піскіжова. Роль родини Драгоманових-Шишманових в українсько-болгарських зв'язках (кінець XIX – перша половина XX ст.) 110-126

О. Іваненко. Міжнародні зв'язки Харківського університету на початку XX ст. 127-144

Т. Катаргіна. Проблеми збереження культурної спадщини національних меншин України (міжнародний аспект) 145-161

С. Кот. Українсько-німецькі відносини щодо повернення та реституції культурних цінностей (1991–2012 рр.) 162-180

З ІСТОРІЇ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

О. Кравчук. Інкorporація німецькомовних земель «корони св. Вацлава» до складу ЧСР (1918–1920 рр.) 181-197

О. Ващенко. Поправка «Джексона-Веніка» у контексті торговельно-економічних відносин США та України 198-212

Фаррух Зейнал оглу Агазаде. Україна в ОБСЄ: двадцять років участі у розв'язанні актуальних міжнародних проблем 213-227

Г. Чубай-Федоренко. Проблеми транскордонного співробітництва України в умовах розширеного Європейського Союзу 228-243

В. Вдовиченко. Взаємозв'язок атлантизму та європеїзму у зовнішній політиці Італії (1992–2001 рр.) 244-265

І. Нечаюк. Сучасні критичні погляди на майбутнє європейської інтеграції 266-280

ПРОБЛЕМИ СЛОВ'ЯНОЗНАВСТВА

Є. Бевзюк. Мовне питання як модус чеського національного відродження (кінець XVIII — перша третина XIX ст.) 281-294

І. Стрикун. З історії перетворення Мінська на столицю Білорусі (1900–1920 рр.) 295-313

МЕТОДОЛОГІЯ, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

А. Мартинов. Українська історична ідентичність у загальноєвропейському контексті: спільні риси та особливості 314-331

О. Горенко. Європейські ідеали і пострадянський ідеалізм як чинники української трансформації 332-351

Є. Пугач. Чеська й словацька історіографія про міфи з історії словацької нації 352-369

А. Наюк, О. Черевко. Ірландська Республіка та Європейське Економічне Співтовариство: історіографія становлення взаємовідносин (кінець 1950-х – 1980-ті роки)	370-390
В. Годлевська. Засоби масової інформації як джерело з вивчення процесу консолідації демократичного режиму в Іспанії (1982–1996 рр.)	391-405
Відомості про авторів	406-407

Вип. 22 (2013 р.). ЗМІСТ:

УКРАЇНА В МІЖНАРОДНИХ ПОЛІТИЧНИХ, ЕКОНОМІЧНИХ ТА КУЛЬТУРНИХ ВІДНОСИНАХ

М. Варварцев. Джузеппе Гарібальді: морськими шляхами в Україну (1824–1834 рр.)	9-30
О. Іваненко. Культурно-освітня діяльність чеської громади в Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)	31-51
В. Піскіжова. Українсько-болгарські зв'язки в галузі образотворчого мистецтва другої половини ХІХ – початку ХХ ст.	52-67
О. Гуменюк. Студентські корпорації у контексті міжнародної діяльності української міжвоєнної еміграції в Європі	68-80
О. Блашків. Словацька культура в публікаціях Дмитра Чижевського на сторінках славистичних часописів у міжвоєнний період	81-93
Н. Кривець. Німецькі вчені в Новоросійському університеті: наукова та викладацька діяльність (друга половина ХІХ ст.)	94-106
С. Кот. «Колекція Кенігса» в контексті переговорів між Україною та Королівством Нідерланди щодо повернення культурних цінностей, втрачених внаслідок Другої світової війни	107-115

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ І ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА КРАЇН ЄВРОПИ

В. Циватий. Європейський зовнішньополітичний простір доби раннього нового часу (ХVІ–ХVІІІ ст.): концепти і дипломатичний інструментарій	116-128
Г. Харлан. Політика Федеративної Республіки Німеччина щодо нових незалежних держав Центрально-Східної Європи в 1990-х роках	129-143
М. Тюкалов. «Мосульське питання» у близькосхідній дипломатії Великої Британії та США в 1920-і роки	144-155
Л. Павлишин. Досвід інтеграції Чеської Республіки до Європейського Союзу (1993–2004)	156-179
В. Андрейко. Проблеми координації чесько-словацьких міждержавних відносин у контексті євроатлантичної інтеграції	180-196

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Д. Миколенко. До питання про соціальну підтримку режиму С. Стамболова в Болгарії (1887–1894 рр.)	197-216
О. Кравчук. Політична діяльність Т.Г. Масарика в Австро-Угорщині (1882–1914 рр.)	217-237
В. Годлевська. Вибори до генеральних кортесів 1982 року і новий імпульс консолідації демократії	238-252
В. Віднянський. Взаємодія учасників Вишеградської групи із зовнішньополітичним середовищем з етнополітичних питань	253-264
В. Вдовиченко. Трансформаційні процеси в італійському суспільстві в контексті імплементації Маастрихтського договору	265-280

МЕТОДОЛОГІЯ ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

А. Мартинов. Європейська історична пам'ять: зміна способів формування та умов існування	281-298
О. Горенко. Людина в історичній ситуації і раціональність досвіду: рецепція Д. Г'юма і М. Вебера в контексті методологічного самовизначення історика ..	299-323
О. Мітькіна. Огляд підходів до вивчення міжкультурного діалогу і процесів взаємодії культур	324-336
В. Мікєладзе. Політика європейських союзників США щодо розв'язання Карибської кризи: історіографія питання	337-356
І. Боровець. Слідами воєнної історії в особах (рецензія на книгу Jašek P., Kinčok B., Lacko M. Slovenskí generáli 1939–1945. Praha, 2013. 393 s.)	357-369
Павло Степанович Сохань (1926–2013)	370-375
Відомості про авторів	376-377

Вип. 23 (2014 р.). ЗМІСТ:**ДО 100-РІЧЧЯ ВІД ПОЧАТКУ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

С. Віднянський. Велика війна 1914–1918 років і проблеми національного державотворення у Центральній-Східній Європі	9-35
О. Черевко. Шарль де Голль – солдат двох світових воєн	36-49

УКРАЇНА І СВІТ

О. Іваненко. Культурно-освітній розвиток греків на теренах Київського навчального округу (XIX — початок XX ст.)	50-66
Н. Кривець. З історії українсько-німецьких музичних зв'язків у XIX ст. ...	67-83
М. Варварцев. Шевченко в Італії: від перших відгуків до видання збірника творів (до 200-ліття від дня народження Т.Г. Шевченка)	84-109
Р. Сіромський. Дискусії про політичний статус Української РСР під час проведення Експо-67 у Монреалі	110-122

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ ТА ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА

В. Циватий. Гуманізм та інститути дипломатії у Франції доби раннього нового часу (XVI–XVIII ст.)	123-132
М. Тюкалов. Велика Британія та проблеми перебудови Близького Сходу в контексті «східного питання» (20-ті рр. XX ст.)	133-145
В. Мікєладзе. Відносини між США та їх союзниками по НАТО в галузі європейської безпеки (1958–1961 рр.)	146-170
О. Мітькіна. Постколоніальна політика Франції: від Французького союзу до Агентства культурного й технічного співробітництва (1945–1970 рр.)	171-191
А. Мартинов. Зовнішня політика ФРН за часів другої «великої коаліції»: основні напрями і результати (2005–2009 рр.)	192-209
В. Снапковський. Внешня політика Республіки Беларусь (общая характеристика)	210-239

ПИТАННЯ МЕТОДОЛОГІЇ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ТА ІСТОРІОГРАФІЇ

О. Горенко. Комунікативна стратегія ЄС і проблеми української європеїзації ..	240-259
К. Бацак. Джованні Казаретто: листи про наукову експедицію до Криму й Південного Подністрів'я (1836 р.)	260-277
В. Піскіжова. Висвітлення питань благодійництва громадськості Наддніпрянської України під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр. на сторінках газети «Киевлянин»	278-294

Г. Харлан. Українська історіографія східноєвропейської політики ФРН (1991–2013 рр)	295-312
С. Віднянський, І. Боровець. Український вимір словацької історії (рецензія на книгу: Пугач Е.П. История Словакии. Харьков: ХНУ имени В.Н. Каразина, 2013. 344 с.)	313-323
О. Гуменюк. «Над Дніпром і Віслою. Україна і Польща в європейському вимірі – минуле і сучасність» (рецензія на журнал)	324-327
Відомості про авторів	328-329

Вип. 24 (2015 р.). ЗМІСТ:

ІСТОРИЧНА СЛАВІСТИКА

Є. Бевзюк. Ідея слов'янської спільності в ідеологемі словацького національного пробудження (30–40-і рр. ХІХ ст.)	9-25
О. Іваненко. Культурно-освітнє життя поляків на теренах Київського, Подільського і Волинського генерал-губернаторства (остання третина ХІХ – початок ХХ ст.)	26-44
В. Піскіжова. Становлення болгаристики в Імператорському університеті Св. Володимира (ХІХ – початок ХХ ст.)	45-59
С. Віднянський. Славістичні дослідження в Інституті історії України НАН України: основні етапи, напрями і тенденції розвитку	60-84
С. Мотрук. Богемістика в Київському університеті (на прикладі діяльності А.М. Ясинського і А.Ф. Кізченка)	85-96

УКРАЇНА В ЄВРОПЕЙСЬКИХ НАУКОВИХ І КУЛЬТУРНИХ ЗВ'ЯЗКАХ

Н. Кривець. Українсько-німецькі зв'язки в образотворчому мистецтві у ХІХ – на початку ХХ ст.	97-108
М. Варварцев. Між музикою і політикою: опери Верді в Україні (ХІХ ст.)	109-125
Р. Сіромський. «Мій приїзд є виявом вдячності Канади»: до історії відвідин Києва канадським прем'єр-міністром П. Трюдо у травні 1971 р.	126-140
Т. Антонюк. Міжнародні зв'язки Національного авіаційного університету як вияв загальних тенденцій інтеграції вищої освіти України	141-156
О. Дзира. Друга хвиля еміграції українців до Канади: причини, характер і склад	157-175

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ І МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

А. Мартинов. Арктика і Антарктида – два полюси в умовах становлення мультиполярної системи міжнародних відносин	176-194
О. Мітькіна. Франкофонія в інституційній системі Франції	195-210
О. Златін. Особливості становлення зовнішньої політики посткомуністичної Румунії	211-231
А. Грубінко. Криза системи європейської безпеки в умовах російсько-українського конфлікту: стратегічні підходи та інтереси Великої Британії	232-250
В. Вдовиченко. Виклики італійської міграційної політики в контексті підходів Євросоюзу	251-272
Є. Сафар'янс. Трансформація австрійського нейтралітету в умовах змін європейської системи безпеки (1990-ті – початок ХХІ ст.)	273-283
Г. Харлан. Ментальна мапа Східної Європи в уяві німецької політичної еліти (1990–2014 рр.)	284-302
І. Боровець. Особливості процесу інтеграції Республіки Хорватія до Європейського Союзу	303-318

ПИТАННЯ МЕТОДОЛОГІЇ, ІСТОРИОГРАФІЇ ТА ДжЕРЕЛОЗНАВСТВА

О. Горенко. Історичний світогляд і методологічні аспекти взаємозв'язку історії та політики	319-344
С. Троян. Орієнталізм і постколоніальний дискурс у контексті «постмодерністського виклику»	345-354
Н. Залсток, О. Черевко. Суфражистська кампанія у Великій Британії (1860-ті – 1928 рр.): історіографія проблеми	355-373
Л. Білоусова. Матеріали Державного архіву Одеської області про діяльність іноземних консульств у Одесі в ХІХ – на початку ХХ століть	374-390
І. Матяш. Доля «Дипломатичної історії України» французького українця Євгена Слабченка	391-410
С. Віднянський, О. Іваненко. До роздумів щодо тягlosti/перервності історії України та значущості/неспроможності українського національного й державницького проектів	411-428
Відомості про авторів	429-431

Вип. 25 (2016 р.). ЗМІСТ:**УКРАЇНА В ГЛОБАЛЬНОМУ СВІТІ (до 25-ї річниці незалежності України)**

С. Віднянський. Європейська політика України: основні етапи, проблеми та перспективи реалізації	9-40
Н. Чорна. Україна–Польща: генеза стратегічного партнерства крізь призму президентського чинника	41-58
Ю. Гергель. Україна та арабські держави Леванту (Сирія, Ліван, Йорданія): передумови та обставини встановлення дипломатичних відносин	59-85
Г. Харлан. Україна в східноєвропейській політиці Федеративної Республіки Німеччина (2005–2015 рр.)	86-106
Є. Сафар'янс. Криза європейської системи безпеки 2014 р. та її вплив на українсько-австрійські відносини	107-121

МІЖНАРОДНІ КУЛЬТУРНІ ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНИ

Н. Кривець. З історії українсько-німецьких літературних зв'язків у ХІХ – на початку ХХ ст.	122-143
В. Піскіжова. Діалог культур: роль поезії Тараса Шевченка в процесі становлення новоболгарської літератури другої половини ХІХ ст.	144-165
О. Іваненко. Просвітницька діяльність поляків у Київській губернії на початку ХХ ст.	166-185
Ю. Грищенко. Культурно-освітні процеси в середовищі болгар УСРР (20-ті рр. ХХ ст.)	186-205
Л. Білоусова. Одеські товариства в організації еміграції євреїв з півдня Російської імперії до Сирії і Палестини у 1880-х – 1920-х рр.	206-228

З ІСТОРИЇ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

В. Циватий. Віденський конгрес 1814–1815 рр.: інституціональний вердикт європейського політико-дипломатичного та суспільно-історичного розвитку ..	229-246
Є. Бевзюк. Чеська національна ідея періоду початку революції 1848–1849 рр. .	247-268
І. Матяш. Іноземні консули в Києві доби Української Народної Республіки ..	269-294
О. Павленко. Політика балканських країн щодо визначення статусу Косово (1990–2016 рр.)	295-306
І. Боровець. Еволюція суспільної думки в Республіці Хорватія щодо європейської інтеграції упродовж 2000–2013 рр.	307-323

О. Златін. Зовнішня політика й національна безпека Румунії у контексті агресії Росії проти України 324-334

МЕТОДОЛОГІЧНІ, ІСТОРІОГРАФІЧНІ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ РОЗВІДКИ

Т. Герасимчук. Міжнародний порядок ХХІ століття: основні теоретико-концептуальні підходи 335-355

О. Горенко. Історична наука і трансформація правосвідомості 356-372

М. Волощук. Про «звабливість» середньовічної Центральної Європи й угорську русистику [рец.] «Köztes-Európa» vonzásában. Ünnepi tanulmányok Font Márta tiszteletére / Szer. Dániel Bági, Tamás Fedeles, Gergely Kiss, Pécs : Kronosz, 2012, 604 l 373-386

І. Дзира. Південнослов'янські сюжети в «Історії русів» 387-396

А. Мартинов. Перша світова війна в сучасній німецькомовній історіографії: теми й концептуальні ідеї досліджень 397-423

Ю. Вялова. Проблеми польсько-українського діалогу в публікаціях Леона Василевського на шпальтах часопису «Biuletyn Polsko-Ukraiński» 424-437

М. Михайлюк. Щоденникові записи Віктора Клемперера як джерело для дослідження особливостей антисемітської політики в нацистській Німеччині . . . 438-457

Вип. 26 (2017 р.). ЗМІСТ:

МЕТОДОЛОГІЧНІ, ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ТА ІСТОРІОГРАФІЧНІ СТУДІЇ

Н. Заторський. Посольство до папи Сикста IV з посланням Мисаїла у світлі деяких документів Ватиканського таємного архіву 11-30

В. Шаповал. Ключові ідеї конституціоналізму й державно-правовий розвиток України в період національно-визвольних змагань 1917–1921 років 31-49

В. Левчук. Міжнародне співробітництво Одещини (1950-ті – 2015 рр.): загальна характеристика джерел 50-58

А. Мартинов. Історія глобалізації: методологічні підходи та історіографія проблеми 59-79

О. Горенко. Соціальна етика європейського цивілізаційного проекту України . . 80-99

УКРАЇНА В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ

І. Матяш. Іноземні консули в УСРР (1919–1922 рр.) 100-123

І. Срібняк. Табір інтернованих військ УНР у Вадовицях, Польща: умови перебування та моральний стан вояцтва в травні–липні 1921 р. 124-140

Н. Чорна. Польсько-українські міждержавні взаємини у світлі новітніх викликів та ризиків (2015–2017 рр.) 141-159

О. Златін. Українсько-румунські відносини в контексті російської ревізійно-ністської політики (англ. мовою) 160-185

В. Вдовиченко. Еволюція позиції Італійської Республіки щодо України в процесі реалізації Європейської політики сусідства (англ. мовою) 186-208

Є. Сафар'янс. Російський вплив на позицію Австрії щодо Угоди про асоціацію України з ЄС 209-224

З ІСТОРІЇ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ГРОМАД В УКРАЇНІ

О. Іваненко. Культурно-освітнє життя євреїв на теренах Київської губернії у 1860–1870-х рр. 225-247

В. Піскіжова. Київське міське товариство греків: історія і сучасність 248-272

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Т. Клиніна. До питання про історію створення та функціонування Державного департаменту США (XVIII–XX ст.) 273-289

М. Юнгер. «Процес філософів» 1973 року як спроба зупинити розвиток інакомислення в Угорщині	290-306
Г. Харлан. Трансформація позицій політичних партій ФРН щодо східноєвропейської політики (2005–2017 рр.)	307-324
О. Павленко. Розвиток внутрішньополітичних процесів у Косово (1999–2017 рр.)	325-342

**Вибрані доповіді учасників Міжнародної наукової конференції
«ДИПЛОМАТИЧНІ АРХИВИ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО»
(Одеса, 8–10 вересня 2016 р.)**

В. Левченко. Одеський вищий міжнародний інститут – перший спеціальний приватний дипломатичний вищий навчальний заклад у світі	343-367
К. Бацак. З листування італійського консульства Одеси 1869 р.: справа про кримінальне переслідування співаків театрального хору	368-373
М. Кашкаєв. Іноземні консульства в Одесі за документами фонду Управління тимчасового генерал-губернатора (1879–1889 рр.)	374-380
Л. Вовчук. Консули європейських країн у Миколаєві (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)	381-393
С. Березін. Нові архівні матеріали до «одеських періодів» біографії міністра закордонних справ Української держави Г.О. Афанасьєва (1848–1925 рр.) ...	394-414
Т. Чесельскій. Консульство Польщі в Одесі в 1918–1920 рр. та його архів ...	415-424
Д. Давтян. З історії Генерального консульства Республіки Вірменія в Одесі (1918–1920 рр.)	425-435
О. Музичко. Генеральне консульство Грузинської Демократичної Республіки в Одесі у 1918–1921 рр.: напрями діяльності, постаті, значення	436-447
О. Цветков. Архівні матеріали про радянських військовополонених та пам'ятні знаки в Норвегії	448-454

Доповіді українських учасників Міжнародного круглого столу до 60-річчя Угорської революції 1956 року на тему: «УГОРСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ 1956 РОКУ ЯК ПРОЯВ СИСТЕМНОЇ КРИЗИ І ПОЧАТОК КРАХУ ПРОРАДЯНСЬКИХ ТОТАЛІТАРНИХ РЕЖИМІВ» (Київ, 21 жовтня 2016 р.)

С. Віднянський. Угорська революція 1956 року в українській історіографії та мемуаристиці	455-464
І. Матяш. Архівні джерела до історії Угорської революції 1956 року в Україні ..	465-473
І. Мандрик. Трансформація поглядів і політична діяльність Імре Надя в 50-х роках ХХ століття	474-485
І. Ліхтей. Події 1956 року в Угорщині й позиція ООН	486-498
М. Держалюк. Угорська революція 1956 року та її вплив на піднесення національно-визвольного руху в Україні	499-515
О. Бажан. Угорська революція 1956 року та протестний рух в Україні	516-524
І. Каретніков. Реагування населення Донбасу на події Угорської революції 1956 року	525-528
В. Лушай. Геополітичні імперські інтереси Росії – загроза незалежності й державному суверенітету народів і країн Східної Європи (на прикладі Угорщини й України)	529-534

Вип. 27 (2018 р.). ЗМІСТ:

Слово про вченого і вчителя: до 100-річчя від дня народження Ірини Миколаївни Мельникової (1918–2010)	9-27

ДО 100-РІЧЧЯ УТВОРЕННЯ ЧЕХОСЛОВАЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ**І 50-РІЧЧЯ «ПРАЗЬКОЇ ВЕСНИ» 1968 РОКУ**

- М. Гайдош, С. Конечни.** Становище русинської та української меншини в Словаччині в умовах історичного розвитку Чехословаччини (1918–1992 рр.) (словацькою мовою) 28-54
- І. Вовканич, І. Шніцер.** Словацьке національне питання в ЧССР напередодні «Празької весни» 1968 року 55-69
- С. Віруцька.** Вплив чехословацьких подій 1968 року на суспільні настрої країн Центральної та Південно-Східної Європи 70-83
- В. Дмитрук.** Реакція українського суспільства на події 1968 року в Чехословаччині 84-105
- Р. Постоловський, А. Слесаренко.** «Празька весна» 1968 року в Чехословаччині в українській історіографії 106-119

З ІСТОРІЇ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

- І. Матяш.** Українсько-угорські відносини (1918–1991 рр.): інституційний аспект 120-145
- А. Мартинов.** Діяльність української дипломатії у Раді Безпеки ООН (2016–2017 рр.) 146-163

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

- Є. Бевзюк.** Інтеграційна ідея на Слов'янському конгресі в Празі 1848 року .. 164-185
- О. Іваненко.** Єврейське шкільництво на теренах Київського навчального округу (80–90-ті рр. ХІХ ст.) 186-208
- Ю. Вялова.** Діяльність Леона Василевського на посаді міністра закордонних справ першого уряду відродженої Республіки Польща 209-228
- О. Антипова.** Міжнародне відлуння суспільно-політичної кризи 1956 року в Польщі 228-247
- О. Петраускас.** Політика «позитивної дії» щодо афроамериканців у США: історична ретроспектива 247-272
- В. Піскіжова.** Роль Спільки греків України в становленні національно-культурного руху грецької спільноти незалежної України 273-294
- Г. Харлан.** «Нова Східна Європа» в суспільно-політичному дискурсі ФРН (2004–2017 рр.) 295-313

МЕТОДОЛОГІЧНІ, АРХІВОЗНАВЧІ ТА ІСТОРІОГРАФІЧНІ СТУДІЇ

- О. Горенко.** Трансформація життєвого світу й гуманістичний антропоцентризм історіописання 314-330
- Н. Тодорова, А. Тодорова.** Глобалізація і роль англійської мови (англійською мовою) 331-348
- І. Боровець.** Розвиток архівної справи у Словацькій Республіці 349-362
- М. Вегеш, С. Віднянський.** Рецензія на монографію Д. Домбровського: Польща і Закарпаття: 1938–1939. Київ: Темпора. 2012. 392 с. 363-373
- Р. Петраш.** Рецензія на монографію М. Гайдоша та С. Конечни: *Ukrajinská menšina na Slovensku jako objekt a subjekt politiky (1945–1953)*. I–II. Prešov: UNIVERSUM-EU, 2013, 2014 (чеською мовою) 374-379

ХРОНІКА

- Г. Боряк, С. Віднянський.** Мар'ян Гайдош: до 70-річчя відомого словацького історика-україніста 380-382

Вип. 28 (2019 р.). ЗМІСТ:**ДО 80-РІЧЧЯ ПОЧАТКУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

С. Віднянський. Світ напередодні Другої світової: до історіографічних інтерпретацій початку війни	8-26

УКРАЇНА В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ

І. Борис. Поширення Реформації на теренах східної Словаччини у XVI столітті та її вплив на суспільно-політичне життя Закарпаття	27-44
О. Іваненко. Єврейська громада та розвиток освіти в Київському навчальному окрузі на початку XX ст.	45-79
В. Левчук. Одеська область у міжнародних культурних зв'язках України у другій половині XX — на початку XXI ст.	80-105
Р. Сіромський. Інформаційно-протестні акції канадських українців під час Олімпійських ігор у Монреалі 1976 року	106-120
В. Піскіжова. Відновлення національно-культурного життя грецької спільноти в Українській РСР періоду «перебудови»	121-143
А. Тертична. Внесок українських організацій у Республіці Болгарія в розвиток сучасних українсько-болгарських відносин	144-173

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

І. Ліхтей. Висунення кандидатури чеського володаря Пршемисла Отакара II на німецький трон та його пасивна участь у виборчих перегонах 1256–1257 рр. . .	174-191
Є. Бевзюк. Словацька національна ідея за часів Революції 1848–1849 рр. . .	192-212
І. Боровець. Піттсбурзька чесько-словацька декларація 1918 року: політичні та історіографічні інтерпретації	213-230
В. Солошенко. Арт-діяльність Гільдебранда Гурлітта як віддзеркалення епохи націонал-соціалізму	231-252
А. Грубінко. Регіон пострадянської Східної Європи в зовнішній політиці Великої Британії у контексті європейської інтеграції (1990-ті – 2010-ті рр.) . .	253-274
Г. Харлан. Роль ФРН у реалізації Європейської політики сусідства та програми «Східне партнерство» ЄС щодо України (2004–2019)	275-298

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ, ІСТОРІОГРАФІЧНІ ТА АРХІВОЗНАВЧІ РОЗВІДКИ

А. Мартинов. Історична компаративістика досліджень імперій і цивілізацій: теоретичні підходи й концепції	299-316
О. Горенко. Людина в історії vs історія в людині: горизонти взаємодії історії та психології	317-339
І. Матяш. Архівна складова джерельної бази дослідження українсько-турецьких відносин доби Української революції 1917–1921 рр.	340-358
І. Римар, О. Черевко. Вплив Великого терору 1936–1938 років на діяльність III Інтернаціоналу: історіографія проблеми	359-382
А. Соловійова. Європейська політика країн Бенілюксу (1945–2014): до історіографії питання	383-397
М. Вегеш, С. Віднянський. Рецензія на монографію В. Басараба: Державотворча концепція та національно-патріотичні ідеї митрополита Андрея Шептицького. Ужгород: Видавництво «Гражда», 2019. 232 с.	398-410

ЮВІЛЕЇ

С. Віднянський, Г. Харлан. До 50-річного ювілею доктора історичних наук, професора, члена редакційної колегії нашого збірника наукових праць Андрія Юрійовича Мартинова	411-416

Вип. 29 (2020 р.). ЗМІСТ:**УКРАЇНА І ЗАРУБІЖНИЙ СВІТ**

- І. Матяш.** Діяльність консульства Греції у Києві та Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Греції у 1917–1920 рр.: роль у започаткуванні українсько-грецьких відносин 10-35
- Л. Білоусова.** Еміграція євреїв з Одеси в Аргентину наприкінці XIX – на початку XX ст. 36-59
- Ю. Вялова.** Спроби налагодження польсько-українського діалогу міжвоєнного періоду: сподівання та реальі 60-81
- Р. Постоловський, А. Слесаренко.** Українська тематика в документах чеських громадянських ініціатив (друга половина 1980-х рр.) 82-93

З ІСТОРІЇ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

- А. Hrachov.** Greek Issue in British Foreign Policy (1914-1917) 94-112
- А. Мартинов.** «М’яка сила» як політичний інструмент Європейського Союзу (1990-ті – 2020-ті рр.) 113-129
- А. Soloviova.** Le rôle du facteur russe dans l’attitude des pays du Benelux envers l’Ukraine (2014-2019) 130-146
- О. Цветков.** Загрози та виклики гонки ядерних озброєнь на сучасному етапі . . 147-165

ПИТАННЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

- І. Ліхтей.** Вторгнення чеського володаря Пршемисла Отакара II у Баварію влітку 1257 року 166-180
- Е. Bevzyuk, О. Tabanyukhova.** The Supranational Idea of the Peoples of Central Europe (First Half of the 19th Century) 181-200
- М. Vehesh, S. Vidnyanskyj.** Some Aspects of State-Building Processes in Carpathian Ukraine on the Eve of the Second World War 201-225
- В. Алмашій.** Суспільно-політична та громадсько-культурна діяльність Союзу русинів-українців Словацької Республіки (1989–1993) 226-247

МЕТОДОЛОГІЧНІ Й ІСТОРІОГРАФІЧНІ РОЗВІДКИ, АНАЛІТИЧНІ ДОВІДКИ ТА РЕЦЕНЗІЇ

- О. Горенко.** Людина в історії vs історія в людині — ч. 2: Рецепти єдності історії та життя від Бенедетто Кроче 248-272
- О. Іваненко.** Історіографія проблеми освітньої діяльності євреїв у Наддніпрянській Україні (впродовж XIX — початку XX ст.) 273-293
- С. Віднянський.** Щодо т. зв. «дискримінації підкарпатських русинів за національною ознакою»: аналітична довідка 294-315
- І. Боровець, С. Копилов.** Україна – складова європейського цивілізаційного простору (рецензія на монографію: Україна в історії Європи XIX — початку XXI ст.: історичні нариси. За ред. чл.-кор. НАН України С.В. Віднянського. Київ: Інститут історії України НАН України, 2020. 814 с.) 316-332
- В. Міщанин.** Нова праця відомого дослідника історії Карпатської України (рецензія на монографію: М. Вегеш. Державотворчі процеси в Карпатській Україні (1938–1939). Ужгород: Видавництво ПП “АУТДОР-ШАРК”, 2020. 552 с.) . . 333-340

НАШІ ЮВІЛЯРИ OUR JUBILEES

Андрій Мартинов

**ДО 70-РІЧЧЯ ВІДПОВІДАЛЬНОГО РЕДАКТОРА
ЗБІРНИКА, ЧЛЕНА-КОРЕСПОНДЕНТА НАН УКРАЇНИ
СТЕПАНА ВАСИЛЬОВИЧА ВІДНЯНСЬКОГО**

**FOR THE SEVENTIETH ANNIVERSARY OF THE YEAR-
BOOK EXECUTIVE EDITOR, CORRESPONDING MEMBER
OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
STEPAN VIDNYANSKYJ**

Наукова біографія Степана Васильовича Віднянського є прикладом всебічного діалектичного зв'язку між особистістю й батьківщиною («малою» – Закарпаттям і великою – Україною). Народжуючись, люди не обирають час і місце народження. Доля визначила Україні бути перехрестям світових магістралей і водночас вододілом між азійською і європейською гуманістичною цивілізаційно-культурними системами. Географічно в центрі цього перехрестя перебуває Закарпаття – «мала» батьківщина ювіляра. У творчих планах С.В. Віднянського – написання масштабної історії Закарпаття в контексті української національної та європейської історії. Більший масштаб наукової творчості Степана Васильовича органічно пов'язаний із складним завданням концептуального осмислення й системного вбудовування історії України до європейської, всесвітньої історії. Цьому титанічному завданню присвячено лівову частку плідної наукової біографії ювіляра, яка, сподіваємось, триватиме ще багато років.

Народився Степан Васильович Віднянський 27 березня 1951 р. у адміністративному центрі шість років як приєднаного до УРСР Закарпаття, багатонаціональному українському місті Ужгороді. Друга половина 1940-х – початок 1950-х років у Закарпатті був непростим часом прискореної «радянської», що супроводжувалася гоніннями на місцеву інтелігенцію. Родина належала до неблагонадійних з погляду нової влади закарпатців. Його батько Ладислав Степанович (1926-2008) походив із багатодітної словацько-угорської родини, у молодості був відомим у краї поетом. Аби не дати привід радянським спецслужбам продовжувати упереджено стежити за родиною, він був вимушений отримати другу економічну освіту, став бухгалтером і водночас одним із організаторів профспілкового руху в повоєнному Закарпатті. Мати – Олена Михайлівна (1929-1993) – походила з українсько-угорської родини Крушаниць. Вона працювала вчителькою молодших класів

однієї із небагатьох в Ужгороді українських шкіл. Тож заїжджена фраза про те, що українство ювіляр всмоктав із молоком матері, у цьому разі є правдою життя.

У родині Степанові Васильовичу прищепили важливі людські риси – чесність, послідовну порядність, фанатичну працелюбність, перманентну спрагу до знань, зацікавлення історією, доброзичливе ставлення й повагу до людей різних професій і національностей. Ювіляр у багатьох неофіційних розмовах згадує, як у родині натхненно слухали в жовтні-листопаді 1956 р. новини з повсталого Будапешта, зокрема угорськомовне «Кошут-радіо», а також інформацію радіостанції «Вільна Європа», що виходила в етер із п'ятої ранку до опівночі сім днів на тиждень. Люди прагнули дізнатися, що офіційна влада намагається від них приховати. Логічний розрив між офіційною та неофіційною інформацією став одним із перших історичних уроків, навчив самостійно шукати та аналізувати історичні факти, робити аргументовані висновки.

За кілька років юнак Степан Віднянський пішов навчатись до Ужгородської середньої загальноосвітньої школи № 3. Тоді вже було очевидно, що історичні факти потребують осмислення, аби стати науково-історичними фактами. Справжню цінність має не те, що потрапляє до новин, а те, що сприймається як новина. Модерний прогрес невмолимо рухався на Закарпаття. Водночас приходили інноваційні технології поширення інформації. Однак телебачення не тільки поширює інформацію про подію, а й формує суспільну уяву про неї. Зрештою, будь-які машинні технології можуть навчити людину усьому, крім головного, як бути людиною, вчитись дискутувати, а не тільки ухвалювати рішення, а також перевіряти мораллю правильність своїх вчинків. Ці найважливіші уроки юнаку дала середня школа.

У революційному для Європи і світу 1968 році ювіляр закінчив середню школу і вступив на історичний факультет Ужгородського державного університету. Того року суспільні заворушення відбувались по обидва боки «залізної завіси». На Заході склалася ситуація, коли про студентів казали, нібито «бути поза суспільством означає бути в університеті». Натомість у радянському дискурсі домінував протилежний погляд, який ґрунтувався на відомій тезі про те, що «жити в суспільстві й бути вільним від суспільства неможливо». Студентські роки – це завжди час, який добре запам'ятовується, коли сонце світило яскравіше, жінки були красивіші, трава була зеленішою. Повсякдення «періоду застою» й на Закарпатті стимулювало в багатьох людей відчуття відчуження від офіційного порядку, неприйняття будь-яких форм авторитаризму. Фактично декілька ключових чинників уможливили молодіжні протести 1968 року в Європі і світі. По-перше, це рух за громадянські права, який наділив молоде покоління новою бунтарською ідентичністю, по-друге, відбувалась в'єтнамська війна, яка давала офіційний привід для протестів, по-третє, телебачення тоді ще було інновацією, яка давала зацікавленій молоді можливість отримувати новини з

іншого кінця світу в реальному часі. З'явилися технічні можливості відеозапису та прямих супутникових трансляцій. Почалася епоха «живих» телевізійних новин. Показово, що навіть американський уряд виявився нездатним контролювати уявлення громадськості про в'єтнамську війну. У радянській дійсності суспільна свідомість також занурювалась у когнітивний дисонанс між офіціозом і реальністю. Західна соціологія тоді казала про поглиблення ціннісних розбіжностей між поколіннями, про так званий «generation gap». Того ж року популярним у молодіжному середовищі був заклик не довіряти тим, кому за тридцять. Хіпі вірили, що світ можна змінити на краще, бітники були більшими песимістами та гедоністами. Щоправда, тодішній губернатор Каліфорнії Р. Рейган закликав довговолосих чоловіків «зробити Америку красивішою й підстригтися». До речі, С.В. Віднянський у дружніх бесідах згадував, як директор школи неодноразово відправляв його підстригтися та навіть давав йому на це 3 рублі. Консервативні ідеологічні кампанії проти радянських «неформалів» також були в неодмінному пропагандистському меню. Однак навіть для активного комсомольця зберігалась можливість відповісти неформальним підходом чи не кожній формальній ініціативі «згори».

Демографічна належність Степана Васильовича до революційного покоління 1968 р. визначила чимало в подальшому науковому житті. Поступово почали розмиватися такі ідеологічні категорії як «залізна завіса», «вільний світ», адже дедалі частіше запекла боротьба інтересів відбувалась усередині обох блоків, які протистояли один одному в роки «холодної війни». Важливі події відбувались у духовно близькій до С.В. Віднянського Чехословаччині. Словак Олександр Дубчек казав, що «народ був невдоволений партійним керівництвом. Ми не могли замінити народ, тому замінили керівництво». У «дубчеківській» Чехословаччині підпільний молодий драматург Вацлав Гавел успадкував традицію чеського кафкіанського абсурдистського гострого розуму. Державне насилля спиралось на спроби захистити легітимність певних ідей, тоді як ненасильницький опір вимагає дієвої творчої уяви. Кумирами молоді стала ліверпульська четвірка «Бітлз». У тодішньої молоді усього світу були одні герої, усіх хвилювало відчуття того, що в будь-якій країні можна знайти тих, хто думає так, як ти. Степан Віднянський за програмами молодіжного обміну неодноразово відвідував сусідні до Закарпаття країни тодішньої Східної Європи.

У потоці цих тенденцій визрівало наукове зацікавлення історією Закарпаття у складі Чехословаччини, а також долею празького професора Томаша Масарика. На другому курсі С.В. Віднянський був обраний секретарем комсомольської організації історичного факультету, але він також наполегливо займався не тільки громадським життям, а й науковими дослідженнями з історії. Доленосною для подальшої наукової діяльності стала його дипломна робота, присвячена особливостям формування історичної концепції Олександра Духновича. Проблематика історичної ідентичності закарпатців супроводжує Степана Васильовича впродовж його наукового життя. Адже культурницьке русинство, як форма слов'янофільства ХІХ століття на

Закарпатті, Буковині й Галичині, неминуче трансформувалося в політичне москвофільство. Невипадково, після 1991 р. ідеологи «політичного русинства» виступають з вимогою визнати за русинами Закарпатської області статус нації та «захистити їх від гніту українців». С.В. Віднянському доводиться давати науково аргументовані відповіді на запити до державних органів влади України від активістів «політичного русинства». Цінним є те, що Степан Васильович завжди займає принципову позицію українського патріотизму, причому патріотизму не вузького етнічного, а такого, що творить нові смисли для європейської української політичної нації.

Степан Васильович підтримує творчі зв'язки з рідним університетом, 2005 р. йому присвоєно звання «Почесний доктор Ужгородського національного університету». Однак спершу були незабутні п'ять років навчання в університеті, де С.В. Віднянський пройшов школу студентських будівельних загонів, роботу в підшефних колгоспах, проводив перші молодіжні дискотеки та організував виступи студентських вокально-інструментальних ансамблів, брав участь у студентських спортивних олімпіадах. Головне для його подальшого наукового життя те, що він був активним учасником роботи студентського наукового товариства, тому мабуть не випадково професор Іван Михайлович Гранчак рекомендував Степану Васильовичу продовжити навчання в аспірантурі.

У 1973 р. С.В. Віднянський вступив до аспірантури Інституту історії Академії наук УРСР. Його науковим керівником стала тодішня завідувачка відділу історії і міжнародних відносин соціалістичних країн член-кореспондент АН УРСР Ірина Миколаївна Мельникова. Ця інтелігентна, чуйна, доброзичлива людина переконала Степана Васильовича тимчасово відійти від своїх юнацьких історичних захоплень історією Австро-Угорської монархії часів буржуазно-демократичних революцій і національно-культурного відродження слов'янських народів середини ХІХ століття та зайнятися тим, що зветься поточною історією.

Досконало знаючи чеську, словацьку та угорську мови, Степан Васильович обирає між новітньою історією Чехословаччини або Угорщини. Показово, що зрештою він обрав як предмет дослідження один із найскладніших періодів повоєнної історії Чехословаччини – «Празьку весну» та її наслідки для цієї країни і світової системи соціалізму загалом. Це дало можливість молодому аспіранту створити власну наукову лабораторію та працювати з документами у Празі й Москві. Кандидатська дисертація молодого вченого була присвячена темі з поточної історії суспільно-політичного розвитку Чехословаччини після 1968 року. Йшлося про консолідацію профспілкового руху в Чехословаччині 1969-1975 років. Глибоке знання чеської і словацької мов, залучення до наукового обігу нового фактичного матеріалу дали можливість успішно захистити цю кандидатську дисертацію в 1977 р., а за два роки на її основі опублікувати свою першу індивідуальну наукову монографію. У 1981 р. С.В. Віднянський був нагороджений медаллю АН УРСР для молодих вчених. Він очолював Раду молодих вчених Інституту, партійну

організацію відділу, був позаштатним лектором товариства «Знання», заступником голови Київського відділення Товариства радянсько-чехословацької дружби.

Навіть за умов суворого партійного контролю за історичною творчістю Степану Васильовичу вдавалося знаходити свій шлях у вивченні співпраці країн-членів Ради Економічної Взаємодопомоги. Справжньою новацією стало його дослідження участі Української РСР у розвитку міжнародних зв'язків СРСР, зокрема, з країнами РЕВ – монографія «Интернациональное сближение рабочего класса стран социалистического содружества» (К., 1989). У 1981 р. С.В. Віднянський у співавторстві з І.М. Кулиничем опублікував багату на важливий фактологічний матеріал книжку «Киев и города-побратимы». За численні публікації з історії українсько-чехословацьких зв'язків він був нагороджений медаллю «Академік Зденек Неєдли» (1985).

У рік проголошення незалежності України 1991 р. Степан Васильович за конкурсом був обраний завідувачем рідного відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин Інституту історії України НАН України. З 1993 року він стає головним редактором міжвідомчого збірника наукових праць «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки». Стратегічним завданням роботи відділу під керівництвом С.В. Віднянського є висвітлення історії України у всесвітньо-історичному контексті.

Персональні наукові зацікавлення Степана Васильовича сконцентрувалися на надмірно ідеологізованому за радянських часів міжвоєнному періоді всесвітньої історії, становищі й суспільно-політичному розвитку українських земель у складі держав Центрально-Східної Європи та специфіці політики цих держав щодо українського питання в 1919-1945 роках. Аби реалізувати це зацікавлення, учений наполегливо працює в архівах, що дає можливість детально дослідити історію міжвоєнної української еміграції у Чехословаччині. Згаданій темі присвячена монографія С.В. Віднянського «Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині: Український вільний університет (1921-1945 рр.)» (К., 1994). Ця новаторська праця відкрила новий напрямок досліджень у вітчизняній історіографії. Тривале вивчення особистості Т.Г. Масарика в 1998 р. втілилось у колективну монографію за редакцією та співавторства С.В. Віднянського «Т.Г. Масарик і нова Європа».

Плідним результатом цього дослідницького кейсу також стала докторська дисертація на тему «Українське питання в міжвоєнній Чехословаччині», яку С.В. Віднянський успішно захистив 1997 р., а в 1999 р. він став професором за спеціальністю «всесвітня історія». Степан Васильович зауважував, що «мені не цікаво було залишатися «спеціалістом вузького профілю» і я прагнув сам і заохочував наукових працівників відділу розширювати коло наукових інтересів». Величезна загальна ерудиція безумовно допомагає думати глобально, але також успішно вирішувати локальні питання.

У березні 2001 р. Указом Президента України за вагомі досягнення у професійній діяльності, багатолітню сумлінну працю С.В. Віднянський отримав почесне звання «Заслужений діяч науки і техніки України». У березні

2007 р. «за вагомий особистий внесок у розвиток вітчизняної історіографії, розбудову української державності, підготовку високопрофесійних наукових кадрів і формування наукових шкіл» С.В. Віднянського нагороджено Почесною грамотою Верховної Ради України.

Важливим напрямом наукової діяльності Степана Васильовича є історія міжнародних зв'язків, зовнішньої політики й дипломатії України, а також розвиток інтеграційних процесів у повоєнній Європі. Ювіляр є ініціатором підготовки анотованої історичної хроніки міжнародних відносин «Зовнішня політика України в умовах глобалізації», яка у п'яти випусках доведена до 2019 року. Робота над цим проектом поточної фактологічної історії вітчизняної зовнішньої політики триває. Позитивно були оцінені громадськістю та фахівцями монографії С.В. Віднянського, підготовлені у співавторстві з доктором історичних наук, професором А.Ю. Мартиновим «Україна в Організації Об'єднаних Націй: 60 років участі у розв'язанні найважливіших міжнародних проблем» (К., 2006) і «Об'єднана Європа: від мрії до реальності. Історичні нариси про батьків-засновників Європейського Союзу», яка витримала два видання (К., 2009, 2011).

Практично жодне з численних багатотомних колективних академічних видань Інституту історії України НАН України не обійшлося без авторської участі С.В. Віднянського. У кожному з цих різнопланових видань помітними є його розділи, присвячені відповідному аспекту історії Закарпаття або міжнародним зв'язкам України. Степан Васильович наполегливо працює в редакційній колегії та є активним автором десятитомної «Енциклопедії історії України» та «Українського історичного журналу». Загальна кількість публікацій С.В. Віднянського сягає 600 найменувань, і ця кількість щорічно поповнюється. Більша частина згаданих праць були опубліковані після 1991 року. Понад 50 його публікацій вийшли друком за кордоном, він є учасником багатьох міжнародних наукових з'їздів і конгресів істориків, обраний до складу кількох іноземних академій наук та міжнародних асоціацій учених.

Крім плідної академічної наукової роботи, Степан Васильович здійснює вагому науково-організаційну й навчально-педагогічну діяльність. Понад три десятки докторських і кандидатських дисертацій захищені під науковим керівництвом С.В. Віднянського. Кількість захистів дисертацій, на яких він був офіційним опонентом, уже наближається до сімох десятків. Як науковий керівник він уміє дати молодому науковцю слушну пораду, побачити в тексті дисертації такі «ляпи», які не кожен уважний читач помітить. Тому і якість захищених під його керівництвом праць завжди максимальна. Свідченням визнання науково-педагогічних здобутків ученого є постанова Президії Національної академії наук України від 31 березня 2021 р. щодо нагородження члена-кореспондента НАН України Віднянського Степана Васильовича відзнакою НАН України «За підготовку наукової зміни».

На початку 1990-х років С.В. Віднянський міг стати дипломатом у будь-якій сусідній країні, але зберіг вірність академічній науці. А проте і дипломатія від того не прогнала, адже Степан Васильович присвятив багато часу

й особистої енергії підвищенню кваліфікації вітчизняних дипломатів за часів існування Дипломатичної академії як науково-освітньої установи. Упродовж майже двох десятиліть учений викладав у Дипломатичній академії України при МЗС України. Там він максимально плідно використав свою особисту харизму для виховання багатьох молодих українських дипломатів. Відомі вітчизняні дипломати Геннадій Йосипович Удовенко й Анатолій Максимович Зленко завжди цінували його дипломатичну ментальність та вміння влучним жартом і вагомим словом підкреслити оригінальність думки.

Степан Васильович Віднянський є членом Українського комітету славістів, Українського національного комітету з вивчення країн Центральної-Східної та Південної Європи, а також входить до складу редакційних колегій понад двох десятків наукових видань з історії та міжнародних відносин, включно із зарубіжними. Вражає його активність у розвитку міжнародних наукових зв'язків. Він є учасником багатьох наукових форумів, які відбувались у Білорусі, Болгарії, Греції, Молдові, Північній Македонії, Польщі, Росії, Румунії, Словаччині, Словенії, Угорщині, Чехії.

Громадянська позиція Степана Васильовича завжди є принциповою і проукраїнською. Яскраво це проявилось за умов Революції Гідності, початку гібридної війни РФ проти України. Ці події знову актуалізували проблеми національної ідентичності, захисту суб'єктності, суверенітету й територіальної цілісності України. С.В.Віднянський завжди тримає руку на пульсі сучасних тенденцій розвитку міжнародних відносин і зовнішньої політики України.

6 березня 2015 р. Степан Васильович Віднянський був обраний членом-кореспондентом НАН України за спеціальністю «всесвітня історія». Це не просто чергова регалія науковця, а й символ визнання академічною спільнотою вагомості наукового доробку та суттєвого потенціалу розвитку досліджень зі всесвітньої історії в Україні за його безпосередньої участі. Тому цілком закономірно Указом Президента України «Про відзначення державними нагородами України з нагоди Дня науки» від 17 травня 2021 р. завідувача відділу Інституту історії України НАН України члена-кореспондента НАН України Віднянського Степана Васильовича «за вагомий особистий внесок у розвиток вітчизняної науки, зміцнення науково-технічного потенціалу України, багаторічну сумлінну працю та високий професіоналізм» нагороджено орденом «За заслуги» III ступеня.

Вагомий професійний рівень робить Степана Васильовича запитуваним фахівцем у численних наукових колективах, стимулює займатися активною викладацькою та адміністративною діяльністю. Головне, що він є генератором творчих ідей у наукових розробках відділу. Учений вирізняється незмінною виконавчою дисципліною. Звіти за результатами науково-дослідницьких робіт, виконаних за його керівництвом, завжди не тільки якісні за змістом, з наукового погляду, а й відповідають усім дотичним до цього вимогам, оформлюються якісно і в заявлений термін. Так само творчо й на високому науковому рівні Степан Васильович виконує завдання дирекції Інституту щодо

участі в написанні різноманітних аналітичних довідок для державних органів України. Про результати комплексних досліджень він неодноразово доповідав на Бюро відділення історії, філософії і права та на засіданнях Президії НАН України. У 2020 р. вийшла друком за його науковою редакцією та авторською участю колективна монографія «Україна в історії Європи ХІХ – початку ХХІ століття: історичні нариси», яка узагальнила чимало досліджень із цієї проблематики й була позитивно сприйнята науковою громадськістю. Так само знаковою стала фактично перша у вітчизняній історіографії систематизована політична біографія видатного закарпатця й українця Августина Волошина, підготовлена С.В. Віднянським у співавторстві з М.М. Вегешем.

Степан Васильович – видатна особистість не лише в науковій професії, а й у повсякденному житті. Він – справжній чоловік, порядна людина. Він завжди чесний і прямий у висловлюванні своїх думок і порад. Попри свій високий науковий статус, С.В. Віднянський водночас є дуже простою й доступною людиною. Він є професійно відкритим для кожного, хто потребує його допомоги або поради. Завжди дуже влучно виправляє недоліки наукових текстів. Його вирізняють доброзичливість, людяність, щирість у спілкуванні з молоддю та науковцями середнього віку. Поєднання цих чеснот із його енциклопедичними знаннями робить спілкування зі Степаном Васильовичем справді незабутньою подією. Він – людина-свято, який має талант і харизму створювати навколо себе дружню і творчу атмосферу. А ще ювіляр дуже любить і цінує свою родину, завжди з гордістю розповідає про своїх близьких. Він вчить жити інтенсивно й цікаво. Завдяки Степану Васильовичу є висота творчої наукової думки та горизонт життєвої перспективи.

Колеги, друзі та учні щиро вітають Степана Васильовича з ювілеєм, бажаючи йому нових творчих ідей і наукових звершень, примноження дослідницьких традицій і подальшого розвитку міжнародної співпраці очолюваної ним наукової школи української історичної європеїстики.

**ДО ЮВІЛЕЮ ЧЛЕНКИНИ РЕДКОЛЕГІЇ ЗБІРНИКА,
ДОКТОРКИ ІСТОРИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРКИ
ІРИНИ БОРИСІВНИ МАТЯШ**

**FOR THE ANNIVERSARY OF A MEMBER OF THE
YEARBOOK EDITORIAL BOARD, DOCTOR OF HISTORY,
PROFESSOR IRYNA MATIASH**

На початку цього року з нагоди Міжнародного дня жінок і дівчат у науці, який за рішенням ООН відзначається у світі 11 лютого, в Україні практично вперше в широкому публічному дискурсі обговорювалося питання про місце й роль жінок у науці. До дискусій із цього важливого й актуального сьогодні питання активно долучилися також жінки й дівчата, які пов'язали своє творче життя з Національною академією наук України, і це цілком зрозуміло, адже понад 40 відсотків усіх науковців Академії складають представниці прекрасної статі. Як зазначив у привітанні до Міжнародного дня жінок і дівчат у науці Президент НАН України академік Анатолій Загородній, «із притаманною їм працьовитістю, наполегливістю, непохитною вірою, рішучістю та унікальним баченням вони очолюють наукові проекти, створюють життєво важливі лікарські засоби та комп'ютерні програми, досліджують Всесвіт і структуру ДНК, відкривають нові сторінки історії та культури нашої держави». Яскравим прикладом такого успіху українських жінок-науковців є творча біографія провідної наукової співробітниці відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України, докторки історичних наук, професорки, заслуженої діячки науки і техніки України Ірини Борисівни Матяш.

Звичайно, писати статтю до ювілею колегині, яка у розквіті своїх 60-ти років сповнена нових наукових планів і багатьох перспективних задумів, справа не проста: може вийти ціла наукова поема-панегірик або статися певна недооцінка творчих здобутків добре званої в Україні та за її межами історикині.

Отже, спочатку декілька загальних відомостей про ювілярку, які можна за бажанням знайти як в Інтернеті, так і в різних довідкових виданнях. Народилася Ірина Борисівна Матяш 18 квітня 1961 року в м. Прилуки Чернігівської області в родині робітників – Бориса Петровича та Ганни Василівни Борщ. Від них, робітничої інтелігенції, у Ірини з дитинства виявилися потяг до книг, вивчення історії і культури українського народу, зарубіжної літератури, любов до рідного краю. 1978 р. вона закінчила Прилуцьку першу школу – колишню Першу чоловічу гімназію, відому своїми випускниками: В. Щербиною, С. Масловим, В. Ревуцьким та ін.

Під дівочим прізвищем опублікувала перші замітки в місцевій газеті «Правда Прилуччини», займалася радіоспортом і краєзнавством у Прилучському будинку піонерів, була активним членом Клубу «чомучок» дитячої бібліотеки.

У 1978 – 1983 рр. І. Б. Матяш навчалася на філологічному факультеті (відділення російської мови й літератури) Київського державного університету імені Т.Г. Шевченка. Відвідувала заняття відділення журналістики факультету суспільних професій, брала участь у роботі студентського наукового семінару під керівництвом професора І. Я. Заславського, досліджувала творчий шлях І.Л. Андронікова, вперше прилучилася до роботи з історичними джерелами в архівах Києва й Москви. Дипломну роботу захистила на тему «Іраклій Андроніков – фронтовий журналіст», була рекомендована до аспірантури. Однак спочатку упродовж 10 років була викладацька робота в навчальних закладах Києва й області.

У січні 1995 р. І. Б. Матяш була прийнята на посаду заступника директора з наукової роботи Українського державного науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства. Вона, зокрема, була серед розробників концепції діяльності інституту й організаторів його роботи, керувала науково-методичним семінаром з архівної справи й паралельно займалася науково-дослідницькою роботою. У 1996 році захистила кандидатську дисертацію на тему «Історіографічні та бібліографічні джерела українського героїчного епосу». У 1998 році отримала вчене звання «старший науковий співробітник» за фахом історіографія, джерелознавство і спеціальні історичні дисципліни. А у вересні 2001 р. у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка захистила докторську дисертацію на тему «Архівна наука і освіта в Україні 1917 – 1930-х років».

Після захисту докторської дисертації Ірина Борисівна була призначена директором Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства й одночасно викладала архівознавство, історіографію та музейну справу в Державній академії керівних кадрів культури і мистецтв, Волинському національному університеті імені Лесі Українки та Київському національному університеті театру, кіно і телебачення імені І. К. Карпенка-Карого. В цей час І.Б. Матяш виконувала значну громадську роботу як віцепрезидент Українського біографічного товариства, член Українського історичного товариства, Наукового товариства імені Тараса Шевченка у Львові, Перший заступник Голови Правління Спілки архівістів України, відповідальний редактор друкованого органу Спілки – «Архівіст: Вісник САУ», ініціювала реорганізацію цього інформаційного видання в науково-популярне, працювала над відновленням його систематичного виходу. У 2000 р. затверджена членом комітету професійної освіти Міжнародної ради архівів, у 2001 р. обрана членом Колегії Державного комітету архівів України.

До безперечних професійних досягнень Ірини Борисівни, наприклад, слід віднести розробку концепції зарубіжної україніки: вона є авторкою ідеї, упорядницею та керівницею колективу упорядників фундаментального

довідника «Архівна Україніка в Канаді», виданого УНДІАСД і Канадським інститутом українських студій (Едмонтон, Альберта), а також здійснювала керівництво розробкою «Концепції підготовки та післядипломної освіти кадрів для архівних установ України» й загальне редагування посібників навчально-методичного комплексу з архівознавства: «Архівознавство: Підручник для студентів вищих навчальних закладів України» (2002), «Нариси історії архівної справи в Україні» (2002), «Хрестоматія з архівознавства» (2003). Позитивний відгук серед фахівців викликали індивідуальні монографії І. Б. Матяш з історії архівознавства – «Катерина Грушевська: життєпис, бібліографія, архіви» (1997), «Українська архівна періодика 1920-1930-х рр.: історія, бібліографія, бібліометрія» (1999), «Архівна наука й освіта в Україні 1920–1930-х років» (2000), «Архівна україніка в Канаді: історіографія, типологія, зміст» (2008).

Також вона була головним редактором наукових видань Інституту: «Студії з архівної справи та документознавства», «Пам'ятки»; серій «Історія архівної справи: спогади, дослідження, джерела», «Архівні та бібліографічні джерела української історичної думки»; заступником головного редактора міжвідомчого наукового збірника «Архівознавство. Археографія. Джерелознавство»; членом редколегії журналів «Бібліотечна справа і краєзнавство», «Пам'ятки України», «Археографічний щотогодник», ініціатором серії видань «Бібліотека наукового щорічника «Україна дипломатична» й авторкою першої монографії цієї серії «Надзвичайна дипломатична місія УНР в Угорщині: історія, спогади, архівні документи». К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія», 2005. 400 с. (співавтор Ю. Мушка).

Упродовж 2009 – 2011 рр. І. Б. Матяш – перший заступник Голови Державного комітету архівів України, керівник апарату. До сфери її повноважень належав розвиток міжнародних зв'язків, наукових досліджень у сфері архівознавства. Великий внесок учена зробила в розширення доступу до архівів, формування веб-порталу Державного комітету архівів України. З 2011 до 2013 рр. вона – помічник міністра юстиції України з питань архівної справи, в 2013 – 2015 рр. – начальник відділу апарату Вищої ради юстиції і водночас професор кафедри дипломатичної і консульської служби Дипломатичної академії України при МЗС України за сумісництвом (до 2017 р.).

З травня 2015 р. Ірина Борисівна працює в Інституті історії України НАН України на посаді провідного наукового співробітника. Її наукові інтереси зосереджені на історії дипломатії та міжнародних відносин, історії української культури, загальній історії архівної науки й освіти, історії репресій в Україні, а також на біографістиці та міфології народів світу. В науковому доробку І. Б. Матяш понад 400 праць, зокрема декілька десятків індивідуальних і колективних монографій, документальних збірників, підручників і навчальних посібників, збірників наукових праць.

Колеги і друзі Ірини Борисівни дивуються її інтенсивному, багатогранному і плідному науково-творчому життю, працездатності, ініціативності й наполегливості в роботі цієї чарівної жінки. Практично щороку з'являються

її нові індивідуальні монографії, збірники наукових праць за її редакцією або упорядкуванням, проводяться наукові конференції, семінари, круглі столи та інші наукові заходи за її ініціативою й активною участю. Зокрема, до 100-річчя Української революції 1917-1921 років та 100-річчя сучасної української дипломатичної служби І. Б. Матяш опублікувала ґрунтовні індивідуальні монографії «Українська консульська служба 1917-1923 рр. як державний інститут: становлення, функціонування, персоналії» (2016), «Іноземні представництва в Україні (1917-1919 рр.): державна місія та повсякденність» (2019), якими започатковано новий перспективний напрямок в історіографії українського державотворення і зовнішньої політики України. З цієї ж тематики нею підготовлені монографії «Іноземні представництва в Україні (1919-1991): протистояння і співпраця» (2020), «Українсько-болгарські відносини: офіційна і культурна дипломатія (1918–1944)» (2021).

Учена також є упорядником і співавтором виданих за результатами міжнародних наукових конференцій наукових збірників «Україна і Грузія у міжнародних відносинах: історія та спільні виклики сучасності» (2018), «Україна і Польща: шляхами міждержавних взаємин» (2019), «Україна і Китай: маловідомі сторінки історії та сучасність» (2018), «Україна і Болгарія в історії Європи» (2019), «Україна – Швейцарія: маловідомі сторінки історії та сучасність» (2020), оригінальної праці «Слабченко Євген. Дипломатична історія України» (2016), збірника архівних документів «Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.): документи і матеріали» (2010) та ін. За внесок у дослідження історії дипломатії І. Б. Матяш нагороджено почесною грамотою Міністерства закордонних справ України (2007) та почесною відзнакою МЗС України III ступеня (2010).

На особливу увагу і схвалення заслуговує також активна й різнобічна громадська та міжнародна діяльність І. Б. Матяш. Зокрема, їй належить ідея створення та розроблення концепції діяльності ГО «Наукове товариство історії дипломатії та міжнародних відносин». Від часу заснування цього Товариства в 2016 р. Ірина Борисівна очолює його Правління. Високий науковий авторитет ученої, її інтелектуальний внесок у формування політики Товариства, стратегічне планування діяльності забезпечило визнання організації не лише в Україні, а й за кордоном: членами Товариства, яких налічується близько 100 осіб, є представники 10 країн світу. В рамках діяльності Наукового товариства історії дипломатії та міжнародних відносин І. Б. Матяш є ініціатором і кураторкою проекту «Століття української дипломатії» (2017–2021), що реалізується під патронатом МЗС України за участі закордонних дипломатичних установ України, іноземних дипломатичних представництв в Україні, організацій української діаспори, Генеральної дирекції з обслуговування іноземних представництв. Заходи в межах проекту відбулися в Україні (Київ, Дніпро, Ніжин, Одеса, Львів, Ужгород, Харків, Черкаси, Острог, Чернігів та ін.) та Австрії, Білорусі, Болгарії, Греції, Грузії, Італії, Молдові, Німеччині, Туреччині, Румунії, Словаччині, Угорщині,

Франції, Польщі та Швейцарії. Ірина Борисівна особисто розробила концепцію наукових заходів, забезпечила організацію конференцій, виступала з ключовими доповідями, співпрацювала зі ЗМІ, підготувала документальні виставки: «Українська дипломатія 1917 – 1924 рр.: зародження національних традицій» (2017), «Україна – Німеччина у 1918 році: перші дипломатичні контакти» (2018), «Українсько-польські відносини в 1917–1921 рр.: інституційна історія, етап становлення» (2019), «Україна і Туреччина в 1918–1921 роках: до століття взаємної дипломатичної присутності» (2018), «Україна-Грузія: 100 років тому» (2018), «Україна і Греція: 100 років дипломатичної присутності» (2018), «Іноземні представництва в Києві в 1917 – 1919 роках: початок міждержавних відносин» (2019), «Досвід, куплений дорогою ціною: Боротьба за Україну засобами дипломатії: українські дипломатичні представництва в 1917–1926 рр.» (2020). І.Б. Матяш координувала проведення наукових заходів, присвячених століттю встановлення дипломатичних відносин між Україною й Німеччиною, які відбулися 2018 р. у Києві, Чернігові, Дніпрі, Харкові, Одесі, Львові, Берліні та Мюнхені; століттю встановлення дипломатичних відносин між Україною і Грузією, які відбулися в Києві, Тбілісі, Батумі; між Україною й Польщею, які відбулися в Києві, Ніжині, Острозі, Любліні, Кракові, Варшаві; століттю дипломатичних відносин України і Швейцарії, які відбулися в Києві, Берні, Базелі, Фрібурзі.

Велику увагу І. Б. Матяш та очолюване нею Товариство приділяє маркуванню місць пам'яті української дипломатії в Україні та в зарубіжних країнах. З її ініціативи та за наукового забезпечення встановлено меморіальні дошки на вшанування пам'яті перших дипломатичних і консульських установ УНР у Будапешті, Відні, Мюнхені. Ірина Борисівна власними зусиллями проводить експедиції з виявлення місць, пов'язаних із життям та діяльністю українських дипломатів 1917-1924 рр. у Європі. Їй вдалося, наприклад, виявити в Ніцці (Французька Республіка) місце поховання відомого французького кіноавангардиста і представника української дипломатичної служби Ежена Деслава (Євгена Слабченка) та віднайти будинки (20 і 20 bis Avenue Mont-Rabeau), де розташовувався створений Є. Слабченком перший український «Дипломатичний архів». Разом з Українсько-французькою асоціацією Ніцци вчена проводить роботу для відкриття меморіальної дошки на цьому приміщенні. Також вона виявила в Канаді в архіві Осередку української культури і освіти рукопис Ежена Деслава «Дипломатична історія України» й підготувала його до друку: з біографічним нарисом авторства І. Б. Матяш та її науковими коментарями праця Ежена Деслава видана 2016 р. видавництвом «Кліо» за програмою «Українська книга». А за дослідженнями вченої, окрім меморіальної дошки на будинку, де працювало перше українське консульство в Мюнхені, Генконсульством України в Мюнхені відновлено могилу Василя Оренчука на цвинтарі Вальдфрідгоф. Ірина Борисівна взяла участь у церемонії відновлення могили й виступила з промовою під час заходу з оцінкою ролі В. Оренчука в розвитку консульської служби.

Говорячи про міжнародну діяльність І. Б. Матяш, слід також зазначити, що вона є співголовою академічної комісії істориків України і Болгарії, заступницею співголови Комісії істориків України і Угорщини, членкинею Комісії для дослідження польсько-українських взаємин 1917–1921 рр., дійсною членкинею ВУАН у Канаді, учасницею фестивалю Французько-української асоціації Кот д'Азюр «Кобзар» у Ніцці, була стипендіатом програми Austrian Agency for International Cooperation in Education and Research (Австрійська агенція з міжнародної співпраці в освіті та дослідженнях, Львівське відділення), за якою 7 – 20 травня 2018 р. досліджувала дипломатичні архіви у Відні (науковий керівник стажування – професор Віденського університету Вольфганг Муелер), є членом редколегій українських та зарубіжних наукових журналів та продовжуваних видань «Україна дипломатична», «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки», «Archaeion» (Республіка Польща, Варшава), «Археографичный штогодник» (Республіка Білорусь, Мінськ), «Архивы и справоводство» (Республіка Білорусь, Мінськ), «Межкультурные коммуникации» (Тбілісі, Грузія), «Енциклопедичний вісник України», «Науковий вісник Київського національного університету театру, кіно і телебачення імені І. К. Карпенка-Карого», «Сумський історико-архівний журнал» та ін.

І. Б. Матяш також опікується вихованням молоді, є засновницею та координаторкою транскордонного молодіжного форуму «Європейські цінності та культурна дипломатія: молодіжні зустрічі», що відбувається під патронатом МЗС України в партнерстві з Інститутом міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка та Державним підприємством «Генеральна дирекція з обслуговування іноземних представництв» за фінансової підтримки Представництва Фонду Ганса Зайделя в Україні. Упродовж 2019 – 2020 рр. відбулися українсько-білоруський, українсько-молдовський, українсько-грузинський форуми. Ірина Борисівна є професором Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, залучає студентів до активного опанування професією в безпосередньому контакті з представниками фахового середовища, проводить практичні заняття за авторським проєктом «Архівний марафон». Вона підготувала 14 кандидатів та 1 доктора історичних наук, які працюють в архівній системі та закладах вищої освіти України.

Звичайно, така інтенсивна, багатогранна і плідна діяльність Ірини Борисівни Матяш не залишається непоміченою в науковому середовищі та українською громадськістю й державою. Вона є лауреатом премій ім. В. Веретенникова Головархіву України (2000), ім. М. Костомарова НАН України (2001), нагороджена Почесною грамотою Кабінету Міністрів України (2004), Грамотою Верховної Ради України (2009), подякою (1999) та почесною відзнакою «За досягнення в розвитку культури і мистецтв» Міністерства культури і мистецтв України (2004), почесними знаками «Софія Русова» та «За наукові досягнення» (2008) Міністерства освіти і науки України, нагрудним знаком «Знак Пошани» (2004) та Подякою КМДА (2002),

почесною відзнакою Генеральної дирекції Київської міської ради з обслуговування іноземних представництв (2004), почесною грамотою Міністерства закордонних справ України (2007), почесною відзнакою Міністерства закордонних справ III ступеня (2010), почесною грамотою Міністерства юстиції України (2012), нагрудним знаком Посольства Білорусі в Україні «За дружбу і супрацоуцніцтво» (2019). Указом Президента України «Про відзначення державними нагородами України з нагоди Дня науки» від 17 травня 2021 р. Матяш Ірину Борисівну «за вагомий особистий внесок у розвиток вітчизняної науки, зміцнення науково-технічного потенціалу України, багаторічну сумлінну працю та високий професіоналізм» нагороджено орденом княгині Ольги III ступеня.

Щиросердечно вітаючи Ірину Борисівну з ювілеєм, побажаємо їй здоров'я, добра і нових творчих звершень на користь української історичної науки і у справі підвищення міжнародного іміджу України!

Наукове видання

**МІЖНАРОДНІ ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНИ:
НАУКОВІ ПОШУКИ І ЗНАХІДКИ**

МІЖВІДОМЧИЙ ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Заснований 1991 р.

Випуск 30

Комп'ютерна верстка та оригінал-макет: *Леонід Мигаль*

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
КВ № 6938
від 04.02.2003 р., видане Державним комітетом інформаційної політики, телебачення
та радіомовлення України

Підписано до друку 1.11.2021 р. Формат 70x100/16.
Ум. друк. арк. 43,88. Обл. вид. арк. 45,00
Тираж 300. Зам. 32-2021.

Друкарня Ін-ту історії України НАН України
01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

Свідоцтво
про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.